

✓ 316.861 7

1988 Társadalom-
tudományi
Közlemények 9
F

Bp.

1988|1

Társadalom- tudományi Közlemények

1988 · 1

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata
XVIII. évf. 1988/1. sz.

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

TUDOMÁNY
MAGYAR

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Kolosi Tamás</i> : Társadalmi struktúra, rétegződés, státus	5
<i>Ifj. Marosán György</i> : A technológiatranszfer hatékony hasznosításának feltételei	18
<i>Kiss J. László</i> : Az SPD helyzete és a „második” keleti politika	30

INTERJÚ

Interjú <i>Helmut Schmid</i> tel (Készítette: G. Márkus György)	46
---	----

MŰHELY

<i>Bayer József</i> : A Társadalmi tudat — emberi tényező csoport kutatási terve (1986—1990)	56
<i>Havas Péter</i> : A szociáldemokrácia a nyolcvanas évtized második felében (Elgondolások egy vizsgálathoz)	64
<i>Besenyi Sándor</i> : Érték, értékrendszer	68
<i>Buk Pál</i> : A szocializmus és az ökológiai problémák	85

TÁJÉKOZÓDÁS

A Magyar–Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság VII. ülészakáról (Baku 1987) (<i>Homonnai Márta</i>)	98
„Társadalom a határon” (Az Osztrák Szociológiai Társaság nemzetközi konferenciája) (<i>Róbert Péter</i>)	107
Az Európai Rurálszociológiai Társaság Nyári Iskolája (Lahti 1987) (<i>Kovács Imre</i>)	111
Konferencia Linzben a munkásmozgalomról és a békéről (<i>Hülvely István</i>)	113
Tanácskozás az NDK-ban a nemzetközi szociáldemokrácia és a fejlődő világ problémájáról (<i>Tokody Gyula</i>)	116

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

Magyar–jugoszláv tanácskozás a műszaki fejlődés hatásairól és az érdekekről (<i>Szpirulisz Ildikó–Guba László</i>)	121
Településfejlesztés — helyi társadalom — önkormányzat (<i>Táll Éva</i>)	127
Intézeti kerekasztal-vita Claus Offe munkásságáról (<i>Szigeti Péter</i>)	134
Idegen nyelvű összefoglalók	138
Idegen nyelvű tartalom	144
1987. évi tartalomjegyzék	146

KOLOSI TAMÁS

Társadalmi struktúra, rétegződés, státus*

A GAZDASÁG TÁRSADALOMSZERKEZETE: KÖZELMÚLT ÉS JELEN

Jelenlegi társadalmi szerkezetünk közvetlen történeti előzménye egy olyan társadalmi újratermelési modell, amely a politikai állam és a civil társadalom kettősségének megszüntetésére, a társadalmi létszférák elkülönülésének, differenciálódásának megakadályozására és a politikai centrumnak alávetett integrálására törekedett. Célrendszerében elsődlegességet élvezett a feszített ütemű gazdasági növekedésre, ezen belül főként az ipari potenciál bővítésére és az eredeti felhalmozás pótlására irányuló gazdaságpolitika, valamint a szocialista értékrendszer és a közép-kelet-európai modernizáció elemeit egybeötvöző, ideológiailag legitimált társadalompolitika. Ebben a modellben a redistribúció a társadalmi lét újratermelésének minden erőforrására kiterjedt, legalábbis szándék szerint. Nemcsak a relatíve elkülönülő termelőktől elvont többletermék újraelosztása volt a folyamatos redistribúció tárgya, hanem magának a többletermék létrehozásának a feltételei is. Mindezek következtében a *társadalom osztály- és rétegszerkezete radikálisan átalakult*: a volt uralkodó osztályok megszűntek, a volt privilegizált helyzetű rétegek és csoportok lefelé nivellálódtak, a szocialista értékrendszernek és a modernizáció követelményeinek ellentmondó abszolút szegénység megszűnt, s tömeges méretű átrétegződés és mobilitás indult meg.

Ez az újratermelési modell, annak ellenére, hogy diszfunkciókat, feszültségeket is hordozott, alapjában véve funkcionálisan működött. Néhány korántsem lényegtelen ponton azonban jelentős ellenállásba ütközött, mivel e modell integráns részét képező bizonyos elemek (például a személyi kultusz potenciális lehetsége és megvalósulása; a hiány folyamatos újratermelése) hosszú távon az újratermelési folyamatot akadályozták, s potenciális válságforrásként jelentkeztek. Az itt jelzett feszültségek és ezek nem megfelelő kezelése Magyarországon a válságot robbanássá növelték 1956-ban.

* Az írás alapja az a korreferátum, amelyet a szerző az elmúlt évi, Szegeden megtartott, a szocializmussal foglalkozó elméleti konferenciára vitaanyagként készített. (A tanulmánynak a strukturális csoportokról adott összefoglaló elemzését a szerző a Valóság 1986. évi 7. számában részletesen is kifejti.)

Az 1957-től kialakuló politikai vezetés néhány kisebb módosítástól eltekintve a társadalmi újratermelési modell lényegén keveset változtatott (*Berend 1982*), viszont felismerte annak immanens feszültségeit és e feszültségek kezelésének szükségességét. Így az újratermelési modell lényegi változatlanlansága ellenére radikális politikai változás következett be, amelynek legfontosabb eleme az a felismerés, hogy a szocialista modernizációt és felhalmozást nem lehet a népesség túlnyomó többsége ellenére megvalósítani, hanem olyan szövetségi politikát kell kialakítani, amely az immanens feszültségek ellenére is képes a társadalmi rendszer egyensúlyát megtartani. A felhalmozási ütem lassítása, a volt középparaszt-ság bevonása a mezőgazdaság szocialista átszervezésébe, a szaktudás fontosságának elismerése a vezetőkkel szemben támasztott követelmények között (mégpedig a politikai megbízhatósággal egyenrangúként), az „értelmiségi értékek” akceptálása, s a fogyasztás általi legitimáció csak konkrét megvalósulásai annak az általánosabb jelenségnek, amelyet a politikai konszolidációra való képességek nevezhetünk.

1957-től kezdődően tehát nem a társadalmi újratermelési modell, hanem annak politikai megvalósítása változott meg. Viszont éppen ez a változás teremtette meg annak lehetőségét is, hogy – amikor a hatvanas évek közepén az extenzív fejlesztésre épülő modell akkumulációs forrásai kezdtek kimerülni – a társadalom képes legyen az újabb kihívásra a modell folyamatos – de nem töretlen – reformjának beindításával válaszolni.

Mit jelent mindez a gazdaság társadalomstruktúrája szempontjából? Itt két tényezőnek van kiemelkedő szerepe. Egyfelől az áru- és pénzviszonyok fokozottabb érvényesülése a gazdaság területén azt eredményezi, hogy megnő a gazdaságban az önszabályozó elemek jelentősége, és így a gazdálkodás célja egyre inkább nem pusztán a felhalmozható termékek mennyiségének növelése, hanem a társadalmi többlettermék növelése lesz. Másfelől a gazdaság intézményi struktúrájában jelentős változások következnek be, ami részint decentralizálódást és az egyes gazdálkodó egységek önállóságának növekedését jelenti, részint pedig azt, hogy a gazdálkodó egységek és a gazdaságszervező központ között a termelési feltételek tárgyában jön létre az érdekegyeztetés, az úgynevezett szabályozóalku (*Antal 1979*).

„A reform utáni magyar gazdaságirányítási rendszerben egymással összefonódásban él az állami újraelosztás és a piac” (*Kornai 1980*, 331. old.). Ebben az összefonódásban kiemelkedő szerepe van a gazdaságirányító és -szervező központnak, amely a „tőle való hierarchikus függőségi viszonyokon keresztül integrálja az egész gazdaságot . . . Abból a tényből, hogy a központ alapvetően a gazdaságban keletkező többlettermék elvonása és újraelosztása útján érvényesíti a gazdasági növekedés ütemére és arányaira (súlypontjaira) vonatkozó gazdasági célokat, két dolog következik. Egyrészt a gazdaság piacon tevékenykedő egységeinek (a vállalatoknak) a formálisan, jogilag is szentesített alárendeltsége . . . Másrészt a központ magát a piacot is befolyásolja (például preferenciáit érvényesíti az árrendszerben), s ezáltal közvetve is hatást gyakorol a gazdasági egységek fejlődési, fejlesztési lehetőségeire” (*Gábor-Galasi 1981*, 112–113. old.). Így nemcsak a piac és a redistribúció összefonódásáról beszélhetünk, hanem részint a piaci viszonyokba redistributív eszközökkel való beavatkozásról, részint pedig a kétfajta redistribúció összefonódásáról is. A többlettermék újraelosztását eredményező redistribúció mellett a hierarchikus függőségi viszonyokon keresztül fennmarad a többlettermék létrehozásának feltételeit is elosztó redistribúció.

Mindez együtt járt a gazdaság intézményi struktúrájának átalakulásával. Ennek egyik legfontosabb eleme a gazdaságirányító és -szervező központ belső tagoltságának kialakulása (Bihari 1980). Természetesen a központi irányítás a korábbi modellben is tagolt volt, az egyes irányító szervek saját szempontokat és érdekeket is követtek, a tagoltság azonban mindvégig csak *adminisztratív* tagoltság volt, a részérdekek követése pedig *illegitim* maradt. Az új situációban a központi szervek tagoltsága érdektagoltságot is jelent. Az ágazati minisztériumok, a tervhivatal, a pénzügyminisztérium, a központi pártapparátus, a SZOT, a bankok, a megyei szervek, a TOT stb. a gazdaság- és társadalompolitika legáltalánosabb céljai mellett a saját szempontjaikat is érvényesítik, illetve érvényesítésükre törekednek.

A decentralizáció erőteljesen megnövelte a vállalatok befolyását a központi döntésekre. Közgazdasági értelemben a mechanizmus nem sokat változott, viszont „annál inkább változtak a mechanizmus működésének társadalmi körülményei. Megnőtt az ágazati minisztériumok, vállalati vezetők tekintélye, társadalmi, politikai súlya” (Sós Károly Attila 1975). Ennek következtében a vállalati vezetés – jóllehet hierarchikus alárendeltségétől nem szabadult meg – önálló szereplőként léphetett az egymást kontrolláló részérdekek játékmezőjére. Itteni súlyát a vezetése alatt álló vállalat népgazdasági jelentősége éppúgy meghatározta, mint a vezetők személyes pozíciója a politikai rendszerben. A hetvenes évek elején a kiemelt nagyvállalatok komoly politikai erővé tudtak szerveződni. A tagolt központi irányítás egyes szereplőivel összefogva meg tudták gátolni a gazdasági reform radikális kibontakozását.

A vállalati vezetésnek az érdektagolt központi irányításba önálló szereplőként való belépése felerősítette a vállalat szempontjából *kulcsfontosságú munkásgárda* indirekt részvételét. A szocialista gazdaságban a különböző szintű vezetők „szakszervezeti funkcionáriusként” is működnek. A különféle szintű vezetők „lefelé restriktív, felfelé közvetítő” magatartása alakult ki (Kornai 1980, 418–421. old.). A vállalati vezetés nemcsak a termelés biztosítása végett „vonja be” a kulcsfontosságú munkásrétegeket a döntési folyamatba, hanem azért is, mert a felső szintű érdekegyeztetésben szükségszerűen azon munkásrétegeket képviseli, azok érdekeit közvetíti elsődlegesen, amelyek az üzemben belüli hatalmi és érdekviszonyokban is a legjobb pozíciókat foglalják el. Ezek a rétegek pedig megint csak a termelési folyamat szempontjából kulcsfontosságú munkáscsoportok (Héthy–Makó 1978). Így jött létre a hatvanas évek közepétől a *munkáselit* kialakulásának egyik döntő csatornája, ami azután nagymértékben hozzájárult a létszámban igen megnőtt munkásság erőteljes belső differenciálódásához.

A társadalmi struktúra szempontjából mindezek a változások azt eredményezték, hogy egy kettős viszonylatrendszer alakult ki. Az egyik a kettős redisztribúcióhoz kapcsolódik, és az intézményi struktúra tagoltsága szerint differenciálja a népességet. Ezt a viszonylatrendszert a *társadalmi többlettermékek termelése és elosztása feletti rendelkezés síkjának* nevezhetjük (Kolosi 1974). Ez a funkcionális rendelkezés hierarchiáját, az intézményi szerkezet érdekcsoportokra tagozódását és a rendelkezési folyamatokba való közvetítéses bekapcsolódást foglalja magában. A döntési mező hierarchikus jellege és érdekcsoportokra tagolódása az értelmiség differenciálódását erősíti. A funkcionális vezetésből kiszoruló értelmiségi csoportok jelentős része is, szaktudása és érdekérvényesítési képessége következtében, bekapcsolódik a közvetítéses részvételi, érdekérvényesítési lehetőségekbe.

A másik viszonylatrendszer a gazdasági automatizmusok világa jelenti, ahol témánk szempontjából a munkaerőpiacnak van kiemelkedő jelentősége. A piac és így a munkaerőpiac működése sem érthető meg nálunk az állami beavatkozás szerepének figyelembevétele nélkül; tehát a piaci mechanizmusok strukturáló hatásának is csak relatív autonómiája van. A piaci mechanizmusok igen sok vonatkozásban másként strukturálják a társadalmat, mint a redistribúciós viszonylatrendszer. Ez az egyik döntő oka annak, hogy a gazdaság társadalomszerkezete is jelentős mértékben inkonzisztens, és a strukturális egyenlőtlenségeket ezek az inkonzisztenciák mintegy feldarabolják (ami a strukturális feszültségek feldarabolását is jelenti).

Míg a hatvanas évek közepétől kialakult szocialista gazdaság alapvető termelési viszonyaiban a redistribúció és a piac kettőssége dominál – az előbbi prioritásával –, addig a hatvanas évek közepétől önálló gazdasági szférává szerveződött második gazdaság működésében a piaci elemek dominanciája figyelhető meg. A második gazdaság lényegileg kisárutermelő gazdaság, mégis jelentősen különbözik a tradicionális kisárutermeléstől. A második gazdaságban „a kisárutermelés szinte perszónálunióban van a szocialista nagyüzemi termelőkkel” (Hermann 1981, 171. old.). Így viszonylag kis létszámú, önálló kisárutermelő réteg mellett tömegesek azok az egzisztenciák, amelyek betagozódnak az első gazdaság korábban jellemzett struktúrájába, viszont a második gazdaságban kisárutermelők, és a kisárutermelői léten keresztül módosítják az első gazdaság társadalomszerkezetében elfoglalt helyüket. Az eddigi vizsgálatok arra mutatnak, hogy a második gazdaság és az abban való részvétel újabb inkonzisztenciát teremt a gazdaság társadalomszerkezetében, amely elsősorban az anyagi javak vonatkozásában érvényesül.

Tehát azt mondhatjuk, hogy a gazdaság társadalomszerkezetének újratermelési sémáját egy „L” alak feszíti ki, ahol az „L” egyik szárát a redistributív, másik szárát a piaci viszonyok jelentik. Nyilvánvaló, hogy a két viszonylatrendszer nem független egymástól. Egyfelől a központi beavatkozás módosítja a piaci viszonyokat, másfelől viszont a piaci viszonyok, a tisztán ökonómiai kényszerűségek behatárolják a redistributív szféra mozgásterét, tehát a központi beavatkozás autonómiájának korlátaiként működnek.

A hetvenes évek végétől újabb kihívások érték a fenti újratermelési modellt. Jóllehet a feszültségek „felparcellázása” továbbra is társadalmi stabilitást és konszolidációt biztosít, a továbbfejlődés, a gazdasági növekedés felgyorsításának igénye egyre inkább azt követeli, hogy a feszített ütemű felhalmozás érdekében létrejött intézménystruktúrának az új célrendszer szempontjából hatástalan elemeiben módosulások következzenek be.

A kívánatos folyamatok két vonatkozásban jelezhetők. Az egyik az *első és második gazdaság ökonómiai integrációjának* igénye, ami az első gazdaságban is a piaci viszonyok szabadabb érvényesülésével járna együtt. A másik a redistributív viszonyokban a *hierarchikus döntési mező és az érdektagolt döntési mező további intézményesülése*. Jelenleg és formálisan ugyanis csak a funkcionális tagoltság létezik intézményi struktúráinkban, s e mögött informálisan húzódik meg a tényleges érdektagoltság. Ennek részint az a következménye, amit a szervezetek „egymásba csúszásának” nevezhetünk (Bihari 1980, 122. old.). Másik következménye az „betartás demokráciája”: a különböző érdekcsoportok – kedvező konstelláció esetén – képesek megakadályozni az érdekekkel ellentétes döntéseket, és így a döntések a „legkisebb közös nevező” szintjén jönnek létre. Nem az

dől el demokratikusan, hogy mi történjék, hanem hogy mi *ne* történjék. A fejlődés felgyorsításának igénye azt követelné, hogy egyre inkább „intézményesült akaratképzés” alakuljon ki, amihez azonban a meglevő érdektagoltság formális intézményesülése szükséges.

A STRUKTURÁLIS CSOPORTSZERKEZET

Az eredeti szocialista újratermelési modellre egy olyan társadalomszerkezet épült, amelyet a társadalomirányító központ megszemélyesítői és a nivellált helyzetű, „mukássá” tett tömegek közti elkülönülés határozott meg. A nivelláltságot elsősorban az örökölt társadalomszerkezeti egységek közti különbségek színezték, bontották meg. Az újratermelési modell változása több vonatkozásban is módosított ezen a képleten.

Egyfelől a társadalomirányító központ és a népesség közötti elkülönülés úgy oldódott, hogy létrejött a *társadalomirányító központ belső tagoltsága*. Kialakulóban vannak a politikai állam és a civil társadalom közötti közvetítések, és ezen közvetítő csatornákon keresztül bizonyos társadalmi csoportok feltornázták magukat a hierarchikus függőségi viszonyok különböző szintjeire. Másfelől a népesség túlnyomó többségénél *új típusú differenciálódási folyamatok* indultak be. Ezek mindegyike *felfelé* differenciálódást, tehát a korábbi, az „általános szegénység és kiszolgáltatottság” szintjén való nivelláltságból való differenciált kilépést jelentett. Mindez együtt járt a tradicionális csoportszerkezeti egységek közötti különbségek leépülésével, és jelentős mérvű inkonzisztencia révén, tehát az egyes létszférák egyenlőtlen differenciálódásán keresztül valósult meg. Az inkonzisztenciát az okozza, hogy egyes népességcsoportok valamely létszférában jelentősen tudták javítani a helyzetüket, miközben más létszférákban továbbra is „alul” maradtak; más népességcsoportok viszont éppen ezekben jutottak „feljebb”, míg az előző területen elmaradtak.

Bizonyos népességcsoportok kiszorultak az itt jellemzett fejlődésből, a lehetséges utak egyikén sem tudtak kilépni az „általános szegénység és kiszolgáltatottság” szintjéből. A hatvanas–hetvenes évek dinamikus fejlődése abszolút értelemben javította helyzetüket, az átlagos fejlődéstől azonban relatíve elmaradtak, deprivált helyzetbe kerültek (Huszár 1981, Bokor 1985, Ferge 1986).

Több jel mutat ugyanakkor arra, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek abszolút nagyságrendje – a legjobb és legrosszabb helyzetű 10 százalék közötti statisztikailag mérhető különbség – a negyvenes évek végének, ötvenes évek elejének nagy nivellációs hulláma óta lényegében nem változott, tehát a legjobb és a legrosszabb társadalmi helyzetek közötti távolság lényegében ugyanakkora maradt.

Milyen strukturális csoportszerkezet tartozik a társadalmi újratermelés korábban jellemzett „L”-modelljéhez? Az „L” két szárának találkozási pontjánál a szélesen értelmezett termelők helyezkednek el. A termelők a redisztribúcióban a politikai hatalommal, a piaci relációban a vállalkozókkal állnak szemben, illetve kapcsolatban. A népességnek azonban csak viszonylag kis része helyezkedik el ebben a három kitüntetett pozícióban, túlnyomó többsége e három pozíció közötti átmeneti helyzetben van. Miért van ez így?

Nem rendelkezünk ugyan a hatalom szociológiájára vonatkozó megalapozott kutatásokkal, mégis feltételezzük, hogy a politikai hatalom körül Magyarországon nem alakult ki osztály jellegű társadalomszerkezeti egység. A központi politi-

kai, állami szervek vezetői lényeges szociológiai jellemzőiket tekintve heterogének. Vannak közöttük – egyre kisebb számban – a szocialista fordulat előtti munkásmozgalomban felnőtt vezetők, a felszabadulást követő időszakban kiemelt munkáskáderek, a fényes szellők sodrában formálódott „új értelmiségi” vezetők, hatalmi pozícióba került értelmiségiek, politikussá lett gazdasági vezetők és a politikai, hatalmi apparátusok hierarchiáját végigjárt vezetők. Ezt a kört a kapcsolatok bonyolult hálója szövi át, s jó néhány tényező erősen tagolja is. Egyrészt a redistribúció logikájából következő erőteljes hierarchizáltsága, másrészt a formális hatalmat jelentő választott testületi tagság és a tényleges pozíció aszinkronja, harmadrészt az egypártrendszer logikájából szükségszerűen adódó informális politikai tagoltság, negyedrészt a központi szervek tényleges belső érdektagoltsága, és végül, de korántsem utolsósorban, az a tudatos politikai törekvés, amely a hatalmi pozíciókkal járó privilégiumok minimalizálásával igyekszik korlátozni egy politikai-hatalmi elit elkülönült újratermelődését.

Még erőteljesebben korlátozott egy tisztán a piaci viszonyok között működő vállalkozói csoport kialakulása. A társadalom szocialista jellegéből következően a magántőke akkumulációja igen komoly korlátokba ütközik, és nem vetődik fel az újra létrejövő, erősen korlátozott magánvállalkozói réteg hatalmi részesedésének lehetősége. Így a piaci viszonyok által meghatározott vállalkozói pozíció nem elsősorban az e pozíciót betöltők száma és jelentősége miatt válik fontossá az újratermelés egésze szempontjából, hanem az e pozíció felé is mutató *átmeneti pozíciók* miatt.

Egyrészt a politikai hatalom és a vállalkozás kettősségében megjelenő menedzseri pozíciók ilyenek. A politikai hatalom helyi képviselőjét ellátó vállalati, szövetkezeti vezető rétegből egy önálló arculatú menedzseri réteg formálódik. A „lefelé restriktív, felfelé érdekközvetítő” (Kornai 1980), tehát a hierarchikus és érdekegyeztető mezőkre tagolt redistribúcióban is ellentmondásos pozíciót elfoglaló gazdasági vezető réteg egy része a piaci szabályozás megjelenésével egy másik ellentmondásos pozícióba is bekerült, a hatalom és a vállalkozás közötti. E menedzseri rétegen belül igen nagy a differenciáltság aszerint, hogy milyen arányban kötődik a redistributív és a vállalkozói mechanizmusokhoz.

Másrészt egyre tömegesebben jelenik meg a társadalomban a vállalkozói és a termelői pozíció kettőssége, részint a hagyományos kisárutermelői szférán belül, részint pedig a második gazdaság keretében. Ezen a második gazdaságon belül is megkülönböztethető a kisárutermelői és a vállalkozói második gazdaság, mint ahogy a hivatalos magánszférán belül is jelentős különbség van a kisárutermelői és a vállalkozói típusú kisipar, illetve egyéni parasztgazdaság között. Az előbbi esetben a munkavégzés ellenértékének nagyságát elsődlegesen a ráfordított munka mennyisége, az utóbbiban a kalkulált piaci lehetőségek szabályozzák. A kisárutermelők számára elkülönül egymástól a munkaerőpiac és a termékpiac, míg a vállalkozót a piaci lehetőségek egészének figyelembevétele jellemzi. Így az önellátó vagy a piacon csak a termékelesleget értékesítő mezőgazdasági kistermelést, illetve a munkaerőnek a második gazdaságban való értékesítését kisárutermelői második gazdaságnak, az egyedül dolgozó kisiparost kisárutermelő kisiparosnak nevezhetjük. A vállalkozáshoz racionális piaci kalkuláció és mások munkájának felhasználása is szükséges mind a második gazdaságban, mind pedig a magánszektorban.

Sajátos belső tagozódás rajzolható meg a termelőkön belül is. Az absztrakt modell szintjén ezt a belső tagolódást a redistributív és a piaci alávétettség kettőssé-

ge határozza meg. David Stark amerikai szociológus szerint (1985) a tőkés és a szocialista gazdálkodás alapvető különbsége az, hogy az előbbiben a vállalatok közötti tranzakciót a piaci, a vállalaton belüli munkamegosztást az adminisztratív, hierarchikus szabályozás jellemzi, míg a kelet-európai szocialista országokban a vállalatok hierarchikus, adminisztratív szabályozás keretei között mozognak, a vállalaton belül viszont – különösen a munkások és a menedzsment viszonyában – piaci szabályozás érvényesül. Részint ez magyarázza, hogy a redistribúció keretei között a vállalaton belül létrejön – Makó Csaba kifejezését használva – a központi és a periférikus helyzetben levő munkavállalók csoportja, míg a vállalaton kívül a szegmentált munkaerőpiac és a második gazdaságba való bekapcsolódás lehetőségeinek különbözősége jelent differenciáló tényezőt. Így a redistributív és a piaci alávetettség kettőssége következtében a termelők bizonyos csoportjai számára egyfajta „játéktér” nyílik, míg a vállalaton belül perifériára szoruló, a szegmentált munkaerőpiacon és a második gazdaságban a legkedvezőtlenebb lehetőségekkel rendelkező csoportoknál kettős alávetettség alakul ki. Igazából csak ez az utóbbi – az aktív keresők 15-20 százalékára tehető – réteg jelenik meg tiszta pozícióban, míg a többieknek a pozíció ellentmondásossága dominál.

Így a termelők hat, sajátos strukturális helyzetű csoportja tűnik elő:

1. Az előbb említett kettős alávetettségben levő csoport, amely döntő többségben szakképzetlen fizikai dolgozókból áll. A vállalatok és a szövetkezetek perifériára szorult dolgozói közül ők azok, akik a szegmentált munkaerőpiacon is a legkedvezőtlenebb pozíciót foglalják el. Képtelenek bármifajta érdekérvényesítésre, és ezt a vállalaton kívüli szférában sem tudják kompenzálni. (Helyzetüket akkor is ez a kettős alávetettség határozza meg, ha egyes csoportjaik a munkaerőpiacon jelentkező hiány következtében viszonylag magas bérre tesznek szert.)

2. Az „L” modell redistributív ágán, annak a széles középső mezőnyében elhelyezkedő csoport, amely az érdekegyeztetéses mezőben az első csoportnál kedvezőbb pozíciókat tudott kiharcolni. Tevékenységüket a piaci viszonyok lényegében nem befolyásolják. Három tipikus rétegük: a *városi nagyüzemi szakmunkások* közül azok, akik valójában nem mozognak a munkaerőpiacon; az *adminisztratív, ügyviteli dolgozók* jelentős része; valamint *egyes értelmiségi foglalkozások* (fegyveres testületek és politikai-igazgatási apparátusok értelmiségi dolgozói, bírók, ügyészek, a pedagógusok mintegy kétharmada, a műszaki értelmiségiek mintegy fele, az orvosok, a kutatók mintegy egyharmada) közül azok, akiknek tevékenységét a főmunkahelyen nem piaci viszonyok szabályozzák, és különböző okok miatt a második gazdaságban nem tudnak részt venni.

3. Az a viszonylag nagy létszámú csoport, amely a főmunkahelyén az első csoporttal azonos helyzetben van, viszont módja van arra, hogy a főmunkáján túl a második gazdaságban kisárutermelőként is megjelenjen, és ezzel anyagi helyzete szempontjából valamelyest kompenzációhoz jusson. E csoport túlnyomó többségét azok a falun élő, betanított és segédmunkások, szakképzetlen alkalmazottak alkotják, akik jövedelmüket önellátó vagy nem piaci kalkuláción alapuló, piacozó mezőgazdasági kistermeléssel egészítik ki.

4. Egy feltehetőleg kis létszámú csoportot alkotnak azok, akik főmunkahelyükön az első csoporthoz hasonló helyzetben vannak, viszont a második gazdaságban vállalkozó kisárutermelőként jelennek meg. Ez a csoport a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben is csökkenő létszámú, másutt pedig csak azokat a dolgozókat foglalja magába, akiknek a főmunkahelye lényegében „alibi jellegű”.

5. A második és a harmadik csoport keverékéből összeáll egy olyan strukturális csoport, amely a főmunkahelyén a redistribúció középső szféráiban helyezkedik el, és kisárutermelő jellegű jövedelemkiegészítő tevékenységet folytat. Tipikusak ebben a csoportban a háztájizó bányászok és vasutasok, a munkaerejüket este és a hétvégén a főállásúnál lényegesen magasabb áron értékesítő építőipari vagy javító-szerelő szakmunkások, a magánórákat adó pedagógusok, a második gazdaságban a képzettségüknél alacsonyabb szintű, rutinszerű tevékenységgel pénzt kereső értelmiségiek.

6. Végül a második és negyedik csoport keverékéből adódik a vállalkozói termelők csoportja. Többségük a főmunkahelyen is vállalkozóként viselkedik, és emellett esetleg megjelenik a második gazdaságban is, ahol szintén vállalkozás jellegű tevékenységet végez. Ebben a csoportban éppúgy jelen vagy egy értelmiségi elit, ahogy itt találhatjuk az új vállalkozási formákban részt vevőket is, s a vgm-ek vezető szakmunkásait is.

A RÉTEGZÖDÉS NÉHÁNY TENDENCIÁJA A NYOLCVANAS ÉVEK ELEJÉN

Hogyan függnek össze a hagyományos társadalomszerkezeti egységek (osztályok, rétegek, foglalkozási csoportok) a népességnek az egyenlőtlenségi rendszerben való elrendeződésével? Az osztálykategóriák nemcsak – mint korábban láttuk – a struktúra tényleges újratermelési mechanizmusait, hanem a fennálló társadalmi különbségeket, egyenlőtlenségeket sem magyarázzák. A hagyományos értelemben vett osztályok szinte teljes egészében szétszóródnak az egyenlőtlenségi rendszert modelláló státuscsoportok között.

Az értelmiségiek és vezetők több réteget alkotnak. Viszonylag erősen elkülönül a gazdasági értelmiség a többi értelmiségi és vezető csoporttól. A *gazdasági értelmiségen* belül éles a vezetők és beosztottak közötti különbség, tehát megfigyelhető a menedzserrétegnek az egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt sajátos helye. A többi értelmiségi csoporton belül nem a vezető–beosztott választvonal differenciál az egyenlőtlenségek szempontjából. A magas képzettségű *elit értelmiség* beosztástól függetlenül nagyjából hasonló pozíciókat ér el az egyenlőtlenségi rendszerben, s ezek a pozíciók lényegesen jobbak, mint a *főiskolát végzett beosztott értelmiségé* vagy a *diploma nélküli vezetőké*.

Az alsóbb szintű szellemi dolgozók helyzete szinte teljesen azonos a szakmunkásokéval (hiszen jelentős részük nő, és többnyire szakmunkás felesége). A fizikai és szellemi munka határán tehát nem lehet kijelölni réteg- vagy osztálykorlátokat. Ugyanakkor ez a belsőleg erősen differenciált *szakmunkás, irodai dolgozó réteg* erősen különbözik a *sakképzetlen* (betanított és segéd-) *munkásoktól*. (Az előbbieknél mindössze 18, a betanított munkásoknak azonban 45, a segédmunkásoknak pedig 51 százalékuk van az alsó vagy deprivált státuscsoportokban, és az előbbieknél 25, az utóbbiaknak azonban csak 2-3 százalékuk van a három felső státuscsoportban.) A mezőgazdasági nagyüzemekben dolgozó fizikai munkásoknál kevésbé jelentkezik ez a sakképzettség szerinti differenciálódás. A mezőgazdaságban a munkások integrálódása nagyobb fokú, mint az iparban és a szolgáltatásban. Ez a *mezőgazdasági munkásréteg* (az aktív keresők 15 százaléka) nagyon is különbözik attól a 3 százaléknál főleg idős agrárnépességtől, amelyet még továbbra is jogos *parasznak* tekintenünk. Ezek a tendenciák nemcsak a hagyó-

mányos osztályhatárok eliminálódására utalnak, hanem azt is jelzik, hogy a *munkamegosztási rétegződésben* is változások következtek be a hatvanas évek elején tapasztaltakhoz képest.

Társadalmi struktúránk fejlődését két egymással összefonódó tendencia jellemzi: az örökölt osztálystruktúra felszámolása, az osztálykülönbségek eliminálódása; és egy új struktúra kialakulása. A társadalmi újratermelés radikális átalakulása az egyenlőtlenségi rendszer újfajta szerveződését eredményezte. Az egyenlőtlenségi rendszer sokdimenziós: képtelenség felmutatni *egyetlen* olyan törésvonalat társadalmunkban, amelyre mindenfajta egyenlőtlenség ráépíthető lenne. Nem egyszerűen az egyenlőtlenségi rendszer vagy a rétegződés sokdimenzióssága jelent azonban történelmi novumot. Míg a korábbi társadalmak sokdimenziós rétegződésében az uralkodó – de nem kizárólagos – struktúra mindig kijelölt egy uralkodó rétegződési dimenziót is, addig jelen társadalomszerkezetünkben a struktúra sokdimenzióssága lehetetlenné teszi valamely rétegződési dimenzió hegemoniájának kialakulását. A korábbi társadalmak uralkodó ideológiája és az erre épült értékrendszer az egyenlőtlenségek különböző dimenzióit nagyon is súlyozottan vette figyelembe s így fogadtatta el a társadalommal. Az értékrendszer modernizációja (Hankiss et al. 1982), a szocialista ideológiának a korábbi értékrendszert felbontó hatása (Huszár 1983) azt eredményezte, hogy az egyenlőtlenségi dimenziók korábbi súlyozása szétforgácsolódott.

A változást tehát abban látjuk, hogy míg korábban a strukturális viszonyok és az uralkodó ideológia a dimenziók egyértelmű hierarchiáját hozta létre, addig napjainkra e kétoldalú szorítás fellazult, és ezért nem következik be a dimenziók hierarchiájának kikristályosodása. Így nem a rétegződés sokdimenziósságának a ténye, hanem a sokdimenziósság társadalmi jelentéstartalma tekinthető új tényezőnek.

Feltehetőleg ezzel az új jelentéstartalommal függ össze a státusinkozisztencia tömegjelenséggé válása is. Azt tapasztaltuk, hogy a *népesség kétharmadának társadalmi státusát különböző mértékű inkonzisztencia jellemzi*. Feltételezzük, hogy Magyarországon csak az utóbbi negyven évben vált tömegjelenséggé a státusinkonzisztencia. Azonban ez a negyven esztendő sem tekinthető egységesnek ebből a szempontból. Az ötvenes éveket a forradalmi átalakulásból és az erősen centralizált, erőltetett iparosításból, a tömeges, robbanásszerű átrétegződésből és az általánosan alacsony életszínvonalból adódó inkonzisztencia jellemezte. Így a hatvanas évek elejére kialakult hierarchikus munkamegosztási rétegződés felső mezőiben volt elsősorban jellemző az inkonzisztencia; a képzettség, az anyagi helyzet, az életmód, a fogyasztás elmaradása a munkamegosztási pozíciótól. A hatvanas évek közepétől meginduló új strukturális folyamatok különböző csatornákat nyitottak a felemelkedésre. Ez inkonzisztencia „legyűrűzött” a társadalmi hierarchiában. A felsőbb régiók státuskikristályosodását egyfelől az értelmiség (a nagyarányú létszámnövekedésből részint szükségszerűen adódó) belső differenciálódása, másfelől a társadalom- és gazdaságpolitika folytonos beavatkozása akadályozta. Az új strukturális feltételekből az következett volna, hogy néhány, korábban jó helyzetű csoport lecsússzon, azonban ez nem következett be e csoportok természetes ellenállása miatt.

Valószínűleg ez az oka annak, hogy az inkonzisztens csoportok nem átlagos helyzetűek. Az átlagosnál többnyire, de nem minden tekintetben jobb, és az átlagosnál többnyire, de nem minden tekintetben rosszabb élethelyzetek a gyakoriak. Az *inkonzisztencia* tehát *nem bomlasztotta fel a társadalom hierarchikus*

rétegződését a többséget az átlagos helyzet felé nyomva; hanem azt teszi lehetővé, hogy egyes átlagos helyzetű csoportok néhány vonatkozásban az átlagosnál jobb helyzetbe kerüljenek. Az inkoszisztenciát kiváltó társadalmi mechanizmusok ugyan lehetővé tették a korábbi tömeges szegénységből való kilépést, de a kulturális és életmódbeli hátrányok, a falusi társadalom új feltételek közötti – tartalmában ugyan megváltozott, de mindenképp fennmaradó – elkülönültsége és a munkamegosztás egyenlőtlenségei bizonyos népességcsoportok számára nem tették lehetővé az átlagos helyzet elérését. Lényegében ugyanezen egyenlőtlenségek gátolták meg azt is, hogy az anyagilag vagy más szempontból kiszoruló „felső” csoportok az átlagos helyzet szintjére csússzanak le. Jól mutatja ezt két, viszonylag nagy létszámú, sajátos élethelyzetű státuscsoport. A jó anyagi helyzetű falusias alsó csoportnál az igen jó anyagi viszonyok sem teszik lehetővé az anyagi előnyök más előnyökre való átváltását. A városias felső csoportok az átlag alatti lakáshelyzet és az átlagnál alig jobb anyagi helyzet ellenére is megmaradnak a felső pozíciókban.

Napjainkat főleg két típusú inkonzisztencia jellemzi. Az egyik a *munkamegosztási és a települési státus inkonzisztenciája*, a másik a *munkamegosztási és anyagi státus inkonzisztenciája*. Az első inkonzisztencia éppen azért lehet ma is lényeges, mert a falusi társadalom- és foglalkozásszerkezet történelmi léptékű átalakulása ellenére is fennmaradt a város és a falu társadalomszerkezeti elkülönülése, eleven példaként annak, hogy a korábbi rétegződés miként képes beépülni az új struktúrába és rétegződésbe is. Az anyagi helyzet inkonzisztens illeszkedése más dimenziókhoz pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az anyagiak jelentősen befolyásolják ugyan az életkörülményeket, de kevésbé – és főként más feltételekkel együtt – képesek a társadalmi státus módosítására.

A munkamegosztási rétegződést vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a *mezőgazdasághoz kötődő népességnél* – a hagyományos paraszti rétegnél éppúgy, mint a „munkás” jellegű mezőgazdasági fizikaiaknál – *kiemelkedően magas a konzisztens státusúak aránya*. A nem mezőgazdasági munkásrétegeknél átlag körüli vagy feletti, a szellemi dolgozóknál pedig az átlagosnál kisebb ez az arány. Úgy tűnik tehát, hogy a mezőgazdaság nagymérvű átalakulása sem „robbantotta szét” a státusok konzisztenciáját.

Ha a tömeges státusinkonzisztenciát a társadalmi státusok „hagyományos egyensúlyi állapota” felbomlásaként értelmezzük, akkor úgy tűnik, hogy a mezőgazdaságban a termelési feltételek „modernizációja” nem járt együtt a népesség státusegyensúlyának megromlásával, miközben a kvalifikáltabb szellemi munkaterületeken a munkafeltételek kisebb mérvű megváltozása is megrengette az egyéni státusok tradicionális harmóniáját. A másik ok az lehet, hogy az elmúlt harminc-harmincöt év társadalmi változásai erősebben érintették a rétegződés felső régióit, és kevésbé érintették a rosszabb helyzetű társadalmi csoportokat. Erre utal az is, hogy az előnyöket halmozó, mai „elit” rétegek kevésbé szakadnak el az átlagos helyzettől, mint amennyire a hátrányokat halmozók leszakadnak attól.

A rétegződés hierarchikussága és a státusinkonzisztencia korántsem egymást kizáró fogalmak. Ha a szélső státuscsoportok rétegek szerinti megoszlását vizsgáljuk, akkor rögtön szemünkbe tűnik a rétegződés „kettéhasadtsága”: élesen elkülönülnek azok a rétegek, amelyeknek jelentősebb az elitbe jutási esélye (és itt szinte nem is találunk depriváltakat), és azok a rétegek, amelyek nagy arányban depriváltak és az elitbe nem juthatnak be. Ez a határ a munkamegosztási rétegző-

désben a személyeknél és a családoknál egyaránt a „munkásságon” belül, a szakmunkás, irodai dolgozó réteg között húzódik, a társadalmi rétegződésben pedig a városi munkások és a falusi munkások között.

Mind az elitben, mind a depriváltak között ugyanaz a réteg szerepel a legnagyobb arányban az inkonzisztens csoportokban is, mint amelyik a megfelelő konzisztens csoportban. Megkockáztatható tehát az a következtetés, hogy a státusinkonzisztencia valamelyest bomlasztja ugyan a rétegződés hierarchikus jellegét, de a hierarchikus jelleg legalább ugyanakkora – valószínűleg nagyobb – mértékben képes a rétegződés pólusai felé rántani az inkonzisztens társadalmi státusúakat is. Társadalmunk rétegződésére két erő hat: a hierarchikus jelleg „szétfeszíti”, az inkonzisztens pedig „összehúzza” a rétegződést. Nyilvánvaló tehát, hogy társadalmunk rétegződése nem írható le egyetlen vertikum mentén, hanem csak egy sokdimenziós térben. Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy e sokdimenziós térben éppen a társadalmi hierarchiát kifejező dimenzió a domináns, a legerősebb hatású.

A struktúra sokdimenzióssága tehát leképződik az egyenlőtlenségi rendszer és a rétegződés sokdimenziósságában, a tömegeket érintő státusinkonzisztenciában. A struktúra radikális átalakulása azonban nem hozott létre radikálisan új rétegződést, nem figyelhető meg új típusú egyenlőtlenségek kialakulása. Sokkal inkább arról van szó, hogy a hagyományos egyenlőtlenségek újfajta módon kapcsolódnak össze.

A társadalmi egyenlőtlenségeket vizsgálva megkülönböztettük az egyenlőtlenségek egyes dimenzióit és ezen dimenziók kapcsolatrendszerét. Jóllehet a dimenziók jellegében is vannak új elemek, mégis a tradicionális elemek hatása dominál. Az egyenlőtlenségi dimenziók kapcsolatrendszerében viszont a tradicionális tényezők fennmaradása mellett az új típusú, sokdimenziós struktúra hatása az elsődleges. Vitathatatlan elmozdulások tapasztalhatók az elmúlt 20–25 esztendőben, mégis úgy tűnik, hogy társadalmunk rétegződésének meglehetősen sok a konstans eleme. A radikálisan megváltozott struktúrába, ha módosulva is, de beépülnek a tradicionális egyenlőtlenségek.

A rétegződés fő tendenciáit tehát nem lenne jogos az örökölt egyenlőtlenségek felbomlási folyamatoként leírunk. Igaz, hogy a társadalmunk szerkezetében lezajlott forradalmi jellegű strukturális változások következtében az osztályszerkezet jórészt felszámolódott. Ennek eredményeként az eredetileg osztályokhoz kötődő egyenlőtlenségek is elvesztették osztálytartalmukat. Társadalmunkat azonban mégsem az alapvetően új tényezők rétegzik. A munkamegosztásban elfoglalt hely, az ehhez kötődő és ennek újratermelődését erősen befolyásoló kulturális, életmódbeli egyenlőtlenségek, a falusi és városi társadalom – sok tekintetben megváltozott, de mégis tovább élő – különbségei, az anyagi életkörülmények differenciáltsága a jelentős mérvű státusinkonzisztencia ellenére sem szüntették meg a rétegződés hierarchikus jellegét, bár igaz az is, hogy ezen hierarchia lépcsőfokain jelentős elmozdulásokat konstatáltunk. Ezért sok vonatkozásban új fogalmakra és új szemléletre van tehát szükség, hogy társadalmunk tényleges differenciáltságát a valósághoz híven és a társadalompolitikai gyakorlatban is hasznosítható módon leírjuk.

Az egyenlőtlenségi rendszer másik lényeges tényezője, hogy mind a rendszeren belül, mind az egyenlőtlenségek nemzedékek közötti újratermelődésében a kulturális egyenlőtlenségek kiemelkedő szerepe tűnik elő. A szimbolikus – ezen belül a kulturális – tőke felértékelődése az egyenlőtlenségi rendszerben, az általá-

nos modernizációs tényezők, a kelet-európai szocialista formáció és a magyar fejlődés sajátosságai felerősítik egymás hatását. A központi beavatkozások (a bérrendszer nivellálása és a bérpreferenciák egymást keresztező hatása, az anyagi javak felhalmozásának és különösen a működő tőkének a korlátozása, a származási előnyök legitimitásának permanens megkérdőjelezése, a lakáelosztás különböző elveken alapuló csatornáinak kialakulása, a hatalmi pozíciók átválthatóságának korlátozása) jó néhány egyetlenség esetében nivelláló hatásúnak bizonyultak. Viszont ezen beavatkozások éppen a kulturális, életmódbeli egyenlőtlenségeket képesek a legkevésbé befolyásolni, s így ennek tradicionális elemei tudtak a legintaktabb módon beépülni az új struktúrába s egyenlőtlenségi rendszerbe.

A kulturális, életmódbeli egyenlőtlenségek nemcsak a legerőteljesebben őriztek meg tradicionális elemeket, hanem igen gyorsan az egyetlen, minden szempontból legitim egyenlőtlenséggé váltak, s a kultúra és az ehhez kötődő életmód hatalmilag is akceptált mintává vált. Így az egyéb társadalmi előnyök csak akkor funkcionálnak valóban társadalmi előnyként, ha kultúrára és ehhez kapcsolódó életmódra átválthatók és át is váltnak. A struktúra és az egyenlőtlenségi rendszer sokdimenzióssága miatt és az egymás hatását keresztező strukturális mechanizmusok hatására az egyenlőtlenségek konzisztenciája csökkent, a hatalom, a vagyon, a munkamegosztási pozíció és a fogyasztás közötti kapcsolat meglazult. Az igazán átváltható egyenértékként szereplő kulturális, életmódbeli egyenlőtlenségek más egyenlőtlenségekkel való kapcsolata lényegében nem lazult, sőt bizonyos területeken még erősödött is. Többek között ez a jelenség magyarázza azt is, hogy a továbbra is tömegesnek tekinthető társadalmi-foglalkozási mobilitás ellenére *elsősorban* a kulturális tőke átörökítése miatt marad fenn a viszonylag erős kapcsolat a szülők és gyermekeik társadalmi státusa között.

Végül rétegződésünknek a második gazdasággal kapcsolatos sajátosságát emeljük ki. A második gazdaságnak a társadalmi újratermelési folyamatok szempontjából igen nagy, tehát strukturális szerepe van. Ugyanakkor a társadalmi rétegződésben alig kimutatható a hatása. Egyfelől azt tapasztaltuk, hogy a második gazdaságban való részvétel jórészt független a társadalmi státus egyéb dimenzióitól. Igen enyhe az összefüggés a második gazdaságban való részvétel és a státuscsoportok között is. A falusi népesség erőteljesebben, a városi kevésbé vesz részt a második gazdaságban, de ez a mezőgazdasági kistermelés hatása. Figyelemre méltó, hogy a legkisebb részvétel a városias alsó csoportban figyelhető meg (ennek fele egyáltalán nem vesz részt a második gazdaságban, az intenzíven bekapcsolódók aránya pedig mindössze 17 százalék). A *második* gazdaságban való részvétel nem rétegzeti a jelenlegi magyar társadalmat. Ez azért van így, mert a részvétel lehetősége szinte mindenki számára adott. Tegyük hozzá, hogy a bekapcsolódás, különösen falun, szinte kényszerítő elvárássá vált. A második gazdaságban való munkavégzés általában az adott rétegnek megfelelő életkörülményeket biztosítja, és nem tesz lehetővé rétegváltást.

Ugyanakkor már *erősebben* rétegspecifikus az, hogy a második gazdaság mely formájába való bekapcsolódásról van szó. A falusi rétegeknek csak igen kis része nem kapcsolódik be a második gazdaságba, 90 százalékuk mezőgazdasági kistermelést folytat. Az önellátás és az árutermelés arányában sincs a rétegek között különbség. A speciálisan erre irányuló vizsgálatok azt mutatják, hogy a kistermelők felső 3–5 százalékának gazdasága valóban jelentős jövedelmet eredményező vállalkozás (Kovács és Kuczsi 1982). Erősebben függ össze a rétegződés és a má-

sodik gazdaságban való részvétel a városokban. Míg a falvakban a családok 90 százaléka vesz részt a mezőgazdasági kistermelésben és 18 százalék a nem mezőgazdasági második gazdaságban, addig városokban 40 százalék a mezőgazdasági és 28 százalék a nem mezőgazdasági második gazdaságban részt vevő családok aránya. Különösen az utóbbinak jelentős a differenciáló szerepe. A jómódú értelmiségiek 36 , a városi szegény munkások 20 százaléka szerez jövedelmet a nem mezőgazdasági második gazdaságból. A városban tehát a nem mezőgazdasági második gazdaságban való részvétel megnöveli a jómódúvá válás esélyét, de a jómód elérésének korántsem ez az egyetlen útja. A második gazdaságban való részvétel elmaradása növeli az elszegényedés esélyét, de a részvétel még önmagában nem biztosíték a szegénység elkerülésére. Figyelemre méltó, hogy a városokban a második gazdaságban való részvétel erősebben hat az értelmiség belső rétegződésére, mint a munkásokéra. A jómódú értelmiségiek ugyanis nagyobb arányban vesznek részt a második gazdaságban, mint az átlagos helyzetűek; míg a jómódú és az átlagos helyzetű munkáscsaládok között nem áll fenn ez a különbség, a jómódú munkás tehát nem a második gazdaság által válik azzá.

Mindez arra mutat, hogy a második gazdaság sokkal erőteljesebben befolyásolja a társadalmi újratermelés, tehát a társadalmi struktúra alakulását, mint a társadalom rétegződését. A második gazdaságnak viszonylag kicsi és néhány speciális élethelyzetre lokalizálható a rétegződést befolyásoló szerepe.

A HIVATKOZOTT IRODALOM JEGYZÉKE

Antal László: Fejlődés kitérővel. Pénzügykutatási Intézet 1979.

Berend T. Iván: Gazdaságirányítási-tervezési mechanizmusok reformjának első fejezete. Valóság, 1982. 12. sz.

Bihari Mihály: A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete. In: Közigazgatás és politika. Kossuth Könyvkiadó 1980.

Bokor Ágnes: Depriváció és szegénység. Rétegződés-modell vizsgálat, VI. kö. Társadalomtudományi Intézet 1985.

Ferge Zsuzsa: Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből. Magvető Könyvkiadó 1986.

Gábor R. István–Galasi Péter: A „második” gazdaság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1981.

George, V.–Lawson, R.: Poverty and Inequality in the Common Market Countries. London 1980.

Hankiss E.–Manchin R.–Füstös L.–Szokolczai Á.: Kényszerpályán? MTA Szociológiai Kutató Intézet. Módszertani Füzetek, 1982.

Héthy Lajos–Makó Csaba: Munkások, érdekek, érdekegyeztetés. Gondolat Könyvkiadó 1978.

Hermann István: Válságok és változások. Kossuth Könyvkiadó 1981.

Huszár István: A hátrányos helyzetűek Magyarországon. Társadalmi Szemle, 1981. 6.sz.

Huszár Tibor: Erkölcs és társadalom. Kossuth Könyvkiadó 1983.

Kolosi Tamás: Társadalmi struktúra és szocializmus. Kossuth Könyvkiadó 1974.

Kornai János: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1980.

Kovács Imre–Kuczi Tibor: Falusi újjagazdagok pályaképei. Kézirat, 1982.

Soós Károly Attila: A beruházások ingadozásának okai a magyar gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1975. 1. sz.

Stark, David: The Micro-Politics of the Firm and the Macro-Politics of Reform. In: States and Markets in the World System. London 1985.

IFJ. MAROSÁN GYÖRGY

A technológiatranszfer hatékony hasznosításának feltételei

A műszaki fejlesztés felgyorsításával és az új műszaki eredmények elterjesztésének megkönnyítésével kapcsolatos feladatokat kétféleképp lehet meghatározni. Az egyik – és ez a „hálásabb”, így gyakran választott út – a hibák felkutatásán és számbavételén alapul. A „hibalista” összeállítása után ebből próbáljuk levezetni a teendőket. A másik út az, hogy a sikereket elemezzük és annak alapján kísérelünk általánosítható következtetést levonni. Ez utóbbi módszer azért tűnik nehezebbnek, mert – sokak szemében – szinte kilátástalan feladat sikeres példákat találni. Természetesen minden részletében sikeres példát valóban nem túl könnyű felkutatni. Ezt azonban többnyire nem az általános színvonal alacsony volta, hanem inkább az átlagos színvonal egyenetlensége magyarázza. Ha ugyanis jó a fejlesztési eredmény és korszerű a technológia, szinte biztos, hogy baj van a piaci munkával. Mégis azt kell mondani, hogy az elmúlt évtizedek alatt kialakultak olyan, új műszaki kultúrát jelentő központok, amelyeknek hatékony és versenyképes működése alapján feltárhatjuk a valószínű sikerkritériumokat.

A SIKER FELTÉTELEI

Sikeres műszaki fejlesztésnek tekinthetjük például a mezőgazdaságban a termelési rendszerek alapját képező technológiai fejlesztéseket. Lényegében sikeresnek számít több technológiai rendszer megvalósítása és működtetése az iparban (például a lineális polietilén gyártása a Tiszai Vegyi Kombinátban; az Országos Kőolaj- és Gázipari tröszt krakküzeme, a Paksi Atomerőmű, a győri Rába gyár bizonyos technológiai sorai, a folyamatos acélgyártás, a számítástechnikai gyártási kultúra kialakulása Székesfehérváron stb.). Ezeket a példákat elemezve a alábbi sikerkritériumokat kutathatjuk fel.

a) *Nagy mennyiségű és korszerű technológia átvétele.* Az adott technológiai kultúra honosítása során az országban korábban nem létező (pontosabban legfeljebb elemeiben, de nem integráltan vagy nem integrálhatóan meglevő) nagy mennyiségű, rendszer jellegűen szervezett műszaki-technológiai eszközöket és ismereteket (know-how-t) vettünk át a nálunk fejlettebb országoktól. Az említett esetekben – különböző objektív és szubjektív okok miatt – sikerült elkerülni, hogy a technológiát „feldarabolják”, és csak bizonyos elemeket vegyenek meg. Elke-

rülték tehát azt, hogy az egymáshoz szorosan illeszkedő elemekből álló technológiai rendszerből lényeges részek kimaradjanak. Ennek a következménye ugyanis az, hogy a technológia rendszer jellege megbomlik. Ez pedig arra vezet, hogy teljesítőképessége – már néhány lényegtelennek látszó, kiegészítő, a rugalmasságot biztosító elem hiánya esetén is – ugrásszerűen romlik. A minőség-ellenőrző rendszereket, a kiegészítő technológiákat, az automatizált anyagáramlást biztosító berendezéseket, valamint az optimalizálást lehetővé tevő mérő, adatgyűjtő és számítógépes irányító, tervező rendszereket (legalábbis ezek túlnyomó részét) is megvásárolták. Végso soron ez alapozta meg műszakilag a hatékonyság, a minőség és a versenyképesség kívánt szintjét.

b) *A megvásárolt technológiát kemény gazdasági versenynek kitett vállalkozás adaptálta.* Az új technológia megvásárlását piaci (vagy részben piaci) verseny kényszerítette ki. Gazdasági kényszer ösztönözte az eredmények átvételét és megfelelő adaptálását. A vállalat számára létkérdés volt a beruházás gyors megvalósítása, és a piac ösztönözte a hatékony működtetést is. A vállalat tehát saját, jól felfogott érdekében törekedett a versenyképes működtetés előfeltételeinek megteremtésére. Ettől általában némileg elmaradt a piaci munka korszerűsítése. Úgy tűnik, még a legjobbaknál sem elfogadott, hogy már a beruházás folyamán el kell kezdeni az új termékek piaci bevezetését. A vállalkozás létehez kapcsolódó közvetlen gazdasági érdek mindvégig magas szinten tartotta és ösztönözte az innovativitást. Ennek sok esetben alapfeltétele volt a vállalaton belüli tudományos kutatást és műszaki fejlesztést végző szervezetek korszerűsítése. Csak ez biztosított olyan műszaki csereértéket, amelynek birtokában a vállalat egyáltalán a siker reményében léphetett kapcsolatba a potenciális licenceladókkal.

c) *A technológiák által megkövetelt, azokhoz illeszkedő újszerű szervezési és vezetési elveket is átvették, illetve megfelelően adaptálták.* A technológia hazai hasznosítói felismerték, hogy a „hardver” elemek mellett elengedhetetlen a működtetéshez szükséges szoftver (orgver) biztosítása. Ez azokat a szervezési elveket, újszerű szervezési megoldásokat, ösztönzési eljárásokat, munkamegosztási viszonyokat, sajátos vezetési stílust, munkakultúrát egyesíti, amelyek biztosítják a technológiával dolgozó emberek és kollektívák készségét, képességét és elkötelezettségét annak hatékony működtetésére. Rendkívül fontos elem, hogy az általunk felsorolt sikeres esetekben a dolgozókat felkészítették az új technológia fogadására, tömeges átképzést valósítottak meg. Az új termelési kultúra hasznosításánál – tudatosan vagy ösztönösen – összehangolva korszerűsítették a technológiák anyagi elemeit és az ezek hatékony működtetését elősegítő úgynevezett szoftver elemeket (szervezet, szervezettség, képzettség, munkakultúra stb.).

d) *Az új technológiák hatékony működtetését megfelelő egyéni és csoportos érdekeltségi rendszer kialakításával is támogatták.* Sikertelt megoldani, hogy a tervezett változásokkal szemben szinte minden esetben megnyilvánuló idegenkedést a célra irányuló ösztönzés legyőzze. Megoldották azt, hogy a dolgozóknak személyes érdekük fűződjön ahhoz, hogy megfelelően elsajátítsák az új ismereteket, a technológiai és munkaszervezési módszereket, betartsák a technológiai utasításokat, sőt kifizetődő legyen számukra a munkafolyamat korszerűsítésén törni a fejüket. Ehhez az esetek többségében a korábbiaktól eltérő munkaszervezést, speciális érdekeltségi megoldásokat alkalmaztak, illetve alakítottak ki.

e) *Megoldották az importált technológiák zökkenőmentes működését.* A legfontosabb az alapanyag-, részegység- és alkatrészellátás folyamatos biztosítása, a megfelelő szerviz kiépítése. Néhány, sajnos valóban nagyon kis számú esetben

oldották meg olyan háttérpári, gyártó és szolgáltató bázis megépítését, amely az importált technológia működtetését megfelelő minőségű és pontosságú beszállításokkal képes volt alátámasztani. Sikertült tehát olyan műszaki-technológiai mikroklímát teremteni, amelyben a minimumra csökkentek az üzemzavarok. Néhány esetben sikerült megszervezni a hazai „közbülsőtermék”-szféra megfelelő fejlesztését, vagy a meglevő gazdasági szervezeteket, a minőség, a szállítási határidők és a pontosság tekintetében, az új technika követelményeinek a szintjére lehozni”.

A gazdaságilag is eredményes műszaki fejlesztési projektek sikerkritériumainak elemzése világosan mutatja, hogy szinte minden esetben

- a termelésben (szolgáltatásban) működő új műszaki kultúra átvett, importált technológiára alapozódott,
- a hatékony alkalmazást rendkívül sokrétű gazdasági, tudományos, oktatási, szervezési stb. feltételek együttes és összehangolt biztosítása tette lehetővé.

A példák – amelyekre hivatkozhatunk – ma még sajnos kivételnek tekinthetők. A jövőben azonban remélhetően tipikus jelenséggé válnak. Ennek egyik feltétele tehát az, hogy az ország és a vállalatok tudatosan törekedjenek a technológiatranszfer mennyiségi és minőségi fejlesztésére, bővítsük az új eredmények átvételének csatornáit, növeljük áteresztőképességüket, erősítsük az ebben való érdekeltiséget. Legalább ilyen fontos azonban, hogy a „befogadás”, az országon belüli elterjesztés és a hatékony alkalmazás megfelelő feltételeit megteremtjük. Valóképpen csak ezáltal válhat a technológiatranszfer az egész gazdaság számára – műszaki és gazdasági értelemben egyaránt – „húzó” tényezővé. Hiszen csak így képes követelményeket támasztani más ágazatok, vállalatok számára, hogy azok érdekeltek és képesek legyenek a követelményeknek a kielégítésére. Ezen a területen az elmúlt években alapvetően újszerű helyzet jött létre.

AZ 1980-AS ÉVEK KIHÍVÁSAI

a) A technológiai „generációváltás”

Az 1970-es évek végén egy sajátos technológiai „generációváltás” bontakozott ki a legfejlettebb országokban. Ez a technológiaváltás, illetve hatásai áttértek a világ gazdaságnak az előbbiekkal szoros kapcsolatban álló régióira. Ennek eredményeként végső soron az egész világ gazdaságban felgyorsult a műszaki fejlődés.

A technológiai „generációváltás” egyrészt a gyártástechnológiában, mindenképp az elektronika, az úgynevezett „anyagtudományok” és a biotechnika egymást katalizáló fejlődésének hatására ment végbe. Szintáttörés jellegű eredmények születtek az előre tervezett struktúrájú és tulajdonságú anyagok előállítására és a számítógéppel segített tervezés, anyagátalakítás, termelésirányítás stb. területén. Minőségi jellegű átalakulás megy végbe a termelő, értékesítő és irányító rendszerek elektronikus hálózatainak összefonódása területén. Itt a technológiai „generációváltás” döntő eleme a különböző hardver és szoftver rendszerű számítógépek és távközlési hálózatok egységesedése és fokozatos összeolvadása. Az úgynevezett ISDN (Integrated Services Digital Network) hálózatok lehetővé teszik adatok, képek, hangok, programok átvitelét azonos hálózaton. Ezek integrá-

ciójából olyan globális hálózat jön létre már a közeljövőben, amely pillanatszerűen továbbítja a legkülönbözőbb jellegű információt a föld bármely pontjára.

A technológiai „generációváltásnak” rendkívüli következményei lesznek a befogadó gazdasági, társadalmi és műszaki rendszerek fejlődésében. A fejlettebb generációjú technológia ugyanis egészen más közgazdasági, társadalmi környezetbe épülhet csak be hatékonyan, mint a meglevő. A hagyományos technológiák hosszú történelmi fejlődés eredményeként kialakult hagyományos társadalmi-gazdasági közegbe épültek be. Az azonos színvonalat képviselő, de eltérő funkciójú rendszerek bonyolult módon áthatják egymást. Így sajátos intézményi és szervezeti viselkedést, vezetői stílust, munkakultúrát, szervezeti struktúrát alakítottak ki. A technológia saját képére formálta a környezetet, a környezet visszahatott a technológia változásaira: fokozatosan egymáshoz idomultak. A tradicionális környezet ezért viszonylag könnyen fogadta be a hagyományos technológiákat. Könnyű volt tehát az egyik országban született új – de a hagyományos technológiai kultúrán belül maradó – eljárásokat, módszereket, gépeket egy másik, nagyjából hasonló technológiai generációs szinten levő ország gazdasági rendszerébe átültetni.

A nyolcvanas évtizedben azonban – mint váoltuk – a korábbiaktól gyökeresen eltérő technológiák (illetve technológiai rendszerek) jöttek létre. Ennek hatására lassanként olyan kifinomult termék–technológia–szolgáltatási rendszer alakult ki, amelynek elemei számtalan szállal kapcsolódnak össze. Most már az új technológiai generáció szintjén megy végbe a környezet és a technológia egymáshoz idomulása. Eljutottunk oda, hogy a legújabb technológiai kultúrának nem lehet csupán egy részét elsajátítani. Ugrásszerűen megnövekedtek a követelmények a beszállítók, a kooperációs partnerek műszaki színvonala iránt. Sőt nem is csupán az úgynevezett első beszállítói kör az, amelynek bizonyos minőségi küszöböt meghaladó színvonalon kell termelnie és szolgáltatnia. Nélkülözhetetlen, hogy a „beszállítók beszállítóinak” műszaki-technológiai színvonala, üzleti stílusa, rugalmassága és szervezethez is nagyságrendekkel javuljon. Mindez azért fontos, mert az új helyzetben minden nem szerves fejlődés útján kialakult rendszer, amelyben a dolgok természeténél fogva a technológiai, minőségi, szervezeti egyenlenségek viszonylag jelentősek, alacsony hatékonyságúvá válik.

b) A világgazdaság globalizálódása

Az 1980-as évtizedben a világgazdaság fokozódó mértékben globalizálódik. A pusztán árucserére épülő együttműködés elvezetett az egyes nemzetgazdaságok szerves összenövéséhez. Ez a folyamat már a világpiac kialakulásával elkezdődött. Most figyelemre méltó, hogy a kölcsönös függőség elért egy bizonyos küszöbszintet. A minőségi változást a világgazdasági és műszaki fejlődési tendenciák összefonódása és egymást felerősítő hatása váltotta ki. A vállalati döntések és nemzetgazdasági folyamatok alapvető „vonatkoztatási rendszerévé” vált a világgazdaság. Aki nem a világgazdaság méreteiben gondolkodik és cselekszik, aki nem veszi tekintetbe a világgazdaság értékítéletét, nem igazodik technológiai és piaci irányzataihoz, az szükségképpen elmarad.

A műszaki fejlődés legnagyobb hatású eleme az, hogy a legkülönbözőbb funkciójú, eltérő hardver és szoftver bázisú számítógépes és hírközlési hálózatok egységesedtek és összeolvadtak. Így végső soron adatok, programok, képek, szöve-

gek és beszélgetések átvitelére egyaránt alkalmas hálózatok alakultak ki. E hálózatok napjainkban információs vállalkozásokat, adatbankokat, számítógép vezérelt megmunkáló központokat, különböző jellegű tervező rendszereket, pénzügyi és tudományos centrumokat integrálnak globális hálózattá. A kommunikációs rendszerek lehetővé teszik, hogy bármely műszaki, piaci és gazdasági információ – a fény sebességével terjedve – szinte egyidejűleg váljon hozzáférhetővé a világ bármely pontján. Így pillanatszerűen lehet követni és reagálni lehet a piacok változására, bárhol helyezkedjenek is el azok földrajzilag.

A világgazdaság globalizálódása felértékeli a tőke és a tudás koncentrációjában megtestesülő erőt. Ezért az élesedő verseny a kooperációs készséget is meg-növeli. A világgazdaság vezető vállalatai egyre gyakrabban lépnek szövetségre a kutatás-fejlesztés, az értékesítés vagy a termelés szakosítása, illetve szabványosítása területén. Így például a General Motors által kidolgozott úgynevezett MAP-(Manufacturing Automation Protocol) szabványok mellett a számítógépgyártó, az automatizálással, illetve a kommunikációs rendszerek előállításával foglalkozó – egymással egyébként éles versenyben levő – cégek többsége felsorakozik. Néhány éve újabb koncentrációs hullám indult el. A multinacionális termelő-, kereskedelmi és banktőke, illetve a tömegkommunikációs vállalkozások egyesüléséből globális konglomerátumok formálódtak ki. 1985 végén például, közel 6 milliárd dolláros üzlet eredményeként, egyesült a General Electric és az RCA, két amerikai óriásmonopólium. Ezzel a gépgyártást, az elektronikát és a tömegkommunikációt (beleértve a szórakoztató ipart) átfogó, multinacionális konglomerátum jött létre.

c) Folyamatos struktúraváltás a világgazdaságban

Az erősödő összefonódás és az élesedő verseny miatt a világgazdaság valamennyi résztvevője kénytelen elfogadni a nála fejlettebb feltörekvők kihívását. Ugyanakkor mindenki megkísérli kiszorítani a fejlettebbeket azok hagyományos piacairól. Szoros korrelációban követi egymást a különböző országokban bizonyos ágazatok leépítése és új termelési kultúrák meghonosítása. Így a könnyű- és fémtömegcikkipar, az úgynevezett „folyamat-iparágak” (kohászat és petrolikémia), a komplex termékek ágazatai (gépkocsi- és hajógyártás, vagy a szórakoztató elektronika) egymást nagyjából 10 éves eltolódással követve fut fel és vonul vissza Japán, majd az újonnan iparosodott országok (Tajvan, Dél-Korea), végül pedig egyes fejlődő országok (Brazília, India) ipari struktúrájában. A világgazdaság egymáshoz szorosan kapcsolódó régióin tehát folyamatosan halad végig a technológia- és a termékváltás.

A termék-előállítás e globális „átrétegződése” igen ellentmondásos folyamat. Megdöbbenve figyelt fel a világ, és maga az Egyesült Államok is arra, hogy az amerikai külkereskedelem még a fejlett technológiájú termékek piacán is deficitesse vált. Annak ellenére azonban, hogy az Egyesült Államokban a közvetlen termék-előállítás veszít jelentőségéből, elhamarkodott következtetés volna az amerikai gazdaság visszaszorulásáról beszélni. Erőforrásait a felértékelődő területekre, a műszaki, a gazdasági és a piaci folyamatok kulcselemeire összpontosítja. Ezek egyrészt a kutatás és fejlesztés (az innovációs lánc „eleje”), másrészt a piaci, kereskedelmi munka (az innovációs lánc „vége”), továbbá a tőke biztosítása és ehhez kapcsolódva a tudományos, műszaki és piaci ismeretek „belekeverése”

a globális termelési és elosztási folyamatokba. A legfejlettebb országok így maradnak a globális termelési folyamat fő mozgatói, annak ellenére, hogy lassan kiszorulnak/kivonulnak a közvetlen termelés szférájából.

Meghatározó szerepüket biztosítja az is, hogy olyan termékek gyártására szakosodnak, amelyek kulcsszerepet töltenek be a műszaki fejlődés élenjáró területeit megtestesítő termékrendszerben. Az 1980-as évtizedben három sajátos termékcsoporthoz tartoztak: a különleges pontosságot igénylő úgynevezett precíziós termékek, a fogyasztói igényekre szabott, úgynevezett taylor-made anyagok, illetve termékrendszerek és a csúcstechnológiák eredményeit tartalmazó termékek. Közös jellemzőjük, hogy a termékek értékének egyre nagyobb részét alkotja a szoftver és a termékekhez kapcsolódó speciális szellemi szolgáltatások. A gyártók többnyire nem is egyszerűen egy terméket, hanem összetett fogyasztói igényt kielégítő szolgáltatáscsomagot kínálnak eladásra. E szolgáltatások részben a termékrendszer működésével, a konkrét fogyasztói igényekre szabásával, részben a működtetéséhez szükséges speciális ismeretek átadásával, betanítással és folyamatos szellemi karbantartásával kapcsolatosak.

d) Az „emberi tényező” felértékelődése

A fejlődésnek ezen az új szakaszán döntő fontosságúvá válik az „emberi tényező”. A versenyképesség alapvetően a rugalmasságtól és az innovációtól függ. A munka ezért egyre sokrétűbbé és összetettebbé válik. Mind magasabbak a követelmények a dolgozó egész személyiségével szemben. „Közvetlen termelőerővé” válik tehát a munkakultúra és a kooperációs készség. Ebben a helyzetben egyre kevésbé hatékony a bért munkáslétben és -tudaton alapuló ösztönzés. Minél bonyolultabb ugyanis a munka, annál kevésbé működik a teljesítménynek a pusztán mennyiségi mutatókra (munkaidő, darabbér) alapozott egyéni érdekeltiségi rendszere. Fontosabbá válik viszont a kollektív teljesítményre épülő motiváció, hiszen ami közvetlenül mérhető, az a viszonylag összetett vállalkozás piaci teljesítménye.

Ennek hatására alapvetően átalakult a vállalatok belső szerkezete. Azzal a mindenki által nyilvánvalónak hitt irányzattal ellentétben, hogy a centralizáció erősödni, a monolitikus szervezetek túlsúlya fokozódni fog, éppen ellentétes tendencia bontakozott ki. Az önálló gazdasági egységek optimális mérete csökkent. Olyan rugalmas gyártórendszerek jöttek létre, amelyek egyidejűleg biztosítják a kis sorozatokból fakadó rugalmasság és a nagy sorozatoknál érvényesülő magas termelékenységi előnyeit. Évtizedünk az önálló kisvállalkozások, főként pedig a nagy vállalatokon belüli, növekvő önállósággal rendelkező úgynevezett belső vállalkozások általános felértékelődését hozta magával. Egyre terjed az úgynevezett belső vállalkozói mozgalom. Mind nagyobb a szerepe az alulról építkező, lokális gyökerű kisvállalkozásoknak, önálló profitcentrumoknak, és a belőlük összeálló kooperatív rendszereknek. A korábban erősen központosított, sokszintű hierarchiára épülő vállalatbirodalmak tehát – amellet, hogy a tőke koncentrációja fokozódott – decentralizálódtak. Némi túlzással, vállalkozói teamek, úgynevezett stratégiai-üzleti egységek koalíciójára bomlanak.

Ilyen körülmények között a munkateljesítmények javításában előtérbe kerülnek az autonóm személyiség gazdagításából és a vállalkozáshoz tulajdonosként való viszonyulásból fakadó, belső motívumok. Ez az oka annak, hogy az elmúlt

időszakban éppen a fejlődés élvonalában levő vállalatoknál fokozatosan terjednek a tulajdonosi létre és tudatra építő szervezési, szerveződési és érdekeltégi megoldások. A leginnovatívabb vállalatok egyértelműen a vállalaton belüli vállalkozások ösztönzésében, vagyis a munkavállalók kvázi tulajdonosi léttel való felruházásában látják a kibontakozás útját. A fejlődés új szakaszában csak a termelési eszközökhöz tulajdonosként viszonyuló egyének és kollektívák képesek hatékonyan és versenyképesen dolgozni.

A TECHNOLÓGIATRANSZFER FELGYORSÍTÁSÁNAK FELTÉTELEI

a) A vállalat szellemi fogadóképességének megteremtése

Az importált technika hatékony alkalmazását mindenekelőtt a vállalat általános műszaki-tudományos kultúrája határolja be. Már a külföldi partnerrel való kapcsolatának kialakításában meghatározó szerepe van annak, vajon rendelkezik-e saját K + F részleggel a vállalat. Esetenként az együttműködésnek eleve az a feltétele (és a jövőben ez válik általánossá), hogy a magyar partnernek legyen „cse-reértéket” jelentő saját, originális műszaki eredménye. Ebben az esetben nagyobb az esélye annak, hogy tartós műszaki-gazdasági együttműködés alakuljon ki a két vállalat között. Az ennek alapján létrejövő információs csatornán keresztül a hagyományosnál több és a szokványosnál értékesebb műszaki ismeret és eszköz átvételére kerülhet sor.

Számottevő mértékben befolyásolja az átvett technika hasznosítását a munkások átlagos munkakultúrája, a vállalat szakmunkásgárdájának szakmai színvonala és nyitottsága az új ismeretek elsajátítására. Ez meghatározza azt, hogy milyen gyorsan és milyen hatékonyan képezhetők át, vállalják-e ezt egyáltalán, és képesek-e elsajátítani a megvásárolt technika működtetéséhez szükséges új ismereteket és készségeket.

Mindkét tényezőt döntően meghatározza a vállalatvezetés színvonala, a legfelső irányítók vezetési kultúrája. Az új technika általában új szervezetet igényel. Pontosan ez az, amit vállalatunk többsége nem ismert fel. A korszerű vezetést kívánó fejlett technológiák a hagyományos szervezetben többnyire alacsony hatékonysággal működnek. A magas műszaki színvonalú, korszerű technikát működtető kutató-fejlesztő és munkásgárdát csak új stílusú vezetés képes versenyképes vállalkozássá kovácsolni. Az új termék piacra juttatása általában megköveteli a hagyományos stílusú piaci munka megújítását, hiszen a termékeket többnyire speciális szolgáltatásokkal kell ellátni és a korábbtól eltérő vevőkörnek kell szállítani. Végső soron a vállalkozás vezetése az, amely a „szellemi fogadókészséget” megteremti, illetve növeli. A „világbankos” pályázatok tapasztalata, hogy a magyar vállalatoknál a technológia (hardver) színvonalától elmarad az ezt működtető emberi tényező (a szoftver) színvonala. Ezért azután sok esetben a beruházási projekt elfogadásának feltétele ennek a „szoftvernek” a fejlesztése. Ezt a tapasztalatot általánosítva, elmondhatjuk, hogy a technológiatranszfer hatékonyságának növelésében szükségszerű a vállalatok szellemi fogadókészségének a javítása.

b) A vállalat műszaki-technikai fogadókészsége

A vállalat által vásárolt korszerű technológiának a meglevő technológiai struktúrába illesztve, abba beépülve kell működnie. Számítalan közvetlen szállal kapcsolódnak ahhoz. Biztosítani kell a meglevő technológiákhoz való szoros illeszkedést, a szabványok összeillesztését. Ez utóbbiból fakadó problémák a globalizálódó világgazdaságban megsokszorozódnak. Egymáshoz kell illeszteni a minőségellenőrzés vagy az adatgyűjtés számítógépes rendszereit. A technológia meghatározott minőségű és mennyiségű „anyagáramot” kíván. Különleges követelmények merülhetnek fel az áramellátás iránt (minimális feszültségingadozás, kimaradásmentesség) és egyedi igények lehetnek a hőmérséklet, gáz, víz, ellátás stb. tekintetében.

E problémák valódi súlyát érzékelteti, hogy ezek különböző áttételeken keresztül a vállalat belső anyagi folyamatainak túlnyomó részét érintik, kezdve a raktározástól, az anyagmozgatáson, a karbantartáson, az anyagbeszerzésen keresztül, egészen a kereskedelmi munkáig. Vagyis, a széles értelemben vett vállalati (sőt ezen keresztül az ágazati) infraszerkezet egészét alkalmassá kell tenni az új technika befogadására. Sok esetben ezért nem is csupán egyetlen licencet, hanem licencek és know-how-k összefüggő és egymáshoz illeszkedő rendszerét kellene megvásárolni. A valóságban az alaptéchnológiák honosítása megköveteli a kiegészítő és melléktechnológiák megfelelő korszerűsítését.

A legszűkebb keresztmetszet a magyar vállalatok esetén a bedolgozók, beszállítók, alvállalkozók, a különböző anyagi (és nem anyagi) szolgáltatást végzők műszaki színvonala jelenti. Itt kell a vállalatoknak a legtöbb (sok esetben kényszerűen elvtelen) kompromisszumot kötnie. Végül pedig ezekből a kompromisszumokból adódnak a hatékonyság, a versenyképesség és a minőség javításának legkevényebb (esetenként áthághatatlan) korlátai. Nem túlzás tehát arról beszélni, hogy éppen a technológiai „generációváltás” után az új technika „beültetése” csaknem olyan bonyolult, mint az orvostudományban a szervátültetés. A hasonlat még annyiban is érzékletes, hogy a szervátültetéshez hasonlóan, különleges beavatkozással, a befogadó szervezet körültekintő felkészítésével kell biztosítani, hogy az „átültetett” technológia műszakilag, gazdaságilag és szociálisan is beépüljön az őt körülvevő gazdasági, működési környezetbe, s ne induljon el egy kilökődési folyamat.

c) Vállalati érdekeltség

Régóta folyik a vita arról, vajon a szabályozórendszernek milyen mértékben kell vállalnia általában a műszaki fejlesztés (és konkrétan a külföldi eredmények átvételének) ösztönzését. Alapjában véve azoknak van igazuk, akik szerint a szabályozórendszernek nem közvetlenül a műszaki fejlesztésekre (még kevésbé a fejlett technológiák alkalmazására) kell ösztönöznie a gazdasági szervezetet. A műszaki haladást az segíti leginkább, ha az általános gazdasági feltételek a vállalatok versenyképes működését, a hatékonyság emelését és a rugalmasság javítását kényszerítik ki. Ilyen általános feltételek között a vállalatoknak maguknak kell megtalálni azt a módot – és ebben természetesen nagy szerepe lesz a fejlett technológiák hasznosításának –, ahogyan elérhetik nyereségességük növekedését. Vagyis, minél inkább elengedhetetlen követelmény egy vállalat „túléléséhez”

és fejlődéséhez az, ha javítja versenyképességét, annál inkább fog figyelmet fordítani a műszaki fejlesztésre.

Nem elégséges azonban a kényszer, a szabályozórendszernek (és a gazdaságpolitikának) biztosítania kell, hogy a versenyképes vállalkozások hozzájussanak a dinamikus fejlődéshez szükséges forrásokhoz. Ebben az értelemben a technológiai fejlődést és struktúraváltást segíti, ha az államigazgatási stílusú, központi szervek által generált és számottevő mértékben foglalkoztatáspolitikai indítékú társadalmitőke-újraelosztás mértékét csökkentjük. Inkább a hosszú távú vagyongerelatedelséghez kell kötni a tőkeátcsoportosítást, mint államigazgatási szervezetek koncepcióihoz.

A fentiekből következik, hogy a megvásárolt eredmények hatékony alkalmazását döntően befolyásolja a beruházás- és importpolitika. Elengedhetetlen, hogy a vállalatoknak a tőkés deviza vonatkozásában is szabadabb kezet adjunk. Legalább a devizák egy részét (mondjuk, egyötödét) „szabadpiacon” kellene értékesíteni, ahol bárki megvehetné a neki szükséges devizát a kereslet-kínálat alapján kialakuló napi áron.

A technológiatranszfer jelentős mértékben függ a nemzetközi együttműködésben való érdekeltiségtől. Minél inkább gazdaságpolitikai prioritás (amely nemcsak jelszavakban mutatkozik meg, hanem megfelelő ösztönzők és a szabályozók is érzékeltetik ezt a gazdasági szervezetekkel) a külpiachoz való illeszkedés, illetve a világpiacon munkamegosztás a termelési kooperációk, a műszaki-tudományos együttműködések szélesítése, annál inkább törekednek a vállalatok technológiatranszfer lebonyolítására. A technológiatranszferhez a legjobb feltételeket egy következetesen exportorientált gazdaságpolitika teremti meg.

d) Általános gazdaságpolitikai feltételek

A műszaki fejlődés lendületességét és ezen belül a technológiatranszfer szerepét és hatékonyságát döntő mértékben befolyásolja a beruházáspolitikai prioritás- és eszköz(intézmény)-rendszere. Többnyire nem is a deklarált célok a lényegesek, hanem azok a valóságosan követett elvek, tevékenységünket konkrétan irányító szemléleti formák, intézményi „reflexek”, a szervezetek belső működésmódja, amelyek végső soron szabályozzák a tőke elosztását. Az átvett technológiák zökkenőmentes befogadására lényeges hatást fejt ki az importpolitika, különösen a technológiainport politikája. Am egészében véve a beruházáspolitikában nem kell speciális ösztönzőket beépíteni a technológiatranszfer támogatására. A versenyképesség növelésének kényszere (amely a szabályozórendszer egésze által kifejtett hatások eredője) legyen az, ami a vállalatokat a nemzetközi együttműködésre és saját erőforrásaival (közte a műszaki fejlesztési erőforrásokkal) való hatékony gazdálkodásra szorítja.

A nemzetközi együttműködést számottevő mértékben segíti a szabályozórendszer azon elemeinek erősítése, amelyek a vállalatok közötti együttműködést ösztönzik. A műszaki haladást gyorsítja, ha a megvásárolt technika a kiszolgálásához szükséges anyagi és nem anyagi szolgáltatások műszaki színvonalára – fizetőképes kereslettel alátámasztott – húzóerőt gyakorol. Amíg a kooperációs készség alacsony színvonalú, nem is várhatjuk, hogy a magasabb generációjú műszaki kultúra maga után „húzza” (a maga szintjére emeli fel) az alacsonyabb színvonalú beszállítókat. A kooperációs készség növelését szolgálja az adórendszer át-

alakítása (a hozzáadott-értékadó bevezetése), a kapacitás- és keresletközvetítéssel foglalkozó cégek létrejöttének segítése, megfelelő importverseny kialakítása, és az ipar szervezeti rendszerének korszerűsítése.

Alapvető fontosságú a háttérpári fejlesztések felgyorsítása. Mind a műszaki színvonal, mind a minőség, a választék és a rugalmasság fejlesztése elengedhetetlen. Távlatilag a háttérpárnak a magyar gazdaság exportágazatává kell válnia. A valóságban nem is jó kifejezés a háttérpár, mert valami félrevezető határt von a végtermékek és a közbenső termékek közé. A közbenső termékek szférája az exportorientált fejlesztés révén a magyar gazdaság „húzó ágazatává” válhat. Világosan kell ugyanis látni, hogy a fejlődés új szakaszán a fejlett technológiájú termékek alkatrész- és részegységeinek előállítása is fejlett technológiát igényel. Ezeknél is alapvető követelménnyé vált a világpiaccal való szoros kapcsolat, a szabványok, tipizált egységek, standardizálódott kiegészítő szolgáltatások honosítása.

e) Általános társadalmi feltételek

Azáltal, hogy a technológiai „generációváltás” elérte hazánkat, a korábbiakhoz képest is megnövekedtek az oktatási rendszer minősége és hatékonysága iránti igények. A fiatal, munkába lépő generációt fel kell készíteni az eddigieknél magasabb szintű technológiák kezelésére és az ismeretek folyamatos korszerűsítésére, az állandó önképzésre. Az idősebbeket viszont a szakmaváltásra, és a munkaerő-mobilitás felgyorsítására kell képessé tenni. E követelmények alapján kell végiggondolni az ország képzési és oktatási rendszerét, s ha nem is egyetlen ütemben végrehajtott átszervezéssel, de folyamatos és következetes korszerűsítéssel kell hozzáigazítani azt az újszerű követelményekhez. Még nagyobb szükség van azonban arra, hogy a gazdasági szervezetek is alapvetően újragondolják a vállalati keretek között történő tovább- és átképzés szerepét. Az emberi tényező minőségének javítása – éppen a vásárolt technológiák hatékony működtetése érdekében – a műszaki fejlesztés döntő tényezőjévé vált.

A társadalomnak azt a készségét, hogy a fejlett technikát befogadja, számottevően befolyásolja a tudományos-műszaki kultúra színvonala. Ezt alapján véve az országban folyó tudományos kutatás határozza meg. Ez hozza létre az új tudományos eredményeket, közvetíti a világban már megszületett új felismeréseket és felkészíti azokat az embereket, akik képesek az újat felismerni. Így a hazai tudomány szerepe nem annyira az – mint korábban –, hogy az ipar számára originális eredményeken alapuló termékeket és gyártási eljárásokat adjon át. Sokkal fontosabb a szerepe abban, hogy a társadalom általános tudományos szintjét emelje és az egész társadalom számára tudományosan képzett, az újat létrehozni képes és az új technika tudományos hátterét elsajátító szakembereket képezzen. Nem maguk az eredmények (amelyekből termék születhet), hanem a tudományosan képzett kutató megjelenése a cél. Ebből következik, hogy a jelenleginél sokkal szorosabb, esetenként integrált szervezeti kapcsolatot kell teremteni a tudományos kutatóintézetek és a felsőfokú oktatási intézmények között. Általánossá kell tenni a szakemberek mozgását a kutatás és a gyakorlati szféra között. Az információáramlás leghatékonyabb útja, ha maga az új ismeret hordozója megy át.

Végül, az új ismeretek befogadásának és elterjesztésének alapvető eleme az információáramlás felgyorsítása az országon belül, a kutatóintézetek, egyetemek,

főhatóságok és vállalatok között, valamint az országhatárokon átnyúló információs forrásokhoz való közvetlen hozzáférés lehetőségének szélesítése. Megdőbbsen-tő egy átlagos magyar vállalat információs igénytelensége. Bár beszélnek róla, a valóságos cselekedetekben nem érzékelhető, hogy elfogadták: az információ a tő-kehez, a nyersanyagokhoz, illetve a munkaerőhöz hasonló fontosságú erőforrássá vált.

Napjainkban, a telekommunikációs és számítógépes hálózatok globális össze-fonódásának idején, a különböző jellegű információk szinte azonnal ismertté vá-lnak a világ bármely pontján (a keletkezési helytől függetlenül). Ebben a helyzet-ben a rugalmasságnak, a fejlődés követésének, a nemzetközi tendenciákhoz való illeszkedésnek nélkülözhetetlen eleme, hogy minden vállalat, sőt minden állam-polgár számára megteremtsük az információkhoz való hozzájutás lehetőségét. In-dokolt tehát az információáramlás, -megjelenítés, -feldolgozás, -átvitel eszköz-rendszerének, valamint a felhasználók igényeinek és tudásának az összehangolt fejlesztése, illetve az ezt integráló információpolitika kidolgozása.

f) A vállalatok tevékenységét segítő és együttműködő szervezetek

Vállalatainkra általánosan jellemző az a – indokolatlan – meggyőződés, hogy a vállalaton belül lezajló műszaki, gazdasági és szociális folyamatokhoz, illetve az itt jelentkező kérdések és problémák megoldásához ők értenek a legjobban. Rit-ka a külső szakértők igénybevétele még olyan esetekben is, amikor teljesen nyil-vánvaló, hogy az adott kérdéskörben a vállalat nem rendelkezik számottevő ismer-tel. Így van ez például a technológiatranszfer esetén. A problémák jelentős része elkerülhető volna, ha a vállalatok tudatosan támaszkodnának „profi” ta-nácsadó szervezetre. Valószínűleg segítene a helyzeten, ha a főhatóságok maguk hoznának létre részben üzleti, részben ingyenes tanácsadást nyújtó cégeket. Így a vállalatok munkájába való aprólékos beleszólás helyett elég volna ezekre ha-gyátkozni; a vállalatok saját jól felfogott érdekükben keresnék a segítség lehető-ségét.

Ezek a menedzser (engineering) cégek segíthetnének egy-egy üzlet kapcsán „összehozni” a finanszírozó bankot, a külkereskedelmi szervezetet és a vállalatot, esetleg vállalatok társulását. Világosan látszik: a külkereskedelmi szervezetek-nek alapvető szerepük van. Ám ők akkor tölthetnének be valóban kezdeményező szerepet, ha készek és képesek lennének kockázatvállalásra. Ehhez azonban a je-lenleginél jóval több tőkével kellene rendelkezniük. Kíváncsú lenne tehát a kül-kereskedelmi cégek „kereskedőházakká” történő átalakítása, vagy legalábbis a most kialakuló kereskedelmi bankok és külkereskedelmi vállalatok szorosabb együttműködése.

A jövőben a technológiatranszferben számottevő szerepet játszanak az érdekelt minisztériumok és főhatóságok (Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, Ipari Mi-nisztérium, Külkereskedelmi Minisztérium stb.). A főhatóságok tevékenysége nyomán csökkennie kellene az indokolatlan monopóliumok hatásának, növeked-nie az ötletek és vállalkozások versenyeztetési lehetőségének. A licencpolitikában két irányban kell, a körülményektől és a konkrét helyzettől függően, továbblépni. Egyrészt, a szóba jöhető területek többségén lazítani kell a licencengedélyezést és beépíteni a beruházásengedélyezés normális menetébe. Ezzel is érzékeltetni kell, hogy a nemzetközi együttműködés a gazdálkodás szerves része. Másrésztől

azonban, bizonyos alaptechnológiák esetén, bizonyos szabványok honosításával a központi irányításnak sokkal közvetlenebbül kell meghatározni a kívánatos fejlesztési irányt.

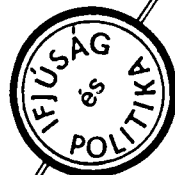
* MEGJELENT

A POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ ELMÉLETI KÉRDÉSEI

256 OLDAL, 50,- Ft

* ELŐKÉSZÜLETBEN

IFJÚSÁGI RÉTEGEK ÉS A KISZ

KISS J. LÁSZLÓ

Az SPD helyzete és a „második” keleti politika

1987 januárjában az NSZK-ban új parlamenti választásokat tartottak, ám a választások tényénél sokkal fontosabb az SPD, s nem kevésbé a Zöldek* helyzetének, pontosabban a baloldalon létrejövő politikai súlyelosztásnak, s ennek nyomán a pártokon belüli átrétegződési folyamatoknak az alakulása. Még inkább figyelemre méltó, hogy a választások elemzésének tükrében miképp szeretne az SPD túljutni a szerkezeti és azonossági válságán, milyen kérdésekben kísérel meg új profilt alakítani, melyek a párt megújításáról folyó viták nyomvonalai a belpolitikában és a „második” keleti politikának nevezett kül- és biztonságpolitikai tájékozódásban. Nyilvánvaló, hogy ezek a szempontok igen nagy mértékben meghatározzák a kilencvenes évek nyugatnémet belpolitikai konfliktusainak tematikai kereteit.

ALAPKÉRDÉSEK A VÁLASZTÁSOK ELŐTT

A nyugatnémet parlamenti választások előterében a „lefutottság” minden érzése ellenére számos hagyományos és horderejében messze a választásokon túlmutató kérdés fogalmazódott meg. Ezek jelentős részben az SPD belpolitikai pozíciójára és befolyására, s az egész nyugatnémet politikai rendszer továbbfejlődésére vonatkoztak.

Mindenekelőtt joggal vetődött fel a kérdés: vajon az SPD sorozatos tartományi vereségei, a párt belső megosztottsága, s a szociáldemokrata politikai infrastruktúra szempontjából oly jelentős szakszervezetek bizalmi válsága közepette lehetséges-e még „üzemelő” polgári demokráciáról beszélni, avagy a hatékony baloldali ellenhatalom nélkül végbemegy-e a politikai erőviszonyok átrendeződése a jobboldali, konzervatív hatalmi túlsúly kialakulásának az irányában.

Nem kevésbé indokoltnak tűnt az a kérdés: vajon a nyugatnémet történelmi-politikai tudatban végbemenő átalakulás „kiszállást” jelent-e az NSZK történelmi felelősségéből. Beszélhetünk-e a történelmi-politikai tudatban lezajló „új”

* A Zöldek írásmódot használjuk, ha a pártról van szó, a kisbetűs írásmód a zöld mozgalmat, csoportokat jelöli.

vagy éppen szociáldemokrata szóhasználatával élve a szociális állam ellen irányuló „konzervatív restaurációról”?¹ Ezt a kérdésfeltevést nemcsak az NSZK történetének – szociáldemokrata kritikusok által diagnosztizált – egyik legnagyobb alulról felfelé végbemenő jövedelem-újraelosztása, hanem az uniópolitikusok számos nyilatkozata, valamint a konzervatív nyugatnémet történészek által kezdeményezett vita tette időszerűvé.²

F. J. Strauss és más uniópolitikusok sajátos neonacionalista-populista hangszerelésben a hitleri múlt „árnyékából” való kilépést sürgették. Másfelől megfigyelhető volt a nemzetiszocialista múlt nemcsak – a nyugatnémet politikai kultúrában megszokott – belpolitikai, hanem külpolitikai „instrumentalizálása” is. A nyugatnémet konzervatív történészek törekvéseiben ugyanakkor világossá vált a szándék a nemzetiszocialista múlt „historizálására” és annak ezzel összefüggő „relativizálására”. Ebben az olvasatban a hitleri korszak a történelmi korszakok egyike, a második világháború történelmi mértékkel mérve „normális” háború. Oradour elpusztítása egyenlő Drezda lebombázásával, a sztálini „osztálygyilkosság” megelőzte a hitleri „faji gyilkosságot”, s a koncentrációs táborokat nem Hitler találta ki, csupán a „műszaki innováció” fűződik a nevéhez stb.³

A múltnak ez a konzervatív revíziója több egymással összefüggő, ellentmondásos törekvést rejt magában. A második világháború után a hitleri korszak teljes elutasítása szükségképpen a nemzeti komponensek tagadását jelentette, mint egyfajta antinacionalista, ahistorikus magatartás. A hitleri múlt „historizálása”, illetve „normalizálása” ugyanakkor egy új, neonacionalista hangsúlyokat tartalmazó történelmi-politikai tudat bel- és külpolitikai elfogadása előtt kívánta szabaddá tenni az utat.⁴ Más megfogalmazásban arról a törekvéstről volt szó, hogy a hitleri múltnak – a Harmadik Birodalom mint „történelmi idegen testnek” – a tagadása, „elfojtása”, majd az importált angolszász demokrácia és az adenaueri Nyugat-Európa-ideológia után paradigmaváltás menjen végbe az NSZK történelmi-politikai tudatában.

Ehhez joggal társult a kérdésfeltevés: vajon a politikai-történelmi tudat ártétegződése milyen kifejezést kap az NSZK külpolitikájában, mindenekelőtt a keleti politikában. Vajon a történelmi múlt relativizálása és a morális szempontok háttérbe kerülése nem veszélyezteti-e a szociáldemokrata „Ostpolitik” által teljessé tett külpolitikai rezon kereteit? Erre az SPD programszerűen is felhívta a figyelmet, hangsúlyozva, hogy „nacionalista vagy revizionista követelések újraéledésének” nem szabad fenyegetnie a kelet-nyugati kapcsolatoknak az Ostpolitik által létrejött rendszerét, mivel ezeknek a kapcsolatoknak a mérsékelő hatása éppen a megnövekedett feszültségek idején igazolódott.⁵ Emellett a szociáldemokraták arra is rámutattak, hogy az uniópártok sajátos, neonacionalista hangvétele elválaszthatatlan a választástaktikai megfontolásoktól, nevezetesen a konzervatív pártoktól jobbra elhelyezkedő politikai erők integrálásának az igényétől. Mindazonáltal a nemzeti szempontok előtérbe kerülése nem szorítkozott a jobboldali táborra. A nemzeti érdek vagy a kül- és biztonságpolitikai identitás újrafogalmazásának igénye éppúgy megtalálható a Zöldek Mitteleurópa-konceptiójában, vagy az SPD Amerika-kritikájában, vagy balszárnyának sajátos antikommunizmus-ellenességében. Nem szólva arról a konzervatív dilemmáról, amely egyfelől az NSZK nemzeti identitásának a hiányáról panaszkodik, másfelől az „össznémet igények” fenntartásával éppen annak kialakulását gátolja.

A választások előtt jogosan fogalmazódott meg az a kérdés is, hogy a nyugatnémet társadalom „ökológiai szenzibilizálódása” – különösképp Csernobil és a Raj-

nát érintő környezetvédelmi károsodások után – mennyiben kedvez a zöldek előretörésének s a nukleáris energiából történő azonnali „kiszállás”, illetve egy radikális „ökológiai leszerelés” ideológiájának. Vajon egy „ökológiai polgárháború” – a vegyikonszernek és a nukleáris atomerőművek elleni tiltakozás erősödése – milyen negatív irracionális hangulati elemeket hoz felszínre? Mennyire stabil a nyugatnémet politikai rendszer?

Végül indokolt volt a kérdés: vajon a Zöldek ismét bekerülnek-e a szövetségi parlamentbe, s ezzel a jobboldali koalíciós tábor mellett a nyugatnémet pártpolitikai rendszer tartós jelensége lesz-e egy baloldali tábor kialakulása, s ez a fejlődés milyen irányban befolyásolja az SPD belső konfliktusát?

VÁLASZTÁSI EREDMÉNYEK ÉS PÁRTPOLITIKAI RENDSZER

A választásoknak a kérdésekre adott válasza alapvetően pozitív, s így megerősítette a nyugatnémet választók politikai érettségébe vetett bizalmat.

A választók a konzervatív, de nem túlságosan konzervatív politika, pontosabban a liberális-konzervatív politika mérsékelt változata mellett foglaltak állást. A Kohl vezette uniótábor nyert, de egyidejűleg érzékenyen veszített is (1983: 48,8 százalék; 1987: 44,3 százalék). A liberális-konzervatív kormánykoalíción belül az FDP javára (1983: 7 százalék; 1987: 9,1 százalék), a kialakult baloldali táboron belül a zöldek javára módosultak az erőviszonyok (1983: 5,6 százalék; 1987: 8,3 százalék). Valójában a kispártok, a liberálisok és a Zöldek arattak sikert a nagy néppártokkal szemben.

A választások bebizonyították, hogy az NSZK külpolitikájában nem következett be jobbrtolódás. A külpolitikában a folytonosság igazolódott, a belpolitikában – a Zöldek pozíciójának megerősödésével – megszilárdult a több politikai dinamikát tartalmazó négypárti rendszer.

Világossá vált, hogy a „kiszállási” ideológia semmiféle formája nem élvezi a nyugatnémet társadalom többségének támogatását. Az NSZK nem a „történelem üvegházában” él, s éppúgy nem „szállhat ki” a nemzetiszocialista múlt történelmi felelősségéből, mint ahogy a rendkívül exportérzékeny nyugatnémet ipar sem „szállhat ki” az atomenergiából. Az NSZK nagyfokú ökológiai és nukleáris-katonai sebezhetősége egy kiszámítható, hosszú távú politikát igényel. A parlamenti választások arra is ráirányították a figyelmet, hogy a Szövetségi Köztársaságban a politikai változások, a belpolitikai átrendeződési folyamatok hosszabb, évtizedes ciklusokban (1949–1966/69, 1969–1982, 1982–) mennek végbe.

A parlamenti választások után a nyugatnémet pártpolitikai rendszer sajátos minőségi változásokat mutat; az NSZK pártpolitikai rendszere a „bonyolultabb normalizálódás” szakaszába lépett.

Először az NSZK történetében mind a két hagyományos nagy néppárt – a CDU/CSU és az SPD – egyaránt szavazatokat veszített. A CDU-nak ilyen rossz választási eredménye csak az első nyugatnémet parlamenti választásokkor, 1949-ben volt. A 4,5 százalékos veszteségnél nagyobbat a CDU csak 1961-ben, a nyugat-berlini válságot követő parlamenti választásokon szenvedett (– 4,9 százalék). Az SPD 1,2 százalékos szavazatvesztésével ismét annak a harmincszázalékos választási „gettónak” a foglya lett, amely az 1949 és 1961 közötti politikai erőviszonyok jellemzője volt. A két nagy párt politikai integrációs ereje gyengült, míg a kispártok (17,4 százalék), valamint a törpepártok pozíciója (1,4 százalék)

megerősödött. Az SPD-től balra a Zöldek, a CDU/CSU-tól jobbra az NPD és a republikánusok szívóereje növekedett meg. Ezekkel a változásokkal ugyanakkor a pártok, illetve a politikai erőcsoportok szimmetrikusabb eloszlása alakult ki. A jobboldali tábor mellett tartós jelenséggé vált egy baloldali tábor – az SPD és a Zöldek. A merev pártpolitikai bipolarizmus helyett egy dinamikusabb négypárti rendszer kialakulása figyelhető meg. A baloldali tábor kialakulása egyúttal azt jelenti, hogy az SPD-nek a Zöldekkel szemben konkurensként, de potenciális szövetségként is szembe kell néznie.

A kispártoknak a nagypártokkal szembeni győzelme, illetve bármilyen előjelű abszolút többségnek a választói magatartásában kifejeződő elutasítása arra mutat, hogy a nyugatnémet pártpolitikai szerkezet egy sajátos korrektív rendszerré vált. Az FDP a konzervatív táboron, míg a Zöldek a baloldali táboron belül kínálnak a választóknak korrekciós lehetőséget. A két szavazat lehetősége különösen az FDP súlygyarapodásának kedvezett. Az a választó, aki a CDU helyett az FDP-re szavazott, magatartását nem érezhette igazi változásnak, hiszen a koalíciós táboron belül maradt. Beigazolódott, hogy az FDP, melyet a bajor CSU időről időre „feleslegessé” akart tenni, a CDU többségének fő biztosítója, s egyúttal Kohl számára bázis a CSU túlzó követeléseinek az elhárítására.

A két nagy párt veszteségei – a CDU/CSU-nak elsősorban a mezőgazdasági, míg az SPD-nek főként a szolgáltatói szektorban foglalkoztatottak körében – arra figyelmeztetnek, hogy a fejlett tőkés társadalmakban mélyreható társadalmi-gazdasági és értékszociológiai átrétegződés megy végbe, amelynek politikai végeredménye még teljesen nem látható előre. Minden korábbi tapasztalat ellenére bebizonyosodott, hogy az előnyös gazdasági-konjunkturális helyzet nem automatikusan erősíti a hatalmon levő politikai erők pozícióját, továbbá az uniópártoknak a választásokon alkalmazott neonacionalista-populista hangvétele nem vezetett a szélsőjobboldali politikai erők újraintegrálásához. A szélsőjobboldali NPD megháromszorozta szavazatainak számát (0,6 százalék), s a törpepártok hányada általában megnövekedett.

VÁLASZTÁSI EREDMÉNYEK, HOSSZÚ TÁVÚ TENDENCIÁK: AZ SPD MINT STRUKTURÁLISAN „KISEBBSÉGI” PÁRT?

A nyugatnémet parlamenti választások eredménye hosszú távra kiható társadalmi-gazdasági és kulturális-ideológiai átrendeződési folyamatok következménye, jóllehet az aktuális gazdasági és választástaktikai szempontok hatása sem hagyható figyelmen kívül.

A világ gazdasági helyzet alakulása a hatalmon levő koalíció helyzetét támogatta. Az olajárak jelentős csökkenése az egyik legnagyobb konjunktúraajándék volt az NSZK történetében, amely jelentős pótlólagos keresletet teremtett. Az amerikai költségvetési deficit nyomán kialakult magas kamatlábak, s az ennek következtében túlértékelt dollár – a világ gazdaságra és világkereskedelemre gyakorolt negatív hatásai ellenére – olyan keresleti piacot hozott létre az Egyesült Államokban, amelyből többek között az NSZK exportja profitált. A rekord külkereskedelmi többlet, az 1953 óta nem tapasztalt árszintcsökkenés, a költségvetési hiány megfelelődeése jelentős eredménynek mondható, még akkor is, ha a munkanélküliség lényeges csökkentésére tett erőfeszítések nem jártak sikerrel.

Az aktuális gazdasági-konjunkturális feltételek mellett nagyobb figyelmet ér-

demelnek a hosszú távra kiható tendenciák. Az NSZK-ban – mint más fejlett tőkés országokban is – megfigyelhető a társadalmi struktúra dinamikus átrétegződése, a tercier szolgáltató szektor jelentős növekedése, továbbá egy igen mélyreható jövedelem- és tőkeátcsoportosulás a kutatásintenzív, csúcstechnikára összpontosító ágazatokra, az úgynevezett tudásiparra. A hagyományos ipari társadalom és gazdaság felgyorsult szerkezeti átépülése olyan objektív változásokkal jár, amely az SPD társadalmi bázisát – főként a hagyományos nagyipari ágazatokhoz kötődő munkásság számarányát – csökkenti. Ezzel egyidejűleg a kutatásintenzív ágazatok, az információs ipar és szolgáltatások szféráinak kibővülése olyan új választói célcsoportokat hoz létre, amelyek értékorientációkban az SPD „gravitációs terén” kívül esnek. Ahogy a hatvanas évek elvárosiasodása és a néppárti dinamizmus az SPD – az „elvtárs-trend” – javára munkált, úgy a mostani gazdasági, társadalmi és értékszociológiai változások azzal fenyegetnek, hogy a szociáldemokraták strukturálisan „kisebbségi” pozícióba kerülnek. A tradicionális SPD-környezet alakító-integrációs hatása érzékelhetően meggyengült. A strukturálisan gyenge területeken – mint például a Ruhr-vidéken – a választók szociáldemokrata hűségét sikerült megőrizni, ám az új, modern iparágakat és szolgáltatásokat nagy arányban fejlesztő régiókban – így a munkaerőmozgás tekintetében „bevándorló” tartományoknak minősíthető Baden-Württembergben és Bajorországban – az SPD térvessztése tovább fokozódott. A megváltozott társadalmi és gazdasági szerkezetek hatására a törzsválasztók aránya csökkent és a stabilnak tekintett választói környezet hatása relativizálódott.⁷

A hagyományos SPD-környezet integrációs hatásának csökkenése szorosan összefüggött a nyugatnémet szakszervezetek pozícióinak meggyengülésével. Ahogy az SPD-nek, úgy a szakszervezeteknek is szembe kell nézniük a társadalmi szerkezetváltozás hatásaival, mindenekelőtt azzal, hogy a hagyományos munkavállalókkal szemben az alkalmazotti réteg kerül túlsúlyba a tagság körében. Ám nem csupán a tradicionális munkásoktól eltérő szocializációs tapasztalatokkal rendelkező társadalmi csoportok előtérbe kerüléséről van szó, hanem a szakszervezetek által képviselt „közületi gazdaság” (Gemeinwirtschaft) harmadikutas ideológiájának a hitelvesztéséről. A „közületi gazdaság” múlt században kialakult koncepciója azt hangsúlyozta, hogy a tőke uralmának megdöntése helyett a szakszervezeteknek gazdasági ellenhatalmat (fogyasztási szövetkezeteket, lakásszövetkezeteket, közületi bankokat stb.) kell szembeállítani, amely nem a profitmaximalizálásra, hanem a munkások szociális helyzetének javítására irányul. A szakszervezeti tulajdonban levő lakáskonszern (Neue Heimat) eladósodása, majd annak eladási (privatizálási), s visszavásárlási módja bizonyította, hogy a szakszervezetek vezető funkcionáriusai is a piac „foglyai”, s egy tőkés nagyvállalkozó szellemében cselekszenek.⁸ A nyugatnémet szakszervezetek a tőkés gazdaság demokratizálása mellett szálltak síkra az együttdöntés, illetve a munkásbeleszólás (Mitbestimmung) intézményének kiépítésével, ám a saját tulajdonukban levő lakáskonszern eladási módja, s nem kevésbé vezető funkcionáriusaik életvitеле épp azokat az elveket sértette, amelyeket maguk hirdettek.

A társadalom szerkezetváltozásával és a nemzedékváltás kényszerével, valamint saját vállalatuk csődjével szembenező szakszervezetek objektíve a konzervatív támadásoknak nyitottak teret. Hitelesen kezdett hangzani az a szakszervezetek elleni kritika, amelyet H. Schelsky konzervatív ideológus fogalmazott meg. Schelsky már egy 1982-ben írott könyvében arra mutatott rá, hogy a Gemeinwirtschaft nem a közjót szolgálja, hanem a szakszervezeti funkcionáriusok java-

dalmi rendszerévé vált, azaz a szakszervezetek vezetői a „közhasznúság” örve alatt valójában a közjót és a „demokratikus, pártpluralista jogállamot” károsítják és az adófizetőket a maguk javára zsákmányolják ki.⁹ A szakszervezetek alkalmazkodási nehézségeit jól mutatta, hogy mind gyakrabban tették próbára a rendszer teherbírását, s mind gyakrabban radikális módszerekkel léptek fel (sztrájkok szavazás nélkül, nyomdai blokádok, 35 órás munkahét teljes bérkiegyenlítés stb.). Ebben a magatartásban nem kis szerepet játszott a konzervatív tábor ellentámadása. A konzervatív csoportok nem a szakszervezetek megsemmisítésére törekedtek, ám mindenképpen arra, hogy a szakszervezeteket mint az SPD mögött álló hatalmi alakulatot diszkreditálják. Emellett félreismerhetetlen volt a szándék a szakszervezetek gazdasági erejének, sztrájkképességének a korlátozására. Nem véletlenül emelte ki az SPD 1986. évi nürnbergi pártkongresszusának egyik határozata, hogy milyen veszélyt jelent, ha a törvények módosításával a munkavállalók sztrájkképességét, s ezzel a bértárgyalásokon elfoglalt pozícióját aláássák.¹⁰

A társadalmi környezet átrétegződése és ennek megkésett és ellentmondásos stratégiai-programszerű leképezése – összekapcsolódva a nemzedékváltás elhúzódozó problémáival – sajátos strukturális válsághoz vezetett a szociáldemokrata párt fejlődésében. Az SPD nem ismerte fel idejében a nem közvetlenül rendszer-specifikus kérdések – így a környezetvédelem – nagy társadalmi és politikai horderejét. Az ökológia, csakúgy mint a politikai innováció képessége, a Zöldek monopóliuma lett. Az SPD-nek a Zöldekkel történő konkurálása meglehetősen negatív eredménnyel járt, s ezt a választások is megerősítették. Jóllehet az NSZK-ban az atomerőművek túlnyomó többségét a szociáldemokrata vezetésű kormányok idején építették, a párt eljutott a nukleáris energiából való radikális „kiszállás” elutasításától addig a programig, hogy a Szövetségi Köztársaság energiaellátását tíz éven belül atomenergia nélkül biztosítsák.¹¹ A Zöldekkel való ilyen verseny inkább a párt hitelképességét rontotta, semmint azt erősítette volna. „Az ipari társadalom ökológiai megújításának területén” – írja Peter Glotz – „nem sikerült az SPD-nek, hogy a Zöldekkel szemben pozitívan elhatárolja magát. Ma éppen úgy, mint korábban, a Zöldek hitelessége ezekben a kérdésekben nagyobb, azaz sok baloldali választó a Zöldek létezését a szociáldemokrácia húzába vágó tusként szükségszerűnek tartja – ez a kései hetvenes évek öröksége.”¹²

Az optimista „műszaki megújulás” programját konzervatív előjellel az uniópártok sajátították ki – mindenekelőtt olyan modernizálók, mint L. Späth és K. Biedenkopf. Az SPD elmulasztotta a problémák időbeni felismerését, tempót veszített, s nem volt képes egy megfelelő személyi gárda felsorakoztatásával a választók előtt a megoldási kompetenciát bizonyítani.

Az SPD-n belül a választások előtt is két nagy „párt” nyomvonalai váltak felismerhetővé. Az egyik, a magát jobb- vagy balközépnek tekintő irányzat (H. J. Vogel, J. Rau), a „neo”- vagy „pszeudoszociáldemokratákkal” szemben a párt hagyományos, pragmatikus jellegét kívánta megőrizni, s mint ilyen, a készség jeleit mutatta az uniópártokkal alakítandó esetleges nagykoalícióra is. A másik, sok diffúz áramlatot magában foglaló szárny (Oskar Lafontaine, G. Schröder, E. Eppler) a Zöldek irányába mutatott mind határozottabb affinitást.

Az SPD helyzetét a belső megosztottság és a baloldalon a Zöldekkel kialakuló konkurenciatöbblet mellett a megosztott választási kampány és az elhibázott célok is megnehezítették. Az SPD belső megosztottságának megfelelően a választási küzdelemnek két központja volt: az egyik Johannes Rau kancellárjelölt „főha-

diszállása”, Düsseldorf, míg a másik az SPD központja, Bonn. Hibásnak bizonyult az a választási cél, amely az észak-rajna-vesztfáliai és Saar-vidéki sikerekből kiindulva az abszolút többség megszerzését tűzte ki célul, s csak jóval később fogalmazta meg a jóval realisabb feladatot, nevezetesen az uniópártok abszolút többségének megakadályozását.

AZ SPD, A ZÖLDEK ÉS A NYUGAT-EURÓPAI BALOLDAL

A nyugatnémet baloldal helyzete – mindenekelőtt az SPD és a Zöldek viszonya – döntő mértékben kihat az NSZK jövőbeni belpolitikai erőviszonyaira, s szorosan összefügg a nyugat-európai baloldal újrászerveződésének esélyeivel is.

Az SPD-nek a Zöldekhez való viszonya a párt legnagyobb stratégiai, de egyúttal választási aritmetikai dilemmája. Ha a szociáldemokraták a zöld csoportok irányába nyitnak, akkor a polgári centrumban vesztenek választókat, ha fordítva történik, akkor a párttól balra eső választói potenciálról kell lemondani.

A választások után a párton belüli stratégiai vita újraindulása jól mutatja, hogy az SPD-n belüli polarizáció nem csökkent. E. Eppler leszögezte, hogy egy Schmidt nélküli „Schmidt-SPD” nem lehet alternatíva a szociáldemokrata megújulás számára. Schmidt ugyan hatékonyabban irányította a kialakuló krízist, mint bárki más, de egy ellenzéki SPD-nek – írja Eppler – többet kell kínálnia a „jobb válságigazgatásnál”, mivel egy ilyen párt előbb vagy utóbb szétmorzsolódna a Zöldek és az uniópártok nyomása között. Eppler szerint a kormányzóképes többség megszerzésére csak akkor kerülhet sor, ha az SPD-nek sikerül az új társadalmi mozgalmak felismeréseit összekapcsolni a szociáldemokrata hagyományokkal. Eppler értelmezésében egy új program – feltehetően egy „öko”- vagy „neoszocialista” szintézis – Godesbergtől nem jobbra vagy balra van, hanem csupán közelebb a valósághoz.¹³ A zöldekre emlékeztető tetszetős formula végül is nem rejtheti el a valóságos cselekvési program dilemmáját: egyfelől a zöldekhez való közeledést, másfelől a zöldek visszavételét a pártba, amely a hagyományos szociáldemokrata identitást nem hagyhatná érintetlenül. Mások azt hangsúlyozzák, hogy az SPD-nek csak akkor lehet sikere a jövőben, ha a „fekete” és „zöld fundamentalizmus” között mint az „új haladás” reformpártja megújul, s mint ilyennek sikerül „új jelenlétet” találnia a társadalomban. Ez a megközelítés a „társadalmi nyitás” és a „szervezeti megerősödés” szükségességét, s végeredményben egy ökológiai reformot magában foglaló belső megújulás útján a „zöld fundamentalizmus” leválasztását tűzi célul.¹⁴

Egy másik markáns álláspontot K. Schiller képvisel, aki éppen a párt kormányzati múltjában, a Schmidt-korszak sikereiben látja a megújulás forrásait. „Hogyan nyerheti vissza egy nagy párt a nép előtt hitelességét és tiszteletét – írja Schiller –, ha a párt saját kormányzati teljesítményeit a feledésnek engedi át?”¹⁵ Schiller a Schmidt-korszak elvetését rendkívül veszélyesnek tartja, hisz ezzel az SPD „megváltoztatói és megújítói” a politikai középnek egy részét adják fel. Schiller értelmezésében az SPD nürnbergi és irseei programja a Zöldekhez való közeledés „életveszélyes” politikája. Schiller a NATO katonai integrációjából való nyugatnémet kivonulás, illetve a NATO strukturális reformjának a gondolatában a Zöldek semlegességi koncepciója irányába tett lépést látja. Az SPD az utóbbi időkben – fejtegeti Schiller – túl messze távolodott a balközép nagy pártjá-

nak a képétől, s így könnyen a Mitterrand előtti, Mollet-féle francia Szocialista Párt formáját öltheti, vagy egyfajta „Nenni-párttá” válhat.¹⁶

Ha az SPD az alapokhoz kötődő „haladó néppárttá” kíván válni, úgy Schiller szerint egy piacgazdasági tájékozódású gazdasági és pénzügyi politika letéteményesének kell lennie „csekély kötődéssel egy-egy meghatározott érdekcsoport-hoz.” Emellett az SPD-nek nagy érdeme lehet – a hetvenes évekhez hasonlóan – a „szociális béke” fenntartása egy szociáldemokrata konszenzus jegyében. Schiller szerint az SPD-nek a „szociális szimmetria társadalompolitikáját” kell folytatnia, szigorú, az ökoszocialisták radikalizmusát kizáró környezeti politikával.

A parlamenti választásokat követő elméleti vitákban joggal fogalmazódtak meg a kérdések: Mi vezetett a nagyvárosok szociáldemokrata tömegbázisának növekvő eróziójához? Miképp lehet az „új szociáldemokrata hegemoniát” felépíteni a bővülő szolgáltatási ágazatok „új középosztálya” körében?¹⁷ A magyarázatok szórtsága és a kritikus „öndiagnózis” mutatja, hogy az SPD-n belüli vita még messze van a stratégiai döntésekhez szükséges egyértelmű következtetésektől.

Egyes szerzők arra hívják fel a figyelmet, hogy az SPD csak akkor képes vonzót gyakorolni a szolgáltató ágazatokban foglalkoztatottak növekvő számára, ha megválnak attól a kevert image-től, amely az „állami intervencionizmus” és a „zöld antimodernizmus” között ingadozik.¹⁸ Nem kisebb személyiség mint H. J. Vogel ugyanakkor azt méltatja, hogy az SPD-nek sikerült középutat találnia az állam szerepének túl- és alábecsülése között, egyfelől a neokonzervatívokkal szemben, akik az állam visszavonulását követelik és a szociális és a társadalmi felelősséget a „magánereőkre” bízák, másfelől az alternatívokkal szemben, akik az úgynevezett bázisdemokratikus anarchisztikus hagyományoktól vezérelve a központi állam illetékességének leépítését követelik.¹⁹ Sokan sürgetően fogalmazták meg azt az igényt, hogy a „munka társadalmának” a csökkenésével új elméleti koncepciót kell kidolgozni a szabadidő és munka viszonyára. Bár az SPD irseei programja a *Kultúrtársadalomhoz vezető úton* című fejezetében utal a szabadidő-háztartás megnövekedett jelentőségére, sőt a „szabadidő- és szórakoztatóipar kiszákmányolásának” a veszélyeire, ám az SPD teoretikusai nem voltak képesek arra, hogy a „kultúrtársadalom” koncepcióját konkrét tartalommal töltsék ki.²⁰ Számos szociáldemokrata kritikus még ennél is továbbmegy. Hangsúlyozzák, hogy az irseei program az ifjúságot elidegenítő „jövőpesszimizmusával” tűnik ki, s nem tudta az elmélet és a gyakorlat hagyományos szociáldemokrata ellentétét feloldani.²¹ Az elméleti vitákban a Zöldek programjához való viszony kérdése is központi helyet foglal el. Egyfelől nyilvánvaló az SPD-nek a Zöldekkel szembeni elhatárolódási törekvése, másfelől az a paradox magatartás, hogy a szociáldemokraták a Zöldekkel szemben a Zöldek programjához jutnak közelebb. A vitában kifejezésre jutott, hogy a „természetért és békéért vállalt felelősség” alapvető előfeltétel ugyan, ám ezt nem szabad az alternatív gondolkodáshoz hasonlóan a „szabadság, igazságosság, szolidaritás” szociáldemokrata alapértékei fölé emelni.²² „Szociálisan és ökológiailag felelős ipari társadalomra” van szükség, ám az SPD-t az a veszély fenyegeti, hogy az „atomenergia-ellenessége” a „technológia-ellenességgel” válik azonossá. Ezért a „technológiának” a társadalmi és szociális érdekeknek megfelelő „alakítására” van szükség. Ennek érdekében a szociáldemokrata programalkotás gyenge pontjait javítani kell, mindenekelőtt a technika, a tudomány, a kutatás vonatkozásában.²³

A belpolitikai erőviszonyok és az egész politikai kultúra fejlődése szempontjából rendkívül fontos a Zöldek jövőbeni tájékozódása. Az 1983. évi parlamenti vá-

lasztások utáni első tartománypolitikai szintű kísérlet, a hesseni SPD–Zöldek koalíció felbomlása, mindkét politikai párt kudarcát s a stratégiai kérdések eldöntetlenségét bizonyítja. A Zöldek számára az SPD minden közeledése az „integrációs csapda” s a „szociáldemokratizálás” gyanúját ébreszti. Ám saját jövőjük szempontjából a Zöldek is egy alapvető stratégiai, illetve fejlődési dilemmában vannak.²⁴ A Zöldek eddigi sikereiket lényegében a hagyományos politika játékszabályainak tudatos megsértésével (antipárt-párt, új társadalmi mozgalmak parlamenti meghosszabbított „karja”, rotáció elve stb.) és ezek tömegkommunikációs „kinagyításával” érték el. Politikai értéktöbbletük, rövid távú taktikai sikereik részben ebből származtak. Az ötszázalékos kényszerklauzula – amely éppen a kispártok parlamenti bejutását van hivatva akadályozni – paradox módon a Zöldeken belüli két szárny, a „realisták” és a „fundamentalisták” közötti külső összetartó erőnek bizonyult.

A nem rendszerspecifikus kérdéseket kisajátítva a Zöldek arról beszélnek, hogy sem „jobbra”, sem „balra”, hanem csak „előre” mennek, mivel a jelenlegi „posztideológiai” korszakban csak „élet-” és „túlélési” kérdések vannak. Ez a tetszetős formula számos rövid távú taktikai sikerhez vezetett, ám ez az előny hosszú távon könnyen megbosszulhatja magát.²⁵ A Zöldek mint parlamenti párt ugyanis nem kerülheti el, hogy a néha naivnak tűnő, expresszív politikától egy komplexebb módszerre, a professzionalizálódás útjára térjen. Azok a spontán, bázisdemokratikus módszerek, amelyek a Zöldek első feltörési szakaszában jelentős előnynek számítottak – így a rotáció gyakorlata is – a következő időszakban a politikai hatékonyság akadályává válnak. A Zöldeknek ez az „önracionalizálódása” szükségképpen magában foglalja, hogy a politikai felelősség, a kompromisszumkötés módszerét gyakorolják, az „ipari társadalom ökológiai leszerelésének” a következményeit is jobban számításba vegyék, s emellett az állam erőszak- vagy politikamonopóliumának tagadása helyett megfontolják az állami hatalom igénybevételeként a lehetőségét saját becsvágyó céljainak megvalósítására.

A szociáldemokrata illetve a zöld, alternatív identitás kérdése nemcsak egy-egy párt, hanem az egész nyugat-európai baloldal problémája. Mit tud kezdeni a baloldal egy olyan helyzetben, amikor a munkahelyek többsége a hagyományos termelői szférán, azaz kommunista és szociáldemokrata pártok tradicionális bázisán kívül jön létre, amikor a hetvenes évek világgazdasági válsága nem vezetett a baloldal fellendüléséhez, hanem felvetette a modernizálás és a klasszikus érdekvédelem ellentmondásait, s a konzervatív politikával szemben egy baloldali modernizációs alternatíva megteremtésének a szükségességét? Vajon igaz-e a sajátosan konzervatív kérdésfeltevés, hogy a „posztindusztriális” korszak a „poszt-szociáldemokrata” korszak beköszöntője? Avagy a Zöldek, illetve az új társadalmi mozgalmak nemcsak a mélyreható társadalmi, gazdasági és szociokulturális változások termékei, hanem maguk is új típusú változások termelői? Vajon a fejlett tőkés társadalmak szolgáltató-ökológiai átépülése az érdekkonfliktusok újrafelosztását, a néppártok végét, s egy új politikai kultúra hosszú távra kiható meggyökerezését jelenti?

Bizonyos, hogy a nyugat-európai baloldal azonossági és strukturális válságban van. Az észak-európai „centrum” szociáldemokratái akkor kerültek ki a hatalomból, amikor a jóléti állam finanszírozása a gazdasági válság, illetve az államadósságok korlátaiba ütközött. „Neoszocializmusuk” értelmében túl kívánnak lépni a jóléti államon és vissza kívánják hódítani nemcsak a konzervatívok által lefoglalt témákat, hanem azok társadalmi bázisait is. A dél-európai „fél-perifériák” szociál-

demokratái, illetve szocialistái akkor debütáltak a hatalomban, amikor a szocialista jóléti állam objektív feltételei hiányoztak. Ezeknek a szocialistáknak jelentős része arra kényszerült, hogy egyfajta „konzervatív szocializmus” értelmében konzervatív monetarista vagy legalábbis ilyen színezetű politikát folytassanak, s így lényegében az ortodox liberális piacgazdaság irányában léptek vissza.

ELLENZÉKI KÜLPOLITIKA – A „MÁSODIK” KELETI POLITIKA

Az SPD-nek az 1983. és 1987. évi parlamenti választásokon elszenvedett veresége nyilvánvalóvá tette a párt belpolitikai tévesztését, s azt a követelményt, hogy egy hosszabb távú ellenzéki szerepre kell berendezkednie. A választási kudarc és a Zöldek előretörésével megosztottá vált nyugatnémet baloldal kialakulása a kül- és biztonságpolitikában felgyorsította a nyugatnémet szociáldemokraták útkeresési folyamatát. Ez aligha lehet véletlen, mivel az SPD 1969. évi hatalomra jutásának, majd az 1972. évi egyedülálló választási győzelmének esetében a külpolitika, mindenekelőtt a keleti politika, az „Ostpolitik” játszott szerepet, főként a fiatal választói korcsoportok újraintegrálásában. Az Ostpolitik profilalakító és belpolitikai integrációs szerepet játszott, s ez a funkciója ismert az SPD eszköztárában.

Az 1982. őszi ellenzékbe kerülése óta az SPD számos kül- és biztonságpolitikai kérdésben balra tolódott. A korábbi kancellár, Helmut Schmidt nevével fémjelzett politika hívei a pártban úgyszólván megtizedelődtek, s a felgyorsult nemzedékváltástól támogatva olyan csoportok szerepe növekedett meg a pártban, amelyeknek politikai szocializációjában sokkal inkább az enyhüléspolitika és a vietnami háború hatása játszott szerepet, s nem a hidegháborúnak az NSZK szempontjából meghatározó élményei. A pótfegyverkezésről folyó vita megrendítette az NSZK-n belül a hatvanas évek eleje óta tartó biztonságpolitikai konszenzust, ám egyidejűleg szülője lett egy új SPD-politikának, egy olyan „második” Ostpolitiknak, amely az ötvenes évek újrafegyverkezéséről folyó vitái, majd a korai hetvenes években a keleti szerződések körüli polémiák után az NSZK történetében immáron harmadik nagy belpolitikai konfliktus körvonalait jelzik.

Már a választási harcban jól érzékelhetők voltak az SPD-nek a CDU/CSU külpolitika elleni legfőbb támadási pontjai. A párt rámutatott arra, hogy Kohl kancellár ellentmondásosan ható külpolitikája a szociáldemokrata Ostpolitik eredményeit elfogadja ugyan, ám mégis fordulatot hajtott végre egy „klasszikus CDU-politika” értelmében.²⁶ A hatvanas évek közepe óta Kohl volt az első kancellár, aki az egykori keleti területekről elmenekült németek találkozóin részt vett, s határok kérdésében nem mulasztotta el a keleti szerződések politikai elismerése mellett azok jogi „nyitottságára” felhívni a figyelmet. A múlt „árnyékából” való kilépés, ugyanakkor a nemzetiszocialista múlt bel- és külpolitikai „instrumentalizálása”, s nem kevésbé a keleti szerződések kettős, politikai és jogi értelmezése találkozott az uniópártok nemzeti konzervatív erőinek felfogásával és bizonyos hangulati elemek hatásaival. Ez a magatartás azt a történelmi szemléletet erősítette, amely hajlamos a német probléma kiindulópontjának az 1945-ös esztendőt venni, felejtve azt a intelmet, amelyet az NSZK konzervatív elnöke, Richard von Weizsäcker 1985. május 8-i beszédében mondott: „Nem szabad, hogy a háború befejeződésében lássuk a menekülés, az elűzetés . . . okát. Annak oka inkább annak az erőszakuralomnak a kezdetén van, amely a háborúhoz vezetett.”²⁷

A Kohl-féle Ostpolitik felett gyakorolt szociáldemokrata bírálóat arra is kitért,

hogy a CDU-kormány a keleti politikával szemben a „Németország-politikának” adott elsőbbséget, jóllehet Bonn nem alakíthat ki jobb kapcsolatokat az NDK-val, mint Moszkvával, Varsóval vagy Prágával. A szociáldemokrata politikusok annak is kifejezést adtak, hogy az NSZK-kormány az Egyesült Államokhoz fűződő viszonyának abszolút prioritást ad. „Az NSZK-nak – mondta parlamenti beszédében Helmut Schmidt, a volt kancellár – az Egyesült Államok barátjának és partnerének kell lennie, s nem a szó római értelmében kliensének.”²⁸ A Kohl-kormány saját kettősége is az SPD bírálatának célpontja volt. Egyfelől Kohl az amerikai szövetségest további leszerelési lépések megtételére ösztönözte, ám egyidejűleg üdvözölte Reagan reykjavíki magatartását, a szovjet indítványt egyfajta „megadási javaslatnak” minősítette, s a csúcstalálkozót Teherán, Jalta és München mellé helyezte, s így sok tekintetben saját leszerelési szándékát is kérdésessé tette. Hosszú vita után az uniópártok a szovjet–amerikai kettős nullamegoldást ugyan elégtétellel, de nem lelkesedéssel fogadták.

Végül is melyek egy lehetséges új Európa-politika keretébe illeszkedő „második” Ostpolitik legfontosabb, már kitapintható elemei?

Az enyhüléspolitikát az SPD identitásának részévé vált, s a „második” Ostpolitik törekvései éppen azt mutatják, hogy a párt a kül- és biztonságpolitika területén az NSZK új azonosságát keresi. A korai hetvenes évek „új” keleti politikájával ellentétben a nyolcvanas évek szociáldemokratái sok területen kevésbé érzik összeegyeztethetőnek elképzeléseiket az amerikai politikával. Az SPD ugyan hagyományosan arról beszélt, hogy a Szövetségi Köztársaság enyhüléspolitikáját az Egyesült Államokkal szoros kapcsolatban kell folytatni, ám időközben megszapordtak azok a jelek, melyek azt mutatják, hogy ezt a politikát az ellentétes amerikai törekvésekkel szemben is képviselni kell. „Európa önfenntartása”, „Európa újra-europaizálása” vagy éppen a nyugatnémet külpolitika „Európa-opciójának”²⁹ előtérbe kerülése félreismerhetlenül jelzi azt a szándékot, hogy az NSZK és a többi nyugat-európai ország csökkentsen az Egyesült Államoktól való függőséget, s az összeurópai együttműködés eredményeit – amennyire csak lehetséges – megóvják a világhatalmak viszonyának ingadozásától. Az NSZK biztonságát ily módon az Egyesült Államokkal fennálló partnerség laza formája mellett mindinkább a nyugat-európai együttműködés, mindenekelőtt a francia–nyugatnémet közös védelem alapjaira kell helyezni.

Az „új” keleti politikával ellentétben a szociáldemokraták felismerték – éppen a szovjet–amerikai fegyverzetkorlátozási tárgyalások negatív tapasztalatai alapján –, hogy a kis és közepes nagyságú országoknak is meg kell ragadni a kezdeményezést a biztonságpolitikának korábban csak világhatalmak számára fenntartott területén is. Kohl külpolitikai főtanácsadója, H. Teltschik egy 1985-ben tartott előadásában arról beszélt, hogy nem hisz a „kis országok nagy lépéseiben”, ám nagyon örülne a „nagy országok kis lépéseinek”, amelyek fokozatosan egy nagy lépés nagyságát elérnék.³⁰ Az SPD ezzel szemben a kis és közepes országok ideológiamentes együttműködésének – éppen a biztonságpolitika területén – rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít. Ennek világos kifejeződése volt, hogy a hagyományos ellenzéki szereptől eltérően az SPD a „párhuzamos” vagy „mellék-külpolitikák” keretében „póttárgyalásokat” kezdett a pótfegyverkezési döntések után. Az SPD 1985 nyarán az NSZEP-vel szerződéstervezetet írt alá egy közép-európai vegyifegyvermentes övezet létrehozásáról, majd 1985 őszén a LEMP-pel a „biztonsági partnerség” koncepciójáról.³¹ Az SPD és az NSZEP között további tárgyalások folytak az atomfegyvermentes övezet létrehozásáról a

két német állam területén, s a gazdasági együttműködés és a környezetvédelem témájában az SPD munkacsoportokat alakított ki a magyar és csehszlovák párttal.

Az SPD 1984. évi esseni, majd 1986. évi nürnbergi pártkongresszusán egyértelműen kifejezésre juttatta, hogy a NATO biztonságpolitika lényegét képező nukleáris elrettentés stratégiája többé nem egyeztethető össze az enyhüléspolitika követelményeivel. Ehelyett egy szélesebb nyugat-európai bázison megvalósuló „szövetségi partnerség” és keleti irányban a „biztonsági partnerség” gondolata került előtérbe. A stratégiai egyensúly Schmidt-féle elképzelése a párton belül elvesztette vonzerejét. A „közös biztonság” hosszú távú folyamatának első, kezdeti elemei is felismerhetővé váltak, mindenekelőtt a párt 1986. évi nürnbergi pártkongresszusának határozataiban: az amerikai Pershing II. rakéták és robotrepülőgépek visszavonása, s ezzel egyidejűleg az SS 20-as szovjet rakétáknak az 1979. évi szintre történő csökkentése (pontosabban, arra a szintre, amelyet akkor Schmidt a hadászati egyensúly követelményei szempontjából elfogadhatatlannak tartott). Az SPD határozatai között szerepelt az Egyesült Államokkal kötött SDI-egyezmény felmondása, egy nyugat-európai „védelmi kezdeményezés” katonai programjának elutasítása, továbbá a hagyományos fegyverkezésre fordított összegek csökkentése, s hosszú távon a Bundeswehr védelmi átfegyverkezése, az elrettentést felváltó nem támadó védelem, illetve a „strukturális támadóképtelenség” kialakításának irányában.³² A nürnbergi kongresszus egyik határozata leszögezte: „A tömbök határainak mindkét oldalán a strukturális támadóképtelenségre törekszünk. A strukturális támadóképtelenség nemcsak olyan ütdöröket feltételez, amelyek a katonai stratégia, a kiképzés, a struktúra s az erő és fegyverzet tekintetében egy területátfogó támadásra nem alkalmasak, hanem egy olyan politikai klímát és politikát is, amelyet nem az ellenségeképek, az irracionális fenyegetési elképzelések és nem az erőszakos konfliktusmegoldás tendenciái alakítanak.”³³

Ez a megközelítés azt is magában foglalja, hogy az „egyenlő” vagy „kölcsönös” biztonság kritériuma nem a Schmidt által is képviselt erőegyensúly logikájához igazodik, amely a mindenkori másik fél képességeit veszi alapul, hanem az érintett felek saját erőinek defenzív átalakítási lehetőségéhez. A nem támadó védelem biztonságpolitikai alternatívája túl kívánja haladni a katonai erőegyensúly szinte megoldhatatlan módszertani nehézségeit és a manipulációs lehetőségeit, melyek a földrajzi aszimmetriákból, valamint a szemben álló felek katonai erői belső struktúráinak és telepítésének, kiképzésének és doktrinális sajátosságainak különbségeiből erednek. Karsten D. Voigt szociáldemokrata biztonságpolitikai szakértő szerint nem Európa teljes atommentesítése vagy „konvencionálizálása” a cél, hanem a kelet-nyugati konfliktus demilitarizálása, egy összeurópai demilitarizált kelet-nyugati konfliktus-kultúra kialakítása.³⁴ Ebben a folyamatban a hagyományos erők stabilizálásának, a katonai erők mind nagyobb áttekinthetőségének, a helyszíni ellenőrzés rendszerének stb. mind igen fontos szerepe van. Az SPD-politikusok kivétel nélkül üdvözölték a szovjet-amerikai kettős nullamegoldást, amely első ízben nemcsak a fegyverkezés korlátozását, hanem a fegyverzetek egy fajtájának – a közép-hatótávolságú nukleáris rakétáknak – a teljes megsemmisítését is jelenti. Ám a katonai leszerelés önmagában nem biztosíték a stabil biztonság elérésére, ehhez elengedhetetlen a politikai, gazdasági és kulturális együttműködés elmélyítése.

Az SPD felfogásában a leszerelés megkönnyíti egy „új nyugat-európai Ostpoli-

tik” kialakítását, de semmifajta leszerelés nem helyettesítheti azt. Egy „második” Ostpolitiknak alapfeltétele, hogy minden „német” vagy „közép-európai különút” gyanúját kizárja és Nyugaton egy „lebiztosított keleti politika” legyen.³⁵ Bár az NSZK-nak földrajzi helyzete, gazdasági és műszaki ereje következtében kulcszerepe van a keleti politikában, de az Ostpolitik nem a „németek intézménye”, s a német–német kapcsolatok Európa biztonságának központi részét jelentik ugyan, de nem magát az európai biztonságot.

Az „első” Ostpolitikhoz képest több tekintetben lényegesen megváltozott a helyzet. A „második” Ostpolitik mint *nyugat-európai keleti politika* szorosan magában foglalja egy mindinkább több területen cselekvőképessé vált Európai Közösség létezését. Egy „második” Ostpolitik így kiterjed az EK és a KGST, valamint az EK és az egyes kelet-európai országok szerződéses kapcsolatainak kiépítésére és az együttműködés mind több területére. A Kelet-Európával történő együttműködés, egy „második” Ostpolitik az EK nélkül elképzelhetetlen.³⁶

A „második” Ostpolitiknak mint nyugat-európai keleti politikának a szükségessége egy más szemponttal is összefügg. Ha az Egyesült Államok és a Szovjetunió további konkrét leszerelési megállapodásokra jutnak, úgy szükségszerűen gyengül a nyugat-európai országok atlanti orientációja, s még inkább növekszik az igény egy NATO-n belüli nyugat-európai biztonságpolitikai koncepció továbbfejlesztésére. A szociáldemokrata politikusok a nyugat-európai biztonságpolitika további súlynövekedésében egy más esélyt is látnak: minél nagyobb Nyugat-Európa biztonságpolitikai önsúlya, minél inkább megválnak a nyugat-európaiak a tömbgondolkodástól és a túlhaladott doktrínáktól, annál több rugalmasság és mozgástér keletkezik Európa keleti részében. Ez még több lehetőséget teremt az „európai közös ház”, egy „európai békerendszer” kialakulása számára.

A „második” Ostpolitik koncepciója szorosan összefügg a német–német kapcsolatok fejlődésével. A nyugatnémet szociáldemokraták számára az SPD–NSZEP kapcsolatok egyfajta „rendszereket megnyitó” párbeszédnek minősülnek, s ily módon hozzájárulnak egy demilitarizált összeurópai konfliktus-kultúra kialakításához.

Emellett az NDK mind teljesebb elismerése — ahogy ezt E. Honecker bonni látogatásának ténye is igazolta — nem kevesebb, hanem több lehetőséget ad a német–német kapcsolatok intenzitálásának a fokozására.

Végül érdemes pillantást vetni a „második” Ostpolitikról folyó szociáldemokrata vita nemzetközi rezonanciájára. Illusztrációként legyen elég a francia szocialista és az amerikai magatartásra utalni. J. P. Chevénement az irseei program legnagyobb ellentmondását abban látja, hogy egyidejűleg követeli a tömbök feloszlását és a tömbök iránti hűség szükségességét. Emellett a francia szocialista politikus rámutat, hogy a program túl nagy hitelt ad a „két nagy jóakarátú beleegyezéseként” létrejövő atommentesített Európa gondolatának, „Portugáliától az Uralig”.³⁷ Az SPD-ben végbemenő változást számos amerikai szakértő nemcsak a divatos „antikommunizmus-ellenesség” egyszerű térhódításának tekinti, hanem egy hosszú távú stratégiai váltóállítás kezdetének, melyet egy Reagan-ellenes „szociáldemokrata–kommunista egységfront” törekvései éppúgy veszélyessé tehetnek, mint az emberi jogok és ideológiai elemek időnkénti visszafogása a béke biztosításának „abszolút prioritása” alapján.³⁸ Amerikai szempontból különösen az SPD-nek a lengyel belpolitikai válság idején tanusított tartózkodó magatartása váltott ki éles kritikát. Amerikai értékelés szerint a növekvő szembenállás időszakában az SPD kelet-európai kapcsolatainak fenntartásával, sőt azok to-

vábbfejlesztésével a reagani politikával ellentétes „ideológiai leszerelést” hajtott végre. Amerikai nézőpontból veszélyes a Gorbacsov-féle európai „közös ház” és a szociáldemokrata „európaizáció” elképzelések számos elemének egybeesése. Az atlanti értékelés szerint az a tény, hogy a „két tábor” elmélete helyett az új szovjet Nyugat-Európa-politikában az összeurópai együttműködés kap elsőbbséget, mit sem változtat azon a szovjet célkitűzésen, amely az Egyesült Államok nyugat-európai jelenlétének korlátozására, illetve annak felszámolására irányul.

Az SPD kül- és biztonságpolitikai útkeresése az NSZK identitásának kérdését állítja előtérbe. A hidegháború időszakában az antikommunizmus a Szövetségi Köztársaság identitáspótléka, úgyszólván az „államrezon” része volt. A hetvenes évek szociáldemokrata Ostpolitikja és enyhüléspolitikája, valamint a nyolcvanas évek gorbacsovi átalakítási politikája nyomán az SPD-körökben módosult a Szovjetunióról alkotott kép: a hidegháború differenciálatlan antikommunizmusa többé nem lehet a szociáldemokrata kül- és biztonságpolitika identitásának az eleme.

A kérdés persze az, hogy ez a politika kiforrott, konzisztens alternatívaként jelentkezik-e a bonni hatalom kapuja előtt, azaz képes-e a párt meggyengült belpolitikai helyzetét konszolidálni, visszahódítani a leszakadt választói potenciált s ezt egy új politikai koalíció keretébe illeszteni. Emellett nyilvánvaló, hogy az ellenzéki „külpolitikának” mindig nagyobb a játéktere, mint a kormányzati felelősség feltételei között. A nemzetközi politika környezetének átalakulása is igen fontos tényező. Vajon az SPD és a brit Munkáspárt, s egyszer a De Gaulle szellemi árnyékából végleg kilépő francia szocialisták képesek-e egy új, mind nagyobb politikai súllyal rendelkező nyugat-európai biztonságpolitika hordozói lenni? Vajon a szovjet belpolitika „külpolitikája” miképp hat az európai együttműködésre? Kérdések, melyek az SPD „második” Ostpolitikjának tartalmát és formáját egyaránt befolyásolják.

JEGYZETEK

¹ Mark Siemons: Die Wiederkehr des Unerwünschten Restauration – die vielen Gesichter eines Mythos. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1987. január 10. A konzervatív „restaurációról” és a neokonzervativizmusról folyó vita a *Die Neue Gesellschaft, Frankfurter Hefte* 1986/10. tematikus számában.

² A vita a *Die Zeit* hasábjain folyt. Néhány jellemző cikk különösen figyelmet érdemel: Ernst Nolte: Die Sache auf den Kopf gestellt. Gegen den negativen Nationalismus in der Geschichtsbetrachtung. Die Zeit, 1986. október 31.; Jürgen Habermas: Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung. Die Zeit, 1986. november 7.; Martin Broszat: Wo sich die Geister scheiden. Die Beschwörung der Geschichte taugt nichts als nationaler Religionsersatz. Die Zeit, 1986. október 3.

³ Vö. Hans Mommsen: Neues Geschichtsbewusstsein und Relativierung des Nationalsozialismus. Blätter für deutsche und internationale Politik, 1986. október. 1198–1214. old.

⁴ Vö. Hans Mommsen: Suche nach der „verlorenen Geschichte”? Bemerkungen zum historischen Selbstverständnis der Bundesrepublik. Merkur, 1986/9–10. Heft, 869., 871–873. old.

⁵ Unser Weg zur Abrüstung und Frieden. Beschluss zur Friedens- und Sicherheitspolitik der SPD. Parteitag in Nürnberg. 1986. augusztus 25–29. Informationsdienst der SPD. Nr. 8. 1986. szeptember. 4. old.

- ⁶ *Theo Sommer*: Nach der Wende die Spitzkehre? Bonns Aussenpolitik wird Wahlkampfthema. Die Zeit, 1986. december 5.
- ⁷ *Vö. Manfred Berger, Wolfgang G. Gibowski, Dieter Roth*: Wechsel im eigenen Lager. Die Zeit, 1987. január 30.; *Rolf Zundel*: Wenn der Wähler sich enthält. Die Zeit, 1986. december 5.
- ⁸ *Vö. Erika Martens*: Konkurs einer schönen Idee. Die Zeit, 1986. szeptember 26.; *Heinz Michaels*: Das Ende der Illusion die Zeit.; Was will Franz Steinkühler? Die IG Metall muss eine Bewegung bleiben. Die Zeit, 1986. október 24.
- ⁹ *Helmut Schelsky*: Funktionäre. Gefährden sie das Gemeinwohl? Seewald Verlag, Stuttgart-Degerloch 1982. 83., 184. old.
- ¹⁰ Die Zukunft sozial gestalten. Beschluss der Sozialpolitik der SPD. Parteitag in Nürnberg. 1986. augusztus 25–29. Informationsdienst der SPD. 3. old.
- ¹¹ Sichere Energieversorgung ohne Atomkraft. Beschluss zur Energiepolitik der SPD. Parteitag in Nürnberg. 1986. augusztus 25–29. Informationsdienst der SPD. 3. old.
- ¹² *Peter Glotz*: Die deutsche Linke nach den Januar-Wahlen 1987. Die Neue Gesellschaft. Frankfurter Hefte, 1987/2. sz. 102. old.
- ¹³ *Erhard Eppler*: Weiter links oder rechts? Näher an die Wirklichkeit! Die Zeit, 1987. február 7.
- ¹⁴ *Vö. Siegmard Mosdorf*: Die SPD muss die Partei des neuen Fortschritts werden. Die Neue Gesellschaft. Frankfurter Hefte, 1987/2. sz. 108. old.
- ¹⁵ *Karl Schiller*: Die Lauten und die Stummen. Die Zeit, 1987. február 20.
- ¹⁶ Ugyanott.
- ¹⁷ *Vö. Karlheinz Blessing*: Sozialdemokratie und Dienstleistungsgesellschaft. Diskussion: Erosion in den grossen Städten. Die Neue Gesellschaft. Frankfurter Hefte, 1987/6. sz. 543. old.
- ¹⁸ Ugyanott.
- ¹⁹ *Hans-Jochen Vogel*: Das Erbe Lassalles und der Auftrag des demokratischen Sozialismus in der Gegenwart. Die Neue Gesellschaft. Frankfurter Hefte, 1987/6. sz. 508. old.
- ²⁰ *Karlheinz Blessing*: Id. mű, 543. old.
- ²¹ *Guntram von Schenck*: Die richtigen Einsichten – aber nicht die Kraft, sie durchzusetzen? Anmerkungen zum Irseer Programmentwurf. Die Neue Gesellschaft. Frankfurter Hefte, 1987/6. sz. 538. old.
- ²² *Hans-Jochen Vogel*: Id. mű, 512–513. old.
- ²³ *Vö. Karlheinz Blessing*: Id. mű, 543. old.
- ²⁴ *Vö. Claus Offe*: Zwischen Protest und Parteipolitik. Die Zeit, 1986. október 10.
- ²⁵ Ugyanott.
- ²⁶ *Vö. Peter Bender*: Die Ostpolitik der Regierung Kohl. Die Neue Gesellschaft. Frankfurter Hefte, 1986/10. sz. 885. old.
- ²⁷ Idézi Peter Bender, id. műben.
- ²⁸ Die nüchterne Leidenschaft zur praktischen Vernunft. Die Rede des Bundeskanzlers a. D. Helmut Schmidt vor dem Deutschen Bundestag am 10. September 1986. Informationsdienst der SPD, 1986. szeptember. Nr. 15. 8. old.
- ²⁹ *Vö. Horst Ehmke*: Eine Politik zur Selbstbehauptung Europas. Europa Archiv, 1984/7. sz. 195–204. old.; *Peter Glotz*: Manifest für eine Neue Europäische Linke. Siedler Verlag, Berlin 1986. 78–100. old.
- ³⁰ *Vö. Peter Bender*: Id. mű, 886. old.
- ³¹ Az SPD és az NSZEP közötti megállapodás a vegyi fegyverekről, valamint az SPD és a LEMP közötti megállapodás a biztonsági partnerségről a Vorwärts 1986. július 22. és 1986. november 30-i számaiban.
- ³² Unser Weg zur Abrüstung und Frieden. Id. mű, 5. old.
- ³³ Ugyanott, 4. old.
- ³⁴ *Karsten D. Voigt*: Von der nuklearen zur konventionellen Abrüstung in Europa – Kriterien konventioneller Stabilität und Möglichkeiten der Rüstungskontrolle. Europa Archiv, 1987/14. sz. 409–410. old.

- ³⁵ *Klaus Hähnisch*: Das gemeinsame europäische Haus – für eine westeuropäische Ostpolitik. Die Neue Gesellschaft. Frankfurter Hefte, 1987/8. sz. 718–719. old.
- ³⁶ Ugyanott, 720. old.
- ³⁷ *Jean-Pierre Chevènement*: Übereinstimmungen und Differenzen. Das „projet Irsee“ aus französischer sozialistischen Sicht. Die Neue Gesellschaft. Frankfurter Hefte, 1987/6. sz. 526. old.
- ³⁸ *Vö. Ronald D. Asmus*: Die Zweite Ostpolitik der SPD. Die Aussenpolitik, 1987/1. sz. 42–58. old.

MEGJELENT A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KIADVÁNYSOROZATÁNAK ÖTÖDIK KÖTETE

HELYI
TÁRSADALOM
V.

200 oldal, 58,- Ft

A HELYI
HATALOM
MŰKÖDÉSE

MÉG KAPHATÓ A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KIADVÁNYSOROZATÁNAK NEGYEDIK KÖTETE

HELYI
TÁRSADALOM
IV.

107 oldal, 25,- Ft

Enyedi György
TELEPÜLÉS
ÉS TÁRSADALOM

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Interjú *Helmut Schmid*t

(Hamburg, 1987. július 2. – Készítette: G. Márkus György)

1987-ben három hónapot töltöttem az SPD-hez közelálló Friedrich-Ebert-Alapítvány ösztöndíjasaként az NSZK-ban, hogy tanulmányozzam a német szociáldemokrácia gazdaság- és szociálpolitikai koncepcióinak evolúcióját és azt a problémakört, hogyan hatnak a gazdasági-társadalmi struktúra, illetve a világ gazdaság változásai, új jelenségei a szociáldemokráciára. E kutatáshoz kapcsolódóan beszélgetéseket folytattam, interjúkat készítettem szociáldemokrata politikusokkal, valamint politológusokkal, szociológusokkal és közgazdászokkal.

Az SPD 1987. júniusi – Willy Brandt mint pártvezért búcsúztató – rendkívüli kongresszusa is jelezte, hogy egy szakasz, egy hosszabb történelmi korszak lezárult az SPD – illetve bizonyos értelemben az európai szociáldemokrácia – történetében, anélkül, hogy egy új szakasz határozott kontúrjai kirajzolódottak volna. Számosan írtak és beszéltek az SPD azonosági válságáról. Ennek egyik jele, hogy a párt tagjai és vezetői mozgalmuk közelmúltjához, elsősorban kormányzati tevékenysége mérlegéhez igen ambivalensen viszonyulnak. Különösen megoszlottak a vélemények a szociálliberális koalíció második, Helmut Schmidt kancellársága által fémjelzett szakaszát illetően. Schmidt szerepének, személyiségének megítélése szinte vízválasztó „jobboldal” és „baloldal”, „tradicionalisták” és „posztmaterialisták”, pragmatikus réalpolitikusok és új jövővízióit sürgetők között. Ezzel együtt közvéleménykutatási adatok arról tanúskodtak – 1987 tavaszán –, hogy mind a szociáldemokrácia táborában, mind általában a lakosság körében, az aktív politikából visszavonult Schmidt számított a legnépszerűbb SPD-politikusnak.

Az interjút – a Friedrich-Ebert-Alapítvány közreműködésének köszönhetően – 1987. július 2-án Hamburgban annak a *Die Zeit*nek az irodaházában készítettem, amelynek Helmut Schmidt az egyik társkiadója.

Az exkancellár, aki visszavonulása dacára különböző nemzetközi fórumokon aktívan szerepel, magyarországi látogatás előtt állott. Októberben részt vett a Bergedorfi Vitakör, majd a volt kormányfők INTERAKTION elnevezésű fórumának budapesti ülésén.*

G. Márkus György

* Ez adott alkalmat arra, hogy az interjúból részleteket közöljön a *Képes* 7 című hetilap 1987. október 17-i száma.

Helmut Schmidt sajátos, markáns véleményét kortörténeti dokumentumnak tekintjük, amely a politikatudomány művelői számára forrásértékű lehet. Ez azt is jelenti, hogy az értéktételek időponthoz és személyes látásmódhoz is kötődnek. (A szerk.)

– *Politikai csömör, politikai fáradtság – divatos kifejezésekké váltak mind a politikatudomány szakirodalmában, mind az újságírásban. Ön az aktív politikai élettől bizonyos értelemben végleg visszavonult. Érthetjük ezt úgy, mint ezen politikai fáradtság igazolását?*

– Nem. Ezt nem hiszem. Visszavonulásomnak az aktív politikától két oka van. Mindkettő más jellegű. Részben nem akarom utódom életét sem a szövetségi kancellár hivatalában, sem a Szociáldemokrata Párt elnökségében személyes ítéleteim hangsúlyozásával szükségtelenül megnehezíteni. Elképzelhető, hogy a jövőben egy-két kérdésben még nyilatkozni fogok, ha ez különösen sürgősnek látszik. De általában utódaim életét nem szeretném megnehezíteni.

Ehhez hozzátartozik az is, hogy egy politikusnak tudnia kell, hogy mikor játszotta végig szerepét. És ez elvezet a másik okhoz: Én negyven éven keresztül, 1946-tól 1986-ig (utolsó beszédemet a parlamentben 1986-ban mondtam el) aktív politikus voltam; ez volt életem leghosszabb fejezete. Életem 69. évében vagyok. És nagyon örülök annak, hogy felmentettek a kötelezettség alól, hogy naponta öt különböző politikai problémáról nyilatkozzak. Örülök, hogy ma időmet olyan érdeklődéseimnek szentelhetem, amelyek évtizedeken keresztül túlságosan háttérbe szorultak.

Engedje meg, hogy az Ön által említett politikai csömör, politikai fáradtság témájához egy lábjegyzetet tegyek. Ezek azon újságírói, politikai címszavak közül valók, amelyek ma rendkívül divatosak. Parlamenti democráciákban, de úgy gyanítom, kommunista jellegű szocialista államokban is teljesen normálisnak számít, hogy az állampolgárok nem évi 365 napon át érdeklődnek folyamatosan aziránt, amit politikai képviselők éppen fontosnak tartanak. Olykor ezért a politikai vezetők nagyon csalódottak. Pedig természetesnek kellene tekinteniük, hogy országuk polgárai saját életüket kívánják élni és nem naponta osztózni a politika részint súlyos, de többnyire rutinjellegű problémáiban. Vannak kivételes periódusok, mint az Egyesült Államokban *Kennedy* idejében, vagy mint a Szovjetunióban *Hruscsov* nagy leleplező beszéde idején, amikor az emberek hirtelen a politika aktív részeseivé válnak. Lehetséges, hogy jelenleg egyeseknél, például a Szovjetunióban *Gorbacsov* reformtörekvései kapcsán, ismét egy ilyen periódus következett be.

A szövetségi köztársaságban is átélünk egy ilyen időszakot, amikor *Willy Brandt* vezetése alatt nekifogtunk megvalósítani azt a keleti politikát, amelyet a megelőző tíz évben gondoltunk ki. Ez sok embert megmozgatott. A természetes azonban az, ha az emberek a saját életüket élik és nem a politikusok életét utánozzák.

– *Szokás beszélni „Schmidt-korszakról”. Hogyan jellemezné azt a politikát, melyet Ön mint szövetségi kancellár folytatott?*

– Saját kormányzási időszakom két alapgondolat jegyében álló kormánynyilatkozattal kezdődött. Folyamatosság és koncentráció volt ez a két alapgondolat. A folyamatosság azt kívánta kifejezni, hogy semmilyen területen, sem a bel-, sem a külpolitikában, nem volt szándékunkban azon politikától eltávolodni, melyet Brandt idején kezdtünk el. A másik kifejezés, a koncentráció pedig arra világított rá: tudatában voltunk annak, hogy gazdasági és pénzügyi okokból összpontosítanunk kell, hogy egyidejűleg nem tudunk minden jó szándékot finanszírozni. Különösen az 1973-as őszi és az 1974-es tavaszi olajárrobbanás átélése volt emlékezetes számomra. Eredeti foglalkozásom szerint közgazdász vagyok és az olajár-

robbanás világméretű következményeit előre világosan láttam. Rosszabbra számítottam annál, mint ami valójában bekövetkezett. Tulajdonképpen a mából visszánézve azt mondhatom, hogy amire számítottam, a második, az 1979–1980-as olajárrobbanás alkalmával vált valóra. Sajnos, mindez a világ csaknem valamennyi állama számára valósággá vált, kivéve azokat az államokat, amelyek elég olajjal rendelkeznek és nem szorulnak importra. Ezek közé Magyarország éppannyira nem sorolható, mint ahogy a Német Szövetségi Köztársaság sem. Csak az olajexportáló államok voltak kivételek, amelyek először gazdasági fellendülést éltek meg, de túlságosan rövidlátóak voltak ahhoz, hogy felismerjék: az olajimportáló világ hozzá fog szokni egy csekélyebb olajfogyasztáshoz és az olajárak vissza fognak esni. Így a hatalmas exporttöbbletek nem fognak tartóssá válni sem a Perzsa-öböl mentén fekvő olajországokban, sem a Szovjetunióban. Természetesen, valamivel később, e visszaesések be is következtek.

A koncentráció mint jelszó tehát azt jelentette: arra kell szorítkoznunk, ami gazdaságilag lehetséges. Ez egyben annak a bejelentése is volt, hogy azokat a túlzásokat és illúziókat, amelyek bizonyos témákkal kapcsolatban egyesek fejében a Brandt-korszak alatt tapasztalhatók voltak, fékezni, mérsékelni kellett.

Ha azt kérdezi, hogyan lehetne jellemezni nyolc és fél éves kormányzati tevékenységemet, válaszként azt mondhatom: leginkább a pragmatikus állhatatosság fogalmával. A pragmatikus szót eleinte lekicsinylő értelemben használták ellenem, mintha csakis opportunistá politikát folytattunk volna. Valójában arról volt szó, hogy politikánkat a gazdasági lehetőségek mértékéhez igazítottuk, anélkül azonban, hogy a célokat szem elől veszítettük volna. És a pragmatizmus mellett állhatatosan kitartottunk, a jelentékeny – ideológiai és filozófiai – kritika ellenére. A németek mindig hajlanak az idealizmusra, még a materialisták is, még a marxisták is idealisták Németországban. Ezért a németek könnyen elveszítik a talajt a lábuk alól. Mi – én így vélem – nem veszítettük el a talajt a lábunk alól. És ha gazdaságilag visszatekintünk a hetvenes és a korai nyolcvanas évekre, felismerhető, hogy az olajjal nem rendelkező országok között Németország jól tartotta magát. Japán az egyetlen ország, mely jobban tartotta magát. Azonban Japánnak nincsenek fegyverkezési, honvédelmi terhei.

– *Melyek azok a külső és belső tényezők, amelyek a stabilitást – az olajszokkal is összefüggésben – a leginkább veszélyeztették?*

– 1980 végéig a stabilitás nem volt igazán veszélyeztetve. Akkor vált azzá, amikor 1980 végén és különösen 1981 folyamán a második olajszokk gazdasági következményei – például a növekvő munkanélküliség – elégedetlenséget váltottak ki. Az embereknek nehéz volt megérteniük, hogy ez nem a mi politikánknak, hanem a világ gazdaság összefejlődésének volt a következménye. Az emberek még ma is azt hiszik, hogy a nemzeti kormány felelős a munkanélküliségért, legyen az Párizsban, Londonban vagy Bonnban. Ha a kormányok tehetnek róla, akkor csak annyiban, hogy nem képesek közösen kialakítani egy korrekciós világ gazdasági politikát. Téves nézet, hogy egy nemzeti kormány Párizsban a francia munkanélküliséget képes volna megszüntetni, vagy egy nemzeti kormány Angliában, vagy egy nemzeti kormány Bonnban... Ezt azonban az emberek milliói mindenkor hiszik és terjesztik.

– Ez tehát annak a jele, hogy a nemzeti keynesizmus vagy pedig a keynesizmus eleve már nem működőképes. Hogyan ítéli meg Ön a keynesizmus szerepét, lehetőségeit és jelentőségét a szociáldemokrácia szempontjából?

– A keynesi recept lényegében nemzeti koncepció volt, és a világgazdaság ebben a koncepcióban viszonylag csekély szerepet játszott. A világgazdaság hallatlan nagy szerepet játszik egy olyan ország számára, mint a Német Szövetségi Köztársaság, amely társadalmi össztermékének 35 százalékát a saját határain túl, a világpiacon értékesíti és amely társadalmi össztermékének 32 százalékát a világpiaconról szerzi be.

Emellett az a tény is rendkívül fontos, hogy a néhány olajtermelőből álló kartell árpolitikailag – legalábbis átmenetileg – nagyon sikeres volt. Németország viszont nem rendelkezik olajjal. Ez a világ sok más országára is érvényes.

Én a fizetőképes keresletet világgazdasági keretekben erősítő keynesi koncepciót nem tekinteném teljességgel túlhaladottnak. Feltéve, hogy tényleg sikerül a világgazdaságban egy közös politikát érvényesíteni. Ezt az előfeltételt azonban mind ez ideig nem sikerült elérni, és a jövőben sem tűnik könnyen elérhetőnek. Még ha a világgazdasági konferenciákon rendszeresen találkozó hét ország azonos véleményen lenne is (mint ahogy nincsenek), egy ilyen politika még nem foglalná magában semmilyen tekintetben az olajexportáló országokét. És lehet, hogy ez a jövőben más nyersanyagokra is érvényes lesz. Vagyis: egy világméretű keynesizmus feltételei a belátható jövőben sem adóttak. Ezért azonban Keynest, mint nagy gazdasági gondolkodót, nem kell okvetlenül múzeumba helyezni. Talán még eljön egyszer újra az ő ideje.

– Lát-e valamely összefüggést a keynesizmus működőképességének lehetőségei és a szociáldemokrata pártok lehetőségei között?

– Egy szociáldemokrata párt lehetőségei egy fejlett ipari demokráciában gazdaságilag oly mértékben behatároltak, ahogy azt az imént kifejtettem. Gazdaságilag éppannyira korlátozottak, mint amennyire egy konzervatív párt lehetőségei korlátozva vannak. Bizonyos határokon belül természetesen folytatható a megnövelt kereslet politikája. A döntő paraméterek, amelyeket nem szabad figyelmen kívül hagyni: elsősorban az országon belüli árstabilitás, másodsorban a saját fizetési mérleg.

Jelenleg a Német Szövetségi Köztársaságot – hasonlóan Japánhoz – egy évek óta tartó, a teljesítménymérlegben (vagy ahogyan az angolok mondják, current accountban) jelentkező többlet jellemzi. Ez egészségtelen állapot, mert oda vezet, hogy Németország, és nota bene Japán még inkább, a világ legnagyobb hitelezőjévé vált. Ez azért egészségtelen, mert egyidejűleg oda vezet, hogy mások a világ legnagyobb adósaivá váltak. Világgazdaságilag, de különösen világpolitikailag kívánatos, hogy a világ minden állama fizetési mérlegét körülbelüli egyensúlyban tartsa.

Mindazonáltal elképzelhető, hogy jól működő, magas életszínvonalon álló ipari demokráciák teljesítménymérlegükben egy bizonyos többletet tudnak felmutatni. Ezt a többletet azonban a fejlődő országok javára kell fordítani, nem pedig hitelként folyósítani a saját üzleti partnerek számára, ami jelenleg a gyakorlat.

A másik paraméter az árstabilitás, amelyet mindenesetre a Német Szövetségi Köztársaságban különösen fontosnak tekintenek; sokkal inkább, mint bármely más országban. Két átélt infláció után, egyszer 1918 után, egyszer 1945 után, mi talán valamivel fontosabbnak tartjuk, mint máshol a világon, talán túlzottan is

fontosnak. Ez azonban a lakosság általános hangulata; egy szociáldemokrata kormányzatnak is alá kell vetnie magát. Egy szociáldemokrata kormányzatnak is alá kell vetnie magát a fizetési mérleg egyensúlyban tartásának. Ez volt céljaim egyike, amely a két olajárrobbanás alkalmával csorbát szenvedett. Azonban mindkét esetben hamarosan újra elértük. Egy kiegyensúlyozott teljesítménymérleg fenn tartásának keretein belül egy igen korlátozott keynesizmus mint a lehetséges eszközök vagy mint a lehetséges gazdasági koncepciók egyike mindazonáltal elképzelhető. De nem mint az egyedül üdvözítő, és nem minden körülmények között, és egészen biztosan nem a fizetési mérleg deficitese helyzetében.

– Ön utalt az árstabilitás fontosságára. Ehhez tartozik – gondolom – egy bizonyos önmegtartóztatás vagy önfegyelem a munkavállalói oldalról, tehát a szakszervezetek részéről, és a szociáldemokrata párt részéről is, amennyiben az a munkavállalók és a társadalmilag gyengék érdekképviselője, s amennyiben a szociáldemokrata pártot néppártnak tekintjük.

Hogyan élte át Ön – egy könyvben olvastam ezt a szép kifejezést – a „dinamikus feszültséget” a saját pártjával?

– Ez két különböző probléma. Persze voltak feszültségek a saját pártommal, azonban nem kifejezetten a bérpolitika területén. Az imént Ön bérpolitikáról beszélt. A bérpolitika tekintetében, úgy vélem, hogy nem a szociáldemokrácia, hanem a szakszervezetek voltak a mérvadók. Bár a legtöbb esetben a szociáldemokraták vezették őket, úgy vélem az elmúlt 30 évre visszatekintve, hogy a német szakszervezetek a megengedett mértéket csak ritkán lépték túl. Kellő érzékenységet fejlesztettek ki, és képesek voltak arra, hogy Németországot, amely 1945-ben a világ legalacsonyabb életszínvonalú országa volt, a legmagasabb életszínvonalú országok csoportjába juttassák. Egyidejűleg sikerült a német vállalkozóknak, a vállalatok vezetésének, a német tudósoknak és mérnököknek az e felemelkedéshez szükséges technikai innovációt létrehozniuk. A másik oldalról viszont a szakszervezet az innovációt döntően nem akadályozta. Mondhatjuk tehát, hogy egy-két kivételtől eltekintve a német szakszervezetek az elmúlt 30 vagy 40 évben feladatukat jól látták el.

Az általam vezetett szövetségi kormányok és a saját pártom közötti dinamikus feszültségek bérpolitikai területeket ritkán érintettek. Úgy véltem, hogy a közalkalmazottak bérének a növekedése nem haladhatja meg a magángazdasági bérének növekedését, ellenkezőleg: az utóbbiaknak kell elől járniuk. Ezt pártom lényegében elfogadta, akkor is, ha egyesek időnként másképp nyilatkoztak.

Feszültségek voltak az energiapolitika területén. Tekintettel arra a világméretű veszélyeztetettségre, amely a kőolaj és a földgáz elégetésének a következménye, az atomenergiára való részleges támaszkodást tartom és tartottam célszerűnek, ma is így gondolom. Ezt pedig egyesek saját pártomban nyomatékosan és ideológiailag elutasították. Olyanok, akik az olajtól való függőséget nem akarják látni, mert nem közgazdászok, és olyanok, akik a troposzféra szén-dioxiddal történő felúsulását nem akarják látni, mert nem kémikusok és nem klimatológusok, holott az az olaj, a gáz és a szén elégetésének a szükségeszerű következménye.

A feszültség második területe az a sajátos mód volt, ahogyan én a Szovjetunióval szembeni leszerelési politikát folytattam. Sohasem gondoltam, hogy a gyengeség tudatosan számításba vett pozíciójából rá lehetne venni egy szovjet főtítkárt leszerelési határozatokra. Részem volt a NATO úgynevezett kettős határozatában, mely ma – 8 évvel később – nagy valószínűséggel a kettős nullamegoldás-

hoz fog vezetni, amit én már 1979-ben és 1980-ban is mint a NATO kettős határozatának optimális eredményét propagáltam. Ezt annak idején néhány párton belüli barátom nem értette meg. Mások nem akarták megérteni. Ők ma természetesen a kettős nullamegoldás hívei, és teljesen elfelejtik, hogy az sohasem vált volna valóra, ha a Nyugat nem dönt úgy, hogy az orosz SS-20-asokkal szemben négy év után Pershingeket és robotrepülőgépeket állít fel.

Volt a feszültségnek egy harmadik területe, amely nem ragadható meg egész pontosan. Ez azzal a ténnyel függött össze, hogy a szociáldemokraták a szavazatok alig 43 százalékát mondhatták magukénak, és rá voltak utalva egy koalíciós partnerre. A koalíciós partnernek pedig nem lehet parancsokat osztogatni, hanem alkalmanként engedni is kell neki, több területen kompromisszumot kell kötni vele. És egyes szociáldemokraták gyakran elégedetlenek voltak azokkal a kompromisszumokkal, amelyeket kötöttem. Majd amikor a szabaddemokraták célszerűnek találták az úgynevezett fordulat előidézését, vagyis az SPD-nek mint partnernek hátat fordítani és helyette a CDU/CSU-val szövetségre lépni, ezek a pártbeli barátaim ugyancsak meglepődtek és – erkölcsileg – felháborodtak. De még ma sem hajlandók belátni: az FDP-nek ez a fordulata összefügg azzal is, hogy a nyolcvanas évek elejére a szociáldemokraták egyre kevésbé mutatkoztak hajlandónak a kompromisszumokra. Ez több területet érintett, ezeket nem akarom mind felsorolni. Ma már nyilvánvaló, amit tulajdonképpen mindig is sejtettem, hogy a Szabaddemokrata Párt eleve a koalíciós partnerével való vitából él. Ma már ugyanannyi ellentéte van a CDU-val és mindenekelőtt a CSU-val, mint 1980-ban és 1981-ben velünk, szociáldemokratákkal volt. Ez egy kis párt belső természetében rejlik, amely az ideológiája miatt mindkét nagy párttal képes koalícióra lépni; ám a választók miatt azt kell mutatni, hogy erősebben tudja játszani játékát, mint amilyen erős valójában, a választók miatt eltúlozza a saját erejét.

– Ami az úgynevezett fordulatot illeti, több magyarázó modell létezik. Egyrészt az FDP-től kapott „tördőfés” legendájáról beszélnek, másrészt arról, hogy a fordulat főleg az SPD-nek köszönhetően következett be; az SPD-nek, amely nem volt hajlandó az Ön kormányzati politikáját elfogadni.

– Úgy hiszem, mindkét szempontra már a korábbi válaszomban kitértem. A szabaddemokraták minden lehetséges okot felkutatnak elvük igazolására, hogy időről időre partnert cseréljenek, a szociáldemokraták pedig, akik annak idején nem voltak eléggé készek kompromisszumokra, az FDP jellemében erkölcsi deficiteket keresnek, hogy megtámadják. Ezek igen természetes érvelések, a tényeket viszont figyelmen kívül hagyják.

– Milyennek látja Ön a fordulat után az SPD és egyáltalán az európai szociáldemokrácia helyzetét? Milyen új kihívások állnak a szociáldemokrácia előtt és hogyan ítéli meg Ön az SPD reagálását az új keretfeltételekre?

– Ez olyan kérdés, amelyre erős tartózkodással válaszolok csak, mivel közvetlenül belevon az aktuális politikai csatározásokba, ezt pedig el kívánom kerülni, azokból az okokból, amelyeket az elején megbeszéltünk.

A szociáldemokrácia jelenleg még mindig veszélyeztetettség nélkül sikeres Svédországban, Ausztriában, sőt Finnországban és Spanyolországban is. Ezek a példák mutatják, hogy szociáldemokrata elképzeléseknek megfelelően viszonylag könnyebb egy semleges országban, vagy pedig egy olyan országban kormányozni, amely a kelet–nyugati konfliktustól földrajzilag távol helyezkedik el, mint

például Spanyolország. A szociáldemokrata pártoknak nehezebb dolguk van olyan országokban, amelyek a kelet-nyugati konfliktusba földrajzi vagy történelmi okokból teljes mértékben bevonódtak, és olyan országokban, amelyek a világgazdaság jelenlegi szerkezeti válsága által különösen érintettek. A szociáldemokráciának – és most a semleges országokon kívüli szociáldemokrata pártokról beszélek – a világgazdaság és világpolitika össz-szerkezetéről kielégítő képet kell kialakítania, amellyel azonban többnyire nem rendelkezik, amellyel azonban többnyire a konzervatív pártok sem rendelkeznek, nem beszélve a nyugat-európai kommunista pártokról, amelyek ez irányban sohasem tettek megfelelő erőfeszítést.

A szociáldemokrata pártok azonban nem odázhatják el, hogy megfelelő képet alakítsanak ki a világgazdaság szerkezeti válságáról és a világpolitika problémáiról, hogy aztán – erre a megfelelő képre építve – a jelenlegi nehézségek legyőzéséhez realista koncepciókat dolgozzanak ki. Ez nem könnyű, hiszen a választók többségét a napisajtó és a többi tájékoztatási eszköz számtalanszor tudósítja szerencsétlenségről, gyilkosságról, balesetről a világban, de a világ szerkezetéről nem nyújt nekik áttekintést. Ez nehéz feladat, de olyan feladat, amelyet meg kell oldani. Különben minden más csak a felszínen marad.

Egy amerikai elnök, egy amerikai politikai párt – legyen az republikánus vagy demokrata – tovább engedheti meg magának, hogy ne ismerje a világot, mint egy európai. Amerika még belátható ideig egyik sarkpontja marad mind a világ hatalmi háromszögének: Amerika, Oroszország, Kína; mind pedig a világ gazdaságának: Amerika, Európa, Japán. Egy egyedüli európai országnak viszont a széles körű tájékozottság sürgetőbben szükséges, mint Amerikának.

Azt hiszem egyébként: a KGST vagy a Varsói Szerződés keretébe tartozó kisebb államok számára éppilyen fontos, hogy képet alkossanak maguknak a világról, ha a maguk mozgásterét meg akarják ismerni és ki is akarják használni. Ha a lengyel belpolitikát vagy a román külpolitikát nézzük, példát kapunk arra, mennyire fontos a saját mozgásteret reálisan ismerni.

– Most egy olyan kérdéshez érkeztünk, amely Nyugat-Európából elvezet Kelet-Európába. Hogyan ítéli meg Ön a szovjetunióbeli és egyáltalán a kelet-európai reformpolitika lehetőségeit, esélyeit és világpolitikai kihatásait?

– E kérdés mögött egy másik olyan kérdés húzódik meg, amelyet előbb kell vizsgálnunk, nevezetesen: milyen esélyei vannak Gorbacsovnak a gazdasági reformot illetően.

A becsletességéről meg vagyok győződve, a sikereinek esélyeiről nem vagyok meggyőződve. Vagy mondjuk pontosabban: a sikeréről *még* nem vagyok meggyőződve. Úgy gondolom, a problémák két különböző kategóriájával van dolga: a gondok egyik csoportját beszédeiben is állandóan érinti: a tehetetlenséget a szovjet apparátus egészében, a központi bizottságtól kezdve a moszkvai minisztériumok sok tucatján át egészen a novoszibirszki vagy bratszki gyár vezetéséig. Az emberek a hivatalnoki álláspontra helyezkednek: ezt így még sohasem csináltuk, miért csináljuk másként, mint a legutóbbi negyven évben.

Vagyis olyan tehetetlenséggel van dolga, ami lényegesen nagyobb, mint Kínában. Teng Hsziao-Pingnek kevesebb a gondolja a tehetetlenség miatt, mint Gorbacsovnek. Kínában mindenesetre még élnek azoknak a vállalkozóknak a fiai és vejei, akik 1949-ben és 1950-ben – Tientsintől kezdve, Sanghajon keresztül egészen Hancsauig, Hongkongig és Kantonig – megszokták, hogy nemzetközi kereskedel-

met folytassanak, üzleteket kössenek, nyereségre törekedjenek és esetleg veszteséget is elviseljenek. Ez annyit jelent, hogy Kínában még van egy vállalkozói, pontosabban szólva kereskedői tradíció. Bizonyos maradványok még életben vannak. Oroszországban még a húszas években kiirtották ezeket a maradványokat, semmi nem maradt belőlük. Vagyis Kínában vannak olyan személyek, akik vállalkozói tevékenység tapasztalataival rendelkeznek. Oroszországban nincsenek ilyen személyek. Gorbacsovnak ezért vált problémájává az oroszok tehetetlensége, merevsége.

Van egy másik problémája is. Felteszem magamnak a kérdést: elegendő-e a koncepciója? Nem lehet a vállalkozói felelősséget egészen a gyár szintjére delegálni, ha nem engedik meg a gyárnak, hogy a piacon azt az árat kérje, amelyet a piac kész megfizetni. Vagyis: ahhoz, hogy koncepciója sikeres legyen, fel kell szabadítani az árakat. Ezt a gazdasági gondolkodásban igen messze vivő korrekciót én nem ismerem fel nála. Ezért vagyok tehát szkeptikus, ami reformja sikerét illeti, és ezért vagyok szkeptikus, ami azt illeti: mennyire bővítik reformjának kihatásai a magyarok vagy a csehek vagy a lengyelek mozgásterét. Pillanatnyilag sokan hiszik a KGST-ben, hogy jó szelek járnak egyes reformokra. Ez még néhány évig így lehet. Azonban ha 1995-ben vagy 1993-ban kiderülne, hogy Gorbacsov gazdasági reformja lényegében nem változtatta meg kategorikusan a helyzetet, akkor a lengyelek, a magyarok, a csehek és mások mozgástérelőnyei ismét zsugorodni fognak. Ami például Magyarországon számomra rendkívül figyelemre méltó módon, egészen halkan, nagy címszavak nélkül, nagy nevek nélkül az eltelt évtizedek alatt sikerült – egy kis vállalkozói réteg szabad árakkal, egy „fekete” vagy „szürke” piacon, vagy a második gazdaságban, akárhogy is nevezzük – ez most hirtelen legitimálódik Gorbacsov révén. Azonban ismét elvesztheti legitimitását, ha Gorbacsov nem lesz sikeres.

– *Nemrég olvastam Jonathan Carr Önről szóló politikai életrajzát, ahol első alkalommal hozták nyilvánosságra az Ön részbeni zsidó származását. Engedje meg, hogy megkérdézzem: ez mennyire hatott ki az Ön személyiségére, döntéseire, mennyiben befolyásolta Önt ez a származás?*

– Ez olyan kérdés, amelyet őszintén szólva én magam sem tudok megválaszolni. Mindig németnek éreztem magam, és egy igen általános értelemben, tekintet nélkül bizonyos elnevezésekre – evangélikus, lutheránus vagy katolikus – mindig kereszténynek éreztem magam. Körülbelül a 14-15. életévem óta tudtam, hogy apám apja zsidó volt, akit nem ismertem, akit sohasem láttam. Ez a tudat és annak szükségyszerűsége, hogy ezt a családfák után kutató náci hivatalnokok elől el-tussoljam, természetesen a felnövő fiatalember magatartását a nációkkal szemben erősen befolyásolta, negatívan befolyásolta, ez világos. De ezen kívül úgy gondolom, kérdésére nem tudok többet válaszolni.

– *Tehát identitási problémákat ez nem váltott ki Önben?*

– Nem, egyáltalán nem. Ahogyan az elején elmondtam, mindig német voltam, mindig kereszténynek éreztem magam. Sohasem éreztem magam egy zsidó ember leszármazottjának. Bár későbbi életem folyamán kialakult bennem bizonyos érdeklődés a zsidó vallás iránt, de ez csak annyira volt erős, mint érdeklődésem az iszlám vallás iránt. És ez nem volt nagyobb, mint a hindu vagy a buddhista vallási felfogás iránti érdeklődésem. Mindez nem vont magával identitási problémákat.

– *Ezzel összefüggésben szeretném még megkérdezni, miért csak tulajdonképeni aktív politikai életének végén hozta nyilvánosságra ezt a körülményt?*

– Nem vagyok benne biztos, hogy korábban már ne beszéltem volna róla. Ezt nem tudom. Lehet, hogy itt emlékezetem nem kielégítő. Meglehet, hogy korábban már beszéltem róla, de nagydobra biztosan nem vertem. Miért kellett volna nagydobra vernem? Keresztény meggyőződésemet sem vertem nagydobra. Politikai meggyőződésemet hirdettem, politikus voltam, nem lelkes és nem pszichanalitikus. Miért kellett volna tennem? Nem volt rá ok.

– *Hogyan ítéli meg Magyarország mint kis állam lehetőségeit, szerepét?*

– (...) A magyarok származása nem egészen tisztázott. Csak azt tudjuk, hogy valahonnan Belső-Ázsiából jöttek. Azt tanultam, hogy bizonyos rokonsági kapcsolat létezik a magyar és a finn nyelv között. Én egyik nyelvet sem értem. Ismerek néhány finnt, akiket igen nagyra becsülök; ismerek egyes embereket, akik ide nyugatra Magyarországról jöttek és akiket szintén igen nagyra becsülök. Egyikük a barátom, Trebitschnek hívják, itt él Hamburgban.

Ismerek néhány olyan mai magyar politikust, aki irányító szerepet játszik, akit igen becsülök. Rendkívül nagyra becsülöm az önök főtitkárát, Kádár Jánost. Azt hiszem, hogy az 1956-os pocsék helyzetből indulva kitűnő életteliessémet valószínűsíthet meg. Nem tudom, a magyarok tényleg megértik-e, hogy ez az ember mit teljesített, hogy elismerik-e ezt. Kezdetben a legnagyobb bizalmatlanság vette körül.

Ő is, mint minden magyar, aki politikai felelősséggel bír, olyan problémákkal is szemben találja magát, amelyeket saját erőből nem tud megoldani. Gazdaságilag valószínűleg sokkal messzebbre ment volna, ha a Szovjetunió Gorbacsov urat nem 1984-ben, hanem 1964-ben állította volna az élre. Vagy ha Gorbacsov már 1974-ben a kormányrúdhhoz kerül, akkor Kádár politikájának a mozgástere korábban nagyobb lett volna, és biztos, hogy egyes dolgokat akkor másképp tett volna, mint ahogy azt tennie kellett, vagy gondolta, hogy tennie kell. A magyar politikát korlátozza [még] egy, közvetlenül Magyarország kapuja előtt létező probléma [is], mégpedig azoknak a magyaroknak az életkörülményei, akik Romániában élnek. (...) Kádár úr már akkor is elégedett lenne, ha a Romániában élő magyarok abszolút azonos jogokkal és szabadsággal rendelkeznének, mint a románok. (...)

Másrészt Kádár úr azt is megoldotta, amit egyébként a KGST és a Varsói Szerződés más államai nem tudtak megoldani: a nyugattal szemben nagymértékű nyitottságot valósított meg. Ez igen nagy érdem.

Azoknak a magyaroknak, akik nyugatra kívánnak utazni, nem tud sok valutát adni, nincs neki, de tud nekik útlevelet adni, és meg is adja nekik. Ez nagy érdem, ha összehasonlítjuk a KGST-n belüli más országok állampolgárainak helyzetével (a csehek nem kapnak útlevelet, a lengyeleknél egyesek csak nemrég óta kapnak útlevelet, azonban nem mindenki, és az oroszoknál útlevél csak kiválasztott személyek részére mint nagy kitüntetés létezik).

Hogy Mihail Gorbacsov úr reformtörekvései nyomán az ez irányú mozgástér a magyarok számára is nagyobb lesz-e, ezt nem tudom előre jelezni. Ezt az időjós békának kell feladatul meghagyni.

–Magyarországon hangsúlyozzuk, hogy gazdasági reform politikai jellegű reformok nélkül csak korlátozottan érvényesülhet.

– Igen, ezt lehet így mondani. Az ellenkezőjét is ki lehet jelenteni. Mondhatjuk azt is, hogy a politikai reformok sikertelenek maradnak, ha gazdasági reformok nem kísérik őket.

– Schmidt úr! Köszönöm Önnek a beszélgetést.

műhelytanulmányok

MOST JELENT MEG

Balogh István
SZUBJEKTUM
NÉLKÜLI
TÖRTÉNELEM?

Európai alternatívák

152 oldal, 44,- Ft

Deák Dániel
REDISZTRIBÚCIÓ
ÉS SZOCIALIZMUS

258 oldal, 48,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

BAYER JÓZSEF

A Társadalmi tudat – emberi tényező csoport kutatási terve (1986–1990)

A kutatás fő célja az „emberi tényező” változó szerepének elemzése a szocializmus fejlődésében. Választ keresünk arra a kérdésre, mennyiben képezi az emberi tényező a társadalmi fejlődés szűk keresztmetszetét, mi a jelentősége a továbbfejlődés szempontjából. Az „emberi tényezőt” azonban itt a szűk közgazdasági értelmezésnél tágabban fogjuk fel, s hangsúlyosabban foglalkozunk a kérdés tudati vonatkozásaival.

Az emberi tényezőnek mint önálló kutatási témának a kiemelését egyrészt indokolja a tudatos emberi aktivitásnak és az emberközpontúságnak a forradalmi, szocialista ideológiában játszott központi szerepe. Másrészt az emberi tényező kérdését előtérbe állítják azok a reform jellegű változások, amelyek az emberi képességekkel, erővel (is) pazarlóan bánó extenzív iparosítási korszak után a fejlődés minőségi kritériumaira helyezik a hangsúlyt.

1. Általános filozófiai értelemben mindig elmondható, hogy a szocialista fejlődés – mint egyáltalában minden társadalmi fejlődés – alapzata végső soron az emberi képességek és viszonylatok kibontakoztatása a társadalmi gyakorlat legkülönbözőbb területein. Végső soron csak ez lehet e fejlődés célja és sikerességének értékmérője is. Az emberi tényező olyan fetiszizált felfogásával, amely azt a „termelési tényezőket” egyikeként, pusztán egy eldologiasított egész alárendelt mozzanataként tekinti, szembeállíthatjuk Marx eredeti filozófiai szemléletmódját. Mint a „Grundrisse”-ben írja: „Ha a polgári társadalmat nagyjában és egészében vesszük szemügyre, akkor a társadalmi termelési folyamat végső eredményeként mindig maga a társadalom jelenik meg, azaz maga az ember, a maga társadalmi vonatkozásaiban. Mindaz, aminek szilárd formája van, mint termék stb., csak mozzanatként, eltűnő mozzanatként jelenik meg ebben a mozgásban. A közvetlen termelési folyamat maga itt csak mozzanatként jelenik meg. A folyamat feltételei és tárgyasulái maguk is egyaránt mozzanatai annak, és a folyamat szubjektumaiként csak az egyének jelennek meg, de az egyének egymásra való vonatkozásaikban, amelyeket ők éppúgy újratermelnek, mint újjátermelnek. Saját állandó mozgási folyamatuk, amelyben éppannyira megújítják magukat, mint a gazdaság világát, amelyet létrehoznak.” (MEM 46/II. 175. old.)

Ez a társadalom-antropológiainak is mondható szemléletmód ugyanakkor – bár megóv az emberi tényező túlzottan leszűkített, fetiszizáló felfogásától – közvetlenül még nem vezet el az emberi tényezővel kapcsolatos konkrét tudományos

kérdésfelvetésekhez. Konkretizálni kell tehát az „emberi tényező” problémáját. Hiszen a legnagyobb gond e fogalommal kapcsolatban éppen a parttalansága. (Ezt igazolja a kérdés szakirodalma is, amely ritkán vállalkozik a fogalom pontosítására.) A demográfiai kérdésektől és népegészségügyi problémáktól kezdve a foglalkoztatottság, a szakmastruktúra, az oktatás és képzés, az életmód kérdésein át a közösségi viszonyok állapotáig, a munkaszervezet, munkakultúra és gazdálkodói mentalitás, a politikai kultúra és ideológia, sőt a politikai viszonyok vizsgálatáig minden beletartozhat az emberi tényező fogalmkörébe, s ezt valójában nem is kifogásolhatjuk. Végül is a társadalom valamennyi jelensége emberi vonatkozásokat fed, tehát joggal tárgyalható az „emberi tényező” oldaláról. Nyilvánvalóan elsősorban a kérdésfeltevés jellege és iránya, a vizsgálat célja dönti el, mit tekintünk idetartozónak, s hogy milyen irányban konkretizáljuk a fogalmat.

Ezért szükség van arra, hogy történelmi konkrétsággal is közelítsünk magának a kérdésfelvetésnek a keletkezéséhez, feltárva, hogy milyen összefüggésben vetődik fel az „emberi tényező” sajátos problémaként, s hogy ennek megfelelően milyen szerepet tulajdonítanak neki. Másrészt meg kell határoznunk, hogy mi magunk az adott körülmények között, társadalmi-gazdasági fejlődésünk szempontjából mit tekintünk relevánsnak az „emberi tényező” kérdéskörében, s ezen belül is mit tudunk szerény lehetőségeinkhez és erőnkhez mérten mindebből kutatási feladatként is vállalni.

2. Az emberi tényező kérdése megítélésünk szerint másként vetődik fel a legfejlettebb tőkés ipari társadalmak – a „centrum” országai – és a gazdasági, társadalmi és technikai fejlődésben felzárkózni kívánó, sőt esetleg ezen belül új társadalomfejlődési alternatívát is megfogalmazó és realizálni törekvő (tehát szocialista) társadalmak számára.

a) Az „emberi tényezőnek” a tőkés gazdasági fejlődés tendenciájában rejlő fokozódó súlyát már Marx előrevetítette azokban a nevezetes „*Grundrisse*”-beli fejtegetéseiben, amelyek a tudományos-technikai forradalom marxista koncepciójának alapját képezték. Nem szükséges ezt itt megismételnünk, elég arra utalni, hogy a termelőerők fejlődése Marx szerint felbomlasztja a közvetlen munka és munkaidő kisajátításán nyugvó, az emberi képességeket elherdáló termelési módot, és mindinkább a tudománynak a termelésre való alkalmazását, az ember „általános termelőerejének” elsajátítását, a „társadalmi egyén” kifejlődését teszi meg a termelés és gazdaság alappilléreivé. Ezzel nemcsak a munka egész jellege változik meg (az ember a termelési folyamat mellé lép stb.), hanem a termelés fejlődésének, a gazdagság megteremtésének centruma is mindinkább kívül kerül a közvetlen munka világán, annak mind közvetettebb előkészítő szakaszába helyeződik át (ennek összes következményeivel a foglalkoztatottság szerkezetére, a képzési és kommunikációs rendszerre, a termelési viszonyok egészére).

A tőkés világ centrumaiban legalább a keynesiánus gazdaságpolitika folytatása óta nem tekintik a gazdaság számára teljesen exogén tényezőnek a munkaerő társadalmi újratermelését, hanem ennek növekvő költségeit a keresletélénkítés politikája révén, részben pedig társadalmi harcok, a „tőke szociáldemokratizálása” eredményeként, mint a tőkés termelés folyamatosságának és a társadalmi béke biztosításának költségeit fizettetik meg a tőkésekkel. A jóléti állam egész stratégiája erre épül, s alapjaiban ezt nem sikerült megrendítenie a neokonzervatív politikának sem. Persze már a század eleji fordizmusban és a vele analóg törekvésekben is megvolt ennek a fejlődésnek a sajátos előképe. De csak a hatvanas években, az új tudományos-technikai forradalom küszöbén, a posztkapitalista,

posztindusztrialista és egyéb társadalomelméleti magyarázatokkal párhuzamosan kezdtek széles körben elterjedni az „emberi tőkébe” való beruházás rentabilitásának közgazdasági számításai.

b) Az egyenlőtlen fejlődés során periferikus helyzetbe jutó, elmaradottsággal küszködő társadalmak számára kezdettől fogva még nagyobb hangsúlyt kap az emberi erőforrások mozgósítása a gazdasági-társadalmi fejlődés, a „modernizáció” céljainak elérésére. Sőt annál inkább kulcsfontosságúnak tekintik, minél inkább hiányoznak a fejlesztés objektív feltételei. Ezért a tőkehiányos (az eredeti tőkefelhalmozás időszakát nélkülöző), tradicionális társadalmi struktúrával és ennek megfelelő mentalitásokkal bíró társadalmakban gyakran lép fel az emberi aktivitásra és az emberi magatartás gyökeres megváltoztatására építő, „kulturális forradalom” típusú „nagy ugrás” forradalmi utópizmusa.

Ismeretes, hogy Marx igen szkeptikus volt a fejlődési fokok átugrásának lehetőségével kapcsolatban. Az elmaradott térségek forradalmasodásának problémájával szembesülve, felismerte e kérdés roppant horderejét. A tőkés világgazdaság terjeszkedése elkerülhetetlen kihívást jelentett e térségek számára. Erre forradalmak, antikolonialista, nemzeti felszabadító háborúk, több helyütt felülről indult és megszervezett extenzív iparosítás volt a válasz, rendszerint kulturális forradalommal is párosulva. Ezek a fejlemények a leninizmus stratégiáját általánosan időszerűvé tették a 20. században, jóllehet a modernizációnak a történelmi helyzet, a kulturális tradíciók és a gazdasági függés különbségei miatt ettől eltérő alternatívái is voltak. A leninizmus stratégiáját Gramsci joggal nevezte *A tőke* elleni lázadásnak – a fejlődést gátló objektív feltételek holt súlyával szemben a szubjektív tényező felébresztésének, megszervezésének és általános mobilizálásának stratégiája volt ez, mindazokkal a történelmi és társadalmi *csapdákkal* egyetemben, amelyeket a politika ezzel együtt járó hipertrófiája és voluntarizmusa teremtet. Elég itt a *sztálinizmus* örökségében máig ható politikai és ideológiai konzekvenciákra utalni.

Az „emberi tényező” problémája minden iparosodó társadalom számára első-sorban abban a kontextusban jelentkezik, hogy miként teremthetők meg a kívánt fejlődés szubjektív előfeltételei, mert semmilyen, pusztán technológiai importra építő fejlesztés önmagában nem oldhatja meg a „modernizáció” alapvető feladatait. Az emberi viszonylatok széles körét kell átformálni, s az új termelési viszonyoknak és termelési kultúrának megfelelő képességeket és készségeket, motivációkat tömegesen kell kifejleszteni és elsajátíthatóvá tenni, építve korábbi szociokulturális sajátosságokra, vagy ellenkezőleg, tagadva azokat. Nem célunk a fejletlen talajon létrejött szocialista orientációjú társadalmak, sem általában a fejlődő országok eltérő feltételeinek és megoldásainak konkrét elemzése. Itt csak jelezni kívántuk az „emberi tényező” kérdésfelvetésének sajátos történelmi kontextusát.

3. A kelet-európai szocialista országok, így hazai viszonyaink szempontjából az emberi tényező kérdésköre ma úgy jelentkezik, hogy milyen erőforrások mobilizálásával lehetne kitörni az extenzív iparosítási korszak ellentmondásából – melyek az emberi tényező kezelésében is megmutatkoztak –, s áttérni a tudományos-műszaki forradalom lehetőségeit kihasználni képes, új, magasabb fejlődési szakaszra. Melyek azok a vonatkozások az emberi tényező köréből, amelyek akadályát képezik a továbbfejlődésnek, illetve ellenkezőleg, hol rejlenek mozgósítható tartalékok egy magasabb rendű fejlődés feltételeinek megteremtéséhez?

A fejlesztés humán erőforrásai ugyanakkor nyilvánvalóan nem szűkíthetők le

a szűken vett gazdasági, munkaerő-gazdálkodási illetve munkaerő-képzési szempontokra. A hatvanas évek végétől jelentkező TTF koncepciókban, mindenekelőtt az R. Richta és munkaközössége által kidolgozott változatban már megfogalmazódott az a gondolat, hogy egy olyan korszakváltás küszöbére érkezünk a tudományos-technikai forradalommal, amely „az ember általános társadalmi fejlődését, az ember valamennyi erejének művelését a termelés haladásának feltételévé emeli”. Az ipari civilizáció fejlődésének bizonyos szintje alatt – mint Jánossy Ferenc írta – az „emberbe fektetett beruházások” inkább veszteségszámba mennek; egy bizonyos határon felül azonban a termelés fejlődésének legfőbb emeltüivé válnak. Nem lehet kétséges, hogy a kapitalizmus meghaladására végső soron csak az emberi alkotóerők felszabadítása ad esélyt. A TTF koncepció említett változatának utópikus vonásai ellenére nagy érdeme volt az, hogy rávilágított egyrészt a termelőerők egész struktúrájának küszöbönálló radikális megváltoztatására, amely gazdaságpolitikai és társadalompolitikai váltást, egy új stratégia kidolgozását, radikális reformokat igényelt volna. Másrészt arra is rámutatott, hogy a szocializmus emberközpontúsága nem egyszerűen ideológiai kérdés, hanem az új formáció történelmi esélyeinek, életképességének és egész „egzisztenciális indokoltságának” alapvető kérdése.

Az emberi tényezővel kapcsolatos mai kérdésfelvetésekben három fő irány figyelhető meg. Az egyik realista, egzakt, de rendszerint szűkebb értelemben is kezeli a problémát. Itt elsősorban a társadalomról és az „emberi tőkéről” adott gazdasági célú elemzésekről van szó, melyek azt vizsgálják, hogy a gazdasági fejlődés és műszaki haladás meggyorsításában, illetve legalább a lépéstartás biztosításában milyen tartalékot jelent a társadalmi, „emberi tényezők” mobilizálása. A lassú megtérülésű, de távlatilag annál fontosabb beruházások az „emberi tőke” terén, a gazdasági-műszaki értelemben vett versenyképesség és talponmaradás érdekében is szükségessé váltak.

A másik megközelítési irányra egy hangsúlyozott ideologikusság jellemző, amely elsősorban a szovjet „peresztrojkat” kísérő „új politikai gondolkodás” törekvéseiben mutatkozik meg, amely a reform jellegű, sőt radikális változások előmozdítása érdekében nagyobb hangsúllyal kezeli az „emberi tényezőt” mint a fejlődés fő forrását. E tekintetben is fontos feladatunknak tekintjük a szovjet és más szocialista országok vonatkozó irodalmának figyelemmel kísérését.

Viszonylag kevés még ezzel szemben a harmadik típusú konkrét tudományos elemzés, amely a társadalmi-emberi viszonyok humanizálásának gazdasági és műszaki alternatíváit, egy emberhez méltóbb és egészségesebb társadalmi és természeti környezet és életmód, általában az életminőség javításának feltételeit tárna fel. A reformirodalom egy része, az „emberi gazdasággal”, illetve „emberi vagyonnal”, az életmód egészével kapcsolatos fejtegetések a szűk közgazdasági szemléletet meghaladva, az emberi élet újratermelésének szélesebb dimenzióját, minőségi aspektusait is bevonják a tárgyalásba. A társadalomtudományi irodalomnak az a része is ide tartozik, amely a gazdasági és műszaki fejlődés nehezen kvantifikálható kulturális, „emberi” dimenziójával foglalkozik.

A kutatás során tehát számolnunk kell az „emberi tényező” egész kérdésfelvetésének mind komplexitásával, mind ideologikus elemével. Utóbbi a probléma társadalmi-történeti szituáltságát fejezi ki, és ideológia-kritikai tudatosságot, nagyfokú elméleti reflexivitást igényel. Előbbi pedig egy sajátos eklekticizmust eredményezhet, amely abból fakad, hogy a legkülönbözőbb szaktudományok módszereit és eredményeit az emberi tényező kérdésfelvetésére vonatkoztatjuk.

Hogy ez végül vezet-e valamiféle szintézis lehetőségéhez, az csak a kutatás során derülhet ki: ezt a kockázatot vállalnunk kell.

A kutatási terv szerkezete és tematikája előzetes viták és konzultációk során alakult ki. Ebben nagy segítséget kaptunk Pataki Ferenc-től, aki a kutatási irány tudományos tanácsadójaként működött közre. A vizsgálandó kérdések körét a kutatói kompetencia is behatárolta, ezért is nagy szükség volt (és lesz is) a csoporton, illetve az intézeten kívüli kutatók minél szélesebb körének bevonására. Mindamellett a kutatási előzmények és ennek megfelelő előzetes tapasztalatok hiánya indokolja azt az igényt, hogy tervünk tematikáján szükség esetén menet közben is módosítsunk.

Részletes terv

Kutatócsoportunk az „emberi tényezőnek” mint a fejlődés forrásának filozófiai és ideológiai, valamint gazdasági, politikai és kulturális aspektusaival egyaránt foglalkozik. Ezen belül a kutatás részleteiben a következő fő kérdésekre irányul:

I. Az ember filozófiai felfogásának változása a marxista eszmetörténetben és a szocialista ideológiában.

A) A kutatás e fejezete elméleti-filozófiai, alapozó jellegű tanulmányokat tartalmaz. Részben a marxizmus klasszikusainak írásaiból rekonstruálható emberfelfogás kifejtésére törekszik, részben a későbbi marxista irányzatok, mindenekelőtt a messianisztikus marxizmus, a dogmatizmus, valamint a dogmatizmus kritikájaként a hatvanas években jelentkező antropológizáló törekvések emberkoncepciójának kritikai elemzését célozza. Reflektál a polgári filozófia és ideológia, valamint egyes vallásos jellegű filozófiai antropológiák kihívására, s kritikailag elemzi az ember „szituációját” korunk válságtendenciáiban tükröztetett felfogásokat. Az érintett témakörökben önálló tanulmányok születnek, amelyek szintézise egy zárótanulmány feladata lesz.

(Felelős: Bayer József; részt vesznek kutatók az MTA Pszichológiai Intézetéből, Filozófiai Intézetéből és a Lukács-archívumból, valamint az ELTE tanszékeiről.)

B) Az emberi természet gyökeres megváltozásához fűzött forradalmi reményeket az extenzív iparosítási korszak feltételei illuzórikussá tették. A kutatás önálló feladatát képezi az „új ember” ideológiájának történeti-ideológiai-kritikai vizsgálata. Ez mindenekelőtt az egyes politikai doktrínákban, illetve propagandában, továbbá társadalomtudományi elméletekben és művészeti alkotásokban megfogalmazódó „új ember” koncepciók tartalmának feltárására irányul. Elemzi a messianisztikus embereszmény átalakulását az iparosítási korszak szükségleteinek alárendelt ideológiává, amely eltorzította a társadalomalakítás és az ember átalakításának dialektikáját. Az új ember ideológiai eszménye ellentmondásba került az adminisztratív magatartás-szabályozás konkrét gyakorlatával.

Az „emberi tényező” kérdésének kezelése a szocialista országokban a fenti modell folytonossága, illetve az azzal való társadalmi és szemléleti szakítás szempontjából képezi vizsgálatunk tárgyát. Törekszünk az emberi tényező felfogásá-

nak eltérő sajátosságait is feltárni az egyes szocialista országok vezető pártjainak politikai ideológiájában (mindenekelőtt a Szovjetunió, Kína és Jugoszlávia vonatkozásában).

(Felelős: Bayer József; részt vesznek intézeti és külső munkatársak a Párttörténeti Intézetből, az MKKE és az ELTE egyes tanszékeiről.)

II. Humán erőforrások működése a gazdasági újratermelési folyamatban.

A) Az emberi tényező kérdésfelvetésének közgazdaság-elméleti jelentkezése, a probléma különböző megközelítései. Az „emberi tőke”, „emberi gazdaság”, „emberi vagyon” stb. koncepciói. A munkaerő újratermelésének gazdasági és társadalmi költségei és optimalizálásuk feltételei.

A készülő tanulmányok témái a következők:

Tényező-e az ember? A hagyományos szocialista újratermelési elmélet kritikájához. (Benkő Judit)

A gazdaságilag sikeres termelés szociokulturális háttere, gazdasági antropológiai nézőpontból. (Kopátsy Sándor)

A „japán modell” etikai, kulturális és munkaszervezeti hátterének tanulságai. (Papp Zsolt)

Humanizáció és ökonómia; emberközpontú új szervezeti és gazdálkodási formák. (Zsolnai László)

Gazdasági változások és oktatási reformok összefüggése. Összehasonlító elemzés a nyugatnémet, osztrák és finn iskolareformok ideológiájáról. (Bessenyei István)

Emberi játszmák és hatásuk a gazdasági magatartásra. (Vigh István)

A humántőke védelme és a benne való érdekeltség kockázatsökkentő, megelőző stratégiája. (Adalékok a biztosítás filozófiájához.)

Az ember szociobiológiai újratermelésének társadalmi meghatározottsága és intézményi keretei. (Császi Lajos)

(Felelős: Vigh István, OT; részt vesznek intézeti kutatók, valamint az OT, az MKKE egyes kutatói.)

B) A munka ideologikuma; a munkával kapcsolatos tudati és ideológiai állásfoglalások mint a termelői és gazdálkodói magatartás konstituens elemei.

A szocialista ideológiában központi szerepet játszó munka „ideológiatörténete”, a munkaszervezeti és ösztönzési formák politikai-ideológiai vonatkozásai. A munkaideológia és a munkaértékek változása a szocializmus hazai történetében: koninuitás és diszkontinuitás.

Bérmunkástudat és tulajdonosi tudat viszonya a munkaszervezetek és érdekviszonyok szorításában.

Napjaink ideológiai problémái és értéktörekvései a munka világában. A bérrendszer feszültségeinek hatása a munkamagatartásra és a kvázi teljes foglalkoztatás kérdőjelei.

Az információtechnika és várható társadalmi és munkaszervezeti következményei. A „munkatársadalom vége” teóriájának hazai relevanciája.

A munkavállalói stratégiák differenciálódása és konfliktusai. A vállalkozói magatartás természetrajza.

(Felelős: Szabó Márton, Munkaügyi Kutatóintézet. Részt vesznek kutatók a Munkaügyi Kutatóintézetből és az MTA Szociológiai Kutató Intézetéből.)

III. Az „emberi tényező” a politikai viszonyok demokratizálásában is fontos szerepet játszik. A kutatás e témakörben a következő kérdésekre terjed ki:

A „homo politicus” színre lépése, a tömegek politikai részvételének hatása a politikai intézmények változására. A társadalmi konfliktusok politizálódásának szelektív folyamata a polgári demokratikus és a szocialista politikai berendezkedésben. (Felelős: Szigeti Péter)

A közéletben való demokratikus részvétel szinterei és formái, intézményi és tudatbeli feltételei. A demokratikus részvételi politikai kultúra fejlesztésének alapvető kérdései. (Felelős: Nagy Sándor, Politikai Főiskola)

Érdek – öngazgatás – részvétel. A szocialista öngazgatás perspektívái az érdekviszonyok alapján. (Valcsicsák Imre, MKKE)

A helyi közösségek szerepe a mindennapi reprodukcióban. A közösségek váltsága és revitalizálásuk feltételei. A lokális és regionális közösségek szerepe a „szociális háló” működésében. (Szebenyi Georgina)

Az ideológia változó funkciója a szocializmus politikai rendszerében: a monolitizmustól a hegemoniáig. Társadalmi és ideológiai pluralizmus viszonya. Egység és pluralizmus, konszenzus és disszenzus játéktérének történelmi változásai a szocializmus politikai fejlődésében. (Felelős: Bayer József és Bánfalvi István)

A mai korszakváltás ideológiai tudatosodásának feltételei és formái. A korszakváltás tükröződése a mindennapi gondolkodásban, a gazdaságelméletekben és a politikai ideológiákban. Az ideológiai tudatosulás nemzedéki dimenziója. (Marton Imre)

Az ideológia- és értékközvetítés problémái az iskolai és családi szocializáció folyamatában. (Sziklai László Péter)

IV. A művelődési viszonyokban lezajló változások szintén hatnak az emberi tényező minőségére és szerepére. A tanulás és művelődés szerepének a korábbi időszakra jellemző aufklérista-optimista felfogása alapvetően megváltozott. Differenciálódás zajlott le mind a tömegkultúrában, mind az embereknek a művelődés funkciójával kapcsolatos beállítódásában. E kérdéskörből a következő témákat vizsgáljuk:

A magyar tömegkultúra szerkezeti változásai az elmúlt 40 évben. A tömegkultúra demokratizálódása és a restriktív gazdaságpolitika ellentmondásos hatásai: esélyegyenlőtlenségek, a szubkulturális szegmentálódás jelenségei. Új tendenciák és a további fejlődés alternatívái. (Thoma László, SZEKI)

A kulturális ipar hatása a hagyományos kultúraterepművelő intézményekre. Kulturális intézmények finanszírozási válsága és a kultúrpolitika folytonossága. Információgazdaság – információs társadalom. (Koncz Gábor, MM Vezetőképző Intézete)

A szellemi tőkéről folytatott viták tanulságai. A művelődés funkcionalitásának változása adatok és vélemények tükrében. (Láng László, Politikai Főiskola)

(Az altéma kutatásának egészéért felelős: Thoma László.)

V. A téma egyik lényeges aspektusa a nemek közötti munkamegosztási és érintkezési viszonyok fejlődése, amelyet már Marx (Fourier nyomán) a humanizálódás általános mércéjének tekintett. „A nők helyének változása a társadalmi munkamegosztásban” című altéma keretében a következő kérdéseket vizsgáljuk:

A férfi–nő viszony a gondolkodás történetében. A női emancipáció felfogásának változása a szocialista ideológiában. (Novákné Rózsa Erzsébet)

A női munka specifikuma. (Minya Klára)

A nők szerepe a hatalmi struktúrában és a döntéshozatalban. (Petrasovics Anna)

A férfi–nő viszony mai problémái az irodalom tükrében.

Interjúk a politikai és kulturális élet vezetőivel a nőkérdésről.

A „differenciális pszichológia” eredményei és kérdőjelei. (A férfias és nőies karakter biológiai és/vagy társadalmi meghatározottsága.)

(A kutatás szervezéséért Minya Klára felelős.)

VI. Az emberi tényező szerepének kutatásában fontos és önállóan vizsgálandó témakört képez az emberiség mindinkább globális létezésének közvetlen hatása a mindennapi élet- és tudati viszonyokra. A kutatás azoknak a tendenciáknak a feltárására irányul, amelyek megszabják hazánk mai és jövőbeli nemzedékének lehetőségeit, esélyeit és feladatait a globális integrálódás (és egyben differenciálódás) folyamatában. A vizsgált kérdések:

Az integrálódás objektív folyamatai, struktúrája, és a magyar részvétel mértéke. Nyitottságunk tényleges mértéke az adatok tükrében.

A gazdasági, politikai, turisztikai és információs nyitottság összetevői és a változás tendenciái a konfrontáció és kooperáció hullámozó időszakaiban.

A magyar részvétel szubjektív háttere: felkészültség, aspirációk és a lehetőségek kihasználtságának foka.

Az identitástudat és a jövőkép változása a globalizálódás hatására – regionális és nemzeti változatok, generációs metszetben.

(Az áltéma kutatásának vezetője: Kovács Ferenc.)

A csoport ezen kívül közvetlenül részt vett, illetve részt vesz az Agitációs és Propaganda Bizottság által kezdeményezett ideológiai helyzetelemző munkában. Részt vesz továbbá – Kovács Ferenc szociológiai vizsgálata révén – a munkásszertály helyzetének felmérésére irányuló nemzetközileg összehangolt kutatásokban.

A KÖZELJÖVŐBEN JELENIK MEG
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET GONDOZÁSÁBAN

Módra László • Simó Tibor
**A TÁRSADALOM
SZERVEZŐDÉSÉNEK
KÉT MODELLJE**

224 oldal, 64,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

HAVAS PÉTER

A szociáldemokrácia a nyolcvanas évtized második felében

(Elgondolások egy vizsgálathoz)

Intézetünkben a hetvenes évek vége óta foglalkozunk a mai szociáldemokrácia problémáival. Az 1985-ben zárult kutatási program eredményeképpen sikerült feltárni ideológiájának és politikájának, a demokratikus szocializmusnak fő jellegzetességeit, körvonalazni történelmi helyét. Az 1986-ban megfogalmazott kutatási programunk fő célja annak elemzése, hogy hogyan reagál az 1980-as évek második felében a tőkés Európa szociáldemokráciája a világgazdaságban és a világpolitikában zajló korszakos változásokra. A téma tanulmányozásakor abból indulunk ki, hogy tovább tart a konzervatív politikai erők dominanciája a vezető tőkés országokban. A gazdaság strukturális átalakítása többnyire monetarista eszközökkel folyik, és az állandósuló munkanélküliség ellenére nem lebecsülhető teljesítményt mutat fel. A szociáldemokrata pártok egyelőre nem jutottak el az új feltételeknek megfelelő alternatíva kimunkálásához. Soraikban viták vannak, lényeges politikai és stratégiai kérdésekben útkeresés folyik. Igaz, a szociáldemokrácia igen cselekvőkész a nemzetközi politika kérdéseiben és hozzájárul a nemzetközi feszültség csökkentéséhez, de ez irányú tevékenységének hatékonyságát beárnyékolja, hogy a vezető tőkés országokban nincs közvetlen befolyása a kormányok külpolitikai állásfoglalásaira.

A most megvalósuló kutatási program a szociáldemokráciát az eddigieknél lényegesen nagyobb mértékben az *öt körülvevő politikai, társadalmi és gazdasági feltételrendszerben* kívánja elemezni. Úgy véljük, hogy mozgástere, potenciális lehetőségei és korlátai a nyugat-európai viszonyok egészébe helyezve, ezekkel kölcsönhatásban vizsgálva válhatnak áttekinthetővé. Úgy látjuk, hogy egy ilyen megközelítés elősegítheti, hogy összetettségükben vehessük számba azokat a konfliktusokat, amelyek az átalakulóban levő kapitalista társadalom és gazdaság, és a mai szociáldemokrácia között kialakultak és amelyek feloldását a szociáldemokrata pártok napjainkban a legfontosabb feladatnak tekintik.

Úgy tűnik, hogy mindez tanulságokkal szolgálhat számunkra is.

Elemzéseinkben három téma feldolgozására vállalkozunk.

1. Hogyan határozható meg a mai szociáldemokrácia helye és funkciója az európai tőkés országok politikai rendszerében.
2. Hogyan hatnak a társadalmi újratermelés folyamatában bekövetkezett válto-

zások a szociáldemokrácia gazdaságpolitikájára és stratégiájára, különös tekintettel a tőkés gazdaság strukturális átrendeződésére.

3. Hogyan hatnak az évtizedünkben felgyorsuló világ gazdasági, világpolitikai folyamatok az európai baloldal széles skálájára, s annak különböző összetevői mennyiben ismerik fel egymásra utaltságukat és kölcsönös érdekeltységüket.

1. Az első témakör keretében azt vizsgáljuk, hogy milyen következményekkel jár a *szociáldemokráciának – miként az egész reformista munkásmozgalomnak – a polgári demokratikus politikai intézményrendszerbe való integrálódása*, továbbá miben fejeződik ki a szociáldemokráciának mint politikai pártnak és e rendszernek a kölcsönhatása. Két síkon is szükséges elemzéseket végeznünk. Az egyik egy történeti sík: azoknak a fokozatoknak a feltárása, amelyeken keresztül a reformista munkásmozgalom politikai pártjai eljutottak a mai politikai rendszeren belüli pozícióik kivívásához. Nem vitás, hogy ezzel párhuzamosan át kell tekintenünk és értékelnünk kell azokat az objektív változásokat, amelyek a modern kapitalizmus, annak politikai rendszere belső struktúrájában és mechanizmusában zajlottak le, és elősegítették egy baloldali reformista politikai alternatíva kiérlelődését. Ezen túl az a szándékunk, hogy szembesítjük és értékeljük azokat a nézeteket és felfogásokat, amelyek a szociáldemokráciának a nyugati demokrácia rendszerére tett hatását minősítik. Tanulmányaink másik síkja napjaink problémáit helyezi a középpontba. Sok jel utal arra, hogy a hetvenes évektől bekövetkezett radikális változások új nehézségek elé állították a nyugat-európai parlamenti rendszer egészét, s mindenekelőtt a rendszer „hivatalos” kifejezőit, illetve hordozóit, magukat a politikai pártokat. E politikai rendszer nemcsak a gazdasági válság, a „harmadik tudományos-technikai forradalom” következményeivel küszködik, hanem a korábbi társadalmi modernizáció és reformista tendenciák kulturális hatásával is. Persze szó sincs arról, hogy ezek a feszültségek csak a szociáldemokráciát érintik és csak annak számára jelentenek kihívásokat. Míg azonban a konzervatív pólus az elmúlt évtizedre jellemző jobboldali hegemonia keretében éli át dilemmáit, a baloldal, és ezen belül e pólus legerősebb eleme, a szociáldemokrácia, szemben találja magát a reformpolitika objektív és szubjektív nehézségeivel, az ehhez szükséges feltételek hiányával, ami elkerülhetetlenül egy modernebb baloldali alternatíva keresésére, valamint az új összefüggések feltárására ösztönöz. Mindez különösen aktuálissá teszi a szociáldemokrácia és a politikai rendszer mai viszonyának problematikáját. Elemezni kívánjuk a szociáldemokrácia viszonyát a változó nyugat-európai pártrendszerhez, s különösképpen a nem osztályalapon szerveződő társadalmi mozgalmakhoz, a hagyományos parlamenti rendszeren túlmutató megoldásokhoz, társadalompolitikai alternatívákhoz. Végül a téma vizsgálata feltételezi annak nyomon követését is, hogy hogyan alakul évtizedünkben a szociáldemokráciának mint a szakszervezetek politikai érdekközvetítőjének funkciója; továbbá hogyan hatnak a strukturális változások a szociáldemokrácia belső helyzetére, tagságának állásfoglalására, a párt döntéshozatalának mechanizmusára.

2. *A szociáldemokrácia gazdaságpolitikájához kapcsolódó tudományos érdeklődésünk egyik fő kérdésfeltevése összefügg a szociáldemokrácia régen megfogalmazott dilemmájával: vajon a reformista munkásmozgalom orvos e a kapitalizmus betegségénál, aki gyógyítani akar, vagy pedig az az örökös, akinek a páciens halála az érdeke.*

Nem lehet kétséges, hogy a szociáldemokrácia csakis a gazdaság átpolitizálásával képes próbára tenni, megvalósítani gyakorlati reformpolitikáját. Kérdés számunkra az, vajon mit jelent a szociáldemokrata gazdaságpolitikai praxis: a profitelvű gazdaságnak a szociáldemokrácia által történő működtetését, vagy pedig a gazdaság (és értelemszerűen a társadalom) „szociáldemokratizálását”. Kutatásaink tárgya éppen ezért a szociáldemokrácia (gazdaság)politikája, méghozzá ketős értelemben. Egyrészt: mit s kit képvisel gazdaságpolitikájával a szociáldemokrácia? Másrészt: mit produkál, mi a reális teljesítménye, hozama ennek a politikának és mennyiben harmonizál a gazdasági racionalitás követelményeivel? Megelőző elemzéseink már adtak bizonyos részleges válaszokat e kérdéskörben. Így például megállapítható, hogy a saját szociáldemokrata gazdaság- és szociálpolitika elsősorban a viszonylag gyors gazdasági növekedés időszakában formálódott ki. A szociáldemokrata koncepciókat azonban próbára teszi a tőkés gazdaság átrendeződése, válsága. Miután a nyolcvanas évek már minden bizonnyal a konzervatív gazdaságpolitika uralkodása jegyében telnek el, elemzéseink tárgyát az képezi, milyen reális gazdasági alternatívát tud kidolgozni a szociáldemokrácia ilyen körülmények között. Ugyanakkor azt is vizsgálni kell, hogyan hatnak a társadalmi-gazdasági struktúra változásai a szociáldemokrácia társadalmi bázisára, szövetségi politikájának esélyeire és alkupozícióira.

Mindehhez át kell tekintenünk a hatalmon levő szociáldemokrata (szocialista) pártok gyakorlatát, az ellenzékbe szorult pártok elképzeléseit, szembesítenünk ezeket a konzervatív kormányok gazdasági és szociális teljesítményével. E témakörön belül foglalkozunk azzal is, hogy hogyan érinti az új technológiák bevezetése és az állandósuló munkanélküliség a szociáldemokráciának a munka humanizálásáról és a munkásrészvételtől alkotott elképzeléseit. A szociáldemokráciának az ökológiával, illetve a harmadik világ problémáival kapcsolatos álláspontjait ugyancsak figyelembe kell vennünk.

3. A *kommunista-szociáldemokrata (szocialista) viszony* és a nyugat-európai baloldal problémakörének tanulmányozásánál abból indulunk ki, hogy a konzervatív erők politikai, ideológiai offenzívájával szemben az 1980-as években erősödnek a baloldali alternatíva kialakítására irányuló erőfeszítések. Ezeket ugyan éles viták kísérik és eltérő irányba mutatnak, mégis észlelhetünk e folyamatban konvergáló tendenciákat is. A baloldali erők megújulási törekvéseinek és alternatíva-állítási képességének igen fontos eleme a baloldali erők, mozgalmak, pártok együttműködésének, politikai szövetségének kérdése. A legtöbb nyugat-európai országban a szociáldemokrata (szocialista) pártok tényleges eséllyel rendelkeznek egy kormányképes baloldali alternatíva megteremtésére. Több országban a kommunista párt szerepvállalása hatással lehetne az alternatíva tartalmára, társadalmi reformképességének meghatározására. A baloldali alternatíva mindkét mozgalom megújulási képességétől függ, és attól, hogy mennyiben képesek az új feltételnek megfelelő válaszokat kimunkálni. Ez azonban, úgy tűnik, bizonyos módosulást is feltételez arcukatban. Vizsgálódásunk fő célja ezért az, hogy több oldalról közelítsük meg a mai nyugat-európai baloldal fő dilemmáját: hogyan oldható fel az az ellentmondás, hogy a jobboldal visszaszorítása közös érdek, a baloldal különböző komponenseinek identitásához viszont elkülönülő szervezeti érdekek kapcsolódnak. Milyen mértékű megújulásra képes és kész a kommunista és a szociáldemokrata mozgalom? Elemezni kell tehát, hogy az álláspontok közeledésének milyen kilátásai vannak, és a két mozgalom milyen perspektívákat haj-

landó elfogadni e téren. A nyolcvanas évek társadalmi-gazdasági problémái Nyugat-Európában, illetve a világpolitika fejleményei milyen irányba inspirálják az európai baloldali pártjait, és azok hogyan módosítják ideológiai, politikai álláspontjukat; e folyamat mennyiben mutat egy összehangolható baloldali cselekvés és alternatíva irányába? Egy ilyen módon kirajzolódó közös baloldali program hogyan minősíthető a társadalom megreformálása, a kapitalista struktúrák meghaladása szempontjából? Mennyiben elfogadható ez a különböző baloldali áramlatok részéről? Alapvetően tehát azt kell tisztázni, hogy a nyolcvanas évek változásai hogyan alakítják a kölcsönös érdekelttség objektív feltételeit a baloldali erők együttműködésében, különös tekintettel a kommunista-szociáldemokrata (szocialista) pártok viszonyára.

Érdeklődésünk tárgyát képezi továbbá az új társadalmi mozgalmak és a hagyományos baloldal, vagyis a kommunisták és szocialisták viszonya. Tanulmányozzuk az olyan jelentős befolyással rendelkező politikai erők, mint az Olasz Kommunista Párt és a nagy tekintélyű nyugatnémet SPD dialógusát, mert ez az egész nyugat-európai baloldal számára tanulságul szolgálhat. Figyelemmel kívánjuk kísérni a szocialista országok kommunista és munkáspártjai és a nyugat-európai szociáldemokrata pártok közötti párbeszédet, az együttműködést is.

Kutatási programunknak része a szociáldemokrácia nemzetközi politikai aktivitásának, a Szocialista Internacionálé tevékenységének nyomon követése is. Elemzéseink eredményeképpen következtetéseket kívánunk levonni a szociáldemokrata, szocialista mozgalom regionális sajátosságairól.

Kutató- és elemző munkánk megvalósításának feltétele, hogy együtt dolgozzunk a különböző egyetemek, főiskolák, tudományos intézetek és más műhelyeknek e témával foglalkozó, vagy ehhez közelálló kutatóival, oktatóival. Mind az ily módon elkészülő részelemzéseket, mind a műhelytanulmányokat széles körű eszmecserékben kívánjuk megvitatni. Számítunk arra is, hogy kutatásainkat, az eddigiekhez hasonlóan, szembesítjük más országok szakértőinek tapasztalataival.

ÚJ KIADVÁNYUNK

TÁRSADALMI FOLYAMATOK AZ IFJÚSÁG KÖRÉBEN

SZERKESZTETTE

GAZSÓ FERENC

94 oldal, 36,-Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

BESENYI SÁNDOR

Érték, értékrendszer

AZ ÉRTÉKPROBLÉMA IDŐSZERŰSÉGÉRŐL

Napjainkban talán a leggyakrabban emlegetett társadalmi kategória az érték. Beszélünk róla gazdasági, erkölcsi, esztétikai, jogi, politikai, ideológiai, szociológiai és történelmi vonatkozásban egyaránt. Az egyének és csoportok választásai, különböző magatartási és tevékenységmódjai, jellemző produktói, eltérő megítélései és állásfoglalásai kapcsán rendre emlegetjük. Elméleti örökségként maradt ránk a javak és az erények, az ökonomiai és a normatív szellemi értékek éles elhatárolása, dichotomikus értékszemlélete. A tájékozódást megnehezíti, hogy a gazdasági és a szellemi értékek dichotómiájának biztos, jól védhető lövészárkai között szabadcsapatok manővereznek. Értékrendkülönbségekről, értékválságról és értékátrendeződésekről hallunk és olvasunk.¹ Értékrend-tipológiák (Hankiss 1982, 1983, 1986; Kapitány 1983) és rendszerezési kísérletek jelennek meg, elméleti és empirikus értelmezések születnek. Diszciplináris szintű monográfiák látnak napvilágot az esztétikai, az erkölcsi, az ökonomiai, a politikai-jogi értékekről, a tudományról mint értékről (például Szerdahelyi 1984, Somogyi 1980, Huszár 1983, Vitányi 1981, Peschka 1980, Bihari 1986, Szabó 1985, Farkas 1982).

Az értékértelmezések és -elméletek polifóniájának hangzavarában joggal merül fel a kérdés: miféle érték kategória rejtőzik a mindennapi jelenségek sokféleségében és a társadalmi létezés elkülönülő szféráiban. Van-e közös lényeg ebben a tagoltságban és sokféleségben?

E kérdésekhez idézzük fel Marx módszertani megjegyzéseit: „... még a legelvontabb kategóriák is, annak ellenére, hogy – éppen elvontságuk folytán – minden korszakra érvényesek, mindamellett ennek az elvontságnak a meghatározottságában maguk is ugyanúgy történelmi viszonyok termékei és csak ezekre a viszonyokra és ezeken belül teljes érvényűek”, illetve „... a legváltozatosabb elvonatkozások egyáltalában csak a leggazdagabb konkrét fejlődés mellett jönnek létre, ahol *egyvalami úgy jelenik meg, mint ami sok dologban közös, mindenben közös*”² – írja. (Kiemelés tőlem – B. S.)

Két kérdéssel kapcsolódunk Marx idézett módszertani megjegyzéséhez:

– Az érték kategória ma oly gyakori elvont általánossága mögött milyen konkrét általános („sok dologban közös”) rejlik?

– Korunkban milyen valóságos fejlődésben ragadható meg elméletileg a konkrét általános történetisége?

Általános jegy, hogy a szükségletkielégítést célzó társadalmi tevékenységek folyamatában és eredményeként születik ez a sokféleség (legyen szó akár műalkotásról, magatartásmódokról, áruformákról vagy állásfoglalásokról).

Közös vonás, hogy e sokféleség háttérében egyaránt összehasonlítás, mérlegelés, preferálás, *értékelés* rejlik, amikor is a jelenségek, produktumok, magatartások, nézetek egyediségében valamiféle *mércét*, valamiféle sajátos etalonot keresnek, találnak, érvényesítenek. Hiba lenne azonban, ha az értékproblematikát azonosítanánk a jó, a rossz stb. értékorientációs kategóriákkal és a preferálások rendjével (az értékrendekkel).

Valamennyi értékelés, mérlegelés, preferálás tengelyében a mindenkori szubjektum (egyén vagy/és közösség, csoport, integráció) reprodukciója áll. *Az értékelés alapvető téje és kritériuma a szubjektum egyéni-közösségi reprodukciója*, e reprodukció szolgálata, gazdagítása, védelme. A szubjektum a szükségletek és képességek *alánya*, amelynek *tárgya* külsődleges³, mindenkor a szubjektum társadalmi nivójú tevékenysége révén jellemző társadalmi környezetben, a természeti előfeltételek humanizálásával (elsajátítás-létrehozás) tételeződik és teremődik. Az alany, a szubjektum reprodukciója – egyben a társadalmi környezet reprodukciója is – csak tárgya reprodukciójával együtt lehetséges. A reprodukció tehát a szubjektum–objektum reláció megújítása, újratermelése. *Az értékelés közege mindenkor éppen ez a konkrét szubjektum–objektum viszonyrendszer.*

Az érték kategória elvont általánossága mögött tehát a szükségletei kielégítésére törekvő, értékorientatív emberi tevékenységet, a szubjektum–objektum viszony jellemző történelmi-társadalmi-egyéni konkrétságát („konkrét általánost”) mint „egy különös reális formát”⁴ kell keresnünk. Ez az általános maga is reálisan létező, sok dologban közösként jelenik meg. (Történelmi konkrétságon a társadalmi-nembeli tevékenység történelmi fejlettségi színvonalát, társadalmi konkrétságon a mindenkori szociális tagoltság szerinti egyenlőségeket-egyenlőtlenségeket és ellentmondásosságot értjük.)

A „konkrét általános”-ból egyenesen következnek a történetiségre utaló kérdések:

– Mikor jön létre a szükségletek és képességek, illetve tárgyuk eme nembeli általánossága?

– Mikor válik kitapinthatóvá ez az elvont általánosság szublimált, de reálisan is létező konkrét általános a társadalmi létezés különböző szféráinak kölcsönös feltételezettségében?

– Mikor jön létre a szükségletek és képességek, illetve tárgyuk eme nembeli általánossága?

– Mikor válhat történelmi törekvéssé az egyéni és nembeli létezés jellemző történelmi szakadásának mérséklése, felszámolása?

A közös lényeg után kutató morfológiai megközelítés tehát gyorsan átcsap a genezis folyamatát érintő történelmi tájékozódásba. Napjainkban ugyanis az automatizált és kibernetizált termelés kibontakozása (a tudomány közvetlen termelőerővé alakulása), valamint a világpiac mind általánosabbá válása, továbbá az egyéni és a nembeli fejlődés történelmi szakadásával szembeni, most már nem szűken politikai szembefordulás viszonyai között *az értékprobléma új módon merül fel.*

Ismeretes, hogy az ökonómiai érték koncepció a manufakturális és a gépi mun-

ka átmeneti időszakában, a tőke – mint elidegenült értékforma – viszonyai, a kiszákmányolás elleni politikai harc kibontakozásának körülményei között jött létre (Ágh 1976). Alapja a termelőmunka fejlődésének az a szintje, „... amelyben az egyének könnyűszerrel térnek át egyik munkáról a másikra és a munka meghatározott fajtája számukra véletlenszerű, ennél fogva közömbös”⁸ – írja Marx. „A meghatározott munka iránti közömbösség”, a nagy történelmi-társadalmi átrétegződés, az ipari termelés extenzív kibontakoztatásának, fejlesztésének színvonalán nem véletlenül került előtérbe a „különbség nélküli munka” mennyiségi oldala, s vált viszonyítási móddá a bonyolult munka egyszerű munkára való visszavezetése.

Marx fontos további módszertani megjegyzése, miszerint „minden társadalmi formában egy meghatározott termelés az, amely kijelöli valamennyi többi termelésnek – és amelynek viszonyai ennél fogva kijelölik valamennyi többi viszonynak – a rangját és befolyását”⁹. Napjainkban világviszonylatban a fejlett ipari termelés bázisán növekszik az automatizált és kibernetizált termelés, ez válik meghatározóvá és „jelöli ki” fokozatosan a termelés többi típusának a társadalmi „rangját és befolyását”.

Az értéktéremtő munka hatékonyságának növelésében, a *minden értékökönómia alapösszefüggését kijelölő ráfordítás és funkcióoptimum* alakításában napjainkban elsődlegesen a társadalmilag szükséges munka minőségi oldalának súlya nő meg. Az optimumot nem egyoldalúan a ráfordításoldal redukciójával, hanem a minőségi oldal, a funkció robbanásszerű fejlesztésével alakítják; gondolkunk a számítógépekre, a mezőgazdasági erő- és munkagépekre, az alacsony fogyasztású autók gyártására stb. A ráfordítás és funkcióoptimum javítását nem elsődlegesen a közvetlen munka világából, hanem az eddig ökonómián kívüli szféráknak tekintett társadalmi területekről származó tényezőkkel érik el – ahogyan ezt Marx olyan következetes logikával előre jelezte: „Ebben az átváltozásban *nem a közvetlen munka, amelyet az ember maga végez, nem is az idő, amelyet dolgozik, hanem saját általános termelőerejének elsajátítása, az, hogy megérti a természetet és uralkodik felette társadalomtestként való létezése révén – egyszóval a társadalmi egyén kifejlődése az, ami a termelés és a gazdaság nagy alappilléreként jelenik meg*”.⁷ (Kiemelés tőlem – B.S.)

Az az összefüggés, hogy az ökonómia teremti meg a társadalmi tevékenységek objektív mozgásterét, napjainkban azzal egészül ki, hogy a *gazdaságon kívüli szférák közvetlen ökonómiai funkciót is ellátnak*, abban a mértékben, ahogyan megtermékenyítik, áthatják a termelés tényezőit és folyamatát.

Közvetlen ökonómiai funkciót kap az emberi tényező kiképzése, testi és lelki egészségének biztosítása. Közvetlen termelőerővé válik a tudomány. A termelőmunka hatékonyságát befolyásoló tényezővé válik az érdekviszonyok és érdekeltségek jogi-politikai-közgazdasági szabályozása. A munkahelyi demokrácia viszonyrendszerének kiépítése és hatékonysága közvetlenül befolyásolja az azonosulások és kritikai szembenállások alakulását. A munkatevékenység és a közösségi-vállalati (lakóhelyi) magatartás erkölcsi aspektusa, a tudatos és felelős, felelősségteljes emberi magatartás a technika és a technológia alkalmazásának előfeltételévé válik. A munka, a környezet, a termék esztétikája a munkakultúra nélkülözhetetlen elemévé és csereérték-növelő összetevővé alakult. *A munka és kultúra szétszakadása, az ökonómiai és szellemi értékek jelzett dichotómiája megmagyarázandó történelmi örökséggé, meghaladandó történelmi adottsággá vált.* A társadalmi reprodukció tényezőinek viszonya, kölcsönhatása, koherenciá-

ja, tartalmi és formai előfeltételeinek dialektikája került az elméleti vizsgálódások homlokterébe.

A burzsoá és a citoyen értékrend, a *lét* és a *Legyen*, a civilizáció és a kultúra, az ökonomiai és velük szemben a szellemi értékek normativitásának antinomikus polgári szemléletét (Papp 1980) maga a polgári gondolkodás kérdőjelezte meg a hatvanas évek elején. W. Adorno a frankfurti iskola képviselőjében mondja az 1961. évi lübingeni szociológuskonferencián tartott *A társadalomtudományok logikájáról* című korreferátumában a következőket: „Lét és Legyen dichotómiája éppannyira téves, mint amennyire történetileg kényszerű, így egyszerűen figyelmen kívül hagynunk nem is lehet. Átláthatóvá csak kényszerű voltának belátásában, társadalmi kritikában válik.”⁸ Majd még egyértelműbben fogalmaz a kibontakozó pozitívizmusvitában: „A normatív problémák oly történelmi konstellációkból támadnak, melyek mintegy magukból kibomolva, némán »objektíve« követelik a változást. Amik utólag a történelmi emlékezet számára értékké alvadnak, a valóságban a realitás kérdéssalaktatai . . . Nem lehet elvont értékként mintegy elrendelni, hogy mindenkinek jusson enni, amíg a termelőerők nem elégségesek mindenki legelemibb szükségleteinek kielégítésére. Ámde, ha egy társadalomban, itt és most, tekintettel a javak reális és nyilvánvalóan lehetséges bőségére, elkerülhető volna az éhezés, és mégis éheznek, akkor ez azt követeli, hogy az éhezés megszüntetése kedvéért beavatkozzunk a termelési viszonyokba. Ez a követelés a helyzetből, annak mindenoldalú elemzéséből ered anélkül, hogy szükség volna valamely értékképzet általánosságára és szükségszerű voltára. Az értékek, melyekre a helyzetből támadt követelés rávetül, a helyzet vézna, többnyire hamisító levonatai”⁹ – írja Adorno, s az immanens kritika szellemi fegyverével már megragadhatónak ítéli a lét és a Legyen organikus összefüggéseit, szakadásuk társadalmi okait, felfejthetőnek antinomikus látszatuk eldologiasodott megjelenési formáit. (Kiemelés tőlem – B. S.)

A hatvanas évek elején az értékproblematika berobban a marxista társadalomtudományi gondolkodásba is (Tugarinov 1960, 1968, Harcsev 1966, Donyickij 1967, Szabó 1964, Barna 1965, Lukács 1976, Ágh 1968) sajátos összefüggésrendszerben.

A hatvanas évektől ugyanis a marxista-leninista elmélet azzal a feladattal került szembe, hogy a dogmatikus redukció ellenében teljes gazdagságában rekonstruálja a marxi elméleti örökséget, másrészt, hogy a kelet-európai kapitalizmus tagadását jelentő szocialista politikai-társadalmi fordulatot követően, a kibontakozó szocialista társadalmi viszonyok keretében, a gazdasági-társadalmi fejlődés intenzív szakaszára való áttérésben *korunk társadalmi valóságának elemzésére és megközelítésére alkalmas elméleti bázist munkáljon ki*. Lukács György a marxizmus reneszánszának kettős feladataként fogalmazta meg ezt a kihívást: „Vissza Marxhoz, s előre a mai problémákhoz!”

Az említett időszakban óriási relevanciája volt az „emberi lényegi erő”, „emberi gazdagság” marxi elméletének s az emberi gazdagság ellentmondásos történelmi kibontakozását megjelenítő elidegenedéseméletnek. Nemcsak az aktuális társadalomkritikai funkcióban, hanem a történetfilozófiai elemzésben is igen termékenynek bizonyult ez az elmélet; gondoljunk csak az „ázsiai termelési mód”-ot (Tőkei 1965) illető, valamint a formációelméleti (Tőkei 1977) s a vallástörténeti-valláseméleti kutatásokra is. Lukács György *Az esztétikum sajátossága* című munkájában a magábanvaló és magáértvaló nembeliség és partikularitás viszonyának tanulmányozásával, a mindennapi élet és tudat, illetve a nembeli lét és

tudat viszonyának elemzésével jut el a munka és a kultúra, az *ökonómiai érték és a nembeli (szellemi) értékek történelmi szakadásának problémájához*.

Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* című szintetizáló munkájában a „társadalmi termelés középponti kategóriájának” nevezi az értéket,¹⁰ s a szubjektum–objektum viszony dialektikájában, munkaérték-elméleti bázison, a társadalmi reprodukció általános elméletének keretében, a lét és a Legyen organikus kettősségében közelíti meg. Marxi nyomvonalon differenciálja a tárgyasulást, külsővé válást, dologiasodást, fetisizmus és elidegenedés kategóriákat, s a nembeliség–partikularitás, magábanvaló és magáértvaló nembeliség, mindennapiság és a nembeliség dichotomikus szerkezetében elemzi azokat. Az *ökonómiai érték–szellemi érték dichotómia* eldologiasult, antinomikus szemléletének leleplezésével e dichotómia feloldásának történelmileg kirajzolódó perspektíváját tárta fel.

Lukács egy marxi módszertani felismerés ontológiai érvényének általánosító megfogalmazásával *megadta az érték kategóriális elemzésének kulcsát*. Marx felismerése a következőképpen szól: „A termék csak a tevékenység, a termelés összefoglalása”¹¹, illetve „a sikerült terméken eltűnt a nyoma annak, hogy használati tulajdonságait múltbeli munka közvetíti”¹². (Kiemelés tőlem – B. S.) A lukácsi általánosítás így hangzik: „... minden – viszonylag – zárt folyamatban az eredmény közvetlenül eltünteti saját genezisének folyamatát. A tudományos kérdésfelvetések nagyon sok esetben éppen abból adódnak, hogy gondolatilag véget vetnek a termék közvetlen, késznek látszó zártságának, és a terméket most már a maga – közvetlenül jelenségként nem észlelhető – folyamatszerűségében érzékeltetik.”¹³ (Kiemelés tőlem – B. S.) Az *eredmény, a termék rejtje a genezist, előállításának titkait és folyamatát*. A csereérték- és használatiérték-formák rejtik az értéktételezés és értékteremtés titkát és folyamatát, a valóságos munkafolyamatot. A termékkel a munkamegosztás és a csere rendszerében, a forgalomban és a használatban operáló másik ember számára eltűnik a termék létrehozásának folyamatszerűsége, hogyanja, eltűnik az értékteremtés genezise, a termelőtevékenység társadalmi karaktere.

Az értékelméleti kutatásnak a teremtető genezis főbb filozófiai sajátosságait, összefüggésrendszerét kell tanulmányoznia és modelleznie.

AZ ÉRTÉK KETTŐS TERMÉSZETÉRŐL

A természettel folytatott kényszerű anyagcsere metamorfózisában, a termelőmunka történelmi genezise által teremtetett társadalmi mozgástérben, az általa meghatározott, változó szubjektum–objektum viszonyrendszerben¹⁴ bontakozik ki az ember társadalmi-nembeli létezése.

Az ember mint természeti-társadalmi lény, a természet része; fejlődő, gazdagodó *eleven tevékenysége* és a szubjektumban és az objektumban mennyiségileg-minőségileg akkumulálódó *holtmunkája közvetítésével* folytatja – az e közvetítés függvényében is *alakuló és termelődő szükségletei nyomására* – anyagcseréjét a természeti környezettel (Leontyev 1967, 1972, Garai 1980). A sohasem negligálható természeti adottságok mindkét póluson, mind a szubjektum, mind az objektum oldalán, az addigi társadalmi praxis által humanizáltan vesznek részt ebben a kölcsönhatásban. „A természeti korlátok visszaszorítása” (Marx) tehát nem a természeti rész arányának csökkentését jelenti feltétlenül a reprodukcióban, hanem a külső és belső természeti erők felett szerzett uralom növelését. A *külső és belső*

természeti erők társadalmi meghódításának, a természet humanizálásának és az ember önteremtésének mértékei: az emberi értékek, az emberi tevékenység történelmileg-társadalmilag elért szabadságfokai,¹⁵ a reprodukciós tevékenység termékei, tükrői, előfeltételei, szabályozói.¹⁶

Első megközelítésben a társadalmi-közösségi-egyéni reprodukció organikus, tartalmi¹⁷ előfeltételeit nevezzük értéknek, a társadalmi tevékenység eredményeit, amelyek mind pólusaiban, mind kölcsönhatás-rendszerében megtermékenyítik és gazdagítják a szubjektum-objektum viszonyt. Az érték nemcsak az objektum oldalán jelenik meg objektivációként, hanem szubjektivációként áthatja a szubjektumot is, mint humanizálódó biopszichikai struktúrát és magatartási, illetve tevékenységmódjait is.

A természeti előfeltételek közvetlen elsajátítása, a közösségi-kooperatív tevékenység szintjén – ahol a legfőbb termelőerő az együttműködés – a primitív szükségletkielégítés a bevált megoldások görcsös ismétlésével valósult meg. A holtmunka akkumulációja elsődlegesen a tárgyi tevékenységek, együttműködések és közösségi érintkezési formák, illetve a közösségi tapasztalatok átöröklítése formájában bontakozott ki körükben. A reprodukciós tevékenység *tradicionális szabályozása* (Sumner 1978, Anyiszimov 1981) tagolatlan reprodukciós blokkok: eszköz-, tevékenység-, érintkezési, átöröklési (transzlációs-szocializációs) standardok alkalmazásával ment végbe.

A standardok funkcionális és diszfunkcionális tulajdonságok együttese, amelyben túlsúlyban voltak a funkcionális vonások, s csak az alkalmazás sorában csiszolódtak le diszfunkcionális elemeik. Alkalmazásuk a szituációk hasonlósága alapján, *analógiás módon* (Lukács 1965) szélesedett és differenciálódott. Az általánosítás és konkretizálódás ebben a folyamatban, a tevékenység kiszélesedésének és elmélyülésének aktusaiban, a tevékenység és megismerés egységeként bontakozott ki.

A szükséglet jelentkezése indukálta a reprodukciós blokk – a kielégítést biztosító tárgy és tárgyi együttműködési módok – képzetét, amely az ismétlődő alkalmazásban a bevált gyakorlati megoldás példájára, *mintaként* orientálta a szükségletkielégítő tevékenységet; olyan „különös reális formaként” létező *konkrét általánosként* („ahol egyvalami úgy jelenik meg, mint ami sok dologban közös”), amely *mércéül* szolgált az ismétlődő tevékenységekben.

A szükségletkielégítő tevékenység az egyéni és közösségi felkészültség, tárgyi és együttműködési tevékenységmódok és a termék együttesét, összességében a reprodukciós blokkot a bevált cselekvések sorában a gyakorlati példa és a tudati kép kettősségében alkalmazta,¹⁸ a tevékenység termékeként, tükröként, kontinuitása előfeltételeként és szabályozójaként, a szükségletek kielégítésére.

A *valóságos példa* s az azt a képzetek szintjén *tükröző minta*, mint a konkrét általános *gyakorlati és tudati* tételezésének és megvalósításának kettőssége, a reprodukciós tevékenység belső megkettőzéseként alakult és bontakozott ki. Az „eredeti éléskamra” (közvetlen természetelsajátítás) és az „eredeti szertár”¹⁹ (eszközhasználat) színvonalán még tagolatlan egységben jelentkezett, és csak az *eszközkészítés gyakorlatában* differenciálódott az érték kettős természetévé (Besenyi 1980). Abban a folyamatban, amelyben a Mit?-hez a Hogyan? is elválaszthatatlanul hozzákapcsolódik, a szükségletkielégítő tevékenység összetettebbé és közvetítettebbé válik, s lépcsők sorozata iktatódik a szükséglet és tárgya közé.

Az emberi tevékenység teleologikus jellege és szerkezete csak hosszú történelmi folyamatban, az eszközkészítés gyakorlatában bontakozik ki, azzal, hogy mind

differentiáltabbá lesz a gyakorlati megoldás és az azt tükröző minta is. A minta kontúr,²⁰ amit az ismétlődő, differenciálódó és tudatosuló gyakorlati tevékenység tesz plasztikusabbá. Az ismétlés során így nem fakuló másolatok jönnek létre, hanem újabb és újabb tulajdonságokat, vonatkozásokat és összefüggéseket tár fel a tevékeny szubjektum (közösség és egyén) önmagán és a tevékenységébe bevont környezet tárgyain, jelenségein, folyamatain; mind konkrétabbá, plasztikusabbá válnak számára reprodukciójának objektív feltételei, s a feltárt tulajdonságok tudatosításával maga a tevékenységet közvetlenül orientáló és reguláló minta is. A szubjektum célkitűző-megvalósító tevékenységében összefüggések konstrukciójaként ismeri fel az objektivációkat s az azt tükröző mintát is. Az emberi tevékenység és megismerés analógiás szerkezetében az egyes, differenciálódó elemek, összetevők transzplantálódnak, s sohasemvolt új variációk konstrukciójává alakulnak és alakíthatók. *Az eszközkészítés tárgyiasító és külsővé tevő gyakorlatában bontakozik ki a tevékenység teleológiai jellege²¹ azzal, hogy a reprodukciós blokkok tagolódo elemeit a tudat, transzponáló kreativitása és a gyakorlati megvalósítás próbája révén, új kombinációkká szervezi.*

Az értéktételezés és a realizáló tevékenység összetettebbé, kombinatívabbá válásával egyre inkább tagolódhat, térben és időben is eltávolodhat a gondolati minta és a gyakorlati megvalósítás. A standardok görcsös alkalmazása idején a bevált megoldás viszonyítási alap. A teleologikus szerkezet differenciálódásával nemcsak a bevált részletek pontos visszatükrözése és reprodukálása a siker előfeltétele, hanem a gondolati és gyakorlati program helyessége, alkalmazhatósága, a produktum funkcióképessége is. Az érték megismerő-visszatükröző és környezetalakító oldalak együttese, az elsajátítás és tárgyiasítás-külsővé válás egysége a szubjektum–objektum viszony gazdagításának folyamatában.

Az érték kettős természetének kibontakozásával, tagolódásával differenciálódik a reprodukció minden összetevőjének *értékelése*.²² ez a jó eszköz, ez a jó tevékenység és együttműködés, ez a funkcióképes személyi-emberi alkalmasság. A fogalmi-nyelvi objektivációként²³ megszilárduló tudati kép, a gondolati minta válik döntő viszonyítási alappá, érzéki képmásként; a gyakorlati változatok pedig jól-rosszul sikerült variánsokként reprezentálják ezt az idealitást.

Az értékelés az *elfogadás és elutasítás* szubjektív pólusai között, értékelő viszonyban, *értékorientációs kategóriapárokkal* történik: például jó–rossz, szép–rút, alkalmas–alkalmatlan, hasznos–haszontalan, igaz–hamis stb. *Az értékorientációs kategóriapárok pólusai között értékskála feszül.* A pólusok távolsága, a skála tagoltsága alapvetően a reprodukciós tevékenység történelmi fejlettségétől és az értékelő személy felkészültségétől függ. (Az értékrendek és érték tudat szerepének vizsgálata külön elemzést igényel.)

Mint említettük, az összevetés először a gyakorlati példa analógiája, majd a megszilárduló és a céltételező tevékenység révén kombinációvá épített *minta mint idealitás alapján* történt. A gyakorlati és megismerő tevékenység egymást tételező egységben alakult ki, de a *minta említett önállósulásával viszonylagos autonómitást nyert az imaginárius szféra*.²⁴ A fogalmi-nyelvi bázis a reprodukciós tevékenység és az értékelés kollektív gyakorlatában differenciálódik és gazdagodik.

Az emberi tevékenység első történeti formájában, a *közösségi-kooperatív tevékenységben* az elsődleges és a másodlagos teleológia (Lukács 1976. II., Habermas 1969, Almási 1971) együtt, tagolatlanul bontakozott ki. A beavatási (szocializációs és a kondicionáló) rituális előképek – a mágia – történeti formái jelzik, hogy az

imaginárius szféra fokozatos önállósulásával (Anyiszimov 1981) elválík egymástól, és egymástól függetleníthető életet él a reprodukció *gyakorlata*, az értékek *reális* és képzeleti-tudati, normatív alakja, az *idealitás*. Az *érték kettős természeté* tehát az *ontikus bázisa a szellemi értékek viszonylagos önállósulásának*.²⁵

Az *idealitás*: az orientáló-reguláló minta, imperatívuszként, Legyen-ként orientálja a reprodukciós tevékenységet. *A lét és a Legyen kettőssége az érték kettős természete, a társadalmi gyakorlat lényegi, általános jellegzetessége*. „Minden Legyen, mint ezt a munkafolyamat elemzéséből tudjuk, a teleológiai tételezéseknek és helyes megvalósításuknak irányításából és szabályozásából fakad, természetesen a lét meghatározott fokán, és a tételezések ebből következő meghatározott tartalmi alapján. Minden Legyen-nek előfeltételei tehát mind előzményeiben, mind várható következményeiben, a lét meghatározott formái; elválása a léttől, Legyen-ként való érvényesülése tehát sohasem szerezheti meg a léttől való teljes függetlenség státusát, ahogy például Kant és követői gondolták, amikor a Legyen abszolutizáló »tételezéséről« beszélték”²⁶ – írja Lukács György a lét és a Legyen eltéphetetlen kapcsolatáról.

A lét és a Legyen dialektikáját, organikus kettősségét a társadalmi reprodukció alapkategóriája, az érték konkretizálja történelmileg és társadalmilag. A tárgyasulás és külsővé válás folyamatában és eredményeiben megjeleníti az emberi reprodukciós tevékenység történelmi fejlettségi szintjét és az adott társadalmi integráció, csoport és egyén sajátságait.

A Legyen egyrészt így a konkrét történelmi-társadalmi létezés aktuális sajátosságai mögött rejlő potencialitások objektív lehetőségeit, *objektív mozgásterét tükrözi jól-rosszul*²⁷, s válhat normává, cselekvésorientáló imperatívusszá. Gyakran azonban csak az aktuálisan létező megkérdőjelezéseként, tagadásaként jelentkezik, s nem az objektív lehetőségmező alternatíváit jeleníti meg. *Máskor utópiaként átlépi az objektív lehetőségek határait, illuzórikus programmá önállósul*.

Az ember egyetemessége a természet humanizálásában meghatározott társadalmi *anyagcserével* bontakozik ki, amely egyben *programcsere* is, amikor a természet dolgainak, jelenségeinek, folyamatainak elvét, más fajok tevékenységének elvét saját tevékenysége zsinórmértékévé, mércéjévé építi. Megragadja-felfedi-alkalmazza titkukat, a bennük érvényesülő objektív *inherens mértéket*, s sohasemvolt új kombinációkká szervezi azokat: „... az ember minden species mértéke szerint tud termelni és mindenütt az inherens mértéket tudja a tárgyra alkalmazni; az ember ezért a szépség törvényei szerint is alakít”.²⁸ A *teleologikus tevékenység ezt az objektív inherens mértéket közelíti és rekapitulálja alkalmazásaiban*. Az érték így a mindenkori társadalmi tevékenységgel reprodukált, mennyiségileg meghatározott minőség, s minőségileg meghatározott mennyiség, az inherens mértéke a reprodukciós folyamatnak, a teremtető-megújító genezisnek. Az érték konstruált, átkonstruálható, megújítható konkrét általánossága, hogy sok dologban közössé tehető. A megragadott inherens mérték: valamely minőség előállításának a titka, hogy mi-miből-hogyan-miért-mi célból produkálható és reprodukálható. Az érték teleologikus keretbe fogott kauzális összefüggésrendszer. *Az érték idealitásoldala gondolati-cselekvési modellként, normaként, a genezis titkát ragadja meg; a gyakorlati megvalósítás pedig ezt mint „különös reális formát” realizálja*. Az érték eme kettősségének implicit megfogalmazását találjuk Marxnál az 1844-es kéziratokban: „A munka tárgya ezért az ember nembeli életének tárgyasulása: amikor magát nemcsak – mint a tudatban – intellektuáli-

san, hanem dolgozva-tevékenyen valóban megkettőzi és ennél fogva önmagát egy általa teremtet világban szemléli.”³⁰ A termék, az eredmény azonban rejti a genezist.

Az érték kettős természete nemcsak a szellemi értékdimenzió viszonylagos önállósulásának és illuzórikus elrugaszkodásának ontikus bázisa, hanem a *másodlagos teleológia önállósulásának, a mások tevékenysége programozásának, így a szellemi és fizikai tevékenység megosztásának is*.³¹ A céltételezés és célmegvalósítás differenciálódása, szakadása az előfeltétele annak, hogy a parancsoló és a végrehajtó különváljon. Mindez azonban csak a *többlettermék bázisán* következhet be, amely először közösségi szinten, majd az egyes tevékenységi körökben teremődik a társadalmi munkamegosztás rendszerének történelmi kibontakozásával.

A többlettermékkel megnyílt a lehetőség, hogy új, mindinkább hozzá méltó világot építsen ki önmagában és önmaga köré az ember. Az emberi képességek minden határon túli kifejlesztése, megsokszorozása és gazdagítása, a reciprok oldalon pedig a képességek kibontakoztatásának révén megnyílt az út a szükségletek beláthatatlan gazdagításához és egyetemessé változtatásához. Az egymásra vonatkozások új és újabb formáival az egyes közösségek, majd egyének képességeikkel, tevékenységükkel mind több más ember szükségletei tárgyának előteremtőjévé válhattak, s *tevékenységük megosztásával és cseréjével* mások képessége és tevékenysége megsokszorozhatta, kiterjeszthette az illető közösség és egyén szükségleteit; reprodukcióját új mennyiségi és minőségi színvonalra emelhetette. A tevékenységcsere révén újabb és újabb közösségek és egyének tevékenysége kapcsolódhatott egymásba, alakulhatott ki a lokális, önmagukkal beérő vérségi csoportok felett és helyett a társadalmiság új szintje. A többlettermék átöröklési és lokális közösségiség szűk, bornírt kereteit, a társadalmiság (és nembeliség) kimunkálásának és akkumulációjának új és új formáit teremti meg (Tőkei 1965, 1977; Borodaj-Keller-Plimak 1976). *Szétválnak a közösségi és a társadalmi köre*. Míg az egyén a közösség tagjaként a közösség szintjén nyíló egyéni lehetőségeket adottságai kibontakoztatásával realizálhatta, reprodukciója a közösség reprodukciójának színvonalán állt, a közösségi és társadalmi szakadásával az *egyéni és a társadalmi fejlődés tagolódott, szétvált, illetve a társadalmi-nembeli fejlődés az egyéni-közösségi fejlődés rovására bontakozott ki* (Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok; „Grundrisse”; Lukács 1976. II., Ludz 1973; Mészáros 1970; Besenyi 1983; 1987).

A többlettermék ellentmondásos lehetőségmezőt nyitott. A reprodukció mennyiségi és minőségi gazdagítása (a képességek és szükségletek határtalan kibontakoztatási lehetőségei, a tevékenység állandó fejlesztése és hatékonyságának megsokszorozása, a gazdagodó-fejlődő objektívtált értékek bővülő akkumulációjá) mellett közvetített és ellentmondásossá vált az egyén és a társadalom viszonya.

Az eleven emberi tevékenység szervezi a társadalmi reprodukció dinamikájában komplementer dimenziórendszerre az értékdimenziókat, a szubjektum-objektum viszonyt alkotó értékrendszert, a különböző megjelenési módokban kifejeződött holtmunkát:

- a) az egyének biopszichikai struktúrájában ötvöződő személyiségértékeket (szubjektívációkat),
- b) a tárgyi-dologi értékekben testet öltő objektívációkat,
- c) az eleven tevékenység reprodukciós modelljeit, a tevékenységértékeket.

A különböző tényezőket, oldalakat az eleven munka strukturálja reprodukciós

blokká, teleologikus szerkezetbe fogott kauzális összefüggésrendszerekké, totalitássá, a különböző oldalakat integráló kölcsönhatásrendszerre. Az egymást totalitássá kiegészítő integrálódásnak van azonban egy furcsa paradoxona, amely egyben örökös megújulásának, fejlődésének és gazdagodásának immanens sajátossága is: a különböző oldalak mindig a leggyengébb összetevő fejlettségi-alkalmazási színvonalán strukturálódnak totalitássá. Termékeny hiányt teremt ez a diszkrepancia. Az egyenlőtlen fejlődés nyomán kialakuló szűk keresztmetszet nyilvánvalóvá válása arra készteti, sarkallja a cselekvő szubjektumot, hogy felzárkóztassa a lemaradt összetevőket. A *szubjektum–objektum viszony eme belső meghatározottsága, dinamikai feszültsége az értékdimenziók komplementeritási összefüggése (Besenyi 1980.)*.

A szubjektum–objektum viszony, az értékdimenziókból strukturálódó értékrendszer reprezentálja a természettel folytatott *anyagcsere*, a megismerő és gyakorlati tevékenységben érvényesülő *programcsere*, a munkamegosztás folyamatában elmélyülő és kiszélesedő *tevékenységcsere*, a közös tudást integráló *információcsere* és megnyilvánulás körét-tartalmát-színvonalát. Jelzi, hogy meddig jutott a szubjektum a megismerő-alkotó tevékenység kifejlesztésében, a természeti korlátok visszaszorításában, az emberi-nembeli univerzalitás kibontakozásában, képességei és szükségletei kifejlesztésében.

A személyiségértékek, a tárgyi-dologi értékek és a tevékenységértékek konkrét történelmi-társadalmi formái s összefüggéseik az egyének-csoportok *közvetlen reprodukciós tevékenységének termékei és tartalmi előfeltételei*. Lukács György kategóriái közül a „mindennapi élet és tudat”, a „magábanvaló nembeliség” jelölik ezt a világot (Lukács 1965, 1976, Heller 1970, a., b.). Fejlődését, közösségi-társadalmi érintkezési rádiuszát közvetlenül a termelőmunka történeti fejlettségi szintje határozza meg. Nem szűken ökonómiai (termelés, forgalmazás, fogyasztás) tevékenységekből szerveződik, de ezek túlsúlya (megélhetés) jellemzi. Benne differenciálódnak a történelmileg jellemző közösségi és egyéni tevékenységrendszerek (Kagan 1972) különböző tevékenységformái, az ökonómiai, a kisközösségi s bizonyos szocializációs tevékenységek, és a relaxáció tevékenységformái is. A mindennapi életből sarjadnak és a többlettermék bázisán bontakoznak ki a magasabbrendű tevékenység- és értékformák, s vonatkoznak vissza erre a bázisra.

Az *objektívált szellemi értékek értékdimenziója* a közvetlen reprodukció bázisán, de nem annak a keretében konstituálódik. A *nagyobb társadalmi egységek, integrációs formák szintjén*, történelmi korszakok útjelzőiként, az egyes társadalmi fejlettségi szinteket reprezentáló, avagy azon túlmutató szellemi objektívációkként jönnek létre. Az egyes emberek gondolkodásában, érzelmvilágában, szellemi és gyakorlati tevékenységében levő általános, társadalmi érvényű mozzanatok. „Általános munkák” (Marx), társadalmi-nembeli örökségünk, a társadalmi fejlődés folytonosságának szellemi és gyakorlati előfeltételei, amelyek konkrét történelmi-társadalmi aktualitásokban megtermékenyítik és integrálják a különböző társadalmi egységek (egyének, csoportok, integrációk) reprodukcióját (Kagan 1978). Beépíthetők és beépülnek az adott társadalmi egységek és egészük reprodukciós tényezőibe, avagy új aspektusokká, összetevőkké válnak; de nem oldhatók fel maradéktalanul ezekben az aktualitásokban, hanem azokon túl őrzik saját autonómiájukat az általános érvényű mozzanatok. Az individuális tudat közvetítésével³² *önálló tárgyiassági-vonatkozási rendszerekké*, értékdimenzióvá, értékszférákká épülnek ki, objektíválódnak, intézményesülnek. „Ahogy a

társadalom nem egyének matematikai összege, a művészet sem egyszerű sum-
mája a művészi alkotásoknak, hanem – hasonlóan a tudományhoz és más tudat-
formákhoz – bonyolult objektivációs rendszer. A művészeti alkotás nem önké-
nyes. Törvényeitől – amelyek a valóság elsajátításának több ezer éves tapasztala-
tából kristályosodtak ki, s amelyek az adott vonatkozás rendszerén belül *objektív*
érvényűek – nem függetlenítheti magát az alkotó. A kész mű leválik alkotójáról,
»önálló életet kezd«: művészi elveket testesít meg, koráramlatokat jelképez, gyö-
nyörűséget okoz, erkölcsi nézetek ütközőpontja, *kulturális tényé*, már korábban
kialakult viszonylatrendszerek alkotóelemeivé válik, s ha jelentős, maga is új ki-
jegecesedési ponttá lesz.

E vonatkozásban az egyéni és a társadalmi tudat viszonya nem az egyes és ál-
talanos dialektikus viszonyának egyszerű változata: a társadalmi tudat az egyes
által, de nemcsak az egyesben létezik, sajátos létformával rendelkezik” – írja er-
ről az objektivációs formáról általánosíthatóan Huszár Tibor.³³

Mint rámutattunk, az érték kettős természetében gyökerezik (viszonylagos) au-
tonomitásuk, amely a fizikai és szellemi tevékenységek tagolódásával, történelmi
szakadásával, a másodlagos tételezés antagonisztikus társadalmi integrációs
szintjein bontakozik ki, a termelőmunka teremtette mozgástérben. „Az erkölcs, a
vallás, metafizika és egyéb ideológia és a nekik megfelelő tudatformák ilyenké-
pen nem tartják meg többé az önállóság látszatát. Nincsen történetük, nincsen
fejlődésük, hanem az anyagi termelésüket és anyagi érintkezésüket kifejlesztő
emberek ezzel a valóságukkal együtt gondolkodásukat és gondolkodásuk termé-
keit is megváltoztatják.”³⁴ Lukács György meghatározásában a néma nembeli-
ségből kinövő magábanvaló nembeliség világával szemben és mellett az önma-
gát feldolgozó, tudatosító magáértvaló nembeliség történelmi folytonosságában
kiterjedő világ ez. A munkás mindennapok és a kultúra történelmi szakadása,
dichotomikus párhuzamossága reprezentálja ezt a kettősséget, amelyet az „őse-
reti bornírt teljesség” felbomlását követően csak igen ritkán (lásd görög antikvi-
tás és a reneszánsz) hidalnak át direkt társadalmi közvetítések, századunk új tí-
pusú közvetítési formáit megelőzően.³⁵

*A szellemi kultúra: a tudomány, a művészet, a filozófia, az ideológiák, az er-
kölc, a politika és a jog* gyakorlata és szellemisége történelmi, társadalmi meg-
határozottságban, a társadalmi gyakorlattal való eleven kölcsönhatásokban, vi-
szonylagos elkülönültségben munkálódtak, bontakoztak ki. A társadalmi repro-
dukció termékei, tükröi, kontinuitásának gyakorlati és szellemi előfeltételei és
szabályozói. Az egyéni anyagi-szellemi tevékenységből nőnek ki és emelkednek
egy magasabb szintű közösségi-társadalmi szubjektum reprodukciójának színvo-
nalára, illetve termékenyítik meg és regulálják előfeltételként az egyéni aktivi-
tást. (Elemzésüket – az értékrendszerek, érdekvizonyok, értékrendek analízise
nyomán – a közösségi-társadalmi totalitások mint komplex és ellentmondásos
szubjektum-objektum struktúrák reprodukciós tényezőjeként mélyíthetők el.)
(Besenyi 1987)

Elemzésünk alapján *értéknek* nevezzük a társadalmi megismerő és alkotó te-
vékenység történelmi színvonalán létrehozott, a *gondolati minta és gyakorlati*
megvalósítás kettősségében konstituálódó

- a) tárgyi-dologi jellegű társadalmi produktumokat,
- b) szubjektívációs elemeket és struktúrákat,
- c) magatartás- és tevékenységmodokat,
- d) szellemi objektivációkat és közösségi, nembeli objektivációs rendszereket,

amelyek az egyének-csoportok társadalmi lényként való fennmaradása-kibontakozása, összességében a történelmileg változó társadalmi reprodukció organikus tartalmi előfeltételéül szolgálnak.

A termelőmunka történelmi fejlettségi fokain kibontakozó társadalmi mozgástérben, az eleven munka-, értékformák, közösségi és csoportformák genezisében megy végbe a társadalmi létezés. Reprodukciós folyamatának formai kereteit a mindenkori társadalmi viszonyok (Tőkei 1977), tartalmi előfeltételeit pedig a történelmileg-társadalmilag változó, gazdagodó értékek képezik. Az értékek történelmi kibontakozásának tendenciáját a specifikus emberi tevékenység, a munka fejlődésének nyomvonalán lehetséges csak megragadni. Lukács György három alapvető tendenciát emelt ki „a társadalmi lét dinamikus felépítésében és előrehaladásában”:

„Az elsődleges mozzanat ezzel kapcsolatban . . . a munkatermelékenység szakadatlan növekedése, ami mindinkább csökkenti a reprodukcióhoz társadalmilag szükséges munkát, bármennyire megnövekedjenek is minden vonatkozásban a fogyasztási szükségletek . . .

A második tendenciát Marx nyomatékosan a természeti korlátok visszaszorításában jelölte meg . . .

A harmadik tendencia, az eredetileg kisebb társadalmi csoportok integrációja, amely végső soron az egységes emberi nem tényéhez vezet, szintén sajátosan társadalmi tárgyformák és folyamatok elhatalmasodását fejezi ki . . . a munka megjelenésével – mint ezt Marx is megállapította – megszűnik a természet néma nembelisége, és egy artikulált módon megnyilvánuló nembeliség váltja ezt fel, a nembeliség, amely a természetben csak mint magábanvaló-lét fordulhatott elő (minden egyes egyed magábanvalóan hozzátartozik a fajhoz, és ez úgyszintén csupán összege ezeknek az egyedeknek), már a társadalmi lét legprimitívebb formáiban is létszerű, tudatossá vált összetartozásról tanúskodik, hiszen valamely közösség minden egyes tagja nemcsak szükségképpen tudatában van a közösséghez való tartozásának, hanem az egyben egész életvitelének egyik döntő meghatározása is lesz.”³⁶

A Lukács által summázott tendenciák implicate tartalmazzák az értékgenézis alaptendenciáit is.

A korábbiakból egyértelműen következik, hogy a munkatermelékenység a szubjektum–objektum viszony mint dinamikus értékstruktúra, az eleven- és holtmunka kölcsönhatásának függvényében alakul.

Másrészt a természeti korlátok visszaszorítása az emberi szabadság kiterjesztését jelenti. Az értékek mint szabadságfokok éppen azt reprezentálják, hogy meddig jutott a szubjektum (emberiség, társadalom, közösség, egyén) az objektív törvényszerűségek felismerésében és gyakorlati felhasználásában, az emberi tudás és képességek kibontakoztatásában és a szubjektum általánosságának kiszélesítésében.

Az emberi tudás, képességek és szükségletek egyetemessége a fenti tendenciák sodrában szélesedő társadalmi (politikai, gazdasági, kulturális) integrációk kialakulási folyamatában bontakozik ki, amelyben *az emberi nem gazdagsága válhat az egyén individuális gazdagságának előfeltételévé, genetikusan és organikus bázisává, alakulhat az egyén egyéniséggé* (Ancsel 1978).

Az eddigi történelmi fejlődésben azonban az egyén és a nem, a szubjektum és az értékek viszonya ellentmondásosabban alakult. A különböző egyének nem

egyformán építkezhetnek a felhalmozott emberi értékekből. Hozzájárulásuk, emberi kibontakozásuk lehetőségei és terhei is különböznek.

Az értékeknek azt a meghatározott együttesét, azt a *komplex szubjektum és objektum viszonyrendszert*, amelyet a termelőmunka történelmi fejlettségi szintjén tételezett és teremtett, illetve történelmileg örökített értékvilágból különböző társadalmi szubjektumok (közösség és egyén) életmódjuk mint jellemző tevékenységrendszerük révén életük reprodukciós tartalmi előfeltételeként strukturálnak, organizálnak és megújítanak: *értékrendszernek* nevezzük. Az értékrendszer örökölt, avagy maguk teremtette humanizált környezetté, objektivációkká, szubjektivációkká, tevékenységértékekké és objektivált szellemi értékekké lecsapódó, kristályosodó emberi tevékenységek együttese, amelyet az eleven tevékenység dinamizál és strukturál. Megvalósulásaikból erednek a reprodukciós minták, korrekciójukból és a belőlük fakadó objektív lehetőségekből a sohasem volt idealitások, amelyeket új célkitűzéssé formál és realizál a megismerő és tevékeny szubjektum önmaga és társadalmi környezete reprodukciójával.

Ez az eltérő komplex és dinamikus szubjektum–objektum viszonyrendszer, az értékrendszer, most már oka is, másrészt pedig, a különböző értékrenddel és értéktudattal végzett tevékenység nyomán, következménye is a társadalmi különbségeknek. Ezek a társadalmi különbségek azután a tudatos teleológiai tételezés-nél, a mégoly célratörő, értékorientatív magatartásnál bonyolultabban vetik fel az emberi tevékenység társadalmi meghatározottságának, alternativitásának, viszonylagos autonómiájának, a csoport- és egyéni értékrendek különbségének és sajátosságainak, az értékek ellentmondásos és elidegenült formákban történt genezisének problémáit.

JEGYZETEK

¹ Szinte egy időben jelent meg a Társadalomtudományi Közlemények 1986. évi 2. számában az *Értékek és értékproblémák a szocializmusban* című összeállítás neves társadalomtudósok álláspontjáról és Szakszervezeti Szemlében folyt egy igen figyelemreméltó és tartalmas vita Papp Zsolt (1986) írása nyomán. Az értékrendekről és az ideológiáról szóló vita 1987-ben átkerült a Kritika hasábjaira és jelen van közgondolkodásunkban is. Az említett írások is értékelések, értékrendek, értékpreferenciák alapján szólnak korunk társadalmi valóságáról. Az aktuális értelmezésekből rendre kicseng az elméleti megközelítés szükségességének hangsúlyozása. Dolgozatunk ehhez az ontológiai szintű megközelítéshez kíván a maga módján hozzájárulni.

² *Karl Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM 46/I. köt. 29–30. old.

³ „Hogy az ember *testi*, természeti erejű, eleven, valóságos, érzéki, tárgyi lény, ez azt jelenti, hogy *valóságos, érzéki tárgyakkal* bír lényének, életnyilvánításának tárgyául, vagyis, hogy csak valóságos, érzéki tárgyakon *nyilváníthatja életét*”. „De az ember nemcsak természeti lény, hanem *emberi* természeti lény; azaz önmagáért-valóan léttel-bíró lény, ezért nembeli lény, s mint ilyennek mind létében, mind tudásában igazolódnia és tevékenykednie kell. . . Sem a természet – objektíve –, sem a természet szubjektíve nincs meg közvetlenül az emberi lény számára adekvát módon.” – Nincs a természettel folytatott megszüntethetetlen anyagcserén, a szubjektum–objektum viszonyon kívül emberi tárgysiság. *Karl Marx*: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth Könyvkiadó 1970. 108–109. old.

⁴ „Az általános – írja Marx – egyrészt csak *elgondolt* differencia specifika, de egyszersmind egy *különös* reális forma is a különösnek és az egyesnek a formája mellett”. MEM 46/I. köt. 336. old.

- ⁵ MEM 46/I. köt. 30. old.
- ⁶ MEM 46/I. köt. 32. old.
- ⁷ MEM 46/II. köt. 169. old.
- ⁸ Theodor W. Adorno 1969 b. 320. old.
- ⁹ Theodor W. Adorno 1969 a. 246. old. Az értékviata aktualitását a nyugatnémet szociológia tükrében elemzi: Bayer József (1981.)
- ¹⁰ Lukács 1976/I. 313. old.
- ¹¹ Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. 47. old.
- ¹² MEM 23. köt. 1967. 173. old.
- ¹³ Lukács 1976/I. 294. old.
- ¹⁴ Megközelítésünk nem az áruból, nem az árutermelő munka kettős jellegéből indul ki, de mint látható, semmiféle ellentmondásba nem kerül azzal. Az áruformában megjelenő érték az érték meghatározott viszonyrendszerben jelentkező sajátos formája, amelynek marxi elemzését megközelítési módunk egyetlen mozzanatában sem kívánja vitatni.
- Értelmezésünk a társadalmilag szükséges munka mennyiségi oldalának vizsgálatára koncentráló közgazdasági elemzés mellett filozófiai megközelítés, amely egyesíteni kívánja a társadalmi tevékenység történelmileg jellemző színvonalán a mennyiségi és minőségi oldalak vizsgálatát, s az értéket a társadalmi fejlődés *hic et nunc* lehetséges és megvalósított mértékeként kísérli meghatározni.
- ¹⁵ „A szabadság a közös lényege a különböző értékfajtáknak is.” Barna 1965. 50. old.; „Az értéknek ily módon objektív léte van, amelyet az egyes ember vagy »meglát«, vagy »elvért«. Pontosan az a mérték, amely az új megszületésének »kezdő« és »végső« határa közötti mozgásteret »leméri«. A társadalmi viszonyoknak az az erőtere, amely a korban elérhető emberi alkotás feltételeit maximálisan megadja, az ember maga feletti uralmának színvonalát determinálja. Annak a *sui generis* emberinek objektív mértéke, amely konstituálódik a kor marximumán. A totalitásnak megragadása – elméleti értelemben is – attól függ, hogy az egyén tevékenységének tere az egészben objektíve hol helyezkedik el az adott kor viszonyaitól determináltan” – írja Szilágyi Imre. 1975. 184–185. old.
- ¹⁶ Marx az ember mint előfeltétel és termék viszonyával írja le ennek az összefüggésnek az egyik aspektusát: „... ha már az ember tételezve van, akkor ő, mint az emberi történelem állandó előfeltétele, éppúgy állandó terméke és eredménye is, és csak mint saját terméke és eredménye előfeltétel.” Karl Marx: Értéktöbblet-elméletek III. Kossuth Könyvkiadó 1963. 448. old.
- ¹⁷ „A tartalomnak először is van formája és anyaga, amelyek hozzá tartoznak és lényegesek; a tartalom az egységük. Mivel azonban ez az egység egyúttal meghatározott vagy tételezett egység, azért a tartalom szemben áll a formával” Hegel: A logika tudománya. Akadémiai Könyvkiadó 1957. 67. old.
- ¹⁸ „... csak itt jön létre a tulajdonképpeni értelemben vett szubjektum-objektum viszony, csak akkor érhető meg konkrét sajátosságában, ha fény derül a tárgyi világ e megketőzttségének, reális tárgyakra és ezek tudati képmására való szétválasztásának igazi struktúrájára és dinamikájára. (Kiemelés tőlem – B. S.) „... a képmás önállósulása előfeltétele annak, hogy a tárgyat önmagával való, differenciáltan önmagában létező azonosságban tudatszertően meg lehessen ragadni.” „A képmás itt vázolt önállósága azonban a lehető legkülönbözőbb jelenségmódoktól kiindulva éppen valamely tárgy önmagával való azonosságáig, jelenségmódjainak, tulajdonságainak egységéig nyomul előre”... „A munka és a nyelv egyidejű keletkezésének itt van a maga ontológiai-genetikus alapja.” Lukács 1976. II. 399–400. old.
- ¹⁹ MEM 23. köt. 170. old.
- ²⁰ „... a modell és későbbi, sokkal bonyolultabb változatai között az azonosság és nem-azonosság azonosságának viszonya forog fenn”. Lukács 1976. II. 77. old.
- ²¹ A tevékenység teleologikus jellege és az érték összefüggését hangsúlyozza Lukács egyik – értékdefinícióként terjedő – megfogalmazása: „Az érték társadalmi viszony cél, eszköz és egyén között, s mint ilyen, társadalmi léttel rendelkezik.” Lukács 1976. II. 96. old.
- ²² „Az érték nem az értéktételezésből fakad, hanem az objektív valóságból, az értéknek

mint a sikerült munka mutatójának objektív életfunkciójából nőnek ki azok a szubjektív értékelő akciók, amelyek valóraváltásával vagy elhibázásával, azzal a folyamattal kapcsolatosak, amely a sikert vagy a kudarcot előidézi.” Lukács 1976. II. 394. old.

²² „A nyelv . . . nemcsak tárgyiasságok gondolati képmása, hanem ezzel egyidőben tudat-szerű tárgyiassága is.” Lukács 1976. II. 403. old.

²⁴ „hol maguk a termelés közvetlen eszközei, hol pedig a társadalmi lét valósága vagy imaginárius eszközei önállósulnak oly módon, hogy magát az embert uralmuk alatt tartják, illetve az emberség demiurgoszának látszanak.” Hermann 1974. 38. old.

²⁵ „A teleológiai tételezés így szükségessé teszi, hogy a tudat bizonyos mértékben eltávolodjon a valóságtól, és az embernek (a tudatnak) a valósággal kapcsolatos viszonya szubjektum–objektum viszonyként tételeződjék.” Lukács 1976. II. 389. old.

²⁶ Lukács 1976. II. 679. old.

²⁷ „De mi ez az eszmei mozzanat? Mint a társadalmi lét mozgó, újat akaró ereje a munka ama anyagi mozgásának irányító intenciója, amely a társadalom természettel folytatott anyagcseréje során végrehajtja a természetben ezeket a változásokat, jobban mondva megvalósítja a reális lehetőségeket.” Lukács 1976. II. 387. old.

²⁸ „Minden utópia tartalmát és irányát az a társadalom határozza meg, amelyet elvet, történelmi-emberi ellenképei a társadalmilag-történelmileg létező hic et nunc meghatározott jelenségére vonatkoznak.” Lukács 1976. II. 92. old.

²⁹ Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. 50. old.

³⁰ Ugyanott.

³¹ Ettől a pillanattól kezdve a tudat valóban azt képzelheti, hogy valami más, mint a fennálló gyakorlat tudata, hogy valóságosan képzelhet (vorstellen) valamit anélkül, hogy valami valóságot képviselne (vorstellen) – ettől a pillanattól kezdve a tudatnak módjában áll, hogy emancipálja magát a világtól és áttérjen a »tisztá« elmélet, teleológia, filozófia, erkölcs stb. kialakítására.” MEM 3. köt. 32. old.

³² „... a tételezések visszahatnak a szubjektum kialakulására, hogy a szubjektum mint tulajdonképpeni szubjektum ebben a folyamatban magára ébredhet, megvalósíthatja magát és így az önmagáért létező, többé már nem néma nem létrejöttének döntő tényezőjévé fejlesztheti magát.” Lukács 1976. II. 429. old.

³³ Huszár 1983. 334. old.

³⁴ MEM 3. köt. 25. old.

³⁵ Hermann István az artigianatóban látta a közvetlenség reneszánszkori megvalósulásának módját, s egy új típusú artigianato kibontakoztatásától remélve a közvetlenség mai erősítését is. „A fejlett szocializmus az én felfogásom szerint *szocialista termelési viszonyokat jelent, az artigianato által intonált kultúrával együtt.*” 1982. 47. old. 252. old.

³⁶ Lukács 1976. III. 366–367. old.

IRODALOM

Adorno, Th. W.: Bevezetés. Tény. Érték. Ideológia. Szerk.: Papp Zsolt. Gondolat Könyvkiadó 1976. 164–253. old. (Eredeti: Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie 1969. 7–8. old. Hermann Luhterhand Verlag GmbH, Darmstadt und Neuwied.)

Adorno, Th. W.: A társadalomtudományok logikájáról. Tény. Érték. Ideológia. 302–325. old. (Eredeti: Der Positivismusstreit . . . 125–145. old.)

Ágh Attila: Az érték problémája és az emberi tevékenység. Kritika, 1968. 12. sz. 24–32. old.

Ágh Attila: A marxizmus értékelmélet öröksége. Kultúra és közösség, 1976. 2. sz. 6–17. old.

Ágh Attila: A termelő ember világa. Kossuth Könyvkiadó 1979.

Allport, G. W.–Vernon, P. E.–Lindsey, G.: A study of values. Houghton Mifflin, Boston 1960.

Almási Miklós: A látszat valósága. Magvető Könyvkiadó 1971.

Ancsel Éva: Történelem és alternatívák. Kossuth Könyvkiadó 1978.

Anyiszimov, A. F.: Az ösközöségi társadalom szellemi élete. Kossuth Könyvkiadó 1981.

- Arisztotelész:** Nikhomakhoszi etika. Magyar Helikon 1971.
- Barna József:** A marxizmus általános értékelméletéről. Valóság, 1965. 12. 12.
- Barna József:** A kultúra és a kulturális tevékenységek rendszere. Társadalomtudományi Közlemények, 1973. 1–2. sz.
- Bayer József:** Érték és ideológia. Magyar Filozófiai Szemle, 1981. 4. sz. 481–496. old.
- Besenyi Sándor:** Az érték helye, szerepe a társadalmi reprodukció szabályozásában. Tanulmányok az értékelmélet köréből. „A filozófia időszerű kérdései” 41. köt. 1980. 83–131. old.
- Besenyi Sándor:** Az elidegenült munka és az értéktobblet elméletének összefüggései Marxnál. Marx öröksége, Szeged 1983. 39–50. old.
- Besenyi Sándor:** Lukács György és a marxizmus reneszánsza. Politika-Oktatás-Kutatás. Az MSZMP Bács-Kiskun megyei Oktatási Igazgatósága évkönyve 1986. 160–177. old.
- Besenyi Sándor:** Lukács György az elidegenedésről. Magyar Filozófiai Szemle, 1987. 2. sz.
- Besenyi Sándor:** A társadalmi értékstiszta kialakulása. Az egyéni és társadalmi létezés elidegenült közvetítettsége. (Kézirat 1987.)
- Bihari Mihály:** Politikai értékrend. Művelődés-értékrend, Szeged 1985. 133–194. old.
- A. Borodaj–V. Kelle–J. Plimak:** A társadalmi formák marxi elmélete. Kossuth Könyvkiadó 1976. (oroszul 1974)
- Bródy András:** Az érték nagyságról. Közgazdasági Szemle, 1976. 3. sz.
- Drobnickij, O. G.:** A szellemi értékek világa (oroszul 1967). Az érték problémája és a marxista filozófia. Kossuth Könyvkiadó 1970.
- Farkas János:** A tudomány társadalmi lényege. Akadémiai Kiadó 1982.
- Garai László:** Személyiségdinamika és társadalmi lét. Akadémiai Kiadó 1969.
- Garai László:** Szabadságszükséglet és esztétikum. Akadémiai Kiadó 1980.
- Habermas, J.:** Technik und Wissenschaft als Ideologie. Suhrkamp Verlag 1969.
- Habermas, J.:** A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Gondolat Könyvkiadó 1971.
- Hankiss Elemér:** Érték és társadalom. Magvető Könyvkiadó 1977.
- Hankiss Elemér:** Diagnózisok. „Gyorsuló idő”. Magvető Könyvkiadó 1982.
- Hankiss E.–Manchin R.–Fürtös L.–Szokolai Á.:** Kényszerpályán. A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930–1980. 1–2. köt. MTA Értékszociológiai Műhely, 1983.
- Hankiss E.:** Diagnózisok 2. „Gyorsuló idő”. Magvető Könyvkiadó 1986.
- Harcsev, A. G. (szerk.):** Problema cennosztyi filozofii. Moszkva–Leningrád 1966.
- Hegel, G. W. F.:** A logika tudománya. II. Akadémiai Kiadó 1957.
- Heller Ágnes:** Hipotézis egy marxista értékelmülethez. Magyar Filozófiai Szemle, 1970. 5., 6. sz.
- Heller Ágnes:** Érték és történelem. Magvető Könyvkiadó 1970.
- Heller Ágnes:** A mindennapi élet. Akadémiai Kiadó 1970.
- Hermann István:** A mai kultúra problémái. Kossuth Könyvkiadó 1974.
- Hermann István:** Ideológia és kultúra a hetvenes években. Kossuth Könyvkiadó 1982.
- Huszár Tibor:** Erkölc és társadalom. Kossuth Könyvkiadó 1983.
- Inglehart, R.:** The silent Revolution. Princeton Univ. Pr., Princeton 1977.
- Kagan, M. SZ.:** Kísérlet az emberi tevékenység rendszerként való elemzésére. Magyar Filozófiai Szemle, 1972. 5–6. sz. 674–684. old.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor:** Értékrendszereink. Kossuth Könyvkiadó 1983.
- Kon, I. SZ.:** Az én a társadalomban. Kossuth Könyvkiadó 1969.
- Leontyev, A. N.:** Szükségletek, motívumok, tudat. A pszichológia új útjai. Gondolat Könyvkiadó 1967.
- Leontyev, A. N.:** Potrebnosztyi, motyivi i emocii. Moszkva 1972.
- Lukács György:** Az esztétikum sajátossága I–II. Akadémiai Kiadó 1965.
- Lukács György:** A társadalmi lét ontológiájáról. I. történeti fejezetek, II. Szisztematikus fejezetek, III. Prolegomena. Magvető Könyvkiadó 1976.
- Ludsz, P. C.:** Alienation as a concept in the social sciences. A trend report and bibliography. Current sociology, 1973. 21. 1. 1–115.
- Marx, K.:** Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth Könyvkiadó 1962.

- Marx, K.*: Tézisek Feuerbachról. Marx–Engels Művei (MEM) 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1960.
- Marx, K.-Engels, F.*: A német ideológia. MEM 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1960.
- Marx, K.*: Értéktöbblet-elméletek III. Kossuth Könyvkiadó 1963.
- Marx, K.*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I–II. MEM 46. I–II. Kossuth Könyvkiadó 1972.
- Marx, K.*: A tőke I. ill. III. köt. MEM 23. és 25. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. ill. 1974.
- Mészáros István*: Marx's Theory of Alienation. London Merlin 1970.
- Myrdal, G.*: Érték a társadalomtudományban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1972.
- Papp Zsolt*: A válság filozófiájától a konszenzus szociológiájáig. Kossuth Könyvkiadó 1980.
- Papp Zsolt*: Értékproblémák. Szakszervezeti Szemle, 1986. 4. sz.
- Pataki Ferenc*: Az én és a társadalmi azonosságtudat. Kossuth Könyvkiadó 1982.
- Peschka Vilmos*: A modern jogfilozófia alapproblémái. Gondolat Könyvkiadó 1972.
- Peschka Vilmos*: Az etika vonzásában. Akadémiai Kiadó 1980.
- Peschka Vilmos*: Jog és jogfilozófia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1980.
- Rózsahegy Edit*: Cél és tevékenység. Kossuth Könyvkiadó 1974.
- Séve, L.*: Az elidegenülés marxista elemzése. A vallás és politikai gazdaságtan. Lásd: A filozófia és vallás. Kossuth Könyvkiadó 1977. 203–267. old.
- Somogyi Zoltán*: Az erkölcsi értékek világa. „A filozófia időszerű kérdései” 45. köt. 1980.
- Sumner, W. G.*: Népszokások. Gondolat Könyvkiadó 1978.
- Szabó Kálmán*: A szocialista termelés alapvonásai. Kossuth Könyvkiadó 1964.
- Szabó Kálmán*: Arányossági elv és érték a modern gazdaságban. Akadémiai Kiadó 1985.
- Szardahelyi István*: Az esztétikai érték. Gondolat Könyvkiadó 1975.
- Sztolovics, L. N.*: Az esztétikai érték természete. Kossuth Könyvkiadó 1977. (oroszul 1972)
- Tőkei Ferenc*: Az „ázsiai termelési mód” kérdéséhez. Kossuth Könyvkiadó 1965.
- Tőkei Ferenc*: A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése. Kossuth Könyvkiadó 1977.
- Tugarinov, V. P.*: O cennosztyah zszizny i kulturni. Leningrád 1960.
- Tugarinov, V. P.*: Teorija cennosztyej v marxizme. Leningrád 1968.
- Váriné, Szilágyi Ibolya* (szerk.): A pszichikum és a tevékenység a mai szovjet pszichológiában. Gondolat Könyvkiadó 1974.
- Vitányi Iván*: Társadalom, kultúra, szociológia. Kossuth Könyvkiadó 1981.
- Zrinszki László* (szerk.): Magatartásminták – azonosulások. Gondolat Könyvkiadó 1978.

ELŐKÉSZÜLETBEN

Nyitrai Ferencné

A GAZDASÁGI REFORMFOLYAMAT HÚSZ ÉVE

REFORMELKÉPZELÉSEK MEGVALÓSULÁSA,
TANULSÁGOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

BUK PÁL

A szocializmus és az ökológiai problémák

Hazánkban az utóbbi időben megnőtt a környezet problémái iránti érdeklődés, s megszorodtak azok az írások, amelyek az ökológiai helyzet komolyságára és bonyolultságára hívják fel a figyelmet. Nyilván közrejátszott mindebben a nukleáris leszerelés kérdésének előtérbe kerülése az újabb szovjet kezdeményezések nyomán, a csernobili baleset sokkhatása, nagy hírű tudósok állásfoglalásai a nukleáris háború valószínű következményeiről, az ugyanerről készült filmalkotások, a moszkvai békeforum, a szovjet vezetés fentiekre vonatkozó álláspontjának markánsabbá válása (annak határozott és világos elismerése és kimondása, hogy egy nukleáris háború a harcoló felek együttes pusztulásához, s valószínűleg a civilizáció, netán a földi élet pusztulásához vezetne) és még számos más esemény és folyamat.

A nálunk is és nemzetközi méretekben is megnőtt érdeklődésben, érzékenységekben és figyelemben századunk egyik alapvető tendenciája s egyben súlyos kihívása fejeződik ki. Korunkban ugyanis új módon s különös élességgel merül fel az emberi társadalom és a természet viszonyának ősrégi, az embert történelme során végigkísérő kérdése, s ezzel kapcsolatban az ember környezetalakító tevékenységének, a mesterséges környezet és a természet viszonyának problematikája.

A történelem folyamán általában (legalábbis a hétköznapi tapasztalás és gondolkodás számára) úgy látszott, hogy a világ, amelyben az ember él, a földi természet az emberi létfeltételek örök és kiapadhatatlan tárháza és forrása, mely néha bőkezű, néha szűkmarkú és kegyetlen, de léteben és működésében *független* az embertől, örök és elpusztíthatatlan – tehát fő vonásaiban *változatlan* is. Ez a nézet maradt uralkodó az után is, hogy Marx és Engels már a múlt század negyvenes éveiben – egyebek közt a geológia eredményei alapján – felismerte, hogy valójában az embernek egy „történelmi természettel” van dolga. Századunkban a természettudomány a korábbinál sokkal mélyebben tárta fel a földi természet *történetiségét* (például a lemeztectonikai elmélettel). Témánk szempontjából sokkal fontosabb az *antropogén természeti változások* – és megismerésük – modern alakulása. A 20. században mérhetetlenül megnőtt az emberi tevékenység hatékonyága. „Az emberi beavatkozás a természet rendjébe az elmúlt kétszáz esztendő során – és irtózatosan felfokozott iramban az elmúlt 25 évben – olyan méreteket öltött, amelyek forradalmian új korszak bekövetkezését jelzik az emberi

történelemben” – írta Barbara Ward és René Dubos már tizenöt évvel ezelőtt.¹ Az emberi tevékenység közvetlen, valamint továbbgyűrűző hatásainak fényében felismerhetővé vált a mindenkori, hasznosítható, illetve létfeltételül szolgáló természet végessége és erőforrásainak korlátossága, továbbá e természet totalitás jellegű rendszer mivolta, aminek következtében az emberi tevékenységnek – a közvetlenül kívánt eredményen túlmenően – nagyon bonyolult következményei vannak; e tevékenység mellékhatások és következményes hatások sok tekintetben önállósuló és részben irreverzibilis sorát, illetve szövedékét eredményezi. E rendszer jelleg alapvető sajátosságát, azaz saját közelebbi célunk elérése mellett a természeti struktúrák reprodukálódásának, a természeti egyensúly megőrzésének követelményét messzemenően számba kell venni mindenféle emberi cselekvésben. A természetbe való emberi beavatkozás méreteinek már említett ugrásszerű megnövekedése azt jelenti, hogy a termelő és fogyasztó tevékenység által mozgásba hozott folyamatok nagyságrendjüket tekintve összemérhetővé váltak a földi természetet spontán módon formáló és fenntartó (reprodukáló) természeti erőkkel és folyamatokkal. Századunk ökológiai felismerései közé tartozik – lokális és regionális környezeti krízisek és degradációk, valamint planetáris szintű negatív jelenségek és súlyos veszélyek tanulságaként – , hogy a természet sérülékeny, dinamikus egyensúlya megbontható, vagyis „teherbírása”, spontán kompenzáló képessége korlátos. Elméletileg világossá vált (bár napjainkra sem tudatosodott általánosan), hogy egy, a lokális környezetnél szélesebb, átfogóbb, szoros összefüggésekkel rendelkező és korlátos rendszerben élünk, amelyben a struktúráknak és folyamatoknak sokirányú interdependenciája áll fenn, s az emberi társadalmat és tevékenységét magát is e rendszer elemének kell tekinteni (miközben – másfelől – a természetnek mind több eleme és folyamata válik a társadalom összműködésének elemévé és közvetítőjévé). A társadalmi termelés által mozgásba hozott hatóerők radikális megnövekedése nemcsak új korszakának nyitánya az emberiség történetében, hanem egyben a bioszféra (és az élővilág) fejlődésének is új szakasza: „Az emberiség és bolygónk egésze történelmének jelen szakasza a bioszféra azon új állapotába való átmenetnek tekinthető, melyet V. I. Vernadszkij *nooszférának* nevezett. Ezt az átmenetet valamennyi evolúciós folyamat radikális felgyorsulása jellemzi, valamint az, hogy *elmosódik a határ az evolúció és a humán ökológia között.*”² (Kiemelés tőlem – B. P.) A kialakult új helyzet rendkívüli veszélyeket is hordoz, s egyben mérhetetlenül megnöveli a társadalom ökológiai felelősségét az otthonától szolgáló „Föld-úrhajó” állapotáért. Korunkban az emberi tevékenység részben látványosan (amilyen például egy tó, folyó vagy tengerrész elszennyeződése), részben rejtettebben, de nem kevésbé aggasztóan (például az élővilág fajgazdagságának rohamos csökkenése vagy az energiatermelés lehetséges klimatikus következményei formájában stb.) potenciálisan veszélyezteti a társadalom természeti létfeltételeit, a bioszférát mint az emberi lét átfogó környezetét és feltételrendszerét.

Lényeges új mozzanat, hogy – párhuzamosan az emberi társadalom gazdasági, közlekedési, kommunikációs stb. globalizálódásának folyamataival – a természet érző antropogén hatások is *globalizálódtak*: következményeik legalább részben az egész Földön, az egész földi anyagforgalomban jelentkeznek, részben összszegződnek, esetenként – szinergikus hatások következtében – transzformálódnak és felerősödnek.

Ami a természet emberi használatának és elhasználásának mértékét illeti, idézzük példaként a világ *energiafogyasztását*: „A világ energiafogyasztása az

1975-öt megelőző 100 évben átlagosan 20 évenként, az időszak végén azonban már 13 év alatt kétszereződött meg.”³

Egyes természeti anyagok elhasználását a technikai haladás más anyagok hasznosításával pótolhatja. Nagyobb problémát és veszélyt jelent, amikor a termelés és fogyasztás mellékhatásai és következményes hatásai (például környezetszennyezés vagy nagyobb körfolyamatok szükséges láncszemeinek kiiktatásával) veszélyeztetni kezdik a természet önszabályozó és önreprodukáló folyamatait.

Ma még nincs globális és totális ökológiai krízis. De vannak krónikus betegségek és vannak lokális krízisek és katasztrófák. Ebben az értelemben – s különösen ha a leselkedő veszélyeket s a cselekvés sürgősségét is figyelembe vesszük – jogosan beszélhetünk *ökológiai válságjelenségekről* (amelyeknek a különböző térségekben való eloszlása persze meglehetősen inhomogén).

Az ember és a természet közti feszültség, az ember „*harca a természettel*” a szükséges javak megszerzéséért, a megfelelő környezet kialakításáért és fenntartásáért, a létünket és jólétünket veszélyeztető hatások elhárításáért *örök*. E harcból korántsem mindig az ember kerül ki győztesen; a történelem folyamán sok népet értek súlyos, néha katasztrofális vereségek. A természeti létfeltételek lokális krízisei számtalanszor előálltak különböző népek történetében, mindenekelőtt olyankor, amikor az addigi termelési mód aláásta és megbontotta a társadalom és természeti környezete közötti dinamikus egyensúlyt (amikor a vadásztársadalmak túl eredményesen vadásztak, amikor állattenyésztő népek túlleltetéssel tönkretették a legelőket, vagy amikor a földművelés bizonyos formái, például az erdők kiirtásával, az adott terület sivatagosodását idézték elő). Esetenként ökológiai krízishez vezettek a természet spontán, nem antropogén változásai s különösen katasztrófái. (Így például minden valószínűség szerint természeti katasztrófa – a Santorin vulkán kitörése – eredményezte az ókorban a krétai-mykénei kultúra hanyatlását.)

Az ilyen válságok meghatározott népeket, embercsoportokat érintettek, s lokális módon történt a megoldódásuk is: új termelési módra való áttéréssel, más területre településsel, az adott közösség elsorvadásával, netán (teljes vagy részleges) pusztulásával, vagy esetleg más nép elpusztításával, illetve a felsoroltak különféle kombinációival. Az *emberiség*, az emberi nem *létét* és fejlődését e válságok *nem* kérdőjelezték meg.

Az ökológiai válságjelenségek, mint globális, az *emberiség létfeltételeit mint egységes rendszert* a maguk totalitásában *veszélyeztető* s így az emberiség egészének létét is fenyegető helyzet, *korunk sajátja*. Ma a környezetre irányuló antropogén hatás olyan méreteket és jelleget öltött, hogy – amennyiben az emberiség nem lesz képes kontrollálni és megfelelő mederbe terelni tevékenységét – két módon is elpusztíthatja az ember földi életfeltételeit. A földi létfeltételek (a vizek, a légkör, az ózonpajzs, az élővilág, a termőföld) elpusztíthatók egyfelől nem környezetkonform, pazarló és szennyező termelés és fogyasztás folytatásával; másfelől világméretű *termonukleáris háborús katasztrófa* által.

A *Science* című tudományos folyóirat 1983. december 23-i számában jelent meg egy, 20 vezető nyugati tudós által aláírt cikk *Egy nukleáris háború hosszú távú következményeiről címmel*.⁴ Ezen írás konklúziója szerint egy nukleáris háború következményei elvezethetnek a homo sapiens kihalásához. Más publikációk és nemzetközi konferenciák hasonló vagy még lehangolóbb következtetésre

jutottak, nevezetesen, hogy a nukleáris háború következményei elpusztíthatják az egész földi élővilágot.

Napjaink technikája (a közlekedés, a kommunikáció és a haditechnika fejlődése) szoros és viszonylag közvetlen (gazdasági, közlekedési, információs és katonai-stratégiai) kapcsolatba hozta egymással a Föld valamennyi népét, tekintet nélkül állami és társadalmi berendezkedésük különbözőségére. A földi ökológiai rendszer korlátosságát és társadalmi befolyásolhatóságát, valamint az emberiség kapcsolatainak intenzitását és konfliktusainak veszélyességét felismerve idestova 20 éve megalkották a „Föld-űrhajó” kifejezést. Az elnevezés tartalma: a bioszféra, s benne az emberiség korlátos, zárt (bár külső energia-utánpótlással rendelkező), kényes egyensúlyú és sérülékeny rendszer; tevékenységünket, életünket a természettel és egymással való viszonyainkat úgy kell alakítanunk, hogy e rendszert fel ne robbantsuk, s dinamikus egyensúlyát meg ne zavarjuk; a kezünkben levő hatalom alkalmas e rendszer fenntartására, de elpusztítására is; a rendszer elpusztítása önmagunk elpusztítását is jelenti.

A globális problémák, köztük a globális ökológiai válságjelenségek kialakulása jelentős mérvű interdependenciát teremtett a különböző emberi társadalmak között, miközben nem szűntek meg az antagonisztikus érdekellentétek és éles (közte: háborús) konfliktusok. Simai Mihály erről így ír: „Nemcsak a kölcsönhatások alakultak ki (tudniillik a szocialista és a tőkés országok között – B. P.) – olyan területeken például, mint a fegyverkezési verseny vagy a gazdasági nehézségek következményei –, hanem a kölcsönös függőség bizonyos elemei is létrejöttek, például a globális problémákkal kapcsolatban.”⁸

Ezt a kölcsönös függőséget nagyon hangsúlyosan fogalmazza meg az SZKP XXVII. kongresszusán elhangzott politikai beszámoló: „A jelenkori fejlődés igazi dialektikája ez: a két rendszer versenyének, harcának és a világközösséget alkotó államok egymástól való függése erősödő tendenciájának összekapcsolódása. Csakis így, az ellentétek harcában, nehezen, bizonyos fokig tapogatózva alakul ki az ellentmondásos, de kölcsönösen függő és sok tekintetben egységes világ.”⁹

A vázolt összefüggések nemzetközi következményeinek felismerését fejezi ki a szovjet vezetés az „új gondolkodásmód” szükségességének hangoztatásával, melynek lényege: ma nincs a nemzetközi biztonságtól elkülöníthető nemzeti biztonság, és a biztonság nem alapulhat pusztán a katonai erőn, hanem mindinkább a nemzetközi politikai és egyéb kapcsolatrendszer függvényévé válik; a nukleáris fenyegetés súlyosságát és az ebből eredő egymásrautaltságot a nemzetközi kapcsolatrendszer alakításánál állandóan szem előtt kell tartani.

Első tekintetre a környezetprobléma mindenekelőtt *technikai-technológiai kérdésnek* tűnhet: az ipar bizonyos ágazatai és termékei (például a hőerőművek, a nukleáris hulladék, a kohászat, a vegyipar, a környezetszennyező közlekedési eszközök stb.) vagy a mezőgazdaság egyes eljárásai (például a kémiai növényvédelem, az erdőirtás stb.), továbbá bizonyos települési módok (az urbanizáció) veszélyeztetik, szennyezik-rongálják és felélik a környezetet. E megközelítésből azután egyesek *technikaellenes* következtetésre jutnak. Az ilyen következtetés azért is hibás, mert (s ezt az iparilag legfejlettebb országok technikai és részben környezetvédelmi eredményei mutatják) éppen a korszerű technika mai fejlődési irányai teremtik meg az erőforrás-takarékos és környezetkímélő gazdaság és életmód feltételeit. Ami az anyagfelhasználást illeti, Larso, Ross és Williams a *Scientific American*-ben rámutatnak, hogy – míg az ipari forradalom óta a gazdaság növekedése a nyersanyag-felhasználás növekedésével járt – ma leáldozóban van

a „nyersanyagok kora”, megállt egy sor hagyományos nyersanyag egy főre jutó fogyasztásának növekedése, s ez tartós irányzatnak mutatkozik. Mint írják: „A fejlett ipari országokban egy információközpontú társadalom van kibontakozóban, amelynek gazdasági növekedését olyan, a magas színvonalú technika kínálta termékek határozzák meg, melyek nyersanyagtartalma viszonylag alacsony.”⁷ Lényeges haladás mutatkozik a termelési eljárások és az előállított termékek környezetkonform jellege tekintetében is, s a kutatások világsszerte további haladást ígérnek e vonatkozásban. (Gondoljunk például a szupravezetéssel vagy a szabályozott termonukleáris fúzióval kapcsolatos kutatásokra, vagy a műtrágya-felhasználás visszaszorítását célzó agrobiológiai kutatásokra.)

A fejlődésben elmaradott területek vonatkozásában még inkább tarthatatlanok a technikai haladást elutasító nézetek. Itt a fő problémák a mezőgazdasággal s a falusi életmóddal kapcsolatban jelentkeznek; és éppenséggel nem a technikai haladás, hanem a kis hatékonyságú, a népességet biztonsággal eltartani nem képes mezőgazdasági technika és a primitív életkörülmények vezetnek rablógazdálkodáshoz, erdőirtáshoz, talajpusztuláshoz, elsivatagosodáshoz. Technikai vonatkozásban a fejlődés útja csak egy átfogó technikai rekonstrukció, a korszerű technikai bázis kiépítése és alkalmazása lehetne. A technikai megújuláshoz azonban a társadalmi struktúra korszerűsítésére, megfelelő oktatás, műveltségi szint és infrastruktúra stb. kialakítására lenne szükség. A technikai haladás visszafogása tehát téves elgondolás, helytelen elméleti-módszertani bázisra támaszkodik, amennyiben a technika működését és szerepét a társadalmi viszonyok totalitásától elszigetelten vizsgálja. A „módszertani technicizmusnak” ugyanebben az általános hibájában szenvednek azok az elképzelések is, amelyek az ökológiai problémák megoldását az evolúció mintájára elgondolt technikai haladás automatikus eredményének tekintik. Mindkét felfogás nagyrészt homályban hagyja a problémák valódi gyökerét, s ebből ered prognózisaik és terápiás javasolataik egyoldalúsága.

A felmerülő problémák természetesen – mind gyökereiket, mind a megoldási perspektívákat tekintve – technikaiak is. Jelentkezésük szorosan összefügg a modern technika kifejlődésével, korunk tudományos-technikai forradalmával. De: az ökológiai válságjelenségek kiélezetté válása, a veszélynek – mindenekelőtt a termonukleáris katasztrófa veszélyének – félelmetessé növekedése, az ökológiai krízisnek és terheinek szélsőségesen egyenlőtlen társadalmi eloszlása, a hatékony cselekvés kibontakozásának súlyos akadályokba ütközése, a már eddig is fizetett társadalmi ár nagysága stb. – mindez a Földön ma uralkodó társadalmi viszonyoknak a következménye. Egyfelől a mai ökológiai válságjelenségek jelentős mértékben a nemzetközi imperializmus termékei, s másfelől a kialakult helyzet megváltoztatása is beleütközik a monopoltőke érdekeibe, amely a meglévő egyenlőtlenségekből hasznot húz, s amely számára a globális, illetve az elmáradottabb régiókban történő környezetszennyezés is profitok forrása. A környezetromlás megállítása, a környezetromlásból eredő terhek igazságosabb elosztása, a földi természet egyenlőtlen használatának és a rablógazdálkodásnak a megszüntetése felveti a költségek viselésének kérdését, továbbá az egyenlőtlenség gazdasági alapja megszüntetésének, egy új, egyenlőbb nemzetközi rendszer kialakításának szükségességét. A globális környezetromlás megállítása feltételezi a legelmaradottabb és egyben legveszélyeztetettebb, s ugyanakkor a globális környezeti egyensúly szempontjából rendkívül fontos régiók különleges kezelését, nagymértékű anyagi támogatását. Ez nagy nyomatókkal veti fel a *pazarlás mai leg-*

főbb formájának, a fegyverkezési hajszának a megszüntetését, s ennek kapcsán meghatározott követelményeket támaszt az egész nemzetközi politikával szemben. A felsorolt ökológiai problémák megléte, valamint megoldásuk akadályoztatása mindenekelőtt a monopolizáció felelősségére utal. Az ökológiai válságjelenségek eddigi tapasztalataiból – s köztük a szocialista országokban is jelentkező súlyos, sok tényezőtől összetevődő ökológiai diszfunkciókból – kitűnik, hogy e válságjelenségek, a monopolizációval való kapcsolatukon túlmenően, a modern társadalom olyan átfogó problémáival is kapcsolatosak, melyekkel a szocializmusnak is szembe kell néznie, amelyeket a szocializmusnak (ha programját teljesíteni akarja) meg kell oldania, s amelyek megoldása nem automatikus és nem könnyű. Mindenesetre a környezeti probléma megoldása, az egész gazdaság, jog, döntéshozatal stb. hatékony ökológiai átszervezése s a környezeti degradáció megszüntetése egyelőre a szocializmusban is alapvetően feladat és kihívás (s ezáltal egyben a két társadalmi rendszer versenyének egyik fontos területe). Figyelemre méltónak tartom e tekintetben Péter Sándor gondolatait: „A »környezeti válság« viszonylag rövid múltja és feltáratlansága... óvatosságra int a »végső ok« törvényszerű megfogalmazásában... Általános szinten ma még aligha mondhatunk többet – kellő bizonyossággal – arról, hogy a környezetszennyezés a jelenkori társadalmi és gazdasági döntések teljes társadalmi-gazdasági motivációrendszerében, körülményeiben, feltételeiben... gyökerezik... Semmiféle szilárd bizonyítékunk nincs, amely azt indokolná, hogy szocialista társadalmunkat – bármilyen kényelmes lenne is – felmentsük a felelősség alól, teljesen a tőkére, vagy akár a piaci viszonyokra hárítva a felelősséget.”⁸

A tőkés társadalom nagymérvű felelősséget visel az ökológiai válságjelenségek jó részéért, mindenekelőtt azokért, amelyek a súlyosan egyenlőtlen nemzetközi gazdasági és politikai rendszerrel, a fegyverkezési hajszával, a harmadik világ sajátos ökológiai kifosztásával valamilyen módon összefüggenek. Az utóbbi egy-másfél évtized fejlődése azonban ellentmondásosságában is azt mutatja, hogy a tőkés rendnek a korábbi marxista prognózis alapján vártnál jóval nagyobb válságkezelő és megújuló képessége a környezetproblémára is kiterjedő érvényű. E téren a tőkés világ teljesítményeiben egyfajta *kettősség* mutatkozik. Miközben a vezető kapitalista országok – illetve az egész monopolizációs rendszer – nemzetközi és különösen globális vonatkozásban fő akadályát képezik az előrelépésnek a környezetvédelem és a környezetalakítás terén, saját határaikon belül – országokként különböző mértékben – jelentős eredményeket értek el a környezetalakításban, noha e téren is (nevezetesen a környezetfejlesztési eredmények, illetve a környezeti károk és veszélyek inhomogén eloszlásában) megmutatkoznak a kapitalizmus belső társadalmi ellentmondásai. A nagyobb gazdasági hatékonyság és technikai-technológiai színvonal következtében „a fejlett tőkés országokban a környezetvédelmi intézkedések és megoldások technológiai szintje magasabb, hatékonyabb, mint a szocialista országokban”.⁹ A Görög-Darai szerzőpáros itt idézett véleményét nézetem szerint ki kell egészíteni azzal, hogy a környezet állapota korántsem csak a *speciálisan környezetvédelmi* intézkedések és megoldások technológiai színvonalától függ, hanem legalább ilyen – ha ugyan nem nagyobb – mértékben a gazdaság korszerűségétől és hatékonyságától, sőt a társadalmi élet milyenségétől.

A Szovjetunióban és az európai szocialista országokban a környezet állapotának romlása és a környezetvédelmi eredmények elégtelensége az utóbbi időben szembetűnőbbé vált, s – a demokratizálódási folyamatok erősödése következté-

ben is – *nagyobb nyilvánosságot* kapott, mint korábban. Az ökológiai probléma kezelése terén különösen nagy változás tanúi lehetünk a *Szovjetunióban*, ahol a korábbi önelégült és apologetikus, a természet „leigázásának” eszméjét előtérbe állító sikerpropagandát felváltotta a kérdések realistább kezelése; a megújulási folyamat részeként felerősödött azoknak az íróknak (és tudósoknak) a hangja, akik rámutattak például a szibériai természet sérülékenységre s megőrzésének fontosságára. Ma már a hivatalos állásfoglalásokban is megmutatkozik a problémakör súlyának felismerése. 1986-ban a vezető szervek ismételten foglalkoztak a környezetvédelem problémáival. 1987 júliusában az SZKP KB határozata mutatott rá, hogy az állami és társadalmi szervek környezetvédő ténykedése elégtelen, s a „környezetvédelmi normák megsértése a Szovjetunió több körzetében és iparvidékén már tűrhetetlen méreteket ölt”.¹⁰ Az új szemlélet térhódítását mutatja, hogy a szovjet békebizottság mellett megalakult a „Zöld világ” (Zeljonij mir) szervezet. A nyilvánosság szellemében a sajtó mind a környezet tényleges helyzetével, mind a környezetvédelem állásával behatóan foglalkozik.¹¹

A problémák, amelyek ökológiai vonatkozásban felmerültek, többé-kevésbé az egész *szocialista világot* érintik. (Itt és a továbbiakban az európai szocialista országokat és a Szovjetuniót tartjuk szem előtt.) Kétségtelen tény, hogy a szocialista országokban mindenütt kibontakozott, illetve a hivatalos politika részévé vált és a gazdasági tervekben helyet kapott a környezetvédelem. Tény azonban az is, hogy az intézkedések késésben voltak a probléma méreteihez és súlyosbodásának üteméhez képest, s gyakran még az elhatározott intézkedések sem realizálódtak. A környezetkialakításban a kívánt eredmények eléréséhez hiányzott a megfelelő gazdasági kapacitás és nem volt kielégítő a gazdasági feltételrendszer, az érdekeltségi viszonyok, az általános gazdasági hatékonyság. Az ökológiai problémáknak, valamint a szocialista gazdaság és társadalom egész működésének elemzéséből mind nyilvánvalóbbá válik, hogy a környezetprobléma önállósága nagyon viszonylagos, s a megoldásban való előrehaladás – vagy elmaradás – a szocialista társadalom általános fejlettségi szintjének, a modernizációs folyamatok előrehaladásának – vagy késésének – függvénye. Az ökológiai helyzet alakulása is arra utal, hogy kívánatos lenne a reformfolyamatok – és szélesebben, a modernizációs folyamatok – felgyorsítása. Miközben a vezető tőkés országokban haladás történt a környezetkímélő termelés (és termékek) kifejlesztésének irányába, a szocialista országokban a helyzet kedvezőtlenül alakult. Enyedi György erről így ír: „Húsz éve, amikor a környezetszennyezés ijesztő példáiról számoltak be az újságok a Ruhr-vidékről vagy Közép-Angliából, azt reméltük, hogy későbbi iparosodásunk és tervgazdálkodásunk jelentős előnyt jelent számunkra. Ma már megfordult a helyzet: a szennyezett környezet iskolapéldáit a halle–lipcsei vagy az északceh iparvidékről vehetjük. A kelet-közép-európai szocialista országokban egy négyzetkilométerre 2,8-szer, egy lakosra 2,5-szer és egységnyi termelési értékre 4,2-szer több kén-dioxid-kibocsátás jut, mint Nyugat-Európában. (Ez a legveszedelmesebb légszennyező anyag és elsősorban a rossz minőségű szenek elégetéséből származik.)”¹² A környezeti problémák különösen kritikussá válhatnak, amikor a gazdasági gondok súlyosbodnak s a társadalom más területein is halmozódnak a megoldatlan problémák. Példaként szolgálhat erre *Lengyelország*, ahol „ma egyes vidékek helyzetéről szólva a környezeti katasztrófa kifejezést sem tartják súlyosnak a szakemberek”. 1980-ra „az ökológiai problémák súlya az ország válságos helyzetének egyéb gondjaihoz mérhetővé vált”.¹³ A *Heti Világgazdaság* című hetilap annak idején ismertette a Lengyel Tudományos

Akadémia egy kémikusokból álló bizottságának 1985-ös jelentését. E szerint „Lengyelországban a környezeti károk évente meghaladják az 500 milliárd zlotyt. Ez az összeg megfelel a nemzeti jövedelem 10 százalékának”.¹⁴ Ez az akadémiai jelentés emlékeztet arra, hogy Lengyelország – az Európai Környezetvédelmi Bizottság vizsgálata szerint – az első helyet foglalja el a kontinensen a környezet-pusztításban. Annak ellenére, hogy a szocialista országokban – így Magyarországon is – az utóbbi időkben jelentkeznek egyes lokális eredmények a környezet megővésében és alakításában (például Magyarországon sikerült megállítani a Balaton vízminőségének romlását), az általános helyzet nyugtalanító, és szükségessé teszi az okok mélyebb analizisét.

A világunkban jelentkező ökológiai válságjelenségek nem szakíthatók el a *modern gazdaság és társadalom működésének általános rendszerétől*, az e működésben mutatkozó diszfunkcióktól, a szocializmus esetében mindenekelőtt a *hatékonysági problémáktól*, attól, hogy az európai szocialista országokban „gyenge a tőke hatékonysága; általános a pazarlás az eszközökkel, munkaerővel, anyaggal, energiával”.¹⁵ Hitelt érdemlő becslések szerint a magyar ipari termékek tekintélyes része 20–30 százalékkal nehezebb, mint egy hasonló termék a fejlettebb országokban, s gyakran a termék előállításához felhasznált anyagot és energiát tekintve, s következésképpen a hulladékképzésben még rosszabb az arány, miközben e hulladékok újrafelhasználása terén is jelentős az elmaradásunk. Meghaladná e dolgozat kereteit és a szerző kompetenciáját a környezetvédelem és környezetalakítás közgazdasági kérdéseinek vizsgálata. Az általam ismert irodalomból egyébként úgy tűnik, hogy az ökológiával kapcsolatos közgazdasági kérdések teljes körű és konzisztens kidolgozása még várat magára. Az azonban bizonyos, hogy korunkra *megszűntek a természeti szabad javak*. (Ma már a nagyobb településeken nemcsak a víz, hanem a viszonylag elviselhető levegő biztosítása is mind nagyobb összegbe kerül.) Ennek megfelelően az is nyilvánvaló, hogy a környezet megővésének és helyreállításának költségeit érvényesíteni kell a termékek árában, és széles közgazdasági eszköztárral ki kell kényszeríteni a termelés maximálisan takarékos és környezetkonform formáinak és irányainak kifejlődését. Mindez nem könnyű feladat.

A környezet kémélése a gazdasági működés módjain túl a kialakult hatalmi viszonyoktól, döntési mechanizmusoktól, érdekérvényesítési képességektől függ. A környezet nem racionális használatának, a természet rombolásának elsődleges és alapvető formája a gazdaság pazarló és szennyező működése, főleg az iparra jellemző roppant anyag- és energiapazarlás. De vannak más formák is. Magyarországon például (de más szocialista országokban is) ilyen a településfejlődés alakulása, s ennek az optimálistól távoli, egyebek közt környezetkárosító formái. (Szemléletes példa erre a Balaton-part jelentős részének felparcellázása, vagy a Budai-hegység tájképi és egészségi szempontból egyaránt fontos nagy zöldterületeinek beépítése.) Hivatali struktúránk, a bürokratikus apparátus túlságos hatalma nem bizonyult alkalmasnak ezekben az esetekben (sem) arra, hogy szocialista szempontból optimális vagy ahhoz közelálló megoldások realizálódását biztosítsa. A hosszú távú közösségi érdekek e folyamatokban többnyire post festum kaptak hangot, tömegkommunikációs eszközökben, esetenként hivatalos fórumokon is, de a káros folyamatokat ez sem megelőzni, sem komolyabban befolyásolni nem tudta. A különböző bürokratikus apparátusok a deklarált célokkal ellentétben gyakran éppenséggel a valószínű társadalmi optimumtól jelentősen eltérő különérdekek érvényesülését tették lehetővé. Ezt illusztrálja a Bajkál-tó helyzete. Erre

a tóra, amely az emberiség édesvízkészletének egyhatodát tárolja, s amely egyéb tulajdonságaival is páratlan nemzeti (és nemzetközi) érték, már hosszú évek óta óriási figyelem irányul a Szovjetúnióban, foglalkozik vele a közvélemény, s megővására számos legfelső szintű (párt- és állami) határozat született. *Ennek ellenére* a tó – ipari forrásokból eredő – szennyeződése a legutóbbi időig is fokozódott. A „központi akarat” ilyen elégtelen érvényesülésének tapasztalatait is számításba kell venni akkor, amikor a szocialista társadalom saját gazdaságát és egész társadalmi működési rendszerét környezetkonformmá kívánja alakítani.

Az eddig elmondottak jogosulttá teszik *néhány következtetés* levonását. Nevezetesen:

a) A környezet állapota Magyarországon (és a jelek szerint a többi szocialista országban, sőt globálisan is) romlik, s a belátható közeli jövőben tovább fog romlani. A környezetprobléma tehát a szocializmus számára is komoly kihívás; egyúttal a megoldásban elért eredmények a kapitalizmussal folytatott nemzetközi verseny egyik fontos területét jelentik.

b) A szocialista országokban a környezetprobléma megoldásában a haladás komplex – és tudományosan elégséges mértékben még fel nem tárt – feltételrendszer függvénye, amelynek közgazdasági, technikai, jogi-döntéshozatali és egyéb összetevői vannak. Az ökológiai vonatkozásban megvalósuló haladás az egész társadalmi modernizációs folyamat előrehaladásának függvénye és része. Bár még hiányosak az ismereteink arról, hogy hogyan működhet a természetet valóban hatékonyan óvó, „természetkonform” gazdaság és társadalom, az már történelmileg bebizonyosodott, hogy egy túlcentralizált gazdaság és társadalom, a maga merev struktúrájával és túlduzzasztott bürokratikus apparátusával nem tud megbirkózni az ökológiai válságjelenségekkel. A túlcentralizált modellben viszonylag kevés célt lehet megvalósítani, s ezeket is túlságosan nagy áron (a tárgyi gazdagság, a környezet és a szubjektív faktor jelentős elemeit rombolva, illetve szegényítve). A természet védelme és a természeti károk lehetőség szerinti helyreállítása, valamint az egész környezet hatékony és az embert – személyiségében is – gazdagító alakítása viszont egy kiegyensúlyozott, rendszerszemléletű, komplex és társadalmilag megfelelően kontrollált fejlődési típust igényel. Az ilyen fejlődés lényeges eleme és feltétele hatékony demokratikus mechanizmusok, fórumok és mozgalmak működése.

c) A környezet alakulása, illetve ennek diszfunkciói egyike korunk globális problémáinak; s mivel forrásai beágyazódnak a nemzetközi gazdasági, társadalmi és ideológiai kapcsolatrendszerbe (ennek konfliktusaiba, éles egyenlőtlenségeibe), az ökológiai válságjelenségek felszámolása *végző soron* megköveteli a súlyos egyenlőtlenségeket tartalmazó nemzetközi viszonyok átalakítását, egy olyan nemzetközi rendszer kiépítését, amely a mainál sokkal egységesebb, s a biztonság és tudatos szabályozottság magas fokán áll. E rendszer kialakulása hosszú folyamat; milyenségét, jellegét az előttünk álló kor történelmi küzdelmei fogják eldönteni. Szükséges azonban *már most és folyamatosan* e küzdelmek megfelelő mederben tartása, a nagyon éles konfliktushelyzetek elkerülése; szükséges ugyanakkor mind több területen a különböző társadalmi rendszerek sokirányú, s egyebek közt a természetvédelemre irányuló együttműködésének fejlesztése.

d) A hajdan végtelennek vagy legalábbis nagyon tágasnak tűnő földi természet „Föld-űrhajóvá” zsugorodott, melyben az emberi tevékenység természeti hatásai és a természet spontán folyamatai mindinkább összefonódnak; a természet és a társadalom egy egységes, nagyszisztemmá alakul át. Döntő módon megnő az

ember ökológiai felelőssége, felelőssége a „Föld-úrhajó” sorsáért. A földi természet – végeredményben az egész bioszféra – tudatos emberi szabályozás tárgyává kell hogy váljék. E szabályozás nem irányulhat a természet abszolút változatlan formában való megőrzésére, hanem a „társadalom–természet rendszer” olyan alakítására, illetve befolyásolására, amely biztosítja az alapvető természeti struktúrák és paraméterek reprodukcióját, illetve fenntartását, az egész, összességében történelmileg változó rendszer dinamikus egyensúlyát.

e) A természet, a szűkebb és tágabb emberi környezet megfelelő állapotáról való gondoskodás nem egy külön tevékenységi terület, hanem minden alapvető tevékenységünk egyik aspektusává és szempontjává kell átalakulnia.¹⁶ Az emberi civilizációnak a továbbiakban tudatosan is ökológikus civilizációvá kell válnia.

Befejezésül röviden utalok még *néhány elméleti problémára*. Az ökológiai válságjelenségekre való késedelmes és nem eléggé hatékony reagálásnak voltak a szocializmus történelmi útjában rejlő, máig ható ideológiai okai is. Ennek általános hátterére utal Mihail Gorbacsov (közvetlenül a szovjet helyzetről szólva, de azért – úgy gondolom – nem kis mértékben „rólunk is szól a mese”): „A szocializmussal kapcsolatos elméleti elképzelések sok tekintetben a harmincas-negyvenes évek szintjén maradtak . . . a társadalom tényleges állapota nem vált alapos tudományos kutatások tárgyává.”¹⁷

A szocializmusképet a harmincas-negyvenes években erőteljes utópista-voluntarista vonások és belső ellentmondások jellemezték. A hivatalos szocializmusfelfogásnak azóta különböző országokban különböző mértékben bekövetkezett fejlődése sok kérdésben korrekciót eredményezett, de az alapvető kérdések megnyugtató elméleti tisztázása nem történt meg.¹⁸

Ami mármost a természetvédelem és környezetkialakítás kérdését illeti, itt a – magyar és nem magyar – marxista irodalmat sokáig *apologetikus tendenciák* jellemezték, amelyeknek egyik jegyeként kettős mércét alkalmaztak a kapitalizmus, illetve a szocializmus ökológiai helyzetének vizsgálatában. (Arról nem is szólva, hogy a szocialista országok elég sokáig gyakorlatilag titkolták a környezetszennyezéssel, környezetromlással kapcsolatos adatokat.) Nyikolaj Fedorenko akadémikus például még 1977-ben is arról írt, hogy a szocialista országok ökológiai problémái élességüket és méreteiket tekintve *elenyészőek* a tőkés országokban jelentkező ökológiai válságjelenségekhez képest.¹⁹

A természeti javak és a természeti környezet pazarló használatában feltétlenül közrejátszottak a szocializmus közgazdaságtanának voluntarista elemei. „A marxista értékelmélet mechanikus értelmezése oda vezetett, hogy a természeti erőforrásoknak nem tulajdonítottak objektív értéket, legfeljebb annyit, amennyit a feltárásukhoz szükséges emberi munka jelentett. A természeti erőforrások nem számítottak a nemzeti vagyonba. Az erőltetett iparosítás részére az erőforrásokat vagy névleges áron (nyersanyagok), vagy egyenesen ingyenesen (földterület, víz) bocsátották rendelkezésre.”²⁰

Végezetül az elméleti kérdések sorából még eggyel kívánok foglalkozni – amit nevezhetünk struktúraelméletinek, determinációelméletinek vagy dialektikainak, tetszés szerint. Hogy azonban e kérdésnek jelentősége van a környezetprobléma értelmezésében, az az ökológiai problémával foglalkozó írások egy részéből világosan kiderül. Enyedi György is, Persányi Miklós is utal rá, hogy a társadalom és a természet viszonyának értelmezésében egy merev, nem eléggé dialektikus felfogás volt uralkodó, amely a természetet pusztán valami statikus, külső és lénye-

gében passzív feltételrendszernek tekintette. Különösen pregnánsan szól erről Enyedi György, bírálva azt a felfogást, mely szerint „a természeti környezet a társadalom tevékenységének kerete, külső feltételrendszere” és szembeállítva ezen állásponttal saját felfogását, amely szerint: „A társadalom és természeti környezete egyetlen nagyrendszert alkot, amelyben a lejátszódó folyamatok egymástól nem függetlenek. *A természet a társadalmi folyamatoknak nem kerete, hanem belső eleme.*”²¹ Úgy gondolom, hogy e kérdés általánosabb dialektikai, determinációelméleti, struktúraelméleti stb. problémákat is érint, s ezek újragondolása, illetve korszerűbb, modernebb kidolgozása egyebek közt az emberi társadalom és természet viszonyának, s e viszony modern alakulásának az értelmezését is megkönnyíti.²²

Szükségesnek látszik egy *dialektikus rendszerfogalom* kidolgozása. Századunk különféle rendszerelméletei, rendszerfogalmai lényeges vonatkozásokban túlságosan leegyszerűsítőek. Így például az elem és rendszer kategóriapárost alkalmazzák, s nem veszik észre, hogy a valóságos, objektív rendszerek leírásához legalábbis három fogalomra van szükség; ezek: 1. a rendszer (totalitás, „szerves” egész); 2. az alrendszer (rész, kompartment stb.); 3. az elemek. A folyamatok, s köztük mindenekelőtt komplex struktúrák történelmi átalakulási folyamatainak elemzésénél különösen fontos a *szubordináció* kialakulásának és mibenlétének problémája. Úgy tűnik, hogy az evolúcióelmélet, a bioszféra kutatás és másfelől a modern társadalomelméletek területéről különösen a világgazdasággal és korunk nemzetközi kapcsolataival foglalkozó elemzések alapján *általános törvényként* mondható ki, hogy evolúciós rendszerek esetében a tartós (rendszeres és intenzív) *kölcsönhatás* szükségszerűen *átmegy kölcsönös feltételezettségbe*, amelynek során a függési („feltételezettségi” stb.) viszonyokban *részleges inverziók* (megfordulások) mennek végbe. Ezek az átalakulások a történelmi (természettörténeti vagy társadalomtörténeti) folyamatban a rendszer belső struktúráit is érintik, valamint végbemennek a *rendszer és környezete* viszonyában is. Ez érvényes mind az azonos létszintet képviselő rendszerekre (vagy struktúrákra), mind pedig a fejlődés különböző szintjeit képviselő rendszerekre, illetve egymáshoz való viszonyukra (így például a társadalom és a természet viszonyára is). További fontos mozzanat, hogy a fejlődés folyamán *módosulnak a rendszerek határai*, rendszerek összekapcsolódhatnak, komplex nagyrendszerek jöhetnek létre, korábban önálló struktúrák beépülhetnek egy másik rendszerbe. Nézetem szerint a társadalom és a természet viszonyában napjainkban pontosan olyan változások mennek végbe, amelyek a fenti kategóriák és törvények alkalmazását igénylik, és akár merevebb, akár egyszerűbb kategóriák használatát, illetve egy túlegyszerűsítő módszer esetén kisiklanak az elemzés hálójából. A *nooszféra* eszméje, amit Vernadszkij nyomán főleg szovjet szerzők elemeznek, lényegében éppen azt a felismerést tartalmazza, hogy a társadalom és a természet viszonyában olyan intenzív kölcsönhatás jött létre, hogy e két faktor egységét az elméletnek nyomatékosan rögzítenie kell, továbbá, hogy ebben az egységben az emberi társadalom – amely továbbra is egzisztenciális függésben van a természettől – az egész rendszer mind fontosabb (noha nem kizárólagos) *szabályozójává* válik, s így a továbbiakban már *nemcsak az ember függ* a környező természettől, illetve, szélesebben, a *bioszférától*, hanem – másfelől – a *bioszféra is függővé válik az embertől*, nevezetesen mind nagyobb mértékben rászorul az emberi társadalom tudatos szabályozó reprodukáló és korrigáló tevékenységére.

A társadalom és a természet viszonyának harmonikussá tétele, egy humánus

és egyben gazdaságos és „ökologikus” emberi környezet, illetve társadalmi működésmód megteremtése a szocializmus programjának, eszmerendszerének egyik lényeges eleme, egyben korunkban való megmértetésének egyik fontos területe. Megvalósítása nagyjából még a szocialista társadalmak előtt álló feladat.

JEGYZETEK

- ¹ *Barbara Ward–René Dubos*: Csak egyetlen Föld van. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1975. (Az eredeti megjelenési éve 1972.) 35. old.
- ² *N. N. Moisejev*: Az ember és a bioszféra koevolúciója: kibernetikai aspektusok. Priroda, 1984. 1. sz. 60–67. old.
- ³ *Nyilas József*: A tudományos-technikai forradalom második szakasza. Kossuth Könyvkiadó 1987. 133. old.
- ⁴ A cikket magyarul a Valóság 1984. 6. számában ismertették a 107–108. oldalon.
- ⁵ *Simai Mihály*: A kapitalizmus történelmi perspektívában. Népszabadság, 1985. III. 2. 7. old.
- ⁶ Az SZKP XXVII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1986. 33. old.
- ⁷ *Eric D. Larson, Marc H. Ross és Robert H. Williams*: Túl a nyersanyagok korán. Tudomány, 1986. augusztus, 12–20. old.
- ⁸ *Péter Sándor*: Ideák és realitások. Az „ökonómiaitól” a „bírság-illúzióig”. Forrás, 1987. 1. sz. 16–26. old.
- ⁹ *Görög Tibor–Darai L. Mihály*: Az ökológiai bomba – és nálunk? Valóság, 1986. 2. sz. 48–55. old. (Az idézet a 49. oldalról való.)
- ¹⁰ Népszabadság, 1987. július 16.
- ¹¹ Az ökológiai problémákra is kiterjedő nyíltság szellemében a Pravda V. Gubarjovnak, a csernobili katasztrófa kapcsán írt Szarkofág című dráma szerzőjének terjedelmes beszélgetését közölte *Jurij Izrael*, a hidrometeorológiai és a természeti környezetet ellenőrző állami bizottság elnökével, melyben J. Izrael beszámol a szovjet környezetvédelmi tevékenység állásáról, s ennek során néhány riasztó adatot közöl, egyebek közt a légszennyeződésről és a vízgazdálkodás helyzetéről (például 20 év alatt az Aral-tó víztérfogata 54 százalékkal csökkent, miközben a só koncentrációja közel 2,7-szeresére nőtt), valamint egyes fontos környezetvédelmi határozatok meg nem valósulásáról – mindenekelőtt a különböző főhatóságok ellenérdekeltsége következtében. Ekologija bez koszmetyiki. Pravda, 1987. IX. 7. 4. old.
- ¹² *Enyedi György*: Környezet és társadalom. Forrás, 1987. 1. sz. 1–6. old.
- ¹³ *Persányi Miklós*: Környezetvédelem a szocialista országokban. Természet Világa, 1986. 9. sz. 386–390. old.
- ¹⁴ Mi van a levegőben? (Lengyel környezeti károk). Heti Világgazdaság, 1985. szeptember 7. 15–16. old.
- ¹⁵ *Pozsgay Imre*: A politikai intézmények és a társadalmi fejlődés. Társadalmi Szemle, 1987. 3. sz. 34–40. old.
- ¹⁶ Az a gondolat, hogy a jövőben a környezet megóvása „az ember hétköznapi életének normális részévé válik” megtalálható R. F. Dasmann 1972-ben megjelent Planet in peril című könyvében. Magyarul lásd: *R. F. Dasmann*: Óvjuk meg bolygónkat. Gondolat Könyvkiadó 1975. 118. old.
- ¹⁷ Az átalakításról és a párt káderpolitikájáról. Az SZKP KB 1987. január 27–28-i ülésének dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó 1987. 12. old.
- ¹⁸ A hagyományos szocializmusfelfogás ellentmondásairól lásd *Szamuely László*: Szocializmusfelfogás, modernizáció és reform Magyarországon. Világosság, 1987. 4. sz. 211–216. old.

¹⁹ *Nyikolaj Fedorenko*: Globális prognózisok és reális megoldások. Népszabadság, 1977. V. 21.

²⁰ *Enyedi György*: Idézett mű, 4. old.

²¹ Ugyanott, 1. old.

²² Lásd *Buk Pál*: A kölcsönhatás és rendszerszerveződés mozzanatai az ember (társadalom) és a természet viszonyában. A magasabb és az elemibb létszint egymáshoz való viszonya, s kapcsolatuk struktúrájának evolúciós változásai. SOTE Marxizmus-Leninizmus Intézet. Tudományos Közlemények, 14. sz. 1984. 103–117. old.; továbbá *Buk Pál*: Determinációs struktúrák és irányok a társadalom és a természet viszonyában. Társadalom, Tudomány, Egészségügy, 1. sz. 1985. 59–71. old.

műhelytanulmányok

ÚJ KIADVÁNYUNK

Laki László

**Az alacsony iskolázottság
újratermelődésének
társadalmi körülményei
Magyarországon**

196 oldal, 56,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
BUDAPESTI KERÜLETI
MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

A Magyar–Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság VII. ülészakáról

(Baku 1987)

1987. szeptember 28. és október 3. között került sor a Magyar–Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság VII. ülészakára, amelyet a Szovjetunió Tudományos Akadémiája és az Azerbajdzsán SZSZK Tudományos Akadémiája közösen rendezett meg. A bizottságnak az a feladata, hogy rendszeresen megtervezze a kétoldali együttműködést a magyar és a szovjet társadalomtudományi kutatóhelyek között, folyamatosan koordinálja a munkát, és törekedjen arra, hogy koncentrálja az erőket a társadalmi, politikai fejlődés legfontosabb kérdéseire. Ennek keretében 1983-ban Jerevánban és Tbiliszi-ben, 1985-ben Budapesten és Pécsen került sor a bizottság ülésére. 1985-ben kidolgozták és elfogadták az együttműködés tematikus tervét az 1986 és 1990 közötti időszakra. A jelenlegi, bakui ülészakon a két évvel korábban elfogadott tervhez néhány módosító javaslat hangzott el csupán, amelyek az együttműködés hatékonyságát voltak hivatva előmozdítani.

Az ülészakra 24 főből álló magyar delegáció utazott ki; a szovjet delegáció létszáma 25 fő volt, de rajtuk kívül néhány meghívott azerbajdzsán társadalomkutató is részt vett az ülészak munkájában.

Az ülészakon elsőként a magyar–szovjet társadalomtudományi együttműködést értékelték, s javaslatokat tettek a közös tevékenység hatékonyságának fokozására.

A bizottság társelnökei, *P. N. Fedossejev* és *Pach Zsigmond Pál* akadémikusok rövid bevezetőjükben rámutattak, hogy a bizottság munkájában eddig még nem látszik kellőképpen a megújulási szándék, a „peresztrojka” szelleme, a sokszor hangoztatott újfajta gondolkodásmód. Az együttműködési témák között kiemelten kellene foglalkozni a tudományos–műszaki haladással, a szocialista integrációval, magával a reformmal.

A magyar tagozat javaslatait annak titkára, *Halay Tibor* írásban terjesztette elő. Ebben áttekintette az 1986 és 1990 közötti időszakra elfogadott együttműködési terv tartalmát, megállapítva, hogy az anyagi és szellemi erőket még mindig nem sikerült kellő mértékben koncentrálni a prioritást élvező témákra, s bizonyos fókig spontán módon több csatornán folyik az együttműködés, a közös kutatás egyelőre inkább csak kívánság. Javaslattal hangzott el egy komplex albizottság létrehozására. Szó volt az új együttműködési formák kereséséről (hosszabb tanulmányutak, vendégprofesszúra,

kölcsönös publikáció, a fiatal szakemberek nyári iskolája, a következő ülésszak időben történő, érdemi előkészítése).

Az ülésszak résztvevői meghallgatták a történész és a közgazdász albizottság vezetőinek beszámolóját. A történész albizottság munkáját értékelve az előadók, *T. M. Iszlamov* és *Mucsi Ferenc* hangsúlyozták, hogy a „peresztojka” szellemét a közös kutatásokban is érvényesíteni kívánják: például meg akarják szüntetni a történelmi kutatás úgynevezett fehér foltjait, és szükségesnek tartják a szovjet, illetve magyar történelmet közösen érintő események (például Magyarország felszabadítása, 1956 stb.) ismételt és mélyreható elemzését. A két ország történései – az eddigi gyakorlat kedvező tapasztalatai alapján – továbbra is egyeztetik álláspontjukat a nagyobb nemzetközi tanácskozások előtt. Az együttműködés új eleme lesz, hogy a szovjet és a magyar történészek összehasonlítták az iskolai történelemtan-könyveket. A közgazdász albizottság szovjet tagozatának alelnöke, *J. V. Jaremenko* az eddigi rendezvények tapasztalatait összegezte és felvázolta, hogy ebben az évben sorra kerülő tallinni, majd a következő évi magyarországi szimpóziumok elsősorban a gazdasági mechanizmus reformjával, a gyorsítás stratégiájának társadalmi tényezőivel és egy sor aktuális gazdaságpolitikai kérdéssel (szabályozók, a pénzügyi és bankrendszer modernizálása, exportáru alapot bővítő intézkedések, a gazdaságtalan termelés visszaszorítása, az áruforgalom dinamizálása) foglalkoznak majd.

A beszámolókat élénk vita követte. A résztvevők elfogadtak egy javaslatot komplex albizottság létrehozásáról, de többen hangsúlyozták, hogy az albizottságban működő négy diszciplína (filozófia, jogtudomány, pszichológia és szociológia) alapján olyan témát kell

találni, amely a multidiszciplináris kutatás magasabb színvonalára emeli az eddigi együttműködést. Elhangzott, hogy valamennyi albizottság munkájába be kell kapcsolni a felsőoktatási intézményeket, a különböző társaságokat, valamint földrajzi értelemben is (Magyarországon a vidéki, a Szovjetunióban a köztársasági kutatóhelyek bevonásával) ki kell szélesíteni az együttműködést. Különböző vélemények hangzottak el egy esetleg később létrehozandó irodalmi-nyelvészeti-esztétikai albizottság tervéről (amit eredetileg a magyar fél kezdeményezett). Az együttműködés továbbfejlesztése érdekében meg fogják vizsgálni az anyagi és személyi feltételeket is. Az albizottságok rendszere felveti azt a kérdést, hogy milyen legyen magának a bizottságnak a munkamódszere, milyen új tartalmat, új tevékenységi formákat hordozzon (többek között szó volt integratív, inspiratív, koordinatív és közvetítő tevékenységről).

A hozzászólók további elméleti és módszertani kérdéseket, illetve kutatási témákat is felvettek, mint például:

- Lukács György elméleti munkásságának újfajta értékelése a Szovjetunióban, Lukács György több művének kiadása;

- a szocialista realizmus új felfogása, a realizmus, a pártosság és a formalizmus kérdései;

- a gazdasági élet és a társadalmi élet együttes reformja a szocializmusban (a témában esetleg egy elemző-összehasonlító konferencia szovjet és magyar kutatók között);

- a mai szociáldemokrácia kutatása (s esetleges feltüntetése az együttműködési tervben);

- az oktatás és nevelés szempontjainak érvényesítése a közös kutatásokban;

- a magyar internacionalisták történeti kutatása;

– a levéltári anyagok jobb hozzáférhetősége;

– a társadalomtudományi és a természettudományi (műszaki) együttműködési bizottságok munkájának összehangolása.

Az ülészak elfogadta azt a javaslatot, hogy a bizottság elnökei, alelnökei és titkárai rendszeresen találkozzanak a két ülészak közötti időszakban; célszerű lenne egy úgynevezett bizottsági munkairodát létrehozni. A jelenlegi időszakra vonatkozóan konkrét döntés is született, amelynek értelmében a bizottság nemzeti tagozatai 1988. január 15-ig összegzik elképzeléseiket és javaslatokat, majd pedig a bizottság titkárai 1988. február 15-ig egyeztetik az 1988 és 1990 közötti időszakra szóló együttműködési terveket.

A társadalomtudományi együttműködést általában igen kritikusan ítélték meg az ülészak résztvevői; több esetben felhívták a figyelmet arra, hogy bizonyos követelmények (egyes témák kutatási prioritása; formális elemektől mentes együttműködés; publikációs lehetőségek) évek óta csak követelményként fogalmazódtak meg, de a valóságban nem teljesültek.

Az ülészak javaslatot tett a két Tudományos Akadémia elnökségének egy közös társadalomtudományi díj odaítélésére. A bizottság társelnökeinek kezdeményezésére az ülészak a *A Nagy Október és a Magyar Tanácsköztársaság* című, szovjet-magyar szerzői kollektíva által elkészített mű díjazására tett javaslatot (a szerzők: T. M. Iszlamov, B. I. Kovalj, A. I. Puskas, Hajdu Tibor, Milei György és Mucsi Ferenc).

Az ülészak résztvevői és az azerbajdzsán tudományos közélet képviselői együttes ülésen emlékeztek meg a nagy októberi szocialista forradalom 70. évfordulójáról. A megemlékezésen *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, *P. N. Fedoszejev* akadémikus és *A. M. Asz-*

lanov, az Azerbajdzsán SZSZK Tudományos Akadémiájának levelező tagja mondott beszédet. Hangsúlyozták, hogy az októberi forradalom új fejezetet nyitott az emberiség történetében, erősítette a Szovjetunió népeinek, illetve a szovjet és a magyar népek internacionalista barátságát.

A hagyományoknak megfelelően az ülészak tudományos konferenciával folytatta munkáját; ez alkalommal „Az emberi tényező aktivitásának kérdései a szocialista építés jelenlegi szakaszában a Szovjetunióban és a Magyar Népköztársaságban” című témában. A szovjet és a magyar előadók írásban tették közzé előadásaikat, s az előadók egy-egy tízperces szóbeli kiegészítést fűztek a leírtakhoz. A következő előadások hangzottak el:

Kulcsár Kálmán: Az „emberi tényező” történeti-társadalmi kötöttsége

D. A. Kerimov: Az emberi tényező aktivizálása a politikai szférában

Schmidt Péter: Demokrácia és politikai rendszer a Magyar Népköztársaságban

B. F. Lomov: Az emberi tényező: pszichológiai problémák

Pataki Ferenc: A munkára ösztönzés és az elosztás szociálpszichológiai kérdései

N. J. Petrakov: A pénzforgalom fokozása és a gyorsítás stratégiája

L. P. Bujeva: Az emberi tényező: a kutatás problémái és az aktivizálás útjai

Sziklai László: Filozófiai elmélkedések az emberről

Vámos Tibor-Tamás Pál: Az új technika elsajátításának társadalmi feltételei.

Az alábbiakban röviden összefoglaljuk az előadásokat.

Kulcsár Kálmán akadémikus, az MTA főtitkárhelyettese bemutatta, hogy az „emberi tényező” mint fogalom, milyen helyet foglal el a társadalomtudományi kutatásokban. Gyakran

találkozunk azzal, hogy az emberi tényezőt teljesen leszűkített felfogásban vizsgálják, de még így sem kap kellő figyelmet a konkrét szervezeti gyakorlatban. Az emberi viszonylatok nem határolhatók le szervezeti keretekkel, s a magyar szociológia egyik jelentős eredménye, hogy a szervezeti jelenségeket társadalmi-történeti környezetükkel együtt vizsgálja. Felvetődik az a kérdés is, hogy az emberi tényező társadalmi helyének vannak-e rendszer-specifikus elemei a szocialista társadalomban. Minthogy az európai szocialista társadalmak Kelet-, illetőleg Közép-Kelet-Európa régióiban alakultak ki, magától értetődik, hogy e társadalmak jellegzetességei is e régiók történeti feltételeiben gyökereznek. Kulcsár Kálmán statisztikai adatok bemutatásával támasztotta alá, hogy az emberi tényező két legfontosabb eleme, a képzettség elért szintje és a felsőfokú végzettségűek aránya fontos ugyan, de nem elégséges ahhoz, hogy az ország a nemzetközi mezőnyben kiemelkedő gazdasági teljesítményt mutasson. A tömegesen képzett dolgozókból lassan alakul ki olyan értelmiségi réteg, amely hozzá tud járulni az ország társadalmi-gazdasági problémáinak megoldásához, mint a társadalmi és szervezeti folyamatok tudatos résztvevője; amelynek racionális magatartására építeni lehet. Régióink elmaradottsága és „mássá” fejlődése, a történetileg szinte állandóan meglevő adaptációs kényszer olyan sajátos viszonyokat hozott létre, amelyeknek következményei, például az így létrejött politikai kultúra, kevés teret engedtek a kisebb helyi vagy szervezeti autonómiáknak, a felelős cselekvés következményeivel is számoló racionalitásnak. A kialakult paternalista politikai kultúra egyik leglényegesebb eleme az „alattvalói” jellegű magatartás, amely szinte meggon-dolás nélkül aláveti magát a legitimnek elfogadott irányítás kívánságai-

nak, bizalommal fogadja utasításait, „gondoskodását”, ám ha a viszonyok tartósan megromlanak, a korábbi bizalom teljes elutasítássá válik. Ehhez hozzájárult még egy olyan társadalomkép, amely a világ rendjét megingathatatlanak tekinti, amelyben az egyén jelentősége minimális, a vezetésben való hit ellenben nagyon nagy. A modernizáció első nekilendülése után – különösen a gazdasági életben – megmutatkoztak egy másfajta világkép és értékrend vonásai is, amelyek súlyt adtak az egyéni cselekvésnek; ez az értékrend azonban az adott kulturális és politikai kontextusban és az idő rövidsége miatt még nem bontakozhatott ki. Jelenleg, amikor felértékelődik a tudás, a kreativitás, a szakértelem helye és szerepe a társadalom egészében és szervezeteiben, társadalmunk anyagi, politikai és gazdasági korlátai egyelőre nehezítik ezt az átrendeződést.

D. A. Kerimov, a SZUTA levelező tagja, az SZKP KB mellett működő Társadalomtudományi Akadémia tanácskezelője részletes áttekintést nyújtott a szovjet képviseleti rendszer fejlődéséről. Rámutatott, hogy a tanácsrendszer – a helyi tanácsok tagjaitól a Legfelső Tanácsban való képviselői részvételig – több mint 30 milliós tömeget érint aktívan, ez a nagy tömeg azonban inkább csak mennyiségi erőt jelent, nem minőségi tartalmat. Nemcsak emberi, személyi lehetőségeik miatt válnak gyakran érdektelenné és közömbössé a tanácsstagok és a képviselők, hanem maga a rendszer sem teszi lehetővé, hogy önmagukat, a személyiségükben rejlő „emberi tényezőt” kibontakoztathassák.

Az előadó részletesen tárgyalta, hogy a magyar választási rendszer reformja milyen új elképzeléseket és ötleteket hozott a szovjet képviseleti rendszer megváltoztatása, megújítása szempontjából. Véleménye szerint döntő mértékben meg kell újítani az

egész szisztémát; ennek része lehet, hogy bevezetik a kettős, illetve többes jelölést. Bár a magyar választási reform sok új gondolatot adott, bizonyos kérdésekben, például a pótképviselő megválasztásában eltérő megoldást keresnek. Hangsúlyozta, hogy a választási rendszer demokratizálásához tartozik az is, hogy megszűnjön a megbízások és funkciók halmozása. Jelenleg ugyanis egy-egy miniszter, államtitkár vagy az államapparátus más vezető személyisége rengeteg tisztséget visel (állami és pártfunkciók, különböző társaságok elnökei, bizottságok és tanácsok vezető tisztségviselői), s ezek közül egynek is nehéz lenne teljes mértékben és felelősséggel megfelelnie. A képviseleti rendszer hatékony működését akadályozza, hogy a horizontális és vertikális alárendeltségi szintek teljes mértékben keverednek és átfedik egymást, s ezáltal a helyi, az egyéni kezdeményezés, a helyi szervek önállósága és hatékonysága rendkívül gyenge marad. Sajnálatos, hogy az államapparátusi tevékenység számítógépesítése nagyon lassan halad és rendkívül nagy mértékben megdrágítja az amúgy is költséges adminisztratív tevékenységet. Nagyon kritikusan szólt az állam- és jogtudomány, illetve a politikatudomány helyzetéről a Szovjetunióban és a szocialista országok többségében. Mind ez ideig az elmélet nemigen segítette elő egy kedvezőbb államapparátusi gyakorlat kialakulását, s ebben gyors megújulásra van szükség.

Schmidt Péter, a jogtudományok kandidátusa, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete tudományos osztályvezetője az intézetben folyó kutatások alapján a magyar politikai rendszer elemzésének főbb következtetéseit foglalta össze. Rámutatott, hogy a társadalomtudományok korábbi gyakorlatában a fennálló politikai rendszer demokratizmusának feltétlen

és állandó „visszaigazolásával”, a marxizmus klasszikusainak pusztá idézésével próbálták társadalmi folyamatokat megmagyarázni. Az egyetlen lehetséges út a társadalom politikai folyamatainak tényleges elemzése és a szükséges következtetések levonása.

„A szocialista társadalom eddigi fejlődése nem tudta túllépni azt a társadalom polgári fejlődése során kialakult törvényszerűséget, hogy a politikai berendezkedés működése során szét kell választani a politikai mozgások állami és nem állami mozgásformáit” – állapította meg az előadó. Bebizonyosodott, hogy a képviseleti szervek az államszervezetbe beépülő szervek, amelyek a társadalomban megfogalmazódó törekvéseket közvetítik (vagy nem közvetítik) az államapparátus felé, de a nagy társadalmi tömegszervezetek a képviseleti szervektől elválnak, azokkal nem olvadnak össze. Az államtól elhatárolódó társadalmi mozgások („civil” társadalom), a pártviszonyok Kélet-Európában messze fejletlenebbek voltak, mint Nyugaton. A második világháború utáni helyzetben – elvileg hibásan – a szocializmus alaptörvényének jelentették ki az egypártrendszerű politikai berendezkedést. Ez az értékelés viszont ma nem azt jelenti, hogy a politikai berendezkedés többpártrendszerű visszaállítása lehetne a társadalom demokratizálásának egyetlen útja. Napjainkban a mai politikai berendezkedést kell alkalmassá tenni valós társadalmi érdek- és véleménykülönbségek kifejezésére, ütköztetésére és integrálására. A jelenlegi helyzetben a társadalmi érdek- és véleménykülönbségek kifejeződnek ugyan, de anarchikus formákat öltenek és túl naturáisan jelennek meg; hiányzik az érdekek integrálása, a közös nevezők keresése, a nyilvánosság. Akik nem jutnak érdekérvényesítési lehetőséghez és a létező vagy elképzelt „hivatalos” állásponttal nem egyező álláspontot vallanak, azok

akarva-akaratlanul ellenzéki pozícióba kerülnek. Ezek után természetesen merül fel a párt vezető szerepének értelmezése, mint a probléma magja, hiszen a politikai berendezkedés központjában ma a párt áll. Értelmetlen és hamis minden olyan törekvés, amely a párt vezető szerepének értelmezését örök időre szólóan akarja megfogalmazni. Ha a hatalomgyakorlás rendszerében növelni kívánjuk a részt vevő szervezetek véleménykifejező szerepét, akkor azok pártirányítását is módosítani kell. Elmondható, hogy az MSZMP felismerte a hozzá viszonyított autonóm mozgások jelentőségét, igényelte a döntéseknél a különvélemény kifejezését, de megtartotta magának a korlátlan döntési jogot. Ennek eredményeként a megvalósuló integrációt szinte kizárólag a párt központi szervei végezték el. Rendkívül bonyolult és ma vitatott kérdés, hogy a párt és az államapparátus elhatárolása, a hatáskörök, vagy másképpen a hatalom felosztása hogyan alakul és milyen tendenciák várhatók. A politikai rendszer demokratizálása során nem a párt „korlátozása”, pontosabban a hatásköri korlátozása a megoldás – hiszen a párt, mint politikai mozgalom, hatásköre politikai értelemben korlátlan –, hanem az érdekek és véleménykülönbségek kifejező szervezetrendszer kialakítása. Persze a politikai viszonyok fejlesztéséhez elengedhetetlenül szükséges a párt belső demokratizmusának növelése, hogy egy hatalmon levő párt tudja korlátozni önmagát, hogy új megoldásokat keressen. Az MSZMP felismerte, hogy a mai magyar társadalomban a politikai szövetségkeresés más megoldásokat kíván, mint amilyenek a 30 évvel ezelőttiek voltak.

B. F. Lomov, a SZUTA levelező tagja, a SZUTA Pszichológiai intézetének igazgatója kifejtette, hogy a jelenlegi időszak a korábbiaknál sokkal erőteljesebben veti fel az emberi viszonyok, az

egyéni törekvések, a személyiség és a pszichikum kérdéseit. Természetesen volt olyan idő, mikor a kollektivizmus látszott az egyedül üdvözítő eszmének, és az ember csak mint az óriási és névtelen tömeg egyik kis porszeme jelent meg. Ma már egyre gyakrabban fogalmazódik meg, hogy a társadalomban semmi sem történik az egyes ember közreműködése nélkül, és a szocializmusnak, amely valójában a leginkább emberközpontú társadalom, ezt mindig szem előtt kell tartania. A szocialista társadalom nem működhet hatékonyan, ha nem találja meg a tömegek alkotó tevékenységének fejlesztéséhez szükséges új módokat a társadalom életének minden egyes területén. A szocializmusban nem osztályok állnak szemben egymással, mégsem konfliktusmentes a társadalom, az egyéni konfliktusokat, az erkölcsi és szociális összeütközéseket nem lehet kizárni. Ismét meg kell vizsgálni, mit jelent az új, szocialista ember, mint személyiségminta. Az eddigiektől eltérően jobban meg kell érteni az egyes embert, érdekeivel, szükségleteivel és vágyaival együtt, és meg lehet érteni cselekedeteinek mozgatórugóit is. Mindezeket a kérdéseket eddig kevésbé kutatták, és jelenleg rendkívül fontos, hogy az embert komplex módon, sokrétű társadalmi kapcsolatrendszerének figyelembevételével vizsgáljuk.

Pataki Ferenc akadémikus, az MTA Pszichológiai Intézetének igazgatója a munkára ösztönzés és a fogyasztás kérdéseit a szociálpszichológia fogalmi eszközeivel közelítette meg. Az „elosztás” és az általa szabályozott „fogyasztás” olyan közgazdasági tények, amelyeket a legtágabb értelemben átfonnak az egyéni és társadalomlélektani tényezők. A tisztán ökonómiai és jogi megfontolásokon kívül a munka szerinti elosztás pszichológiai és antropológiai képzeteket is hordoz, vagyis felvetődik, hogy milyen tényezők együt-

tese ösztönzi a leghatékonyabb munkára a társadalmi embert. Lényeges szempont a szocialista tudat és erkölcs fejlődése is, amikor a szocialista elosztási rendszerről van szó. Az előadó részletesen elemezte az anyagi és erkölcsi ösztönzés összefüggéseit, mivel ez a kérdéskör mind történetileg, mind napjainkban meglehetősen kiélezett formában került és kerül újra és újra napirendre. Ez a feszültség csak az ideologikus-tudati mozzanatok, a konkrét munkavégzés feltételeiben rejlő társadalmi-gazdasági tényezők és közvetlen anyagi érdekelttség motiváló-serkentő szerepének összehangolt érvényesítésével oldható fel. Számolnunk kell az-
 zal, hogy az egyéni anyagi érdekelttség következetesebb érvényesítése nyomán várhatóan társadalmunk minden szintjén nyíltabbá válnak az érdek-összeütközések. E tendenciával szemben azonban egy sajátos, a konfliktust megkerülni akaró törekvés is érvényesül, amely gyakran hivatkozik a kollektivitás és humanitás szempontjaira, és ezzel makacsul vissza-visszatér az egyenlődsihez. Feltehetően társadalmi intézményeink és kollektíváink konfliktustűrőse igen alacsony, s ezért a kisebb-nagyobb csoportok érdek-összeütközései nem tisztán érvényesülnek, hanem eltérítődnek. Az elosztás és a hozzá kapcsolódó fogyasztás mintái, elemei is a társadalmi mozgásoknak megfelelően módosulnak (státuszszimbólumok, a társadalmi presztízs változó képzetei), de a fogyasztási szokásokat nehezen lehet befolyásolni, s ezzel kapcsolatban mind többször kerül szóba, hogy van-e és lehet-e a szocializmusnak sajátos fogyasztási mintája.

N. J. Petrakovnak, a SZUTA levelező tagjának, a SZUTA Központi Közgazdasági-Matematikai Intézete igazgatóhelyettesének előadása különösen érdekes volt a magyar hallgatóság számára, mivel a pénzügyi és bankrendszer reformjának szükségességét erő-

teljesen fogalmazta meg. Széles körű elemzést adott a szocialista vállalatok és az állami költségvetés átláthatatlan pénzügyi kapcsolódásairól, amelyek miatt a teljesítmény, a hatékonyság elvész, illetve nem mérhető. A vállalatok nem érdekelték a teljesítmény növelésében, habár erről rendkívül sokat beszélnek, és különösen nem érdekelték abban, hogy termékeik minőségileg is megállják helyüket. A pénzügyi és hitelrendszer egyáltalán nem a jól teljesítő vállalatokat segíti, hanem szinte a tervezési és irányítási gazdasági egységek mulasztásait fedezi. Az előadó kritikusan elemezte az egész szovjet államrendszert, nyíltan beszélt az inflációs jelenségekről, és kifejtette, hogy a rubel „keménységére” szükség van. A pénzforgalom szorosan összefügg az áru- és pénzviszonyok egészével, a munka szerinti elosztás, a szocializmus tervszerű fejlesztésének kérdéseivel is. Mindezek olyan kérdések, amelyek a szovjet közgazdaságtanban a legutóbbi időig nem kaptak kellő figyelmet. Döntő változást sürgetett hitelintézmények, elsősorban a Szovjetunió Állami Bankja működését illetően is. A hitel- és pénzügyi munkát feltétlenül specializálni kell; e feladatnak egy monopolhelyzetben levő, óriási szervezet nehezen tud megfelelni. A Szovjetunióban különben egészen 1959-ig többfajta bank is létezett, s ha abban az időben volt is értelme összeolvasztásuknak, a jelenlegi situációban olyan pénzügyi szervezetre van szükség, amely önállóan és rugalmasan képes működni.

L. P. Bujeva, a filozófiai tudományok doktora, a SZUTA Filozófiai Intézetének osztályvezetője a szocialista kezdeményezőkészség, vállalkozókedv, illetve az erkölcs, a munka szerinti elosztás kölcsönös összefüggéseivel foglalkozott. Érdekesen fejtegette, hogy bizonyos fokig a régi ideálok már nem felelnek meg a mai követelményeknek. A nagy forradalmár példaképek, akik

az önfeláldozás, a bátorság, a hazaszeretet, az emberek iránt érzett felelősség jelképei voltak, ma sem vesztettek jelentőségükből, de a forradalmi hősiesség ma feltétlenül mást jelent. Amikor a „peresztrójkáról” beszélünk, nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a tudat, a gondolkodásmód átalakításáról is szó van. Rendkívül nehéz, hogy a „peresztrójka” eljusson az egyes emberhez, hogy felszabadítsa alkotó energiáit, társadalmi aktivitásra serkentse, hogy értelmét lássa annak, ha hasznosat tesz a társadalom érdekében. A gyorsítás stratégiája nemcsak a tudományos és műszaki, illetve gazdasági területekre vonatkozik, hanem a társadalmi élet valamennyi szférájára ki kell terjednie. Az intenzifikálás, gyorsítás, és más hasonló fogalmak túlságosan a „dologi”, a gyakorlati élethez kötődnek; pedig mindez nem valósítható meg, ha nem növekszik a tudomány szerepe, ha nem kap egyre nagyobb teret a képzés és az emberek erkölcsi, állampolgári, általános felkészültsége, ha háttérbe szorul a művészet világa, a természet, s mindaz, ami az életet emberivé teszi. Részletesen beszélt az emberi tartalékokról és ösztönzőkről, az általános és egyetemes emberi kultúra előrevivő erejéről.

Sziklai László, a filozófiai tudományok doktora, az MTA Filozófiai Intézetének megbízott igazgatója hozzászólásában L. P. Bujeva előadásához kapcsolódott, de átfogó képet adott a marxista emberfelfogás alakulásáról. Majd az ember, a természet és a munka összefonódásának bemutatásával jutott el Lukács György felfogásához. Ezután az előadó annak a véleményének adott hangot, hogy az emberi tényező jelentősége a szocializmusban olyan lesz, amely megfelel a társadalom „állapotának”. Az emberi tényező és a technika kapcsolatrendszerét tárgyalva kifejtette, hogy ebből a szempontból a marxisták feladata mindig is az volt és az ma-

rad, hogy rávilágítsanak: a technika csupán eszköz, a termelőerők fejlesztésének eszköze, és a termelőerők legfontosabb része az ember, a képességekkel és tulajdonságokkal rendelkező individuum. Az emberi tényező a szocializmusban rendkívül sok történelmi példával illusztrálható; a szerző a XX. kongresszus vízválasztó jelentőségére utalt, amikor nemcsak az ember, hanem az egyén, a személyiség fontossága is új tartalmat nyer.

Vámos Tibor akadémikus előadását *Tamás Pál*, a szociológiai tudományok kandidátusa, az MTA Szociológiai Kutatóintézetének munkatársa egészítette ki szóban, mivel Vámos Tibor nem tudott személyesen részt venni az ülésen. Az előadás és a szóbeli kiegészítés a Társadalomtudományi Intézetben folyó kutatásról adott tájékoztatást. Egyértelműen, éles megfogalmazásban tárták fel azt a helyzetet, hogy a Nyugat és a Kelet közötti technológiai rés egyre nagyobbá válik. Magyarországon, ahol a gazdaságpolitikai és társadalompolitikai reformoknak van ugyan bizonyos fokú múltja és vannak tapasztalatai, választ kell adni arra a kérdésre: fel tud-e az ország zárkózni a nagyobb műszaki és gazdasági lehetőségekkel rendelkező országok mellé, vagy véglegesen a perifériára szorul. Összehasonlító vizsgálatokat végeztek Magyarország és olyan országok között, amelyek hasonlóságot mutatnak a hazai fejlődéssel, illetve összevetették a két német állam fejlődését, elsősorban azért, mert a történelem folyamán évszázadokon keresztül a német fejlődés gyakorolta Magyarországra a legnagyobb befolyást. Az előadás részletesen elemezte a magyarországi műszaki fejlesztési politika döntéshozatali mechanizmusait, s ennek nagy hiányosságait. A fejlesztési politika nem ismerte fel idejében a kibernetika, a biológia, a számítástechnika szerepét, elhanyagolta az infrastruktúrát, ugyan-

akkor idealizálta a múlt századi ipari struktúrákat. Nemcsak az ötvenes években, hanem a hetvenes években is olyan fejlesztési politika érvényesült, melynek következtében Magyarország sorra elvesztette azokat a pozíciókat, amelyeket a korábbi évtizedek fejlődésével megszerzett (elektronika, híradástechnika, finommechanika, mezőgazdaság-fejlesztő technológiák). A szerzők bemutatták a gazdasági és fejlesztési nehézségeket tovább bénító tényezőket (a korábbi ideologikus világképből kiinduló kelet-európai modellt, a monolit struktúrákat, a vertikális hierarchiájú szervezeteket, az adaptációs gyengeségeket stb.). Bemutattak néhány sikeres magyarországi vállalkozást is; ezekben új technológiát vezettek be, ezáltal gazdaságossá tették a termelést, a magyar átlagtól erősen különböző munkafegyelmet és munkakultúrát honosítottak meg. Természetesen nagyon sok múlik a dinamikus vezetőkön is, valamint azon, hogy ez a kultúramódosulás kiterjedjen a dolgozók minden rétegére és minden tevékenységére. A sikeres vállalkozásoktól eltérően a konzervatívabb vállalatok a pártszervezetet és a szakszervezetet igyekeztek védőbástyául használni, vagyis a védekezési és érvényesülési lehetőségeket a vállalati alaptervékenységen kívül keresik. A vezetői stílus; a helyi, belső demokrácia; az ifjúság és politika; az oktatás és a pedagógusok helyzete – ezek a kutatási területek mind részei annak a kiterjedt vizsgálatnak, amely választ keres a jelen kérdéseire, hogy megoldási javaslatokhoz juthassunk el a mostani nehéz helyzetben.

Az előadások hamarosan publikálásra kerülnek.

Az előadásokat vita követte, s a hozzászólások számos témát érintettek. Így vizsgálták az emberi tényező fogalmát és értelmezését a „peresztrojka” szellemében; rámutattak, hogy az eszmék és a mindennapok távol kerültek egymástól; felvetették a minőségi értékek kérdését a szocializmusban. Megfogalmazódott a kérdés, hogy mit jelentenek és meddig érvényesek a konstans tényezők a szocializmusban és mikor válik az állandóság dogmává. Rámutattak az emberi energiákkal, az emberi erőfeszítésekkel való takarékoskodás szükségességére. Felmerült még az „ember” reformja; a társadalmi felelősség; az emberi tényező és az érzék, a kreativitás mint az emberi tényező része.

Elmélyültebb vitára az idő rövidsége miatt most sem kerülhetett sor, bár az előző üléshez képest történt előrelépés. A magyar és a szovjet delegáció vezetőit fogadták az Azerbajdzsán Kommunista Pártja Központi Bizottságában. Az ülés ideje alatt a magyar delegáció tagjai megismerkedtek a köztársaság történelmi emlékeivel, jelenével. A vendéglátók által összeállított kulturális és szabadidős programokat szomorúvá tette az a tény, hogy a szovjet delegáció egyik tagja, Z. V. Udalcova, a SZUTA levelező tagja, a Szovjet-Magyar Történész Vegyesbizottság szovjet alelnöke 1987. szeptember 29-én váratlanul elhunyt.

Homonnai Márta

„Társadalom a határon”

(Az Osztrák Szociológiai Társaság
nemzetközi konferenciája)

Vajon mit jelképez a konferencia plakátja, amelyet a programfüzet címlapjára nyomtattak, s amellyel telergasztották a grazi Karl-Franzens Universitát falait, oszlopaít? Elmosódott futó alakok látszanak rajta, hátuk mögöl cikcakkos, lángnyelvet idéző alakzat nyúlik be a képbe. Mintha üldöznék őket? Európa fél, Európa menekül? Vagy e különös alakzat valami bajt, veszélyt, rosszat jelent, amiből éppen sikerült kijutni? Megmenekültünk? De a kép másik széle üres! Merre tart Európa?

1987. október 22. és 24. között nemzetközi konferenciát rendezett az Osztrák Szociológiai Társaság. Számos európai ország (Hollandia, NSZK, Ausztria) szociológiai társasága rendez évenként-kétévenként „szociológus napokat”, a hazai szociológiai vándorgyűlésekhez hasonló rendezvényt. Ezek az alkalmak mindenütt „seregszemlét” jelentenek: előadások hangzanak el, viták folynak, többnyire több szekcióban, hogy minél többen szóhoz jussanak, és hogy a konferencia szakmai műhelymunkára is lehetőséget nyújtson. Emellett e rendezvények „számvetésre” is alkalmat kínálnak. Hol tart a szociológia tudománya az illető országban, milyen presztízt vívott ki magának, mennyire van lehetőségük vagy

képességük a szociológusoknak, hogy hozzászóljanak társadalmuk aktuális problémáihoz? Ilyen kérdések fogalmazódnak meg a plenáris ülések előadásain, vitáin.

Az Osztrák Szociológiai Társaság a 10. szociológusi napoknál tart, s ebből az alkalomból nemzetközire szélesítette szokásos rendezvényét. A külföldi résztvevők döntő mértékben nyugat- és kelet-európaiak, a tengerentúlról alig voltak. Így a seregszemle, de még inkább a számvetés európai mértéket és jelleget öltött, kelet és nyugat párbeszédére szólítottak fel és kínáltak alkalmat az osztrák szociológusok.

Jelképes a konferencia címe: *Társadalom a határon*. Ausztria valóban a „határon” van, politikai-katonai semlegességével, a nyugat és kelet, a kapitalizmus és szocializmus között. Úgy tűnik, az osztrákok tudatában vannak e történelem adta „híd szerepüknek”, s ezt meghatározónak tekintik mind a politikában, mind a tudományban. *Társadalomstruktúra és társadalmi tudat Kelet- és Nyugat-Európában* – ez volt a konferencia alcíme, s a széles témakijelölés lehetővé tette, hogy bármiről szó essék, ami itt és most egy szociológiai konferencián, akár európai léptékben is, lényegesnek tűnik.

Európa pedig gazdasági nehézségek-

kel, társadalmi feszültségekkel terhes. A gazdasági stabilitás, a jövedelmezőség, a piac követelményei néznek farkasszemet a társadalmi egyenlőségen és igazságosságon alapuló szociális törekvések kívánalmaival. Sok ország esetében ilyen értelemben is határokról lehet beszélni, a fejlődés, a lehetőségek szempontjából vett határokról, amelyek átlépéséhez lényegi változásokra van szükség.

A konferencia ablakán is bedörömbölt a valóság. Az osztrák egyetemeken október végén sztrájk volt. Egy külföldi vendég panaszkodott: két nappal korábban nem tarthatta meg bécsi előadását, mert a diákok megszállták az egyetemet. A grazi Karl-Franzens Egyetemen is szünetelt az oktatás, a rektori hivatal ablakából lepedő lógott ki, rajta vörös betűkkel „elfoglalva” felirat. Mindenütt feliratok, az előadótérmei ajtaja plakátokkal beragasztva, a belépést meggátolandó. Az egyetemisták tiltakoznak, mert a kormány a még tanuló gyermek után járó családi pótlékot gazdasági okokra hivatkozva, a jövőben csak a gyerek 25 éves koráig akarja fizetni, a tanulással töltött éveket nem akarják többé beszámítani a nyugdíjalapba, s tovább késik a hosszú ideje esedékes ösztöndíjmelés.

A nemzetközi konferenciát azonban beengedték az egyetemre. Cserébe a megnyitóbeszéd előtt a diákok képviselője felolvasta sokszorosított s az egyetem környékén mindenütt osztogatott kiáltványukat, és kérte az osztrák és külföldi szociológusoktól szociális követeléseik támogatását. A szöveg a konferencia időtartama alatt végig kint volt a központi aula előtt egy asztalon, sokan aláírták.

Hosszan kígyózott a résztvevők sora az információs pult előtt, ahol át lehetett venni a programot és a névtáblácskát. Itt derült ki, egészen sokan vagyunk Magyarországról, a Társadalomtudományi Intézet mellett az Okta-

táskutató Intézetből, a Műszaki Egyetemről, a Közgazdasági Egyetem szociológia tanszékéről is jöttek. A részvételeért 250 schillinget kellett befizetni, de a szocialista országokból érkezettek (lengyel, csehszlovák, bolgár, NDK-beli kollégák is voltak számosan) 500 schillinget kaptak. A rendezők így próbálták finoman kiegyenlíteni azt a különbséget, ami egy keleti és egy nyugati szociológus konvertibilis pénztárcája között mutatkozik.

Az első napon a megnyitó után két plenáris előadás hangzott el. *Max Halper*, az egész konferencia fő szervezője, aki 40 évesen az Osztrák Szociológiai Társaság elnöke, az európai társadalmi fejlődés hatáiról beszélt, s arról, milyen kihívást és feladatot kínál a szociológia számára az a társadalmi célkitűzés, hogy e határokat minél jobban kitoljuk. Utána *David Lane* professzor, a birminghami egyetem szociológia tanszékének vezetője, több, a Szovjetunióval foglalkozó könyv szerzője következett. Előadásában a tőkés és szocialista országok társadalomszerkezetét, illetve bizonyos tudati (például etikai) jelenségeket hasonlított össze, erősen kritizálva a nyugati társadalmakat, de bírálva a megvalósult szocializmus egyes megnyilvánulásait is. (Kritikai észrevételei – hazai zsargonnal úgy mondhatnánk – „balról” jöttek.)

Az első napon megkezdődött a munka a szekciókban is. A hét munkacsoport az alábbi témaköröket képviselte:

1. Régi és új osztálystruktúrák, társadalmi mobilitási minták.
2. Beállítódások, értelmezések és fogalmak a munkára és a képzésre vonatkozóan.
3. Értelmiség és társadalmi tudat.
4. A műszaki haladás társadalmi korlátai.
5. Társadalmi peremcsoportok és új szegénység.
6. Területi egyenlőtlenségek.

7. Nem-specifikus (férfi–női) egyenlőtlenségek.

Nyilván vitatható, hogy e hét téma a legfontosabb-e ma az európai szociológiában. A program kialakulásában bizonyára szerepet játszott a szervező szekcióvezetők személye és érdeklődése, valamint az is, mely témában ki kit ismert, kért fel előadásra, vagy ki vállalta el a részvételt.

A szorosan szervezett konferencián nemigen volt mód arra, hogy valaki a saját szekcióján kívül mások munkájába is betekintsen. Ezért informatív lehet, hogy az egyes szekcióknak milyen magyar képviselői voltak, akik nyilván szívesen szolgálnak bővebb tájékoztatással. Az 1. szekcióban szerepelt Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Róbert Péter; a 2. szekcióban Bessenyei István, Hrubos Ildikó; a 3. szekcióban Ladányi János; a 4. szekcióban Hronszky Imre; az 5. szekcióban Bokor Ágnes, Bakcsi Ildikó; a 6. szekcióban Ladányi János; a 7. szekcióban Répássy Helga. (A konferencia részletes programja, az előadók nevével, levélcímével, az előadások címével egyébként rendelkezésre áll.)

A szekciókban a nemzetközi jellegnek megfelelően nagyon sok összehasonlító vizsgálatról hangzott el előadás. A rétegződés, mobilitás témában például szovjet–nyugat-európai, osztrák–magyar–csehszlovák, holland–lengyel, holland–csehszlovák összehasonlítások; az értelmiség és társadalmi tudat szekcióban lengyel–NSZK, finn–szovjet, osztrák–magyar vizsgálatok; vagy a területi egyenlőtlenségek munkacsoportban osztrák–jugoszláv–olasz összehasonlítás szerepelt.

Az intézet munkatársai a következő előadásokkal vettek részt a konferencián:

Kolosi Tamás: A státusátörökítés rejtett dimenziói;

Kolosi Tamás–Róbert Péter: A flui-

ditás nemzetközi összehasonlítása. (Néhány mobilitási hipotézis vizsgálata csehszlovák, osztrák és magyar adatokon);

Bokor Ágnes: Modern szegénység – depriváció. Magyarország esete.

A második nap ismét plenáris előadásokkal kezdődött. *Hermann Strasser*, a duisburgi egyetem szociológia-professzora nyitotta a sort, szakterülete a rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenségek, státusinkonzisztencia. Ezúttal az osztályszerkezetek, osztályelméletek új nyugat-európai fejlődési tendenciáiról beszélt. Utána *Włodzimierz Wesolowski* következett, egy „nagy név”, a Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézetének professzora, új könyve, a „Társadalmi mobilitás és társadalmi struktúra” (Bogdan Machhal közösen) folyosói beszédte-ma. Nagy érdeklődéssel várt előadása, „Létezik-e szocialista rétegződés?” azonban túlságosan az általánosságok szintjén maradt. A délelőtt harmadik előadója *Szelényi Iván* volt, aki pillanatnyilag a City University of New York professzora, illetve szociológiai tanszékének vezetője. Az ő személyét híres-hírhedt, „eretnek” értelmiség-könyve óta bizonyos mítosz övezi és mindenképpen különös érzés volt őt az Osztrák Szociológiai Társaság rendezvényén látni és hallani. Jóllehet érdeklődésének középpontjában ma már talán inkább a magyar parasztság polgárosodása, vállalkozói magatartása áll, előadásában a „régí téma” szerepelt: Az értelmiség szerepe és az „új osztály” Keleten és Nyugaton. Szelényi előadásának kiindulópontja az „önkritika” volt, de az ennek jellegére vonatkozó részletesebb ismertetés helyett inkább álljon itt tájékoztatásul egy friss publikációjára vonatkozó hivatkozás: *The Prospects and Limits of the East European New Class Project: An Auto-critical Reflection on „The Intellectuals on the Road to Class Power”*, Politics

& Society, 15 No. 2. (1986–1987) pp. 103–144.

A délutáni szekcióülések után, este 6 órától került sor a konferencia egyik legérdekesebb eseményére. *Bruno Kreisky*, volt szövetségi kancellár tartott előadást „Ausztia Kelet és Nyugat között” címmel. Erre a nem szakmai, de távolról sem üres protokolláris eseményre a korábbi plenáris üléseknél is jobban megtelt az egyetem aulája. A konferencia résztvevőinek köre erre az alkalomra kibővült a város értelmiségi közönségével. Az aula is most vált igazán stílszerű helyszínné gyönyörű mennyezeti freskóival és az előadói emelvény mögött Ferenc József életnagyságúnál nagyobb, egész alakos szobrával. Óriási taps köszöntötte a botjára támaszkodva bevonuló idős politikust, aki idejében visszavonulva láthatóan megőrizte népszerűségét. A sztrájkoló egyetemisták ismét felolvasták kiáltványukat és Kreiskytől is támogatást kértek, aki azonban diplomatikusan elhárította, hogy nyugdíjas státusából beleavatkozzon a mai kormányzat egy döntésébe. Kreisky visszaemlékezés jellegű előadásában, majd azt követően, a kérdésekre adott válaszaiban, konkrét történelmi események, illetve más politikusokkal való tárgyalásainak példáin keresztül még hangsúlyosabban fogalmazódott meg Ausztia hídszerepe, közvetítői funkciója a szocialista és a tőkés Európa között.

A konferencia harmadik napján fordult a sorrend. Délelőtt zajlottak az utolsó szekcióülések, délután pedig – mintegy záróakkordként – pódiumvitára került sor. A cím, a téma ismét messzebbre mutató volt: „A jóléti álam válsága – a szocializmus reformja?” A bevezető előadást *Klaus von*

Beyme, a heidelbergi egyetem politológia-professzora tartotta, a felkért hozzászólók pedig *Frank Adler*, az NDK Társadalomtudományi Akadémiája Szociológiai Intézetének igazgatója, *Peter Flora*, a mannheimi egyetem szociológiaprofesszora, *John Goldthorpe*, az oxfordi Nuffield College professzora és *Maca Jogan*, a ljubljani egyetem professzora voltak. Ez a kerekasztal-beszélgetés még egy alkalmat kínált arra, hogy nézetek ütközzenek össze, vélemények fogalmazódjanak meg Európa két, eltérő társadalmi berendezkedésű felének esélyeire, lehetőségeire, perspektívájára vonatkozóan. A vita pólusait talán érzékelteti egyfelől a címben kifejeződő állásfoglalás, másfelől pedig az egyik hozzászólás, amelyik e címet pusztán gesztusnak minősítette a konferencia szocialista országokból érkezett résztvevői felé.

Az Osztrák Szociológiai Társaság konferenciája mindenképpen jó példát szolgáltatott arra, milyen lehetőségek rejlenek ma egy koncepciózus nemzetközi rendezvényben. Volt műhelymunka (a rétegződés–mobilitás szekcióban elhangzott előadások színvonala például nem maradt el a Nemzetközi Szociológiai Társaság research committee-jének üléseiétől), és a plenáris viták, valamint a minden este megrendezett fogadások (az Osztrák Szociológiai Társaságé, a város polgármesteréé) formális és informális alkalmat teremtettek a párbeszédre a két társadalmi rendszer szociológusai között. Ennek során éppúgy tárgyalni lehetett egy nemzetközi összehasonlítás lehetőségeiről, mint ahogy meg lehetett beszélni az európai „határok” átlépésének, kitolásának esélyeit, alternatíváit is.

Róbert Péter

Az Európai Rurálszociológiai Társaság Nyári Iskolája

(Lahti 1987)

Az Európai Rurálszociológiai Társaság /ESRS/ a kétévente megtartott kongresszusát követő évben Nyári Iskolát szervez 35 éven aluli rurálszociológusok számára. Az első Nyári Iskolát Balatonföldváron rendezték, míg a másodikat Lahtiban, Finnországban, 1987. augusztus 24. és 29. között, az ESRS, az European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences (Bécs), a Finnish Academy of Sciences és a Pellervo Society of Finland szervezésében *A rurálpolitika jövője Európában. Problémák és lehetőségek* címmel.

A Nyári Iskolának 45 résztvevője volt tizenhat országból. A finn csoport után a magyar volt a legnépesebb (7 fő). A Társadalomtudományi Intézetet négyen képviseltük (Juhász Judit, Kovách Imre, Táll Éva, ifj. Vágvolgyi András).

A Nyári Iskolán öt előadást hallgatunk: Agrárpolitika Nyugat-Európában (dr. Graham Crow, Anglia); A rurálpolitika társadalmi hatásai néhány kelet-európai országban (dr. Barbara Weber, Lengyelország); A marginális területek szerepe és az agrárpolitikák változása (dr. Ada Cavazzani, Olaszország); Város és vidék: a kapcsolattól az integrációig (dr. Anton J. Jansen, Hollandia) címmel, valamint öt munkacso-

portban beszéltük meg a következő témákat: 1. A rurálszociológia és a rurális gazdaságtan elmélete és módszertana, 2. A marginális területek szerepe és az agrárpolitika változásai, 3. Az agrárpolitika jelenlegi irányai Európában, 4. A többségtől a kisebbségig – régi és új életmódok a rurális fejlődésben, 5. Város és vidék: a kapcsolatoktól az integrációig. Az ötödik szekcióban, amelynek résztvevője voltam, két magyar, egy finn, egy belgiumi, egy angol, egy portugál és egy lengyel résztvevő cserélte ki gondolatait Anton J. Jansen irányításával. Először megkíséreltük az „urban” és a „rural” fogalmakat meghatározni a nemzeti sajátosságok szerint, s a beszélgetésnek már e pontjánál kiderült, hogy még az alapfogalmak egyeztetése is igencsak nehéz. Az angol, holland és belgiumi kollégák szerint országaikban igen kevés társadalmi, infrastrukturális és gazdasági különbség van a városok és a vidéki települések között, s a „város” és „vidék” elsősorban a lakókörnyezet természeti és városképi sajátosságaiban más. Kelet-Európában, a magyar és lengyel példák értelmében, a „vidék” számos és igen súlyos társadalmi, gazdasági és infrastrukturális hátrány hordozója, ezért a „rural” és „urban” fogalmi megkülönböztetésének egyik

legfontosabb eleme a vidék hátrányainak leírása. Portugáliában inkább a kelet-, mint a nyugat-európaihoz hasonló a „rural” és „urban” különbsége, amely azonban az északi és déli, a tengerparti és nyugati körzetekben igen eltérő. Finnországban, mint ahogy magunk is tapasztaltuk, a legeldugottabb farmhoz is járható út vezet, és nem hiányzik a villany és a telefon sem. A finn „rurális” körzetekben élők igen erős helyi önkormányzattal rendelkeznek. Az adók kétharmad része a törvényhatóságoknál marad, csak egyharmada kerül az államhoz. Végül nem tudtunk egyértelmű s legalább európai érvényű „urban” és „rural” fogalmakat elfogadni, az előbb felvázolt különbségek miatt.

A szekcióülések második felében a „ruralizáció” problémájával foglalkoztunk. Magát a fogalmat, bár jelentés-tartalma nem volt teljesen ismeretlen számunkra, a lengyel résztvevő használta olyan értelemben, amely megkívánta, hogy újból megkíséreljük a résztvevők országai szerint a jelenség leírását. A lengyel szociológiában a ruralizáció legfontosabb jelentésrésze politikai tartalmú. Az utóbbi években nagyobb arányúvá vált a városokba vándorlás, de a városokban letelepülők nem, vagy csak nagyon lassan alakulnak át városi lakossá. Magukkal hozott tradicionális vidéki értékeiket nem vesztik el a városokban sem, s ez az értékrend más – kevésbé radikális – politikai magatartást indukál. A ruralizáció természetesen Lengyelországban sem

csupán politikai jelenség, s különösen nem az Nyugat-Európában.

A ruralizációt a vidéki értékek, életstratégiák és életkörülmények tényezőseként határoztuk meg. Nyugat-Európában a ruralizáció elsősorban azt jelenti, hogy egyre többen költöztek ki a városokból a rurális körzetekbe, ahol a városihoz hasonló infrastruktúrát, de természetközeli környezetet találnak. A természetes környezet védelme ezért is válik mind erősebb követelésévé a nyugat-európai mozgalmaknak. Kelet-Európában a megkésített urbanizáció és ruralizáció párhuzamos jelenség. A népesség egy része itt is, bár a nyugatinál sokkal kisebb arányban, kisebb, város környéki településekre költözik, s különösen nagy a szerepe e tekintetben a városiak hétfégi házainak, telkeinek. Másfelől azonban nagy tömegek költöztek és költöznek a városokba, akiknek kapcsolata nem szakad meg a vidékkel, hagyományaitak és szokásaikat, életmódjukat és életstratégiájukat csak részben alakítja át a városi lét.

A plenáris előadásokat és a munkacsoportok megbeszéléseit egy tizenkét órás kirándulás egészítette ki. Meglátogattuk Heinola városkát; két farmot; a második világháború alatt Karjalából áttelepültek körzetét, Ravioskorpit; Sysmä törvényhatóság központját; a Päijänne-tavat; egy agrároktatási intézetet Asikkalában; s végül részt vettünk egy szaunázással összekötött esti mulatságon Vaapurantában.

Kovács Imre

Konferencia Linzben a munkásmozgalomról és a békéről

A munkásmozgalommal foglalkozó kutatók nemzetközi konferenciájának 23. rendezvénye zajlott 1987. szeptember 8-tól 12-ig Linzben. A hagyománynak megfelelően ezúttal is két téma szerepelt napirenden:

1. A béke kérdése és a munkásmozgalom 1917–1918.

2. A munkásmozgalom-történet közvetítésének új formái.

Az első téma főreferátumait előzetes megállapodás szerint *Ivan Lunyov* és *Leonyid Minajev* (Szovjetunió), *Jürgen Rojahn* (Hollandia) és *Martin Grass* (Svédország) készítette. Míg az utóbbi az 1917-es tervezett stockholmi szocialista békekonferencia előkészítésének és előzetes eseményeinek első sorban skandináv vonatkozásait ismertette, addig a szovjet és holland főreferátum középpontjában a békével kapcsolatos lenini álláspont értékelése állt.

A stockholmi békekonferencia tervezete mögött első sorban a holland és a skandináv, azaz a semleges országok szocialistáinak törekvése húzódik meg, akik – a II. Internacionálé feltámasztására is gondolva – 1917. április 22-én meghívót küldtek ki az Internacionálé valamennyi pártja számára, amelyben egy május 15-re tervezett és a munkásmozgalomnak a békével kapcsolatos feladatait tárgyaló konferenciára invitálták őket. A „zimmerwaldi mozga-

lom” mellett ez volt a második nagy kísérlet, amely a munkásmozgalomnak a békével kapcsolatos feladatait lett volna hivatott tisztázni, egy annexió és jóvátétel nélküli, a nemzeti önrendelkezési jogot biztosító és demokratikus jellege révén a béke tartósságát is garantáló béke érdekében. Egy ilyen konferencia életre hívásán nem kevesebb múlhatott, mint az, hogy a munkásmozgalom meggyorsíthatja-e a háború befejezését, illetve bele tud-e szólni majd a háború utáni politikai rendezés kérdéseibe. A stockholmi konferencia tervének híre nagy reményeket keltett ugyan (esélyeit csak növelni látszott a februári orosz forradalom), ám több hónapi erőfeszítés ellenére is kudarcot vallott: a munkásmozgalmon kívüli és belüli érdekek, törekvések túlságosan eltérőek voltak ahhoz, hogysem közös nevezőt lehetett volna találni egy közös stratégiához és taktikához.

A vita azonban Lenin álláspontja körül gyűrűződött a tanácskozáson. Erre mindenekelőtt a szovjet referátum biztosított lehetőséget, amely nemcsak hogy elemzése középpontjába állította Leninnek a békével kapcsolatos elképzelését (Lenin szerint az imperialista háborúnak polgárháborúvá változtatásán keresztül érhető csak el igazságos és szilárd béke), hanem ezt az álláspontot máig igazoltnak látva állapította meg a stockholmi konferenciáról: „A

tervezett stockholmi szocialista konferencia az áthidalhatatlan akadályok miatt vallott kudarcot. Nem alap nélkül láttak ebben olyan kísérletet, amely nem a népek, hanem az imperialisták egy bizonyos csoportjának az érdekében kívánja meggyorsítani a háborúból való kijutást.” Hasonlóképpen emelte példává az októberi forradalmat, mint amely megmutatta, hogyan kell az imperialista rablőháborút forradalmi háborúvá változtatni.

Lunyov és Minajev fenti álláspontjával polemizált Jürjen Rojahn *A háború befejezése – forradalmi kilépéssel?* című referátumában. Rojahn – elismerve az orosz forradalmaknak az 1917-1918-as béketörekvésekre gyakorolt óriási hatását – elsősorban azt hangsúlyozta, hogy a történelmi események konkrét menete nem mindenben igazolta Lenin várakozásait, különösen nem a „világforradalom” aktualitásának vonatkozásában. Szerinte aligha igazolható empirikusan, a történelmi tényekkel szembesítve, hogy a békevágy a széles tömegeknél a forradalomra való törekvéssel párosult volna. Ezt még Oroszország esetében is érvényesnek tartotta: Lenin csak azért győzhetett, mert az Ideiglenes Kormány figyelmen kívül hagyta a tömegek erős békevágyát. Rojahn megfogalmazása szerint: „... az Ideiglenes Kormány a tömegek erős békevágya ellenére folytatta a háborút, úgy, hogy a bolsevikok, akik szabadon agitálhattak, ezt a vágyat saját hatalommegragadásukra használhatták ki. Hogy különben csak egy kisebbséget tudtak maguk mögött, azt az 1917 decemberében megtartott alkotmányozó gyűlési választások mutatták meg, amelyen a szavazatoknak csak 25 százalékát kapták meg. Miközben megfeleltek a békevágyának, az alkotmányozó gyűlés feloszlatásával saját diktatúrájukat valószínűsítették meg.” Ami viszont a béke kérdését illeti, a referátum különbsé-

get tett a II. Internacionálé minimális és maximális programja között, amennyiben „a fundamentális változásokkal összefüggő maximális programot a fennálló viszonyok között realizálható minimális program egészítette ki”, amely utóbbiban a nemzetközi politika messzemenő demokratizálásának igénye fogalmazódott meg a béke garanciájaként. Rojahn nem hagyott sok kétséget afelől, hogy a maximális programra törekvés a történelmi feltételek kedvezőtlen jelenléte mellett egyúttal a minimális program esetleges lehetőségei ellen is hatott.

A vita lehetősége tehát messzemenően adva volt. Azonban hamar kiderült, hogy az álláspontok mögött a valóságértelmezéseknek, a történelmi tények reprodukciójának a mozgalom politikai és ideológiai történetével összefüggő eltérő koncepciói rejlenek, s hogy ezek még ma is túlságosan mélyek ahhoz, hogysem az álláspontok igazi közeledésének nagy esélyei lettek volna. Egy dologban azonban kirajzolódtak a közös álláspont körvonalai. Nevezetesen abban, hogy ma a békének nincs alternatívája, s hogy ez a történelmi körülmény messzemenően megkülönbözteti korunkat minden korábbtól, így a tárgyalta korszaktól is. „Jelenlegi problémáink megoldásához – hangsúlyozta ugyancsak Rojahn – csak kevéssel járul hozzá egy olyan koncepció, amely egyértelmű elsőbbséget biztosít a világforradalom céljának a béke céljával szemben, mivel a jelenlegi fő feladat éppen a béke előzetes, nem pedig a szocializmus világméretű győzelme utáni biztosítása. Ebből a szempontból a II. Internacionálé által még 1914 előtt megfogalmazott minimális program napjainkban messze relevánsabbnak tűnik. És ha Lenin 1918-ban arról beszélt, hogy a háború »az emberi társadalom létfeltételeinek aláásására vezethet«, akkor kifejezetten a »világ szocialistáit« idézte, akik a háborúnak erre a

veszélyére »már sok évvel a háború előtt« utaltak. De akkor azok reménykedtek abban, hogy a háború *nem* elkerülhetetlen. És ebben reménykedünk mi is.”

A munkásmozgalom történetének közvetítését, illetve e közvetítés új formáinak tárgyalását is élénk érdeklődés kísérte. A modern tömegkommunikációs lehetőségek: a film, a televízió, a magánó, a video stb. a munkásmozgalom történetének közvetítése, emlékezetben tartása és a nemzeti történelem egészébe való „beemelése” szempontjából is új kommunikációs formákat jelentenek. *Theo Pinkus* (Svájc) referátumában nemcsak a munkásmozgalom 20. századi történelmének egyre gazdagodó kommunikációs lehetőségeire hívta fel a figyelmet, hanem a közvetítés szubjektumaira is. A munkásmozgalom-történet és munkáshétköznapiak előtérbe állításában, a fasiszmus elleni harc dokumentumainak összegyűjtésében és közvetítésében – a munkásmozgalom hagyományos szervezeteinek erre vonatkozó politikai, ideológiai és kulturális tevékenységén kívül – a 68-as diákmozgalom élményein nevelkedett baloldali értelmiségi csoport vállalt és vállal magára fontos szerepet. De ugyanez mondható el az újabb társadalmi mozgalmakról is. Ezek az új mozgalmak és csoportosulások új szemlélettel és új formákkal megjelenítve közvetítik a múltat.

Helene Maimann (Ausztria) előadása pedig azért keltett élénk érdeklődést és váltott ki vitát, mert a mai társadalmi mozgalmak szemszögéből, s az ehhez illő „avantgardista” szemlélet birtokában kísérelte meg teoretizálni a téma problémáit. Referátumában (*Szimulált történelem*) a múlt visszaadásának naturalista törekvéseivel hadakozva jelentette ki: „Az, hogy a látogatók örvendenek a sok eredetiségnek, még semmit sem mond egy kiállítás elsajátításáról. Az a döntő, hogy milyen gon-

dolati és tanulási folyamatot vált ki, milyen érzelmeket támaszt és mennyiben járulnak ezek hozzá a kiállítás tartalmával való szélesebb és tartósabb konfrontációhoz. Egy olyan kiállítás, mely nem provokál ki új kérdéseket, nem vált ki vitákat és nem ösztönöz legalább részben a témájával való további foglalkozásra – a kultúripar tetszőleges fogyasztási cikkévé silányul. Ennek elkerülésében mindenekelőtt a koncepció és a didaktika a döntő, nem pedig a kiállított anyag gazdagsága. Egy, a munkásmozgalom történetéről szóló kiállításnak – egy jó történelmi filmhez hasonlóan – a historizáláson túl kell megszerveződnie. Társadalmi összefüggéseket csak a történelmi folyamatoknak a munkásmozgalom mai problémáival összekapcsolva lehet vitára bocsátani.”

A vita a hatásmechanizmusok sokféleségét, az érzelmi és intellektuális hatások „pluralizmusát” hangsúlyozta. Többen is kifejezésre juttatták a téma jelentőségét az ifjúság „szocializációs folyamatában”.

Végül, szólni kell egy zavaró mozzanatról is. A linzi konferencia egyedülálló osztrák hozzájárulás a munkásmozgalommal foglalkozó „keleti” és „nyugati” szakemberek összehozására, a munkásmozgalom-történet szemléleti egységének erősítésére, s közvetve az enyhülési politika támogatására. Huszonhárom lezajlott konferencia után sajátos tradícióról beszélhetünk, amelyben gyümölcsöző párbeszéd folyik Nyugat és Kelet, valamint a harmadik világ munkásmozgalommal foglalkozó értelmisége között. Most azonban finánciális nehézségekkel kell szembenézni. Az osztrák kormányzat takarékosági politikája a linzi konferenciát sem kímélte meg. Még nem dőlt el, hogy jövőbeni lehetőségei miként alakulnak.

Hülvely István

Tanácskozás az NDK-ban a nemzetközi szociáldemokrácia és a fejlődő világ problémájáról

A Magyar Tudományos Akadémia és az NDK Tudományos Akadémiájának közös történész vegyes bizottsága a *Szocialista Internacionálé és a fejlődő országok (1951-től napjainkig)* címmel 1987 szeptemberében konferenciát tartott Berlinben. Erre néhány héttel azután került sor, hogy a Német Szocialista Egységpárt Társadalomtudományi Akadémiája és a Német Szociáldemokrata Párt alapérték-bizottsága nagy nemzetközi érdeklődést keltő, közös állásfoglalása megszületett. Ezt az *Ideológiai vita és közös biztonság* címet viselő, 1987. augusztus 27-én elfogadott dokumentumot a korábban elkészített két főreferátum ugyan még nem hasznosíthatta, a konferencia légkörét azonban már érezhetően befolyásolta, konstruktív vitára, a szociáldemokrata állásfoglalások kritikus, de tudományos objektivitásra törekvő megítélésére ösztönzött.

A magyar referátum (Tokody Gyula: A szociáldemokrácia és a fejlődő országok) bevezetesként ismertette az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében folyó kutatásokat a mai szociáldemokrácia problémaköréről, középpontba helyezve természetesen annak a teamnek a munkáját, amely több mint fél évtizede a nemzetközi szociáldemokrácia fejlődő világgal kap-

csolatos állásfoglalásait tanulmányozza. A továbbiakban röviden összefoglalta azt a részletesebb tanulmányt, amelyet német nyelven a konferencia résztvevőinek rendelkezésére bocsátottak. Három fő kérdésre összpontosította a figyelmet.

Elvi kiindulópontként a globális kérdésekkel, pontosabban a világbéke, az ökológiai világválság és a globális fejlesztés összefüggéseivel foglalkozott. E területeken csak akkor lehet előrehaladás, ha maximális felelősségtudattal cselekszünk; ez pedig a nemzetközileg uralkodó ideológiák rugalmasságának, kompromisszumképességének, illetve készségének, tehát egyfajta együttműködésnek a produktumaként jöhet létre. A globális kihívásokra adott különböző válaszok tanulmányozása ily módon része a globális felelősség kialakításához vezető folyamatnak. Különösen vonatkozik ez a nemzetközi szociáldemokráciára, részben azért, mert itt a nemzetközi munkásmozgalom egyik áramlatáról, a nemzetközi progresszió képviseléről és kifejeződéséről van szó, részben pedig azért, mert a Szocialista Internacionálé élenjáró szerepet vállalt a globális fejlesztés elvi kérdéseinek felvetésében és kidolgozásában.

A szociáldemokráciának a fejlődő világban betöltött funkcióját és ideológiai

giai expanziójának hátterét kutatva, a magyar referátum előtérbe helyezte a neokolonializmussal kapcsolatos szociáldemokrata magatartást. A vita során többen megkérdőjelezték azt az állítást, amely szerint a szociáldemokrácia nem tekinthető promonopolista irányzatnak, s az a körülmény, hogy az ideológiai expanzió és a nemzetközi monopoltoke fő mozgási területe gyakran azonos régiókra vonatkozik, elsősorban történelmi okokra és a szóban forgó régiók gazdasági-társadalmi struktúrájának sajátosságaira vezethető vissza, nem pedig a szociáldemokrácia és a nagytőke valami cinkos összejátszására, kulisszák mögötti megegyezésére. Az eurocentrizmusból való kitérés lényegében olyan természetes expanzió, amely minden nagy politikai és eszmei áramlat sajátja. Az a körülmény, hogy ez az expanzió a hetvenes évektől igen dinamikussá vált, a világ-gazdaságban végbement válságfolyamatokkal van összefüggésben; belpolitikailag a struktúraváltáshoz, nemzetközileg a globalizálódáshoz való aktív alkalmazkodás kényszeréből fakad.

Harmadik kérdéscsoportként a referátum néhány szempontot vetett fel a kommunista és a szociáldemokrata stratégia összevetésével kapcsolatban. Elvileg egyetértve a német referátummal abban, hogy a két stratégia közel áll egymáshoz, a szociáldemokrata állásfoglalások közül kiemelte a politikai szolidaritás vállalását, amelyet napjainkban főleg a dél-afrikai és a nicaraguai kérdés megítélésében mutat, továbbá a leszerelés és a globális fejlesztés szoros összefüggéséről vallott nézeteket, amelyekben szinte elvi azonosság mutatható ki a két világmozgalom között. Gazdasági vonatkozásban a piacgazdálkodás korlátainak elismerése és a tervszerű, de nem tervutasításos gazdálkodás akceptálása a szociáldemokrácia által szintén összeegyeztethető a kommunista állásponttal.

A német referátum alapját képező téziseket *Inge Kirchsen* professzor (Halle) és *Ulla Plener*, az NDK szociáldemokrata kutatásait összefogó „Probléma-tanács” elnöke állította össze. A fejlődő országokkal kapcsolatos szociáldemokrata állásfoglalások elemzésének szükségességét a tézisek azzal indokolják, hogy a világbéke „a legszorosabban összefügg Afrika, Ázsia és Latin-Amerika népeinek antiimperialista küzdelmével, amely az alulfejlettség és az éhezés, a transznacionális konszernnek és kapitalista ipari államok részéről megvalósított kizsákmányolás ellen irányul”. Álláspontjuk szerint e harc „döntően hozzájárult a kapitalizmus általános válságának minőségi elmélyüléséhez és stratégiai helyzetének a hetvenes évek folyamán bekövetkezett megváltozásához”. Az ellentéteket fokozza, hogy az állammonopolista kapitalizmus a válságfolyamatokból származó gazdasági nehézségeit részben a fejlődő országok rovására oldja meg. A hetvenes évek végétől különösen agresszívvá vált imperialista politikából így következett a fejlődő országok mély gazdasági krízise és mértéktelen eladósodása.

A tézisek szerint: a szociáldemokrácia „a nemzetközi munkásmozgalom reformista része”, sok szálon kötődik az állammonopolista kapitalizmushoz, így bizonyos mértékig felelős a fejlődő országok helyzetéért, ugyanakkor „mint a polgári demokrácia és a szociális igazságosság eszméire orientálódó erő”, nem hagyhatta figyelmen kívül a fejlődő világ súlyosbodó helyzetét. A „Kelet és Nyugat közötti enyhülés”, valamint a „több demokráciát és szociális igazságot a saját országokban” követelése mellett ezért alakult ki „a szociáldemokrata politika harmadik súlypontja”, tudniillik az „érdekek kiegyenlítése”. Ennek szellemében a szociáldemokrácia „mind egyértelműbben áll a népek antiimperialista harca mel-

lé" és magáévá téve a kapitalista ipari országok demokratikus tömegmozgalmainak törekvését, központi gondolata lett a „béke és fejlődés” jelszava. „A hetvenes és nyolcvanas években a szociáldemokrácia tevékenysége objektíve hozzájárult ahhoz, hogy az antiimperialista-demokratikus erők mozgástere a fejlődő országokban kiszélesedett.”

Az elvi kiindulópontok megfogalmazása után a tézisek történeti fejlődésükben tekintik át a Szocialista Internacionálé álláspontjának, politikájának alakulását, ideológiai változásait.

Az első szakasz, az Internacionálé megalapításával (1951) kezdődik, és az afrikai gyarmati rendszer összeomlását jelentő 1960-as évvel zárul. A hidegháború évtizedében dolgozta ki a Szocialista Internacionálé az első fejlesztési segélykonceptiót, amely a gyarmati, illetve az ekkor már függetlenné vált országok legalapvetőbb gazdasági-társadalmi problémáira – a szegénységre, a gazdasági elmaradottságra, a munkanélküliségre, az analfabetizmusra – keresett progresszív választ. De nem szállt síkra a politikai függetlenségért, Ázsia és Afrika népeinek jogát az önrendelkezésre csak az 1955-ös bandungi konferencia után ismerte el fenntartás nélkül. Politikai gyakorlata pedig még ekkor sem változott, amint azt a francia–indokínai háborúval, az 1956-os szuezi agresszióval vagy Algériával kapcsolatos magatartása mutatta. Így tevékenységi köre, befolyása, fennállásának első évtizedében inkább csökkent, mint növekedett a harmadik világban.

Az 1960-tól a hetvenes évek közepéig tartó második periódusban a Szocialista Internacionálé felülvizsgálta addigi politikáját. A változás nehézkes és ellentmondásos volt. A nemzetközi szociáldemokrácia elutasította a kubai forradalmat; védelmébe vette Izrael agresszív politikáját. További tehertételt jelentett számára az általa is támoga-

tott NATO magatartása a portugál gyarmati háborúban, valamint az angol munkáspárti kormány rhodesiai politikája. Megoszlott a szociáldemokrata pártok álláspontja a vietnami kérdésben, de a belső vita végül is az addigi legerősebb szolidaritási mozgalom kialakításához vezetett. Ez az Internacionálé általános szemléletére is hatást gyakorolt: az eastbourne-i kongresszuson 1969-ben a vita középpontjába került – főleg Latin-Amerikára való tekintettel – az a kérdés, hogy a Szocialista Internacionálé támogatásban részesítheti-e azokat a pártokat és mozgalmakat, amelyek országaik körülményeinek kényszerítő hatására „forradalmi és nem demokratikus eszközök” nyúlnak. A kérdést 1978-ban – csaknem 10 évi vita után – az Internacionálé határozata végül is pozitív értelemben döntötte el. Rugalmasabb álláspont alakult ki „a szocializmushoz vezető afrikai utak”, valamint a Közel-Kelet megítélésében is. Chilit illetően pedig az Internacionálé üdvözölte a Unidad Populart és tolerálta azt a szövetséget, amelyet ottani tagpártja, a Radikális Párt kötött a kommunistákkal.

A harmadik periódus a Szocialista Internacionálé 1976-os genfi konferenciájától napjainkig tart. A tézisek felsorolják azokat az okokat, amelyek előidézték a hetvenes évek közepén bekövetkezett változásokat: a világgazdasági válságot, az Egyesült Államok vereségét Vietnámban, a fasizmus bukását Portugáliában és a portugál gyarmati rendszer összeomlását, az 1973-as közel-keleti háborút, s az 1973-as chilei ellenforradalmi fordulatot.

E periódus új vonásait abban látják a tézisek, hogy javult az együttműködés a Szocialista Internacionálé és tagpártjai között; hogy nagyobb hangsúlyt kapott a szociáldemokráciának „harmadik erőként” való felfogása és a

szuperhatalmak közötti „közvetítő szerepe”; s globális és regionális méretekben egyaránt fokozódik az Internacionálé tevékenysége. A tézisek szerint ezekben az új vonásokban „az európai szociáldemokrácia vezető köreinek az a törekvése tükröződik, hogy – tekintettel a világgazdaság erősödő válságjelenségeire – az imperializmus nyugat-európai centrumának pozícióit – még az Egyesült Államokkal való konkurencia árán is – megtartsa és kiterjessze az Európán kívüli piacokon”. Másfelől viszont jelentősen megnőtt ebben a periódusban a szociáldemokrácia „demokratikus potenciálja”, változott politikai expanziójának iránya, önkritikusan elhatárolta magát a hidegháború idején folytatott politikától. Ma már nem annyira „az antikommunizmus, hanem inkább Afrika, Ázsia és Latin-Amerika népeinek nemzeti és szociális érdekei” határozzák meg magatartását.

Ezek után a tézisek külön foglalkoznak a Szocialista Internacionálé afrikai, közelebből dél-afrikai, közel-keleti és latin-amerikai politikájával. Rámutatnak arra, hogy az Internacionálé 1977-ben Dél-Afrikával kapcsolatban ismerte el első ízben „a nemzeti szabadságmozgalmak fegyveres harcának jogosultságát”. A cél ugyan e térségben is az országok demokratikus szocialista befolyásolása és „Európa kapitalista államai számára gazdasági pozíciók biztosítása”, de a szavak és tettek közötti diszkrepancia a korábbi időkhoz képest csökkent, mind az Internacionálé, mind pedig kormányzó tagpártjai részéről. Megemlítve az Afrikaközi szocialisták” szervezetének létrehozását 1981-ben, rámutatnak a tézisek arra is, hogy a marxizmus-leninizmus afrikai befolyásának hatad üzenő szervezet vonzereje gyenge maradt, s az Internacionálé ezért tartózkodó vele szemben.

Közel-Keleten a szociáldemokrata

politika fő vonala az Izrael és Egyiptom közötti együttműködés támogatása, mindenekelőtt azért, hogy elősegítse az izraeli Munkapárt és az egyiptomi Nemzeti Demokratikus Párt kapcsolatának fejlődését. A palesztin mozgalommal való kapcsolat, amelyet egyes vezetők – főleg Brandt és Kreisky – szorgalmaztak, az Internacionálén belül heves vita tárgya volt.

A dolog természetéből következően a tézisek a három régió közül legtöbbet Latin-Amerikával foglalkoznak, hiszen e földrész „a jelenlegi 20 tagpártjával (10 teljes, 10 pedig tanácskozási joggal rendelkezik) a Szocialista Internacionálé második oszlopa”. Az Internacionálé hatását azonban rendkívül ellentmondásosnak ítélik. Részben azért, mert az ottani pártok politikai álláspontjai között igen nagyok az eltérések, részben pedig azért, mert az Internacionálé egyszerre akarja elősegíteni az Európai Gazdasági Közösség gazdasági törekvéseit Latin-Amerikában és ugyanakkor meg akar felelni az Egyesült Államok elleni népi mozgalmak követelményeinek is.

A Szocialista Internacionálé a régió konfliktusainak politikai rendezése mellett száll síkra, vezető körei elismerik „a nicaraguai nép jogát arra, hogy szabadon döntsön sorsáról és társadalmi formájáról, egyúttal azonban nagy erőfeszítéseket tesznek, hogy a forradalmi átalakulás a politikai pluralizmus, a vegyes gazdaság és a bloktól való függetlenség keretei között maradjon”.

Talán a legtöbb újat a téziseknek az a pontja adja, amely a Szocialista Internacionálé világgazdaságra vonatkozó nézeteivel foglalkozik. E szerint a szociáldemokrácia ugyan változatlanul prokapitalista beállítottságú, s így az általa is követelt „gazdasági szolidaritást” a fejlődő országokkal csak nagyon következtetlenségül realizálta, a hetvenes évek második felétől azonban az

Internacionálé mégis fokozott kritikát gyakorolt a kapitalizmus gazdasági rendszere felett, amely képtelen arra, hogy megszüntesse a válságot, felszámolja az éhséget, a tömegnyomort és az alulfejlettséget. Saját javaslatokat dolgozott ki, egyrészt annak a felismerésnek az alapján, hogy a fejlett kapitalista országok gazdasági fellendülése összefügg a fejlődő országok gazdasági prosperitásával, a fejlődő országok helyzetének rosszabbodása negatív hatással vissza a kapitalista ipari államokra; másrészt annak tudatában, hogy a világbéke és a fejlődés kérdése elválaszthatatlanul összekapcsolódik.

Nem érdektelen, hogy a tézisek minden jelölék meg az Internacionálé limai kongresszusán (1986) kifejtett koncepció és a *Globális kihívás* című dokumentum legfontosabb vonásait. A jelentés az „Észak–Dél konfliktus polgári teóriáját, amely a gazdag Észak és a szegény Dél osztályindifferens szembeállítására épül” módosítja azáltal, hogy felveti a „globális, strukturális dualizmus” problémáját, rámutatva arra, hogy a szociális különbségek nem Észak és Dél között, hanem a kapitalista ipari, illetve a fejlődő országokon belül húzódnak. Másrészt elveti a „növekedés és profit” háború utáni modelljét és helyébe új modellt állít: „növekedés az újraelosztás által”. Végül a jelentés elismeri a nyolcvanas évekre vonatkozóan, hogy a válság ciklikus és strukturális természetű, és elutasítja azt a módszert, amelyet a szociáldemokrácia a hetvenes évek közepén még maga is támogatott, hogy tudniillik a válságot a dolgozó tömegek és a fejlődő országok rovására oldják meg. A kiutat a Szocialista Internacionálé globális méretekben, a leszereléssel, a fejlesztéssel és az adósságválság megoldásával összefüggésben keresi.

Végül a tézisek külön pontban foglalkoznak a szociáldemokrata és a kommunista álláspontok összevetésével. Hangsúlyozzák, hogy a hasonló

vonások lehetővé teszik az együttműködést a harmadik világ térségeiben a nemzetközi munkásmozgalom két nagy irányzata között. Utalnak azokra az eseményekre, lépésekre, amelyek máris az együttműködési készséget jelzik (így például az 1983-ban megtartott Karl Marx-konferenciára, a pártok – SZKP–SDP, NSZEP–SDP – különböző, főleg leszereléssel kapcsolatos megbeszéléseire, valamint a kommunisták és szocialisták közös fellépéseire a szolidaritási mozgalmakban). Befejezés-ként azonban szükségesnek tartják ismételt hangsúlyozni a szociáldemokrácia monopolizálókhoz való kötődését, hangsúlyozva, hogy „a nemzetközi monopolizálókéknak még nagy gazdasági, politikai és ideológiai lehetőségei vannak arra, hogy a munkásosztály és a szociálreformista orientációjú munkásmozgalom jelentős egységeit a maga politikájához kösse. Abban a mértékben azonban, ahogy korunk társadalmi fejlődésének fő hajtóerői – a szocializmus, a kommunista- és munkásmozgalom, valamint a kapitalista ipari országon demokratikus mozgalmak és az antiimperialista harc Afrika, Ázsia és Latin-Amerika országaiban – kibontakoznak, a szociáldemokrácia demokratikus potenciálja tovább fog erősödni.”

A két referátum, illetve a bennük felvetett kérdések megbeszélése során a hozzászólók többsége elfogadta a magyar referátumban és az NDK történeteinek téziseiben megfogalmazott álláspontokat, bár a szociáldemokrácia általános szerepének megítélésében – ahol hangsúlybeli különbségek mutatkoznak a két referátum között – inkább az utóbbiak felé hajlott. Kiemelkedő fontosságúak voltak azok a tartalmak, konkrét adatokat ismertető felszólalások, amelyek egy-egy fontos részletkérdésre, elsősorban a regionális problémákra vonatkoztak.

Tokody Gyula

Magyar–jugoszláv tanácskozás a műszaki fejlődés hatásairól és az érdekekről

1987. június 10. és 14. között Intézetünk vendége volt a Jugoszláv Kommunista Szövetsége Központi Bizottsága Társadalomtudományi Kutatások Központjának küldöttsége, amelyet *Stipe Suvar*, a JKSZ KB Elnökségének tagja, Központi Tanácsának elnöke vezetett. A küldöttség tagja volt *Milos Nikolics*, a központ igazgatója, *Rajko Tomovics* akadémikus és *Szilvano Bolsics* professzor.

Két témakörben került sor elméleti tanácskozásra a két intézmény kutatói között: elsőként a *műszaki fejlesztés társadalmi hatásai*, másodjára az *érdekek a szocializmusban* témákban.

●
A műszaki fejlődés társadalmi összefüggésiről szóló beszélgetésen magyar részről az indító téziseket megfogalmazta s a vitát vezette *Vámos Tibor* akadémikus, jugoszláv részről a téma felvezetője *Rajko Tomovics* professzor volt. Jugoszláv kollégák közül a vitában részt vett *Szilvano Bolsics* és *Milos Nikolics*; magyar részről *Huszár István*, *Goldperger István*, *Bakos László* és *Szpirulisz Ildikó*.

A magyar részről elhangzott bevezető előadásban megfogalmazódott: az utóbbi évtized tapasztalatai hazánkban

azt jelzik, hogy elmaradtunk a műszaki fejlődésben. Az a technológiai rés, ami korábban is létezett – összehasonlítva a fejlett tőkés országok és Magyarország műszaki fejlettségét –, tovább tárgult, lemaradásunk fokozódott. Ez nemcsak Magyarországra vonatkozik, hanem a többi szocialista országra is. A Szovjetunió az űr- és a haditechnika területén világ szinten is élenjáró, azonban az úgynevezett „civil” szférában a műszaki fejlődés itt is lemaradásokkal küszködik. A fejlett tőkés országok a modern technológia transzferben diszkriminálják a szocialista országokat s ez is nehezíti a felzárkózást.

Ha a lemaradás okait kutatjuk, akkor elsősorban nem műszaki, hanem társadalmi oldalról közelítünk a kérdéshez, mert úgy látjuk, hogy itt lehetnek fel az alapvető problémák. Egyrészt vizsgálnunk kell azt a gazdasági, társadalmi, politikai „modell”-t, amit kiépítettünk, s amelyben a műszaki fejlődésnek ki kell bontakoznia; másrészt azt, hogy milyen a modern technológiához rendelkezésre álló munkaerő színvonala, felkészültsége, munkakultúrája, tradíciói. Rendszerelméleti kutatások eredményeiből nyilvánvaló, hogy mivel a jövő teljességgel, minden részletében nem tervezhető meg, a centralizált, hierarchizált, mindent előíró tervgazdasági modell nem életké-

pes. A disztributív, autonóm alrendszerrel és játékszabályokkal működő, kooperatív infrastruktúrát kiépítő rendszer hozhatja csak meg a megfelelő eredményt. Nagyon fontos feladatunk az autonómia kimunkálása, s az, hogy milyen módon alkalmazkodhatunk a világ változásaihoz. Korábban ezt a fajta adaptációt nem tartottuk lényegesnek, ma már álláspontunk megváltozott – mondta Vámos Tibor. Az adaptivitás úgy javítható a gazdaság területén, ha a valódi értékviszonyokkal dolgozunk (például bér, ár), s a szellemi munka megfelelő helyére kerül, valódi értékén mérjük. Ez azt jelenti, hogy a műszaki-gazdasági értelmiségnek mind anyagilag, mind szellemileg más, jóval megbecsültebb helyet kell elfoglalnia a társadalomban. Nagyon lényeges számunkra, hogy elemezzük a jelenlegi helyzetből való kitörés lehetőségeit, ezért a kutatások vizsgálják a hazai sikeres gazdálkodók útját (például: Bábolna, Rába, Skála stb.). Eddigi tapasztalataink azt jelzik, hogy ezek a sikerek egyben gazdasági, irányítási rendszerünk kritikái is. A sikeres vállalkozások ma még az általános rendszertől elzárt, sajátos sziget jellegű képződményt alkotnak, s olyanfajta motivációs rendszert építenek ki, amely eltér az általánosan szokásostól. Másfajta fegyelem és identitástudat jellemzi az ott dolgozókat.

Vizsgálataink során felmerültek általános elméleti problémák: hogyan alakítható ki a szocializmust folyamatként, mozgó, változó társadalomként értelmező formáció, melyek ennek a módszerei? Bizonyos, hogy ez nem lehet egy autokrata rendszer. Nemzetközi példák, egyebek közt az ázsiai sikeres országok esetében is úgy látszik, hogy az autokratikus rendszerek egy idő után gátjává válnak a fejlődésnek. A demokrácia, a társadalom „nagykorúsítottága” a szocialista értékek között az első helyen áll.

Tomovics professzor beszámolt arról, hogy Jugoszlávia is hasonló elmaradásokkal küzd a technológiai fejlődést illetően, mint Magyarország. Ezen a helyzeten sürgősen változtatni kell, ezért szakértő bizottságok kidolgozták a jugoszláviai stratégiai technológiai váltás koncepcióját, melyet a továbbiakban operacionalizálnak. Természetesen ez a szocialista öngazgató gazdaság és társadalom bázisán nyugszik, s számba veszi az ország el nem kötelezett külpolitikáját. E koncepción dolgozva a jelenlegi technológiai elmaradás okait is fel akarták tární. Az okok több rétegűek. Egyrészt, a tudomány és a termelőfolyamat közötti kapcsolat nem eléggé közvetlen, hosszú és nehézkesen működő az a lánc, amelynek révén a tudományos kutatások eredményei hasznosulnak a termelésben. Másrészt a különböző gazdasági és műszaki vagy tudományos fejlesztési koncepciók, politikák között nem működik integrációs mechanizmus. Ebből is adódik például a mezőgazdaság és ipar fejlődése közötti egyensúly hiánya, ami az innovációs folyamat láncszerű kapcsolódását akadályozza. Általában elmondható, hogy az úgynevezett „civil” szférában nincsenek kialakítva a technológiai fejlődés komplex gazdasági, társadalmi feltételei. Nem ösztönzik a tőkemobilitást, kicsi a kockázati készség, hiányzik a megfelelő anyagi érdekelttség, egyenlődsdi uralkodik, „az egyforma gyomrok” tételezése. A káderek megméretésénél sem a sikeresség a mérce. Gátolja a technikai modernizáció előretörését a nem termelő szféra, az infrastruktúra fejletlensége.

A technológiai fejlődést a társadalmi célok szolgálatába kell állítani. Különböző modellek lehetségesek; alternatív módon kell a lehetséges utakat, módokat felvázolni – hangsúlyozta Tomovics professzor. Számos ideológiai problémát is felvet a műszaki haladás

felgyorsulása: hogyan lehet a negatív hatásokat mérsékelni, kiküszöbölni, a társadalmat humanizálni, a centrum-periféria viszonyok újratermelődését megakadályozni, és számos egyéb kérdés is felsorakoztatható. Kétségtelen, hogy a mai fejlődési folyamatban a korábbinál erőteljesebbek a nemzetközi tendenciák. A kapitalizmus kiépítette a maga funkcionális mechanizmusait, ezek sok tekintetben hatékonyabban működnek, mint nálunk. Nagyon fontos lenne a szocialista országok összehangoltabb, hatékonyan működő nemzetközi műszaki, technológiai, tudományos együttműködése.

A vitában általában nagy hangsúlyval jelentkezett, hogy az a szocializmuskép, amely hosszú időn át jellemző volt, elvont és általános vonásokat tartalmazott, nem fogalmazta meg megfelelően a szocialista társadalom céljait, hajtóerőit. A kapitalizmusban a profit működik fő rendező elvként; a szocialista társadalom nem tudta ezt a fő motívumot hatékonyan kialakítani. Világosan látszik például a tulajdonviszonyok esetében, hogy túlságosan egysíkúan képzeltük el a szocialista tulajdont, s gyorsan a kommunisztikus típusú tulajdonlás irányába kívántunk előrehaladni. Ez a termelőerők, a műszaki fejlődés ellen ható tényező volt. Újra kell fogalmaznunk a szocializmusbeli tulajdonlás, érdekelttség problémáit. Az állam nem megfelelően érdekelt, s mégis dönt a tőkeallokáció kérdésében. A dolgozó, a munkavállaló, de a menedzserrétegek is a rövid távú jövedelmezőségben, s nem a hosszú távú vagyongyarapításban érdekeltek. Meg kell teremtenünk a tőke tartós hasznosulásában való érdekelttség formáit, módjait. A kapitalizmusban ezt a profitráta mozgása teremti meg.

Úgy véltük, hogy a szocializmusban a technikai fejlődés gyorsan és akadálytalanul tör előre, s gondjainkat szinte egy csapásra megoldja. Általá-

ban illúziókat tápláltunk a technológiai modernizációval kapcsolatban, s nem tételeztük fel, hogy – mint minden hasonló folyamatnál – nyertesek és vesztesek csoportjai jelennek meg. Különösen azért voltak illúzióink a műszaki fejlődéssel kapcsolatban, mert az extenzív fejlesztés útját jártuk, s akkor a folyamatban valóban a nyertesek voltak nagy többségben. Ma az extenzív fejlesztés tartalékai kimerültek, a modernizáció ezért is sokkal bonyolultabb. A termékváltás visszafejlesztést is jelenthet, s a vesztesek tábora megnövekedhet, ezt a helyzetet feltétlenül különféle eszközökkel kezelni, mérsékelni kell.

A vitában megfogalmazódott, hogy a termelőerők fejlődése társadalmilag determinált, s nem csupán technológiai aspektusokat kell figyelembe venni, hanem többek között új társadalmi infrastruktúrát kell kiépíteni. Ez az új társadalmi újratermelési folyamat sokkal diverzifikáltabb, rugalmasabb, sokszínűbb, mint a korábbi, ugyanakkor komplexebb is. Ennek megfelelően rugalmasabb munkaszervezetre, autonómiára, felelősségre, az alkotókészség kibontakoztatására is szükség van. A munka világában azonban más tendenciák is tapasztalhatók: a monotonia kialakulása, a részekre tördelt munka, a tömegek kiszorulása ebből a világból. Tehát sokoldalúan kell közelítenünk ehhez a kérdéshez.

Bábolna példájával illusztrálva elmondták, hogy a lezajlott vizsgálat szerint lényeges előnye az innovatív szervezetnek a nem hierarchikus felépítés; az, hogy a vezetők kreatív típusúak; a számítástechnika a döntési rendszer szerves részét képezi. Szervezett felelősségi rendszert alakítottak ki, s a bérezés teljesítményorientált. Sajátos szociálpszichológiai nyomás működik, amely a fő cél, az állandó innováció irányába hat. Megfogalmazódott, hogy a műszaki fejlesztés társadalmi feltételei

között az életminőség problémái lényeges szerepet játszanak.

Többször felvetődött, hogy milyen modernizációs modellek lehetségesek. Erre egyértelmű válasz nem volt. Hangsúlyozták a vitában, hogy az európai fejlődés nem az egyetlen irány; sok tanulnivalónk van a sikeres ázsiai országoktól, bár tapasztalatainknak, módszereiknek mechanikus átültetése nem lehetséges, hiszen ezek más talájon, más tradíciók alapján jöttek létre. Feltételezhető, hogy a modernizációnak sokféle változata lehetséges, s például Afrika országai számára megint másfajta modellek felelnek meg. Mindenesetre vannak globális problémák, irányok, amelyek mindenki számára meggondolandók, követendők.

A vitában nagy hangsúlyt kapott a politikai rendszer kérdésköre. A résztvevők egyetértettek abban, hogy a politikai rendszer döntő mértékben vezérli, befolyásolja a műszaki fejlődést, és meghatározó annak társadalmi felépítérendszerében. A jugoszláv kutatók úgy vélekedtek, hogy az öngazgatás kialakításával hazájukban az érdektagságot jól közvetítő, kellően plurális politikai rendszer jött létre, amelyben a közvetlen demokrácia megfelelően megvalósul. Ebből következik, hogy ezen az úton kell tovább haladni. Magyar részről a saját tapasztalatokat számba véve az volt a vélemény, hogy a műszaki fejlődés felgyorsításában, a modernizációban elsőrendű fontosságú a politikai rendszer reformja, további demokratizálása. Sokoldalú, differenciált, de egy irányba húzó társadalomstratégiát kell kialakítani. A hatalomgyakorlás „technológiáját” modernizálni kell, a politikai rendszer egyes elemei közötti kapcsolatot finomítani, újrendezni. Ez vonatkozik a pártra, az államra, de a szakszervezetekre is, amelyeknek sajátos arculatot, markáns érdekképviselőt kell kialakítaniuk. Általában a magyar társadalomban az

érdektagságnak erőteljesebben kell jelentkeznie s érvényre jutnia a politikai folyamatokban is.

A vita befejeztével megállapítást nyert, hogy problémáinkat világosan látjuk, diagnosztizunk kitűnő. A terápiával, a továbbhaladás receptjeivel azonban még csak részlegesen rendelkezünk. A vitában kitapintható volt, hogy vannak kérdések, amelyekben véleményünk eltér, de ez természetes, hiszen országaink mai fejlődésében a sokszínűség, a sajátos megoldási módok keresése a jellemző. Egymás tapasztalataiból tanulnunk kell, s ezért fontos a további együttműködés. Ennek módszere lehet a fejlődést jellemző különböző mutatók, folyamatok egybevetése. Ez a soknemzetiségű Jugoszláviát tekintve számunkra különösen gazdag tapasztalatokkal szolgálhat. Elemezhetjük a különböző részpolitikák ráfordításait, ezek összetételét stb., tehát úgynevezett komparatív vizsgálatokat végezhetünk. Másrészt hasonló kerekasztal-értekezleteken elméleti problémákat is megvitathatunk, mint például a tulajdon a szocializmusban, a technológiai „semlegesség”, az alternatív modellek stb. A résztvevők a javaslatokat elfogadták, s az eszmecsere folytatásában megállapodtak.

●
A második eszmecserén, amely „az érdekek a szocializmusban” témában zajlott, *Milos Nikolics* vezette a vitát. A *Szilvano Bolsics* vezette jelentős kutatás ismertetése – amelynek tájékoztatója a résztvevők rendelkezésére állt – volt a kiindulópont. Magyar részről *Schmidt Péter* tartott vitaindítót. A vitán részt vett továbbá *Szentes Tamás*, *Halay Tibor*, *Szabó Katalin*, *Kéri László*, *Bokor Ágnes*, *Rozgonyi Tamás* és *Makó István* is.

E rövid ismertetés keretében a szer-

teágazó problémakör vitájának részletes bemutatására nem vállalkozhatunk. Csak arra van mód, hogy az izgalmas, gondolatokban gazdag vita lényeges megállapításait, a jugoszláviai és a magyar érdeklőfelfogás egybeeső és eltérő elemeit jelezzük, s a két intézmény további együttműködésének témáiról adjunk számot.

Bolsics professzor bevezetőjében az általa irányított kutatások legfontosabb kiindulópontjait s eredményeit ismertette. Megállapította: a jugoszláv társadalom rétegződésének reális ismerete nélkül az érdekvizonyok nem vizsgálhatók. Az egyes társadalmi rétegek érdekeit a vizsgálat négy fő dimenzió mentén határozta meg: a munka, a műveltség, a hatalom és a tulajdonhoz való viszony. Ezekre a fő tényezőkre építve dolgozták ki a metodikát, amellyel az egyes társadalmi rétegek érdekei leírhatóak, bemutathatóak.

Világossá vált a vizsgálat nyomán, hogy az érdekek, az érdekelttség nem simulnak spontán módon egy közös érdekbe. A jugoszláv társadalom mind horizontálisan, mind vertikálisan erősen tagolt. Az egyes csoportok érdekérvényesítési lehetőségeit a társadalmi helyzet (és összetevői) és a munkamegosztásban elfoglalt hely határozza meg elsősorban. A generációs és a nemzeti-ségi tényezőknek a feltételezettnél kevesebb a befolyásoló szerepük. Az öngazgatás igen szerteágazó jugoszláv rendszerében nagy jelentősége van az érdekkifejezés lehetőségének. A meglevő demokratikus formák mellett is igen nagy azok száma (a megkérdezettek majd kétharmada), akik valamilyen oknál fogva nem képesek érdekeik kifejtésére. Bebizonyosodott, hogy az érdekek artikulációjának folyamata a döntési folyamatokhoz hasonló keretek között megy végbe – s ez gyakran kevésbé demokratikus.

A Jugoszláv Kommunista Szövetségében az érdekek alapján való elkü-

lönülés hasonló, mint a társadalomban. Ezért a Szövetség nem képes az érdekek megfelelő integrálására.

Az érdekkonfliktusok jó része a vizsgálatok tapasztalata szerint feloldható lenne, ha az ellentétek megfelelően legitimálnódnának. A konfliktusok feloldásának útja a demokratikus közösségek kialakítása. A jelenlegi gyakorlat azonban ezzel ellentétes: a döntések akkor kerülnek nyilvánosságra, amikor egy adott, zárt körön belül már megoldás született. Ez viszont gyakran a konfliktusok prolongálódását eredményezi. Igaz, elméletileg sem tisztázott, hogyan születhetnek meg úgy a közös érdekek, hogy azok ne kikényszerített megoldások, hanem a demokratikus közösség megoldásai legyenek. Maga az öngazgatási rendszer megfelelő intézményes keretet biztosít a demokratikus megoldáshoz.

A vitában felszólaló magyar résztvevők egyetértettek abban, hogy az ismertetett jugoszláv kutatáshoz hasonló széles körű, az érdekek kérdéskörével ennyire komplexen foglalkozó vizsgálat – miközben voltak a munkahelyi érdektagságra, a vállalati érdek és a közigazgatás irányításának ellentmondásaira, a szakszervezetek érdekképviseleti szerepkörére, az ifjúság érdekeire vonatkozó jelentős és eredményes részkutatások – nem zajlott le Magyarországon. A rétegződés-modell vizsgálat (például az érdekek kifejezésére képes társadalmi csoportok aránya stb. esetében) azonban hasonló problémákat jelzett. A mai magyar társadalom valós érdektagságáról így jelentős ismeretekkel rendelkezünk.

Schmidt Péter a magyar tapasztalatokat elemelve fejtette ki, hogy a magyar politikai rendszer működésével kapcsolatos problémák számos hasonlóságot mutatnak a jugoszláviai problémákkal. A mi társadalmunkat is az érdekek pluralitása jellemzi. Politikai mechanizmusunk csak részben alkal-

mas az érdekek nyilvános megfogalmazására. Magyarországon az érdekszerkezet kifejeződése szempontjából a területi érdek dominál. Másfajta érdekek igen gyakran látens formában jelennek meg, a társadalom érdekszerkezetének integrálódása nem megfelelő. Az érdek megjelenésében jelentős korlát a „civil” társadalom elégtelen fejlettsége, alulfejlettsége, az állam túlsúlya. A párt több ok miatt nem képes megfelelően ellátni érdekszerkezet funkcióit. Ezek egyike, hogy az ideológia – „megmerevedése” miatt – a régi társadalmi ellentmondásokra épül fel. Az egypártrendszerű szerkezetben az ellenvélemény kifejtése hallatlanul nehéz, s a párton belül is eltérő érdekek, érdektörzsek jelennek meg. Ugyanakkor az elmúlt évtizedek fejlődésének eredményeként a napjainkban megjelenő érdekszerkezeteket – szemben a hatalomért folytatott harc koalíciós időszakával – már nem lehet a legalitásból való kizorítással kezelni. Ezért vált szükségessé, hogy politikai intézményrendszerünket alkalmassá tegyük az érdek- és véleménykülönbségek nyilvános kifejezésére. Társadalmunk számos területén autonómia alakult ki (világnézet, tudományos kutatás, művészetek), vagy, mint a gazdaságban, megindult az autonóm mozgás, bővült a szakszervezetek vállalatok belüli jogosítványa, s ezek jelentős lépések. Napjainkban ezért vált lényegessé a párt vezető szerepének újraértelmezése, s mind az állam, mind a párt vezetése új helyzetbe került – növelnünk kell a meglévő társadalmi érdekszerkezetek nyilvánosságát.

A vitában hozzászóló magyar és jugoszláv résztvevők közül többen kiemelték, hogy az érdekek között a hosszú távú stratégiai érdekek, Marx szavaival „az általános emberi emancipáció megteremtése” a meghatározóak. Egyetértettek abban, hogy – bár e témakörben, a megoldást keresve Ma-

gyarországon és Jugoszláviában is szerteágazó viták folynak – a politikai intézményrendszer fejlesztésének leglényegesebb kérdése: képes-e a párt, elhatárolva magát a partikuláris érdekektől – miközben a társadalom megfelelő intézményrendszere azok kifejeződését biztosítja – megtartani, sőt erősíteni érdekszerkezet, a társadalom jövőjével kapcsolatos stratégiai érdekeket érvényesítő szerepét.

A megoldásokban, a szocialista országok ez irányú útkeresésében a sokszínűség lesz minden bizonnyal a jellemző, ellentmondásokkal, visszahozódásokkal, kísérletezéssel kutatva a megfelelő megoldásokat.

A hozzászólások során többen felvetették az érdekek kifejezésével kapcsolatos magyarországi problémák sorában: egy korábbi szocializmusfelfogás illúziója volt annak tételezése, hogy a szocializmus képes megteremteni az egymástól eltérő érdekek összhangját; az érdekek egyeztetéséhez nagyfokú társadalmi nyilvánosság szükséges; a túlzott központi ellenőrzésre való törekvés az érdekek érvényesítésében egyes, társadalmilag hasznos tevékenységet folytató csoportokat illegális tevékenységre kényszerít; a kevés információ és a nyilvánosság hiánya pedig igen gyakran „érdektulajdonítás”, érdekek „kitalálásához” is vezet.

Mind magyar, mind jugoszláv részről többen hangsúlyozták az ilyen típusú tudományos eszmecserék fontosságát a kölcsönös tájékoztatás, a tudományos ismeretek cseréje, egyes – a két országot is érintő – kérdések megbeszélése szempontjából. Így ezen a beszélgetésen is támogatták a résztvevők a következő évi hasonló konferencia megrendezését, amelyen eszmecsere folytatható a politikai intézményrendszer legfontosabb eleméről, a pártokról.

Szpirulisz Ildikó–Guba László

Településfejlesztés

– helyi társadalom – önkormányzat

1987. szeptember 24–25-én a fenti címmel rendezett tanácskozást az MTA Regionális Kutatások Központja (RKK), az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete (TTI), az MSZMP Baranya megyei Bizottságának Oktatási Igazgatósága és a TS-2 Programtanács.

Enyedi György akadémikus, az RKK főigazgatója megnyitójában többek között felhívta a figyelmet arra, hogy a nagyobb léptékű, általánosítható folyamatokat, tendenciákat feltárni kívánó kutatások mellett – esetleg helyett – a települések helyi társadalmának, a kisebb közösségek szerveződési mechanizmusainak szociológiai vizsgálatára kellene nagyobb hangsúlyt fektetni. Széchenyi azon gondolatát idézve, miszerint az igazi hazaszeretet nem elsősorban a haza dicséretében mutatkozik meg, hanem az elmaradás felmutatásában, a társadalomkutatók felelősségét kívánta hangsúlyozni.

A bevezető előadást *Kálnoki Kiss András* (VÁTI) tartotta *Kísérletek a lakossági részvétel biztosítására a településfejlesztésben* címmel. Fölvázolta azt a történelmi folyamatot, melynek során a településtervezés és -fejlesztés folyamatának egyre több fázisa került át központi, minisztériumi kézbe helyi szintre. A tervezés decentralizálása a hetvenes évek elején kezdődött, amikor a tervek formális jóváhagyója a he-

lyi tanács lett; ezt követte a megbízási jogkör leadása, majd a hetvenes évek közepétől egyre nagyobb igény mutatkozott a tervek társadalmi-gazdasági megalapozására. A korábban csak műszaki orientáltságú tervezéssel szemben megjelent az emberközpontúság és a komplexitás követelménye, terjedni kezdett az ökológiai, környezetvédelmi szemlélet.

Néhány év alatt több mint nyolcvan komplex városfejlesztési koncepció készült el, egy részükben már megpróbálták szerephez juttatni a helyi társadalmi és szakmai szervezeteket. A települési tervek társadalmi vitára bocsátását azonban csak 1983-ban tették kötelezővé, és csak az utóbbi néhány évben jutottunk el odáig, hogy például az alternatívák közötti választásban aktív részvételt vár el egy-egy városi tanács néhány száz név szerint meghívott helyi lakostól. Az újfajta tervezési feladatok, például a belvárosi tömbrehabilitációk tervezése kapcsán pedig ma már funkcionálisan is elengedhetetlennek látszik az ott élők véleményének, elképzeléseinek előzetes megismerése és figyelembevétele, hiszen előre tudni kell, hogy a rehabilitáció során kialakított – általában nagyobb értékű, de egyúttal magasabb fenntartási költségű – lakásokra igényt tartanak-e majd a korábbi lakók.

A konferencián három szekcióülésre

került sor. A *településfejlesztéssel foglalkozó I. munkaülésen Kőszegfalvy György (VÁTI) elnökölt. Először Reform és településpolitika* címmel *Beleszky Pál* előadását hallgattuk meg. A termelői és a települések fejlődésének kölcsönös egymásra hatásából kiindulva az előadó fölvezette azokat a jelentős makrofolyamatokat, amelyek a szocialista gazdaságfejlődés első évtizedeiben a településpolitikát meghatározták. Az optimális településnagyságról folyó viták, a településeket hierarchikus rendbe soroló kategóriarendszer, a törekvés arra, hogy városok és vonzáskörzetek lehetőleg „átfedésmentes” hálót alkossanak stb., mind olyan *homogenizálási* törekvések voltak, amelyek a makrotársadalmi átrétegződési folyamatokkal (például kollektivizálás, vándormozgalom) együtt szükségszerűen a települési önkormányzatok szerepének visszaszorulásához vezettek.

A nagy, országos jelentőségű mozgások területi-települési vetületei nem foglalkoztatták különösebben sem a politikusokat, sem a tudományok művelőit. A településfejlesztésről átfogó elképzelés csak a hatvanas években alakult ki, amely az 1971-es Országos Távlati Településfejlesztési Koncepcióban fogalmazódott meg.

A nagy társadalmi mozgások lelassulása után ismét sor kerülhetett a helyi közösségek felfedezésére, szerepük újraértékelésére, stabilitásuk szükségességére. Annál is inkább, mert új vállalkozói, termelői, fogyasztói szokások, új értékrendek alakultak ki, sőt az új kezdeményezésekkel, a második gazdasággal szemben egyre toleránsabb politika lehetővé tette többféle tipikus családi megélhetési stratégia kialakulását, a „helyek” értékének, presztízsének differenciálódását. A községek lakossága számára alternatívák nyíltak, nemcsak a helyben maradás és az elvándorlás között, hanem abban

is, milyen távra és milyen célból válsztják a falun maradási. (Tartós be rendezkedés, átmeneti felhalmozási periódus, vagy többletjövedelem-szerzés a következő generáció bázisának megteremtéséhez.) Az általánosan jellemző változások mellett egyre feltűnőbb lett, hogy hasonló adottságokkal rendelkező települések eltérő fejlődést mutattak, a településfejlesztési stratégiák sokszínűvé váltak, napról napra elismertebbé vált az a tény, hogy a településfejlesztés a helyi adottságoktól és a helyi közösségek működésétől függ, és mint ilyen, egyre kevésbé irányítható központonlag.

A gazdasági-társadalmi reform sikerének tehát az (is) fontos feltétele, hogy aktív megújulásra, adaptációra kész, közös érdekeltség alapján működő, autonóm gazdasági, politikai és társadalmi egységek, csoportok alakuljanak ki, hogy minél több kisebb-nagyobb műhely jöjjön létre, amely közösségi alapon létrehozott modern minták, normák, modellek formálásával a munkakultúra továbbadásának, a műveltség felértékelődésének, a racionális együttgondolkodásnak további sztereit alkotja.

Végül néhány – a reform ellen ható – tendenciára hívta fel a figyelmet az előadó: nem úgy hatnak-e a küszöbön álló pénzügyi változások, hogy a szükséges differenciálás helyett ismét az egyenlődsdi válik uralkodóvá. Az „igazságosság” jegyében kiegyenlített területfejlesztési politikát hirdetünk, de ezt tulajdonképpen csak szelektívabb fejlesztéssel (például a halmazottan hátrányos helyzetű térségek kiemeléssel) lehet megvalósítani, ami pedig elmentes lehet a ráfordítások hatékonyságának követelményével. Felvetette a kérdést, hogy a településfejlesztésben mutatózó jelenlegi változások mennyire tükröznének tényleges demokratiszási szándékot, igényt, vagy mennyi-

re vezethetők le gazdasági kényszerekből.

Cséfalvy Zoltán (MTA Földrajztudományi Intézet) korreferátumában a redistribúció – reformok által eddig nem érintett – rendszerének legitimációs válságát vizsgálta fel; szerinte ezt a rendszert az önfinanszírozás és az újraelosztás kombinációjából kialakítandó új rendszerrel lehetne felváltani, amelyben a lakosság a gondoskodás tárgyából végre cselekvő alannyá válna.

Csatáry Bálint kecskeméti geográfus (RKK) a harmincezernél kevesebb lakossal rendelkező magyar kisvárosok néhány jellemző vonását ismertette. Ez a 84 kisváros, a városkörnyékhez tartozó településekkel együtt, az ország területének közel felén, három és fél milliónyi népesség ellátásáról gondoskodik – természetesen eltérő mértékben és minőségben.

Néhány alföldi kisvárosi mezővárosi múlttal rendelkezik, a többség azonban csak az utóbbi 15 évben vált városossá, és vagy valamelyik agglomeráció részeként, elsősorban munkaerő-kibocsátó szerepet lát el, vagy pedig – mint az új szocialista kisvárosok – főként a környék ingázóinak munkahely- és ellátás-biztosító központja. Az előadó beszámolt saját – Szolnok és Bács-Kiskun megye kisvárosainak központi szerepkörét összehasonlító – vizsgálatáról. A szakigazgatási szervek által kitöltött kérdőívekkel a lakosság mozgásának, más településekkel való kapcsolatainak jellemző irányait mérték fel. Szolnok megyében a megyeszékhely túlsúlya miatt a megye 9 kisvárosának területellátó szerepe a kapcsolattelelmzés alapján csekélynek tűnt, ugyanakkor a fejlesztési összegek egy részét adó fejkvóták, amelyek elosztása most megyei jogkör, országosan itt a legmagasabbak. Bács megyében a tudatos kisváros-fejlesztési politika eredményeként a községi lakosság egyenle-

tesebben veszi igénybe a kisvárosok ellátó intézményeit, de több szolgáltatás esetében megfigyelhető, hogy a kapcsolatok nem a kijelölt települési szerepköröknek megfelelő hierarchiában, hanem esetleg éppen azzal ellentétes irányban alakulnak (például kiskereskedelem, egészségügy).

Ez a kutatás is bizonyította, hogy a településekkel kapcsolatban ellentétes hatású elvek vannak érvényben a fejlesztési politikában és a közigazgatási szervezetben, hiszen miközben a két-szintű közigazgatásra való áttérés azt jelenti, hogy a falvak közvetlenül a megyék irányítása alá kerültek, ugyanakkor meghirdették a kistérségek (kisvárost és környékét összehangoltan kezelő) fejlesztési programját.

A következő előadó, *Timár Judit*, (RKK) a tanya és a város kölcsönös egymásra hatásának néhány jellemzőjét mutatta be. Erdei Ferenc vizsgálatai óta közel felével csökkent a külterületi népesség száma, fiatalabbá vált, foglalkozási szerkezetét tekintve urbanusabb jellegű és jóval iskolázottabb lett. Részben emiatt is megváltozott a számukra a jelenleg is fennálló települési hátrányok jelentősége, szubjektív észlelése. Megváltoztak, illetve újratemelődtek a városlakók és a tanyaiak életkörülményeiben, állampolgári jogai-ban mutatózó társadalmi egyenlőtlenségek. Ellentmondásosnak bizonyultak a közlekedés és az infrastruktúra fejlesztésére irányuló törekvések. Noha a tanyai háztartások komoly részt vállalnak például a helyi mezőgazdasági nagyüzemek termelésében, a tanácsnak átadott szövetkezeti fejlesztési pénzekből szinte soha nem részesednek.

A II. ülősszak témája a *helyi társadalom* volt. Az ülősen *Pálné Kovács Ilona* (RKK) elnökölt. A bevezető előadás és az azt követő négy korreferátum a Társadalomtudományi Intézet koordinálásában folyó szociológiai

vizsgálatot mutatta be a konferencia résztvevőinek. A bevezető előadást *Böhm Antal* (TTI) tartotta a helyi közösségek szerveződési esélyeiről. A helyi társadalom kutatására, működésének és változásainak megismerésére való mind szélesebb körű igényt, a lakóhelyi közösségek újraszerveződését olyan jelenségek, problémakörök jelzik, mint a választási aktivitás megélénkülése és az ezzel kapcsolatos lakópolgári magatartások különbözősége, a településfejlesztési hozzájárulással kapcsolatos lakossági állásfoglalások, a települési „kényszerházasságok” elleni harcok megélénkülése, a lokális jellegű társulások, az egyesületek elszaporodása stb. Ugyanakkor a spontán, az intézményes kereteken kívül alakuló közösségekkel szemben, úgy tűnik, még mindig erőteljesen működnek a bizalmatlanság és a meg nem értés reflexei, rögtön megjelenik a bekebelezési- „integrálási” szándék.

Az előadó felvázolta azokat a főbb kutatási szempontokat és megközelítéseket, amelyek révén nemcsak az egyes helyi társadalmak sajátosságairól nyerhetnek majd tisztább képet a kutatók és a vizsgált városok vezetői, polgárai, hanem a későbbiekben lehetőség nyílhat a helyi társadalmak működőképessége általánosabb feltételeinek megfogalmazására is.

A bevezető után *Hidy Péter* (Művelődéskutató Intézet) a helyi kultúra vizsgálatának jelentőségére mutatott rá: a települések széles értelemben vett helyi kultúrája többek között az ott élő lakosság múltbeli és jelenlegi értékteremtő és értékőrző tevékenységének objektíválódott eredménye, egyúttal a lakosság érdekkifejező és érdekérvényesítő képességének szubjektív feltételrendszere, nélkülözhetetlen háttere.

Kovács Erzsébet (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem) beszámolt a vizsgálat részét képező kérdőí-

ves felmérés matematikai-statisztikai feldolgozásának nehézségeiről, és arról, hogy a településvizsgálatokat mennyire nehezíti a jelenlegi statisztikai adatgyűjtési gyakorlat.

Kulcsár László (Gödöllői Agrártudományi Egyetem) először a vizsgálat metodológiai vonatkozásairól, a magatartásbeli különbözőségek összehasonlíthatóságáról beszélt korreferátumában, majd az empirikus vizsgálat néhány eredményével bemutatta, hogy a lakossági részvétel analitikus céllal felvett dimenzióját hogyan egészítik ki, tartalmát hogyan gazdagítják a lakossági kooperációk témakörében szerzett információk.

Bánlaky Pál (MM Vezetőképző Intézet) a helyi hatalom fogalmát, feltételrendszerét és vizsgálatának lehetséges metszeteit vázolta fel. Eddigi kutatása alapján bizonyította a formális és az informális hatalmi-befolyási struktúra egymásrautaltságát.

Andrásfalvy Bertalan (MTA Néprajzi Kutatócsoport) korreferátuma azt mutatta be, hogyan tud a néprajzkutatás hozzájárulni a helyi társadalmak működési mechanizmusainak feltárásához és elemzéséhez szolgált adalékokkal. A múltbeli falusi társadalmak határjárásként ismert, évente rituálisan ismétlődő szokása nem más, mint a helyi közösség technikája, amellyel az összes helybeli lakos számára emlékeztetes (vidám, de ünnepi) formában tudatosította a helyhez tartozás tényét, annak kulturális jelentőségét, a lakóhellyel kapcsolatos közös tudás, ismeret kohézióteremtő és kötődést erősítő szerepét. A lakóhely határainak fontosságát, a határjelek „mágikus” szerepét a helyi társadalmak többi szokása (például a temetkezés) is erősítette.

Az előadó aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy tágabb lakóhelyünket, hazánk határvidékeit nem vigyázzuk hasonló figyelemmel, visszavonulunk a perifériákról, sorsukra hagyjuk az ott –

hátránya helyzetben – élő falusi közösségeket, ami előbb-utóbb nemzeti tudatuk eróziójához is vezet.

Juhász Pál (Szövetkezeti Kutató Intézet) a községek leendő – a reformterve megvalósulása utáni – gazdálkodásának maitól eltérő módját és ennek feltételeit vázolta fel. E koncepció szerint a jövő községei piac által integrált társadalmak lennének, és a fejlesztésükhöz szükséges pénzt a pénzintézetek és vállalkozók bármilyen összetételű csoportja biztosíthatná. Meg kellene szüntetni azt a jelenlegi helyzetet, hogy a községek területén ellátandó funkciók, szolgáltatások közül mindig csak a drágák, veszteségesek vagy nyereséget nem hozók maradnak a községre (a tanácsra).

A. Gergely András (ELTE) a helyi társadalom vizsgálatának újfajta megközelítési módjára tett javaslatot: szerinte a történelmi és néprajzi kutatások eredményei alapján az etnoregionális szerveződés (elsősorban a palóc, jász-kun, hajdúsági, őrségi területeken) reális alternatívája lehet a helyi társadalmi szerveződésnek. Röviden beszámolt kunsági városokban folytatott vizsgálódásainak eredményeiről.

A szekcióülésen további négy résztvevő szólalt fel és ismertette röviden saját kutatási eredményeit.

A III. ülészak munkáját – amelynek témája az *önkormányzat* volt – *Szoboszlai György* (TTI) vezette. A bevezető előadásban *Verebélyi Imre* (Államigazgatási Szervezési Intézet) a tanácsai önkormányzat néhány kérdésével foglalkozott. A központi és a delegált hatalom közti munkamegosztás minden modern állam működéséhez objektíve hozzátartozik, a kérdés csak az, hogy a korrekt partneri viszonynak milyen esélyei, feltételei vannak. Az önkormányzatoknak delegált hatalom csak akkor szolgálja a demokratikus kibontakozást, ha a helyi színtereken demokratikus struktúra fogadja a lea-

dott, átengedett jogköröket, különben csak kiskirályokat teremtünk helyi kormányzat helyett.

A demokratizmus helyi előiskolái a lokalitás saját egyesületei lehetnének, ahol a résztvevők meggyőzőképessége és szervezőkészsége kibontakozhatna. A tanácsai testületben végzett munkát – Verebélyi véleménye szerint – már nem kellene az előiskolák közé számítani, hiszen ott már teljes szakmai és politikai felkészültséggel kell fellépni. Az előadó felhívta a figyelmet arra, hogy ha nem fizetjük meg a testületi tevékenységet mint legértékesebb önkormányzati munkát, akkor mindazok a rétegek és társadalmi csoportok (kisszervezetekben dolgozók, nők, öregek stb.), amelyek nem tudják „saját zsebükből” kompenzálni kieső munkájukat vagy nem tudnak a helyettesítésről gondoskodni, eleve kizáródnak a jelöltek közül. Célszerű volna a tisztviselőket jobban a testülethez kötni, hiszen ha például az a testület gyakorolná felletűk a munkáltatói jogokat, amelyben az elnököt, titkárt legjobban ismerik, az jobban érdekeltté tenné őket abban, hogy „gazdaként” bánjanak a rájuk bízott községgel.

Kiss József (Debrecen, KLTE) történeti visszatekintésében azt mutatta ki, hogy a meg-megújuló centralizációs kísérletek és állami intervenciók ellenére 1948 és 1980 között funkcionált egy települési önkormányzati rendszer Magyarországon; jelentős önkormányzati tudás és tapasztalat halmozódott föl, ez azonban nem épült be társadalom- és történelemszemléletünkbe, sőt a történettudomány ennek feldolgozását eddig teljesen átengedte a részben képtelen helytörténetészeknek.

Kara Pál (ÁSZI) az előjáróságok megalakulása óta felhalmozódott tapasztalatokat összegezte. Sajnos, sem a tagok megválasztásában, sem a szerepükre való felkészítésben nem mutatkoztak meg az előjáróság mint intéz-

mény speciális szempontjai, pedig ma már több eljáráság működik az országban, mint ahány tanács. Nagy különbségek vannak az eljáráságok által igazgatott települések népességszámában, a közös tanácshoz való viszonyukban, a jogkörük kijelölésében. A „tanulóiévek” szokásos nehézségei mellett ennél a közigazgatási formánál az is nagy gond, hogy egy esetleges (részleges) önkormányzatnak a pénzügyi alapjai még a tanácsokénál is kevésbé vannak meg.

Csefkó Ferenc (RKK, Pécs) több korábbi hozzászólóhoz hasonlóan fontosnak tartaná a tanács testületek szerepének növelését. Vizsgálatai szerint nem alakultak ki a tanácsok és az eljáráságok közötti normális kapcsolatok; a tanácsok nem tekintik partnernek eljáráságaikat, a nem tanács szervek pedig még csak nem is válasznak megkereséseikre.

Vági Gábor (ÁSZI) hozzászólásában azzal foglalkozott, milyen tanács gazdálkodás tudná jobban szolgálni a tanács önkormányzatként való működését. A város és a falu formális jogegyenlőségének megteremtése mellett ki kellene iktatni a megye úraelosztó jogkörét és át kéne alakítani a központi hatalom és a tanácsok viszonyát is. Elképzeltető volna egy olyan, kétszintű irányítási rendszer, amelyben a megyei központok csak az egész megyét ellátó intézmények elhelyezéséről, működtetéséről döntenének, és az irányító apparátus közvetlenül választott személyekből állna, hiszen nagy pénzügyi szegelyekről kell döntéseket hoznia. Így megvalósulhatna a megyék és települések között is egy, a hierarchikus különbségeket csökkentő funkcionális munkamegosztás: egyszerűen mindkét szint másfajta szolgáltatásokért volna felelős. Mintegy válaszul az egyik tanács vezető hozzászólására, Vági a települések (és a régiók) horizontális együttműködésére (és egyúttal érdek-

képviselésére) új formák létrehozását javasolta (például Tanácsok Országos Szövetsége).

Érdekes volt Sükösd Ferenc (Janus Pannonius Tudományegyetem) hozzászólása is, aki a hatékonyabb pártirányítás érdekében azt javasolta, hogy ne a közigazgatási apparátusokban érvényesítse a párt a befolyását, hanem csak szükség esetén, például szakmai érdekcók ellensúlyaként szerepeljen. Így el lehetne kerülni azt az eddigi visszás gyakorlatot, hogy – mivel a párt helyi szervei állami jellegű döntéseknél is megtartották maguknak a „végső szót” –, a rossz döntéseknek is ők maradtak az „utolsó védőbástyái”.

A tanácskozás Enyedi György zárszavával fejeződött be, aki néhány gondolat megfogalmazásával ellensúlyozni akarta azt az egyoldalúságot, amelyet a lokalitásokkal, helyi társadalmakkal, települési szintű problémákkal foglalkozó szakemberek többségének „középgárti” hozzászólásai okoztak. Rámutatott, hogy a helyi törekvések nem jelennek meg ilyen egységes akaratként a központi akarat ellenében, hogy a helyi önkormányzat és demokratikus működés feltételei közé a központ demokratikus működése is hozzátartozik, hogy valódi nyilvános érdekegyeztetési mechanizmusok nélkül legfeljebb egy-két „erős csoport” érdekei jutnak érvényre a helyi társadalomban. Éppen ezek azok a kérdések tehát, amelyek további vizsgálatát mindenképpen folytatni érdemes. Végül hangsúlyozta azt is, hogy a helyi társadalmak maguk is gyorsan változnak, nagy a népességvándorlás, gyorsan változik a táj, a tér, a hely társadalmi szerkezete, így nem elégséges egy-egy kiragadott időpillanatban felméréseket végezni. Szükség van a változás, eltolódás jellemzőinek vizsgálatára és az egyes típusokba kerülés települési és társadalmi szintű következményeinek prognosztizálására is.

●

A rendezvény célja a településszociológiai, rurálszociológiai, valamint a települések közigazgatásával, önkormányzatával kapcsolatban folyó kutatások jelenlegi állapotának a bemutatása volt. Nemcsak arra vállalkozott, hogy sokféle szempontból – multidiszciplináris módon – ismertesse a folyó kutatásokat és a már meglevő eredményeket, hanem teret adott leendő kutatási elképzeléseknek, hipotéziseknek, a várható fejlődési tendenciák felvázolásának, a jövőbeli igények megfogalmazásának is. Ez a széles tematika, valamint a szakemberek sokfélesége ugyan tükrözte a településkutatások mai helyzetét, ugyanakkor meglehetősen heterogénné tette a rendezvényt; a különböző nézetek, elképzelések, koncepciók között tulajdonképpen csak a minden résztvevő aktivitását motiváló job-

bító szándék, a települések szintjén is a hatékonyabban, demokratikusabban működő társadalom igénye teremtett közös platformot.

Ez a tudatosan vállalt sokszínűség nyilvánvalóan befolyásolta a konferencia színvonalát is. Ennek ellenére eredményes eszmecserén vehettünk részt, és a konferencián a településszociológiai szempontok mellett néhány új kutatási irány – például a közművelődés – is megjelent. A konferencia egyértelműen igazolta, hogy szükség van az ilyen találkozókra, és nagyon fontos a különböző területek szakembereit – kutatásaik különböző fázisaiban is – közös fórumra, vitára invitálni. Intézetünk mindig fontos szerepet játszott ilyen lehetőségek megteremtésében, és ezúttal is jelentős mértékben hozzájárult e fórum megrendezéséhez.

Táll Éva

ELŐKÉSZÜLETBEN
A „MŰHELYTANULMÁNYOK” SOROZATBAN

BÁBOLNA

(TANULMÁNYOK)

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

Intézeti kerekasztal-vita Claus Offe munkásságáról

A közelmúltban a „Társadalmi tudat – emberi tényező” csoportban vetődött fel, hogy a kortárs politológia és politikai szociológia egyik jelentős alakjának, *Claus Offe*-nak a munkásságáról szakmai konferenciát rendezünk. Minden valószínűség szerint konferenciánk távol levő főszereplője maga is akceptálná az ilyen „Bürgerinitiative”-ket, amennyiben azok a politikatudományi önképzést szolgálják. Ez esetben pedig valóban ez történt.

Offe – közel sem lezárt – munkásságának kritikai recepciója alkalmat adott arra, hogy bepillantsunk egy marxi tradíciókhoz kötődő politikaelmélet műhelyébe, illetőleg a fejlett kapitalizmusra vonatkozó lehetséges teoretikus megközelítésmódokba és eredményekbe. Mindez pedig, mint *Bayer József* megnyitójában hangsúlyozta, elősegítheti saját hazai problémáink elméleti megközelítésének elmélyítését. Olyan gondolkodóról van ugyanis szó, aki a frankfurti iskola társadalomkritikai hagyományain nevelkedett, s nemcsak nagy társadalmi érzékenységgű, kritikai szellemű baloldali értelmiségivé vált, hanem olyanná, aki teoretikus koncepcióinak mélysége mellett mindig nagy súlyt fektetett az empíriára is, arra, hogy e koncepciókat és tételeket hogyan lehet átfogalmazni a tapasztalat által ellenőrizhető kérdésekké és ilyenekként is megvizsgálni azokat.

Konferenciánk tematikai horizontjának határait a jelen levő kutatók érdeklődése és a korlátozottan rendelkezésre álló idő szabta meg. Mindazonáltal mégsem „a világtörténelem értelmetlen végtelenségéből” választottuk ki pusztán szubjektíve – ortodox weberiánusként – a referátumokban szereplő témákat, mert azok egymáshoz illeszkedő problémakomplexum részeit képezték. Ennek bizonyítéka volt számomra az érdekes vita, amelyre a referátumok nyomán került sor.

Jelen sorok írója arról beszélt, hogy Offe a sokat változott kapitalizmusfogalmat miként módosítja a későkapitalizmus koncepciójában. Bemutatta, hogy az utóbbi differencia specifikája azokban a deskriptíve jellemzett – az egyedi tőkéek, az össztőke és az államilag szabályozott összstruktúra szintjén működő – „felfogó” mechanizmusokban (Auffang-Mechanismen) van, amely a kapitalizmus eredeti, öntagadó tendenciáinak leállításában, látenssé tevésében működnek közre. A második referátum (*Bayer József*: A legitimációs válság elméletéhez) bemutatta, hogy Offe a legitimációs válság problémáját először úgy vetette fel, mint a tőkeértékesítésnek közvetlenül alá nem rendelt formák (public goods, infrastruktúra, bizonyos szövetkezeti formák stb.) növekedésének és az adminisztratív szabályozott folyamatok el-

terjedésének következményét, amelyek aláássák a magántőkés termelésnek az egyenértékek cseréjére alapozott egész ideológiáját. A későbbiekben azonban előnyére módosított a kiindulópontján, és politikatudományi szempontból konkretizálta a legitimációs válság problémáját. A társadalmi ágensek (osztályok, pártok, politikai erők) nem egyszerűen megadják vagy megvonják támogatásukat egy politikai rendszertől, hanem a hatalom viszonyjellegéből következően egy társadalom elfogadott normáinak és érvényességkritériumainak előállítása és újraelőállítása folytonosan történik. Amíg az ágensek nem kérdőjelezik meg az állam politikai monopóliumát, addig egy társadalom legitimnek tekinthető. Végső soron ezért a legitimációs válság csak a politika államtalánításának követelésében jelentkezik tisztán, amikor a fennálló politikai rendszer szelektív teljesítményeit egészében tagadják.

Hülvely István referátumában azt fejtette ki, hogy a későkapitalizmus-fogalom bevezetésével sem látja megoldottnak Offénál az alapproblémát; azt, hogy a mai kapitalizmus – ellentmondásainak tapasztalatilag érzékelhető sora ellenére – egészében a régi marad, a részleges válságfolyamatok nem termelik ki a forradalom transzcendáló tudatát. Ebből az ellentmondásból következik, hogy létezik is, meg nem is az uralkodó osztály hegemoniája; létezik, amennyiben nincs jelen a rendszer transzcendenciája, és nem létezik, amennyiben állandó a válság. Ezért veti fel, hogy vajon nem az újratermelés árugazdasági struktúrájának a meghaladhatatlanságáról kellene-e beszélni a „Spätkapitalismus” értelmezésekor.

A vita joggal vetette fel, hogy a mai kapitalizmus elemzése nem alapulhat egy „ptolemaioszi” világmképen – nemzetállami integrációs alapon –, mert régén végbement ennek a társadalmi

gazdasági formációnak a „koperniku-szi fordulata”, minthogy a tőke ma világrendszerként egzisztál (Marton Imre, Szentes Tamás). Továbbá, hogy Offe tematikájának elhanyagolt oldala a hegemon társadalmi tömb és a polgári ideológia ennek megfelelő változásainak az elemzése (Bayer József). Ugyanakkor Offe felfogása a tekintetben mindenképpen korszerű, hogy szándékai szerint sem megkerülni, sem alatta maradni nem kíván a marxi kapitalizmuselemzés már elért teoretikus szintjének (Bayer József, Tóth Tamás, Szigeti Péter).

Szabó Máté az új társadalmi mozgalmak és a jóléti állam offei értékeléséről beszélt. Amíg a korporatív és a pártelvű politizálódásban az anyagi javakkal (materiális kompenzációk, jólét, biztonság stb.) kielégíthető rétegek vesznek részt, addig az alternatívok (amely mindig kevert mozgalom volt) megkérdőjelezték ezt a berendezkedést, s a jóléti állammal szemben posztmodern értékeket (közösségiség, politikai részvétel, ökológiai környezet, béke stb.) tekintenek érvényesnek, egy reflexív kritikai potenciál és egy alternatív modernizáció hordozóiként. Offe a neokonzeratív, korporációs struktúrákat erősítő stratégiával szemben egy flexibilisebb SPD és egy reformistább Zöldek potenciális koalíciójától várja a jövőben a politikai megújulást (egyezően a habermasi kommunikatív cselekvésméletből levonható konklúziókkal).

Két előadás hangzott el a versengő pártrendszerek természetéről. *Benkő Zsuzsa* azt fejtette ki, hogy Offe demokráciafelfogásában milyen a kisebbség – többség viszonya, és hogyan működik és milyen részleges nehézségeket vet fel a többségi döntés legitimációja. *Papp Zsolt* pedig a pártidentitás NSZK-beli alakulására vonatkozó téziseit adta elő: az osztálypolitikát intézményesen nem vagy nagyon nehezen lehet képviselni a versengő érdekek és

pártok rendszerében, mert e harcban az eredeti arculat elmosódottá válik, a politikai törekvések deradikalizálódnak és az osztálpárt bürokratizálódik. Kialakulnak a „Catch all party”-k, amelyek strukturális és kulturális sokfélesége egy idő után az elbizonytalanodás forrásává lesz, a kollektív identitás alapjai szétolvadnak. Azaz a néppártivá váló valamikori osztálpártok programjaikat nivelláló szavazatszedő gépezetekké lesznek, a politika egyidejűleg végbemenő piacosításával. A fenti hátrányokkal szemben előnyként jelentkezik ebben a rendszerben, hogy a kezdeti homogenitás elvesz, vegyes struktúrák vetélkednek, növelve az elégedetlenség rendszerkonform levezetésének esélyeit, kizárva a rendszerellenes oppozíciók politikai megerősödését. Az érvek és platformok nyilvános vitája pedig a szavahihetőség és a bizalom forrásait jelenti a pártok számára az állampolgárok előtt.

Bessenyei István: A munkatársadalom című referátuma és *Gyeciczky Tamás* korreferátuma egyaránt a munka társadalmi szerepét és differenciálódásának mai formáit elemezte. Azt, hogy a rendszerintegráció egyik fő intézménye, a formalizált bérmunka a munkapiaci egyenlőtlenségek és a különböző munkafajták eltérő racionalitása nyomán olyannyira szegmentált, hogy a munka emiatt elvesztette korábbi homogenitását. Kérdéses azonban, hogy ebből a tényállásból következtethetünk-e arra, hogy a termelés szférája elvesztette társadalomdinamikai szerepét, amit az antiproduktivista felfogások explicite állítanak, legfejlettebb formájában Habermasnál és Daniel Bellnél. A munka- és életvilág, valamint materiális és posztmateriális fogalmi dualizmusára építő felfogások szerint a referátumok egyenetlenül kidolgozottak. Amíg a munka és a termelés esetében le lehet írni a szerkezeteket, szerepeket, racionalitáselveket, ad-

dig az életvilág, az életmód és az információs társadalom esetében e fogalmak a társadalmi változás dinamikus elméletében nem integráltak. Offe nem dönti el előzetes értékpremisszáik alapján, hogy az elsődleges munka-tőke viszony elvesztette-e társadalomstrukturáló szerepét, hanem megvizsgálja a szolgáltató szféra fejlődésdinamikáját, a munkaerőpiac hatalmi egyenlőtlenségeit, és ezután vázolja fel a munkaerőpiaci válság megoldásának egy lehetséges stratégiáját.

Tóth Tamás hozzászólásában arra hívta fel a figyelmet, hogy Offe terminológiai váltásai mögött munkásságának korszakait kell látnunk. A hatvanas évek nyugat-európai diákmozgalmai idején a képzési és oktatásszociológiai problémákat vizsgálta. A hetvenes évek elején az Egyesült Államokat tanulmányozza, hogy modellezze a fejlett tőkés társadalom problémáit. Offe és Habermas között van egy látnas munkamegosztás, amennyiben az előbbi a nagy elmélet problematikáit átengedte az utóbbinak, és maga középszintű elméletalkotásra vállalkozik, minthogy szerinte a történetfilozófiai konstrukciókat Adornóék óta nem lehet folytatni. Offe empirikus analíziseinek eredményei és prognózisai olyan meggyőzőek voltak, hogy elismertsége talán nagyobb is az NSZK-ban, mint Habermasnak. Például, amikor Offe korai elméletét a horizontális diszparitásokról 12 évvel később empirikusan ellenőrizték, akkor a munkaerő újratermelésének általa adott modelljét urbanisztikai és infrastrukturális stb. szempontokból teljességgel adekvátnak találták.

A vitában az is felvetődött: Offe kapitalizmuskritikája és a technooptimizmussal kapcsolatos szkepszise ellenére sem világlik ki írásaiból, hogy mi a viszonya a létező szocializmushoz. Egy lehetséges válaszként megfogalmazódott, hogy a szocialista országokkal azért nem foglalkozik, mert azok a

nyugati technikai fejlődést követik, s így az ebből fakadó problémák nem sok eredetiséget tartogatnak; másfelől viszont a nyugati legitimációs technikák legalább hatékonyak, míg Kelet-Európa válságai azt igazolják a szemében, hogy ezek itt még tökéletesítésre szorulnak.

Az értékes intézeti tudományos „vitadélután” nem marad konzekvenciák nélkül. Előkészületben van az elhangzott referátumok és korreferátumok

önálló kötetkénti megjelentetése és Of fe egyes válogatott tanulmányainak közreadása. Továbbá felvetődött – s ez már az újabb kezdeményezéseken múlik –, hogy érdemes lenne folytatni és tradícióvá nemesíteni a kortárs társadalomtudományi gondolkodókról elkezdett szimpóziumot, melyet az intézet vezetése nevében Szentes Tamás üdvözölt.

Szigeti Péter

A „MŰHELYTANULMÁNYOK” SOROZAT ÚJ KÖTETE

Kövári György

ÁLLAM · VÁLLALAT · MUNKAVÁLLALÓ

KERESETALAKÍTÓ MECHANIZMUSOK
A MAGYAR GAZDASÁGBAN

128 oldal, 31,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Тамаш Колоши

СТРУКТУРА ОБЩЕСТВА, РАССЛОЕНИЕ, СТАТУС

В основу данной статьи лег дискуссионный материал, подготовленный к теоретической конференции по вопросам социализма.

В первой части статьи рассматриваются исторические предпосылки общественной структуры венгерской экономики, принимая во внимание развитие роли централизованного управления, предприятий и отдельных слоев населения. Анализу подвергается двойственная система отношений в общественной структуре, составными элементами которой являются редистрибуция и рыночные отношения, взаимно обуславливающие и влияющие друг на друга. Автор указывает на то, что, по его мнению, желательное направление дальнейшего развития заключается в экономической интеграции первого и второго хозяйства, в достижении формальной организованности существующего расчленения интересов и в соответствии с этим – в демократизме принятия решений.

Вторая часть статьи посвящена формированию структуры группового механизма. В ходе развития первоначальное обособление политического и гражданского общества ослабло, сформировались посреднические каналы. Отдельным группам народонаселения удалось значительно улучшить свое положение в отдельных сферах существования, в то время как в других сферах бытия они продолжали оставаться на заднем плане, то есть образовалась инконсистенция статуса. Другие группы не были затронуты развитием, и они оказались в обездоленном (депривальном) положении. В статье дается подробный анализ групп производителей, занимающих различное под влиянием двойственного воздействия редистрибуции и рынка.

В третьей части статьи автор анализирует взаимосвязь между традиционными общественными структурными группами народонаселения, занимающими различное положение в системе неравенства. Традиционные классы раздробились на группы статусов. В общественном статусе значительной части населения проявляется инконсистенция: чаще всего инконсистентными являются статус по разделению труда и статус расселения, а также материальный статус. Расслоение нашего общества происходит по иерархии, а инконсистентный характер оказывает противоположное влияние. Автор анализирует состав депривальных групп и групп элиты, констатируя, что традиционные типы неравенства не перестали существовать, однако переплетаются друг с другом в новом виде.

УСЛОВИЯ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРАНСФЕРА ТЕХНОЛОГИИ

Научная статья пытается определить критерии успешного хозяйствования на основе анализа деятельности предприятий, достигших в последние годы экономические успехи. Автор констатирует, что условием для достижения положительных результатов является трансфер технологии. Хозяйственная деятельность в условиях жесткой экономической конкуренции, успешное предпринимательство заключались в адаптировании многочисленной современной технологии вместе со связанными с такой технологией новыми принципами организации и управления, в создании соответствующей системы заинтересованности, разрешении вопроса систематического снабжения этой новой технологии нужными материалами, деталями и системами, а также в насаждении сети сервиса.

Такой процесс должен в новых условиях 80-х годов получить всестороннее распространение.

Начиная с 70-х годов осуществляется своеобразная смена технических генераций, влияние которой преобразует развитие систем технического, экономического и общественного восприятия. Следует приспособиться к усиливающейся глобализации мировой экономики и систематическому изменению структуры производства. Для этого необходимы основополагающие изменения: нужно увеличить способность предприятий к духовному и техническому освоению нового, их заинтересованность в трансфере технологии. Этому могут способствовать такая экономическая политика, которая последовательно ориентируется на экспорт, политика капиталовложений, импортная политика и новые регуляторы, воздействующие на производство. Следует инспирировать кооперацию между предприятиями, развивать вспомогательную, „тыловую” промышленность. Непременно необходимы модернизация системы образования, повышение общего уровня научно-технической культуры, углубление связи между научно-исследовательскими институтами и высшим образованием, более тесное сотрудничество между внешнеторговыми организациями и банками, создание и расширение возможностей для деятельности фирм-менеджеров.

Ласло Й. Киш

ПОЛОЖЕНИЕ СДПГ И „ВТОРАЯ” ВОСТОЧНАЯ ПОЛИТИКА

Автор подвергает анализу политическую обстановку и последствия, проявляющиеся в результате последних парламентских выборов в ФРГ, а также ожидаемые тенденции и отношения между СДПГ и остальными западногерманскими политическими силами. Он рассматривает основополагающие политические вопросы, возникшие еще до выборов, особенности позиции СДПГ в свете результатов указанных выборов, перспективные задачи и возможности, стоящие перед социал-демократической партией, а также идеологические и политические противоречия и тождество позиций, существующие между социал-демократами и другими левыми силами: „зелеными” в области внутрен-

ней политики и западноевропейской социал-демократией в сферах внешней политики.

Во второй части статьи автор занимается новой, теперь оппозиционной внешней политикой СДПГ – т. н. „второй” восточной политикой. Из поражения партии на парламентских выборах и формирующихся тенденций напрашивается вывод, что СДПГ должна подготовиться к довольно длительной оппозиционной роли. Главным ее аспектом является внешняя политика. СДПГ выступает с критикой национально-консервативного поворота во внешней политике ХДС/ХСС, замены восточной политики сосредоточивающейся на ГДР „всегерманской политикой”, подчиненного Соединенным Штатам статуса вместо партнерских отношений. В противовес этому СДПГ инспирирует образование „европейского сообщества”: предусматривает создание основ совместной западноевропейской – прежде всего франко-западногерманской – оборонительной системы при ослаблении зависимости Западной Европы от США. Она признает значение также инициативы малых и средних по величине государств наряду с великими державами и высказывается за как можно более широкое сотрудничество между Европейским экономическим сообществом и Советом экономической взаимопомощи. Вместо стратегии ядерного устрашения и программы СОИ СДПГ разрабатывает концепцию структуры вооруженных сил, исключающей возможность нападения, – „ненаступательной обороны”.

Tamás Kolosi

SOCIAL STRUCTURE, STRATIFICATION, STATUS

The study is based on a polemic essay elaborated for a conference dealing with theoretical questions of socialism.

In the first part of the article, the historical antecedents of the social structure of the Hungarian economy are outlined, concerning the development of the role of central management, enterprises and some strata. The author analyzes the double relation system of the social structure, the elements of which are the redistribution and the market relations mutually determining and influencing one another. The economic integration of the first and the second economy, the formal institutionalization of the existing articulation of interests and the formation of adequate democracy of decision-making are considered the desirable direction of further development.

The second part of the study discusses the formation of group structures. In the course of the development, the initial separation of the political and civil society had been disappearing, channels of transmission had been established. Some groups of the population could significantly improve their position in some spheres of life, but in others they went on being in disadvantage, that is, a status inconsistency had been evolving. Other groups could not keep up with this development and got into deprived position. The study minutely analyzes the groups of producers engaging different positions in twofold determination of the redistribution and the market.

In the third part, the author analyzes, how the units of the traditional social structure relate to the position of the population in the inequality system. The traditional classes had been dispersed among the status groups. An inconsistency manifests itself in the social status of considerable part of the population: it is the status in division of labour and settlement and material status being inconsistent most frequently. The hierarchical and the inconsistent character have opposing impacts on the stratification of our society. The author also analyzes the composition of the deprived and the élite groups, and he states that the traditional inequalities failed to disappear, but interlink in a new way.

György Marosán, jr.

CONDITIONS OF EFFECTIVE UTILIZATION OF TECHNOLOGY TRANSFER

While analyzing the activity of enterprises achieving business successes recently, the study tries to define the criteria of successful functioning. It is stated that a

condition of success is the effective technology transfer. The enterprises exposed to hard competition have adapted several modern technologies, as well as, adequate novel principles of organization and management, have created a proper system of interests, have managed the unbroken supply of the new technology with materials, parts and partial units and have built up the service network.

This process must be made general in fundamentally new conditions of the 1980s.

From the 1970s on, a particular technical generational change has happened, that transforms the development of the receptive technical, economic and social systems. It is necessary to be adaptable to the increasing aggregation and continuous structural change of world economy, that requires essential changes: the intellectual and technical adaptability and concern of enterprises in technology transfer. This can consistently be supported by an export-oriented economic policy, the investment policy, the import policy and a new system of regulators. The cooperation between the enterprises must be stimulated, the passing of information must be accelerated and the background industry must be developed. The modernization of the education system, the increasing of the general level of the scientific technical culture, the intensification of the relations between the research institutes and the higher education, the more intensive cooperation of the foreign trade organizations and the banks, as well as, the establishing of management firms are indispensable.

László J. Kiss

THE POSITION OF THE SPD AND THE „SECOND” EAST POLICY

The author analyzes the resulted political situation and consequences of the last year parliamentary elections in the FRG, the relations of the SPD and other political powers, as well as, the expected tendencies. Kiss surveys the political key-questions formulated before the elections, the characteristic features of the position of the SPD, as it is reflected by the results of the elections, the long-range tasks and possibilities of the party, than he discusses the ideological and political differences and identities of the social democracy and other leftist factors, – as to the home affairs, the Greens, and for the foreign policy, the Western European social democracy –, the conditions of competition and alliance.

The second part of the study treats of the new foreign policy of the SPD of the opposition, the so-called „second” East policy. The defeat of the party in the elections and the outlining tendencies let us conclude that the SPD must prepare itself for the role of the opposition for a longer time. Main field of it is the foreign policy. The SPD criticizes the national-conservative turn-about of the foreign policy of the union-parties, the following of „East policy” by a „Germany policy” concentrating on the GDR, and the subordinate relation to the United States instead of a partnership. As against it, the SPD would urge on the establishing of a European community, that would slacken the dependence of Western Europe from the United States, laying, in the meantime, the foundation of a Western European, first of all, a common French-West German defense. In addition to those of the Great Powers, the initiatives of the small and medium-sized countries are also considered important, and the SPD argues in favour of an even more growing cooperation of the European Community and the Comecon. Instead of the

strategy of nuclear deterring and the programme of defense initiative, a conception of structural incapability of offensive, that of non-offensive defense has been working out.

СОДЕРЖАНИЕ

НАУЧНЫЕ СТАТЬИ

<i>Тамаш Колоши</i> : Структура общества, расслоение, статус	5
<i>Дёрдь Марошан-младший</i> : Условия эффективного использования трансфера технологий	18
<i>Ласло Й.Киш</i> : Положение СДПГ и „вторая” восточная политика	30

ИНТЕРВЬЮ

Интервью с <i>Гельмутом Шмидтом</i> (подготовил Дёрдь Г. Маркуш)	46
--	----

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

<i>Йожеф Байер</i> : План научно-исследовательской работы группы „Общественное сознание — человеческий фактор” (1986—1990 гг.)	56
<i>Петер Хаваш</i> : Социал-демократия во второй половине 80-х годов (размышления к исследованию)	64
<i>Шандор Бешени</i> : Ценность система Ценностей	68
<i>Пал Бук</i> : Социализм и проблемы экологии	85

ИНФОРМАЦИЯ

О VII-й Комиссии по венгеро-советскому сотрудничеству в области общественных наук (Баку, 1987 г.) (<i>Марта Хомоннаи</i>)	98
„Общество на грани” (Международная конференция Австрийского социологического общества) (<i>Петер Роберт</i>)	107
Летний курс Европейского общества сельской социологии (Лахти, 1987 г.) (<i>Имре Ковач</i>)	111
Конференция в Линце о рабочем движении и мире (<i>Иштван Хюрей</i>)	113
Совещание в ТГР о проблемах социал-демократии и развивающихся стран (<i>Дюла Токоди</i>)	116

ОТЧЕТЫ, ЖИЗНЬ ИНСТИТУТА

Венгеро-югославское совещание о влиянии технического прогресса и проявлении интересов (<i>Ильдико Спирулис — Ласло Губа</i>)	121
Развитие поселений — местное общество — самоуправление (<i>Ева Тал</i>)	127
Дискуссия за круглым столом о научной деятельности Клауса Оффе (<i>Петер Сигети</i>)	134
Резюме	138
Содержание журнала за 1987 год	146

CONTENTS

STUDIES

<i>Tamás Kolosi</i> : Social Structure, Stratification, Status	5
<i>György Marosán jr.</i> : Conditions of Effective Utilization of Technology-Transfer	18
<i>László Kiss J.</i> : Position of the SPD and the „Second” East Policy	30

INTERVIEW

Interview with <i>Helmut Schmidt</i> (by <i>György G. Márkus</i>)	46
--	----

WORKSHOP

<i>József Bayer</i> : Research Plan of „Social Mind — Human Factor” Research Group (1986–1990)	56
<i>Péter Havas</i> : Social Democracy in Late 1980s (Research concepts)	64
<i>Sándor Besenyi</i> : Value, Scale of Values	68
<i>Pál Buk</i> : Socialism and Ecological Problems	85

INQUIRY

On the 7th Session of Hungarian–Soviet Committee on Cooperation in Social Sciences (Baku 1987) (<i>Márta Homonnai</i>)	98
„Society on the border” (International Conference of the Austrian Sociological Association) (<i>Péter Róbert</i>)	107
Summer School of the European Society for Rural-Sociology (Lahti 1987) (<i>Imre Kovách</i>)	111
Conference on the Workers’ Movement and Peace in Linz (<i>István Hülvely</i>)	113
Discussion in the GDR on the Problems of the International Social Democracy and the Third World (<i>Gyula Tokody</i>)	116

REPORTS, INSIDE LIFE

Hungarian–Jugoslav Conference on the Technical Progress and the Interests (<i>Illdikó Szpirulisz–László Guba</i>)	121
Settlement Development – Local Society – Self Government (<i>Éva Táll</i>)	127
Round-table on Claus Offe’s Life-work at the Institute (<i>Péter Szigeti</i>)	134
Summaries in Foreign Languages	138
Table of Contents for 1987	146

1987. évi tartalomjegyzék

SZELLEMI MEGÚJULÁS – MAGYARORSZÁG ÉS A NAGYVILÁG (tematikus szám). A körkérdésre adott válaszok

Köszöntő	4	481–484
<i>Almási Miklós</i> : Szellemi megújulás – mint mozgalom (Rapszodikus jegyzetek egy lappangó-jelenlevő igényről)	4	485–489
<i>Ansel Éva</i> : A szabadság értelmének visszaperléséért (Szélgjegyzet a közelműltről)	4	489–499
<i>Andorka Rudolf</i> : A társadalmi rétegződés és mobilitás kutatásai Magyarországon: nyitottság a problémák iránt és hozzájárulás a társadalmi fejlődéshez	4	492–499
<i>Berend T. Iván</i> : Szellemi megújulás – történelmi mozzanatok	4	499–501
<i>Cseh-Szombathy László</i> : A megújulás kérdése a családra vonatkozó elképzelések és viselkedési normák tekintetében	4	502–506
<i>Enyedi György</i> : Szellemi megújulás – a tudomány elterjedése Magyarországon	4	506–511
<i>Gaszó Ferenc</i> : Történelem, ifjúság, szocializmus	4	511–516
<i>Hajdu Tibor</i> : Történetírás a konszolidáció korában	4	516–520
<i>Huszár István</i> : Eszmény és valóság. Történelmi utunk tanulságai	4	520–527
<i>Huszár Tibor</i> : A társadalomtudományi kutatások hasznosításáról – reflexiók	4	528–533
<i>Kozma Ferenc</i> : Kibontakozási lehetőségek: az alapfeladat külgazdaság-politikai oldalról nézve	4	533–540
<i>Lendvai L. Ferenc</i> : Szellemi megújulás? A filozófia lehetőségei	4	540–544
<i>Monigl István</i> : Népesedés és népesedéspolitika Magyarországon – a 21. század kihívása és kockázata	4	544–551
<i>Nyers Rezső</i> : Szellemi megújulást a gazdasági, a politikai gondolkodásban és az ideológiában	4	552–556
<i>Nyitrai Ferencné</i> : Szellemi megújulás – Magyarország és a nagyvilág (Egy statisztikus szemszögéből)	4	557–564
<i>Pataki Ferenc</i> : Nehéz hűség a változó világban	4	565–570
<i>Ránki György</i> : A hazai modernizáció kérdéséhez	4	570–575
<i>Szabó Katalin</i> : Az információ hiánygazdasága (Világ gazdasági felzárkózásunk egy sajátos korlátjáról)	4	576–581
<i>Szinétár Miklós</i> : Milyen a „kulturpolitikus”?	4	582–583
<i>Tőkei Ferenc</i> : Szellemi távlatok	4	583–585

Vámos Tibor: A nagyrendszerek elmélete és a társadalom modellhipotézisei	4	586–592
Zoltai Dénes: Út a modern filozófia világfogalmához (Adalékok a lukácsi életmű értelmezéséhez)	4	593–598

TANULMÁNYOK

Cserednyicsenko, Galina–Subkin, Vlagyimir: Az iskolából a munkába (Szovjet fiatalok körében végzett 20 éves longitudinális vizsgálat néhány eredményéről)	3	345–359
Dányi László: Megjegyzések az átmeneti időszak (államkapitalizmus) lenini elméletének kutatásához	3	323–344
Deák Dániel: Integrációs kategóriák alkalmazási lehetőségei a társadalmi tagozódás kutatásában	1	57–70
Ferge Zsuzsa: Társadalmi értékek és szociálpolitika	2	179–190
Gazsó Ferenc: Társadalmi folyamatok a magyar ifjúság körében	3	360–370
Kéri László: Elméleti válaszkérés a világban a politika változásaira	1	41–56
Kulcsár Kálmán: Társadalomkép és társadalmi folyamatok a nyolcvanas években	1	5–19
Lipkovich Károly: Változások a Szovjetunió Kommunista Pártjának politikájában	3	305–322
Marković, Brana: Szociáldemokraták és szocialisták a hidegháború és az enyhülés között	1	71–83
„Szocializmus és gazdaság” (A tizenegyedik cavtati kerekasztal-konferenciáról)(A vitát és az előadásokat ismerteti: G. Márkus György)	1	20–40
A szocializmus fejlődése Magyarországon (Összefoglalás egy tudományos tanácskozás anyagából) (Összeállította: Nuber István)	2	161–178
Szpirulisz Ildikó: Az elektronizáció társadalmi feltételei és következményei	2	191–203

MŰHELY

Bánfalvy Csaba: A „be nem sorolható” munka a szocialista vegyes gazdaságban	3	403–413
Farkas Zoltán: Szűkebb szükségletfogalom és az érdek fogalma	2	209–228
Forray R. Katalin: Iskolaválasztás és továbbtanulási szándékok Dabas és Nagykáta térségében	3	383–402
Gidai Erzsébet: A Gazdasági-műszaki fejlődés csoport kutatási terve (1986–1990)	2	204–208
Johancsik János: Gondolatok a politika és a vallásosság viszonyairól egy nemzetközi konferencia kapcsán	2	229–237
Kolosi Tamás: A Társadalmi tagozódás csoport kutatási terve (1986–1990)	1	84–89
Kovács Nándor: „Summásjárás” a nyolcvanas években?	1	106–116
Papp Zsolt: A Szocializmus csoport kutatási terve (1988–1990)	3	371–374
Sik Endre: A háztartás mint a megélhetés forrása (Tallózás a külföldi szakirodalomban)	1	90–105
Szoboszlai György: A Politikai rendszer csoport kutatási terve (1986–1990)	3	375–382

TÁJÉKOZÓDÁS

Fiatal szociológusok műhelye (Róbert Péter).....	2	253–254
Gazdasági modernizáció és helyi társadalom – egy község példáján (Táll Éva)	2	255–265
Konzultáció a magyar gazdasági reform kérdéseiről Belgrádban (Szpirulisz Ildikó).....	1	129–132
A központi pártoktatási intézmények rektorainak tanácskozása Varsóban, és a tudományos rektorhelyettesek szófiai értekezlete (Guba László).....	1	126–128
„A munkásosztály és a jelenkor” (Nemzetközi tudományos tanácskozás Moszkvában) (Lengyel Zsuzsa).....	1	122–125
Nemzetközi szociálpolitikai szimpózium az NDK-ban (Stuber Ervinné) ...	1	133–138
Pártintézetek nemzetközi tanácskozása a szocializmus időszzerű kérdéseiről (Összeállította: Homonnai Márta).....	1	117–121
A „peresztrojka” és a szovjet társadalomtudományok (Áttekintés a téma irodalma alapján) (Taksás Imre).....	3	414–430
Vitaülés a fiatalok életkörülményeiről, munkahelyi beilleszkedéséről (H.I.) Fiatalok a gazdaság „árnyékában” (Harcza István).....	2	238–252

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

Aktualitásokról a településpolitikában (Tanácskozás Békéscsabán) (Pál László).....	3	443–445
Híradás disszertációvédésekről (Simon Judit, Böhm Antal, Szani Ferenc) ..	3	451–458
Jugoszláv–magyar kerekasztal-beszélgetés az állam szerepéről és a gazdaságról (Schmidt Péter).....	3	437–438
Kéri László kandidátusi dolgozatának munkahelyi vitájától (Stumpf István-Tót Éva).....	3	446–450
Konferencia a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztéséről a szocialista országokban (Simon Judit).....	1	139–141
Nemzetközi tudományos konferencia a kommunisták és a szociáldemokraták együttműködésének kérdéseiről (J.J.).....	2	269–271
Róbert Péter kandidátusi véde (S.E.).....	1	145–149
Szovjet–magyar eszmecsere a tudományos-technikai haladás meggyorsításáról és a pártirányításról (Szpirulisz Ildikó).....	3	434–436
Tanácskozás Tbiliszi: a polgári ideológia bírálatának kérdései a XXVII. kongresszus fényében (G. Márkus György).....	2	266–268
Tanulmányút a szakmai képzés és a munkahelyi beilleszkedés problémáinak tanulmányozására (Laki László).....	1	142–144
Társadalomtudományi folyóiratok szerkesztőinek tanácskozása Varsóban (Rathmanné Tury Mária).....	3	431–433
Az új technika és társadalmi hatásai (NSZK–magyar szakértői konferencia) (Simon Judit).....	3	439–442

BIBLIOGRÁFIÁK

Aczél György publikációinak bibliográfiája (Összeállította: Gellén Antalné és Markella Károlyné).....	4	599–647
A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1986. évi publikációi (Válogatás) (Markella Károlyné).....	2	272–292

Ezúton kérjük Olvasóink szíves elnézését azért, hogy az 1987. 3. szám tartalomjegyzékébe – a nyomdai előállítás során – hibás oldalszámok kerültek. A helyes oldalszámokat az itt közölt összesített tartalomjegyzék tartalmazza.

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214-830

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Judit

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529), a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855) (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és kézbesítőknél

Előfizetési díj egy évre: 100,- Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján

(Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 2500 példányban, 10,9 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

Szakra Lapnyomda, Budapest (88-0103)

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

25,- Ft

316.861

7

Társadalom-
tudományi
Közlemények

7

b
h

1988|2

•

•

•

•

•

•

•

•

•

•

•

•

•

•

•

•

•

•

•

•

Társadalom- tudományi Közlemények

1988 · 2

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

XVIII. évf. 1988/2. sz.

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Laki László: A társadalmi újratermelődés és az ifjúság</i>	157
<i>Gidai Erzsébet–Thoma László: Értékek és értékzavarok</i>	171
<i>Hülvely István: Pártok a nyugati politikai rendszerekben</i>	183

DOKUMENTUM

Új lehetőségek a munkásmozgalom különböző áramlatainak egymáshoz fűződő viszonyában	198
---	-----

MŰHELY

<i>Szántó Borisz: Társadalmi-gazdasági ellentmondások rendszerelméleti tipológiája</i> . . .	210
<i>Szigeti Péter: A politizálódási folyamat jellemzése és jelentősége</i>	217
<i>Simó Tibor: Két település: a társadalom szerveződésének két alternatívája</i>	229

TÁJÉKOZÓDÁS

Tanácskozás a <i>Közművelődés és helyi társadalom</i> című szociológiai vizsgálatban részt vevő városok vezetőivel (<i>Bóhm Antal</i>)	239
„Szocializmus, nemzet, nemzetközi együttműködés” (Nemzetközi konferencia Cavtatban) (<i>G. Márkus György</i>)	246
Politológiai és szociológiai kutatások Franciaországban (<i>Johancsik János</i>)	252
A francia szocialisták nemzetközi szemináriuma a mai Szovjetunióról (<i>Havas Péter</i>) . .	258
Nemzetközi tanácskozás Moszkvában a lenini szövetkezeti eszmékről és az agrárszektor fejlődésének meggyorsításáról (<i>Lengyel Zsuzsa</i>)	262
Konferencia Moszkvában a tömegkommunikációról és a szocialista demokráciáról (<i>Rathmanné Túry Mária</i>)	266

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

Osztrák–magyar párhuzamok (Vita a modernizáció esélyeiről) (<i>Galgóczy Béla</i>)	269
Híradás disszertációvédésekről	274
A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1987. évi publikációi (Válogatás) (Összeállította: <i>Markella Károlyné</i>)	282
Idegen nyelvű összefoglalók	303
Idegen nyelvű tartalom	309

LAKI LÁSZLÓ

A társadalmi újratermelődés és az ifjúság

Tanulmányunkban kísérletet teszünk arra, hogy bizonyos ifjúsági és ifjúságot (is) érintő problémákat a társadalmi újratermelődés oldaláról, ezen újratermelődési folyamatok és mechanizmusok összefüggésében közelítsük meg és értelmezzük. E keretek között ennek három vetületével foglalkozunk. Először is azzal, hogy mi indokolja az ifjúsági problémák ilyen szempontú megközelítését; másodsor, megpróbáljuk körüljárni a társadalomban mutatkozó zavarok létrejöttét és újratermelődését kondicionáló tényezőegyüttes működését, és végül a családi újratermelődés bizonyos jól megragadható típusait kívánjuk felvázolni.

Az ifjúság körében az elmúlt évtizedekben tartóssá váló és az utóbbi években még inkább felerősödő különféle társadalmi zavarok – például a lakáskérdés megoldatlansága, a társadalmi értelemben vett felnőtte válás idejének kitolódása és emiatt a szülőktől való „függési” idő meghosszabbodása – arra hívták fel a figyelmet, hogy e problémákat nem elégséges kizárólag vagy elsősorban ifjúsági, netán csak lakáskérdésként megközelíteni és kezelni, hanem össze kell kapcsolni azokkal a társadalmi újratermelődési folyamatokkal, tényezőkkel és intézményekkel, amelyek ezeket kondicionálják és közvetítik. Nézzük meg közelebbről, hogy mi is indokolja egy ilyen típusú megközelítés szükségességét.

Köztudott, hogy az utóbbi évtizedekben a társadalomban és a gazdaságban mutatkozó zavarok leglátványosabban *életkori vetületben* erősödnek fel és a törésvonalak itt válnak a legkitapinthatóbbakká.

Az egyik póluson a *nyugdíjasok* helyezkednek el a maguk problémáival. Gondoljunk a nemritkán elemi gondokkal küszködő kisnyugdíjasokra; a nyugdíjak reálértékének a növekvő infláció miatti általános csökkenésére; a magányos, beteges, ápolásra és segítségre szoruló, de részben vagy teljesen ellátatlan időskorúakra; vagy az önmagukat még ellátni képes, de átlagban napi 4 óra keresőtevékenységet folytató 60 és 70 év közti férfiakra, akik nyugállományba vonulásuk után többnyire nemcsak önszántukból, hanem kényszerből töltik idejük egy jelentős részét jövedelemkiegészítő tevékenységekkel.¹

A másik póluson a *fiatalok* találhatók. Például az iskolából kikerülő, akik közül többen elhelyezkedési gondokkal néznek szembe; a pályakezdők, a maguk

alacsony béreivel és alacsony jövedelmeivel; a fiatal házasok, akik jobb esetben „csak” néhány évet várnak lakásra, és akiknél a családban az egy főre jutó jövedelem a gyermekek számával rohamosan csökken. (A Központi Statisztikai Hivatal számításai szerint 1982-ben azokban a háztartásokban, amelyekben két 19 éven aluli gyereket neveltek, az egy főre jutó jövedelem csupán 62 százaléka, a háromgyermekeseké alig több mint 50 százaléka, a négy- vagy többgyermekeseké pedig kevesebb, mint 40 százaléka volt a gyermektelenekének.)²

Jóllehet vitathatatlan, hogy a jelzett életkori csoportok körében súlyos gondok jelentkeztek és erősödtek fel az utóbbi időszakban, ebből egyáltalán nem következik az, hogy a köztük található életkori csoport – nevezzük középnemzedéknek – helyzete általában, vagy csak hozzájuk képest is jó, netán jobb lenne. Annál is kevésbé, mert e nemzedék egyrészt gyereke a nyugdíjasoknak, és ha napjainkban hallunk is magukra hagyott, gyermeki támogatás nélkül maradt öregekről, társadalmi méretekből mégsem ez a jellemző. A többség erejéhez mérten segíti szüleit, ami a kisnyugdíjasok esetében nyilván anyagi segítséget is jelent. A középnemzedék másrészt szülője a fiataloknak, és a kiskorúak ellátásán, iskoláztatásán és felnevelésén túl sokan arra is vállalkoznak, hogy gyermekeiket azok házasságkötése után is támogassák, ami főként a lakáshoz jutásban jelent(het) pótolhatatlan segítséget. Mindent egybevéve azt látjuk, hogy a *nyugdíjasok és a fiatalok* jövedelmi, megélhetési, inflációs, lakáshoz jutási, lakásfenntartási és törlesztési, a családtagok ellátásával és ápolásával kapcsolatos *problémái közvetve vagy közvetlenül, de a középnemzedék problémái is*. Mert ahogy a fiatalok terhesnek érzik a társadalmi értelemben vett felnőtté válás, és így a szülőktől való „függés” idejének a meghosszabbodását, vagy a szülőkkal való együttlakást, úgy ez a szülők nemzedékének sem jelent kisebb megterhelést vagy kevesebb gondot, mint ahogy a fentiek miatt alkalmanként kirobbanó konfliktusok átélése és kezelése sem. Ez azt jelenti tehát, hogy a *generációs metszetben felerősödő zavarok nem választhatók le és nem különíthetők el a család intézményétől, amelyben ezek létrejönnek és közvetítődnek*. Vagyis a nyugdíjasok és az ifjúság problémái egyben a család működésének, pontosabban a család intézményéhez kapcsolódó társadalmi újratermelődési folyamatoknak a zavarai is.

Más oldalról irányították figyelmünket a család intézményére és az itt végbeműködő újratermelődés zavaraira azok a viták, amelyek az igazgatás, főként az állami közigazgatás diszfunkcionális működése és az államnak a társadalmi folyamatokba történő túlzott beavatkozása nyomán fellépő zavarok feltárása kapcsán bontakoztak ki hazánkban.³ Az e témakörrel foglalkozó tanulmányok, amelyek bemutatják az államnak a társadalom különféle területeire a közigazgatáson keresztül történő bürokratikus, túlszabályozott és ugyanakkor zömében hatástalan, a problémák megoldását sokszor inkább gátló, mint segítő beavatkozásait, hivatkozásaikban többnyire a lakossági szolgáltatások, az oktatás, az egészségügy, a lakásépítés és -gazdálkodás kérdéseit érintették. A példák elsősorban annak bemutatására irányulnak, hogy a társadalom eme szféráiban az állami beavatkozás – pontosabban, az államnak e területek működésének közvetlen és kizárólagos irányítására és ellenőrzésére irányuló törekvése – miért nem érte el célját; hogy az állami beavatkozás különféle bürokratikus formái a problémák megoldása helyett miként váltak maguk is az újratermelődési zavarok forrásaivá, és hogy az állam végül is miként kényszerült arra, hogy működni hagyjon és elismerjen az általa fenntartottakon kívül más újratermelődési tényezőket és mechanizmusokat is. Ha számba vesszük a felsorolt területeket, akkor azt látjuk, hogy a társadalmi

lét csupa olyan szférájáról és intézményéről van szó, amelyekben a *népesség (lakosság) termelésén kívüli reprodukciós folyamatai zajlanak*. Másként fogalmazva: e vitákban figyelmünket az ragadta meg, hogy a szakemberek az állami „gondoskodás” (beavatkozás) túlzott társadalmi kiterjesztésének diszfunkcionális következményeit éppen a lakosság biológiai, egészségi, iskolázottsági és szakképzettségi újratermelődését közvetítő és kondicionáló szférák, intézmények és mechanizmusok működésén keresztül illusztrálták. Tehették, hiszen a társadalmi zavarok éppen ezeken a területeken erősödtek fel és állandósultak, vagyis ott, ahol a szülő-gyermek generációk szakadatlan egymásutánjának újratermelődési és átörökítési folyamatai zajlanak.

Feltehetően az eddig elmondottak alapján is belátható, hogy az érintett és „ifjúsági”-nak tekintett társadalmi problémák kizárólag ifjúsági, generációs, nemzedéki⁴ szemléletű megközelítése és kezelése meglehetősen egyoldalú. S ha olyan benyomás keletkezik, hogy ezek csupán egy életkori csoport problémái, amelyek akár az érdekmegjelenítés és -képviselés, akár a politikai és gazdasági kezelés oldaláról kizárólag „réteg”-problémák, akkor ez félrevezető is. Analógiához folyamodva azt mondhatnánk, hogy az az „ifjúsági törvény”, amely csak az ifjúságról szól, annak „jogait” és „kötelességeit” írja körül, és csak ifjúsági szempontokat érvényesít, nem „jó”, mivel figyelmen kívül hagyja, hogy a mindenkori ifjúság is egy társadalmi újratermelődési folyamat „eredménye”, és annak mindenkori helyzete elválaszthatatlan azon intézmények és mechanizmusok működésétől, amelyben e reprodukciók végbemennek.

Kissé leegyszerűsítve: a népesség reprodukciójáról van szó, ami nem egyszerűen biológiai, hanem a szó szoros értelmében vett társadalmi folyamat, és amelyben számos társadalmi intézmény vesz részt, bizonyos történetileg kialakult munkamegosztás alapján. Ezek az intézmények nyilván akkor képesek társadalmi funkcióikat a kor színvonalán, hatékonyan ellátni, ha ehhez megfelelő erőforrásokkal és kompetenciával rendelkeznek.

Ezen intézmények közül alapvető fontosságú a *család intézménye*, amelyhez a népesség biológiai reprodukciója társadalmi méretekben kötődött és kötődik.⁵ És bár a gazdaságilag fejlett és közepesen fejlett országokban az állam számos feladatot átvállal vagy próbál átvállalni a családtól, és ezek ellátására önálló szervezetrendszereket épít ki – ami természetszerűleg együtt jár a család jelentős funkcióváltásaival is –, a család még így is a társadalmi újratermelődés sokfunkciós intézménye marad. Még hozzá olyan sajátos szerveződésű, működésű és sajátos jellemzőkkel bíró intézménye, amely más újratermelődési szférákhoz és intézményekhez képest viszonylagos önállósággal rendelkezik, s funkciói ellátásában társadalmi méretekben más intézményekkel hosszú távon és zavarok nélkül eddig nem tudták sem pótolni, sem helyettesíteni. Ez többek között azt jelenti, hogy a család intézményében végbemenő újratermelődési folyamatok sohasem esnek egybe és sohasem azonosak a makrotársadalmi és -gazdasági újratermelődési folyamatokkal, és nem is egyszerű „lenyomatai” annak. A két szféra között természetesen szoros kölcsönkapcsolat van, azonban a család intézményének sajátos szerveződése, működési logikája és funkciói a viszonylagos elkülönülés és önállóság lehetőségét, szükségességét, alkalomadtán kényszerét is magukban hordozzák. Gondoljunk például arra, hogy „rossz” vagy romló makrogazdasági körülmények között a család intézménye éppen akkor működik funkcionálisan, ha képes elhárítani vagy tompítani a gazdasági visszaesés (pangás) nemkívánatos következményeit (például jövedelem- és életszínvonal-csökkenés, elhelyezkedési

nehézségek és munkanélküliség), és tagjai számára e tekintetben bizonyos védelmet nyújtani. Tehát, ha a család képes „megszűrni” a makrogazdasági és -társadalmi zavarokat, azokra nem egy az egyben, áttétel nélkül és azonnal „ereszti” rá tagjaira, vagyis, ha a társadalmi újratermelődésben rá háruló feladatokat a „rossz” makrokörülmények között is lehetőség szerint folyamatosan teljesíti. Ellenkező esetben a család intézményében végbemenő újratermelődési folyamatokban is azonnal zavarok keletkeznek, melyek visszacsatolódva a makrotársadalmi és -gazdasági folyamatokba, maguk is újratermelődési zavarok forrásai lehetnek (például demográfiai hullámvölgyek).

Az elmondottak természetesen vonatkoznak mindazon intézményekre is, amelyek a társadalomban azért jöttek létre, hogy a családot bizonyos *funkciói ellátása alól részben vagy teljesen tehermentesítsék* (bölcsőde, óvoda), illetve, hogy a *társadalmi és gazdasági fejlettségnek megfelelően, e fejlődést elősegítendő* (a kor színvonalán) a családot egyes feladatok esetében (például oktatás-képzés) *nálánál hatékonyabb közvetítő mechanizmusokkal helyettesítsék*. Ezen intézmények léte, kiépültsége és működési hatékonysága nem kevésbé fontos, mint a családé, hiszen ezek diszfunkcionális működése hasonlóképpen társadalmi újratermelődési zavarok forrása lehet. Ezzel arra is kívántunk utalni, hogy itt nem egyszerűen vagy kizárólag a család intézményéről van szó és az ott szakadatlan végbemenő újratermelődési folyamatokról, hanem mindazon intézményekről, amelyek a család mellett, azzal történetileg kialakult munkamegosztásban részt vesznek e feladatok ellátásában.

Nyilvánvaló, hogy akár a család, akár a többi érintett intézmény akkor tudja a társadalmi újratermelődésben rá háruló feladatait ellátni, ha ehhez megfelelő erőforrásokkal és kompetenciákkal rendelkezik. A probléma magvát éppen abban látjuk, hogy a *társadalmi újratermelődésnek a családhoz és a vele munkamegosztásban levő intézményekhez kötött folyamataiban* azért alakultak ki és váltak tartóssá bizonyos zavarok, mert – és erről a továbbiakban bőven lesz szó – hiányoztak e folyamatokhoz a megfelelő erőforrások és a kompetenciabeli előfeltételek. Továbbá – és ez a fentiekből következik –, mert *ezen intézményeket és mechanizmusokat nem kezelték a társadalmi újratermelődés integráns, más újratermelődési szférákkal és intézményekkel egyenragú és egyenértékű elemeként*.

Mindent egybevéve a vázoltak alapján úgy látjuk, hogy számos ifjúsági és ifjúsággal (is) kapcsolatos társadalmi problémát célszerűbb a társadalmi – és ennek részeként a családi – újratermelődési folyamatok és funkciók összefüggésében megközelíteni és értelmezni, mint azokat kizárólag vagy elsősorban ifjúsági, és ennek megfelelően csupán életkori „rétegz problémaként” megjeleníteni és kezelni.

Az eddig elmondottakat alátámasztandó foglalkoznunk kell – még ha elnagyoltan és vázlatosan is – a hazánkban kialakult szocialista társadalmi-termelési viszonyokkal, pontosabban az e viszonyok által kondicionált társadalmi, gazdasági és más újratermelődési folyamatokkal, ezeknek a témánk vonatkozásában fontos jellemzőivel és sajátos voltaival.

A szocialista társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokat sokan és sokféleképpen leírták és jellemezték. Közülük – témánk szempontjából – azt emelnénk

ki, hogy e viszonyok között az állam a társadalmi újratermelődésknek minden szféráját, intézményét és megnyilvánulási formáját – a gazdaságiaktól kezdve a politikaiakon át egészen a kultúra területéhez tartozókig – közvetlen irányítása és ellenőrzése alá vonta vagy kívánta vonni. Mivel ezen társadalmi viszonyrendszer kiépítése és kiépülése összekapcsolódott a modernizációs kényszerrel^a – azzal a törekvéssel, hogy az ország behozza a gazdaságilag legfejlettebb országoktól való lemaradását –, az ország fejlettségének és elmaradottságának felszámolására irányuló program mint az új, szocialista társadalmi viszonyok közt, azok által megvalósítandó új társadalom felépítésének a programja definiálódott. Ez az állami program ebben a társadalmi-gazdasági viszonyrendszerben nem irányadó vagy domináns kívánt lenni, amely hatalmi helyzeténél és/vagy gazdasági súlyánál fogva képes integrálni, orientálni és dinamizálni egy differenciált társadalomban rendelkezésre álló sokféle erőforrást, hanem egyedüli és kizárólagos program, amelynek minden más társadalmi, gazdasági, politikai és más erőforrás, folyamat és érdek alárendelődik, amelyhez képest megméretik és megítélik.

Ahhoz, hogy a társadalmi újratermelődesi folyamatok kizárólag egy állami program keretében, annak célkitűzései szerint, közvetlen irányítása és ellenőrzése alatt menjenek végbe, nyilvánvalóan előfeltételek szükségesek. Előfeltétel, hogy a társadalomban, a gazdaságban, a tudományban és másutt addig felhalmozódott potenciálok és erőforrások, az e területeken fennálló tagoltságok, különbségek és működési logikák alárendelődjenek a kizárólagosságot élvező állami programnak, és a továbbiakban az általa meghatározott és irányított társadalmi újratermelődes logikája szerint működjenek. E feltételek megteremtésének egyik eszköze volt az *államosítás*, amelynek során a társadalomban rendelkezésre álló erőforrásokat kisajátították a jelzett program számára, és annak közvetlen irányítása és ellenőrzése alá vonták.

Ezen eljárásnak két összefüggését emeljük ki témánk szempontjából. Egyrészt azt, hogy az államosítással létrejött maga az *államosított gazdaság*, amelyet nem a társadalmi újratermelődes bonyolult folyamatainak legfontosabb és legnagyobb súlyú gazdasági tényezőjeként és hajtóerejeként kezeltek, hanem úgy, mint ha kizárólag és egyedül ez lenne a társadalmi újratermelődes gazdasági alapja, ezért minden rajta kívül létező értékttermelő szférát igyekeztek megszüntetni, működésüket tiltani, illetve marginális jelentőségűre korlátozni. Másrészt azt is látnunk kell, hogy az *államosítással a család intézménye társadalmi méretekben érdemleges saját rendelkezésű erőforrások nélkül maradt*, hiszen még azok a nagy létszámú társadalmi rétegek (parasztok, kisiparosok) is elvesztették erőforrásaikat, amelyek addig ennek birtokában voltak.

Ami az *államosított gazdaság* kiépítésének folyamatát és eszközrendszerét, továbbá működésének és újratermelődesének a logikáját illeti, témánk vonatkozásában ennek több összefüggésére szükséges utalni.

Mindenekelőtt arra, hogy e gazdaság kiépítésének egyik fontos eszköze az államosítás adminisztratív kiterjesztése volt, vagyis ez, tekintet nélkül az adott erőforrás műszaki színvonalára, gazdasági hatékonyságára, sőt arra, hogy az államosított gazdaság számára egyáltalán használható vagy hasznosítható-e (például a falusi kézműipar), jószerivel mindenre kiterjedt. Ebben az értelemben az államosítás nem jelentette egyszersmind az addigi gazdasági, műszaki és termelési fejlettség automatikus túlhaladását is, csupán extenzív kiterjesztését, hiszen az államosított gazdaság keretei közé nagyon is eltérő gazdasági és társadalmi fejlettségek kerültek be. A fejlett gazdaságú országokhoz kapcsolódó, az ő műszaki szint-

jüket elérő vagy ahhoz közelálló, velük versenyképes, fejlett áru- és pénzviszonyok alapján szerveződő gyáripár államosítása mellett sor került a jórészt még önellátásra berendezkedett, az áru- és pénzviszonyok által csak részben érintett, főként élmunkára alapozódó paraszti-falusi gazdaságok szövetkezetesítésére-államosítására. Az államosított gazdaság nem volt abban a helyzetben, hogy a jelzett, nagyon is különböző fejlettségű újratermelői formáknak egy csapásra egy addigiaknál magasabb szintű gazdasági és társadalmi integrációs keretet tudjon biztosítani. Ehhez az államosított gazdaság potenciáljának növelésére, fejlesztésére volt szükség, és meg is indult egy gyorsított ütemű és extenzív típusú fejlesztés – ez akkor a nehézipar kiemelt fejlesztését jelentette – méghozzá a rendelkezésre álló összes társadalmi erőforrásnak az e területre történő átcsoportosítása és vitathatatlan elsőbbsége révén.

Az iparfejlesztés egyik forrása a mezőgazdaság volt. Bár az iparfejlesztéshez szükséges összegeknek a mezőgazdaságból való átszivattyúzása elsősorban a mezőgazdasági magángazdálkodás fennállása idején öltött jól látható formákat, a mezőgazdaságnak a hatvanas évek elején befejeződött kollektivizálását követően is fennmaradtak a tőkeátcsoportosítás különféle módjai. Például a tsz-ek majd egy évtizedig még nem vállalatyszerűen, hanem természetes-reziduális jelleggel működtek, fennmaradt az agrárollo, és a mezőgazdasági üzemek nem mezőgazdasági tevékenységét hosszú ideig tiltották és korlátozták. Ezen túl a mezőgazdaságban dolgozóknak a kollektivizált gazdaságból származó keresete alatta maradt az ipari vagy más ágazatbeli munkavállalókéénak, méghozzá úgy, hogy a kereset egy számottevő részét nem is pénzben, hanem természetes formában kapták.

A felhalmozás és a fogyasztás lehetséges és kívánatos arányairól, és ennek részeként a fogyasztásra szánt összegeknek a különféle szférák közti megosztásáról a mindenkori gazdaságfejlesztési programok döntöttek (döntenek.) A gazdaságtörténeti kutatásokból tudjuk, hogy az ötvenes évek eleji „feszített” iparosítás egyik forrása a lakossági fogyasztás korlátozása volt, vagyis az ipari fejlesztések az életszínvonal rovására történtek. Az alacsony bérek, a fogyasztási cikkek árának 50–100 százalékos emelése, a minőségromlás, a jegyrendszer és a kötelező államikölcsön-jegyzés azt eredményezték, hogy „... az első 5 éves tervben meghirdetett 50 százalékos életszínvonal-emelkedés helyett az egy keresőre jutó reálbérek több mint 20 százalékkal csökkentek”.⁷ 1956 után változott a gazdasági szemlélet, és a politika súlyt helyezett arra, hogy az iparosítás ne a lakosság életszínvonalának csökkenésével menjen végbe. Azonban a jelzett alapmechanizmus változatlan maradt, s ez azt eredményezte, hogy a gazdaságpolitika a gazdasági zavarok jelentkezésére többnyire az életszínvonal emelkedésének visszafogásával válaszolt; továbbá vitathatatlan összefüggés mutatható ki az alacsony hatékonyság konzerválódása és az életszínvonal fejlesztésének mérséklődése között. A gazdaságpolitika ma sem kezeli másként a fogyasztást; ezt jól jelzi a hazai közgazdászoknak az a véleménye, miszerint tarthatatlan a tervezésnek az az alapállása, amely a fogyasztást másodrendű növekedési tényezőnek tekinti.⁸

A mindenkori gazdaságfejlesztési programok a fogyasztási hányadon és annak elosztásán túl döntöttek (döntenek) arról is, hogy a felhalmozási forrásokból az egyes területek milyen arányban részesedhetnek. Az ötvenes évektől az alábbi preferencia-sorrend alakult ki:

- termelés,
- az úgynevezett „termelő infrastruktúra”,
- az úgynevezett nem termelő infrastruktúra.

Nyilvánvaló, hogy egy hosszú időszakon (évtizedeken) át változatlanul működő preferencia-sorrend magában hordja a torzítás lehetőségét, hiszen a sorrendben mindig hátrább álló szférákban és az ezekhez kapcsolódó újratermelődési folyamatokban és intézményekben – állandósulván az erőforráshiányos állapot – halmozódnak a hátrányok és a zavarok. A hazai nyelvhasználatban finoman csak „maradékelv”-nek nevezett eljárás olyan újratermelődési szférákat diszpreferált folyamatosan, mint az oktatás, az egészségügy, a kereskedelem, a hírközlés, a lakásgazdálkodás és -építés stb., vagyis azokat, amelyek a lakossági szükségletek és igények kielégítésével, a lakosság ellátásával, fogyasztásának és életszínvonalának alakításával (is) közvetlen kapcsolatban voltak. Ráadásul ezek közül néhány szféra finanszírozását az állam magára vállalta (például oktatás, egészségügy, lakás), így ezek költségeit nem is építette be a bérekbe és fizetésekbe. Következésképpen a lakosságnak a redukált jövedelméből kellett mégis fedeznie a jelzett területek diszpreferálása miatt halmozódó kielégítetlen szükségleteit. A félreértések elkerülése végett jelezzük, hogy itt az állam által „jogos”-nak elismert lakossági szükségletekről van szó (például: adott létszámú családot megillet bizonyos területű lakás), s mivel az állam nem képes ezeket a szükségleteket maradéktalanul kielégíteni, előbb nem tiltotta, majd engedte, hogy a lakosság az államosított gazdaságon kívüli erőforrásokat is igénybe vegye e szükségletei önerős kielégítéséhez.

Az elmondottakat még egy vonatkozásban ki kell egészítenünk, az államosított gazdaság fejlesztésének területi és településtípus szerinti következményeit illetően. Az államosítás került ipari potenciál területi és településtípusok szerinti elhelyezkedése, továbbá az iparosítás iránya (például bányászat, kohászat) és üteme egyben meghatározta a fejlesztési források térbeli elhelyezését is. A beruházási összegek a már meglevő ipari létesítményekbe, a már iparosodott településekre és az új „nagyberuházásokba” kerültek. Az ok egyszerű, hiszen a már iparosodott településeken a beruházási költségeket csökkentette, hogy a termeléshez nélkülözhetetlen infrastruktúra (víz, út, csatorna) már kiépült, vagy csak bővíteni kellett. A hatvanas évek vége felé változás történt az iparosítás irányában, de a termelő beruházások így is csak a kisvárosokig és az óriásfalvakig jutottak el. Mivel a termelő beruházások iránya és megoszlása egyben meghatározta a nem termelő beruházások (például állami lakásépítés) területi és településtípus szerinti megoszlását is, a kétféle fejlesztési forrás egymást erősítette. Ezen ipar-, valamint terület- és településfejlesztési gyakorlat következtében a városok fejlődése felgyorsult és ellátottsága javult a falvakéhoz képest, ezáltal azonban felerősödtek és elmélyültek a városi és falusi települések közt történetileg is fennálló különbségek. Főként az aprófalvak lemaradása vált szembeötlővé.

Az elmondottak következtében szükségszerűen megváltoztak a lakosságnak a család intézményében végbemenő újratermelődési kondíciói is, hiszen a család intézménye társadalmi méretekben érdemleges saját rendelkezésű erőforrások nélkül maradt. Az államosítás következtében a különböző indulási pozíciójú társadalmi osztályok és rétegek helyzete a családi tulajdon nagyságát, felhasználhatóságát, a családi újratermelődést biztosító megélhetési forrásokat és az ezekhez való társadalmi viszonyt tekintve nagyjából azonos lett. A szocialista szektorban foglalkoztatottak aránya 1959-ben 63 százalék volt, majd gyorsan növekedett, 1961-ben 89, 1968-ban pedig már 96 százalék volt.

Ebben a szituációban nyilván az államra és az államosított gazdaságra hárult az a feladat, hogy a családi újratermelődéssé gazdasági alapjait és annak egyéb fel-

tételeit biztosítsa. És miután az állam nemcsak a gazdaság, hanem általában a társadalmi újratermelődés egészének kizárólagos irányítására és ellenőrzésére törekedett, többféle „szerepkörben” is módjában állt „beleszólni” a család intézményében végbemenő és ahhoz szorosan kapcsolódó újratermelődési folyamatokba.

Mindenekelőtt munkaadóként, hiszen – mint a fenti adatok is bizonyítják – az államosított (szövetkezetesített) gazdaság lett a legnagyobb, csaknem egyedüli munkaadó. Az egyéb megélhetési források nélkül maradt lakosság számára tehát a családi újratermelődés legfőbb gazdasági alapját azok a bérek és fizetések jelentették, amelyekhez a családok munkavállaló tagjaikon keresztül jutottak hozzá. Az állam közvetlen felügyeletet gyakorolt a bérek és fizetések szintje, azok növekedése, foglalkozási-besorolási csoportok szerinti eloszlása, munkaszervezeti bérghazdálkodása, azaz általában a lakossági jövedelmek alakulása felett. Nem feledhetjük azonban, hogy ezt a tevékenységét már megelőzte egy korábbi, és más szerepéből következő döntés: az állam megszabta a fogyasztás és felhalmozás általa kívánatosnak tartott arányait, és ennek részeként a lakossági fogyasztásra szánt hányadot. A bérek és fizetések színvonalát ez a döntés számottevően befolyásolta – hiszen az államosított gazdaság fejlesztése a lakossági fogyasztás korlátozásának körülményei közt ment végbe –, mint ahogy az a tény is, hogy a termelési tényezőket olyan közgazdasági viszonyok között működtették, amelyek elsősorban az élőmunka tömeges alkalmazásán alapultak, vagyis nagy tömegű és olcsó élőmunkán. Ily módon a családok arra kényszerültek, hogy munkaképes korú tagjaik közül minél többen munkát vállaljanak – a nők tömeges munkába állásának ez a fő oka –, ugyanis a családban az egy főre jutó jövedelem nagysága sokkal inkább a keresők és eltartottak arányától függött, mint akár a keresők szakképzettségétől, akár más tényezőktől. Témánk szempontjából az az alapvető kérdés, hogy a fenti kondíciók között kialakított bérek és fizetések a munkaerő újratermelődésének milyen szintjét (minőségét) célozták meg és biztosították, illetve, hogy az egyéni munkavállalókra szabott bérek és fizetések a családi újratermelődés költségeit mennyire tartalmazták.

Mivel az állam – további szerepköréből adódóan – vállalta, hogy az addig részben vagy teljesen a családok saját rendelkezésű erőforrásait terhelő újratermelődési funkciókat és formákat maga teljesíti (például egészségügyi ellátás, iskoláztatás, lakás) és így ezek költségeit eleve nem építették be a bérekbe és fizetésekbe, az e területeken mutatkozó felhalmozódó súlyos elmaradások a lakosságot szükségletei kielégítése érdekében és életszínvonalának javítása céljából alternatív források felkutatása és működtetése irányába terelték, amelyek az alacsony bérek és keresetek kiegészítését célozták.

Az állam, hogy továbbra is közvetlen irányítása és ellenőrzése alatt tartsa e területeket, továbbá, hogy az itt jelentkező zavarokat kezelni tudja, többféle módon is beavatkozott e folyamatokba. A lakossági szükségleteket jogi eszközökkel is szabályozta; családra és személyre szólóan előírta, hogy kinek mi jár, mi a „jogos” szükséglet és mi a „jogtalan”. Az eljárás a lakossági szükségletek és az állami teljesítőképesség közti szakadékot az előbbiek korlátozása révén kívánta csökkenteni, ami nemhogy serkentette volna e szükségletek kielégítését célzó családi és egyéni erőfeszítéseket, éppen ellenkezőleg: visszafogta. Ugyanis a „jogos-jogtalan”, „jár-nem jár”, „tudunk adni – várjon x évet” megközelítés a családi szükségleteket már a keletkezésük pillanatában igyekezett az államosított gazdaság mindenkori céljaihoz, terveihez és kinyilvánított lehetőségeihez igazítani és ezek képére formálni. A lakossági szükségletek ilyen adminisztratív szempontú keze-

lése nemcsak a „jogos” szükségletek körét és mennyiségét kívánta szabályozni, hanem ezek megszerzésének forrásait és módját is. Vagyis az állam a családi törekvések irányának és a családok által feltárt és működtetett – főként az államosított gazdaságon kívüli – erőforrásoknak az ellenőrzésére és egy ideig a korlátozására törekedett: előbb elnézte, később engedte, majd ösztönözte ezek önerős, zömében az államosított gazdaságon kívüli erőforrásokra („második” gazdaság) támaszkodó kielégítését. Tekintettel arra, hogy a „második” gazdaság alapvető hazai formái a család intézményéhez kötődtek, és mivel ezeket hosszú ideig mint a „múltból itt maradt”, „ideiglenesen” megtűrt, a „szocialista viszonyokkal össze nem egyeztethető” stb. formákat kezelte az állam, a család intézményét is ennek megfelelően ítélte meg a hivatalos ideológia – még a hatvanas években is. Az állam a családnak az államosított gazdaságon kívüli termelő-szolgáltató tevékenységét legfeljebb a háztartásban, vagy az általa „átmenetiként” engedélyezett háztáji és kisegítő gazdaságban nézte jó szemmel – vegyük figyelembe ezen erőforrások korlátozott és marginális jellegét –, az államosított gazdaságbeli munkaszervezetekkel azonos jogú és egyenértékű vállalkozóként azonban nem. A családok „második” gazdaságának ellenőrzése és korlátozása ezt a célt szolgálta; hiszen saját rendelkezésű erőforrások nélkül maradt család intézménye folyamatosan ebben az állapotban – tehát érdemleges saját rendelkezésű erőforrás nélkül – termelődött (ez a családot a fogyasztás irányába nyomta).

Bár még további mechanizmusokat is felsorolhatnánk, amelyekkel az állam befolyást gyakorolt a családi erőforrásokra és újratermelődési folyamatokra (például: családi pótlék, gyese), úgy véljük, hogy az eddigiekkel is sikerült érzékeltetni az államosítás utáni kialakult új viszonyrendszer sajátosságait. Például *a tartalékolás és felhalmozás alacsony szintjét, vagy az államosított gazdaságtól való közvetlen erőforrásbeli függés problémáját*, ami azért okoz gondot, mert *az államosított gazdaságban jelentkező zavarok* (így a pangás, a visszaesés, az infláció) *szinte áttétel nélkül és azonnal lecsapódnak a család intézményében*.

Mindent egybevéve, a vázolt makrotársadalmi és -gazdasági, valamint családi újratermelődési folyamatok és kölcsönkapcsolatok alapján körvonalazódik az a viszonyrendszer, amely a család intézményében végbemenő vagy ahhoz is kötődő reprodukciót kondicionálta. A feltételekben és a szabályozásban történtek változások az elmúlt évtizedekben, de az alapmechanizmus leegyszerűsítve a következő vonásokkal jellemezhető:

- az államosított gazdaságot a lakossági fogyasztás visszafogásával, annak terhére működtetik és fejlesztik;

- a lakosság ellátását és szükségletei kielégítését (is) szolgáló ágazatok és szférák (például: oktatás, lakásépítés, kereskedelem stb.) folyamatosan alacsonyan részesednek („maradékelnv”) a beruházási forrásokból;

- az állam által magára vállalt és „jogos”-nak elismert lakossági szükségletek kielégítése folyamatosan elmarad és e „hiányok” halmozódnak (például lakás); míg a másik oldalon

- a család intézménye érdemleges saját rendelkezésű erőforrások nélkül maradt, és az állam ennek az állapotnak a fennmaradását, újratermelődését szorgalmazta;

- az „első” gazdaságbeli munkaviszonyból mint legfőbb megélhetési forrásból származó bérek és fizetések alacsony szinten maradtak;

- a családok termelő-szolgáltató tevékenységét az államosított gazdaságon kívüli értéktermelő szférákban az állam tiltotta, majd korlátozta, annak ellenére,

hogyan elismerte: a „jogos” szükségletek megszerzésére a bérek és fizetések nem elégségesek.

A fentiek alapján könnyen belátható, hogy a társadalmi újratermelődésnek ez a szférája, amelyben az egyes eltérő és elkülönült újratermelődési tényezők, folyamatok és mechanizmusok folyamatosan erőforráshiánnyal küszködnek, és ezeket más úton-módon nem kompenzálják, a deficit csak halmozódik, és súlyos társadalmi ellentmondásokat és zavarokat gerjesztenek. Főként akkor, ha a makrotársadalmi és -gazdasági folyamatoktól való függés ilyen közvetlen, mint ez a család esetében is kimutatható. Nem utolsósorban azért, mert az államnak a zavarok tompítására és kompenzálására nincs elegendő erőforrása, hiszen ilyen esetekben a „szokásos” módon a nem termelő szférától veszik vissza a pénzt – az oktatástól, az egészségügytől, az állami lakásépítéstől –, illetve az életszínvonal „rovására” csoportosítják át az erőforrásokat, vagyis ezeknek az amúgy is deficit területeknek állami forrásokból való ellátása tovább romlik, miközben a család intézménye megfelelő tartalékolás, felhalmozás és saját rendelkezésű erőforrás hiányában nem képes önmagán segíteni. Kissé sarkosan fogalmazva: a vázolt viszonyok között a család intézményére hárult a népesség reprodukálásának feladata anélkül, hogy az ehhez – a kor színvonalán – szükséges gazdasági, társadalmi, erkölcsi stb. erőforrások és támogatás rendelkezésére állt volna.

●

Az előbbiekben felvázolt modell természetesen erős elvonatkoztatás, csak általában, a legáltalánosabb társadalmi kondíciók és jellemzők szintjén igaz; ugyanis itt eltekintettünk attól a – már jelzett – tényről, hogy az államosított gazdaság keretei közé nagyon is különböző fejlettségű és egymással hosszú ideig csak kevésbé érintkező újratermelődési formák kerültek be. Az egyik oldalon a fejlett áru- és pénzviszonyok közt működő gyáriparra utaltunk, a másikon pedig a jórészt természetes és önellátó, az áru- és pénzviszonyok által alig érintett falusi-paraszti újratermelődésre, az eltérő fejlettségi szintek a későbbiekben is fennmaradtak. Mi több, a szocialista viszonyok közt kialakuló és működő gazdaság- és társadalomfejlesztési gyakorlat az „örökölt” fejlődési és fejlettségbeli különbségek bizonyos formáit még fel is erősítette, vagy jobb esetben konzerválta. Ennek kapcsán vizsgáljunk arra a tényre, hogy bár a gyorsított iparfejlesztés általában a lakossági fogyasztás visszafogásával történt, de egyúttal a mezőgazdaság rovására is, vagyis a mezőgazdaságban dolgozó lakosságot ez két minőségében is sújtotta. Továbbá őket sújtotta az is, hogy lakóhelyük a termelés, a termelő infrastruktúra és a nem termelő infrastruktúra fejlesztésére szolgáló erőforrások telepítéséből kevésbé részesedett, s ez a falvaknak – főként az aprófalvaknak – a városokhoz viszonyított lemaradásában, és az elmaradottság kozerválódásában öltött testet.

Ebben az összefüggésben tehát azt hangsúlyozzuk, hogy a családok társadalmi méreteken elvesztették ugyan érdemleges saját rendelkezésű erőforrásaikat, és ebben az értelemben nagyfokú homogenizációról beszélhetünk, mivel azonban *ezek az erőforrások történetileg nagyon is különböző fejlettségű élet-, lét- és újratermelődési formákhoz kapcsolódtak* – és ennek megfelelően mögöttük eltérő szükségletek, igények, törekvések és étoszok húzódtak meg – végül is az államosítás és a saját rendelkezésű erőforrásoktól való megfosztottság állapota számukra mégsem ugyanazt jelentette.

A továbbiakban két markáns, egymástól élesen elütő típust vázolunk fel, ami egyáltalán nem jelenti azt, hogy csupán e kettő létezett volna az érintett korszakban.

Az egyik „szélső pólust” a társadalmi újratermelődéssel természetes elemekkel terhelt, jórészt családi önellátásra alapozó, az áru- és pénzviszonyok által csak lassan meghódított falusi-paraszti formája jelentette. Ahhoz, hogy megértsük e típus továbbélését a szocialista viszonyok között, fel kell elevenítenünk néhány adatot a két világháború közti falusi-paraszti társadalomról. Az ország lakosságának 1920-ban 55, 1930-ban 52, és még 1941-ben is 49 százaléka élt mezőgazdaságból.⁹ Ennek a körülbelül 4,5 millió főnyi népességnek csaknem a fele (45 százalék) tartozott az agrárproletárok kategóriájába, akikhez hozzásorolhatjuk a 24 százaléknyi, 5 kat. holdnál kevesebb földdel rendelkezőket is, vagyis a paraszti népesség mintegy 70 százaléka rendszeresen bér munkát kellett vállalnia, mert a rendelkezésre álló földből többnyire nem volt képes eltartani önmagát és családját.¹⁰ Tudjuk azt is, hogy nemcsak e rétegek, hanem általában a paraszti népesség jövedelemszintje messze alatta maradt a nem paraszti népességnek és a városi lakosságnak (1930–1931-ben az egy főre jutó évi jövedelem országosan 536,6 pengő volt, míg a paraszti népesség egy-egy tagjára 247,5 pengő jutott).¹¹ Mindent egybevéve a paraszti társadalomban nagy tömegek számára „természetes” volt, hogy megélhetésüket részben a mezőgazdasági őstermelés minimális saját rendelkezésű erőforrásaiból (például: házhely, kert, illetményföld), részben bér munkásként biztosítsák. „Magától értetődő” volt, hogy az élelmiszerek egy részét saját maguk termelték meg, és az is, hogy bérük nagyobb hányadát nem pénzben, hanem természetes formában kapták. Egyáltalán, számukra természetes volt, hogy a társadalmi újratermelődéssel csaknem minden mozzanata a család intézményére hárul.

Vitathatatlan, hogy a megélhetésnek ezen módjában, az ehhez kapcsolódó élet-színvonalban és életmódban változást hozott az 1945-ös földreform, majd a kollektivizálás (és annak részleges „visszacsinálása”), azonban a kötelező beszolgáltatás, az agrárrolló stb. körülményei közt a mezőgazdasági termelés tartósan csak 1957 után haladta meg a második világháború előtti. Az ötvenes évek végi, hatvanas évek eleji második szövetkezetesítés időszakában szintén nem volt mód az életszínvonal és az életmód számottevő javítására, mint ahogy a hatvanas években, a nagyüzemi termelést megalapozni kívánó, beruházás-központú gazdálkodás idején sem. A mezőgazdasági szövetkezetek ebben az időben – körülbelül az évtized végéig – reziduális (maradék) alapon és jórészt természetes elosztási viszonyok közt működtek.

Mivel a szövetkezetben dolgozó parasztcsaládok megélhetését ez a rendszertelen, maradékelvű és jórészt természetes elosztási mód önmagában nem volt képes biztosítani, ezért saját művelésre illetményföldet kaptak. Ily módon a közösen végzett munka után kapott járandóság (pénz és természetes), a háztáji föld, az államosítás által nem érintett néhány száz négyszögöles házhely, kert és gyümölcsös megművelése együttesen képezték e családok újratermelődéssel gazdasági alapjait. Ezek a töredékföldek a makrotársadalmi és a családi újratermelődéssel a tényleges nagyságukat messze meghaladó jelentőségre tettek szert, hiszen a paraszti, de általában a falusi népesség élelmiszerekkel való önellátásán túl – végülük figyelembe a falusi kereskedelmi hálózat korabeli kiépítetlenségét és rossz ellátottságát – a városi lakosság áruellátásához is számottevően hozzájárultak.

A jelzett töredékföldeknek e családok önellátásában betöltött szerepét mutatja,

hogy a szövetkezeti parasztok jövedelmeinek 1961-ben 54 százaléka, 1967-ben 50 százaléka¹², 1972-ben 40¹³, de még 1981-ben is körülbelül 25–30 százaléka¹⁴ a háztáji gazdaságokból származott. Ha megnézzük a háztáji és kisegítő gazdaságokban folyó termelés formáit, műszaki színvonalát, jövedelmezőségét, a felhalmozás lehetőségét, a termeléssel kapcsolatos indítékokat és megfontolásokat, akkor e területeken is kitapintható a történeti formák, a régi habitus továbbélése. Például: a parasztok nem számolták a beruházások, az amortizáció vagy a munkaerő költségeit (egy 1962 és 1966 között végzett felmérés szerint Vas megyében a megfigyelt háztáji gazdaságokban 9126 forint ráfordítással 11 166 forint értékű terméket állítottak elő 1652 munkaórán, míg Smogyban 1516 munkaóra ráfordítással veszteségesen termeltek¹⁵). Vagy például: e népesség „munkacentrikus” (önkiszákmányoló) életmódot folytat(ott), hiszen a kutatások azt bizonyítják, hogy a kereső tevékenységre fordított ideje napjainkig nagyon magas (meghaladja a napi 10 órát)¹⁶, vagyis a lakosság más rétegeihez úgy tudott felzárkózni jövedelmeivel, hogy ezért másoknál hosszabb vagy jóval hosszabb ideig dolgozott.

Látnunk kell azt is, hogy e családok erőforrásait jelentősen megterhelte az újratermelődés azon költsége, amely az új generáció lakáshelyzetének a megoldásához kötődött, ugyanis falun nem, pontosabban elenyésző arányban épültek állami lakások. Az önerős építkezés az érintettek számára kényszer volt, és a saját tulajdonú lakás sem (csupán) a „gazdagság” kifejezője. Főként, ha figyelembe vesszük a készpénznek a jövedelmeken belüli részarányát, vagy a háztájiból pluszmunkával és időráfordítással szerzett családi bevételeknek az összjövedelmeken belüli arányát. (Megjegyezzük, hogy a családi jövedelmek nem írhatók le egyszerűen a család fő és a munkavállaló családtagok munkabéreiével, kereseteivel stb., ehhez a család egészének helyzetét kell alapul venni, hiszen a ház körüli és háztáji termelő-szolgáltató tevékenységek egy részét nyugdíjasok, háztartásbeliek és gyerekek végezték.) E rétegek így a lakásépítésben a hagyományos eljárást követték: pénzt kizárólag vagy elsősorban telekre, építőanyagra, nélkülözhetetlen szakmunkákra adtak ki, míg az építkezési munkák zömét saját maguk végezték, igénybe véve a családi, rokonsági, szomszédsági természetes csere bevett és újratermelő formáit.

Az elmondottakkal azt kívántuk jelezni, hogy a megélhetésnek, az életmódnak és a társadalmi újratermelőedésnek itt vázolt típusa az államosítást követően is hosszú ideig – ha nem is teljesen változatlan formában – tovább élt. Ebben a formában a makrotársadalmi és -gazdasági újratermelőedésnek integráns részét képezte, hiszen a felhalmozás, a tőkeátcsoportosítás, a beruházások e területeken való „megtakarítása” – s az érintett népességre való áthárítása révén – a tervezés és a fejlesztés számolt e folyamatokkal. A gyakorlatban pedig épített a pár száz négyszögöles, legfeljebb 1–2 holdnyi töredékföldeknek a népesség megélhetésében játszott szerepére, a természetes önellátás és csere „bevett” formáira, a hagyományos „munkacentrikus” életmódra stb., vagyis arra, hogy e rétegek esetében a társadalmi újratermelőedés generációs vetületének csaknem minden fontosabb mozzanatát továbbra is a család intézményére lehet hárítani.

A társadalmi újratermelőedés e múltból örökölt és konzervált típusával szemben a családi újratermelőedési típusok másik „szélső pólusa” a *kizárólag az államosított gazdaságból élő, erőforrásaiban a bér munkás- vagy alkalmazotti viszonyra és az állami feladatvállalásra alapozó, a kifejezett áru- és pénzviszonyokkal jól jellemezhető városi típus*. Mint utaltunk rá, a két világháború között is létezett a társadalmi újratermelőedésnek ez a típusa – a városi rétegek jövedelmei

nemcsak meghaladták a paraszti népességét, hanem őket az áru- és pénzvisszonyokhoz is kapcsolták –; a szocialista gazdaságfejlesztés gyakorlata pedig még fokozta is a városnak a falusi településekhez viszonyított előnyeit. És bár vitathatatlan, hogy a városi népesség életszínvonalát és fogyasztását is jelentősen visszafogta az államosított ipar fejlesztése (alacsony bérek és fizetések, rossz ellátás, hiány), mégis azt mondhatjuk, hogy a parasztsággal és általában a falusi népességgel szemben továbbra is kiemelt ellátásban és preferált elbánásban részesült. Ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy munkája utáni járandóságát rendszeresen, csaknem kizárólag készpénzben kapta meg, és ez meghaladta az ugyanezen munkáért kapott falusi-vidéki bérek és fizetések átlagát, hanem hozzájutott azokhoz a civilizációs előnyökhöz is, amelyek a városokhoz, a városi fejlődéshez „spontán” módon kapcsolódtak. Részesült az infrastrukturális ellátottságnak a faluénál magasabb szintjében; az állami lakásépítés előnyeiben; a könnyebb elhelyezkedésben; az oktatási és az egészségügyi hálózat kiépítettségében és hozzáférhetőségében; a közszolgáltatások (közlekedés, áram stb.) alacsonyabb áraiiban, hogy csak a legismertebbeket említsük. Jóllehet az ő bérükbe és fizetésükbe sem volt beépítve a lakás megszerzésének, az iskoláztatásnak vagy az egészségügyi ellátásnak a költsége, ezekhez az állam által felvállalt szolgáltatásokhoz a falusi-vidéki népességnél magasabb színvonalon, gyorsabban, olcsóbban és önkímélőbb étellel jutott hozzá. De még bére és keresete is többet ért, mint az ugyanazt a munkát végző és ugyanannyit kereső, faluról bejáró (ingázó) vagy vidéki kollégájáé, hiszen a városi lakásokat az állam építette fel, tartotta fenn. Ameddig a városi lakosság „mentesült” a lakásépítés vagy -vásárlás kényszere alól, bérének és fizetésének a fennmaradó részét életszínvonalára javítására, életmódja kényelmesebbé tételére, tartós fogyasztási javak szerzésére, esetleg ingatlanvásárlásra fordíthatta. Ez egyben azt is jelenti, hogy ugyan az államosított gazdaságbeli munkavállalói viszonyból származó bérek és fizetések erősen nivelláltak voltak, végül is a városi népesség egy jelentős részének megélhetése könnyebb, életszínvonalja magasabb, életmódja „önkímélőbb” volt; általában a családi újratermelődés magasabb színvonalon és más minőségben ment végbe, mint a paraszti-falusi népesség említett rétegeié. Ez jórészt annak volt köszönhető, hogy a családi újratermelődésnek azokat a funkcióit és mozzanatait, amelyeket az állam az államosítást követően magára vállalt, *elsősorban vagy kizárólag a városi településeken, a városi települések időbeli előnyével* kívánta és tudta – jól vagy rosszul – realizálni.

Úgy gondoljuk, e vázlat alapján is belátható, hogy a családi újratermelődésnek nagyon is eltérő típusai léteztek egymás mellett. És bár a fejlődés a pénzgazdálkodás erősödésének és a naturáliák csökkenésének irányzatát mutatta, ez utóbbiak súlya napjainkig jelentős maradt az érintett rétegek esetében – sőt az elmúlt évtized gazdasági visszaesése következtében a társadalom egészében ez fel is erősödött¹⁷ –, így a fiatal nemzedékek számára sem szokatlan és ismeretlen a családi újratermelődés ezen erőforrásaira való támaszkodás.

JEGYZETEK

¹ Időmérleg (1977 és 1986 tavasza). KSH, Budapest 1987. 21. old.

² A lakosság jövedelmi rétegződése 1982-ben. KSH, Budapest 1984. 20. old.

³ Lásd például Közigazgatás és politika (Tanulmányok a közigazgatás köréből). Kossuth Könyvkiadó 1980.

- ⁴ A generációs-nemzedéki problémáról lásd például *Karl Mannheim*: A nemzedéki probléma. Ifjúság-szociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969.; *Kéri László*: Politikai folyamatok szocializációs metszetben (kandidátusi értekezés). Társadalomtudományi Intézet, 1986. (kézirat); Társadalmi folyamatok az ifjúság körében. Társadalomtudományi Intézet 1987.
- ⁵ Lásd például A változó család. Kossuth Könyvkiadó 1978.; *Cseh-Szombathy László*: Családszociológiai problémák és módszerek. Gondolat Könyvkiadó 1979.
- ⁶ ... a modernizáció tulajdonképpen az „elmaradottság”, a „megkésettség” és az ezekkel összefüggő, a nyugati tőkés úttól eltérő társadalmi fejlődés párhuzamos fogalma...” *Kulcsár Kálmán*: A mai magyar társadalom. Kossuth Könyvkiadó 1980. 15. old.
- ⁷ *Berend T. Iván-Ránki György*: A magyar gazdaság száz éve. Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1972. 250. old.
- ⁸ Társadalmi-gazdasági fejlődésünk tendenciái, ellentmondásai a nyolcvanas években (Zárótanulmány). Társadalomtudományi Intézet, 1985. február.
- ⁹ *Gunst Péter*: A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. MTA Történettudományi Intézet, 1987.
- ¹⁰ Id. mű, 16–17. old.
- ¹¹ Id. mű, 40. old.
- ¹² *Berend T. Iván*: A szocialista gazdaság története Magyarországon 1945–1968. Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1976. 145. old.
- ¹³ *Andorka Rudolf*: A magyar községek társadalmának átalakulása. Magvető Könyvkiadó 133. old.
- ¹⁴ *Oros Iván*: A mezőgazdasági kistermelés. Statisztikai Szemle, 1983/12. 1235. old.
- ¹⁵ *Mohacsek-Német*: 52 délnyugat-dunántúli háztáji gazdaság üzemi és jövedelmi viszonyai, 1968. Idézi *Kenéz Győzőné*: Adalékok a háztartások önellátó és árutermelésének kérdéséhez. Szövetkezeti Kutatóintézet, 1976. 35. old.
- ¹⁶ Lásd Időmérleg I. (A magyar társadalom életmódja az 1976/77. évi időmérleg-felvétel alapján) KSH, Budapest 1982.; Időmérleg (1977 és 1986 tavasza). KSH, Budapest 1987.
- ¹⁷ Lásd például Háztartástatisztika 1982., KSH, 1983.; *Oros Iván*: Id. mű.; *Andorka Rudolf*: Id. mű.; Időmérleg (1977 és 1986 tavasza). Id. mű.

ELŐKÉSZÜLETBEN

Nyitrai Ferencné

A GAZDASÁGI REFORMFOLYAMAT HÚSZ ÉVE

REFORMELKÉPZELÉSEK MEGVALÓSULÁSA,
TANULSÁGOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

GIDAI ERZSÉBET-THOMA LÁSZLÓ

Értékek és értékzavarok

REFORM, TÁRSADALOMPOLITIKA, GAZDASÁGPOLITIKA

A jelenlegi magyar közgondolkodás értékzavaraiban voltaképpen a társadalompolitika és a gazdaságpolitika sajátos összefonódásából kialakult ellentmondás tükröződik: a társadalompolitikában megmutatkozó célvesztést a legkülönbözőbb társadalmi rétegek mint saját életük perspektívavesztését élik meg. A gazdaságpolitika – különösen akkor, ha túlélésre vagy rövid távú konszolidációs célokra rendezkedik be – nem léphet a hosszú távú társadalompolitikai célok által képviselt perspektívák, értékek helyére. A gazdasági válság szorításában az értékek eróziója mint az egyes rétegek és egyének jövőtudatának sérülése jelenik meg.

A társadalompolitika és a gazdaságpolitika belső összefüggéseiben megmutatkozó ellentmondások fokozottan súlyosbodnak azzal, hogy egy-másfél évtizede közgondolkodásunkban keverednek egy defenzív és lineáris restriktív gazdaságpolitikából következő (az egyensúlyi érdekeknek közvetlenül alárendelt) kényszerlépések hatásai és egy offenzív, hosszú távú társadalompolitikai ígéreteket sejtető reformpolitika ideológiai elemei. A „reformideológiának” azonban nem csupán a tartalma homályos, hanem, összefonódva a gazdaságpolitika válsághárító jellegével, ezáltal ígéretei is bizonytalanok. A restriktív lépések következtében – egy olyan helyzetben, amikor a növekvő társadalmi egyenlőtlenség növekvő deprivációs veszéllyel kapcsolódik össze – a gazdasági folyamatok konszolidációs „ígéretei” is zárójelbe kerülnek a közvélemény egy része számára. A gazdaság- és társadalompolitika között kialakult ellentmondásos viszonyból széles körű bizalmi válság bontakozhat ki. A gazdaságpolitika alacsony hatékonyságú kényszerlépései további áldozatkövetelésekkel súlyosbítják a társadalmi feszültségekkel, egyenlőtlenségekkel és perspektívavesztéssel terhelt válságos társadalmi helyzetet. Ilyen helyzetben a gazdaságpolitika – amely nincs hosszú távú társadalompolitikai céloknak és értékeknek alárendelve – társadalmi céljait úgy veszti el, hogy eközben az egyes gazdasági lépések sem jelennek meg egy hosszú távú, koherens gazdasági stratégia elemeiként.

A reformkényszer mellett a reformfolyamat magyar történetének fontos ellentmondása, hogy az elszigetelt, azaz nem a gazdaság, a politika és a társadalom egészét (annak totalitásában) átható reformkísérletek mindig csak egyik vagy másik gazdasági vagy társadalmi intézményt célozták, mindig egyik vagy másik

társadalmi réteget preferálták, ezzel lehetővé tették azt, hogy egyes intézményi, réteg- vagy csoportérdekek mint a reform „általános”, össznemzeti érdeke jelenjenek meg. A reform „érdekeszűkülése” a többi réteg (indokolt vagy indokolatlan) reformellenérzéseit váltotta (s váltja) ki. Bizalmatlanság alakult ki a „haladás”, a „modernizáció”, a „reform” burkoltan ideologikus, deklarált értékeivel szemben. Hitelrontó a reformkényszer is, hiszen egyensúlyi helyzetekben a reformban való érdekeltségünk rohamosan csökkenni látszik; a reformhoz így a válságelhárítás értéktartalma tapad.

A reformideológiák hosszú távú ígéreteinek értéktartalmai mindaddig egyre többértelművé, elmosódottabbakká válnak, amíg a reformlépések, az intézményrendszer megváltoztatására irányuló törekvések nem érintik alapjaikban a fennálló intézmények kialakult struktúráját, s legfeljebb az egyes politikai, gazdasági és társadalmi intézmények közötti „új típusú” munkamegosztást, annak jogi szabályozását szorgalmazzák, és az egyes konkrét gazdasági lépésekben érdekelt csoportok vagy rétegek érdekvédelmes igényét artikulálják. Kulcskérdés, hogy a gazdaság, a társadalom, az érdekvédelem szférái autonómiához jussanak, mert csak akkor hatékonyak és működőképesek. Ha ez az autonómia nem bontakozik ki, emancipált, esélyegyenlőségen alapuló alkupozíciók sem jöhetnek létre a politikai hatalom, a gazdaság és a társadalom között, így nem jöhet létre konszenzuson alapuló munkamegosztás sem. A tisztázatlan helyzet nem kedvez a nyilvánosságnak, nem tesz lehetővé demokratikus fejlődést (csak a tolerancia gyakran védekező jellegű növekedését). Lehetővé teszi viszont a hatalom elleni, egyoldalú ideológiai túlzásokon alapuló támadásokat, gyakran burkoltan, általános érdekekre hivatkozva. A bizalomvesztés erkölcsi nyomás alá helyezi, önkorklátozásra kényszeríti a hatalomvédő reflexeket is; a hatalomnak a status quohoz fűződő érdekei a viták állandósuló „kényszeregyensúlyát” hozzák létre a nyilvánosságban.

A tisztázatlan helyzet a politika mozgásterét is szűkíti. A válság elleni küzdelem maga is társadalmi feszültségekhez vezet, a kialakult esélyegyenlőtlenség, s a gazdaságpolitika bizonytalan tömegbázisa alapján egyre nehezebb társadalompolitikailag megfelelő választ adni. Válaszaink – alárendelve a rövid távú érdekeknek – nem tiszták, nem egyértelműek. A tőke mobilizálása a külföldi (sokszor illuzórikus) tőkebevonásokkal együtt a gazdaság egy új folyamatát indítja el, szocialista hegemoniájú vegyes gazdaság kialakítását célozva. Önmagában ez ésszerű lépés lehet. De ha ez nem kapcsolódik össze egy feszültségeket csökkentő társadalompolitikai stratégiával, akkor ez a folyamat a gazdasági gondokhoz növekvő társadalmi feszültségeket kapcsolhat. A tőkék mobilizálása gazdasági prosperálást, a vevők piacát és jólétet ígér. Az ígélet azonban „homályos”, mert ha a gazdasági nyitás „nem jön be”, akkor a társadalompolitikai célokra felhasználható nemzeti jövedelemhányad csökken, s az „ígéretekkel” ellentétes előjelű változások következhetnek be, gazdaságilag még rosszabb helyzetben. Miközben tovább növekszenek az öröklődő rétegtkülönbségek, szűkül a szociálpolitika és életszínvonal-politika mozgástere, egyre hátrányosabb helyzetbe kerül a lakás-, az egészségügyi, az oktatás- és művelődési szféra. Hogy a tőkebevonás valóban átgondolt és kézben tartható legyen, nemcsak a tőkék felhasználásának lehetőségeit kellene megvizsgálnunk, hanem azt is, hogy a szocialista szektor működési zavaraiból, „hátrányos helyzetéből”, hogyan alakultak ki a tőkésítésre váró magánvagyonok, tehát felül kell vizsgálnunk a jövedelemképződés módjait is. Egyben számot kell vetnünk azzal is, hogy az így kialakult helyzet konkrétan és hosszú

távon hogyan hat a tulajdon- és társadalmi viszonyokra, a politikai és érdekvédelmi intézményeket milyen új feladatok elé állítja. Világos értékrend, társadalompolitikai stratégia nélkül a hazai és külföldi tőkebevonások ösztönzésére hozott intézkedések hatástalanná válhatnak. Akkor pedig végérvényesen lemaradnánk. Azt a kérdést is fel kell tenni, hogy lesz-e még alternatíva, ha most nem teszünk hatékony lépéseket. Ha a tulajdonvitát csupán a rövid távú gazdasági kényszerlépések ideológiai rangra emelésének síkján folytatjuk le, a vegyes gazdaság minőségileg új típusú társadalmi viszonyaiból adódó kérdésekre nem adunk választ.

Az utóbbi években az adósságállomány „továbbgörgetésére” rendezkedtünk be, ami csökkenti a nemzetközi munkamegosztásba való egyenrangú bekapcsolódásunk esélyeit. Az eladósodás mértéke gátat szabhat az adósságok rulírozásának is. A gazdaság kényszerpályára kerülhet, olyan pályára, ahol – nagyon sarkítottan – a fejletlen magyar gazdaság finanszírozza a fejlett hitelező gazdaság modernizációs törekvéseit (lásd a nettó és a bruttó adósságállomány különbségeit, a gazdaságunkra nehezedő adósságszolgálat terheit). A belső, felhalmozott tőke bevonásával sem csupán az a gond, hogy ez a magántőke fokozott előnyeinek kialakulását jelzi, hanem az is, hogy a társadalmi értékrend (sőt, a történelmi értékrend) kényszerhelyzetek által diktált megváltoztatását vonja maga után, anélkül azonban, hogy az értékrend változása megfelelné a társadalmi struktúrában ténylegesen végbemenő változásoknak. S amilyen „természetes” lenne az, hogy egy „átmeneti” társadalomban a tulajdonformák sokféleségével kell számolnunk, annyira „nem természetes” az, hogy a korábbi „túlnacionalizálással” és „túlcentralizálással” szemben, most törekvések vannak a magántulajdon hatékonyságának „túlidealizálására”, szembeállítva a – rosszul működő – szocialista tulajdonnal. Nem tartható egy olyan felfogás, amelyben egy (idealizált) szabadversenyes piacideológia egy (rossz hatékonyságú) centralizált bürokratikus tervgazdasággal áll szemben. Amíg a szocialista piac (többnyire nem létező) elmélete egy (rosszul működő) tervgazdaság antitézise, addig a reform tartalma gazdasági és politikai értelemben sem tisztázható.

A restriktív gazdaságpolitikát „ellensúlyozó” (szociálpolitikai és jóléti) intézkedéseink nemcsak alacsony hatásfokúak, hanem – valójában – nem is igazságosak. Nem világos, hogy kiken, mikor, miért és hogyan akarunk segíteni. Így az igazságosságért hozott intézkedéseink karitatív jellegűek, gyakran megálázóak is, anélkül, hogy a létbiztonságot garantálnák. A világos értékrend és világos célok hiánya megbízhatatlanná teszi a tervezést. Minden korábbi kényszerintézkedés gazdaságunk „konszolidációs” periódusának kibontakozását ígérte, de a konszolidációért hozott társadalmi áldozatok utólag eddig nem nyertek igazolást.

Az eladósodás folyamata (amelynek először az 1978-ban meghirdetett restriktíóval akartunk véget vetni), továbbra sem tűnik megállíthatónak. A belső felhalmozás visszafogása, a defenzív, döntően csak a veszteséges vállalatok felszámolására irányuló struktúrapolitika, a vállalati önállóság erősítése és a struktúrapolitika által szükségessé állami beavatkozás erősítésének ellentmondása, a teljesítmények, árak megbízhatatlansága, a veszteséges gazdasági egységek felszámolásának kiszámíthatatlan társadalmi hatása stb. csak egy olyan helyzet tüneteiként értékelhetők, amelyben a restriktív gazdaságpolitika a korábbi (hitelfelvételekkel finanszírozott, de strukturális okokból eredeztethető) belső veszteségeinket, esélyeink és céljaink mind fokozódó erodálódásával súlyosbítja. Az adósságunk továbbgörgetése (döntően újabb hitelfelvételekkel) pusztán az egyensúlyi kérdések

megválaszolásának elodázása, anélkül, hogy választ adnánk arra, hogy ez meddig és milyen következményekkel folytatható. Az újabb hitelek számunkra lélegzetvételt jelentenek, de a mai lélegzetünk nem vezet-e később légszomjhoz? Mi lesz a következő években? Hogyan teremthetjük meg ebben a helyzetben egy hosszú távú gazdasági és társadalmi stabilitás esélyeit?

A LÉTBIZTONSÁG DILEMMÁI

A társadalompolitikai célok s e célok által képviselt értékek erózióját számos réteg – mivel ez közvetlenül egzisztenciális biztonságában, jövőtudatában érinti – az egyes intézményekkel (különösen az érdekvédelmi intézményekkel) szembeni bizalmatlanságként éli meg. A gazdasági fejlődés lassulása nem teszi lehetővé azt, hogy az így kialakult feszültségeket rövid távon akár tűzoltó jellegű (szociálpolitikai) beavatkozásokkal enyhíthessük. Ez korábban lehetséges volt, s mert bármily pazarló volt szociálpolitikánk vagy foglalkoztatáspolitikánk, a nagy ütemű növekedés bázisán egy – jóllehet alacsony szintű – létbiztonságot mindenképpen teremtett, s ezt a munka világában alapozta meg. Igaz, hogy ez a struktúra gátolja a modernizációs törekvéseket, hiszen konzervált egy munkaerőt pazarló struktúrát. De féltő, hogy a most beinduló kampányszerű struktúraváltás, sok szempontból alternatívátlan, tisztázatlan (amely növekvő munkanélküliséget válthat ki), s nemcsak hogy nem garantálja a modernizáció sikerét, de olyan társadalmi (s áttételesen politikai) ellenállásokat válthat ki, amely szándékainkkal ellentétes hatásokat válthat ki gazdasági és társadalmi értelemben egyaránt.

A nagy növekedési ütemen alapuló paternalizmus pazarló volt, hiszen a szociális, oktatási, kultúrpolitikai kiadásokat mint a gazdaság fejlesztésére (mégpedig természetes fejlesztésére) fordított kiadások maradékát kezelte, így módon hosszú távon rombolta esélyeinket, hiszen nagy volumenű termelőberuházások mellett növekvő hiányokat termelt az infrastruktúrában. A termelő és a nem termelő infrastruktúrában a hiány permanens feszültségeket kelt. A jólét, a kultúra ebben a fejlesztéspolitikában nem feltétele, hanem „ígérete” a gazdasági fejlődésnek, ezért szükségképpen a maradékelven alapul, amit politikai motiváltságú cselekvések mozgatnak. De ha a növekedés fékeződik, nincs miből fejleszteni. Az eladósodás a gazdaság fejlesztését is a maradékelvnek veti alá, a jóléti, kulturális fejlesztés egyre hátrébb szorul. S végül: ha nem marad semmi, a maradékelv sem működik. De a gazdasági válság úgy fokozza a hiányt, hogy a fejlesztés stratégiai elveinek változtatását is akadályozza. Így módon a gazdasági válságtüneteket mint a „rég” fejlesztés működésképtelenségét, azaz mint „ideológiai zavarokat”, fokozódó feszültségeket, korábbi értékrendszerünk veszteségeit éljük át, kénytelenek vagyunk átélteni.

Ha a gazdaság kénszerpályára kerül, a gazdaságpolitika egyes elemei között, valamint az egyes elemek és célok között inkonzisztens viszony jön létre, s ez végül „érzékletlenné” teheti gazdasági-társadalmi struktúránk egészét, akár a nagyszabású világpolitikai és világ gazdasági változásokkal, akár a jelentős társadalmi és belpolitikai feszültségekkel szemben. Így a változások hátrányait (a helyzet tehetetlenségi energiájánál fogva) az azokból kibontakoztatható előnyök nélkül kell megélnünk. Ahogy Marx írta: a németek végigélték a polgári fejlődés összes hátrányát, annak minden előnye nélkül. Az a kérdés, hogy mi kimaradhatunk-e a szocialista fejlődés előnyeiből. Képesek vagyunk-e egyáltalán megfogalmazni

ezeket az előnyöket? A kibontakozási program alapvető társadalompolitikai cél- és értékrendszerének a kérdései nem tisztázódhatnak egy misztikus reformfogalom ideológiai-erkölcsi nyomása alatt.

Hogy a feltételeket világosan elemezzük, s a feszültségek kezelésének stratégiai és taktikai eszközrendszerét kidolgozzuk, szükséges az is, hogy az ország tényleges gazdasági helyzetét, tényleges tartalékait konkrétan, ideológiai előfeltételek nélkül, de határozottan képviselt értékrend alapján elemezzük, akár saját korábbi számításaink felülvizsgálata árán is. Így valóban reális kérdésekre elfogadható alternatívákat dolgozhatunk ki.

A gazdaság, az ipar strukturális átalakításával mintegy másfél évtizedet késünk. A magyar társadalom viszont az utóbbi évtizedben többször átstrukturálódott. 1978 és különösen 1981 után struktúramódosító elemmé vált a pótlólagos jövedelemszerzés egyenlőtlen lehetősége a lakosság körében. Az új adórendszer újabb rétegeképző mechanizmusokat kapcsol be, a defenzív struktúrapolitika szintén tagolja a rétegeket a munkahely biztonsága vagy bizonytalansága szerint.

Amit ma a piaci mechanizmusról tudunk, s ahogy azokat működtetjük, azzal legfeljebb a „veszteséges” ágazatok és vállalatok leépítését, de nem egy offenzív struktúrapolitika állami stratégiai elveinek kifejtését hajthatjuk végre. Egy valószínűleg alig létező piaci gyakorlatra épülő piacmítosz a struktúraváltáshoz veszélyesen kevés féligazságok gyűjteménye lehet. A modernizációhoz aligha találhatunk utat anélkül, hogy a piacmítoszból adódó ideológiai előítéleteket fel ne számolnánk. A szocializmus dogmatikus egyenlősdiével szemben nem misztifikálhatjuk a nem létező szabadversenyes piac mítoszt.

A munkanélküliség ma nálunk olyan rövid távú eszköz, amely hosszú távú céljaink ellen hat, mert nem egy offenzív struktúrapolitika átmeneti kísérőjelensége, hanem egy visszaépülő, annak gazdasági és társadalmi kezelésére fel nem készült ipar diagnózisa, így a későbbi feszültségeknek is az egyik forrása. Ha a korábbi munkaerő-gazdálkodásban és foglalkoztatáspolitikában keveredett (csakúgy, mint a gazdaságban és a társadalomban) a hatékonyság és az érték, ma a hatékonyságra való törekvés címén az eddig vállalt értékek lerombolása nem nyújt garanciákat a hatékonyságra. A defenzív, egyoldalú struktúrapolitika legnagyobb veszélye, hogy a korábbi (nivelláló) egyoldalúság helyébe ma egy újabb (részvétlenül differenciáló) egyoldalúság lép, s a visszaépülő gazdaság válságjelenségeit további társadalmi feszültségekkel terheli. Az alacsonyán kvalifikált munkást a kvalifikálatlan munka hozta létre; mindezt, ami korábban gazdaságilag szükségszerű követelmény volt, egy idealizált modernizációs normarendszer nem lesz képes önmagában felszámolni. A korábbi alacsony szintű létbiztonság, a korábbi alacsony szintű képzés kemény társadalmi korlátokat állít az amúgy is ellentmondásos modernizáció elé.

Demokrácia biztonság nélkül, a termelés modernizációja az emberek termelői aktivitása és magas szintű képzettsége nélkül nem képzelhető el. De az emberek (olyanok amilyenek) nem másvalaminek, hanem ennek a társadalomnak a „termékei” (szülőttei és neveltjei), s nélkülük semmilyen modernizáció nem hajtható végre. Nemcsak a demokrácia nem adomány, de a jólét és a kultúra sem karitatív tevékenység.

A gazdaság átalakításának eszközei, ha tudatos állami struktúrapolitikán alapulnak, széles körűek. Államosítástól reprivatizálásig, kedvezményezettiségtől csődig, a támogatástól az elvonásig, vagy az adózási kedvezménytől az adókon keresztüli szankciókig, a foglalkoztatáspolitikai alapelveinek felülvizsgálatától a

munkaerő-gazdálkodás érdekeltségi rendszerének átalakításáig, a munkaerő-át-csoportosítástól az átképzési intézmények kiépítéséig sok minden lehetséges. Mindehhez elengedhetetlen, hogy a gazdaságpolitika „tudja, mit akar”. Ezek az eszközök csak részelemek, amelyek egy konzisztens, hosszú távú társadalom- és gazdaságpolitikában működhetnek optimalizáltan vagy legalább valamennyire kiszámíthatóan.

A gazdaságpolitika eszközei a gazdaságpolitikában érdekelt – vagy annak oltárán feláldozandó – osztályok és rétegek érdekérvényesítő gazdasági és politikai eszközeiként jelennek meg, ha az adott helyzetben éppen ez látszik alkalmasnak a gazdaságpolitika társadalmi-politikai mozgásterének biztosítására. Ha az állam, a politika és az érdekvédelem között világos elkülönülés jön létre, akkor alakíthatók ki az egyes intézmények közötti világos alkupozíciók, az a munkamegosztás, amelyben az egyenlőtlenségek és egyenlőségek egyeztetésével (ha kell, valóságos konszenzus nélkül is) végrehajtható a gazdasági program. (A nemzetközi integrációba való nemzeti betagozódás céljából az érdekek világos politikai, társadalmi, gazdasági artikulálása, akár a konszenzus sérelmére is – lásd Nagy-Britannia esetét – sikeressé tehet egy gazdaságpolitikát.)

A REFORM ÉS ELLENTMONDÁSAI

Az egyes társadalmi rétegekkel korábban kötött konszenzusok hangsúlyai eltolódtak, sőt a konszenzus lényeges pontokon átértékelődött. Korábban, az 1957 és 1965 közötti politikai konszolidáció időszakában (elsősorban a nagy ütemű gazdasági növekedés bázisán) az érdekegyeztetés alapja az volt, hogy minden társadalmi réteg érzékelhetően és folyamatosan növekvő arányban részesült a nagy ütemű gazdasági növekedés előnyeiből, amit jól kifejezett az egyes társadalmi rétegekkel kapcsolatosan kialakított életszínvonal- és fogyasztáspolitikai is. A „lemeradók” fokozatos „felzárkózása” s a létbiztonság általános – noha alacsony szintű – megteremtése (beleértve a teljes foglalkoztatást is) jelentős vívmány volt. Így a politikai konszolidáció, majd a kibontakozó úgynevezett „második reformhullám” a konszenzus alapjául egy olyan társadalmi értékstruktúrát kínált, amely értékstruktúra az ország tényleges politikai és gazdasági fejlődésére épült, annak hosszútávú célkitűzéseit fejezte ki ideológiailag. Megvalósításában tehát csaknem minden társadalmi réteg érdekeltnek látszott. Ez a közös érdekeltség kifejeződött a reformot előkészítő filozófiai és közgazdasági vitákban is, sőt a nevelésről és az „emberi tőkéről” szóló vitákban is.

A nagy intragenerációs mobilitás már lezajlott, így a társadalmi rétegek jelentős többségének helyzete konszolidálódott. Az instabil életformát élő rétegek helyzetének javításához fűződő érdekek és esélyek is egybeestek gazdasági és társadalmi fejlesztésünk céljaival, a velük kapcsolatos „ígérvények” is belátható időre szóltak. A feltételek tisztázása azonban teljes egészében nem történt meg.

Az új gazdasági mechanizmus bevezetésekor nyilvánvaló volt annak a szükségessége, hogy szakítsunk a korábbi nivelláló bérpolitikával, s a parasztság életszínvonal-hátrányait felszámoljuk (ily módon megteremtve érdekeltségüket a mezőgazdasági reformban). Az 1966 utáni reformintézkedések elosztási eszközökkel is kiemelten érdekeltté tették a parasztságot és a menedzserréteget a reform politikai és ideológiai támogatásában, de az elosztásból adódó feszültségek (például a nyereségrészesedés körüli háborgások) az általános létbiztonság alapján

kezelhetőnek tűntek. Ugyanis az az elv, hogy „egyes rétegek jobban járnak, de senki sem jár rosszabbul”, voltaképpen alapvetően megvalósíthatónak tűnt, s a differenciálódásnak ezt a módját alátámasztotta az a meggyőződés, hogy a viszonylag nagy növekedési ütem tartósan és hosszú távon fennmarad. A későbbi fejlemények ismertek: ma rossz gazdasági helyzetben növekszik a jövedelem-differenciálás, ugyanakkor nem teljesítménykonzisztens. A jövedelem-differenciálás ilyen mértékére – és az ebből származó társadalmi és politikai feszültségek kezelésére – nem készültünk fel. S noha a teljesítményelvvel ideológiaként hirdetjük, ez nemcsak azért vihető nehezen keresztül, mert a teljesítmények nehezen mérhetők, s a jövedelmek nem konzisztensek azokkal; feszültséget kelt az is, hogy a jövedelmek egy része „láthatatlan” és „kormányozhatatlan”, és ez megakadályozza, hogy a differenciálás hatékony legyen. Ahogyan a nyereségérdekeltség érvényesítése nem utolsósorban annak társadalmi előkészítetlensége miatt vált lehetetlenné, hasonló fejleményekkel kellene számolnunk a vagyonérdekeltség kérdésében is.

A társadalmi differenciálódás ma feszültségeket szül, s még nagyobb feszültségek prognosztizálhatók, anélkül azonban, hogy a feszültségek vállalása révén remélhető tényleges gazdasági „hozadék” nyilvánvaló lenne. A különbségek növekedése egyértelműen várható. Miután a láthatatlan jövedelmek növekszenek, a lakossági vásárlóerő esetleges emelkedését csak a bérszabályozás keményítésével tudjuk fékezni, minél nagyobb a jövedelem amott, az árualap védelme miatt annál keményebbek a szabályozók emitt. Ha csak a szocialista szektorban nézzük a munkajövedelmek szóródását, az is elérte az 1:10 arányt. Miért kellene még az „egyenlődsdi” ellen „harcolni”?

A hetvenes évek vége óta a magyar elosztás egyik leglényegesebb kérdéseként éljük át azt, hogy az árak és a jövedelmek közötti különbség mellett a bérek és a jövedelmek közötti különbség is növekszik. Ez olyan feszültségeket gerjeszt, amelyek „kezelésére” a hatvanas években kialakult szociál- és életszínvonal-politikai mechanizmusok nem alkalmasak. Az elosztás feszültségei egyre nehezebben kezelhetők, de nem alakult ki egy olyan új társadalompolitikai prioritásrendszer, aminek alapján a feszültségkezelés régi mechanizmusa felváltható lenne.

A mai helyzetet az jellemzi, hogy míg korábban mindenki „kapott”, ma a többség „veszít”. Veszít, aki bérből és fizetésből, nyugdíjakból és járadékból él. Az ő veszteségük – az infláció és az adózás révén – nyilvánvaló. Veszít az első és a második gazdaság is, mert az adóterhek növekedése, a szabályozók teremtetten fékek mellett a helyzet bizonytalansága is nehezíti azt, hogy hosszú távra rendezkedjenek be. Így a gyorsan megszerezhető (esetenként féllegális) haszonra törekednek. Csak az úgynevezett „harmadik gazdaság” nyer a „láthatatlan újraelosztás” révén (évi 100–130 milliárd forintot a fogyasztásra szánt nemzeti jövedelemhányadból), ez viszont ideológiai és erkölcsi értelemben romboló hatású. Ha a szociálpolitikában ezzel szemben a rászorultságelv érvényesül (sajátos módja a szegénységpolitikának), az csak konzerválja az így kialakult társadalmi feszültségeket, de nem oldja meg. Sőt, közvetve legitimálja azt (azt sugallva, hogy minden társadalomban van szegény ember és gazdag ember).

A konszenzus tehát eltolódott: a bérek kemény szabályozása lényegileg fennmaradt, de az árak inflációja mellett a hetvenes évek végétől – ma már statisztikailag bizonyítottan – egyre nagyobb a bérek, a látható jövedelmek, illetve a láthatatlan jövedelmek közötti különbség.

Nem vitatható: ha a magánjövedelmek akkumulálódnak, akkor ésszerűbb azo-

kat visszafordítani a termelésbe, mintha teaurálódtnának, vagy pazarló módon folynának el. De egyúttal fel kellene tennünk azt a kérdést is, hogy a szocialista gazdaság számára az egyéni jövedelmek megcsapolása, felhasználása, adóztatása-e az első és legfontosabb kérdés, vagy pedig a jövedelmek képződésének módja. És azt is, hogy a szocialista gazdaság jövedelemtermelő képessége miért alacsony?

Úgy véljük: ha választ adunk a jövedelmek képződésénél kialakult egyenlőtlenségekre (s e válasznak tartalmaznia kell a szocialista szektor „hátrányos helyzetét”-nek problémáját magában a termelésben), akkor adhatunk választ a jövedelmek felhasználásának problémáira hosszú távon is. A magántulajdon „emancipálása” pontosan ezt az alapkérdést kerüli ki.

A tőkeviszony minőségi kérdés. Egyrészt a tőkés vállalkozás a tőkés kockázata nélkül ésszerűtlen, ellene mond e viszonyoknak. Másrészt a tőkeviszony fejlődése saját immanens törvényei alapján megy végbe, mint a tőke és a munka, a tulajdon és a munkamegosztás között kialakuló egyenlőtlen dologi viszony. Ha a szocializmusban bevezetjük a magánjövedelmek tőkésítését, ez a politikai rendszerrel szemben is az ebből adódó követelmények vállalásával jár. A hatékony kapitalista gazdaság működésének „titka” a törvényhozás, a gazdaságpolitika, az állam, a vállalkozók, a pártok és az érdekvédelmi szervek közötti világos munkamegosztás. Egyáltalán nem véletlen, hogy a NEP-re való áttérés idején ugyanezek a kérdések mint a párt, a szakszervezetek, a szovjetek és a magánvállalkozók közötti érdekek elkülönítésének kérdései egyértelműen megfogalmazódtak. Ha az érdekek nem különülnek el strukturálisan, akkor a gazdaságpolitikát csak egyetlen korlát – a „mit bír még el” a gazdaság – fékezheti.

Az 1968 és 1972 közötti történelmi szakasz megítélése ma sok indulatot vált ki – kevés valóban hasznosítható eredménnyel. Gyakran fogalmaznak úgy, hogy 1972 és 1974 között a reformfolyamat politikai „visszarendezése” ment végbe nálunk, s ebben a koncepcióban egy kimondott–kimondatlan értékítélet is rejlik. Ez az ítélet azt sugallja, hogy a gazdasági reformfolyamatot politikai szándékok miatt politikai eszközökkel szakítottuk félbe. Ha az 1970 és 1976 közötti határozatokat, állásfoglalásokat és törvényeket nézzük (ifjúságpolitikai, oktatáspolitikai, közművelődési állásfoglalás, határozat, törvény), akkor világosan látszik, hogy ezek a politikai döntések a gazdasági fejlődés alapvető társadalmi, képzési és kulturális feltételeinek kérdésében foglaltak (elvileg ma is helyeselhető módon) állást. Ugyanakkor a tsz-melléküzemágak elleni politikai jellegű támadás vagy az 1973. január 1-jei általános ipari béremelés vitatható, hiszen gazdaságilag megalapozatlan – dogmatikus nézőpontból következő – lépések voltak. Más, fontos további lépések viszont elmaradtak, így a bankrendszer reformja stb. is.

A reform – társadalmi feltételeit s ebből következően gazdasági céljait illetően – önmagában is számos inkonzisztens elemet tartalmazott (még az 1966-os megfogalmazásban is sok a bizonytalanság), amelynek ellentmondásai a hetvenes évek elejére váltak érzékelhetővé, s ez az inkonzisztencia lehetővé tette a korábbi-későbbi félreértelmezéseket is.

Ez a helyzet (a csehszlovák válság hatásaival együtt), lehetetlenné tette a reform történelmi összefüggéseinek, politikai kihatásainak tisztázását, előrevetített egy lehetséges ideológiai válságot, konzerválta a régi politikai és gazdasági struktúrákat. A struktúra alkalmazkodóképességének hiánya szorosan összefüggött a megválaszolatlan kérdésekkel.

Ideológiai és politikai szempontból a jelen helyzetben az a legveszélyesebb

mozzanat, hogy az egyes rétegek (sőt egyének) életperspektíváiban és esélyeiben átélt veszteségek egyre inkább a társadalompolitika célvesztésével esnek egybe, azaz a hosszú távú értékvesztést az emberek mint saját életük perspektíváinak, biztonságuknak, individuális erkölcsi tartásuknak elvesztését élik meg. Az elbizonytalanodás nem konfrontációt sejtet (a konfrontálódáshoz határozott célok kellene), hanem sokkal inkább a privatizálódó, offenzív és önkizsákmányoló magatartás általánossá válásával kell számolnunk. A konfliktusok többsége nem politikai jelleggel artikulálódhat, így politikai kezelésük is nehezebb.

Nem utolsósorban politikai célok és politikai kulturáltság kérdése az, hogy ez a feszültség milyen formákban jut kifejezésre, passzivitásban, luddita indulatokban, vagy üzemre, vállalatra lokalizált „séreلمي” alkukban.

A magyar politikai konszenzust ma döntően a passzív lojalitás és kisebb részében a passzív illojalitás jellemzi; az ellentmondások ezért kapnak „erkölcsi” formákat, s így fejeződnek ki, mint az értékelés és az önértékelés zavarai.

A társadalom jelentős rétegeinek gondolkodásában keveredik a restriktív gazdaságpolitika értékromboló hatása és a reform értékeket ígérő ideológiai programja, ami arra vezethető vissza, hogy a reformpolitikának ma nincs világos társadalompolitikai célkitűzése. Ily módon, bár a hatalommal való közvetlen konfrontációtól minden réteg tartózkodik, a kialakult helyzetben nincs világos jövőtudata. Így az érdekérvényesítés horizontális struktúrába rendeződik. Azok a rétegek, amelyek a restriktív gazdaságpolitika hátrányait viselik, gyakran potenciális „reformellenzéknek” bizonyulnak, holott ugyanezek a rétegek objektíve érdekeltek egy hatékony gazdaságban.

Ez az ellentmondás várhatóan a „magyar modell” (s a szocializmus) reformjának egyik legfontosabb kérdése lesz.

PROGNOSZTIKAI MEGFONTOLÁSOK

Mindezeket figyelembe véve a jövőt illetően a társadalmi-gazdasági folyamatokban megvalósuló vagy megvalósítható értékrendek tekintetében nem lehetünk túlságosan optimisták. Ehhez hozzájárulnak azok a nemzetközi tendenciák, amelyek a világ gazdaságban lejátszódtak és várhatóan lejátszódnak. Itt mindezekelőtt a tudományos-technikai haladás, a szerkezetátalakulás felgyorsulására kell gondolnunk, amelyek a tőkés ipari államokban már bekövetkeztek és várhatóan tovább erősödnek. E tendenciák nyomán olyan irreális mértékben tágult a technológiai rés, amelynek szükséges csökkentésével – a korábban leírt folyamat következtében – nagy valószínűséggel hosszú távon sem számolhatunk.

Egyet lehet érteni ugyanakkor azokkal a szakvéleményekkel, miszerint nem lett volna szabad ilyen mértékű lemaradásnak bekövetkezni, hiszen a hatvanas évtizedben lényegesen jobb volt a világ gazdasági pozíciónk, azt legalább szinten kellett volna tartani. Az ellentétes irányú változásban nagy súllyal működtek közre azok az értékelési zavarok is, amelyek ma már hosszú távon korlátozhatják a cselekvés mozgásterét.

Nehezíti az előrebecslés lehetőségeit az a módszertani dilemma is, hogy egy létező – éppen társadalmi és politikai hatásait tekintve rendkívül kedvezőtlen – gazdasági-technikai-technológiai fejlődési trend alapján előrevetíthetőek-e a folyamatok. Másrészt viszont e fejlődés alternatív lehetőségei szorosan összefüggnek azzal a prioritásrendszerrel, amit a társadalompolitika egy kedvezőtlen társa-

dalmi helyzetben érvényesíteni akar. Ahhoz, hogy a prognózis-alternatívából egy normatív alternatívát alakíthassunk ki, feltételeznünk kell a társadalom- és gazdaságpolitika tudatos változtatását. E tekintetben az érvényesített irányítási, vezetési struktúra keretében számos bizonytalanság található.

Jelenlegi tervezési gondolkodásunk rendszerint változatlanul veszi a társadalom- és gazdaságpolitikai döntéseket meghatározó értékrendet, amit az immár több mint egy évtizede tartó gazdasági válság ellenére is érvényesíteni akarunk, noha erőfeszítéseink hatékonysága hosszú távon egyáltalán nem tűnik biztosónak. Ha azokra az elvekre építünk, amelyek a korábban ábrázolt önellentmondásos struktúrából kirajzolhatók, feltehetően egy középtávon érvényesülő gazdasági és társadalmi válsaggal kell szembenéznünk, amelynek megoldása társadalmi-gazdasági fejlődésünk minőségi átalakításával lehetséges.

Axiomaként kezelik nálunk, hogy gazdaságunk lényegéhez hozzátartozik az árualap relatív bősége, ily módon az árualap védelme sajátos prioritást élvez. Miután a jelenlegi elosztási rendszerben a jövedelmek egy jelentős része láthatatlan, azaz a lakosság jövedelme nem állami redisztribúcióra épül, az árualap védelmének továbbra is legfontosabb eszköze a bérpolitika és az infláció. Ennek a következménye a szocialista szektorban foglalkoztatottak, illetve a nyugdíjból és járadékból élők további leszakadása a kiugróan magas jövedelmű társadalmi elitől. Minél nagyobb jövedelemkiáramlás történik a szocialista szektoron (első gazdaságon) kívül, illetve minél nagyobb összegek vándorolnak át az első gazdaságból a másodikba és a harmadikba, annál nagyobb ütemű inflációval s annál keményebb bérpolitikai korlátokkal kell számolnunk. Ennek hatása a társadalmi újratermelésben az értékrend széteséséhez vezethet. Hatásukra az erkölcsi, ideológiai sérülések következtében bekövetkező károk legalább egy generáción belül már helyrehozhatatlannak tűnnek.

A hetvenes évek gazdasági válságaira kidolgozott modell, amely a szociálpolitikán, az életszínvonalon, az oktatási és kulturális kiadásokon „takarította meg” a válság költségeit, közép- és hosszú távon nem volt képes perspektívákat és esélyeket nyújtani, rövid távú stabilitást is feszültségek árán ért el.

Az az állami politika, amely a tudatos állami gazdaságpolitikai stratégiai beavatkozásokon s a gazdaság társadalmi mozgásterének bővítésén, a jóléti, valamint képzési és kulturális feltételek intenzív javításán alapult, a nemzeti sajátosságok olyan kiaknázásán, hogy a nemzetgazdaság egyenrangú partnerként tagolódhasson be a nemzetközi munkamegosztásba, látványos és hosszú távon is ható eredményeket hozott (például Svédország, Finnország). Ugyanakkor az állami stratégia és tervezettség tudatosságának növelése, a gazdasági válság vezénylése a lehető legkisebb politikai és társadalmi konfliktusok árán ment végbe, hiszen a politikai, a törvényhozó, a végrehajtó apparátusok, a szakszervezetek, valamint más érdekvédelmi szervezetek között nyílt, világos alkupozíciók jöttek létre, jó esélyt biztosítva az érdekegyeztetésre, valamint a konfliktusok demokratikus kezelésére. Míg a konzervatív megoldás mindig a társadalom kisebb vagy nagyobb részének a „feláldozásán” alapul, egy vélt vagy valódi, a stabilitásban kifejeződő többségi érdek nevében, a tudatos és fokozott állami beavatkozásnak az az útja, amelyben a válság terheit az állam viselte, s a konfliktusok feloldására alkulehetőséget teremtett, a stabilitást a lehető legkisebb társadalmi, gazdasági és politikai válságok árán tudta megteremtetni. Ez természetesen azt jelentette, hogy az az állami stratégia, amely tudatosan a társadalmi feltételek javítására irányult, megnövelte azokat az állami kiadásokat, amelyek a társadalmi stabilitást, a kép-

zési-kulturális esélyeket biztosították, hiszen erőteljesen fejlesztették a foglalkoztatási, a szubvencionálási, dotációs, jóléti, képzési és a szociális gondozói apparátusokat, azaz megteremtették a válság leküzdésének belső társadalmi, politikai, kulturális alapjait.

A szocialista társadalmak, különösen Magyarország, éppen ezen a területen veszítettek sokat, hiszen folyamatosan növelve a külgazdasági függőséget, csökkent a tudatos és tervezett stratégiai beavatkozás lehetősége ott is, ahol erre valóban szükség lenne, ugyanakkor az avult gazdasági struktúrából következő veszteségek egyre inkább a jóléti, képzési, szociálpolitikai szférára terhelődnek át. Az alapvető ellentmondás nemcsak abban fejezhető ki, hogy egy, a világ gazdaságának kiszolgáltatott vegyes gazdaságot egyre növekvő hátrányok alapján kívánunk kifejleszteni, fenntartva azt a régi ellentmondást, hogy az egyensúlyért fizetendő árakat az állami szabályozásnak és ellenőrzésnek legjobban kiszolgáltatott szektorokkal, ágazatokkal és társadalmi rétegekkel fizetik meg, hanem ugyanakkor ez egy sajátos ideológiai konstrukcióban is kifejeződik: az állampolgár magára hagyatottságában. Amilyen megalázó volt a bürokratikus centralizmusból következő paternalizmus, társadalompolitikailag legalább olyan megalázó és antidemokratikus az állampolgárok atomizálása, létbiztonság nélküli „felszabadítása”, emancipálása egy gazdaságilag kedvezőtlen helyzetben. Ez hosszú távon olyan ideológiai „bumeráingeffektust” sejtet, amely tovább rontja a népesség minőségi, ideológiai és erkölcsi állapotát.

A hetvenes évektől kezdve a kelet-európai szocialista országokban a válságok természete átalakult, a globális világválság nálunk is legitimációs válsággá alakult. Mint korábban említettük, nem politikai konfrontációról, hanem a válság társadalmi és gazdasági kiszélesedésének és elmélyülésének veszélyéről van szó. Azaz: fenyeget az a veszély, hogy az érdekegyeztetési mechanizmusok kormányozhatatlanná, a válságok kezelhetetlenné válnak. Egy csökkenő létszámú, elöregedő, egyre rosszabb egészségű, a követelményekhez képest romló képzettségű népesség, amelyben egyre durvábbak az emberi kapcsolatok, nehezen vállalhatja fel komoly esélyekkel a gazdasági válság felszámolását. Fordulatra van tehát szükség.

Az ellentmondásokat erősíti az a felfogás, hogy a gazdasági válság elhárítása érdekében a mennyiségileg értelmezett nyitottságot kell tovább erősíteni. Csak-hogy a belső feltételek romlása (a szocialista integráció híján) a gazdaság „érzékletlenségét” (s dezorganizálási tendenciáit) erősíti. Az export fokozása, a nyitottság erősítése önmagában nem biztosítja a nemzetközi munkamegosztásban való egyenrangú bekapcsolódásunkat. Az eladósodás 1973 után legfőképpen azzal magyarázható, hogy a struktúraváltás helyett az avult struktúráinkból adódó veszteségeket finanszíroztuk külföldi hitelekkel. Az okok közé sorolhatjuk a meg-növekedett fogyasztás távlati hatásainak (benne a megfelelő termelési feltételek kialakításának) figyelmen kívül hagyását is, valamint azt az illúziót, hogy az – elsősorban olajtermelő – arab országoknak eladott termékeinkből hiteltörlesztő forrásokat teremthetünk. A restriktív éppen lineáris volta miatt a gazdaság (a gazdálkodó egységek) mozgásterét szűkítette, a társadalmi feltételeket rontva rétegfeszültségeket élezett ki, de nem állította meg az eladósodás folyamatát. Tehát az ilyen elemekből felépülő nyitottság erősítése immár másfél évtizede nem jelent mást, mint egy félperiferiális ország fokozatos, politikai és ideológiai engedelmekkel kísért kiszolgáltatottságát a világ gazdaságának, s ez olyan alternatívák elé állít bennünket, amelyek egyike sem kedvező.

Ha normatív ideológiát akarunk kidolgozni, olyan normatívát, amelyben az egyes társadalmi rétegek kulturáltságának, értéktudatának, önértékelésének, elégedettségének és jövőtudatának valóban szerepe van, akkor elsősorban a társadalom- és gazdaságpolitikai prioritások helyreállításának irányában kell tájékozódunk. A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásunknak alapvető feltétele a nemzeti sajátosságainkból adódó lehetőségek stratégiai kimunkálása és nemzeti fejlődésünkben egy szocialista típusú értékrend helyreállítása politikai, erkölcsi, kulturális és ideológiai értelemben egyaránt.

Hosszú távon számolni kell azzal, hogy jelentősebb szerkezeti átalakulás következik be az anyagi javak elosztásában és a szükségletek alakulásában. Itt mindegyik ki kell emelni az úgynevezett posztmaterialista értékeket, amelyek közé sorolható a műveltség iránti igény erősödése, a részvétel növekedése, illetve növelésének igénye a döntéshozatalban, a szólásszabadság fokozódása iránti igény, a biztonság fokozottabb szerepének előtérbe kerülése, a szabadidő iránti igény növekedése.

Elképzelhető a társadalmi kreativitást, innovációt elindító mozgalmak növekedése; a vallási szabadság és a valláshoz való fordulás erősödése, mely akár bizonyos szektákhoz való tartozásban is megnyilvánulhat.

Jelentősebb mértékben kell figyelembe venni a várható generációváltásokból eredő értékmódosulásokat, ez másfajta értékeket és a maitól teljesen eltérő értékrendszert fog életre hívni a következő évtizedekben. E folyamatban a mai 20 év alatti korosztály fogja betölteni a meghatározó szerepet. Az ő értékrendjük és ennek formálódása nagymértékben függ attól, amit a nyolcvanas és kilencvenes évtizedtől kapnak. Ez a korosztály nagy valószínűséggel a dogmáktól már sokkal jobban megtisztított érték kategóriákban fog gondolkodni.

Az Európában lejátszódó folyamatok hatásai is megjelennek hazánkban az elkövetkező években, mintegy 10–15 éves csúszással. Sajátos értékproblémákat jelenthet a jövőben, ha fellép a társadalom olyan „kettészakadásának” veszélye, hogy az aktív lakosság két részre tagozódik: az első csoport magasan kvalifikált, jól fizetett állandó munkával rendelkező népesség; a másodikba azok az egyre növekvő számú emberek kerülnek, akik kiszorulnak a munkaerőpiacról és egy ideig társadalmi juttatásokat kapnak.

Nagy valószínűséggel előtérbe kerülnek olyan értékek, mint az infláció elleni harc, a bűnözés elleni harc preferálása, a biztonság fokozódása, a gazdasági növekedés garantálása, a környezet védelmének biztosítása, a pazarló gazdálkodás elleni fellépés.

Számítani kell arra is, hogy a jövőben jelentősebb mértékben megnövekszik az idősebb emberek aránya a népességen belül, ami a társadalmi juttatások arányát szükségszerűen tovább emeli. Ez a demográfiai helyzet más típusú szolgáltatásokat és ellátást igényel majd.

A jövőre való stratégiai felkészülésünk azt igényli, hogy a mai érdekeket szolgáló taktikai döntéseknek ne áldozzuk fel a jövőt, mert az így keletkezett veszteségek felszámolásáért túl nagy árat kell fizetni a követő generációknak.

Pártok a nyugati politikai rendszerekben

Ha a nyugati parlamenti rendszerekben, a mai „tömegdemokrácia” keretében értelmezzük a pártokat, akkor némi megszorítást kell tennünk a fogalom használatával kapcsolatban. A pártoknak és a parlamenti demokráciák politikai rendszerének olyan kölcsönös meghatározottságáról van szó ugyanis, amely messzemenően befolyásolja mindkét tényezőt, s ezért kizárja azt a lehetőséget, hogy a pártokról *általában* – a politikai-hatalmi rendszer mindenkori természetétől függetlenül – beszéljünk. Ebben az értelemben a mai „egypártrendszer” és „többpártrendszer” nem egyszerűen mennyiségi különbséget takar, hanem elvi összeegyeztethetlenséget is. Egészen más a pozíciója a politikai hatalom és uralom összrendszerében az egyiknek, mint a másiknak. Egészen mást vállal magára az egyik, mint a másik. A „totalizáló”, kizárólagosságra törekvő párt elve élesen elválik az önmagát *részként* értelmező pártelvtől; az előbbi részként is megszünteti önmagát tevékenységének totalizáló folyamatában, az utóbbi viszont önmaga – és mások – részminőségének megőrzésén alapul. A totalizáló párt a modern „fejedelem”, ahogy Gramsci írja: „Ha a Fejedelem fogalmat, ahogy Machiavelli könyvében szerepel, a mai politikai nyelvre akarnánk lefordítani, egy sor dolgot kellene megkülönböztetni: »Fejedelem« lehetne államfő, kormányfő, de olyan politikai vezető is, aki meg akar hódítani egy államot, és új államtípust akar alapítani: ebben az értelemben »Fejedelem« a mai nyelvben annyit tesz, mint »politikai párt«. Egyes államok valóságában az »államfő«, vagyis az az elem, amely kiegyensúlyozza az uralkodó – de nem abszolút értelemben kizárólagos – érdekekkel harcban álló különböző érdekeket, maga a »politikai párt«; azonban a párt a hagyományos alkotmányjoggal szemben jogilag se nem uralkodik, se nem kormányoz: a »tényleges hatalom« van a kezében, a különböző érdekek feletti hegemónia, tehát a kiegyensúlyozás funkcióját tölti be a »polgári társadalomban«, ez utóbbi viszont ténylegesen annyira összefonódott a politikai társadalommal, hogy minden állampolgár érzi: a párt igenis uralkodik és kormányoz. Erre az állandóan mozgásban levő valóságra nem lehet hagyományos típusú alkotmányjogot építeni, csak olyan elvek rendszerét, amelyek az állam célját saját megszűnésében, saját eltűnésében jelölik meg, vagyis abban, hogy a politikai társadalom beleolvadjon a polgári társadalomba.”¹ Persze, Gramscinál még nem jelenik meg az a dilemma, illetve szakadék, amely a totalizáló és a részmozzanatként önmagát őrző párttörekvéseket ma elválasztja egymástól. Logikáját inkább egy olyan „determinizmus” élteti, amely szerint a polgári társadalomnak a politikai társada-

lomba való betörése (s ezzel együtt a pártok tisztán politikai jellege, kanalizáló szerepe) mintegy automatikusan veti fel a kettő különbségének a megszüntethetőségét, illetve a megszüntetés igényét, és ennek elvégzése – az érdekek feletti hegemonia alapján – éppen az „új fejedelemség” előlőpő párt feladata. Ma már természetesen tudjuk: az állammá lett „pártfejedelem” – miután meg nem szüntethette – inkább kimerevítette, mint megoldotta a polgári és politikai társadalom közti különbséget és feszültséget, s tette ezt már csak azért is, mert egy messzemenő társadalmi homogenizálódás reményében üresen hagyta azt a helyet, amelyet az érdekek közvetítőjeként eredetileg betöltött vagy betölteni kényszerült. Céljait a társadalmi egészhez kötötte, s éppen azt a pluralitást kívánta szétörni vagy beszűkíteni, amely a forradalom előtti társadalom hordozója volt. Tette ezt úgy, hogy a jövőbeni társadalomra vonatkozó pluralitás kérdését megoldottnak vélte, vagy legjobb esetben is zárójelbe tette a tőkés magántulajdon hatalmi eltörlésével. Annál is inkább, mert a „pártállamiság” igazi rációja történelmileg messzemenően kapcsolódott a társadalomnak a „társadalmi tulajdon” által biztosított homogenizálódásához és az állam elhalásának klasszikus marxista tételezéséhez, s magában hordta ezzel önmagának mint hatalmi szervezetnek perspektivikus feloldását is. Ha azonban utópisztikusnak bizonyul a strukturált társadalom (ahol is a társadalom nem más, mint a különös érdekek totalitása, s ahol az osztálytársadalmi érdek sem értelmezhető ezekből elvonatkoztatottan) és a politikai állam kettősségének a feloldása, a szocializmusban is alapvetővé válik a politikai rendszer, a társadalom és az állam demokratikus viszonyának a kérdése, kikényszerítve a társadalomban érvényesülő pluralításra való reflektálást.

Ugyanakkor azonban – a közhittel ellentétben – ez a pluralitás elsősorban nem a politikai vagy ideológiai szféra pluralitása, hanem a társadalmi struktúráé, amely mindenekelőtt az árutermelési viszonyok fennmaradásából következik. Itt ugyanis a *társadalmiság* konstatálása csak az újratermelési folyamatok végén lehetséges. (Marx tudvalevőleg ennek okán nevezi az árutermelést közvetett társadalmi termelésnek.) Az osztálytársadalmiság, a „közösségiség” ezért közvetett: nem eleve adódik, hanem állandóan megvalósítandó, *konstituálandó* feladat, amely azonban csak a társadalom strukturális érdekeinek a közreműködésével érhető el.

Az árutermelés következtében előálló pluralitásnak azonban van egy másik, a politikai rendszer szempontjából különösen fontos sajátossága is. Nevezetesen, hogy nem törhet a társadalmi ellentmondások, egyenlőtlenségek végleges feloldására. Hatalma „csupán” az ellentmondások *kihordására* terjed ki, mégpedig olyan kihordására, amely minden pillanatban magában hordja a kockázat, a bizonytalanság mozzanatát, s amely – következeképpen – nem egyszerűen a tudáson és „igazságon”, hanem a mindenkori konszenzuson alapul. A folyamatban rejlő „tudás” és „igazság” – az értéktörvényhez hasonlóan – csak tendenciajelleggel, „megcélzottan” létezik; ami konkrét, az valójában a tudás és nem tudás, az igazság és tévedés kettősségén alapuló *konszenzus*. S éppen ezen a ponton válik érdekessé számunkra az olyan politikai rendszer, amelyben a „pars” (rész) értelemben vett pártok a hordozói és kifejezői ennek a problematikának. Aligha térhetünk ki most már az elől a probléma elől, amely a messzemenő centralizálás és „egydimenzionálás” törekvéséből származik, s amely a tudás előzetes birtoklását feltételezve akadályozta hosszú időn át az ellentmondások kihordásának megfelelő tagoltabb és osztottabb politikai rendszer kialakítását. A „totalizáló” párt a maga, más ráción alapuló törekvésében csak abban az esetben bizonyulhatna végle-

gesen a „pars” értelemben vett pártok meghaladásának és tagadásának, ha áttörhetné az árutermelésből és a konszenzusból következő relativitás hatásait, s ezzel a társadalmi egészet közvetlenül rendelkezésére állónak tudhatná, és egyedüli erőként vállalhathatná a társadalom irányítását. Ekkor ugyanis nemcsak hogy a „pars” értelmében vett pártokra nem lenne szükség, de nem lenne szükség az azt helyettesítő különböző jellegű funkcionális ekvivalensekre sem. Nem azonos funkciók és nem azonos minőségek állnak egymással szemben az egyetlen totalizáló párt és a „pars”-ként értelmezett politikai pártok vagy bármiféle „ekvivalenseik” esetében. Viszonyuk – mint különböző minőségek viszonyának – kérdése rendkívül bonyolult, s aligha válaszolható meg a társadalom történelmi fejlődésének, modernitásának és politikai kultúrájának általánosabb történelmi vizsgálata nélkül.

Ha tehát a szocialista társadalom demokratizálódásának egyre inkább egzisztenciális kérdéssé váló szükségessége ma objektíve, a *redőpolitika* szempontjából is aktuálisan veti fel e problémát, mint a totalizáló pártnak (vagy – ahogy az irodalomban gyakran nevezik – az állampártnak) a társadalmi és politikai pluralitáshoz való viszonyát, akkor ebből a sajátos aktualitásból is érdekessé válhat számunkra a mai nyugati demokráciák többpártrendszerű alakzatainak szemrevételezése. Mégpedig nem egyszerűen mai „ittlétükben” tekintve, hanem abba a történelmi összefolyamatba helyezve, amelyben valóságos modern innovációként kialakultak. A „történet” ugyanis több mint tanulságos. Nemcsak azt bizonyítja, hogy a „pars” jellegű pártok csak hosszas küzdelmes fejlődés és idő után váltak a politikai rendszer felcserélhetetlen hordozóivá, hanem azt is, hogy mai státusuk lassan és egyenlőtlenül kifejlődött történelmi feltételek előzetes kialakulásán alapul – áll vagy bukik.

A RÉSZ ÉS EGÉSZ PROBLÉMÁJA

A rész, azaz „pars” értelemben vett pártok elismerése a polgári politikai rendszer történelmi formálódásában is a legvitatottabb kérdések közé tartozott. Pártokról, pártarcokról és pártküzdelmekről, persze, az ókorig visszamenően beszélünk. Ezek megítélése és funkciója azonban messzemenően eltér az újkori pártokétól. Többnyire a másikat egyszer s mindenkorra legyőzni kívánó militáns szellem vezérelte őket, s a társadalmi békét és nyugalmat veszélyeztető „rosszként” jelentek meg. Machiavelli is arra figyelmeztet, hogy egy „köztársaság megalapítója, tudván, hogy a polgárok közötti ellenségeskedés nem küszöbölhető ki, törekedjék legalább arra, hogy ne keletkezzenek különböző pártok”.² A pártokkal (vagy előzményeikkel, a „frakciókkal”) szembeni újkori fenntartások azonban mindekelőtt abban rejlettek, hogy bennük a *közérdek lerombolásának veszélyét* látják. Különösen ott volt erős ez a nézet, ahol a hagyomány ereje, a természetjog vagy éppen a felvilágosodás idealista racionalizmusa alapján a közjó eleve megálapíthatónak tűnt „a nép” reprezentánsainak individuális képessége, a rációnak való elkötelezettsége és morális feddhetetlensége, a saját lelkiismeretre hallgatás vagy éppen a rousseau-i „general volenté” alapján; vagyis ott, ahol a citoyen képzet önálló politikai alakzatot öltött a „bourgeois” önzésével szemben.

A pártok egyértelmű „frakcióvá” redukálása, azaz partikulárisnak nyilvánítása összességében két tényezőre támaszkodott. Egyrészt abból a székepszisből – legjellemzőbb példa rá Machiavelli és Hobbes – nőtt ki, amely egy erős, a társadal-

mon felül álló államon kívül nem látott más alternatívát a permanensen polgárháborúba keveredő társadalommal szemben. Másrészt szorosan kapcsolódott a felvilágosodás racionalizmusának harmóniát kereső törekvéseihez, nevezetesen ahhoz a tételezéséhez, hogy csak a természet rendjének megfelelő intézményrendszer kell a ráció segítségével felismerni és intézményesíteni ahhoz, hogy a szabadság és egyenlőség társadalmának közelségébe kerülhessen az emberiség. Míg az előbbi nézet nem nélkülözte korának józan megítélését, addig az utóbbi magán hordta a korapolgári racionalizmus sajátos utópizmusát és idealizmusát. A döntő kérdés azonban mindkét esetben a nemzeti érdekhez való viszony megítélése volt. A pártok csak ott számíthattak elismerésre, ahol *a társadalom már túljutott vallási és alkotmányos válságán*, s ahol ezért a véleményeltérés – az alkotmányban való közmegegyezést alapjában érintetlenül hagyva – az alkotmányos kormányzás hogyanjára, realizálásának mikéntjére, illetve a megvalósítás szubjektumára vonatkozik. Edmund Burke-nél a pártok elismerése (a pártok olyan testületek, amelyek a nemzeti érdeket képviselik a maguk sajátos elvei alapján) akkor következik be, amikor Anglia vallási és alkotmányos válsága már egyértelműen megoldódott, mégpedig a pártok frakciójellegét, azaz közérdeket veszélyeztető partikularizmusát, tagadó módon. A toryknak és a whigeknek – e két korábban antagonisztikus világnézeti pártnak – a II. Jakab elleni összefogása alapvetően változtatta meg e pártok formáját és magatartását. Az államegyházhívvő és a korona isteni eredetét valló toryk fellázadtak a katolikus királlyal szemben az „angol szabadságok” védelmében. „Az 1688–1689-es Dicsőséges Forradalom – írja Kurt Kluxen Ranke alapján – formája szerint whig, azaz ellenállás volt; tartalma és hordozói tömegeinek alapján azonban tory, azaz a fennálló megtartására irányult. Ezzel mindkét csoport legitimálódott. A pártélet olyan forradalmasodáson ment át, amely döntőbb volt, mint az örökölt rend csekély változtatása.”³ A világnézeti ellentétek korábbi kiélezettségével és intoleranciájával szemben (az ideológiák közötti békés egymás mellett élés tagadása egyáltalán nem modern tárlálmány) a gyakorlati helyzet relativizáló hatása vált uralkodóvá, a kompromisszumokra épülés s az egyre erőteljesebben érvényesülő pragmatikus hatalmi szempontok a kormánypártiság és ellenzékiesség változó pozíciói alapján. Ezzel az angol kompromisszumos formával, illetve típussal áll szembe a francia forradalomé, ahol nem jöttek létre a küzdő pártállások közötti történelmi kompromisszum feltételei, s ebből következőleg a pártállás „pártütés” maradt, „merénylet az Ész ellen”, „összeesküvés a nemzet ellen” – csupa önzés és machiavellizmus: az egyes pártok arra hajlottak vagy kényszerültek (a kettő hihetetlenül közel van néha egymáshoz), hogy teljes kizárólagossággal önmagukat kiáltsák ki a nemzet egyedüli képviselőivé, s hogy az osztályharcot – Marxszal szólva – végigvívják.

A „pars” értelemben vett pártok történelmi beépülése a politikai rendszerbe csak az angol minta alapján történhetett meg, mégpedig olyan belső stabilitás elérésével, amely megengedhette magának a belső pártharcokat, sőt egyúttal *a fejlődés hajtóerejét és garanciáját* is felfedezhette bennük. A pártok kérdése azonban más értelemben is csak „része” volt egy általánosabb politikai paradigmának, illetve ezzel összefüggő új világnézetnek, amelynek kialakulását a pártok elismerése ugyan nagyon pregnánsan jelezte, de korántsem merítette ki. Ahogy Sartori írja: „A pártokat – tudat alatt és még így is iszonyú ellenállással – annak felismerésével kezdték elfogadni, hogy különbözőség és másként gondolkodás nem szükségszerűen összeegyeztethetetlenek vagy rombolóak a politikai rend szempontjából. Ebben az eszmei értelemben korrelálnak és összefüggnek a libe-

ralizmus Weltanschauungjával. Elképzelhetetlenek a politika hobbesiánus és spinoziánus felfogásában, és nem kaptak bebocsátást Rousseau városába sem. Csak ott elfogadhatók, és valóban csak ott fogadták el őket, ahol az »elválasztottság horrorját« felváltja az a hit, hogy egy monokromatikus világ nem az egyetlen lehetséges alapja a politikának. S ez egyenértékű annak kimondásával, hogy – ideálisan tekintve – a pártok és a pluralizmus ugyanabból a hitrendszerből és a bizalomnak ugyanabból a gesztusából erednek.”⁴ A Dicsőséges Forradalom után kialakult kedvező helyzet csak azáltal válhatott a későbbi fejlődés általánosabb mintájává, hogy a „politikai önismeret megváltozott formája, azaz egy olyan eszmétörténeti komponens” társult hozzá, amely a korábbi „alapelveket relativizálta és arra tanított, hogy a politikát korhoz kötött emberek közötti ügynek tekintse”.⁵ Az osztály- és világnézeti ellentétek angliai relativizálódása és kompromisszumra jutása ebben az értelemben összekapcsolódott a világlátásnak – a politikai és az általános kultúrának – egy újfajta formájával, amely egyrészt megerősíthette, másrészt kiemelhette a véletlen és esetleges történelmi eredményt közvetlen közegéből, s közvetíthető, általánosabb történelmi mintává formálhatta át. Szekularizáltság és empirizmus, pszichologizálás és antropologizmus, s ezzel együtt az emberi természetbe helyezett ellentétpárok, mint a politikacsinálás természetes ösztönzői és meghatározói közvetítették azokat a mentalitásokat és politikai-kulturális jellemzőket, amelyekből lassan a parlamenti és a pártélet intézményes eljárásai és formái kialakultak. Az ellentétek ezzel messzemenően elveszítették kozmikus-világnézeti élüket és egy újfajta politikai rendszer formalizmusát eredményezték, amelynek célja az ellentétek egyensúlyban tartására, illetve kiegyenlítésére irányult. A modern functionalisták máig örömeiket lehetik Bolingbroke „újításában”, aki a hatalomhoz való viszony alapján tesz különbséget a között a párt között, amely a hatalom birtokában saját maga érdekét és szenvedélyét követheti, s a között a párt között, amely a kormányzás ellenzékeként csak akkor hajthatja keresztül érdekeit, ha egyúttal az általános, a nemzeti, azaz az „Egész” érdekében is szót emel. A helyzet sajátosságából eredően mindkettőnek korlátoznia kell partikularitását, hiszen olyan játékszabályokba helyeződik be tevékenységük, amely a partikularizálódás végletessé válásának megakadályozását saját „partikularis” érdeké teszi. „A jogi gondolkodás formalizmusa – ahogy Kluxen írja – a politikáról való taktikai-technikai gondolkodásnak felel meg; s egyúttal ténylegesen arra szolgál, hogy a temperamentumokat és véleményeket kiegyenlítsse.”⁶

A rész mint az egész része, a különösség mint az általános különössége – mindezzel olyan nézet honosodott meg, amely csak a liberális politikai rendszer történelmi kifejlődésével és módosulásával nyeri el igazi értelmét.

A POLGÁRI POLITIKAI RENDSZER ÉS MÓDOSULÁSAI

A liberális politikai rendszer a polgári társadalom és az állam történelmi szétválásán és az ennek következtében szükségessé váló képviselőten alapul. Története során alapvető változásokon ment keresztül; e változásokban ott tükröződnek a jogállamért küzdő liberalizmus, a politikai egyenlőséget hangsúlyozó radikalizmus és demokratizmus, s végül a 19. századi nyugati fejlődést alapjában meghatározó, a szociális kérdést középpontba állító szocialista mozgalom belső és külső csatározásai. Ezeknek a küzdelmeknek a mélyén egy rendkívüli, tényleges kelet-

kezési körülményein messze túlnyúló *politikai innováció* rejlik, s ezt a *hatalom alulról történő megszervezésének, egyfajta „társadalmasításának” történelmi folyamataként* értelmezhetjük. Első lépése volt a polgári társadalom autonómiájának messzemenő garantálása, majd ezt követte a társadalom strukturális érdekkonfliktusainak a liberális jogállamiságba való fokozatos beépítése – párhuzamosan a politikai demokrácia, valamint az ipari társadalom új szociális mozgalmainak előrehaladásával.

Ennek a már fejlődése érettebb stádiumába jutó politikai rendszernek a szerkezetét Ernest Barker a következőképpen írja le a reprezentáció oldaláról közelítve: a reprezentáció elve négy elemet foglal magában: a választókat, a *nemzeti* pártok rendszerét, a képviselők parlamentjét és egy „vezetői instanciát”, a kabinetet vagyis a kormányt. Mindegyiknek megvan a maga „ideális” funkciója. A *választóké*, hogy – szabályozott szavazati eljárással rendelkező választói körzetekbe szerveződve – a szabályoknak megfelelő gondossággal és mérlegeléssel választják meg a képviselőket. A *nemzeti pártoké*, hogy egy „általános osztársadalmi gondolati irányt” tükrözve állítsanak meghatározott számú jelöltet (akik egyúttal a párt politikai programját is képviselik), s hogy ellássák a választókat a választás szervezett feltételeivel. A „*szó*” *parlamentjéé*, amely „a tagság összetételében kifejeződő alternatív politikai programokat pereli és vitatja”, s amely kísérletet tesz arra, hogy „egy olyan közös politika elixírjével szolgáljon, amely az osztársadalmi gondolkodásnak valóban megfelel”. Végül a *kabineté*, mint olyan vezetői instanciáé, amely „a parlamentet irányítja és amely egyúttal az utóbbi által irányított is”.⁷

A képviseleti rendszer e négy eleme olyan sajátos tektonikus felépítést hivatott teljesíteni, amelyben messzemenő egymáshoz alkalmazkodás, illetve egyensúly fejeződik ki. Egyik elem sem törhet kizárólagosságra, még ha az intézmények hajlama is a kizárólagosságra törekvés, az „institucionalizmus”. „Nincs szuverenitása sem a választóknak, sem pedig egy pártnak, sőt a parlament szuverenitásáról sem beszélhetünk, mindenesetre nem egy olyanról, amely a választókon túlteheti magát, vagy amely a kabinetet dróton rángathatja. Egyik rész sem szuverén. Csak egyedül a képviseleti rendszer egésze az, mint az okoskodó viták olyan rendszere, amelyben mind a négy elem részt vesz; mint olyan rendszer, amelynek minden egyes részre, mindenekelőtt azonban a mindenoldalú alkalmazkodásra és egyensúlyra szüksége van. Egyedül ebben rejlik az okoskodó »önkormányzat« csodája, az emberi gyakorlati ész legnagyobb vívmánya.”⁸

A „végeredmény”, persze, elfedi a társadalmi folyamat ellentmondásosságát, a leküzdött alternatívák és zsákutcák visszahúzó erejét. Csak az üres formát nyújtja, amelynek tartalmasítása valóságos társadalmi-politikai harcokon keresztül történt és történik meg. Ennek a tartalmasításnak világosan elkülöníthető egy *materiális* és egy *ismeretelméleti-tapasztalati* oldala. Ami az előbbit illeti: a *liberális jogállamiság* elve – mindenekelőtt a 19. századi társadalmi-politikai küzdelmek eredményeként – kiegészül a *demokrácia* és a *szociális államiság* elveivel. A *jogállamiság* elve önmagában véve kettős innovációt hajt végre a társadalomban. Egyrészt – a személyi és politikai szabadság emancipációjának a hordozójaként – a magántulajdon és az egyéni szabadság kérdésének összekapcsolásán alapul; másrészt, a hatalom, illetve uralom személyes – a monarchiában vagy „fejedelemben” tükröződő – megjelenítése helyett a törvények személytelen uralmának a híve. A politikai rendszernek alulról, a társadalom felőli építkezését csak úgy tartja teljesnek, hogy a legfőbb hatalmi instanciát megfosztja minden szemé-

lyes akarat közvetlen befolyásától, illetve személy általi – „fejedelmi” – képviseléstől, s a képviseleti elv intézményein keresztül messzemenően objektiválja és egyúttal interiorizálja, azaz a politikai kultúra részévé teszi. A reprezentáció szimbolikus terméke, az alkotmány áll a hatalmi piramis csúcsán, amely kötelezően körülírja a társadalmi-politikai tevékenység mindenkori játékerét, s kötelező normaként jelenik meg a befolyásért és hatalomért harcoló erők számára. A *demokrácia elve* ezzel szemben a képviseleti lehetőség, a politikai egyenlőség kiszélesítését sürgeti, s a társadalmi struktúra valamennyi elemének és erejének a politika szférájában való megjelenítéséért küzd, beleértve végső soron a munkásosztályt is. A *szociális államiság elve* – nem lényegtelen összefüggésben a demokrácia egyenlősítő elvével – végül megbontja a gazdasági rendszert és a politikai szférát szétválasztottságában is szorosan egymáshoz kötő, szabadverseny és intervencióellenes liberális elvet, és gátat szab annak, hogy a bér munka–tőke logika *kizárólagos* elvként határozhassa meg az állami fejlődést. A polgári társadalom nyugat-európai fejlődése nem merül ki egyszerűen a funkcionális tagoltság kibontakoztatásában, hanem tartalmazza a *heterogenitás* elve előtti meghajlást is. A bér munka–tőke viszony ugyan megmarad alapvető determinánsnak, de mellette ott találjuk az e viszony logikájával ütköző modern demokratikus és jóléti-redistribúciós elvek ellenpontozó és engedményekre, kompromisszumokra kényszerítő intézményesült formáit is, minek következtében a társadalmi-evolúciós összseredmény nem értelmezhető egyszerűen a tőke „akaratából”. A társadalmi történések valóságos kiinduló- illetve szervezőpontja a tőkés ártermelés egyetemes (a nemzeti történéseken túlnyúló, „globális”) követelményei mellett az egyenlőség társadalmi problematikájából és a mindenkori politikai erőviszonyokból következő demokratikus, sőt szociális-szocialista „vektorai- ból” tevődik össze.

Mindez lehetővé tette, hogy a társadalmi struktúra ellentmondásait kifejező érdekek artikulálódása ne merevedjék meg olyan szinten, amelyen a partikularizálódás veszélye végzetes következményekkel járhatott volna a rendszerre nézve. A magántulajdonhoz kötött egyéni szabadság és a tömegérdekeket tükröző egyenlőség elvének szélsőséges egymást tagadása helyett a közvetítések sokoldalúsága vált uralkodóvá. A kapitalizmus – a maga ellentmondásai miatt tönkremenéssel fenyegető „zárt rendszer” helyett – olyan „nyílt rendszerré” változott, amely máig el tudta kerülni, hogy összproblematikáját egyszerűen az uralkodó érdekek és ezt kifejező akaratok „rosszindulatára” lehessen visszavezetni.

Az önmagában véve heterogén elvek kompromisszumos intézményesítésével párhuzamosan haladt a valóságértelmezés korrekciója, a rendszer „ismeretelméleti” ártértekeltése is. Ennek a korrekciónak az iránya a társadalmi problémák és a politikai cselekvés számára kiindulópontul szolgáló „archimedesi pontok” megrendülésével és a relativizálódás felé való eltolódással jellemezhető. Egészen a 19. század végéig nyomon követhető a felvilágosodás racionalizmusának a hatása, miszerint a „közérdek” egyértelmű megfogalmazása és reprezentálása részben egy további evolúciós fejlődés, részben pedig a nyilvánosság racionalis diszkusziójának a kérdése csupán; s ezért a „pártállásokban” inkább a ráció és a kultúra körüli átmeneti harc jut kifejezésre, mintsem egy olyan társadalmi struktúra problémája, amely képtelen túljutni saját belső ellentmondásain. Éppen ezért a konzervatív („maradó”) és progresszív („haladó”) pártpolitikai ellentéte hosszú időn keresztül elsősorban „világnézeti” ellentétként jelent meg. Feladata pedig az „igazság”, illetve a társadalmi lehetőségek kitapogatása, a politikai cselekvés

szélsőségektől mentes mozgásterének a megtalálása. Ahogy ezt John Stuart Mill írja: „A politikában pedig szinte közhely, hogy az egészséges politikai élethez egyaránt szükséges egy olyan párt, amely a rendet és stabilitást, s egy olyan, mely a haladást és a reformot képviseli, mindaddig, míg csak az egyik vagy a másik annyira ki nem tártja szellemi horizontját, hogy egymaga váljék a rend és egyben a haladás pártjává is, ismervé és elkülönítve egymástól azt, amit meg kell tartani, s azt, amit el kell söpörni az útból. Mindkét gondolkodásmód a másik hiányosságaiból húz hasznót, de nagyrészt a másik ellenállása az, ami az ésszerűség és a józanság határai között tartja őket. Ha nem fejezik ki egyforma szabadsággal, ha nem erősítik és nem védik egyforma tehetséggel és energiával a demokráciának, illetve az arisztokráciának, a tulajdonnak, illetve az egyenlőségnek, a fényűzésnek, illetve a takarékoságnak, a közösségnek, illetve az egyéniségnek, a szabadságnak, illetve a fegyelemnek, s a gyakorlati élet összes többi ellentétes álláspontjának kedvező véleményeket, nincs rá esély, hogy mindegyik megkapja a maga súlyát; biztos, hogy a mérleg egyik karja fel fog emelkedni, a másik pedig lesüllyed. Az igazság az élet nagy gyakorlati kérdéseiben az ellentétek kiegyenlítésén és összekapcsolásán múlik . . . az emberi értelem jelenlegi állapotában csak a vélemények eltérése teremthet esélyt rá, hogy az igazság minden oldala méltóképp érvényre jusson.”⁹ A társadalmi evolúció ebben a formában kulturális formát ölt, s a politikában intézményesített pluralitás csupán átmeneti, meghaladandó jelenség, amely a fejlődés magasabb szintjén átadhatja helyét az immár megragadható „igazság” racionalitásának. Az „igazság”, s vele a „közjó”, a racionális cselekvés *kiindulópontjává* válhat, s ebben az értelemben emancipálódik a politikumtól – tételezve egyúttal a politika elhalását is.

Az „archimedesi pontokból” indító, illetve ennek elérésében reménykedő klasszikus racionalista szemléletet azonban lassan felbomlasztotta a polgári társadalmakban felhalmozódott tapasztalatok hatása, valamint az ezzel együtt járó és a felvilágosodásból eredeztetett racionalizmus idealizmusával szakító szigorúbb tudományfelfogás, amely messzemenően forradalmasította a társadalmi cselekvés, valamint az antropológia korábbi paradigmáit. A modern szociológiai szemlélettel a társadalom legmélyebb pluralitása: az érdekek elkerülhetetlen konfrontációja, a „hatalmi akaratnak” mint a politika primér, a racionális politikaértelmezések számára „irracionalisnak” tűnő eleme került előtérbe. A politikát meghatározó társadalom belső megosztottsága, az érdekek partikularizmusának kizárólagossága az új szemléletben – a legtisztábban Max Webernél – a társadalom *egzisztenciális pluralitásának*, ontológiai faktumának – mint feloldhatatlan ténynek – az elismerésére vezetett.

Ez a felvilágosodás elleni lázadással együtt járó, világnézetileg és politikai szándékaiban sem egységes fejlemény megrendítette a liberális tradíció korábbi formáit. Le kellett mondani a harmóniakeresésnek az egyetemes rációra, vagy éppen „természeti törvényekre” támaszkodó módjairól; arról, hogy a társadalmi jobbító szándék számára politikán kívüli támpontok találhatók. A társadalom belső megosztottságából, az érdekek partikularizmusából következőleg a politikára hárul most a feladat, hogy az egymás ellen törő partikularizmusból, vagy a partikularizmusok felett autonóm-konstitutív módon, s ha ez nem megy: erőszakkal teremtsen egységet és egyensúlyt. Ebben a felfogásban a szcientizmus végleg vereséget szenved a politikai praxis folyamataival szemben. Mindaz, ami közös alapnak, kiindulópontnak tekinthető, feltételelessé, a praxis által előállítandó és előállítottként jelenik meg. Az „általános”, a „közjó”, a „közérdek” maga is csak

a praxis sokoldalú közvetítésével kaphat értelmet és jelentőséget és – legalábbis ebben az értelemben – „objektív kritérium” nélküli: „Valljuk be – írja Sartori –, hogy »az egész szolgálata« homályos kifejezés. Ennek ellenére szükségszerű homályossága még növelheti általános alkalmazhatóságát . . . Megengedhető tehát, hogy az általános érdek, a közérdek, a közjó és hasonló normatív szimbólumok ne rendelkezzenek objektív kritériumokkal. De ebből nem következik, hogy ezek pusztán a retorika részei, vagy hogy pusztán arra vonatkoznak, ami éppen a politikai általános terve. Abból, hogy a mércék relatívak és szubjektívek, még nem következik, hogy semmik is . . . A közjó, a közérdek és a hasonló deontologikus szimbólumok csak akkor hagyhatók figyelmen kívül, ha – és csupán ha – bebizonyítható, hogy nincs súlyuk az emberi motivációban, hogy híján vannak a viselkedésbeli realitásnak.”¹⁰

Ezzel azonban a demokratikus képviseleti rendszer alapproblémájává *legitimizáció* válik. A társadalmi egyensúly feltételezi a szubjektív elem közreműködését, vagy legalábbis passzív egyetértését a „közérdek” és más, „deontologikus szimbólumok” konstituálásában. S minél inkább beleütközik ez a „legitimáló” folyamat a társadalmi érdekek antagonizmusába, a különböző pólusokon megfogalmazható igények és kielégíthetőségük közötti ellentétekbe, annál nagyobb az igény a törésfaktorok leküzdésére, a rendszer ideális szabályainak politikai kultúrává, ideológiává, interiorizált értékke alakítására. Ahogy Carl Friedrich fogalmaz: „A hatékony korlátozásnak az az összkomplexuma, amely egy meghatározott közösség »alkotmányát« alkotja, arra kényszerül, hogy olyan többé-kevésbé általánosan megszokott nyelvi sablonban csapódjék le, mint »törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom«, »polgárjogok«, »törvényes jogi út«, »szólásszabadság« stb. Ezek a nyelvi sablonok lassanként a rendszer szimbólumaivá lesznek, és így lesz a konstitúció vagy alkotmány maga is politikai hatalommá.”¹¹

A társadalmi antagonizmusokból eredő probléma azonban visszatükröződik az állam és társadalom viszonyának revideált értelmezésében is. A társadalmi érdekek kielégítése – minden kompromisszum mellett is – csak nagyon egyenlőtlenül realizálható a működő tőkés árugazdaság, a társadalomban bonyolultan beépült társadalmi és hatalmi hierarchiák viszonyai között, amelyeknek reprodukciója minden, akár korántsem lényegtelen módosulás mellett is elengedhetetlen feltétele a folyamatnak. Mindebből további sajátosság is következik a rendszer értelmezésére és életben tartására vonatkozóan. A társadalom és állam (politikai hatalom) viszonyába beleértődik a *korlátozás* mozzanata is: az „egész” nem az érdekek egyszerű summája, hanem velük szemben autonómiával rendelkező korlát is: nem társadalom, hanem – ahogy Ruggiero írja – „ennek politikai szervezete, s ezért egy olyan magasabb forma, amelyben a társadalmi élet egyenlőtlen és elmentmondó elemei organikus egésszé egyesülnek . . . Ennek a formának politikai jellegzetességét a gazdasági és társadalmi vonatkozások szűkkeblű tartalmainak átformálása adja: az osztályantagonizmus, amely terjedéséhez önmagában semmiféle korlátozást sem talál, ennek a formának a szuverenitásában a polgári együttéléshez szükséges tartózkodást és mértékletességet nyer . . .”¹² A jogállamiság ebben az értelemben magában rejtje az államnak mint hatalmi intézménynek a társadalommal szembeni viszonylagos autonómiáját, míg a legitimitás, illetve a rendszer hegemoniája nem értelmezhető a „tartózkodás” és „mértékletesség” manifesztálódása, a korlátozás interiorizálódása nélkül. A társadalom és állam dualizmusa *közvetítést* igényel, olyan intézményeket és szervezeteket, amelyek ugyan a társadalmi struktúra tagoltságában gyökereznek, ugyanakkor bizo-

nyos értelemben felül is emelkednek ezen a tagoltságon, hogy önös érdekeiket „egy kormányzási rendszer részeként” vegyék tekintetbe.

Ezzel azonban a képviseleti politikai rendszer formája maga is tartalmi elemmé minősül át: az „egész” evolúcióját összeköti az „egész” védelmével, mégpedig egy olyan dialektika révén, amelyben az „egész” egyrészt a részek egészeként konstituálódik, másrészt viszont feltételezi, hogy az egyneműsödés a másik oldalon is végbemegy, s a részeket az egész részeivé teszi. Ez a politikai rendszer ebben a szerkezetében fontos politikai innováció minden olyan társadalom számára, amely semmiféle radikális megoldással sem juthat túl alapellentmondásain és konfliktusain, ugyanakkor nem zárkózik el egyfajta, reformista formát öltő evolúció elől sem. Realitás és potencialitás ilyenformán messzemenően szétválhat benne.

A PÁRTOK ÉS FUNKCIÓVÁLTOZÁSAIK

A „részként” értelmezett pártok létrejötte és funkcióinak kiformálódása elszakíthatatlan a politikai rendszer fent jelzett változásaitól, mint ahogy az is igaz, hogy a politikai rendszer ezen fejlődése elszakíthatatlan a strukturális érdekekből kinövő „frakciók” és pártok küzdelmeitől. A kezdeti indítékok még ahhoz a felismeréshez kötődtek, hogy a „közjó” csak pártállásokon, partikuláris vélemények és érdekek képviseletén és harcán keresztül kerülhet napvilágra, miközben a „nyilvánosság” kategóriája a művelt és vagyonos osztályok szűk csoportjára korlátozódott. A pártok a „nép” és a kormányzat közötti közvetítőcsatornákként léptek fel, hogy azután a kormányzati döntések részeseivé, illetve hordozóivá nyilvánítsák magukat („party government”). Hosszú az út (és az említett demokratikus és jóléti-szociális elveknek az előtérbe kerülésére volt szükség) az arisztokrata pártoktól a demokratikus pártokig; a honorácior típusú, klub jellegű és egy-egy személy körüli csoportosulástól a demokratizálódási folyamatból következő tömegpárt jellegig jusson előre a dolog; mint ahogy hosszú az út a teljesen zártkörű, a lakosság alig néhány százalékát érintő politikai reprezentációtól az általános választójog 20. századi győzelméig; a liberális individuális képviseleti elvtől (az úgynevezett „rule of gentlemen”-től) a pártfegyelemhez kötött megbízatás („imperative mandat”) elvének felvetődéséig; a parlamentnek felelős kormánytól a népek felelős kormányig tartó fejlődésben.

Ezzel az egyre bonyolultabbá és összetettebbé váló folyamattal együtt szükség-szerűen felerősödő pártelvűség azonban önmagában véve korántsem jelentett – vagy jelent akár napjainkban is – automatikus „integrációt”, a parlamenti-képviseleti formát erősítő fejleményt. A demokratikus és szociális államelv betörése a liberális gyakorlatba és elméletbe ugyan lehetővé tette, hogy a politikai rendszer a mindenkor strukturális tagoltság mentén, az „egészet” képviselve szerveződjék meg, ám korántsem garantálta eleve, hogy a rendszer szűkebb történelmi kereteibe belépő, új rétegeket és osztályokat képviselő pártok ne a további polarizáció irányába, a rendszer széttörésének irányába hassanak. A normatív igény és a tényleges gyakorlat csak belső feszültségek és törekvések eredményeként juthatott kompromisszumra, s erre is csak akkor, ha az integrálódás feltételei, a kompromisszumkészséghez szükséges kölcsönös előnyök minimuma nemzeti-regionális méretekben is adott volt, s ennek alapján megvolt a kölcsönös készség is az ennek megfelelő politizálásra. (A Weimari Köztársaság paradigmaticus példának

számít az irodalomban arra, hogy egy ilyen „megbékélés” és kompromisszum nemegyszer csak súlyos történelmi tragédiák eredményeként születhet meg és válhat meghatározóvá.) A pártok sem automatikusan biztosítanak egymás számára azonos státust, hajlanak arra, hogy vagy egy történelmi hatalmi helyzetet konzerváljanak, vagy pedig a polarizálódás erőivé válva az „egész” kizárólagos képviselőjévé nyilvánítsák magukat. Míg a jogállam liberális képlete önmagában véve a dolgoknak inkább ideális állapotát tükrözte, a pártok harca ugyanannak a realitásnak materiális oldalát, az osztályok és rétegek valóságos harcát mutatta.

A modern pártok azonban igazában csak a tömegeknek a politikába való bekapcsolásával, az úgynevezett „tömegdemokrácia” korában váltak a politikai rendszer nélkülözhetetlen funkcionális tényezőivé, amikor a közvetítő médium, valamint a tömegek „szocializálásának” feladatait kellett magukra vállalniuk. A tömegek bevonása a politikai folyamatokba az általános választójog, a számukra biztosított – különböző jellegű – szervezkedési jog mellett stb. azonban nemcsak a pártok funkcióit rendezte át, hanem nagymértékben visszahatott a pártok *formájára* is. Megindult a pártok nagyszervezetekké való átalakulása. Másrészt, a 19. századi demokratizálódás, az alsóbb társadalmi rétegeknek, mindenekelőtt azonban a munkásosztálynak a politikába való bejutása az úgynevezett „integrációs” pártok megjelenésével járt, amelyek osztály-, világnézeti és konfessziós alapon láttak hozzá a tömegek megszervezéséhez, mégpedig kezdetben inkább a rendszer meghaladása, mintsem a rendszerbe való integrálódás értelmében. Az „integrációs” párt – a liberális „representációs” párttal szemben – fontos feladatot vállalt magára az iparosítás és a városiasodás, valamint a háborúk és forradalmak következtében gyökeretelenné váló, elvándorló tömegek megszervezésében és orientálásában. Ebben a párttípusban – elébe menve a tömegek szükségleteinek – a párt sokkal átfogóbb követelményeket állított tagjai elé, mint azt az egyéni reprezentáció liberális pártjai tették. Az „integrációs” párt igényt támasztott arra, hogy mind nagyobb befolyást gyakoroljon az egyén minden életterületére. „Az ilyen párt első példáját – írja Sigmund Neumann – az európai szocialisták szolgáltatták. Szervezeteikről az a mondas járja, hogy az egész életet végigkísérik, a bölcsőtől a koporsóig, a proletár csecsemőgondozástól a szabadgondolkodó hamvasztási egyletig; azonban az ilyen leírás csak a liberális reprezentációs párttól való belső távolságtartást húzza alá, amely a maga részéről a társadalmilag kötetlen, szabad választók közötti »szabad toborzás« elvére épít, noha a választók tömege a valóságban egyáltalán nem olyan független. Ennek az új szervezetnek a követői valójában sokkal világosabban jellemezhetők a tartós tagság, a választóikat meghatározó osztály-hovatartozás és az osztálytársadalmat érintő kérdésekben való átfogó részvételük alapján. A párt a követőire hagyatkozhat; önmagát társadalmi létük legfontosabb érdekeinek ügyintézőjévé tette.”¹³

A tömegeket integráló osztály-, illetve konfessziós (vallási alapon szerveződő) pártok tevékenysége azonban – mint említettem – önmagában nyitva hagyta a parlamenti-kormányzati rendszerbe való integrálódás kérdését. A demokráciával szembeni konzervatív ellenállás, illetve másfelől a kapitalizmus forradalmi megdöntésére készülő baloldali pártok tevékenysége – ha egészen ellentétes megfontolásból is – erőteljesen szemben állt a demokratikus politikai rendszerrel. Ez a szembenállás csak lassan és regionálisan nagyon egyenlőtlenül változott át együttműködéssé – ha egyáltalán az együttműködés létrejött. A demokratikus forma többségi elve ugyan eleve az osztályalapon történő polarizálódás ellen hatott, ám e hatás csak ott válhatott eredményessé, ahol a politikai rendszer vi-

szonylag zökkenőmentesen vállalhatta a hagyományosabb konzervatív párt és a reformpárt, a „jobb-” és „baloldal” integrálódott dichotómiájának a kiszélesítését, újabb szociális és strukturális tartalmakkal való megtöltését, beleértve a bér-munkások osztályának pártjait is – biztosítva és ki is kényszerítve ezzel a „középre tartás” hegemoniáját. A *néppárttá* (Allerweltpartei, catch-all-party) válás mögött ez a lehetőség és kényszer munkált. A tömegpárttá válással, valamint a demokrácia ismételt veszélyeztetettségével, a kormányzati felelősség vállalásának dilemmájával küszködve a nyugat-európai szociáldemokrata tömegpártok sem állhattak ellent a nyomásnak és az e formulában rejlő lehetőségnek, minek következtében a II. világháború utáni fejlődéssel a néppártiság elfogadása beteljesítette a parlamenti demokráciába való integrálódási folyamatot.

A rendkívül komplex rendszert képező modern társadalmak egy ingamozgás mentén célozzák meg a realitást, amennyiben egy „jobb-” és „baloldali” kilengéssel járják körül saját realitásukat – meglehetősen biztonsággal mérve fel lehetőségeiket, igazítva ki tévedéseiket. S ezt csak azért tehetik meg, mert engednek a struktúra nyomásának, s a társadalmi struktúra ellenérdekeltségű tagoltságát integrálni képesek az említett dichotómiába. Ebben az értelemben a polgári demokrácia – szemben az eredeti, szociális tartalom nélküli jogállamisággal – ma már korántsem nevezhető formálisnak; amennyiben viszont *formálisnak* nevezhető, annyiban ez a formális jelleg mindenekelőtt az ellentmondások kihordásának keretére és struktúrájára vonatkozik, de mint más vonatkozásban láttuk: ebben az esetben is feltétele a strukturális materializálódásnak, nem pedig akadály annak.

A problémák kevésbé értékorientált, szociológiai leírása és értelmezése azonban azt is mutatja, hogy az „egésznek” mint evolúciós keretnek, s az ezzel összefüggő legitimitásnak, hegemoniának és konszenzusnak (ezek a folyamatok lényegében ugyanazt írják körül különböző, általánosabb és kevésbé általános megközelítésben) a kialakítása rendkívül labilis történelmi egyensúlyon alapul, amely külső (gazdasági korszakváltás, válság stb.) és belső (a szükségletrendszer, a politikai kultúra stb.) változásoknak van állandóan kitéve. A parlamenti demokráciának, a pártoknak mint ideális formáknak az *elvont* lehetőségei csak történelmileg behatárolódó, időlegesen funkcióképes alakzatok sorozata révén mutatkoznak meg. Az artikulálódott, azaz történelmileg berendezkedett érdekek és akaratok, beállítódások és reagálások képtelenné válhatnak a társadalmi összproblematika kifejezésére – s ebben a pillanatban újratermelik társadalom és állam, társadalmi önérték és hatalmi érdek dualizmusát, pedig ennek tartalmas áthidalása teremti meg az adott politikai rendszer hegemoniáját.

A politikai ideológia nyelvén kifejezve: az államnak mint korlátozó hatalmi intézménynek a hangsúlyozása, a társadalmi törekvések anarchizáló hatásától való védelme a „szerzett érdekek”, a társadalomban kialakult eddigi hierarchiák védelmével párosulhat, s ha ez történik, akkor ezzel végső soron a problémák politikai – új közmegegyezést, kompromisszumot teremtő – megoldása előtt torlaszolja el az utat; az állam és társadalom demokratikus viszonyának a megerősítése viszont a politikai-állami tevékenység horizontján eddig kívül eső, változást involváló új érdekeknek és szükségleteknek az államba való beemelését, politizálódási lehetőségét jelenti. A jelen tünete azonban, hogy a nagyarányú életmód- és szükségletbeli változások a régi trendek globális problémákba ütköző természetével párosulva olyan belső – és valószínűleg még hosszú ideig áthidalhatatlan – töréseket okoztak és okoznak a társadalmakban, amelyek politikai feldolgozása nem

marad többé az eddigi politikai pártok és egyéb ágensek kizárólagos feladata. A társadalmi mozgalmak megnövekedett szerepe, az „etatista” megoldások váltsága éppúgy mutatja ezt, mint azok a dilemmák, amelyek – különösen a baloldalon – az eddigi pártformák és stratégiák elégtelenségéből és egy újrendeződés szükségletéből táplálkoznak.

Mindebből azonban aligha lehet a pártok általános hanyatlására következtetni. A szóban forgó társadalmak struktúráinak minden változása ellenére a politikai rendszer szervező- és rendezőelvei alapján ma is ugyanazok, mint korábban. Ebből következőleg a parlamenti demokratikus képviselői rendszerek és pártok funkcionális nélkülözhetetlensége továbbra is fennáll, sőt: történelmi vívmányainak jelentősége szélsőségektől fenyegetett világunkban csak növekszik. Mindez alapvetően meg kell hogy határozza a „pártok válságának” téziséhez való viszonyunkat, amelyet az új keletű társadalmi mozgalmak sugalltak. A pártok végső válságára, a „pártdemokrácia” korszerűtlenné válására való hivatkozás mintha messzemenően eltekintene ettől. A válság „akutságát” sokkal kézenfekvőbb a modern nyugati társadalmak *eredeti* helyzetéből magyaráznunk. Mindaz, amit korábban a politika összetevőinek „dezontologizálódásaként”, messzemenő hic et nunc relativizálódásaként említettünk, azt ezzel a problémával kapcsolatban a rendszer mai labilitásának forrásaként jelölhetjük meg. A társadalmi fejlődési szakaszok különbségei, a fejlődés egyenlőtlenségei és történelmileg konkrét lehetőségekhez kötődésük a konstitutív, közmegegyezést teremtő politika korában magától értetődően vezet el oda, hogy a társadalmi konszenzus kiformálódása is messzemenően hozzákötődik egy-egy fejlődési szakasz lehetőségeihez. A társadalmi érdekek történelmi lehetőségeinek a megváltozása kiüresíti a megszerveződés korábbi formáit, amelyek – miután partikuláris szervezeti érdekeket is képviselnek – nemegyszer csak vonakodva, belső szervezeti válságokkal küszködve hajlandók vagy képesek áthangolódni az új helyzetre. De éppen ilyen helyzetekben jött el már a múltban is a társadalmi mozgalmak időszaka: a struktúrában jelentkező eltérések, a lehetőségek beszűkülése miatt fellépő, új konszenzust teremtő kényszer, a megváltozott szükségletrendszer és politikai-kulturális miliő hatására a társadalmi-politikai nyomás külső formái szerveződnek meg a megmerevedett és elnehezült intézményesült szervezeti formákkal szemben. Ahogy Klaus von Beyme írja: „A pártok a többi társadalmi képződményekhez képest még szorosabban összekapcsolódnak a *társadalmi mozgalmakkal*, amelyek hullámokban kísérlik meg megváltoztatni a társadalmat. Minden új szakadás, minden új »famille Spirituelle« rendszerint egy társadalmi mozgalmából bontakozik ki. Ez olyan veszéllyel jár, hogy minden új társadalmi mozgalmat túlságosan is divatosan értelmezznek át a pártok válságává, mintha valamennyi párt nem egy múltbeli válság terméke lett volna, és mellesleg a pártrendszer abszorpciós képességét is alábecsülik a játékszabályok könnyed, alapvető földcsuszamlástól mentes változásai esetén.”¹⁴

A politikai rendszer számára kedvező alternatívák könnyen kiszámíthatóak. Vagy képesek az intézményesült pártok arra, hogy az új problémákkal szembenézve vállalják az új érdekek képviseletét, az érdekek és hatalmi tényezők közötti új „redistribúciót”, vagy pedig – egy másik véglet esetén – a szociális mozgalom elég erős és eltökélt ahhoz, hogy igényt jelentsen be a hanyatló pártok mandátumára. Hogy mi minden fér bele e két véglet közé – azt történelmi példák sora bizonyítja. A legitimáció vagy hegemonia, amely végső soron korántsem közvetlenül a rendszer mindenkori kompromisszumaira, hanem inkább a rendszer válto-

zást eltűrő „nyitottságára” épülő eszmei integrációs erő, önmagában közömbös az említett pólusok közé eső alternatívákkal szemben. Amit megkövetel, az nem más, mint a partikularizálódási folyamat integrációt veszélyeztető formáinak a feltartóztatása, a társadalom és az állam viszonyának a társadalomban jelentkező törésvonalak mentén történő „repolitizálódása”.

A hetvenes években felélénkülő társadalmi mozgalmak ezért nemcsak kihívást jelentenek a pártokkal és a demokratikus intézményrendszerrel szemben, hanem egyúttal jelzik az utóbbi nyitottságát, alternatívakészségét. Mindez azt jelenti, hogy a baloldal számára is adott ez a nyitottság, sőt: ha reális nemzeti-regionális erőként kíván tevékenykedni, kényszerül is arra, hogy éljen ezzel a nyitottsággal. A szociáldemokráciának a parlamenti demokráciába való integrálódása ebben az értelemben nem egyszerűen „önmegadás”, a „cél eszközéből öncéllá válás”, a „kapitalizmus előtti behódolás” stb. A „demokratikus szocializmus” lehet ugyan kifelé irányuló vagy „negatív integrációt” elősegítő ideológia is. De lényegét tekintve sosem volt az: a demokratikus forma védelme, állam és társadalom demokratikus viszonyának újrendezése pozitív feladatok sorát jelenti, amelynek nem vállalása nemcsak a demokrácia intézményeit veszélyezteti, hanem a nyugati civilizáció és kultúra építményén felnövekedő szocializmus esélyeit is.

Ebben az elkötelezettségében a nyugat-európai szociáldemokrácia korántsem maradt egyedül. A demokrácia nyugat-európai fejlődése, a struktúra már említett követése olyannyira kényszerítő erejűvé tette a fejlődés logikájának követését, hogy a nyugat-európai munkásmozgalom ma már, az eurokommunizmusig, illetve a tradicionális revolucionista-reformista ellentét meghaladásának szükséges-ségét hirdető „eurobal” koncepcióiban is, messzemenően számolni kényszerül vele. Annál is inkább, mert miután a politikai rendszer szinkronba került a társadalom struktúrájával, a struktúrán belül folyó átalakulások két szempontból is gyengítették a hagyományos politikai tagozódás erejét és jelentőségét. Részben azáltal, hogy a tudományos-technikai fejlődés, a modern szolgáltató társadalmak létrejötte kisebbségre redukálta a hagyományos munkásbázist. Részben pedig azáltal, hogy az új társadalmi mozgalmak megszerveződése strukturálisan kevésbé lokalizálható, a strukturális tagoltságot keresztező formában megy végbe, példátlan kihívás elé állítva a társadalmi jobbító szándék hagyományos mozgalmait és szervezeteit. A hagyományos radikális baloldal különös helyzetben találja magát: míg korábban a politikai rendszert működtető többség jelentőségét azzal csökkenthette önmaga előtt, hogy a struktúrában vagy a struktúra feltételezett mozgásában konstituálódó potenciális, rendszert transzformáló többségre hivatkozott, mint jövőbeli győzelmének alapjára, ma a „történelmi szubjektum” eltűnését konstatálhatja. És közben még abban sem lehet biztos, hogy ezzel a régi elvárásait tükröző „végkövetkeztetéssel” nem önmagát áltatja és akadályozza-e abban, hogy – a történelmileg létező, mindenféle eufémizmustól mentes, prózaian empirikus valóság tárgyi és antropológiai feltételeire, az ebből formálható többségre támaszkodva – legalább a leghatékosabban megtegye.

JEGYZETEK

¹ *Antonio Gramsci: Az új fejedelem. Magyar Helikon 1977. 178–179. old.*

² *Niccolo Machiavelli Művei II. köt. Európa Könyvkiadó 1978. 312. old.*

³ *Kurt Kluxen: Die geistesgeschichtlichen Grundlagen des englischen Parlamentarismus.*

- In: Kurt Kluxen (Hrsg.): Parlamentarismus. Verlag Anton Main, Meisenheim 1980. 101. old.
- ⁴ *Giovanni Sartori*: Parties and party systems. Cambridge U. P. London/New York/Melbourne 13. old.
- ⁵ *Kurt Kluxen*: Id. mű, 104. old.
- ⁶ *Ugyanott*, 109. old.
- ⁷ *Ernest Barker*: Zur Theorie des Parlamentarismus. In: Kurt Kluxen (Hrsg.) Parlamentarismus. 60–61. old.
- ⁸ *Ugyanott*, 62. old.
- ⁹ *John Stuart Mill*: A szabadságról ... Magyar Helikon 1980. 95–96. old.
- ¹⁰ *Giovanni Sartori*: Id. mű, 26–27. old.
- ¹¹ *Carl J. Friedrich*: Der Verfassungsstaat der Neuzeit. Springer Verlag, Berlin/Göttingen/Heidelberg 1953. 24. old.
- ¹² *Guido de Ruggiero*: Geschichte des Liberalismus in Europa. München 1930. 371. old.
- ¹³ *Sigmund Neumann*: „Parteisysteme und Integrationsstufen”. In *Franz Neumann*: Theorie und Soziologie der politischen Parteien. II. Luchterhand, Darmstadt/Neuwied 1974. 111. old.
- ¹⁴ *Klaus von Beyme*: Theoretische Probleme der Parteiforschung. Politische Vierteljahresschrift, 1983. szeptember. 245. old.

A „MŰHELYTANULMÁNYOK” SOROZAT ÚJ KÖTETE

Kővári György

ÁLLAM • VÁLLALAT • MUNKAVÁLLALÓ

KERESETALAKÍTÓ MECHANIZMUSOK
A MAGYAR GAZDASÁGBAN

128 oldal, 31,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Új lehetőségek a munkásmozgalom különböző áramlatainak egymáshoz fűződő viszonyában*

1. A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA A MODERN VILÁGBAN

A szociáldemokrácia a baloldali erők elválaszthatatlan alkotórésze. Minthogy a munkásmozgalom befolyásos eszmei-politikai áramlata, a mozgalom általános fejlődéséhez eredeti elemekkel járul hozzá. Jóllehet a szocialista és a szociáldemokrata pártok az osztálypárttól a „néppártig” vezető evolúción mentek keresztül, e pártok többségének társadalmi bázisát a bér munkát végzők alkotják, közöttük jelentékeny hányadot képviselnek a szakszervezetekbe tömörült munkások. E pártok a munka világának, illetve a középrétegeknek a politikai képviselőiként lépnek fel, figyelembe veszik a lakosság legszegényebb részeinek érdekeit. A kapitalista rend talaján állanak, ugyanakkor azonban a társadalmi haladás komoly erejét képviselik, tekintélyes demokratikus potenciállal rendelkeznek.

A szociáldemokrácia befolyása növeli a béke erőit, hozzájárul a tömegek tudatában fellelhető konzervatív sztereotípiák leküzdéséhez. A szociáldemokrácia fontos részt vállal a nukleáris katasztrófa elhárításáért, a világbéke biztosításáért folyó harcból, valamint a fejlődő országok problémáinak megoldásában, a fejlett tőkés országokban pedig a jobboldali, neokonzervatív kurzussal szembeni demokratikus alternatíva kidolgozásában és megvalósításában.

Miközben a szociáldemokrata reformizmus változatlanul megőrzi koncepciójának alapvető értékmagját, fokozott érzékenységet tanúsít az idők szava iránt, integrálni tudja a legkülönbözőbb, ellentmondásos hatásokat. A társadalmi feltételek megváltozása nyomán jelenleg a nemzetközi szociáldemokrácia az eszmei-politikai útkeresés állapotában van.

A szociáldemokrata mozgalom befolyásos erői arra törekednek, hogy újragondolják, részben pedig újszerűen határozzák meg helyüket a modern világban, saját választ adjanak a kor által felvetett kérdésekre (az emberiség túlélésének biztosítása, a tudományos-technikai haladás következményei, a fejlődő országok el-

* A nyugat-európai munkásmozgalommal foglalkozó több szocialista országbeli kutató munkacsoportot alakított azzal a céllal, hogy megvizsgálja a kommunista és a szociáldemokrata (szocialista) pártok együttműködésének új lehetőségeit. Az alábbiakban közölt szöveg összefoglalja és általánosítja a munkacsoport által végzett vizsgálatok eredményeit.

maradottságának felszámolása, ökológiai problémák, a neokonzervativizmussal szembeni alternatíva stb. tekintetében). Az útkeresés folyamatán belül lényeges szerepet játszik a szociáldemokrata mozgalom belső heterogenitása, a belső áramlatok és árnyalatok megléte.

A szociáldemokrácia képesnek bizonyult arra, hogy kritikai módon felülvizsgálja saját korábbi irányvonalát, hogy lemondjon azokról az illúziókról, amelyeket a megelőző időszak kedvező gazdasági konjunktúrája hívott életre.

A szociáldemokrata pártok ideológiai tevékenységének megélénkülése során megfigyelhető volt az érdeklődés bizonyos fokú megerősödése Marx eszméi iránt – ezeket mindenekelőtt a kapitalizmus megújított bírálatában használták fel.

A szociáldemokrácia megértette az emberiség előtt felmerült problémák globális jellegét. Ebből fakadnak sajátos következtetései az ipari társadalom és az egész civilizáció világméretű válságáról. Mindezek alapján a szociáldemokrácia befogadja azt az eszmét, hogy a társadalmi haladás erőit világméreteken egyesíteni kell az emberiség fennmaradásának biztosítása érdekében.

Kardinális jelentőségű, hogy megváltozott a szociáldemokrata pártok politikája korunk legfőbb, leginkább életbe vágó kérdését, a háború és béke kérdését illetően. A szociáldemokrata pártok külpolitikai pozíciói mindinkább szembekerülnek a monopolista burzsoázia neokonzervatív és militarista köreinek álláspontjaival. Külpolitikai téren a Szocialista Internacionálé pártjai a béke megőrzését tekintik prioritásnak, elsőrendű céljuknak tartják, hogy elhárítsák a nukleáris háború fenyegetését.

A „hidegháború” időszakától eltérően a szociáldemokraták eltávolodtak a nemzetközi feszültség eszkalációját követő politikától, a Szocialista Internacionálé és a nemzeti pártok számtalan dokumentuma hirdeti az enyhülés politikájának szükségességét. A békéért folyó harc kérdése a Szocialista Internacionálé legutóbbi kongresszusain központi téma volt. Több vezetője, a Szocialista Internacionálé Leszerelési Konzultatív Tanácsa, a „Palme-bizottság” szociáldemokrata vezetői – akárcsak az egyes pártok: az SDP, a svéd, a finn, a flamand szociáldemokrácia, az Osztrák Szocialista Párt, a Holland Munkapárt és mások – komoly aktivitást tanúsítanak a béke kérdéseiről folytatott dialógus támogatásában, az eltérő társadalmi rendszerű országok közötti kapcsolatok bővítésében, a fegyverkezési hajszra megfékezését lehetővé tevő módszerek együttes felkutatásában.

A szociáldemokrata pártok külpolitikai nézeteinek ez az ellentmondásoktól ugyan nem mentes, ám igen pozitív alakulása nem véletlen. Mellette szólnak az enyhülés időszakának tapasztalatai, amelyek megmutatták, hogy a béke megőrzésére irányuló konstruktív politika megerősíti a szociáldemokrácia pozícióit. Közrejátszik annak tudatosítása is, hogy a fegyverkezési hajszra elnyeli a reformista politika megvalósításához szükséges eszközöket. Ugyancsak megfigyelhető, hogy az uralkodó körök ama csoportjára orientálódnak, amely józanul ítéli meg a világhelyzetet.

Az erőteljes háborúellenes mozgalom kialakulása s lényeges térnyerése abban a közegben, amelyből a szociáldemokraták támogatóikat szerzik, a lakosság kedvező reagálása e mozgalom akcióira, az antimilitarista felfogás széles körű elterjedése óhatatlanul hatást gyakorolt a szociáldemokráciára, amely rendszerint ropant érzékeny a közvélemény módosulásaira. A szociáldemokrácia vezető köreiből a háborús fenyegetés mértékének tudatosítása a biztosíték arra, hogy a Szocialista Internacionálé pártjainak külpolitikai pozícióiban végbemenő pozitív változások stabilak lesznek.

Minthogy a szociáldemokrata pártok világosan látják, hogy az emberiség fejlődésében a kritikus periódust csak Nyugat és Kelet, Észak és Dél országainak együttes erőfeszítéseivel lehet meghaladni, eljutottak a szocialista országokkal való együttműködés és kölcsönös megértés kereséséig. Megfelelően értékelve a szocialista országok reális politikai, gazdasági és katonai súlyát, a szociáldemokraták a nemzetközi problémák megoldásában partnerként tartják számon őket.

A szociáldemokraták nem csak elvi értékeléseikben, de a nemzetközi politika számos kulcsfontosságú kérdésében is szembehelyezkednek az USA és a NATO vezető köreinek konfrontációra és a fegyverkezési verseny fokozására irányuló kurzusával, s gyakran helyezkednek a szocialista országokéhoz közel álló pozíciókra. Erre konkrét példa, hogy elutasítják az amerikai SDI-programot, fellépnek az atomfegyver-kísérletek betiltása mellett, támogatják a SALT és az ABM-szerződések betartását, az atomfegyverkészlet 50 százalékos csökkentését, az atomfegyvermentes övezetek létrehozásának eszméjét, síkraszállnak amellett, hogy Európát szabadítsák meg a közép-hatósugarú rakétáktól. A legutóbbi szovjet külpolitikai kezdeményezések egész sora talált megértésre és támogatásra a Szocialista Internacionálé pártjai részéről.

Természetes, hogy a szociáldemokráciának a háború és béke kérdésében követett politikája nem mentes attól a jellegzetes ellentmondástól, amely az ellenzékben hirdetett és a kormányra kerülést követően gyakorolt irányvonal között feszül. Ám itt sem maradt minden a régiben. Ezt tanúsítják nemcsak a Brandt-Schmidt kormányzat „keleti politikájának” tapasztalatai, de a Papandreu-kormány tevékenysége Görögországban, Langee Új-Zélandon. A pártoknak az ellenzéki időszakban kidolgozott programjai és a választási győzelem után megvalósított politikája közötti elkerülhetetlen ellentmondásokkal együtt a szociáldemokraták külpolitikai vonala tükrözi leginkább irányvonaluk pozitív változásait.

A szociáldemokrácia egészében véve pozitív módon reagált a megújulás és átalakítás szocialista országokban végbemenő folyamataira.

A fejlődő országok problémáinak kiéleződése és globálisvá válása, a Szocialista Internacionálé kibővülése a „harmadik világbeli” pártokkal arra ösztönözte a szociáldemokráciát, hogy egyszerűbben nagyobb figyelmet szenteljen a vezető tőkés hatalmak és Ázsia, Afrika, Latin-Amerika országai közötti viszonyoknak, és hozzájárult ahhoz, hogy újraértékelje az ezzel kapcsolatos kérdések korábbi megközelítését.

A Szocialista Internacionálé mind aktívabban lép fel a felhalmozódott problémák globális politikai megoldása mellett, az erőforrások ujraelosztásáért a fejlett és a fejlődő országok között, a nemzetközi valutarendszernek és a kereskedelmi kapcsolatoknak az „új gazdasági világrend” szellemében történő átalakítása mellett. A szociáldemokrácia ilyen jellegű álláspontjai bővítik a nemzetközi együttműködés lehetőségeit, fokozzák a neokolonialista gazdasági kapcsolatok felszámolására és a fejlődő országok problémáinak tényleges megoldására törekvő áramlatok erejét. Hozzájárulnak ahhoz is, hogy a világ közvéleménye a fegyverkezési hajszát értelmetlen pazarlásnak, a szegénység és a gazdagság közötti szakadék elmélyítésének tekintse.

A szociáldemokraták igyekeznek választ adni az élet új kérdéseire, számolni a demokratikus társadalmi mozgalmak által előtérbe állított problémákkal. A szociáldemokrácia politikai alapértékeiről folytatott vita, amely különösen az SDP-n belül volt élénk, a szociáldemokrata reformizmusnak azt a törekvését tükrözte, hogy az elvesztett társadalmi tájékozódási pontok helyett újakat állítson fel, átve-

gye az annak idején a neokonzervativizmusnak átengedett kezdeményezést. A tömegek objektív igényeiből és hangulatából kiindulva napjainkban a szociáldemokrácia aktívan fordul olyan értékek felé, mint a béke, az élet, az emberi méltóság, nagy figyelmet szentel a személyiség, a kultúra, a szabadidő, a munka humanizálása problémáinak.

A szociáldemokrácia befolyásos erői igyekeznek szintézist teremteni a munkásosztály hagyományos értékei és az ökológiai, személyiségi és egyéb „posztmaterialis” motívumok között, ami lehetővé tenné szoros együttműködés kialakítását a szociáldemokrata pártok és az új társadalmi mozgalmak között.

A hagyományos társadalmi célok és az újabb nemzedékek törekvései (a személyiség sokoldalú fejlesztése, a társadalom humanizálása, az élet- és munkakörülmények önálló alakítása, a közösségi kapcsolatok új formáinak megteremtése, a természethez fűződő viszony harmonizálása) közötti integrációra való felhívások túlnyomórészt – bár nem kizárólagos módon – a szociáldemokrácián belüli új baloldali áramlatoktól származnak. A pártok az említett változtatásokat igyekeznek felhasználni arra, hogy a mai feltételek figyelembevételével elmélyítsék reformtevékenységüket.

A tömegek gondolkodásában ily módon jelentkező változásokra ugyanakkor egyes pártokban a jobboldali áramlatok is támaszkodni kívánnak. Ezek célja a szociáldemokrácia „megreformálása”, ami egyet jelent olyan lényegi jellemzőinek felszámolásával, mint a munkásmozgalommal kiépült szerves viszony, a tulajdon társadalmazásának koncepciója, etatizmus, a politikai skála baloldalához való tartozás.

Korunk feltételei mellett nemcsak fennmarad a szociáldemokrata mozgalom belső differenciáltsága, de fokozódik is – részben annak következtében, hogy a Szocialista Internacionálé kibővült Latin-Amerika, Ázsia és Afrika pártjaival. Nem esik egybe az egyes pártok evolúciójának dinamikája sem. Bizonyos pártokban – különösen azokban, amelyeket ellenzékbe szorítottak – felerősödtek a baloldali tendenciák. Más pártoknál, amelyek a múltban pozícióik radikális jellegével tűntek ki, jobbrafordulás figyelhető meg, terjednek bennük a pragmatikus, liberális-technokrata nézetek.

A szociáldemokrácián belüli eszmei-politikai tendenciák kölcsönhatásáról alkotott képet bonyolítja, hogy ez nem egyszerűsíthető le csupán egyes áramlatok küzdelmére, még kevésbé a jobb- és baloldalra, illetve centrumra történő hagyományos felosztásra. Az eszmei vitákban a „baloldal-jobboldal” skála mellett szakadatlanul jelen van egy ettől eltérő mérce: a korábbi hagyományok vagy állásfoglalások megőrzése avagy modernizáció dilemmája, mely utóbbi a régi véleményekről és sztereotípiákról való lemondást, az objektív helyzetben és a tömegek tudatában lezajlott változások figyelembevételét, új szemléletet, új stílus kidolgozását jelenti.

Nagy szerepet játszanak az egyes kérdések kapcsán kialakuló véleményeltérések is. Az efféle eszmei viták pótlólagos ösztönzést kaptak, amikor a fejlett kapitalista országokban működő szociáldemokrácia a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek első felében komoly nehézségekbe ütközött. E nehézségek jelentős mértékben ama általános nehézségek tükröződései voltak, amelyeket a 20. század végi mélyreható technológiai forradalom nyomán a munkásmozgalom egésze átélt a világ nem szocialista részében. E nehézségek lényegének megértése, lelküzdésük módjának felkutatása ezért megköveteli a társadalmi következmények részletes vizsgálatát a szociáldemokrácia tömegbázisában – mindenekelőtt a

munkásosztályon belül, s a bér munkát végzők egyéb rétegeinél – zajló folyamatokban.

2. A TECHNOLÓGIAI FORRADALOM, AZ OSZTÁLYHARC ÚJ FELTÉTELEI ÉS A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA

A napjainkban lejátszódó technológiai forradalom fontos vonása, hogy a technológiával együtt komoly átalakuláson megy át a társadalmi kapcsolatok rajta nyugvó egész piramisa. Lényegesen megváltozik az ipar szerkezete, átalakulnak a gazdasági fejlődés fontos tendenciái. Módosulnak a munkaviszonyok, a munka jellege, a társadalom szociális struktúrája, az egyes társadalmi csoportok értékrendje, s ennek megfelelően a társadalmi tudat is. Mindez érezteti hatását a politikai intézmények és a politikai rendszer egészének működésén.

Általánosan elfogadott például, hogy az új technológia a munkaerő jelentékeny megtakarításához vezet: mind közvetlenül, az átalakuló termelésben foglalkoztatottak számának csökkenése révén, mind közvetve, mivel csökken a felhasznált nyersanyag és energia mennyisége, amelyeknek termelése szintén munkát igényel. A korszerű technológia bázisán létrejövő ágazatok új munkahelyeinek mennyisége nem kompenzálhatja a népgazdaság egészében felszabaduló munkaerőt, mivel a munkaerő megtakarítása épp ezekben az ágazatokban a legnagyobb.

Kétségtelen, hogy a termelésben alkalmazott munka megtakarítása visszafordíthatatlan folyamat. Sőt, történetileg ezen alapul az emberiség haladása. Az azonban a lényeges, miként valósul meg ez a megtakarítás. A munka az egyén és a társadalom egészének létformája. Ezért egyiknek sem közömbös, miként osztják el ezt a munkát, hogyan biztosítják az igazságos elosztást.

A felhasznált munka volumenének lényeges csökkentését feltételező technológiai átalakulás nem mehet végbe anélkül, hogy meg ne oldaná a felszabaduló munkaerő jövőjére vonatkozó kérdést. Ez a maga részéről feltételezi a munka speciális újraelosztási rendszerének meglétét. Ez a rendszer többféle lehet: intézményes vagy informatív, direktív vagy indikatív. Ám mindenképpen biztosítani kell a felszabaduló munkaerő és az elhelyezkedési lehetőségek magas fokú korrelációját; a munkaidő csökkentését attól függően, milyen az egyes ágazatokban vagy az ipar egészében a foglalkoztatottság; a munkaerő újraképzését az új technológia szükségleteivel összhangban stb.

Az iparilag fejlett nyugati országokban azonban a problémát ettől elvileg eltérő felfogásban igyekeztek megoldani. Dominált a törekvés, hogy a termelésből egyszerűen kiiktassák a „feleslegessé” vált munkaerőt, a társadalomra hárítva ennek minden következményét. Ebben nemcsak az a szándék nyilvánult meg, hogy elkerüljék azokat a ráfordításokat, amelyeket a munkaerő átképzése és a pótlólagos munkahelyek létesítése tesz szükségessé, hanem az is, hogy a munkaerőpiacon, ahol a munkaerő kínálata meghaladja a keresletet, a vevő pótlólagos eszközöz jusson az ár leszorításával. Csak a legutóbbi időben tör utat magának az a felismerés, hogy a munkaerő mértéktelen kiiktatása a termelési folyamatból s az ezzel járó elszigetelése a fennálló társadalmi struktúrától azzal a veszéllyel fenyeget, hogy aláássa a rendszer szociális és politikai stabilitását.

Az új technológia általános bevezetésének következménye az is, hogy a munkaerőt immár nem folyamatosan, hanem szakaszosan alkalmazzák. A korábbi

technológiák esetében meghatározó volt az állandó személyzet iránti igény, ami most növekvő mértékben kiegészül az olyan munkaerő iránti szükséglettel, amelyet csupán időről időre, vagy eseti, pontosan meghatározott feladatok elvégzésére foglalkoztatnak. Ezzel a tendenciával szemben áll egy ugyanilyen egyértelmű tendencia: a törekvés az alapvető termelési folyamatokat kiszolgáló, állandó munkahelyi kollektívák magjának konszolidálására, de ez mit sem von le az előbbi jelentőségéből.

Az adott folyamatot önmagában véve nem tekinthetjük negatívnak. Nem más, mint annak a hosszú távú tendenciának a megnyilvánulása, amelynek során gyengül az ember függősége a géptől, a munka függése a termelési folyamat által megszabott ritmustól.

Ugyanakkor – mint azt kivétel nélkül valamennyi iparilag fejlett nyugati ország tapasztalatai tanúsítják – ez a tendencia komoly szociális következményekkel terhes. Így például a munkaerő alkalmazásában mind határozottabban érvényesül az a törekvés, hogy a munkahelyi kollektívákat felosszák egy állandó, viszonylag privilegizált és egy átmeneti, diszkriminált részre. Gyakori, hogy az átmenetileg dolgozókra (akikkel meghatározott időre szóló szerződést kötnek, vagy bizonyos feladat elvégzésére, illetve csonka munkahétre vesznek fel), nem terjed ki a szociális garanciáknak az a rendszere, amely elválaszthatatlan alkotóeleme lett a bérmunkaviszonynak a 20. század második felében.

Az állandó és az időlegesen foglalkoztatott dolgozók közötti növekvő differenciáltság érdekeik kollízióját szüli, amelyet azután felhasználnak arra, hogy nyomást gyakoroljanak az állandó jelleggel foglalkoztatott munkaerő árára és munkafeltételeire.

A munka megváltozott felhasználási módjának másik formája az új technológia következtében a hagyományos termelési egységek számának csökkentése. Ez egyes esetekben úgy jelentkezik, hogy a régebben kialakított termelőegységekben ugrásszerűen megcsappan a munkáskollektívák létszáma, máskor pedig új iparágak kifejlődésében, amelyek eleve a munkaerő gazdaságos alkalmazására orientálódnak. Az ilyen iparágak gyakorta települnek a korábban kevésbé iparosodott körzetekbe, ami egyúttal földrajzilag is elszigeteli őket a kapcsolódó ipárgaktól.

Ha a folyamat egészét a munkaerő szemszögéből vizsgáljuk, megállapítható, hogy a munka felhasználásában e folyamat következtében beállott változások kettős jellegűek. Egyfelől felszínre tör a tendencia a régebbi (és számos jelenleg is létező) ipari központok „sűrűségének” csökkentésére. Lehetővé válik, hogy az ipari munkatevékenységeket jóval kedvezőbb környezetben végezzék, hogy társításuk az ipari és a mezőgazdasági munkafajtákat stb. Másfelől, a munkaerejét áruba bocsátó fél pozícióit igencsak megrendíti, hogy a termelés az ipari viszonyoktól idegen, agrárkonzervatív környezetbe kerül át, csökken a termelési egységek száma – mindez hozzájárul a munkavállalókra gyakorolt gazdasági és társadalmi nyomás növekedéséhez.

A fentiekben leírt folyamat következménye a dolgozók egyre növekvő társadalmi elszigeteltsége a munkahelyen. Polgári szerzők iparszociológiai és szociálpszichológiai tárgyú művei ezt a jelenséget egyoldalúan pozitívként értékelik, a munka fokozódó individualizálásának bizonyítékát látva benne. Ám az efféle individualizálás csak abban az esetben pozitív tényező, ha előzetesen gazdagodik a munkával kapcsolatos funkciók kreatív tartalma. Ellenkező esetben az individualizálódás személyes és társadalmi elszigeteltségbe csap át, ami negatív hatást

gyakorol mind a munka termelékenységére, mind a kollektíván belüli légkörre, arról nem is beszélve, hogy ezen túlmenően károsan befolyásolja a személyiséget és a társadalom egészét. Nyugat-európai vállalatoknál végzett vizsgálatok rámutatnak, hogy a növekvő társadalmi elszigeteltség miatti elégedetlenség növekszik a modern termelésben foglalkoztatott, bérviszonyban álló dolgozók körében, a technológiai átrendeződésnek már a jelenlegi szakaszában is.

Az új technológia diktálta változások mind markánsabban kifejeződnek a munka jellegében. Az új termelési ágakban tipikus jelenség, hogy ugrásszerűen megnő az összetett intellektuális funkciók súlya, döntő jelentőségre tesz szert a rugalmasság, a berendezések és készülékek gyakori cseréjéhez való alkalmazkodás képessége, az új információk gyors feldolgozása stb. Egyelőre ezek a változások – külsődlegesen – csak a foglalkoztatottak szakmai és szakképzettségi struktúráiban lezajlott változásokon keresztül érzékelhetők.

A szakmai struktúrában ennek megnyilvánulása a szakmák felgyorsult rotációja. Ennek előzményei már megfigyelhetők voltak a korábban, az ötvenes évek végétől a hetvenes évek első feléig terjedő időszakban is. Ám jelenlegi léptékei nem mérhetők a korábbiakhoz. Rövid idő leforgása alatt nem csupán egyes szakmák tűntek el, de egész szakmacsoportok is. Hasonló átalakulások mennek végbe a foglalkoztatottak szakképzettségi struktúráján belül.

A modern technológia (tehát a benne rejlő lehetőségek) hatékony felhasználása szempontjából elvi fontosságú a munkához való újfajta viszony kialakítása, a dolgozók maximális érdekelttsége az új technológia és technika teljes körű, sokoldalú és eredményes felhasználásában. Az efféle érdekelttség teljes mértékben nem biztosítható csak a munka köztes eredményeinek anyagi ösztönzésével. Döntő feltétele először is a munkavégzéstől nyert elégedettség (ami csak abban az esetben lehetséges, ha abban túlsúlyban van az alkotó jelleg), másodsor pedig a termelés egészét érintő kérdések megoldásában való részvétel lehetősége.

Számos kapitalista országban utat magának a felismerés, hogy a technológiai forradalom feltételei közt aktívabban fel kell használni az emberi tényezőt. De az ez irányban teendő konkrét lépéseket jelentős mértékben gátolják a tulajdonviszonyok, amelyek lényegét tekintve továbbra is változatlanul hagyják a termelési eszközök tulajdonosa és a bér munkás, a munkaerő vásárlója és eladója közötti alá- és fölérendeltséget. Az iparilag fejlett nyugati országok vállalataiban a munkahelyi kollektívák hatékony önzagatási formáinak bevezetésére tett kísérletek mind ez ideig nem jártak kézzelfogható eredménnyel – elsősorban a munkaadók részéről kifejtett határozott ellenállás miatt.

Ha szemügyre vesszük a társadalmi struktúra általános vonásait, megállapíthatjuk, hogy e struktúrában belül már a technológiai forradalom kezdeti szakaszában olyan változások halmozódtak fel, amelyek lényegesen átrajzolhatják a képet. Ezek a változások azonban főként nem a makrocsoportokat (osztályokat) érintik, a közöttük levő arányok nem változnak lényeges módon, hanem a középszintű csoportokat, amelyek a makrocsoportok belső struktúráját alkotják.

Így például az iparilag fejlett társadalom struktúrájának legtömegesebb részét alkotó munkásosztályon belül nő a túlnyomórészt szellemi foglalkozású dolgozók aránya, akik az új iparágakban nyernek alkalmazást. Ezzel összhangban csökken a fizikai munkát végzők hagyományos csoportjainak szerepe, akik mindeddig a hagyományos termelés résztvevőinek meghatározó magvát alkották. Ezzel egyidejűleg erősödik a munkásosztály szegmentálódása.

A fejlett tőkés országok társadalmi struktúrájában zajló változások egyik fon-

tos, annak tartalmát befolyásoló jellegzetessége a növekvő marginalizálódás. E marginalizálódásnak hatalmas lendületet adott az ipari munka tartalék hadseregének viharos növekedése, amiről fentebb már szó esett. Ugyancsak ebbe az irányba hatott, hogy nagy tömegek kerültek átmenetileg a munkafolyamatokon kívülre – ez kisebb-nagyobb mértékben gyengítette ugyanis az adott csoport és a társadalom egésze közötti társadalmi-pszichológiai viszonyt.

Az ipari tartalék hadsereg egyes osztaiban végbemenő deszocializálódás tartósságát felerősítette, hogy a válság sújtotta, elhaló ágazatokban és a letűnő szakmák képviselői körében állandósult a munkanélküliség. A korábbiakat meghaladó mértékben marginalizálódtak az idősebb korosztályokhoz tartozók, a csökkent munkaképességűek, akik kiszorultak a termelésből. A dolgozó értelmiség jelentős részénél felgyorsult a szociális létrán lefelé mutató mozgás. A marginalizálódás felé vezető úton találták magukat azok is, akik kiszorultak az állandó munkaviszony kereteiből.

A marginalizálódás folyamata különös intenzitással jelentkezett az önálló életkezdés időszakába lépő ifjúság körében. A felnövekvő nemzedék jelentékeny része, mivel nem volt lehetősége rá, hogy a munkaképes kort elérve bekapcsolódjék a termelésbe, komoly megpróbáltatásokon ment keresztül, úgy, hogy alkalmam sem volt végigjárni a szocializáció útját, amelynek legfontosabb szakasza a munkába lépés idejére esik. Ugyanakkor a befejezetlen szocializáció mellett a marginalizálódás következtében a társadalmi kötődések szétesése a fiataloknál gyorsabban ment végbe, jellege átfogóbb.

Igaz, a korábbiaktól eltérően a marginalizálódási folyamat intenzívebbé válását kezdetben nem kíséri ugyanilyen mérvű pauperizálódás – jóllehet ez utóbbi növekvő tendenciát mutat. Ez összefügg azzal, hogy a pauperizálódás fokozódását lefékezte a kiterjedt szociális „lengéscsillapítók” struktúrája – a nyugdíjrendszer, segélyek, egyéb társadalombiztosítási formák megléte. Ám a válsággal küzdő gazdasági élet és a gyorsan növekvő marginalizálódás mellett a fékező hatás nem lehet tartós.

A technológiai forradalom nyomán kialakult helyzetet a tőke igyekszik kiaknázni annak érdekében, hogy támadást indítson a munkásosztály gazdasági, társadalmi és politikai pozíciói ellen. E támadás különös veszélye abban rejlik, hogy szelektív módon zajlik le: elsősorban a munkásosztály ama részei ellen irányul, amelyeket megrendített a termelés átalakulása, s ezért különösen sérülékenyek. Ez a taktika lehetővé teszi a tőke számára, hogy az említett célokon túlmenően éket verjen a munkásosztály soraiba. Ennek során az offenzíva méretei mind kiterjedtebbek lesznek, a munka hadseregének újabb és újabb osztagait sújtják.

Ebből fakadnak a kapitalista országok munkásosztálya előtt álló konkrét feladatok is: az erők maximális összefogását kell szembeszegeznie a tőke eme taktikájával, ami nemcsak azt tenné lehetővé, hogy a már elért vívmányok visszavonását megakadályozza, hanem azt is, hogy megszilárdítsa jogait az emberi életkörlményekhez. Vonatkozik ez mind a munkaerő árának nagyságára, mind a munkanap hosszára, mind a termelőtevékenység feltételeire, mind a társadalombiztosítás kiterjedtségére és minőségére, s ami a kialakult helyzetben a legfőbb: a munkához való tényleges jog garantálására. Az offenzíva visszaverése legfontosabb előfeltétele annak, hogy a munkásosztály megbirkózzék a technológiai forradalom nyomán felmerülő egyéb feladatokkal.

Ugyanakkor a tőkés országok munkásosztálya mindennapi harcainak menetét nem csupán a gazdasági, társadalmi és politikai pozíciói elleni offenzíva méretei

szabják meg. Függ a munkásosztályon belül végbemenő változásoktól is. A technológiai forradalom hatására nem csupán az osztály struktúrája módosul, hanem a tudat fontos elemei is.

A dolgozó tömegek emelkedő műveltségi szintje, az intellektuális funkciók növekvő aránya a munkatevékenységen belül, a munkásosztály soraiban az új, önálló, kreatív tevékenységekhez közvetlenül kötődő osztagok létrejötte a leginkább tudományigényes ágazatokban – mindezek fontos, újszerű elemeket vittek be az értékrendbe, következésképpen a társadalmi orientációba. A korábbiaknál lényegesen nagyobb jelentőségre tettek szert az olyan értékek, mint a végzett munka kreativitása, a döntések meghozatalának szabadsága, függetlenség a termelési folyamaton belül, mindenfajta bürokratikus korlátozás elutasítása, a szervezethez való társadalmi mérv kereteivel szembeni tartózkodás (még akkor is, ha ezeket a munkások saját érdekei indokolnák) stb. Ebből fakadóan különös jelentőséget tulajdonítanak a demokratikus jogok, a személyes szabadságjogok garantálásának.

A gyakorlati életben ezek az értékek úgy realizálódnak, hogy növekednek a vállalati és intézményi légkör demokratizálása iránti követelmények (köztük a különféle önzagatási, termelésirányításban való részvételi formák bevezetését sürgető követelések), megkülönböztetett figyelmet kap a tanulás különböző (gyakran zárt, elit jellegű) formáihoz való hozzáférhetőség problémája, elutasítják azokat a kísérleteket, amelyek növekvő gyakorisággal igyekeznek korlátozni a demokratikus intézmények tevékenységi szféráját és jogkörét. E követelések jelentősége alighanem annak mértékében nő majd, ahogyan megoldódik a problémák első csoportja. Ez feltételezi a munkásosztály küzdelme politikai formáinak további megerősödését.

A technológiai forradalom társadalmi következményei lényegesen módosították a társadalmi erőviszonyokat, gyökeresen megváltoztatták a szociáldemokrata (szocialista) pártok tevékenységének feltételeit. A múlté lettek a reformista politika ama kedvező lehetőségei, amelyek a második világháborút követő csaknem három évtized folyamán fennállottak. Kompromittálódott az állammonopolista szabályozás keynesi eszköztára. Mélyreható átalakulás szakaszába lépett a szociáldemokrácia hagyományos társadalmi bázisa.

Ennek megfelelően fokozódott a szociáldemokrácia hagyományos eszmei poggyászában az amortizációja. Politikai szinten ezt tükrözi, hogy egy sor szociáldemokrata párt választási vereséget szenvedett, csökkent taglétszámuk, feszültségek keletkeztek az egyes szociáldemokrata pártok és a hozzájuk közelálló szakszervezetek között, s a szociáldemokratákra egyre növekvő nyomást fejtenek ki a „zöldek” és a hasonló mozgalmak.

Ennek ellenére a szociáldemokrata (szocialista) pártok megőrizték alapvető pozícióikat. A nehézségek ösztönzést adtak útkereséseiknek, amelyek egyelőre még nem zárultak le.

A szociáldemokráciát gyakorta éri az a vád, hogy nem sikerült meggyőző programot kidolgoznia a gazdasági fejlődésre, olyan programot, amely alternatívája lehetne a neokonzervatív elképzeléseknek. Eközben figyelmen kívül hagyják azt, hogy efféle programmal a baloldal egyetlen pártja sem rendelkezik, beleértve ebbe a kommunistákat is.

A hiány magyarázatát nem az adott probléma iránti figyelem csekély voltában kell látni, nem az alkotó potenciál hiányában, hanem a munkásmozgalom egésze előtt felmerült feladat objektív nehézségében. A nehézséget az okozza, hogy a

társadalom termelési mechanizmusának egészére kiterjedő technológiai átalakítás napjaink körülményei közepette egyfajta kategorikus imperativusszá vált. Ezért csak az a program lehet reális, amely képes hatékonyan és gyorsan megvalósítani ezt az átalakítást.

A gazdasági szempontból leghatékonyabb átalakítás ugyanakkor a lakosság szociálisan szűkölködő része számára okozza a legnagyobb veszteségeket. Márpedig a munkásmozgalomtól elválaszthatatlan funkció, hogy épp ennek a társadalmi csoportnak az érdekeit védje. Olyan elvi jellegű ellentmondás áll fenn, amelynek megoldása komoly nehézségekkel jár.

Ebből fakadnak azok a lényeges ingadozások, amelyek a szociáldemokráciának az adott kérdéssel kapcsolatos politikáját jellemzik, s a tendenciák harca a mozgalom soraiban. Ez a harc még nem ért véget.

Miközben elismerik, hogy a hagyományos keynesiánus politika tarthatatlan, a szociáldemokrata reformizmus társadalmi-gazdasági platformját mégis a többé-kevésbé felújított keynesi eszmékre alapozza. Mint a francia baloldali kormány tapasztalatai is mutatták, a szociáldemokrácia hagyományos balszárnyának azok a kísérletei, hogy keynesi alapokról kiindulva határozottabb társadalmi-gazdasági politikát kezdeményezzenek, amely az állami beavatkozás kiterjesztésén, a fizetőképes kereslet növelésén, a dolgozók érdekeit szolgáló intézkedéseken alapul, nem vették figyelembe a technológiai modernizáció és a kiélezett nemzetközi verseny szükségleteit. Mivel ez a platform elszakadt a válságkezelés konkrét adottságaitól, sok tekintetben kompromittálta a társadalmi-gazdasági politika baloldali reformista változatát.

A szociáldemokrata pártok befolyásos pragmatikus áramlatai a tőke gazdasági érdekeinek nyomása alatt, bizonyos tömeghangulatok hatására olyan politikát hirdetnek, amely sok mindent a neokonzervativizmustól kölcsönöz. A „szociális monetarizmusnak” ez a politikája gyakorlatilag a gazdasági imperativuszok diktátumából, a technológiai modernizációhoz fűződő érdekek feltétlen prioritásából indul ki, s gazdasági szigor, a szociális programok megkurtítása jellemzi, továbbá a „száraz ágak” (az elmaradott technológiájú ágazatok és vállalatok) visszamet-szése, a magánkezdeményezés előtérbe állítása. Lényegében ez a kurzus vezérli a hatalmon levő szociáldemokrata kormányokat. A szociáldemokrácián belüli jobb-oldali technokrata és neoliberais áramlat konceptuálisan is megfogalmazza ezt az irányvonalat.

Ezzel együtt nem szabad azonosítani a társadalmi-gazdasági szférában követett konzervatív és szociáldemokrata politikát. Míg a neokonzervatív politika közvetlenül tükrözi a monopolizáció érdekeit, addig a szociáldemokrata pártok arra törekednek, hogy minél megfontoltabban figyelembe vegyék az ellentmondásos osztályérdekeket. Ennek megfelelően jóval nagyobb szerepet tulajdonítanak az állami szektornak és az állami beavatkozásnak, még akkor is, ha ez a beavatkozás a korábbiaknál nagyobb mértékben igyekszik ösztönözni a magánkezdeményezést.

A modernizáció és a gazdasági szigor politikájának keretei közt a szociáldemokrácia lényegesen nagyobb súlyt fektet a munkanélküliség elleni harcra (ebből fakad például, hogy minél hosszabb időre igyekszik elnyújtani a válságágazatok felszámolását), valamint az alacsony jövedelműek számára nyújtott kedvezményekre. A szociáldemokrata mozgalom elvileg elfogadja a gazdasági haladás szociális és ökológiai meghatározottságát, a „humánus gazdasági növekedés” eszméjét, amely ellentétes a gazdasági diktátumot hangoztató neokonzervatív esz-

mével. A szociáldemokrácia a „szociális állam” reformjáért, nem pedig felszámolásáért száll síkra, ami egyebek mellett feltételezi a katonai kiadások visszafogását is. Ily módon a szociáldemokrácia végeredményben a jelenlegi feltételek között a tőkés fejlődés olyan változata mellett áll ki, amely számol a tömegek, a társadalom egészének érdekeivel. Mindezt azokban az országokban, amelyek ma a kapitalizmus leginkább reakciós, agresszív erői elleni harc színterei.

3. KOMMUNISTÁK ÉS SZOCIÁLDEMOKRATÁK EGYÜTTMŰKÖDÉSÉNEK PROBLÉMÁI

Az utóbbi évek társadalmi-politikai változásai növelték a kommunisták és a szociáldemokraták közötti együttműködés fontosságát és szükségességét. Minthogy a fejlett tőkés országokban napjainkban hiányzik a szocialista átalakulás perspektívája, a legfőbb vízváltató ma nem a forradalmi és reformista erők, hanem a demokratikus és a reakciós, militarista csoportosulások között húzódik. A védekezésbe szorult, nehéz problémák elé állított munkásosztály számára az akcióegység létfontosságú kérdéssé válik. A munkásmozgalom egyetlen áramlata sem képes rá, hogy saját erejéből biztosítsa a neokonzervatívizmussal szembeni demokratikus alternatívát.

Ugyanakkor a legutóbbi időben a kommunista és a szociáldemokrata pártok közötti együttműködés a legtöbb ország gyakorlatában inkább háttérbe szorult. Közrejátszik ebben a szakadás évtizedeiből örökölt szemlélet, amely az együttműködés feltételeként azt a követelményt támasztja a partnerrel szemben, hogy csatlakozzék a másik politikai vagy ideológiai álláspontjához – vagy pedig az együttműködést pusztán taktikai húzásnak tekinti. Mindez szükségessé teszi, hogy a kölcsönös viszony tapasztalatait kritikus és önkritikus módon értékeljük.

Bár jelenleg hiányoznak az előfeltételek ahhoz, hogy a kommunista és a szociáldemokrata pártok átfogó, közös programok alapján széles körű blokkba tömörüljenek, együttműködésük tere az eddigieknél tágabb lehet. Ide sorolható az együttműködésre készítő legfőbb motívum, a háború és béke problémája, de a neokolonializmus elleni harc, a fejlődő országok problémáinak megoldása is, akárcsak a dolgozók közvetlen érdekeinek védelme, a demokrácia megőrzése és kibővítése, a gazdasági folyamatok ökológiájával és humanizmusával összefüggő, s más kérdések.

E problémák mindegyike számtalan konkrét aspektussal rendelkezik, amelyek önálló kérdésekként fogalmazódhatnak meg és kikristályosíthatják az egység lehetőségét. A tőke neokonzervatív kurzusával szemben álló társadalmi erők jelenlegi megosztottsága megköveteli a baloldali politikai áramlatoktól (mind a munkásmozgalomhoz kötődő, mind az attól független erőktől), hogy nagy erőfeszítéseket fejtsenek ki az együttműködés kialakítása érdekében. A kommunista és a szociáldemokrata pártok viszonyában növekvő jelentőségre tesz szert mind az együttműködés irányainak, mind formáinak és szintjeinek sokfélesége – az egyszerű kapcsolatoktól, a dialógustól, a párhuzamos akcióktól az együttműködés szorosabb és intézményesített formáig.

A strukturális gazdasági válságból, a tudományos-technikai átalakulásból, a technológiai modernizáció társadalmi következményeiből adódó problémák politikai megoldásának megkeresése, a nemzetközi problémák politikai aspektusai Európában – így Nyugat-Európa önállóbb nemzetközi szerepének problémája –

feladatként vetik fel a baloldali regionális együttműködését. Az Európa Parlamentben volt már precedens kommunisták, szociáldemokraták és „zöldek” együttes akcióira.

A nyugat-európai baloldali erők összefogásának eszméje, amelyet támogatnak egyes szociáldemokrata és kommunista pártok (az „eurobal” koncepciója), kísérleti terepül szolgál ahhoz, hogy felkutassák a demokratikus mozgalom és a munkásmozgalom egységének új formáit. Aligha várható e téren a munkásmozgalom történeti szétszakadásának meghaladása, ám joggal reménykedhetünk benne, hogy alapvető politikai erői közt alacsonyabbakká válnak a válaszfalak.

Már ma megállapítható, hogy a szociáldemokrácia soraiban gyengül a szélsőséges antikommunista erők befolyása. Ez leginkább a nemzetközi politika kérdéseiben, különösen a békéért folyó harc kérdéseiben látható. A szociáldemokrata pártok jelentős készséget árulnak el arra, hogy kapcsolatokat építsenek ki a kormányzó kommunista pártokkal, együttesen vagy párhuzamosan lépjenek fel velük a háborús fenyegetés elleni harcban, a nemzetközi helyzet javításáért, a globális problémák megoldásáért.

A szociáldemokrácia antikommunista előítéletei nem zárják ki annak lehetőségét, hogy a kommunistákkal ne csupán a békéért és az emberiség túléléséért folyó harcban működjek együtt, de a burzsoázia politikája, sőt, ideológiája elleni küzdelemben is.

A Szovjetunióban és egy sor más szocialista országban zajló átalakulás és megújulás, a szocialista közösség békeszerető kezdeményezései ösztönzik az antikommunizmus további gyengülését a szociáldemokrácia táborában, a baloldali erők építő jellegű párbeszédét és közeledését. Ebből a szempontból óriási jelentőségű volt a nagy októberi szocialista forradalom 70. évfordulójának megünneplésére Moszkvába érkezett delegációk nem formális találkozója.

A legnagyobb pozitív változás a szociáldemokrácia és a kormányzó kommunista pártok közötti viszonyban észlelhető. Lényegesen összetettebb ennél a szociáldemokrata pártok és saját országuk kommunista pártjainak együttműködése, különösen, ha ez utóbbiak nem képviselnek jelentékeny erőt. Az ilyen együttműködést ellenzik – ha nem is szóban, de a valóságban – egyes kommunista pártok is, attól tartva, hogy bázisukat elnyeli a szociáldemokrácia. Ugyancsak tőlük származik a szociáldemokraták és a kormányzó kommunista pártok közeledésének elutasítása. Az együttműködést akadályozzák a kommunisták soraiban még korántsem meghaladott előítéletek a szociáldemokráciával szemben, amelyek számos publikációban kifejezésre jutnak, köztük szocialista országokban megjelenő kiadványokban is.

A kommunistáknak szükségük van a szociáldemokráciára, mint egyenjogú partnerre. Ennek feltétele, hogy a valódi szociáldemokráciára orientálódjanak, ne pedig arra, amilyenek a kommunisták látni szeretnék. Mind az elméletben, mind a gyakorlatban fontos, hogy minél kevesebb előítélettel, s minél több reális ismerettel rendelkezünk arról a partnerről, akivel kívánatos lenne együttműködést kialakítani. Innen fakad a párbeszéd új kultúrájának igénye.

SZÁNTÓ BORISZ

Társadalmi-gazdasági ellentmondások rendszerelméleti tipológiája

Az ellentmondások problémája régóta kedvelt témaköre a filozófiának. A szociológia inkább a konfliktusok fogalmával operál. A közgazdaságtan elismeri ugyan az ellentmondások és a konfliktusok létét, de gyakorlatilag ezekkel csak szociológiai szempontból számol. Napjainkban, amikor a tudományos-műszaki haladás újabb és újabb ellentmondásokat hoz a felszínre, egyre többen felismerik az áthidaló mechanizmusok, egy-egy gazdasági feladathoz megszerkesztett vagy átvett menedzseri megoldások, társadalmilag elfogadható rendezőelvek és szervezeti-kapcsolati formák jelentőségét. Előmozdítja ezt a szemléleti fejlődést, ha a rendszerelméletet, a komplex funkcionális rendszerek működésének törvényszerűségeit hívjuk segítségül.

A rendszerelmélet okfejtése eltér a társadalomtudományokban megszokott terjengős okfejtési stílustól; a képlethez hasonlítható megállapítások megkövetelik, hogy az olvasó fejtsse meg a jelentésüket, igazolja saját maga számára az állítást. Ez kétségtelenül fárasztóbb folyamat, semmint egy tanulmány gondolatmenetének kognitív, de ugyanakkor elkerülhetetlenül érzelmi megítélése. Az ilyen okfejtés nem a „tetszik–nemetszik” hozzáállást, hanem az „igaz–nem igaz” megítélést kívánja meg. Ennek előrebocsátásával kérek elnézést az olvasótól a szokatlan hangvételért, és ajánlom figyelmébe a köznapi társadalmi gondjainkban eligazodást segíteni akaró elméleti eszmefuttatást.

„Az ellentmondás az igazság kritériuma,
a tévedésé az ellentmondás hiánya.”
Hegel

A fejlődés ellentmondásokkal jár. A társadalmi ellentmondásokat az ember teremti meg, megoldásukról is neki kell gondoskodnia. A haladás folyamata nem más, mint a ciklikusan megjelenő ellentmondások áthidalása, az áthidalás mechanizmusainak folytonos revideálása és megújítása.

Vegyünk szemügyre egy aktuális, a társadalmi-gazdasági életből vett példát: az árrendszer a kínálat és a kereslet között ellentmondást hivatott áthidalni, tájékoztatni hivatott a termelőt a mai igényekről, visszahatva a termelő motivációjára. Az előállító azonban az új terméket nem a mai, hanem a holnapi feltételezett igényekre alakítja ki. A termék ára pedig, a termelést és a piaci elterjedést többnyire évekkel megelőzve, háromnegyed részben eldől a kutatás, a fejlesztés és a tervezés szakaszában, amikor a teljes folyamat ráfordítási költségeinek még csak 5–20 százalékát használták fel, és a termék csak a rajzlapon vagy legfeljebb működő modell formájában látható. A rövid távú érdekeltségeket jelző piac a termék megjelenése utáni kereslet alakulásával visszahat az árra és általában a termelés önköltségének csökkentésére ösztönzi az előállítót. Ez a piac által kikényszerített, többnyire az előállítási eljárás és a termék paramétereinek javítására irányuló műszaki fejlesztés azonban csak korlátozottan fejt ki hatását, és manapság teljességgel elégtelen a versenyképesség megőrzéséhez, ha a konkurencia új fejlesztési eredményekre alapozott újabb és újabb termékekkel hódítja el a vásárlókat. Az árrendszer megoldott egy ellentmondást, de létrehozta a következőt, amely akkor válik nyomasztóvá, fejlődésünk akadályozójává, ha a versenytársak fejlődése a világon olyan gyors, hogy egyszerű önköltségcsökkentéssel, kisebb újításokkal a hasznukat is csak rövid ideig tudjuk megfelelő szinten tartani, s hosszú távú, ambiciózus fejlesztés nélkül előbb műszaki, majd gazdasági tekintetben lemaradunk.

Az új ellentmondás áthidalása új társadalmi-gazdasági mechanizmus alkalmazását teszi nélkülözhetelenné; szakaszos a fejlődés, ciklikus a megújulás.

Minden ötletet, újdonságot, a felismert ellentmondás áthidalásának minden lehetőségét az egyes *funkcionális rendszerek* kizárólag saját tudásuk alapján, saját mai funkciójuk fényében bírálják el, és kizárólag olyan új mechanizmust képesek önállóan alkalmazni, amely konform a funkciójukkal, azaz a rendszer a zavaró tényező hatására alkalmazkodik, miközben bizonyos határokon belül módosítja a szerkezetét és funkcióját. A funkcionális rendszer nem képes jelentősen megváltoztatni saját funkcióját; nem tudja – mint Münchenhausen báró a mocsárból – saját hajánál fogva kiemelni önmagát saját szerkezetének, működési tehetetlenségének parancsoló hatásából. Más dolog, hogy a hierarchiában elhelyezett funkcionális rendszer struktúrája mégis átalakulhat, ez azonban már sajátos mechanizmusok alkalmazásának köszönhető.

Minden funkcionális rendszer *stabilitásra*, önismétlésre törekszik és minden külső vagy belső változtatási kísérletet zavaró tényezőnek tekint; ellenáll neki, megpróbálja kivédeni, és ha a zavaró hatás nem túl nagy, a válságos állapotnak éppen saját *alkalmazkodásával*, kisebb önmódosítással végül is elejét veszi. Ha a rendszer a nagyobb zavaró hatást nem képes „megemészteni”, az ellentmondás antagonisztikussá válik. Ahhoz, hogy egy funkcionális rendszer funkciója és szerkezete lényegesen megváltozzon, esetleg a rendszer elhaljon és átadja a helyét egy másiknak, az alkalmazkodásiküszöb-értéket meghaladó zavaró tényezőre és belső vagy gyakrabban külső hatásmechanizmusra van szükség.

A funkcionális rendszer és a természet közötti konfliktusszituáció (például földrengés, árvíz stb.) ellentmondásnak is tekinthető, ezt azonban nem a rendszeren belüli folyamatok váltják ki, ezért ezt a konfliktust a rendszer szempontjából valósnak, de nem feltétlenül immanensnek kell tekintenünk. Immanens ellentmondásnak nevezhetjük például két funkcionális rendszer vagy a rendszer és egy komponense (alrendszere) közötti konfliktust. Az alkalmazkodás során az ellent-

mondás feloldódik, a funkcionáló rendszerek megtalálják a továbblépés megfelelő módját és formáját. Diszfunkció, diszharmónia következik be viszont, ha az ellentmondást mint zavaró tényezőt nem sikerül elhárítani. A rendszer ez esetben széteshet; széthullása a hierarchiában felette levő funkcionális rendszert is fájdalmasan érinti, hiszen veszélyezteti saját funkciójának teljesítését, gondoskodnia kell a sorból kihulló alrendszer pótlásáról. A rendszer diszfunkciója ugyanakkor a hierarchiában nála alacsonyabb szinten álló alrendszereket is tönkretenné, széthullásra ítélné. Az elhúzódó ellentmondás tehát a fejlődés fékezőjévé válik, a problémaszituáció megoldását a magasabb szintű rendszereknek kell szűkszerűen magukra vállalniuk. Közben, persze, az ellentmondás is deformálódik, a zavaró tényező magasabb szinten más-más formában, de változatlan tartalommal jelenik meg. Az ellentmondás megoldása viszont nem egyszerűen a zavar elhárítását, hanem a fejlődést segítő impulzust is jelenthet a funkcionális rendszer számára.

Kíséreljük meg most csoportosítani, osztályozni a társadalmi-műszaki-gazdasági ellentmondásokat.

Megkülönböztethetjük az ellentmondásokat antagonisztikus vagy nem antagonisztikus jellegük szerint. Az első esetben a megoldás a régi lerombolásával és az új megteremtésével érhető el, míg a második esetben megfelelő mechanizmusok közbeiktatásával a rendszer alkalmazkodásra, szerkezetének, majd funkciójának bizonyos megváltoztatására készíthető.

A társadalmi-gazdasági ellentmondásokat célszerűbbnek tűnik a funkcionális rendszerek működésének fényében osztályozni és vizsgálni, hiszen az ellentmondás nem létezik önmagában, hanem a rendszerek funkcionálásának következménye:

a) *A homeosztázis* és az adaptáció közötti ellentmondás*

Szinonimáiként említhetjük például a következő társadalmi-gazdasági ellentmondásokat:

- a stabilitásra törekvés és az átalakulás kényszere közötti ellentmondás,
- a stagnálás és a haladás közötti ellentmondás,
- a régi szerkezet és az új funkció közötti ellentmondás,
- tárgyasult munka és az élőmunka-ráfordítás közötti ellentmondás,
- a régi, megszokott – rutinszerű eljárások, módszerek, nézetek, és az új közötti ellentmondás,
- a passzivitás és az aktivitás közötti ellentmondás,
- a konzervativizmus és a dinamikus vállalkozás közötti ellentmondás,
- a rövid távú érdekeltség és a hosszú távú célszerűség közötti ellentmondás.

Minden komplex funkcionális rendszer alaptulajdonsága az önfenntartás, a homeosztázis, a kialakult belső életfolyamatok zavartalanságának biztosítása. Az emberi társadalom minden funkcionális rendszere – legyen az a család, a nép vagy a társadalmi érték-előállítás bármely gazdasági kooperatív konglomerátuma – kontinuitásra, létfenntartásra törekszik. A szervezet élete függ attól, mennyire tudja fenntartani belső rendjét, funkcionálásának zavartalanságát. Ugyanakkor ki van téve a külső és belső tényezők zavaró hatásának. A létezéshez szükséges forrásokat (anyagot, energiát) is kívülről szerzi be. A külső zavarokhoz

* Homeosztázis = az élő szervezeteknek a változó külső és belső körülményekhez való alkalmazkodóképessége, amellyel önmaguk viszonylagos biológiai állandóságát biztosítják.

való alkalmazkodás és a homeosztázis fenntartásának mechanizmusai egyszerre érvényesülnek és hatnak a szervezetben, a közöttük megmutatkozó ellentmondás azonban időben szétválasztja a reagálást: a zavar hatására a szervezet alkalmazkodik, szerkezete, majd funkciója bizonyos mértékig módosul, míg a homeosztázis parancsoló igénye újból meg nem merevíti a szervezetet. Mindaddig, amíg az újonnan született ellentmondás nem erősödik fel annyira, hogy a szervezet létét újból fenyegetné; és ez a merev szervezetet újabb módosításra készíti.

b) A „Rész” és az „Egész” ellentmondása *

Szinonimái:

- az egyéni és a társadalmi munka közötti ellentmondás,
- az egyénileg indokolt és a társadalmilag elfogadható ráfordítások közötti ellentmondás,
- az egyéni és a kollektív érdekelttség közötti ellentmondás,
- a vállalati és az állami érdek közötti ellentmondás,
- a szubjektív és az objektív közötti ellentmondás,
- az autonómia és a függőség közötti ellentmondás,
- az önállóság és a centralizmus közötti ellentmondás,
- a verseny és az együttműködés közötti ellentmondás,
- két funkció közötti ellentmondás.

A döntéseiben önálló ember autonóm jelensége e világnak, ugyanakkor szeres tagja kollektívájának, társadalmának. A társadalom saját funkcionálásából adódó „akaratát” a közbeiktatott társadalmi mechanizmusok révén ráerőlteti tagjaira, korlátozza autonómiájukat. Az ellentmondás időben eltolja egymástól az ingert és a reakciót; az ember megőrzi autonómiáját, míg döntéskényszerbe nem jut, a döntés folyamatában mérlegeli az őt befogadni készülő funkcionális rendszer reá osztott feladatát, majd – pozitív döntés esetén – autonómiáját annyira csökkenti, szabadságfokainak számát olyannyira zsugorítja, hogy megfelelheszen a funkcionálás követelményeinek. Egyszerűbben szólva, a közbeiktatott mechanizmusok működésének köszönhetően a szabad akaratú ember is aláveti magát a társadalom akaratának.

Ide kell sorolnunk azt az esetet is, amikor a konfliktus két eltérő vagy egymást részben átfedő, közös komponenssel bíró funkcionális rendszer között alakul ki. Amennyiben a két rendszer nem tagja egy hierarchiának, és nem vetik alá magukat a felettük levő rendszer funkciója szerinti igazságtevésnek, az ellentmondás antagonisztikussá nőhet. Gondoljunk például két ország közötti háborúra. Az ellentmondás áthidalható viszont, ha felveszi az „Egész–Rész” ellentmondás formáját, ha a két szemben álló Rész rendszere, diszharmoniója megzavarja az „Egész” funkcionálását, és az „Egész” kieszközli az ellentmondást áthidaló megfelelő megoldást.

c) A képzelőerő zavara, avagy a szellemi munka frusztráltsága

Az ellentmondásoknak ez a kategóriája sajátosan társadalmi; tulajdonképpen nem teljesen önálló, mert visszavezethető a „Rész” és „Egész” közötti ellentmondásra. Csak azért emeljük ki, választjuk külön, mert az ember egyedülállóan in-

* Nagybetűvel jelzem azt, hogy komplex rendszerekről és alrendszerekről van szó.

tenzív szellemi tevékenysége kiválasztja őt a Természet más élőlényei közül, az ember ötletessége és kommunikációs készsége kovácsolja egybe a társadalmát és készíti azt fejlődésre.

Szinonimái:

- az elképzelés és a megvalósulás közötti ellentmondás,
- a javaslat és a társadalmi beidegződés közötti ellentmondás,
- a szándék és a tett közötti ellentmondás,
- a tetterő és alkalmazásának következménye közötti ellentmondás,
- a tehetség és a közepszerűség közötti ellentmondás.

A céltételezés minden funkcionális rendszernek sajátja, de a társadalmi rendszerekben több elképzelés is előfordulhat, sokféle célkitűzés fogalmazódhat meg, ami a konfliktusoknak csupán intellektuális rendezése esetén is hosszabb egyeztetési periódust és a funkcionálás szempontjából esetleg lényegbevágó, behozhatatlan idővesztéséget okozhat.

A memóriában tárolt vagy közvetlen tapasztalattal szerzett információból eredő jövőkép kidolgozása mindig individuális folyamat, bármennyire is kialakultak napjainkra az ezt szolgáló kollektív módszerek, mechanizmusok. A javaslatot mindig az egyén dolgozza ki és bocsátja a funkcionáló társadalmi rendszer önző ítélőszéke elé. A „Rész” és az „Egész” kölcsönhatásban vannak egymással. Míg az „Egész” a parancsoló homeosztázis követelményével lép fel a „Rész”-szel szemben, a szellemi tevékenységében autonóm „Rész” változtatási javaslataival, deviáns kezdeményezéseivel bombázza az „Egész”-t. Ezek a javaslatok, ötletek a régi, a megszokott belső rend megbontására, megújítására vonatkoznak, tehát zavaró hatást fejtenek ki a funkcionális rendszeren belül. Az önmegvalósítás igényével végzett egyéni szellemi munka elismerésének elmaradása, esetleg elutasítása az alkotó elkeseredettségét váltja ki, motivációját nemritkán negatív irányba módosítja, és ez ellentmondásos helyzetet teremthet közte és a társadalom, illetve a szervezet között. Gondoljunk például a feltaláló kétségbeesésére, akinek a találmányát a társadalom nem ismeri el, vagy azt az eredeti szándéktól eltérően használja; vagy esetleg a művész életunt állapotára, akit a szakma vagy a közönség nem ért meg.

d) *A funkcionális zavar*

Szinonimái:

- a cél és az eredmény közötti ellentmondás,
- az igény és a lehetőség közötti ellentmondás,
- az egyéni és a szervezeti érdekeltség közötti ellentmondás,
- a rendszer és környezete közötti ellentmondás,
- az ember tudata és a megváltozott objektív feltételek közötti ellentmondás,
- a termelés és a fogyasztás közötti ellentmondás,
- a kínálat és a kereslet közötti ellentmondás,
- a felhalmozás és a felhasználás közötti ellentmondás,
- a termelőerők és a termelési viszonyok fejlettsége közötti ellentmondás.

Az ellentmondásoknak ez a kategóriája is részben visszavezethető a „Rész” és az „Egész” viszonyára, jobbra azonban arra az esetre vonatkozik, amikor az ember egyidejűleg két vagy több funkcionális rendszer tagja, komponense, azaz a rendszerek eltérő funkciójából adódó ellentmondás fókuszába kerül, a konfliktus stresszállapotba sodorja, és ez a környezetére is kihat.

e) Az allokáció princípiuma

A tér és idő, az anyag és energia korlátozottan áll minden élő szervezet rendelkezésére, a korlátozott forrásokkal és az idővel való gazdálkodás mindenki számára elkerülhetetlen szükségszerűség, akkor is, ha a forrásokat és az időt egymástól látszólag független, de egy időben létező funkciók között kell elosztani. Az élő szervezetek közötti vetélkedésben nemcsak az marad fenn, aki több forráshoz, nagyobb térhez jut, de aki az idővel is jobban tud gazdálkodni.

Ez a törvényszerűség még nem jelent ellentmondást, de mindenképpen az optimális megoldást, a fennmaradás szempontjából legkedvezőbb arány elérését szorgalmazza, az optimumra való törekvés pedig már önmagában is ellentmondásos, hiszen a kompromisszum kényszerére épül.

Társadalmi-gazdasági vetületben ez az ellentmondás megmutatkozik például:

- a cél és a hozzá rendelt eszközrendszer között,
- a takarékoság és a forrásbővítés között,
- az importkiváltás és a szelektív értéknövelő iparfejlesztés között.

Nem tekinthetjük természetesen az ellentmondások vizsgálatát, osztályozását közel sem befejezettnek, teljesnek, hiszen az egész emberi társadalom nem más, mint az ellentmondások tengere; társadalmi létünk a magunk szülte ellentmondásokkal való állandó küszködés. A felsorolás elegendő viszont ahhoz, hogy észrevegyük a pillanatnyi és a gyökeres érdekek, a rövid és a hosszú távú irányultság életünkben állandóan jelen levő kétpólusú párjait, a lét és a haladás dipóljait. Létezni sem tudnánk – sem mint egyének, sem mint társadalmi formáció – akár a „csak a pillanat számít” állati ösztönöktől nem mentes világában, akár a csak a jövővel törődő öncélú menetelésben. A többnyire heterogén, kevert, egymást átfedő, megoldódó és újra megjelenő ellentmondások dipóljaival kell élnünk, egyensúlyt kell fenntartanunk, ehhez kell méreteznünk a társadalmi-gazdasági mechanizmusainkat is. „Az ellentmondás megoldható, de feloldhatatlan. Megoldott állapotában újraszületik, és új megoldás felé hajszol” – írja találóan Vitányi Iván.

Fejtegetéseinkben, illetve az ajánlott tipológiában a rendszerelméleti fogalmak (funkció, struktúra) óhatatlanul keverednek a filozófiai fogalmakkal (lét, tett, társadalom), és ez önmagában is paradox helyzetet teremt, törvényszerűen ellentmondást visz az ellentmondások tipológiájába is. Ez az ellentmondás kétségtelenül valós: a funkcionális zavarok kategóriájába sorolható (egyszerre kellene megfelelni a filozófia és a rendszerelmélet követelményeinek), és elvi problémát jelez, hogy a konkrét funkcionális rendszerek fogalmai mai elméleti felkészültségünkkel nehezen vihetők át a filozófiai absztrakciók szintjére. Mind a filozófia, mind a rendszerelmélet elkülönült hatásköröket tud magáénak, pedig egyazon valóság megismerése a céljuk. A valós problémát a közvetítést segítő operacionalizálási módszerek hiánya okozza. E hiány következtében az ellentmondást vagy azzal oldjuk fel, hogy megállapítjuk a kezelhetetlenséget és ebből az összeférhetetlenséget; vagy – másik végletként – esetleg elvetjük, bagatelizáljuk az ellentmondás szerepét. Elméleti készleteink fejletlenségét nemegyszer a valóság területi szektorális bontásával és szétválasztásával hidaljuk át. Látnunk kell természetesen ezt az elvi problémát, fel kell emelnünk elméleteink eszköztárát a korhoz, de egyide-

jűleg gyakorlatiasabbá kell tennünk a konkrét funkcionálás megítélését, feltételeinek alakítását is.

Társadalmi és gazdasági fejlődésünk megítélésénél kiegyensúlyozatlan, csupán szélsőséges esetekkel számoló képet kapunk, ha kizárólag a konfliktus és ellentmondás nélküli állapotot tartjuk kívánatosnak, és észleléseinket, beavatkozási javaslatainkat is, ha egyáltalán megfogalmazódnak, ahhoz mérjük. Az is szélsőséges azonban, ha a kavargó, turbulens válságokkal és antagonisztikus ellentmondásokkal telített társadalmi állapotban látjuk a haladás jelét. A valós helyzetek jobb megítélését és a helyes döntéshozatalt szolgálja, ha mindig számolunk az ellentmondások létevel, tudatosan felmérjük hatásukat, és a funkcionális rendszerek objektív működési törvényszerűségeivel számolva választjuk ki az ellentmondások ellensúlyozásához a legmegfelelőbb társadalmi-gazdasági mechanizmusokat, keressük az új megoldásokat.

műhelytanulmányok

ÚJ KIADVÁNYUNK

Laki László

**Az alacsony iskolázottság
újratermelődésének
társadalmi körülményei
Magyarországon**

196 oldal, 56,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
BUDAPESTI KERÜLETI,
MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

SZIGETI PÉTER

A politizálódási folyamat jellemzése és jelentősége

Minden társadalom életében tapasztalati úton is érzékelhető és elméletileg is feltárt jelenség, hogy a népesség különféle csoportminőségekre tagolódik. A népesség sokféle megoszlása (így a társadalmi struktúrában elfoglalt hely, a világnézeti, politikai, szokás- és erkölcsi rend szerinti megoszlás, a divatjelenségek megoszlása, a város és a falu közötti népességmegoszlás stb.), közel sem azonos súlyú szerepet játszik a társadalmi életben. E tanulmányban *a politikai tagoltságot eredményező politizálódási folyamatot fogjuk kifejezni, mint a társadalom és az állam közötti sajátos közvetítési folyamatot.*

Kitüntetett szerepe van minden másfajta tagoltsághoz képest a társadalom alaptagozódását jelentő *szociális* struktúrának. Ezen a népesség osztályokra, rétegekre és csoportokra tagolódását értjük – a tulajdoni, elosztási és munkamegosztási viszonyok történetileg adott fokának függvényében, tehát az adott gazdasági fejlettségi fok és adott szintű munkamegosztás bázisán nyugvó népességmegoszlást. Az analízis kedvéért egyelőre elvonatkoztatunk attól, hogy ebbe a mindenkori politikai erőviszonyok is belejátszanak, hogy ezáltal kidomboríthassuk: a politizálódás a sui generis politikum előtt kezdődik, mert társadalmi tényezőkn, a „societas civilis”-en nyugszik, s ezért a specifikus politikai mozgásformák csak viszonylagosan önállóak. A társadalom teremti meg a politikum lehetőségét; de nem azonos annak valóságával.

A társadalom *politikai* tagozódásán nem értünk mást, mint az egymástól eltérő politikai irányzatok megnyilvánulásait, megjelenési formáit: politikai mozgalmakat, pártokat, szervezeteket, érdekközlőket. A társadalmi tagozódás strukturális egységei (osztályok, rétegek, csoportok) és a politikai tagoltság egységei (mozgalmak, pártok, szervezetek) között soha sehol nincs közvetlen megfelelés: sem számbelileg, sem lényegileg. Nincs, mert a társadalmi és politikai tagoltság között nem egyszerűen leképezési viszony áll fenn. Például a fejlett tőkés országokban sem a burzsoáziát, sem a munkásosztályt, de a parasztságot, kisburzsoáziát, értelmiséget stb. sem egyetlen politikai irányzat képviseli. Azaz a politikai irányzatok harca nem redukálható sem az alapvető osztályok közötti harcra, sem pedig az osztályok, rétegek, csoportok tagozódásának közvetlenül megfelelő irányzatok harcára. Egy-egy szociális csoport képviseletét több politikai irányzat vállalja fel programjában és tevékenységében; s megfordítva, a szociális csoportok létszáma nem rendelhető hozzá homogén módon valamelyik politikai irányzathoz.

Ha az állampolgár politikai magatartásának aktivitási foka felől nézzük a kérdést, úgy azt látjuk, hogy még a forradalmi helyzetekben és forradalmak idején is a népességnek mindössze egy kis része folytat tényleges politikai tevékenységet. Azaz a népesség és a politikai népesség nem esik egybe.

Tehát akár a társadalmi tagoltság és a politikai tagoltság közötti arányokat, akár a népesség és a politikai népesség kiterjedését nézzük, azt láthatjuk, hogy nincs közöttük közvetlen megfelelés.

Elutasítjuk tehát azt a vulgáris felfogást, amely a politikát kizárólag osztály- és rétegszempontra redukálja; ennek alapján a társadalmi és politikai tagozódás eltérése megmagyarázhatatlan marad.

A fenomenológiai problémaexpozíció után épp abban jelölhetjük meg további feladatunkat, hogy a politizálódási folyamat jellemzésén keresztül tisztázzuk a társadalmi és politikai tagozódás közötti viszony kategoriális tartalmát.

Kiindulópontunk a társadalmi struktúra, a strukturált társadalom léte. Menyiben tartalmaz politikumot a népesség osztályokra és rétegekre tagozódása? Van-e politikailag releváns mozzanata a társadalmi struktúrának? Azt gondoljuk, hogy a marxista társadalomelmélet egyik nagy újítása abban volt – és jelenkori fölénye a polgári gondolkodás nem egy irányzatával szemben abban van –, hogy az osztály-réteg tagozódást nem egyszerűen a népesség sokasági megoszlásának formális tipológiája, rendezése értelmében fogja fel. A marxi osztályelmélet az adott társadalomalakulat szerkezeti pozícióit nemcsak leírta, hanem a társadalmi létviszonyok bizonyos konzekvenciáit vonta le az osztályok politikai cselekvésére nézve.¹ Ez a felfogás eleve *nem redukálja a politikumot az állampolgár és a hatalom közötti viszonyra*, ahogy ezt a klasszikus liberalizmus és a neokonzervatív ideológia teszi. A fennálló megváltoztatására, illetve fenntartására vonatkozó politikai cselekvések alapvetően a társadalmi struktúrából értelmezhetőek. Osztályok, rétegek szükségletkielégítési törekvései, érdekei – s itt nemcsak anyagi, hanem társas-közösségi, pszichikai, emocionális és intellektuális szükségleteiről is szó van – jelölik a szükségletkielégítés irányait, s így nem közömbösek az osztályok, rétegek magatartására és gondolkodásmódjára nézve. Mindebből nem következik, hogy az osztálytagozódás közvetlen következményeként, automatikusan adódnának a politikai elképzelések, magatartások. Mert amennyire igaz, hogy a társadalmi struktúra érdekviszonyai alapvető politikai mozzanatot tartalmaznak, annyira hamis megfordítani az összefüggést, s azt állítani, hogy a politikai folyamatok csak a társadalmi struktúra érdekviszonyainak kifejeződései.² Másról és többől is szó van.

A társadalmi struktúra immanensen tartalmaz politikumot, de csak magánvaló formában, nyers szükségleti formában. A politikai erőcsoportok léte szempontjából ez még csak a lehetősége s nem valósága szerint politizálódott érdek. Az osztályok, rétegek, csoportok közötti társadalmi *különbségek* történeti mozgásukban nem maradhatnak meg e különbségek közömbös – bár már ezzel is eltérő minőségeket elválasztó – szintjén, hanem túlnőnek ezen. Egymáshoz képest *ellentétes*, sőt – ha nincs közöttük közvetítő közép – az *ellentmondás*-viszony esetében egymással szemben polárisan is kizáró helyzetbe kerülhetnek. Miért fejlődhet a *különbség* *ellentét*té és *ellentmondás*sá a szociális csoportok között? Egyrészt a *szükségletek természete* miatt, másrészt – s ez a domináns mozzanat – a *többségtérkép elcsajátítási módja* miatt. A rendelkezésre álló javak – bővülő történeti reprodukció esetén is – mindig korlátozottabbak, mint a szükségleti igények,³ mert minden kielégített szükséglet egyben új szükségletet szül.⁴

Ha bizonyos társadalmi feltételek (más osztályok vagy csoportok) valamely szükséglet kielégítését akadályozzák, akkor manifesztálódik az érdek, konfliktushelyzet áll elő. Ha például egy társadalmi csoportnak az intellektuális megismerés iránti szükségletét az adott oktatási rendszer „elitista” szelekcióval gátolja, akkor ez a szükségletkielégítési ellentét politizálódhat. Tehát nemcsak a gazdasági és az anyagi szükséglet, hanem az intellektuális és morális szükségletek kielégíthetlensége is politizálódhat.

A társadalmi létet mindenkor véges készletek és azt felülmúló szükségletdinamika jellemzi. Elvileg nem lehet telítettség, mert a szükségletfajták végtelen progresszusa és az erőforrások véges készlete áll szemben egymással. Ha végtelenek lennének a szükségletkielégítés forrásai, akkor nem lennének konfliktusok, s nem lenne érdek sem. Mint ahogy ott, ahol aktuálisan a kielégítettség állapota áll fenn, nincs is érdekmotiváció. A szociális csoportok szükségleti igényei ott válnak érdekke és ezzel a politikai cselekvés mozgatórugójává, ahol a szükségletkielégítésben konfliktusos helyzet jön létre közöttük: ez legalábbis érdekellentétet jelent. A szükségletkülönbségek önmagukban még nem jelentik a politikai cselekvés mozgatórugóját, hiszen egyetlen társadalom sincs állandóan a „Bellum omnium contra omnes” állapotában. Ahol a véges készleteknek osztálytársadalomban – a termelési eszközökhöz való tulajdonviszony alapján – szükségképpen egyenlőtlenül megoszló *elsajátításáról* van szó, ott az érdekkonfliktusok még szélesebb és mélyebb dimenzióban jelennek meg. Ahogy Marx a politikai forma gazdasági forma általi meghatározottságát az elsajátítás felől megfogalmazta: „Az a sajátos gazdasági forma, amelyben a meg nem fizetett többletmunkát a közvetlen termelők közül kisajtolják, meghatározza az uralmi és szolgasági viszonyt, ahogyan az közvetlenül magából a termelésből kinő és meghatározó módon ismét visszahat erre. De ezen a formán alapul a gazdasági, magukból a termelési viszonyokból kinövő közösség egész alakzata s ezzel egyszersmind a sajátos politikai alakja is. Mindig a termelési feltételek tulajdonosainak a közvetlen termelőhöz való közvetlen viszonya – e viszony mindenkori formája természetszerűen mindig a munkamód meghatározott fejlettségi fokának, ennél fogva a munka társadalmi termelőerejének felel meg – az a viszony, amelyben az egész társadalmi szerkezetnek, és ennél fogva a szuverenitási és függőségi viszony politikai formájának is, egyszóval a mindenkori sajátos államformának a legbensőbb titkát, rejtett alapzatát megtaláljuk. Ez nem akadályozza annak, hogy ugyanaz a gazdasági bázis – fő feltételeiben ugyanaz – számtalan különböző empirikus körülmény, természeti feltétel, faji viszonyok, kívülről ható történelmi befolyások stb. következtében végtelen sok változatot és fokozatot mutathat megjelenésében, amelyeket csak ezeknek az empirikusan adott körülményeknek az elemzése útján lehet megérteni.”⁸

A társadalmi struktúrában elfoglalt helyzet tehát megszüntethetetlenül magában foglalja az érdekmozgást. Azonban nemcsak a társadalom szociális tagozódása következtében keletkeznek érdekviszonyok, hanem sajátos érdekviszonyokat jelentenek a területi és regionális fejlettség szintkülönbségéből fakadó érdekek; a demográfiai csoportok érdekei (nemzedékek és nemek között); a nemzetiségi és etnikai, vallási-kulturális közösségi, továbbá nemzeti érdekek. A tapasztalat szerint különféle – elméletileg nehezen általánosítható – partikuláris érdek sokfélesége található meg társadalmi létben.

A társadalmi struktúrától függetlenül keletkező érdektípusok esetében is figyelembe kell vennünk az érdekmozgás objektív dialektikáját. Egy jelenség fejlődés-

pályája leírható az *érdekazonosság-különbség-ellentét-ellentmondás* mozgásformájában, ez a változó társadalomtörténeti korok, korszakok függvényében relatív – azaz változó centrumú – viszonymeghatározottságot eredményez.

A különböző érdektípusok közös jellemzője, hogy potenciális politikumot tartalmaznak. Ahhoz, hogy az objektív érdekek egyéni érintettjei valóságos eredményt érjenek el helyzetük kedvezőbbé tételében, a primér, még nem tudatosult érdekeknek át kell menniük egy felismerési és szerveződési, politizációs folyamaton. Az érdekek objektivitása az érintett individuumok szempontjából azt jelenti, hogy spontán-tudattalan formában cselekvésre motiváló hatásuk van. Mindaddig, amíg a társadalom képes az egyén szükségleteit kielégíteni, vagy ennek a lehetőségét még nem zárja ki, addig az állampolgár toleráns, közömbös, elfogadja a fennálló állapotokat. Ha viszont ez a lehetőség nincs meg, és nem pusztán egyesek esetében, hanem azonos helyzetben levő sokaság esetében, akkor az egyén kezdi felismerni problémájának önmagán túlmutató, csoportot érintő jelentőségét. A közös érdek meglétén, a sokaság viszonylag homogén helyzetén kívül szükséges még, hogy a sokaságot alkotó egyének között legyen kommunikációs csatorna, információcsere, tapasztalatátadás. Ezt a közvetítést a korábban kialakult politikai intézmények preformálják, szelektíve befolyásolják. Ha ez területileg és (vagy) időbelileg megosztottan jelentkezik, vagy hatalmi eszközökkel megosztják, úgy az érdekérvényesítési törekvés, politizálódás nem jöhet létre, elakad, mert a tudatosítás, az érdek politizálásának előfeltétele ki van zárva. A szétszórt sokaságot össze kell fogni, helyzete tudatára kell ébresztetni és meg is kell szervezni ahhoz, hogy érdekérvényesítési képességre tehessen szert. Ameddig az egyén individualitásának előtérbe helyezésével reális kiútkeresés előtt áll, addig nincs szó politizációról, mert ennek legáltalánosabb értelmében eszközfunkciója van. (Speciálisan azonban a politika is belső szükségletté válhat, ekkor már nem a szükségletkielégítés eszköze, hanem a társadalmiság-közösségiség feletti tudatos uralom igénye).⁶ *A politizáció akkor kezdődik*, amikor az objektív ellentétek következtében az *érdekérvényesítés kollektíve fogalmazódik meg* – a csoportszinttől a rétegeken és osztályokon át egészen a még szélesebb tömegmozgalmagig. A társadalom szociális tagoltságától függetlenül keletkező sajátos érdektípusoknál is akkor jelenik meg a politizálódás mozzanata, amikor az ágazati, etnikai, regionális stb. ellentétek kollektív szükségleteket érintenek, s ennek felismerésén keresztül fogalmazódik meg az érdekérvényesítési törekvés a tudatosság és cselekvőképesség különböző fokain.

A politizációs folyamat közbenső – második – szintjén, *amikor az érdekek artikulált formát öltenek, jelennek meg a politikai tagoltság egységei*: mozgalmak, pártok, irányzatot megtestesítő csoportosulások, nyomáscsoportok. Az érdekek képviselőite felől nézve közös tulajdonsága minden formának, hogy artikuláltan törekednek az érdekérvényesítésre: megfogalmazzák csoporttudatukat („Mi”-tudatukat) és szervezetileg is intézményesednek. A közöttük levő különbségre itt nem térünk ki, ezek a szakirodalomban megtalálhatók.⁷

A politikai tagoltságon belül sajátos, kitüntetett szerepe van a pártjellegű tagoltságnak ezt Lenin a következőképpen fejezte ki: „Tudjuk, hogy a pártokra való tagozódás a politikai fejlődés feltétele s egyszersmind mutatója is. Minél fejlettebb, felvilágosultabb, tudatosabb valamely nép, vagy valamely osztály politikai szempontból, általános szabály szerint annál magasabb színvonalon áll a pártok szerinti tagozódás szempontjából. Ezt az általános szabályt minden civilizált ország tapasztalata igazolja. S az osztályharc szempontjából érthető is, hogy ennek

így kell lennie: a pártönkívüliség vagy a határozott pártállás hiánya, a pártokba való szervezettség hiánya osztályingadozást jelent (a legjobb esetben; a legrosszabb esetben ez a fogyatékoság azt jelenti, hogy politikai szédelgők becsapják a tömegeket – ez nagyon jól ismert jelenség a parlamentáris országokban).⁷⁸

A politizálódási folyamat e második szintje (ahol a tagoltság intézményesülten megjelenik) csak átmenetet képez a kifejlett forma, a magáért való politika szintje felé haladva. Mint láttuk, az érdekellentétek a maguk objektív mivoltában csak a politikum potenciális létét jelentették. Kollektív törekvéssé, érdekérvényesítési igényné válva közbenső, átmeneti szintet foglalnak el a potenciális politikum és a politikum kifejlett, magáért való léte között. Közvetítő az átmenet, mert egyfelől a nyers formákból a kollektivitáson keresztül érdekérvényesítésre tör, tehát már artikulált; másfelől viszont ez az érdekérvényesítési törekvés még nem jelent eredményt, még nem jelenti a hatalmi viszonyok befolyásolását, megváltoztatását, ezen keresztül a szükségletkielégítésben való kedvezőbb helyzet elérését, a felépítményből az alapba visszavezető utat. *A politika magáért való formája az osztálytársadalmi viszonyok befolyásolása*, azaz a valóság mint eredmény, s nem mint lehetőség. Ezzel a folyamat lezárul: az objektív érdekek a politizálódási folyamat mindhárom szakaszán átmenve, saját alapjukra, társadalmi létviszonyaikra hatnak vissza, hogy a folyamat más kiindulópontból, más tartalommal és artikulációval kezdődjön előlről.

A politikai irányzatok tevékenysége a hatalom befolyásolására irányul: a hatalom megszerzésére vagy a hatalom birtokában annak fenntartására. A politikai hatalom definíciója szerint az osztálytársadalmi integráció feletti rendelkező erő, s mint ilyen, egyetlen a társadalomban. A hatalmi döntésbefolyásolást mint eredményt – s nem pusztán mint lehetőséget és szándékot – ezért tekinthetjük a politikum kifejlett, magáért való formájának. Ha egy politikai irányzat elérte a politikai-hatalmi döntésbefolyásolást, akkor a társadalmi viszonyokban elfoglalt szükségletkielégítési pozícióját a leghatékonyabb determinánson keresztül változtatta meg. Persze a leghatékonyabb determináns sem jelent mindenhatóságot. A politikai hatalom csak a társadalmi alakulat adott fejlettségi foka által meghatározott keretek között változtathatja meg, teheti kedvezőbbé vagy kedvezőtlenebbé az adott társadalmi osztály, réteg helyzetét, s módosíthatja ezáltal a fennálló uralmi viszonyokat.

A politikai hatalmat gyakorló párt vagy koalíció a politikai erőviszonyok alakításához sajátos eszközrendszert alkalmaz. Ezek az eszközök a hatalom attribútumainak tekinthetők. Négy ilyen attribútum biztosíthatja a makrotársadalom feletti rendelkezést. Jelzésszerűen kifejtve ezek a következők.

1. A tényleges erőszak és az erőszakkal való fenyegetés, az államszervezet és a jogrendszer tevékenységeként realizálódik. Az erőszak-érvényesítés fontos képessége egy politikai hatalomnak.

2. A társadalmi elosztási viszonyok feletti rendelkezés szubjektív mozzanata: javak szelektív juttatása, illetőleg megvonása. A termelési, elosztási és forgalmi viszonyok objektív feltételezettségén, az elsődleges elosztás gazdasági törvényszerűségein, a társadalmi formációra jellemző sajátosságokon túlmenő újraelosztási tevékenység a hatalom nélkülözhetetlen tulajdonságaként tekinthető.

3. A tekintély- (presztízs)viszonyokat alakító hatás. Szakmák, társadalmi csoportok anyagi és erkölcsi alul- vagy túlbecsülése (erőszakos, elosztási vagy ideológiai eszközök használatával).

4. Az ideológiai harc befolyásolása az „ideológiai államapparátusokkal”.

A politikai hatalom ezen attribútumai, amit eszközrendszerként használ az adott hatalom, lehetővé teszik annak integráló-dezintegráló tevékenységét, a politikai stabilitás fenntartásán keresztül a rendszerstabilitás fenntartását, „az osztályharcnak a rend keretei közé szorítását” (Engels). Hogyan hat a politikai erőviszonyokra a hatalom, a maga eszközein keresztül?

Egyrészt integrálhatja saját potenciális szövetségeseit, széthúzó tendenciák esetén az érdekkonfliktusok feloldásával, érdekegyeztető, szelektív rangsoroló döntésekkel. Ehhez az integrációhoz meg kell találnia azt a politikai alternatívát, amely képes az érdekellentétek sokféleségét minimalizálni. Másrészt a szövetségeseinek objektíve meg nem nyerhető mozgalmakat, pártokat a hatalom dezintegrálni törekszik: vagy a politizálódásuk alapjául szolgáló szükségleteik részleges kielégítésével, vagy érdekérvényesítési törekvéseik megosztásával; az engedményektől kezdve az információáramlás blokkolásán át az illegalitásba szorításig és a vezetőkkel szembeni fizikai erőszakig.

A kiút lehetőségeinek értékelése, egy adott helyzetben a politikai alternatíva eldöntése mindig mozgásba hozza a már meglevő politikai tagoltságot. Úgy is mondhatnánk, hogy egy politikai alternatíva körül újjászerveződnek a politikai erők, mozgalmak, pártok, nyomáscsoportok, közvéleményi megnyilvánulások, s politikai erőviszonyokká válnak az adott társadalmi, gazdasági és külpolitikai viszonyok politizációs fokának eredőjeként.

Láttuk az eddigiekben, hogy a politikai tagoltság nemcsak a társadalmi tagozódástól, de az érdektagoltság összképétől is eltér, s rámutattunk egy adott helyzet politikai alternatívájának a meglevő politikai tagoltságot átrendező, erőviszonyokká transzformáló szerepére. Egy adott helyzet politikai alternatíváinak érzékelésében, feldolgozásában és stratégiai, taktikai követelményeinek megállapításában fontos szerephez jut az ideológia, mint „... a valóság feldolgozásának a formája, amely arra szolgál, hogy tudatossá és cselekvőképessé tegye az emberek társadalmi gyakorlatát”.⁹

A tudatosítás és a cselekvőképesség egyaránt fontos szerepet játszik a politizálódásban. Hogy az osztályérdekek, rétegérdekek és speciális érdekek egymást keresztező komplexumból a tudatosítás során az osztályjellegű politikai mozgalmak és pártok képesek-e megragadni az érdekkomplexum túlsúlyos mozzanatát (amely ezáltal elrendezi annak belső szerkezetét), ez nagymértékben az ideológia függvénye. Ahogy nincs politikamentes érdek, abban az értelemben, hogy az érdekek politizálódáson mennek át, éppúgy nincs ideológiamentes politika sem, mert a politikai irányzat praxisa kiküszöbölhetetlenül függvénye ideológiájának, helyzetészlelésében, értékelésében, céltételezésében.

A tudatosítás pusztán visszatükröző, passzív mozzanatán azáltal megy túl az ideológia, hogy cselekvési programot ad. Gondolati aktivitás és alkotás szükséges a cselekvőképességhez, ami nem lehetséges értékmotivációk nélkül.

Az ideológiák osztályelkötelezettsége folyamatos kontroll alatt van a politikai irányzatok gyakorlatában (s ez nemcsak történeti keletkezésükre áll), s ezáltal van közvetett visszajelzés az osztály- és érdekkötöttséghez. Mégis döntően két oka van annak, hogy egy-egy osztályt több ideológia jegyében lehet szervezni.

Először is a társadalmi lét szakadatlan történeti reprodukciójában a mindenkori „itt és most” helyzetek nyitottak: mindig tartalmaznak alternatívákat (legfeljebb határesetként van elzáródás, azaz teljes determináltság). A mindenkori „új” mozzanat belépésével az ideológiák igazoltsága, legitimálása megkérdőjeleződhet, s ezen keresztül tér nyílnak a konkurens ideológia befolyásának. A burzsoázi-

át több évszázada végigkíséri, hogy azonos osztályérdekek képviselőit eltérő változatai alakulnak ki: liberális, radikális, konzervatív, nemzeti, keresztény mozgalmak és pártok, sőt a második világháború után a szociáldemokrácia egy része is ide sorolható. Aligha értelmezhető ez a jelenség a taktikai munkamegosztás körében vagy az ideológia tradicionális kötöttségének és adaptációs készségének mozgási keretében.

Másodszor a „minden kor uralkodó ideológiája az uralkodó osztály ideológiája” gondolat érvényességéről van szó. Nem abban az értelemben beszélünk ideológiai monopóliumról, hogy ezáltal megszűnne az osztályuralomra jellemző alternatív ideológiák léte. Minden elnyomott osztály kitermeli saját ideológiáját és ethoszát. De hogy a társadalmi térben milyen arányban oszlik meg a valóságot megmagyarázó, célokat kitűző és cselekvésre motiváló ideológiák aránya, azt az intézményi feltételek (oktatási rendszer, kommunikációs eszközök) birtoklásán és a társadalmi tudás és információ szelektív áramoltatásán keresztül nagymértékben befolyásolni lehet. Ennek eredménye segítheti elő az uralkodó osztályok ideológiai hegemoniáját, annak tartósítását és az ellenzéki erők politikai megosztását.

Összefoglalásként azt mondhatnám: ahol az érdekviszonyok politizálódási folyamata alulról felfelé megindul, s ez összetetalázkodik az ideológia felülről lefelé futó hatásával, politikai irányzat és politikai tagoltság keletkezik. A politikum és a politikai tagoltság a társadalmi lét relatíve autonóm dimenziója. Megszüntethetetlenül a társadalmi formáció osztályuralmi viszonyain alapul, de abból nem vezethető le közvetlenül, abban nem foglaltatik benne, mert többletet tartalmaz: az érdekek speciális típusait, az ideológiai faktort és a hatalmi faktor integráló-dezintegráló hatásainak eredményét.

A hatalmi faktor jelentőségét világítja meg az a szabályszerűség, hogy egy olyan hatalom, amelyik többé már nem képes berendezkedése bázisán az integrációt előmozdítani, adekvát döntéseket hozni, az – nem szándékoltan, de törvényszerűen – szervezi meg maga ellen a társadalom többségét (legalábbis a politikai közösség minőségi többségét, amely nem szükségképpen jelent terjedelmi és abszolút többséget). A széthulló, elhasználadott hatalommal szemben fellépő „negatív egységek” ismétlődő jelenségei a politikai életnek. Az 1789-es „harmadik rend”, vagy a Lengyelországban az 1980-as nyári „negatív egység”, amit minimális egyetértés tart össze, rögvest *polarizálódásnak* indul, mielőtt közvetlen célkitűzését elérve felvetődik a „hogyan tovább”, az új politikai alternatíva kérdése. Ha forradalomról van szó, akkor a polarizáció *radikalizálódást* jelent, az Engels általánosította „ingatúllengés” szabályszerűsége miatt, amit Rosa Luxemburg oly mélyen elemzett *Az orosz forradalom* (1918) című írásában.

Elemzésünkben áttekintettük a politizálódás összefolyamatát a maga általánoságában, elvonatkoztatva azon politikai rendszerektől és társadalmi formációktól, melyek körülményei között e folyamat különossége érvényesül. Az elemzés alapján a társadalom szociális tagozódásától függő és attól függetlenül meglevő érdektípusokat vettük. Alapul szolgált Marx megkülönböztetése a magánvaló és magáért való osztályról, amelyet a politizálódási folyamat különös, kitüntetett szerepet játszó eseteként fogtunk fel és általánosítottuk, kiterjesztve a politika összefolyamatára. Megengedhetőnek tartjuk e kiterjesztést, hisz az „an sich sein” és a „für sich sein” princípium az eredeti, hegeli intencióval szerepel Marxnál az osztállyá szerveződésre vonatkoztatva, s így, mint egy folyamat kifejtetlen és kifejtett stádiumának, a kezdetnek és a kifejtett formának a különbségét kifejező kategória, átvihető a politikai jelenségek egyéb megjelenési formáira.¹⁰ Továbbá

gyümölcsözőnek bizonyultak számunkra A. Gramscinak a társadalmi erőviszonyok politikai erőviszonyokká transzformálásáról szóló fejtegetései, éppúgy, mint a civil társadalom és a politikai állam között elhelyezkedő „politikai társadalom” szintjének tételezése, noha a fokozatok kérdésében eltekinthettünk az ő megoldásaitól.¹¹ Termékeny ösztönzést adott Claus Offe ismert tanulmánya (Politikai uralom és osztálystruktúrák. A későkapitalista társadalmi rendszerek elemzéséhez¹²), amely az érdekszerveződés két konjunktív feltételét állapítja meg: 1. a szervezhetőséget és 2. a konfliktusképességet. Mivel azonban a tapasztalatok szerint az Offe által nem szervezhetőnek (vagy csak nehezen szervezhetőnek) tartott, a piaci és a piaci és elosztási viszonyok körén kívül elhelyezkedő általános emberi szükségletek is de facto politizálódnak (például a környezetvédők, alternatívok vagy a békemozgalmak stb.), továbbá az úgynevezett „konfliktusképtelen”, a teljesítmény-visszatartással meggyőzően fellépni nem tudó társadalmi csoportok (tanulók, nők, munkanélküliek stb.) is kialakítanak saját arculatú politikai mozgalmakat, ezért – megítélésünk szerint – az Offe által alkalmazott megoldásnál átfogóbban, szélesebb alapon kell felvetni a politizáció problémáját: a szükséglet-érdek-társadalmi formáció bázisán, a „societas civilis” kategóriája alapján. Mivel Offe a politizációt csak az érdekközficióknál írja le, s az általa is legfontosabbnak tartott pártformánál ezt nem tette meg, űrt hagy maga mögött.

Valószínűleg elfogadható megoldás, ha úgy fogjuk fel: az érdekközficiók és korporatív típusú képződmények a politizálódási folyamat dinamikájában mindig kevésbé általános tartalmakat hordoznak, mint a tartós életű mozgalmak, pártok, ahol a szerveződés heteronóm érdekdimenziókat képes egyesíteni – szemben az előzőekkel, amelyek homogénebbek, de részlegesebbek. A mozgalmi (párt) típusú integrációk a politika előtti világ (a társadalom) viszonyrendszerére – a berendezkedésre – vonatkoztatva teremtenek eszmeközösséget, identitást. Tehát a társadalmi csoportok között „a szociális térben” (K. Mannheim) nem feltétlenül és nem elsősorban az egyedi empirikus érdekérintettség motiválja a mozgalmi és párt típusú identitást, szemben az érdekközficiókkal, ahol döntően és elsősorban erről van szó.

A politizálódás társadalmi funkciója az érdekek kifejezése, felszínre hozása, az optimális döntéshozatal feltételeként. Ha egy politikai rendszer nem ad lehetőséget az objektíve meglevő érdekek kifejezésére és a hatalmi döntéshozatali folyamatokba való bekapcsolódásra, akkor eleve gyengíti a társadalmi stabilitáshoz vezető tényezők egyikét, de ez nem jelenti, hogy megszüntetné ezen érdekeket. Ezek nem hunynak ki, hanem látens módon továbbélnek és feszültségek forrásává válnak. Ha felhalmozódnak, akkor a részkonfliktusok, partikuláris érdekek konfliktusai is a rendszer egészét fenyegethetik. Létrejöhet a „szembekötődsdi” Gramsci által emlegetett jelensége. A vezetés nem tud mit kezdeni a láthatatlan és illegális módon ható érdekekkel, s azok kezelhetetlenné, kiszámíthatatlan hatásúakká válnak. Elvileg is lehetetlenné válik a rendelkezésre álló erőforrások optimális elosztása, a mindennapi élet immanens spontaneitásából kiemelkedő társadalmi konfliktusok felismerése, gyors és fájdalommentes feloldása. Arról nincs szó – mint ezzel sokan hibásan érvelnek –, hogy ha mindig minden érdek kifejeződne, akkor ezeket ki lehetne elégíteni, s így a társadalmi stabilitás állandósulhatna. Nem lehet erről szó, mert a rendelkezésre álló erőforrások körét az érdekérvényesítés szabadságfokának növekedése önmagában nem bővíti, nem szünteti meg tehát a politizálódás létalapját, az erőforrások mindenkorli korlátozottságát. Épp ezért az érdekérvényesítés mindenkorli korlátozása is része a politi-

kai folyamatoknak. A döntéshozó központok megalapozott döntéseket, a pártok tartós szövetségi politikát csak a kezelhető, tehát extenzitásban és intenzitásban is kifejezett, számba vett, intézményesült politikai tagoltság nyomán hozhatnak, építhetnek ki. Akkor, ha a társadalmi nyilvánosságon keresztül látható és kontrollálható, hogy milyen érdekek érvényesülnek, s milyen érdekek nem érvényesülhetnek az adott helyzetben, az adott döntési szinten.

A kapitalizmusban és a szocializmusban a politizálódási folyamat egyaránt az érdekkonfliktusokra és mögöttük a szükségletekre megy vissza, a tagolt, strukturált társadalom konfliktusaira. Azonban a két formáció különbsége rányomja bélyegét a folyamat milyenségére, mélységére és kiterjedésére. Minden tőkés formációban – legyen az a szabadverseny, a monopolista vagy állammonopolista szakaszban levő; alacsonyan, közepesen vagy magasan fejlett ország – az érdeksokféleség alapvető dimenziója, fő rendező elve az osztálytagozódás. A tulajdon (vagyon) és a tulajdonnélküliség antagonizmusában szerveződő osztálytagozódás mozgatja végső fokon az érdekkendzert. Az osztálytagozódástól függetlenül keletkező érdekek képviselése is úgy valósulhat meg hatékony módon, ha kapcsolódni tud egyik vagy másik osztályjellegű irányzathoz. (Kivételt képeznek ez alól egyfelől a más nemzetet elnyomó, illetőleg másfelől a nemzeti felszabadító mozgalmak, amelyek többnyire osztályközi szövetségeket teremtenek.) A területi-regionális, ágazati és demográfiai érdekek képviselésére is szerveződhet politikai irányzat, nem hunynak ki az ilyen érdekalapon létrejövő mozgalmak, de kapcsolódás nélkül maradva befolyásuk csekélyebb, mint az osztályjellegű mozgalmakhoz kapcsolódó érvényesítési esély.

A különféle érdekek nem jelenhetnek meg tiszta formában, mert egy egyént vagy egy társadalmi csoportot egyidejűleg nem egyféle érdekminőség jellemez, hanem több, és ezek egymást keresztezve, kollízió formájában is érinthetik. Ezért is tett szert különleges jelentőségre az általános osztályérdek, s nyomában az osztállyá szerveződés folyamata. Az általános osztályérdek védelme – mely mindig az ellentétes osztállyal való viszonyában értelmezhető – tömörítő erő, az osztályon belüli réteg- és csoportérdekek relatív különállásához képest. Ha egy uralkodó osztály társadalmi-gazdasági uralma kerül veszélybe, akkor kézzelfoghatóvá válik az általános osztályérdek realitása – ami a társadalmi stabilitás idején kevésbé érzékelhető. Más kérdés, hogy a társadalom stabilitásának állapota a normál forma,¹³ s csak egy képzeletbeli kontinuum másik végpontján, forradalmi válság-szituációban redukálódik (tendenciaszerűen) az uralkodó osztályokon belüli rétegződés, a csoportérdekek pluralitása e sokféleség egységévé. A két végpont közötti átmeneteket a politikai válság-stabilitás eltérő kombinációjú aránya jellemzi. A társadalmi stabilitás idején, amikor a formációra jellemző uralmi viszonyok alapjaikban nem kérdőjeleződnek meg, éles küzdelem folyik az uralkodó osztályon belül a réteg- és csoportérdekek között. E helyzet következménye, hogy számos rétegpárt és marginális párt létezik. Talán még jelentősebb, a társadalmi nyilvánosság előtt kevésbé érzékelhető, rejtett küzdelem folyik a nyomásgyakorló csoportok és koalíciók között, különösen a parlamentáris demokrácia második világháború utáni időszakában.

A létező szocializmusok történelmi vívmánya, hogy a magántulajdon dominanciájának felszámolásával kikapcsolták az érdekkendzert centrumából, s ezzel a politizálódás centrumából is a tulajdon-tulajdonnélküliség antagonizmusát. A vagyon tulajdonná válásának lehetőségei különböző mértékben (kevésbé jogilag, mint ténylegesen) fellelhetőek ugyan a létező szocializmusokban is, sőt, e kérdés

körül is szerveződhet politikai tagoltság, de az egyes országok termelőeszköz-kapacitásának összvolumene szempontjából mindenütt kisebb e hányad az egyötödnél. Ma mindenütt a társadalmi tulajdon formái dominálnak felette. Ez az alapvető társadalmi tény, ami miatt a politizálódási folyamat dimenziója a szocializmusban másként alakul, mint a kapitalizmusban. A társadalmi tulajdon dominanciájának nemcsak negatív – a tulajdoni antagonizmust kikapcsoló –, hanem pozitív konzekvenciái is vannak a szocializmusban a politika jelentőségére, funkciójára nézve. A tervgazdaság azon sajátosságáról van szó, hogy az alapvető gazdasági folyamatok szabályozottak (a regulatív és nem a konstitutív aktus értelmében): a felhalmozás és a fogyasztás, továbbá az egyéni és közfogyasztás arányát, valamint a felhalmozási hányad népgazdasági ágak és gazdálkodó egységek közötti elosztását a tervező mechanizmusban, politikai döntés eredményeként határozzák meg. Míg tőkés viszonyok között a profit-kamat-földjáradék alakulása a végső mozgatója a tőkés osztály beruházási tevékenységének, s ezen keresztül a felhalmozás összvolumenének, addig a szocializmusban a gazdaság teljesítőképességének objektív határán és törvényszerűségein belül a népgazdasági tervezés. A szocializmus ezen attribútumai, a felhalmozás és fogyasztás közötti arány, a felhalmozás megoszlása, a személyi és a közfogyasztás aránya olyan kérdések, amelyek központi, politikai döntésként oldódnak meg. Ezek mutatják meg azt, hogy az egyének és kollektívák társadalmi tevékenységének végső integrációs színtere a politika. Ahogy a tőkés formációban a piac integrálja és minősíti értékesnek, értéktelennek a különféle tevékenységfajtákat, közvetíti, szervezi és szabályozza ezeket, illetőleg a piaci nyereségeségekhez igazodó profitmotiváció korlátozza a magántőke beruházási kedvét; hasonlóképpen vállalja magára azt a funkciót a szocializmusban a politika. A politika biztosítja a társadalmi test kohézióját, az újratermelés folytonosságának és kapcsolatrendszerének zavartalanságát, illetve végső zavarelhárító mechanizmusát. Értelmezésünkben tehát a profitéségekhez igazodó piaci közvetítés minden tőkés forma *végső* szabályozója; ezzel szemben a szocializmusban a spontán-tudattalan közvetítést korlátozza és részlegesen helyettesíti a politikai szabályozás,¹⁴ tehát a végső szabályozó nem az ökonómiai mozzanat ontológiai elsőbbségén túl, hanem azon belül érvényesül. A hatalom feletti társadalmi kontrollnak ki kell egészülnie a gazdaság feletti politikai kontrollal.

A politizálódási folyamat általános jellemzése, majd formációspezifikus differenciálása végeredményben egy mozgástér elméleti megragadását jelentette. Ezzel mintegy az előfeltételét jelöljük ki a szocializmusbeli politizálódási folyamatnak a szabályozott árugazdaság keretében. A politikai rendszer továbbfejlesztése szempontjából a leírtak az eddigieknél tagoltabb politikai mechanizmust indokolnak. Az optimális megoldások megtalálásához további elméleti és gyakorlati erőfeszítések szükségesek.

JEGYZETEK

¹ Lásd Marx egyik problémafelállítását: „nem arról van szó, hogy egyik vagy másik proletár, vagy akár az egész proletariátus mit *képzel el* céljainak. Arról van szó, hogy *mi* a proletariátus, és hogy *e létének* megfelelően történelmileg mit lesz kénytelen tenni. Célja és történelmi cselekvése saját élethelyzetében csakúgy, mint a mai polgári társadalom egész szervezetében érzékletesen és megmásíthatatlanul ki van jelölve.” (A szent család. MEM 2. 35–36. old. Budapest 1958.)

² Igen fontos elméleti adalék az Eduard Bernstein által adott értelmezés a marxi osztályfogalomról. Nem szólva most az osztályok közötti határok statisztikai módszerekkel való elmosásának kérdéséről, Bernstein azon keresztül vette revízió alá Marx nézeteit, hogy fogalomcsúsztatással vádolta. Szerinte Marx egymással ellentétes értelemben használta a fogalmat; „az egyik esetben gazdasági-szociális, a másik esetben pedig politikai-szociális, az egyik esetben a helyzet – mondhatnánk azt is: a lét – objektív jegyeire figyelemmel, a másik esetben ezzel szemben a tudat és pedig egy teljesen meghatározott szociálpolitikai állásfoglalásban megnyilvánuló tudat szubjektív jegyeire figyelemmel”. (E. Bernstein: *Klasse und Klassenkampf. Sozialistische Monats-Hefte*, 1905. november, 895. old.)

Az így dialektikátlan módon félreértelmezett – a társadalomban létviszonyok vannak tudati mozzanat nélkül, szemben egy tökéletesen determinált tudattal – marxi kategória csak arra jó Bernstein számára, hogy számon kérhesse Marxon azt, amit az soha nem állított: egy automatikusan meghatározott politikai tudatot. Marxnál a proletariátus osztály-lyá szerveződésének folyamatában az osztálylét megteremtő az adekvát osztálytudatot, abban az értelemben, hogy a politikai harc fel- és elismerésig szükségképpen eljut a munkásosztály. De ebből nem következik, hogy a politikai cselekvés iránya, módja teljesen determinált lenne az osztálylét által.

³ Vö.: *Marx-Engels: A német ideológia*. MEM 3. Budapest 1960. A 29. oldaltól olvasható az „első történelmi tett” elemzése.

⁴ Amikor kielégül egy *anyagi* szükséglet, egyben új szükséglet keletkezik; például egy éhes ember jóllakik, akkor nyomban új szükséglete keletkezik: vagy más anyagi szükséglete (például az emésztés után mozgásigénye támad) vagy pedig *közösségi-társas* szükséglete támad fel: barátság iránti vágya, szerelmi kapcsolat iránti vágya, emberi kapcsolatok iránti közösségi vágya. De épp így a *szellemi* (morális-intellektuális-pszichikai) szükségletek kielégítése iránti vágy is fellobban. Ahogy mondjuk a tartalmas szerelemben mindhárom tipikusnak tekintett szükséglet együttesen lép fel.

⁵ *K. Marx: A tőke*. III. könyv. MEM 25. köt. Budapest 1974. 745–746. old.

⁶ Vö.: *G. Burdeau: Traité de Science politique. Tome III. La dynamique*. 1. §. 11. pont. Librairie Generale de Droit et de Jurisprudence, Paris.

⁷ Lásd például *Maurice Duverger: Les partis politiques*. Paris, Librairie Armand Colin, Points 114; illetőleg *J. Wiatr: A politikai viszonyok szociológiája*. Kossuth Könyvkiadó 1980. X. fejezet; vagy *Z. Baumann: Általános szociológia*. Kossuth Könyvkiadó 1967. III. fejezet.

⁸ *V. I. Lenin: A pártok a petrográdi kerületi dumák választásain*. Lenin Összes Művei 32. köt. 190. old.

⁹ *Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról*. Magvető Könyvkiadó 2. köt. 449. old.

¹⁰ A politizálódási folyamat és az osztály-lyá szerveződés közötti párhuzamosságot a szakirodalomban a nyugati szerzők elismerik, noha az utóbbit nem tekintik objektíve kitüntetett szerepet játszóknak, s a probléma módszertani kulcsának sem, mint ezt mi tettük. A *Ch. Debbasch* és *Y. Daudet* szerkesztette „Lexique de termes politique” (Dalloz, 1981) például a következőképpen magyarázza a „politisation” (politizáció, politizálódás) terminust: 1. Olyan akció, amely politikai portrét ad egy helyzetnek, melyet az eredetileg nélkülözött. (Például: egy sztrájk politizálódása.) 2. A marxista doktrínában politikai tudatot adni szervezetlen egyéneknek, különösen munkásoknak (osztálytudatot)”. (Lásd: 268. old.)

A szocialista országok társadalomtudományában – tudásunk szerint – ez ideig nincs kimunkált politizációfelfogás.

¹¹ *A. Gramsci: Az új fejedelem*. Magyar Helikon 1977. 85. és köv. old.

¹² *Claus Offe: Politikai uralom és osztálystruktúrák*. A későkapitalista társadalmi rendszerek elemzéséhez. Válogatás a polgári politikatudomány fejezeteiből. Tudományos szocializmus füzetek 65–66. 1982. 129–154. old.

¹³ Miért tekintjük normál formának a társadalmi stabilitás időszakait? Azért, mert mindaddig, amíg egy termelési mód nem élte túl önmagát, vannak erőtartalékai, képes módosult formában újratерemteni a formációra jellemző tulajdoni-elosztási és hatalmi viszonyokat. A forradalmi válság a normál formához képest atipikus, de közel sem véletlen helyzet.

A forradalmi helyzet kritériumainak (lenini értelemben) megléte azt jelenti, hogy az uralmi szerkezet olyan ellentmondásokkal terhelt, melyre feloldás csak a forradalom–ellenforradalom alternatívában lehetséges. Ilyenkor a társadalmi erőviszonyok aláássák a politikai hatalomnak a stabilitás idején működő integrációs mechanizmusait, amely maga is dezintegrálódik. Ennek a kifejeződése a kettős hatalmi helyzet vagy az extrém hatalmi megosztottság. Míg a stabilitás idején a politikai hatalomgyakorlásban a parlamenti harcok, kormányváltások és a politikai nyilvánosság fórumain többnyire formalizált törvények szerint zajlik az élet, addig ez a nemzeti integráció válsága idején más eszközöknek és törvényeknek van alávetve: informális, szabályozatlan helyzetek között zajlik, tömegsztrájkokkal, pártok és frakciók alakulásával, széthullásával, erőteljes politikai polarizációkkal és tiszavirág-életű „negatív egységekkel”, osztályok közvetlenül felfegyverzett alakulatainak megjelenésével. A politikai hatalom kérdése kizorul az intézményes rendből, szétfeszítődnek a racionális konfliktuskezelés intézményei, s előtérbe lépnek a „pure et simple” osztályharc Lenin által megértett törvényei.

- ¹⁴ Felfogásunkban támaszkodtunk J. Wiatr munkájára, aki a politika funkcióját a szocializmusban a tőkés piac klasszikus kapitalizmusbeli funkciójához hasonlította, amikor azt a társadalmi integráció területeként fogta fel. Lásd *J. Wiatr*: Id. mű, 195–196. old.

MEGJELENT A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYSOROZATÁNAK ÖTÖDIK KÖTETE

HELYI TÁRSADALOM V.

200 oldal, 58,- Ft

A HELYI HATALOM MŰKÖDÉSE

ELŐKÉSZÜLETBEN

HELYI TÁRSADALOM VI.

A HELYI TÁRSADALMAK SZERVEZŐDÉSE EGY ALFÖLDI TELEPÜLÉS- EGYÜTTESBEN

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

SIMÓ TIBOR

Két település: a társadalom szerveződésének két alternatívája

Történészek, földrajzszakosok, szociológusok vizsgálatai, tanulmányai bizonyítják, hogy nemcsak a települések, hanem azok társadalomszerveződése is különbözik egymástól. Már az 1790–1848-as időszakra vonatkozóan is számon tartottak a történészek „úrbéres mezővárost”, „bérlos mezővárost”, „szabad királyi várost”, „szabad polgárvárost”, „kamarai polgárvárost”, „püspöki polgárvárost”, „földesúri polgárvárost”, „hajdú várost”, „szepességi várost” a Jász-kiskun kerületek mezővárosait.¹

Nem kevés a falvak közti különbség sem, mint azt Erdei Ferenc *Magyar falu* című művében olvashatjuk. Kis- közép- és óriásfalvak, jobbágy-, telepes-, és nemesi falvak, a természetes gazdálkodástól az árutermelő vállalkozásig sokféle típus található a maga sokféle viszonyrendszerével.

Magda Pál írta 1818-ban, hogy: „Magyar Országunknak lakosa példa nélkül való zavarék” s ezt nemcsak a nemzetekre, hanem a társadalom szerkezetére is értette.²

Létrich Edit szerint számos, múltban gyökerező hagyomány színezi egyénivé az alföldi településeken a fejlődés útját, s ha értő kezek segítik a múlt eredményeinek a mába való beépülését, elkerülhetők a sablonok, az elszürkülés.³

Mivel a társadalmi struktúra konkrét megjelenési formáit a településekben a *sokféleség* jellemzi, ebből a sokféleségből választottunk ki két települést, annak érdekében, hogy a társadalomszerveződés két alternatíváját tanulmányozzuk. Jelen írás keretében nincs mód arra, hogy akár a települések történeti előzményeit, akár a társadalom szerkezetéről kialakított álláspontunkat⁴ ismertessem. Mindössze a következőket jelzem. Mind a két település a múltban is magas termelési és „kommunális” kultúrával rendelkezett. A harmincas években Ókésckéről mint „boldog falu”-ról Móricz Zsigmond; Soltvadkertről Erdei Ferenc ír elismerően a *Futóhomok* című művében. Tiszakécske vizsgálatunk alatt lett nagyközségről várossá (1986). Mindkét településsel gyakran találkozhatunk a tömegkommunikációban.

A két település nem a településekre, hanem a *társadalomszerveződés két modelljére reprezentatív*. Mindkettő – azt mondhatjuk – csúcs a maga kategóriájában, ezért meglehetősen markánsan különböznek is egymástól, ami segít bennünket eligazodni a társadalom szerveződésének megértésében.

Tiszakécske olyan, mint a „szocialista álom” –, ahogyan egy kisvárost a szocia-

lizmusban megálmodnak. Erősen iparosodott (állami vállalatok egységei), van állami gazdasága (ma már üzemegysége), egy óriási termelészövetkezete, gimnáziuma, nyári művésztabora, Tiszapartja, termálvize, üdülőterülete. Tizenháromezer hektár területéből a háztáji, kisegítő, egyéni gazdaságok 2115 hektárt tesznek ki, ez a terület körülbelül 16 százaléka.

Soltvadkert mezőgazdasági jellegű település, kevés iparral, általános iskolával. Tízezer hektárnyi területén három mezőgazdasági szövetkezet, ebből két szakszövetkezet működik. A háztáji, tagi gazdaság területe 5181 hektár, ami közel 52 százalék. A sajtó gyakran mint „gazdag falut” emlegeti, 1000 lakosra 195 személygépkocsi jut.

Tiszakécskén, mint az ország nagy részén, az ipartelepítéssel és a termelészövetkezet szervezésével a gazdaság adaptált modellként jött létre, és a társadalom felülről lefelé szerveződik. A foglalkoztatottak zöme munkás, illetve alkalmazotti viszonyban dolgozik. A régi struktúrát „összetörték”.

Soltvadkerten a helyi érdekviszonyokra, árutermelésre szerveződött szakszövetkezetek alakultak, amelyek a szőlőtermelők és a lakosság számára biztosították a termelés, a gazdálkodás folytonosságát a szocialista viszonyok között. Minden munkaképes egyén számára *esély* nyílt arra, hogy valamilyen formában szőlőültetvényhez jusson. Szőlője van a tanárnak, mérnöknek, tanácselnöknek, munkásnak, párttitkárnak, hivatalsegédnek stb.

Soltvadkerten a szakszövetkezeti tagok mintegy kétharmada nem tagozódik munkaszervezetbe, hanem családi gazdálkodást folytat a szövetkezeti gazdaság integráns részét képező „tagi gazdaságban”. A fővállalkozó – a termelés infrastruktúráját biztosító – szövetkezet „alvállalkozója”-ként gazdálkodik, anyagiakat és munkát fektet be, kockáztat, vállalkozik.

Vizsgálatunkban abból indultunk ki, hogy ha megbízható ismereteket akarunk szerezni az egyének társadalmi helyzetéről, akkor ezt nem egyetlen, hanem valamennyi (fontos) társadalmi státusa és szerepe alapján kell elemeznünk. Az általunk fontosnak tartott státusokat vertikális tengelyen értékkel láttuk el és tíz társadalmi dimenzióba vontuk össze. Klaszteranalízis segítségével végül is 6-6 státuscsoportot tudtunk a vizsgált településeken azonosítani. (A státuscsoportokat lásd a táblázaton.)

A KÉT TELEPÜLÉS TÁRSADALMÁNAK SAJÁTOSSÁGAIRÓL

A két település státuscsoport táblájáról is leolvasható, hogy a társadalom *mindkét településen strukturált*. A legkedvezőbb és a legkedvezőtlenebb helyzetű státuscsoportok között – a státusindexek alapján – Tiszakécskén 1,9-szeres, Soltvadkerten kétszeres a különbség. (Országosan ez háromszoros.⁹)

A szociológia a kulturális és a vagyoni egyenlőtlenségeket tartja az egyenlőtlenség „legtartósabb” dimenzióinak. A képzettség és kultúra dimenziójában Tiszakécskén 3,7-szeres, Soltvadkerten 3,5-szeres a két pólus különbsége. A lakáshelyzet dimenziójában Tiszakécskén 2,1-szeres, Soltvadkerten 2,2-szeres, míg a munkamegosztás státusindexében az előbbi településen 3,9-szeres, utóbbin 4,4-szeres a különbség (országosan 2,3-szeres) a két pólus között.

Ha a két település státuscsoportjait „összecsúsztatnánk” és egybeszámolnánk, a tiszakécskei elit a második lenne, a második csoport a negyediknek, a harmadik csoport a nyolcadiknak felelne meg.

STÁTUSCSOPORTOK

Dimenziók														
Sor-szám	Fő	Száza-lék	Lakás	Lakó-helyi infra-struktú-ra	Vagyon	2. gaz-daság	Kép-zett-ségkul-túra	Szabad-idő	Presz-tízs a telepü-lésen	Presz-tízs a munka-helyen	Munka-megosz-tási hely	Intéz-mé-nyek-ben elfoglalt pozíció	Össze-sített státus-index	Státuscsoport
TISZAKÉCSKE														
1.	400	24,7	67,2	22,5	43,7	7,8	30,6	28,3	8,1	12,7	3,9	6,4	231,2	1. Elit
2.	396	24,5	51,2	31,6	41,6	18,0	16,4	24,8	7,1	11,2	1,9	2,5	206,3	2. Felső középréteg
3.	73	4,5	38,8	23,4	11,3	2,8	32,0	26,1	7,1	12,6	4,3	4,4	162,8	3 Középréteg
4.	244	15,1	31,5	41,7	37,3	15,8	8,7	19,0	1,5	1,0	1,0	1,5	159,0	4. Stagnáló réteg (a)
5.	412	25,5	47,1	21,8	35,6	7,7	13,9	15,8	1,1	1,4	1,0	2,4	147,8	5. Stagnáló réteg (b)
6.	93	5,7	29,8	32,9	4,8	6,9	14,5	19,8	3,3	5,7	1,3	2,4	121,4	6. Hátrányos helyzetű réteg
Összesen	1618	100,0	49,8	27,3	36,1	11,5	19,6	23,0	4,9	7,6	2,2	3,6	187,4	
SOLTVADKERT														
1.	133	13,1	72,5	21,5	44,5	12,5	31,8	30,9	9,1	13,9	4,0	7,24	247,9	1. Elit
2.	261	25,7	65,2	22,5	47,4	22,2	19,1	25,4	7,3	11,1	2,1	2,6	224,9	2. Felső középréteg
3.	151	14,8	35,7	39,6	39,9	23,3	11,2	21,2	4,7	8,2	1,8	2,2	187,8	3. Középréteg (a)
4.	186	18,3	56,8	20,9	41,6	15,7	15,5	21,8	1,4	0,4	1,0	2,4	177,5	4. Középréteg (b)
5.	135	13,3	43,3	22,1	29,3	5,2	20,9	23,7	6,5	10,9	2,6	2,9	167,4	5. Középréteg (c)
6.	151	14,8	33,6	31,1	25,8	4,9	9,1	15,8	0,4	0,7	0,9	1,1	123,4	6. Hátrányos helyzetű réteg
Összesen	1017	100,0	52,6	25,8	39,3	15,1	17,7	23,2	5,0	7,6	2,1	2,9	191,3	

A soltvadkertei társadalmat alkotó csoportok nemcsak magasabb státusindex-értékekkel rendelkeznek, de a társadalom differenciáltabb is, a távolságok nagyobbak, mint Tiszakécskén. A szóródás is más a két településen: Tiszakécskén a legnagyobb távolság a 2. és 3. státuscsoport (a felső középréteg és a középréteg) között van, míg Soltvadkertben az 5. és a 6. csoport (a középréteg és a hátrányos helyzetű réteg) státusindexe között van.

A VAGYONI HELYZET DIFFERENCIÁLÓDÁSÁRÓL

Míg a státuscsoportok indexei arról tanúskodnak, hogy a soltvadkertei társadalom a differenciáltabb, a vagyoni egyenlőtlenségek Tiszakécskén nagyobbak. Ez azért meglepetés, mert a státuscsoportok vagyoni indexei Soltvadkertben magasabbak, mint Tiszakécskén: *Soltvadkertben* a legkedvezőbb és a legkedvezőtlenebb helyzetű csoport vagyoni különbsége csak 1,7-szeres, míg *Tiszakécskén* 9-szeres (s az elit és a középréteg között is csaknem négyszeres).

Tiszakécskén az *első gazdaság dominál*, a dolgozók 96,9 százaléka vállalatoknál, intézményeknél, szövetkezeteknél van alkalmazásban, s a családoknak valamivel több mint kétharmada vesz részt valamilyen módon a második gazdaságban. Az 1972. évi összeírás szerint a város 13 ezer hektár területéből 2115 hektár a háztáji kisegítő gazdaság.

Soltvadkertben a *második gazdaság lényegesen nagyobb*, a község 10 ezer hektáros területéből 5181 hektár a háztáji, tagi gazdaság.

1985-ben Tiszakécskén 2911 fő, Soltvadkertben 3367 fő adózott háztáji, kisegítő stb. gazdaság után. Tiszakécskén 100 háztartásra 68, Soltvadkertben 123 valamilyen címen adózó földterület jut. Tiszakécskén a közösen értékesített háztáji termék értéke 62 millió forint, Soltvadkertben 130 millió forint. Az önállók és segítő családtagjaik száma Tiszakécskén 177 fő, Soltvadkertben 212 fő.

Soltvadkertben három *szövetkezet* gazdálkodik, s a tiszakécskeinél kevesebb és gyengébb – alacsonyabb aranykorona értékű – földön 917 millió nettó árbevétel mellett, 44,8 millió nyereséget értek el, míg a tiszakécskei szövetkezet 436 millió nettó árbevétellel 13,3 millió nyereséget állított elő 1985-ben.

Az *iparosodott, centralizált mezőgazdasággal, kisebb második gazdasággal rendelkező társadalomban – Tiszakécskén – nagyobbak a vagyoni különbségek, mint a kevésbé iparosodott, decentralizált első és nagyarányú második gazdasággal rendelkező soltvadkertei társadalomban*. Ez igen lényeges kérdés, mivel ismereteink szerint a vagyoni és kulturális különbségek a leglényegesebb tartós különbségek, amelyeknek léte vagy hiánya az egyén életének számos dimenzióját áthatja, s tartós előnyöket és hátrányokat reprodukálhat.

Az első gazdaságban, a munkaszervezeti hierarchia különböző lépcsőin természetesen különbözőek a keresetek, s a dolgozók számára lényegesen kisebb számban vannak kedvezőbb, magasabb keresetet biztosító munkahelyek. A „gúla” alján nincs felhalmozási lehetőség. A kereseteknek csak kis sávjában van lehetőség olyan felhalmozásra, amelyből lakás, nyaraló, gépkocsi stb., vagyis vagyon keletkezhet. Más kérdés az, hogy egy lakás egy családban használati értéként funkcionál – legfeljebb mint cserealap képez értéket. A munkaszervezeti hierarchiában, az *első gazdaságban, a keresők nem kis hányada ki van zárva a felhalmozás olyan mértékéből, amelyen az önálló életviteléhez szükséges lakás és civilizációs javak megszerezhetők.*⁶

Ahhoz, hogy az egyének ne legyenek kénytelenek szükségleteik kielégítését állandóan elhalasztani a „távoli fényes jövőbe”, munkát kell vállalniuk szabadidejükben, a második gazdaságban.

A túlmunkának döntő szerepe van abban, hogy a lakások 75 százaléka saját tulajdonú lakás, jöllehet a preferenciát az állami lakásépítés kapta. A háztáji, tagi gazdaság mellett a legnagyobb „családi vállalkozássá” vált a „kalákában” épített ház. Amíg a városokban a preferált állami lakásépítés kicsi és rossz minőségű lakásokat produkált, falun nagyobb, jó minőségű lakások épültek – óriási erőfeszítésekkel.

A második gazdaság tehát abban is korrigálja az elsőt, hogy nagy tömegek számára teszi lehetővé az önálló életvitelhez szükséges lakás és civilizációs javak megszerzését.

KÖZÉPRÉTEGZÖDÉSI FOLYAMATRÓL

A két településen folytatott vizsgálataink (hozzáteszem, hogy sokdimenziós makrovizsgálatok is) nagyfokú státusinkonzisztenciát mutatnak ki a státuscsoportoknál. Vagyis a hierarchikus társadalomszerveződés a szociális struktúrában összetöredezett; egy középrétegződési folyamat megy végbe. Ez sok mindenben eltér a Nyugat-Európa fejlett országaiban végbemenő „középosztályosodástól” – jöllehet abban megegyezik, hogy tömegesen jutnak az emberek olyan fogyasztási cikkekhez, amelyek néhány évtizeddel korábban csak egy szűk réteg számára voltak elérhetőek. (Gondoljunk csak a gépkocsira, televízióra, turisztikára stb., hogy csak a legáltalánosabbakat említsem.) Ugyanakkor tényként tudomásul kell vennünk, hogy a nálunk hátrányos helyzetű társadalmi csoport a nyugat-európai országokban mindenütt hátrányos helyzetű lenne, míg a magyar elit legfeljebb középréteg lehetne.

A társadalmi struktúra úgy működik, hogy sokkal kevesebb egyén emelkedik föl konzisztensen, mint amennyi süllyed lefelé. S ráadásul, a lefelé süllyedők között a 30 éven aluliak és a 60 éven felüliek felülreprezentáltak, vagyis egyrészt azok, akiknek a „kilövőpályán” lenne a helyük, másrészt azok, akiknek egy élet munkája, felhalmozása nyomán (a maguk kategóriájában) a legjobb módúak között volna a helyük.

A társadalom nem létezhet megfelelő differenciáltság nélkül. Amennyiben a különbségek lényegtelenek, vagy az előrejutás túl nagy áldozattal és kevés előnnyel jár, *nincs ami ösztönözze az embereket*. Az „egyenlődsdi” mozdulatlan-ságot, tunyaságot eredményez. Úgy véljük, a társadalmi reprodukció mai feltételei és korlátai felülvizsgálásra szorulnak, mert a jelenlegi reprodukciós mechanizmus akadályozza a társadalmi csoportok felemelkedését, ugyanakkor szaporítja a lesüllyedők, a hátrányos helyzetűek arányát.⁷

A mi körülményeink között a nem hierarchikus szociális struktúra és a társadalom transzmissziós politikai intézményrendszere, a centralizált redistribúciós gazdálkodás között alapvető és halmozódó ellentmondás feszül. Ez társadalmunk leglényegesebb ellentmondása, amelynek tartós megoldatlansága megbénítja a társadalmat. A társadalmi struktúra, valamint a politikai és gazdasági alrendszerre vertikális, felülről lefelé működő struktúra. A társadalom tagjai a mindennapi életben ezt a nagyfokú függésben és kiszolgáltatottságban élik meg. A szociális struktúra horizontális, alulról felfelé szerveződő és működő intézményrendszert

igényel. Feszültséget szül, hogy a retorikában elismerik a második gazdaságot, de időnként adókkal, egyéb elvonásokkal, adminisztratív intézkedésekkel „viszszarendezik”. Ilyenkor a középrétegződési folyamat megakad, a társadalom hierarchikus, etatizált vonásai felerősödnek. Jelenleg is ilyen folyamat tanúi vagyunk, s ennek további erősödése várható (lásd például az adóreformot, ár- és bérreform nélkül).

Vizsgálatunk során is azt tapasztaltuk, hogy ott, ahol a második gazdaság kisebb, nagyobb a függés és kiszolgáltatottság. A lokális társadalom értékei ilyen esetben közelebb állnak a hierarchikus társadalom értékeihez. Ott viszont, ahol a második gazdaság kiterjedtebb, lényegesen kisebb a függés, s az értékek is a horizontális struktúrák, az alulról felfelé működő társadalomszerveződés irányába ösztönöznek.

A vizsgált települések társadalmának státuscsoportjai a két pólus között, a középréteg közelében helyezkednek el, jöllehet a két település kétféle társadalomszerveződése a státuscsoportok helyzetében is megjelenik.

Tiszakécskén a 6., hátrányos helyzetű csoport a középrétegződési folyamatba bele sem került. A csoport mintegy 40 százaléka nyugdíjas, a családfők egyharmada nő, kétharmada férfi. Vegyes foglalkozásúak, a mezőgazdaságban dolgozik a csoporthoz tartozók fele. A többség egyszobás lakásban lakik, családi háza 28 százaléknak van, ingatlana 2,2 százaléknak. A csoporthoz tartozók több mint felének nincs házastársa. Magasabb a presztízse mint a felette levő csoportnak, de vagyoni helyzete rendkívül rossz.

Az 5. csoportban (stagnáló réteg/b) a nyugdíjasok erősen felülreprezentáltak (81,6 százalék). Ez a csoport is kiesett a középrétegződési folyamatból. Változatlan feltételek mellett helyzetük rosszabbodása várható.

A 4. csoportnak (stagnáló réteg/a) szintén több mint nyolcvan százaléka nyugdíjas. Ez a legkorosabb státuscsoport. Útban volt a középrétegek felé, amikor megrekedt, stagnáló csoporttá vált. Nagyobb lecsúszását a háztáji gazdaság valameddig megakadályozhatja, illetve fékezheti. A csoport közel kilencven százalékának nincs semmiféle jelentősebb anyagi terve.

A 3. csoportban (középréteg) a legmagasabb képzettségűek erősen felülreprezentáltak, 18 százalék középfokú, 31,5 százalék felsőfokú iskolával rendelkezik. Ez a legkisebb létszámú státuscsoport. A legkevésbé vesznek részt a második gazdaságban. A csoport kétharmadának van nagyobb anyagi terve, s ők számítnak leginkább előléptetésre is. Magasabb iskola elvégzését minden 10. családfő tervezi. Igen magas a presztízszük a munkamegosztásban, s magas pozíciókat foglalnak el az intézményrendszerben. A párttagság aránya 28,8 százalék, ennél csak az elitben magasabb. A csoportba tartozóknak gyenge a lakás- és vagyoni helyzete. Ez a réteg Tiszakécskén az „alsó középréteg”. Igen nagy valószínűséggel előre juthat.

A 2. csoport („felső középréteg”) a minta közel negyede (24,5 százalék). A nyugdíjasok aránya e csoportban nem éri el a két százalékot. A csoportba tartozók kevesebb mint egyharmada az iparban, fele a mezőgazdaságban, közel 12 százaléka az anyagi és szellemi szolgáltatásban dolgozik. A csoport a tiszakécskei átlagnál jobb lakás- és vagyoni körülmények között él, a második gazdaságban a legnagyobb arányban vesz részt.

Magas a presztízse mind a munkahelyen, mind a településen, de a képzettség és kultúra, a munkamegosztás és az intézményrendszerbeli pozíciók tekintetében alacsony a státusza. A párttagság aránya 9,6 százalék. A következő években lakás-

helyzetük várhatóan tovább javul. Nem várható viszont iskolai végzettségük emelkedése. Előrejtásuk inkább a második gazdaság révén, s kevésbé a munkaszervezetben várható. A csoport státusindexe emelkedhet, de nem éri el az elit indexét, megtartja „felső középréteg” jellegét.

Az *elit* (1. csoport) a városban igen széles réteg, a háztartásfők csaknem egynegyede. A csoporthoz tartozók több mint fele az iparban, minden hatodik a mezőgazdaságban, minden 9. az anyagi, minden 7. a szellemi szolgáltatásban dolgozik, önálló minden 23.

Az iskolai végzettség-típusok közül a szakmunkásképző (40,0 százalék), a középfokú (30,3 százalék) és a felsőfokú iskolák (13,0 százalék) dominálnak.

Több mint egyharmaduk párttag (36 százalék).

Az eliten belül van egy ipari csoport és egy agrárcsoport, ez utóbbi intenzívebben foglalkozik a háztáji, kisegítő gazdasággal. A családoknak több mint fele három- vagy többszobás lakásban, 96 százaléka a sajátjában él. A közeli években előléptetésre minden 20. számít. Nagyobb anyagi terve van a csoport közel kétharmadának. Minden más státusindex (a lakóhelyi infrastruktúra és a második gazdaság kivételével) magas, érdekeiket jól érvényesíthetik. Javulhat a pozíciójuk a második gazdaságban.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a tiszakécskei társadalom szociális struktúrája nem hierarchikus – bár a függés nagyobb, mint Soltvadkerten. Két pólusú, amely egy széles elitből és egy szűk hátrányos helyzetű csoportból áll. A két pólus között a további státuscsoportok a következők: egy széles stagnáló státuscsoport (5. csoport), amelynek pozíciói – változatlan feltételek mellett – feltehetően romlani fognak; egy közepes nagyságú stagnáló csoport (4. csoport), amely ugyancsak megrekedt, kiesett a középrétegződési folyamatból; továbbá a kis létszámú 3. csoport (alsó középréteg), a minta negyedét kitevő 2. csoport (felső középréteg). Az előző a legmagasabb pozíciókkal a képzettség-kultúra dimenziójában, az utóbbi a legmagasabb státusindexszel a második (háztáji, kisegítő) gazdaságban rendelkezik. Lefelé rétegződés aszimmetrikus, a 4. és 5. csoport további süllyedése várható az idősök és nyugdíjasok felülreprezentáltsága miatt.

A *soltvadkerti* középrétegződés más, mint a tiszakécskei. Itt a két pólus közötti középrétegződés úgy ment végbe, hogy egy réteg (2.) a státuscsoport-indexek középértéke felett, egy a közelében (– 4,5 pontérték), további kettő alatta helyezkedik el. A középrétegek közelebb vannak a mediánhoz, mint a legkedvezőtlenebb helyzetű csoporthoz.

A 6. csoport – hátrányos helyzetű. A családfelek között a legmagasabb (63,6 százalék) a nők, a nyugdíjasok (82,8 százalék) aránya. A csoporthoz tartozók több mint kétharmadának nincs házastársa. A mezőgazdaság szövetkezesítése előtt a leginkább gazdálkodó középrétegek közé tartoztak. Ma már a legkisebb arányban van háztáji gazdaságuk. Többnyire alacsony nyugdíjukat egészítik ki a háztartás ellátásával. Minden foglalkozású ember előfordul ebben a csoportban.

Az 5. csoport (középréteg/c) egyötöde nő és négyötöde férfi. Nyugdíjas alig akad, és a háztartásbeliek aránya is elenyésző (0,4 százalék). Az iparban foglalkoztatottak aránya e csoportban a legmagasabb (28,1 százalék) s a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a többiekhez képest a legalacsonyabb (28,1 százalék). Magas az anyagi és szellemi szolgáltatásban dolgozók aránya. Ez a csoport az első a szellemi dolgozók arányát tekintve, és második az értelmiségiek arányát illetően. A *munkamegosztás* dimenziójában státusindexe magasabb, mint – az elitet kivéve – a többi csoporté. Magasabb a 30 éven aluliak aránya is.

A párttagság aránya – az elit után – itt a legmagasabb. A csoport előrejuthat a munkaszervezeti hierarchiában is és a második gazdaságban is, életstratégiájától függően. Ez egy *dinamikus* csoport, amelyik előreláthatóan helyet cserélhet a felle levő 4. csoporttal.

A 4. csoport (középréteg/b) a minta 18,1 százaléka. 60 százaléka férfi, 40 százaléka nő. *Nyugdíjas 75,8 százalék.* A szövetkezesítés előtt ez a réteg rendelkezett legnagyobb arányban földdel (72,0 százalék). Jelenleg több mint *háromnegyediknek van szőlője, gyümölcsöse.* Házastársa 72 százaléknak van. A családok kevesebb mint egyötöde termel csak a háztartás számára, több mint fele eladásra is, és mintegy tizede csak eladásra termel. Kiegészítő jövedelemre tesznek szert a nyugdíj mellett, s ily módon tartani tudják középrétegi helyzetüket. Figyelembe véve a csoport korösszetételét, ez a csoport nem tud előrejutni, s mivel a nyugdíj realértéke várhatóan rohamosan csökken, várható, hogy ez a csoport lecsúszik, az 5. csoporttal helyet cserél. A csoport azonban tartani tudja *középrétegi helyzetét* (kedvező lakás, vagyoni és második gazdaságbeli helyzet) annak *alsó* rétegeként. Ugyanakkor ebből a csoportból remélik legkevesbé a keresetük, illetve a jövedelmük növekedését. Ebben az is közrejátszik, hogy hazánkban nincs a nyugdíjasoknak érdekvédelmi szervezete, s a döntések *nélkülük* születnek.

A 3. státuscsoport (középréteg/a) közepes nagyságú csoport. A háztartásfők egynegyede nő, s a legkisebb arányban dolgoznak az iparban (7,9 százalék). Ez a csoport a második a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányát tekintve. Szolgáltatásban kevesen, egyéb foglalkozásban magas arányban dolgoznak.

A szövetkezesítés előtt a csoportba tartozók kétharmadának volt földje, s ők voltak leginkább a gazdálkodók. Jelenleg csaknem 90 százaléknak van szőlője, s közel 60 százaléknak földje is. A nyugdíjasok aránya 11,9 százalék. Erősen *agrárjellegű* csoport. Presztízse a falun belül átlagos, a munkahelyen átlagon felüli, a munkamegosztásban elfoglalt hely és intézményrendszerbeli pozíció alapján a státusa az átlag alatt van. A párttagok aránya a legalacsonyabb.

A csoporthoz tartozók közel kétharmadának nincsen terve; akinek van, az lakást épít, bővít, a csoportban sokan laknak kis lakásban.

Kedvező helyzetben vannak viszont a lakóhelyi infrastruktúrában, a háztáji, tagi gazdaságban, de alacsonyak a státusértékek a lakás, a képzettség-kultúra, a munkamegosztási hely és intézménybeli pozíció dimenzióiban. Javíthatják lakáshelyzetüket, de a többi státusban kevésbé juthatnak előre, vagyis a réteg megtartja jelenlegi helyzetét, nem lép előre, s nem süllyed le.

A 2. státuscsoport (felső középréteg) a legnagyobb csoport. A háztartásfők egyhatoda nő. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a legmagasabb, az anyagi, szellemi szolgáltatásban dolgozóké közepes. A csoportban nyugdíjas nincs. A szövetkezesítés előtt közel felének volt földje (a legjellemzőbb a 10 holdon aluli birtoknagyság volt). Jelenleg 95,4 százaléknak van szőlője, kétharmadának 3 kh-on felüli nagyságban. Magas az árutermelők aránya, erős a háztáji, tagi gazdaság. Jó lakásokban laknak (a csoporthoz tartozók csaknem fele 3 vagy több szobában). Ez a *legvagyonosabb* csoport Soltvadkerten. Az átlagosnál magasabb a csoporthoz tartozók státusa a képzettség-kultúra dimenziójában. Szakképzettsége csaknem felének van. A párttagság aránya a második legalacsonyabb. Kétharmaduk 50 éven aluli, de csak minden negyedik bízik abban, hogy keresete, illetve jövedelme növekedni fog. Előreláthatóan a csoport *megtartja jelenlegi helyzetét*, státusindexét némileg javíthatja, illetve a fiatalabbak közül egyesek át is léphetnek az elitbe.

Az elit a minta 13 százaléka. A háztartásfők között ebben a csoportban a legkisebb a nők aránya. Nyugdíjas a csoportban nincs. A szövetkezesítés előtt 21 százaléknak volt földje (zömében 5 holdnál kevesebb). Az iparban 17,5 százalék, a mezőgazdaságban közel 30 százalék dolgozik. A legtöbben a szellemi szolgáltatásban (31,6 százalék), valamint az anyagi szolgáltatásban (13,5 százalék) dolgoznak. Jelenleg 60 százaléknak van szőlője, 72 százaléknak gazdasági épülete. A csak áruterelésre termelők aránya itt a legmagasabb. A házastársak legnagyobb arányban a szellemi szolgáltatásban és a mezőgazdaságban dolgoznak. A megkérdezettek 39,1 százaléka közép-, 26,3 százaléka felsőfokú iskolát végzett. A csoport 92 százaléka 30–59 éves.

A soltvadkerti elit – bár különböző foglalkozású és képzettségű egyénekből áll – egy lényeges kérdésben eltér a legtöbb település elitjétől. Az a körülmény, hogy a faluban mindenki megtarthatta a szőlőjét és mindenki valamilyen módon szőlőültetvényhez tud jutni, az elit helyzetét is befolyásolja. Ez azt jelenti, hogy jelentős rétegek nem munkavállalói vertikális függésbe, hanem vállalkozói viszonyban (is), vagyis korrekt üzleti-partneri, horizontális kapcsolatban állnak a fővállalkozó szakszervezetekkel. Amíg a munkaszervezeti hierarchiában központi szabályozások, személyi, patrónus-kliens kapcsolatok befolyásolják a bért, a háztáji-tagi gazdaságban elsősorban a teljesítménytől, a ráfordítástól és a munka hatékonyságától függ a jövedelem (azonos közgazdasági feltételek mellett). Soltvadkerten annak van tekintélye, aki termelni is nagyon tud és a fogyasztáshoz is ért. Aki csak termelni tud, de fogyasztani nem, arra azt mondják: „van pénze, de esze nincs”.

Mind az elit, mind az őket követő státuscsoportok – az „iparkodó zöm” – megtanulták, hogy az van, amit megteremtene maguknak. A vállalkozás ismeretét, készségeit a gyermekek a mindennapok gyakorlatában tanulják meg. A családok konfliktusait megoldásukat nem az állami paternalizmustól várják.

A soltvadkerti társadalomszerveződés tehát az „alulról szerveződő” modell példája.

A társadalomirányítóknak nem „kitalálniuk” kell a társadalomszerveződés modelljét, hanem a lehetőséget célszerű biztosítani a társadalom önszerveződéséhez. A társadalom innovatívvá csak ily módon válhat.

JEGYZETEK

- ¹ Vörös Károly: A magyar társadalom 1790–1848. In: Magyarország története, 5/1. köt. Akadémiai Kiadó 1980.
- ² Magda Pál: Magyar Országának Geográfiája. Sopronban, 1818.
- ³ Letrich Edit: Utószó. In: A. N. J. Den Hollander: Az Alföld települései és lakói. Mezőgazdasági Könyvkiadó 1980.
- ⁴ Módra László–Simó Tibor: A társadalom szerveződésének két modellje. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1988.
- ⁵ Lásd Kolosi Tamás vizsgálatait. Az összehasonlítás tájékoztató jellegű, mivel a két vizsgálat hasonlósága mellett számos módszertani eltérés is van.
- ⁶ Falusné Szikra Katalin a KSH 1978-as adatai alapján három csoportra osztja a társadalmat:
 - Alacsony jövedelműek: akiknél a szabad jövedelemhányad 10–20 százalék között van. Vagyunképzésre mód nincs. Számukat valamivel több mint egymillióban állapította meg a KSH.

- *Közepes jövedelműek*: a szabad jövedelemhányad 30–40 százalék között van. *Szerény vagyontévesztésre* van lehetőség. Számukat 8 millióra teszik.
 - *Magas jövedelemmel rendelkezők*: a szabad jövedelemhányad 50 százalék felett van. Számuk körülbelül 1 millió fő, vagyis 250–300 ezer „nagykereső”. Nagy vagyonnal „körülbelül” 15–20 ezer család rendelkezik. (*Falusné Szikra Katalin*: A kistulajdon helyzete, jövője. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.
- ⁷ Lásd *Róbert Péter*: Státuszmobilitás a magyar társadalomban. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1986.

MOST JELENT MEG
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET GONDOZÁSÁBAN

Módra László · Simó Tibor

A TÁRSADALOM SZERVEZŐDÉSÉNEK KÉT MODELLJE

224 oldal, 64,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Tanácskozás a *Közművelődés és helyi társadalom* című szociológiai vizsgálatban részt vevő városok vezetőivel

1987. október 30-án intézetünkbe tanácskozássra invitáltuk a helyi társadalomvizsgálatban részt vevő városok vezetőit (illetve képviselőit), valamint a kutatást végző intézmények kutatóit. A tanácskozásnak kettős célja volt: mindenekelőtt információt nyújtani a helyi vezetőknek a kutatás állásáról, első eredményeiről, valamint összegyűjteni a vizsgált települések vezetőinek igényeit, elképzeléseit a kutatás feldolgozásáról és eredményeinek hasznosításáról. A résztvevők először kaphattak teljes körű információt a vizsgálatban szereplő településekről, a vizsgálat módszereiről, a mintavételről és az adatfeldolgozás üteméről; a kutatók pedig összegyűjthették azokat a speciális helyi igényeket, amelyek az adatfeldolgozás során esetleg elsikkadtak volna, vagy föl sem merültek.

Intézetünk nevében Halay Tibor köszöntötte a megjelenteket, majd Böhm Antal a kutatás előzményeiről, hipotéziséről, Bánlaky Pál a vizsgálati módszerekről, Hidy Péter pedig az első eredményekről adott tájékoztatást. (Böhm Antal előadását az alábbiakban közöljük.)

A tanácskozás jól sikerült; a helybeliek és a kívülálló kutatók számos kérdésben egyetértésre jutottak, s ezáltal

sikerült az empirikus felvételekkel szemben gyakran tapasztalható bizalmatlanságot eloszlatni. A rendezvény ebben a tekintetben mintaeértékűnek is tekinthető.

Közművelődés és helyi társadalom (Tájékoztató egy felmérés körülményeiről)

Témám a helyi társadalom kutatása körülményeinek és céljainak a rövid fölvázolása. Néhány vázlatpontot szeretnék kiragadni, s bemutatni, hogy hol és miként kezdődött a helyi társadalom kutatása, s mit jelent számukra ez a problémakör. A kutatási előzményekről néhány szót. A Társadalomtudományi Intézetben 1981-ben indult ez a kutatás, tehát egy tervciklussal korábban, és kicsit félve, kicsit óvatosan kezdtük a helyi társadalom kutatását, hiszen nem ismertük ennek a jelenségnek a terminológiáját, úgy kellett előlőről kezdenünk, kidolgoznunk azt. Hosszú vitákat folytattunk, amelyeknek eredményeit a *Helyi társadalom* kiadványsorozat több kötetében publikáltuk.

Természetesen azért nem volt teljesen előzmény nélküli ez a kutatás sem,

Bánlaky Pál, Hidy Péter és mások is vizsgáltak már városokat, közművelődést, helyi társadalmakat. Tehát már a nyolcvanas éveket megelőzően megindult valami tétova mozgás, ami a nyolcvanas években felerősödött, határozottabbá vált.

Saját kutatásunk területéről pedig közvetlen előzménynek tekinthetjük a bejáró munkások és ingázók vizsgálatait, amelyek során *Pál Lászlóval* együtt óhatatlanul „beleütköztünk” a falusi települések helyi társadalmának problematikájába. Ennek tanulmányozása nélkül ugyanis az ingázás jelenségét sem lehet megismerni és megérteni.

Az előzményeken túl számunkra sokat jelentett intézetünk sajátos helyzete, nevezetesen az a szerencsés körülmény, hogy itt az intézményben lehetett koordinálni a TS-3/1-es kutatási témaköröket. Mindez nemcsak ösztönzést jelentett, hanem azt is, hogy ez a kutatás pénzt s jóváhagyásokat kapott. Nagyon remélem, hogy a későbbiekben – még jó néhány évig – ez a fajta kutatás járható és fenntartható lesz.

Az empirikus kutatásokba 1984-ben fogtunk, első lépésként falusi helyi társadalmakat vizsgáltunk, a volt dabasi járás területén a falusi helyi társadalom működését tanulmányoztuk. Ez a dabasi felvételünk lényegében feldolgozás alatt áll, s még az idén szeretnénk kiadásra előkészíteni. Már most világosan látható, hogy a kutatás igen érdekes ismeretanyagot hozott a felszínre. 1987-től kezdve pedig elmozdulunk a városi helyi társadalmak kutatása felé. Biztosak voltunk – és vagyunk – abban, hogy a városi térségek helyi társadalma (vagy helyi társadalmai) egészen más képet nyújt, mint a falusi helyi társadalom. Igen érdekes összehasonlítási lehetőséget kapunk majd ezekből a felvételekből is.

Néhány szót arról is szeretnék szólni, hogy – legalábbis véleményem sze-

rint – a lokális kérdések a nyolcvanas évek elejétől kezdenek fölértékelődni Magyarországon. Ennek nemcsak művelődéspolitikai, hanem általános politikai jelentősége is van. Korábban mindent a munkahelyen – és a munkahely közvetítésével – próbáltunk megoldani; a munkahelyre koncentráldott a társadalmi politikai tevékenység, a kultúra, a művelődés, a sport, a rekreáció és sok más tevékenységi forma megszervezése, de mostanában érlelődnek annak a feltételei, hogy a lakóhely viszszevegyen a korábban elvesztett funkcióiból.

A hatvanas évektől ugyanis egyre világosabban látszik, hogy a munkahelyek a termelőtevékenységben és a magasabb teljesítményben érdekeltek, következésképpen igyekeznek megszabadulni, mentesülni mindentől, ami nem kapcsolódik közvetlenül a termeléshez és a teljesítményekhez. Ezért szorul a művelődés, a társadalmi-politikai élet, a sport stb. a munkaidőn – és gyakran a munkahelyen – kívüli szférákra. Márpedig ezeket a leadott – vagy visszaadott – funkciókat leginkább a lakóhelyek vállalhatnánk magukra.

Mindez részben országos felismerés is vált, ezt a politikai vezetés is bátorítja és támogatja, s részben ez az oka annak, hogy a lokális kérdések fölértékelődtek. Persze ez még csak az első kezdeti lépéseket jelenti, a lakóhelyen is megmozdult valami. Megkezdődött közigazgatási rendszerünk változása, reformja, s máris jelentős változások történtek; én ilyennek tartom a járások megszüntetését, a „teho” bevezetését (bár tudom, hogy lehetne erről vitatkozni, de fontosságához nem fér kétség), s ilyennek tekintem a választási rendszer változását, a kötelező kettős jelölést, ilyennek tartom a személyi jövedelem- és az általános forgalmi adó bevezetését is, ami egészen más helyzetbe hozhatja a településeket. A ko-

rábbi szisztéma nyilván változni fog, tehát itt újabb lendületet vehet a helyi társadalmi élet, s a helyi közösségek életében is nyilvánvalóan jelentős változások lehetnek.

Azt hiszem, hogy kutatásunk – s talán ez nem szerénytelenség – ezeket a változásokat is igyekszik szolgálni, azaz szeretnénk hozzájárulni ahhoz, hogy településeink helyi társadalmi-demokratikus közélet valósuljon meg, és hogy ezáltal a társadalmi-politikai-közéleti tevékenység előtt széles kapuk nyíljanak. Ezt szeretnénk elősegíteni s szolgálni vizsgálatunkkal.

Ami a helyi társadalomra vonatkozó felfogásunkat, illetve megközelítési módjainkat illeti, tulajdonképpen három kérdésről kell nagyon röviden szólni, s ez már kifejezetten a helyi társadalom kutatásának területe. A három témakör tulajdonképpen a helyi társadalom három megközelítési módja, az, amit mi a legfontosabbnak vélünk. Természetesen nem zárjuk ki annak lehetőségét, hogy más kutatásokban másfajta megközelítések is lehetnek, de számunkra ez a három a legfontosabb.

Az egyik egy *strukturális* – társadalmi-szerkezeti – megközelítés. Ez többet jelent annál, hogy a helyi társadalom sajátosan tagolt társadalmi kapcsolatokat hordoz. Korábban úgy képzeltük, hogy egy-egy település „kistársadalma” mintegy leképezi a nagy társadalmat. Vizsgálatainkból azóta kiderült, hogy ez nem így van. Ugyanis egészen másképpen szerveződik a helyi társadalom, mint a „nagy társadalom”, a lokalitásnak tulajdonképpen a társadalmi szervezet és struktúra újratermelődésében van nélkülözhetetlen szerepe. Tehát a szocializációban, az értékek átadásában, az érték közvetítésben, az átfogó társadalmi kapcsolatok és a kistársadalmi egységek közötti közvetítés megteremtésében. Vagyis a társadalmi szerkezet újjászerveződésé-

nek a térén találjuk meg a helyi társadalomban, ahol közösségek termelődéséről, teremtéséről lehet szó. A társadalom elemi közösségei ugyanis a helyi társadalomban fejlődnek – vagy nem fejlődnek – ki, és ezért is kell nekünk megkülönböztetett figyelmet fordítanunk a helyi társadalom kérdéskörére. Úgy látjuk, hogy manapság, amikor például „közösség iránti éhségről” beszél Pataki Ferenc a *Társadalmi Szemlében*, a közösségre való éhség, meg a közösség hiánya mindenütt érzékelhető, tehát a közösség iránt egyre növekvő érdeklődés nyilvánul meg, a helyi társadalom az a terület, ahol a közösségeket életre lehet hívni, vagy ahol szerveződésükre bátorítást kaphatnak. Az eddigi tapasztalatok és más információk alapján úgy látjuk, hogy a *család köré szerveződnék* a különféle helyi közösségek. Magyarországon, főleg a falusi helyi társadalomban, a család mint primér közösség ma is nagyon erős, és körülötte szerveződnék mintegy koncentrikus körökként a különféle közösségek: a nagycsalád, a rokonság, a szomszédság, az ad hoc jellegű véd- és dacszövetségek, majd a különféle alkalmi társulások (egy-egy vízműtársulás például), s végül ezek köré szerveződik – pontosabban mindezeket átfogja – a lokális társadalom, egy-egy kis- vagy nagytelepülés, esetleg városrész helyi társadalma. Pál László ennek megismerésére kidolgozott egy dimenziórendszert, amely hat alapdimenzióval próbálja megragadni a helyi társadalom kérdéskörét. Ez a hat dimenzió az *elégedettség* és a *perspektíva*, a *részvétel* és a *kooperáció*, a *kötődés* és az *integráció*.

Ha alaposan megfigyeljük ezeket a dimenziókat, akkor láthatjuk, hogy ezek a kategóriák valamiképpen benne rejlenek minden lokális viszonyban. Például a település infrastruktúrájával, ellátottságával, fekvésével, szépségével, tradícióival való elégedettség vagy

elégedetlenség nyilvánvalóan minden állampolgárban érzelmekeket vált ki; tehát kialakíthat egyfajta kötődést. Az, hogy az állampolgár kötődik a településéhez, lakóhelyéhez, vagy nem kötődik, ebben azért a nem kötődés is benne van, hiszen jó néhány település lakosságában negatív érzelmekeket is kiválthat az adott település állaga, helyzete, pozíciója. A perspektíva annyit jelent, hogy az állampolgár nemcsak magának, hanem a következő generációk számára elképzelhetőnek tartja a helyben maradást, tehát gyerekei meg unokái számára elképzelhetőnek tartja, hogy ott maradjanak azon a településen és ott találják meg boldogulásukat. Ez viszont összefügg a lakossági participáció kérdésével, azzal, hogy részt tudnak-e venni, részt akarnak-e venni a település közéletében.

Végül nyilvánvalóan magasabb dimenzióhálót jelent a kooperáció és az integráció. A kooperáció annyit jelent, hogy az állampolgárok más érdekcsoportokkal szemben megpróbálják saját érdekeiket (vagy saját érdekcsoportjuk érdekeit) érvényesíteni, a különböző érdekek konfliktusba kerülnek s különböző helyi érdekegyeztető aktusok során a település érdekeivé integrálódnak. Ebben benne van az a lehetőség is, hogy egy-egy település helyi társadalma a maga integrált érdekeit más helyi társadalmak településeivel is ütköztetheti vagy összehangolhatja, közösséget vállalhat, érdekszövetséget alakíthat, például egy-egy célfeladat megvalósítására négy-öt – vagy több – település. Mindez benne van a levegőben, és azt hiszem, hogy talán nem is a távoli jövőben Magyarországon ilyenmire sor kerülhet.

A másik megközelítési mód inkább politológiai: a helyi társadalmat úgy fogja fel, mint egy sajátos helyi *hatalmi struktúrát*. Itt az alapkérdés az, hogy a lokális hatalom hogyan illeszkedik be a társadalom hatalmi viszonyai-

ba; milyen Magyarországon a hatalmi struktúra, és ebben a hatalmi struktúrában egyáltalán mekkora szerepe van a lokalitásnak. Tulajdonképpen arról van szó, hogy önkormányzatok jöjjenek létre, hiszen minél erőteljesebb helyi önkormányzatok jönnek létre, annál jobban működik az egész hatalmi struktúra. A társadalmi rendszer valószínűleg annál szilárdabb – s erre már Eötvös József is több írásában utal –, minél erősebb önkormányzatokat működtet. Ezek tehát nem új gondolatok, talán csak az az új bennük, hogy most kellene ezeket életre hívni. A lokalitás mint hatalmi egység és a központi hatalom sajátos viszonyát is fel kellene tárni, s választ kaphatnánk olyan kérdésekre is, hogy egyáltalán mekkora mozgástere nyílik a lokális hatalomnak és a lokális hatalom képviselőinek. A gyakorló tanácselnökök, párttitkárok, osztályvezetők – azt hiszem – nagyon sokat tudnának erről mondani, s remélem, hogy mondanak is majd nekünk a kutatás során. Persze nekünk is van elképzelésünk, itt a cél – vagy az ideáltípus – az volna, hogy egy intenzív *partneri* kapcsolat jöjjön létre, és ne egy függő viszony, ami ma még – azt hiszem – településeink többségére jellemző, amikor a központi irányítás túlságosan is uralja a helyi társadalmakat. Szót kellene ejteni itt az *ágazatok* és a lakóhelyek szerepéről is, meg kellene vizsgálni az ágazatok hatalmi súlyát is. Megint csak az a tapasztalatunk, hogy az ágazati érdekeknek és az ágazati struktúráknak túlságosan alá van rendelve a helyi struktúra, s rossz, hogy ez így van, ugyanis ebben a tekintetben is minimum partneri kapcsolatokat kellene kialakítani az ágazati érdekek és a lakóhelyi érdekek között. És végül, de nem utolsósorban, az önkormányzat sajátos feltételrendszerét jelenthetné az, hogy ha a munkahelyek és a lakóhelyek viszonyában is kialakulhatna egy valamiféle partneri kap-

csolat. Mert ahol egy nagyon erős állami gazdaság, bányá, üzem, termelőszövetkezet stb. van a településen – hadd ne mondjak neveket –, sok esetben az üzem vagy az állami gazdaság stb. uralja a települést. Nem a településnek van üzeme, állami gazdasága, hanem megfordítva, az üzemnek van települése. Ilyen helyzetben valamiképpen helyre kellene állítani a megbomlott hatalmi egyensúlyt; ezáltal a lakossági részvétel lehetőségei fölértékelődhetnek, s újabb területek nyílnának az értelmes állampolgári magatartás kialakítására.

A harmadik közelítési mód az *állampolgári magatartásokra* vonatkozik, ha úgy tetszik, itt egy szociálpszichológiai megközelítésről lehet szó. A helyi társadalom felfogható úgy is, mint magatartási mintákat közvetítő közeg, egy olyan terület, amelyben az állampolgári magatartási mintákat kialakítják, továbbadják, egyáltalán, a citoyen magatartást ki lehet alakítani, illetve meg lehet tanulni. A demokratikus részvétel lehetőségeit, alapjait, a vitákat, a közéletiséget stb. elsődlegesen – azt hiszem – a helyi társadalmakban kell megtanulnunk. A lakossági részvétel elemi feltételeinek közege a lakóhely, s úgy látom, hogy manapság a participációra való igény *alulról is és felülről is* egyaránt jelentkezik. Tehát szerencsés egybeesésnek lehetünk tanúi a nyolcvanas években a magyar társadalomban, hiszen a központi vezetés is szorgalmazza az öntevékenység kialakulását, a lakossági részvételt, és a lakosságban is megnyilvánul egyfajta igény arra, hogy az emberek részt akarnak venni a közös dolgok intézésében, mert nem tűrik, ha elhanyagolt, koszos a környezetük, nem szeretik, ha rossz a levegő, gyanakodnak, ha szemétketőt építenek településükön, azaz véleményt mondanak, s érdekeiket felszínre próbálják hozni. Tehát ez a felülről és alulról jövő kezdeményezés találkozhat

egymással, és jó lenne, ha találkozhatna egymással.

Az az érzésem, hogy korábban valahol ott tévedtünk, amikor vagy csakis fölülről, vagy csakis alulról próbáltuk elképzelni ezt a folyamatot, emiatt ezeket a cselekvéseket mindig ki lehetett játszani egymás ellen, s így a kettő nem volt csatlakoztatható egymáshoz. Azt hiszem, itt az ideje annak, hogy ez a két törekvés találkozzék egymással.

A fogadókészséggel persze ma is probléma van, ezt a fogadókészséget én fönt is és lent is kicsit problematikusnak látom, néha túlságosan szűkek a tolerancia határai, s néha a lakossági törekvések nyilvánulnak meg nehezen tolerálható módon. Tehát ebben az esetben egy *intenzív érdekegyeztetésre lenne szükség*. A helyi társadalomban lennének erre fórumok, s lenne erre lehetőség.

Szeretnék azonban rámutatni egyfajta kettős tendenciára, amely inkább a lakossági részvételre vonatkozik. Kérdéses lehet ugyanis, hogy a lakosság ma Magyarországon *részt akar-e venni, részt tudna-e venni és érdemesnek látja-e a részvétel* bármiféle formáját a helyi közéletben. Úgy látom, hogy ha ma hazánkban a szocialista demokrácia a legtökéletesebben működne, ha csodálatos közéleti fórumaink lennének, s ha a szocialista participáció ideáltípusa megvalósulna, akkor is baj volna a részvétellel, akkor sem venne részt a közéletben mindenki, hiszen közismert, hogy a lakoságnak a nagyobb hányada ma túlságosan megterhelt a napi 12-14 órás munkával, a második műszakokkal, a kenyérkeresettel, és ezek az emberek valószínűleg távol maradnának a fórumoktól, nem vennének részt a helyi közéletben. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt, hogy van egy másfajta törekvés is: ez inkább a fiatal értelmiségiek, a fiatal szakmunkások körében tapasztalható, akik igénylik a be-

leszólást, a részvételt, az aktivitást, és számukra talán a szabadidő is fölértékelődött már. Tehát itt egy olyan generáció van kialakulóban vagy fejlődőben, amelytől elvárható az, hogy ezt a kettősséget egyértelműen a közéletiség megteremtésére fogja majd változtatni; a kivárá, elvonuló állampolgári magatartás pedig talán majd visszaszorulhat hazánkban. Persze lehet, hogy ez téves előrejelzés, hiszen nagy a veszélye annak, hogy a rossz gazdasági helyzetben megint csak a kivárá, meg az egymásra mutogatás fog majd előtérbe kerülni, és akkor megint tért veszíthetünk ebben is.

Mindebben kardinális szerepet játszik a *helyi nyilvánosság*. Újra meg újra meg kell állapítanunk, hogy mennyire hiányzik a helyi információ intézményes rendszere; nincsen például helyi sajtó, tessék csak megfigyelni: minden második termelőszövetkezetnek, üzemnek van lapja, de a település lakosságának nincsen. Jóllehet nem is olyan régen még egy-egy Sümeg nagyságú településnek több napilapja is volt, Makónak is három napilapja volt, amelyekben Németh László novelláit meg Erdei Ferenc írásait lehetett olvasni. Igaz, ma már Erdei Ferenc és Németh László sincsen, nemcsak helyi napilapok. Ennek ellenére helyi nyilvánosságra szükség volna, s a kábeltévé talán előrelépést jelent e tekintetben, bár ez sem pótolhatja a helyi nyilvánosságot, amely nélkül aligha lehet szó élénk, működőképes helyi közéletről.

A gondolatsort tovább folytathatnánk, sokat lehetne és kellene erről beszélni, s nyilván fogunk is vitatkozni majd a felvételek elkészülte kapcsán – után. Végezetül kutatásunk néhány konkrét részletét szeretném bemutatni. Úgy látom, hogy ez a kutatás kezdettől fogva tartalmaz néhány új elemet, s nemcsak abban, hogy helyi társadalmat és helyi szerveződéseket kutat, hanem módszereiben és eddigi gyakorla-

tában is. Három intézmény közösen vállalkozott egy empirikus felvételre, egységes felvételi sémát, rendszert dolgozott ki, ez hazánkban – azt hiszem – eléggé újszerű. Esetünkben – mint ismeretes – a Művelődési Minisztérium Vezetőképző és Továbbképző Intézete, a Művelődéskutató Intézet és a Társadalomtudományi Intézet *közösen vesz részt* a közművelődés és helyi társadalom kutatásában, mindhárom intézményi érdeket sikerült egyeztetni, s ahogy az eddigiekben sikerült együtt dolgozni, ez arra vall, hogy a felvételi eredményeket is fel tudjuk majd dolgozni különösebb zökkenők nélkül.

Egyébként nemcsak ez a három intézmény érdekelt ebben a kutatásban, hiszen bolgár kollégák adaptálták kérdőívünket: ezzel a kérdőívvel fogják Neszebárt és Burgasz térségét vizsgálni. Továbbá a TS kutatások jó néhány része ugyancsak felhasználja kérdőívünket, kérdésblokkokat vettek át belőle; azaz úgy látszik, más intézmények kutatói is érdeklődnek vizsgálatunk iránt.

Egy másik újszerű vonás az, hogy *öt város* helyi társadalmát egyidejűleg kutatjuk ebben a vizsgálatunkban. Tudomásom szerint ilyen nagyszabású – öt városra kiterjedő – városszociológiai vizsgálat Magyarországon még nem volt. Városként 600-as mintával dolgozunk, Győrben pedig 1200-as a mintánk, s ez annyit jelent, hogy az öt város mintája 3600 személyre terjed ki. (Kérdőívünk 48 oldalas és 76 kérdést tartalmaz, de a 76 kérdés valójában 100-nál jóval több kérdésre terjed ki.) Győr nagyvárosként került be vizsgálatunkba, mintegy a minta kontrolljaként. Voltaképpen Győr négy kerületét vizsgáljuk, a Belvárost, a Gyárvárost, egy lakótelepet, az Ady-várost és Ménfőcsanakot, amelyet nemrég csatoltak Győrhöz. Ez utóbbi azért is érdekes lehet, mert ez át- vagy visszavihet bennünket a falusi térség és a városi tér-

ség összehasonlításának vizsgálatához. A négy másik város: Orosháza, Pápa, Esztergom valamint Kaposvár, ez utóbbi saját költségére vesz részt ebben a kutatásban. Természetesen mi nyitottak vagyunk, s ha újabb városok jelentkeznek, mi örömmel bocsátjuk rendelkezésükre a kérdőívet, és természetesen tapasztalatainkat is.

Ugyancsak új vonásként szeretném kiemelni azt, hogy a *közművelődés* ebben a kutatásban jelentős szerepet kapott. Mint ismeretes, a hazai gyakorlat inkább az, hogy mindenki azt a parciális részekre szabdalt kutatási témáját vizsgálja, amit valamikor kialakított magának, és a különféle nézőpontok ötvözésére ritkán kerül sor. Mi most azzal is kísérletezünk, hogy hogyan lehet egy vizsgálatunkban különféle érdekeket érvényesíteni, s így vizsgálatunkba beemeltük a közművelődést. Persze többről is szó van itt, hiszen meggyőződésünk, hogy a közművelődés szerves része a helyi társadalom életének, funkcióinak, azaz a közművelődés olyan csatorna, amely része a szocializációnak, s elősegíti a helyi társadalmak közösségeinek kialakulását. Nem szabad megfélekedezni arról, hogy a közművelődés itt szélesebb értelemben értékhordozóként, kultúraközvetítőként értelmezhető és vizsgálható. Kutatásunk ezzel és több más szempont érvényesítésével *komplexszé* vált, – ha úgy tetszik – interdiszciplináris kutatást folytatunk, amelyben politoló-

giai, közigazgatási, közgazdasági, szociológiai és egyéb nézőpontok is megtalálhatók. Remélem, hogy a különböző szempontok egyidejű érvényesítése előnyére szolgál felvételünknek.

Még egy vonatkozásban szeretném kutatásunk újszerűségét hangsúlyozni. Arra törekszünk – és ez talán a munkaértekezletünkkel is példázható –, hogy az elméleti és a helyzetfeltáró munkát, valamint a gyakorlati tevékenységet *valamiképpen összhangba hozzuk egymással*. Tehát azért szeretnénk a helyi vezetőkkel is kapcsolatban maradni, mert úgy gondoljuk, hogy azok a kutatási eredmények, amelyeket felszínre hoztunk és hozunk, helyben is hasznosíthatók. Persze az eredmények számunkra sem közömbösek, és nem is szeretnénk egy olyan utcába belemen-ni, amibe sok más szociológiai felvétel kutatói belementek, hogy tudniillik „jöttek a szociológusok, elvégezték a felvételt, de az adott településen nem szívesen látták viszont a szociológusokat”. Tehát hangsúlyozni szeretném, hogy *nem a hely ellenében* kutatunk, hanem közös érdekeink vannak ebben a kutatásban. Azt hiszem, vagy legalábbis nagyon remélem, hogy öt év múlva is visszamehetünk Pápára, Esztergomba, Orosházára és vizsgálatunk más helyszíneire. Ezért remélem, hogy az érintett városok vezetői vizsgálatunkban partnerek lesznek.

Böhm Antal

„Szocializmus, nemzet, nemzetközi együttműködés”

(Nemzetközi konferencia Cavtatban)

Amikor a „Szocializmus a világban” konferenciasorozat jugoszláv szervezői és nemzetközi tanácsának tagjai az 1987-es kerekasztal témájául a „Szocializmus, nemzet, nemzetközi együttműködés” kérdéskört választották, két-séggkívül tudatában voltak annak, hogy nemcsak izgalmas, de sok tekintetben neuralgikus, elméletileg sem tisztázott és érzelmi, pszichológiai töltetű ez a problematika. Figyelembe véve Cavtat hagyományait, azt, hogy a szocializmust igenlő, de azt igen különbözőképpen értelmező politikusok és teoretikusok – a trockistáktól kezdve az iszlám szocializmus hívein és a zöldeken át kommunistákig és szociáldemokratákig (a marxizmuson és a reformizmuson belül is számos áramlat képviselői) – folytatnak egymással – hol toleránsan, hol kevésbé toleránsan – nyílt vitát, arra lehetett számítani, hogy a nemzeti-nemzetiségi kérdés felvetése igen heves polémiaikhoz, politikai szó-párbajokhoz vezet majd.

Az 1987. október 22-én kezdődő konferencia közvetlen előjelei ugyancsak ezt a feltételezést látszottak megerősíteni. A nemzeti-nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos, a baloldalt, illetve a szocialista erőket és országokat szembeállító korábbi konfliktusok nemhogy nem csillapodtak, de egyesek éleződtek, sőt

újabbak is keletkeztek. Zavargások Tíbetben... Krími tatárok tüntetése és petíciója Moszkvában... A romániai magyar és szász kisebbségek helyzetével kapcsolatos bírálatok erősödése... A Magyar Népköztársaság politikáját irredentának címkéző rágalomok román közéleti személyiségek részéről... S a vendéglátó Jugoszlávia problémái: a gazdasági válság a föderatív államon belül dezintegrációs tendenciákat erősít fel, a koszovói helyzet oly mértékben kiéleződik, hogy – éppen a konferencia kezdetekor – központi állambiztonsági erőket vetnek be az autonóm tartományban...

Mindezek az események azonban végül is sajátos módon nem élezték, hanem tompították a vitát, a résztvevők kerülték, illetve nem vállalták a Cavtatra korábban jellemző éles polémiait. Valószínűleg a többség – és a kényes belpolitikai helyzetben levő szervezők – részéről az a racionálisnak tekintett megfontolás kerekedett felül, hogy a helyzet nem érett meg a problematika mélyebb elméleti és politikai megvitatására.

A konferencián körülbelül 200-an vet-

tek részt és mintegy hetven előadást hallgattak meg. S bár számos előadás elméletileg és politikailag eredeti gondolatokat vetett fel, a viták ez alkalommal halványabbak voltak a Cavtatban megszokottnál. Mindazonáltal kitapintathatók voltak bizonyos csomópontok, amelyek körül véleménycsere vagy vita bontakozott ki:

- a nemzetfogalom meghatározásának elméleti kérdései;
- a nemzetiségek autonómiájának kérdései;
- mennyire nemzeti, mennyire nemzetközi a munkásosztály és a burzsoázia;
- a kultúra és a vallás szerepe a nemzetté válás folyamatában, a nemzettudatban és a nemzeti-nemzetiségi konfliktusokban;
- a gazdasági folyamatok globalizálódása és a nemzetállamok lehetséges szerepe;
- a fejlődő világ országainak válsága, az adósságválság.

A konferenciát az A. Grlickov funkcióját átvevő *Major Nándor* nyitotta meg. Bevezetőjében kifejtette, hogy a kapitalizmus új – harmadik – történelmi szakasza születésének vagyunk tanúi. A nemzetközi burzsoázia egy szárnya a tőkefelhalmozás új formáját próbálja meg rákényszeríteni a világra, háttérbe szorítva a burzsoázia eddig domináns frakcióját s válságba sodorva az eddigi modell újratermelését.

Ma nincs olyan szocialista orientációjú áramlat, amely a jelenlegi válságtól a kapitalizmus összeomlását várna. A gazdaság ma a burzsoázia elsődleges eszköze a kevésbé fejlett nemzetek és országok leigázására. A nemzeti öntudatra ébredés erősödik, s vele együtt a harc az igazságosabb nemzetközi együttműködésért.

A szocialista erőknél újra kell fogalmazniuk a szocializmus és a felszabadí-

tás projektumát. A teljes emberi emancipáció kibontakozása továbbra is a fejlett termelőerőkhöz kötődik, de az egyre könyörtelenebbé váló egyoldalú nemzetközi munkamegosztás körülményei között azt is újra kell gondolnunk, mely társadalmi erőkre támaszkodhat világviszonylatban a szocializmus.

A jugoszláviai helyzetre és a kosovói válságra utalva Major Nándor alá húzta, hogy a kiutat a Tito által meghatározott stratégiai célok jelentik: az öngazgató szocializmus, a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúsága, valamint a társadalmi viszonyok radikális demokratizálása.

A szovjet *E. Bagramov* előadásában rámutatott: nem igazolódott, hogy a forradalom illetve a szocialista társadalom önmagában megteremti a feltételeket a nemzetiségi viszonyok ellentmondásainak feloldásához. A társadalmi viszonyok rendkívül bonyolult területéről van itt szó. Bagramov központi szerepet tulajdonít a nép szellemi arculatának, amely rányomja bélyegét a nemzeti jellegre.

Az a feltevés, miszerint az osztályellentétek felszámolásával a nemzetek közötti ellentétek is megszűnnek, csak hosszú távon érvényes. Az ellentmondásokat a lenini nemzetiségi politika következetes végrehajtásával lehet megoldani.

A jugoszláv származású *Bogdan Denitch*, az Amerikai Demokrata Szocialista Párt tagja, az uralkodó etnikai csoport dilemmájával foglalkozott előadásában. A polgári társadalmakban a francia forradalomtól napjainkig – Svájc kivételével – a domináns etnikumok, mint politikai nemzetek, a kisebbségi etnikumok integrálására törekedtek. Az októberi forradalom nyomán megváltoztak a játékszabályok.

A Szovjetunióban és Jugoszláviában a problémát komplexen kezelő modellek alakultak ki.

A többi kelet-európai országban a nemzetiségi kérdés nem jelent többet, mint olyan kisebbségek iránti politikát, amelyek számbelileg nem képesek rá, hogy erőteljesebben felvessék legitimitásuk problémáját. Lengyelországban, az NDK-ban, Bulgáriában és Magyarországon nincsenek nagyobb számú kisebbségi etnikumok. Csehszlovákiában megoldották a szlovák autonómia kérdését. Romániában történelmi adottságként jelentős számú kisebbség él. A lenini modellel szemben Románia esetében – mutat rá Denitsch – az integratív nacionalizmus tipikus esetével van dolgunk, amely még a kis kulturális jogokat sem engedélyezi szívesen a kisebbségnek.

Jugoszlávia és a Szovjetunió kimondottan vállalja saját többnemzetiségű jellegét. Politikailag autonóm, többé-kevésbé homogén föderális egységek létrehozásával teszi lehetővé a többnemzetiségű valóság manifestálódását.

A nyugat-berlini *Gerhard Heimann*, szociáldemokrata Bundestag-képviselő *A nemzetállam alkalmatlansága Európa közepén* címet viselő előadásában kifejtette: legdrasztikusabban Németország példája – Bismarcktól Hitlerig – mutatja, hogy a nemzetállam létezése milyen negatív következményekkel jár Európa közepén. A jelenlegi megosztottságért maguk a németek okolhatók, mivel nem akadályozták meg a fasiszta uralmat. Egész Európa és egyáltalán a béke szempontjából fontos, hogy a németek – anélkül, hogy megszűnnének mint nemzet létezni – a többállamúságot történelmileg normális állapotnak tartsák. A két német állam közötti határ egyben két ellentétes társadalmi rendszer és két katonai tömb közötti határ.

Heimann síkraszállt a két társadalmi rendszer békére és reformokra való képességének elismerése mellett. Nem az európai határokat kell megváltoztatni, hanem a határok elválasztó jellegét kell megszüntetni.

Otto Wolff, a Zöldek képviselője az Európa Parlamentben, az egységes „német nemzet” fogalom létjogosultságát kérdőjelezte meg az NSZK-ra és az NDK-ra vonatkoztatva, míg *Abdul Malek* egykori egyiptomi külügyminiszter a két német állam föderációban való egyesítésének lehetőségére utalt. Élénk – de ez esetben sem kiélezett – vita alakult ki, amelyben az NDK képviselői nem vettek részt.

Monty Johnston, angol kommunista előadásában a kommunista pártok internacionalizmusának és autonómiájának témájáról tartott előadást. Hitet tett az együttműködés szükségessége mellett, de bírálta a proletár internacionalizmus olyan értelmezését, mint amilyen 1968 augusztusában érvényesült Csehszlovákiával kapcsolatban. Olyan internacionalizmusra van szükség – fejtette ki M. Johnston –, amely magában foglalja a kommunisták mellett a szociáldemokratákat és a felszabadítási mozgalmakat is.

Huszár István, aki a konferencia Nemzetközi Tanácsának tagja, írásban nyújtotta be *A nemzeti problematika megítéléséhez és a népi-nemzeti egység kérdésköréhez* című előadását.

Előadásában felvázolta a nemzeti kérdés elméletitörténeti háttérét, és azt mutatta be, hogyan közelíti meg az MSZMP a nemzeti egység kérdését.

A konferencián Székely Gábor (Párt-

történeti Intézet) és G. Márkus György (Társadalomtudományi Intézet) vett részt és tartott előadást.

Székely Gábor A nemzet kategóriájának kommunista, bolsevik felfogásáról – ideológia és gyakorlat című előadásában először a nemzeti és a nemzetközi dialektikáját elemezte Marx és Engels munkásságában. A marxizmus klasszikusai a nemzetet mint a tőkés társadalom kialakulásának produktumát tárgyalták, ugyanakkor hangsúlyozták mind a munkásosztály, mind a burzsoázia nemzetközi jellegét. Tisztán ideológiai szinten nem különösebben nehéz megoldani a nemzeti és a nemzetközi dialektikájának problémáit. Ezt Buharin segítségével Sztálin 1913-ban végezte el *A nemzeti kérdés és a szociáldemokrácia* című cikkében. Ekkor még nem tűnt jelentősnek sem a vulgarizálás, sem a gyakorlattól való eltávolodás problémája, bár Lenin 1914-es *Marx Károly* című munkájában már felhívta a figyelmet a történetiség szempontjának mellőzésére.

Az 1919-et megelőző irodalomban – Lenin maga több mint száz írást publikált a nemzeti kérdéstről – főleg az osztályharcral, a bolsevikok forradalmi céljaival kapcsolatos aspektusokat emelték ki. Mindenekelőtt arra mutatnak rá, hogy a nemzeti elnyomás tovább élezi a tőkés kizsákmányolást, s ez módosítja az osztályharcot. Ezekben az írásokban az az előfeltételezés fejeződött ki, hogy a tőke internacionalizálódása még a kapitalizmus korában elvezet a nemzeti határok és ellentétek megszűnéséhez, s helyükre az alapellentmondás, a munka és a tőke antagonizmusa lép. Ugyanakkor, a bolsevikok az 1905-ös forradalom tapasztalataiból már érezték, sőt tudták, hogy a proletárforradalom elmaradott országban is lehetséges. Ebben az esetben a proletárforradalom felvállalja a polgári forradalom feladatait is, többek között a nemzeti kérdés megoldását. Ezzel

kapcsolatban vita bontakozott ki, amelyben Lenin, Buharin, Rosa Luxemburg és Sztálin konkretizálták nézeteiket a nemzetek önrendelkezéséről, az autonómiáról és a föderációról.

A két világháború közötti időszakban érdekes mozzanat volt a „nemzeti bolsevizmus” iskolájának kialakulása, amely főleg Karl Radek személyéhez és az egységfrontról a Kominternben 1923-ban lefolytatott vitákhoz kapcsolódik. Olyan politikát tartottak lehetségesnek – sőt, dolgoztak ki –, amely feltételezte a kommunisták együttműködését nemzeti, sőt nacionalista erőkkal. Arról volt szó, hogy a kommunisták a baloldal számára nyerjenek meg a nemzeti kérdés iránt fogékony tömegeket, méghozzá már nemcsak a gyarmati-félgymarmati országokban, hanem Európában is, mindenekelőtt Németországban. (E felfogásnak számos bírálója is volt.)

Ismeretes, hogy a Kominternben Lenin halála után súlyosan eltorzították a pártok bolsevizálásának lenini gondolatát, azt a szovjet példa mechanikus másolatára redukálták. Ezt azzal is összefüggésbe hozták, hogy a nemzeti problematika, úgymond jelentőségét veszti, felerősödik az internacionalizálódás folyamata.

A szituáció a világgazdasági válság nyomán változott meg. Németországban vált legrobbanékonyabbá a helyzet, ahol – akárcsak 1923-ban – nemzeti dimenzióban jelentkezett a német és a nemzetközi imperializmus közötti ellentét.

A Komintern VII. kongresszusán nem hoztak kötelező határozatokat arra, hogyan reagáljanak a pártok egy esetleges háborús helyzetre. Togliatti beszéde és az elfogadott határozat a pártok figyelmét a konkrét szituációk, a sajátosságok elemzésének fontosságára hívja fel.

A második világháború kezdete előtti másfél év tapasztalatai (1938. szept-

tember: München, 1939. március: Prága) alátámasztják annak a marxista álláspontnak a helyességét, hogy az imperialista ellentmondások vonatkozásában a nemzeti problematika csak másodrangú jelentőséggel bírhat.

A második világháború és az azt követő időszak eseményei azonban arra is rávilágítanak, hogy a nemzeti tényező szerepét, jelentőségét nem becsülhetjük le.

G. Márkus György előadásában azt elemelte, milyen következményekkel járt a *nemzeti keynesianizmus „dialútja és hanyatlása” a szociáldemokrata reformpolitika számára.*

Abból indult ki, hogy a harmincas évek világgazdasági válságára a polgári közgazdaságtan egy *nemzetgazdaság-centrikus* és államközpontú doktrínával reagált.

A keynesi intervencionista nemzetállam révén átpolitizálódott, bizonyos mértékig „szociáldemokratizálódott” a tőkés gazdaság. A teljes foglalkoztatottság, a kereslet ösztönzése makrogazdasági szabályozás révén, a szociális-jóléti újraelosztás, mint jellegzetesen szociáldemokrata célok a legtöbb fejlett tőkés országban mintegy negyed évszázadon át a nemzetgazdaságok működtetésének meghatározó prioritásaivá váltak.

A keynesi-jóléti állam döntő működési feltétele az egyes nemzetállamok nagyfokú mozgástere. A stabil, kiszámítható nemzetközi környezetet a háború után a „pax americana” által meghatározott gazdasági-pénzügyi rendszer biztosította.

Míthogy a keynesi állam önmagában nem képes hatékony jövedelempolitika folytatására, korporatista berendezkedésekre volt szükség, mint a keynesi koordináció kiegészítő instrumentumára. A szakszervezetek, a munkáltatói szövetségek és az állam intézmé-

nyesített és centralizált összjátéka – különösen a nyitott gazdaságú kis országokban – biztosította, hogy a bérköveteléseit az egyensúly és a tőkeértékesítés követelményeihez igazító munkásság e mérsékletéért cserébe foglalkoztatási, jóléti és bizonyos mértékű participációs garanciákat kapjon.

Az érdekek pluralizmusát elismerő árutermelő szocialista társadalomban is elképzelhető egy sajátos tartalmú, a nemzeti közmegegyezés és a társadalmi-gazdasági hatékonyság szolgálatába állított demokratikus korporatizmus.

A strukturális változások, a tercier ágazatok súlyának növekedése az iparral szemben, az új technológiák individualizáló és élőmunka-megtakarító hatása, a megnövekedett akkumulációs szükségletek a világgazdasági környezet drasztikus változásaival együtt aláásták a nemzetgazdaság-centrikus keynesi-szociáldemokrata koordináció anyagi alapjait. Különös jelentőséggel bír, hogy a pénz- és tőkepiacok teljes mértékben internacionalizálódtak s ez a nemzetállamokat megfosztotta a szuverén monetáris politika, a kamatlábpolitika eszközrendszerétől. A szociáldemokrácia defenzívába került, ezt a *tág értelemben vett baloldal defenzívájának* egy aspektusaként értékelhetjük. Megújulásának döntő feltétele olyan nemzeti szintű gazdaságpolitika kidolgozása és felvállalása, amely a termelés hatékonyságát és a nemzetközi versenyképesség szempontjait kellően figyelembe veszi.

A szociáldemokrácia előtt álló problémák iránti figyelmet és érzékenységet az is indokolja, hogy nekünk is, Magyarországon, hasonló problémák következményeivel kell szembenéznünk: megkéstünk a világgazdasági folyamatokhoz való alkalmazkodásunkkal, s e késedelem tovább szűkítette népgazdaságunk amúgy is csökkentet mozgásterét, működési zavarokká mé-

lyített el gazdasági, szociális és politikai ellentmondásokat. Konfliktusokat tapasztalunk a hagyományos ideológiai tételek, a hosszú távú társadalmi célok, a meghirdetett értékek és a világgazdasági alkalmazkodást és felzárkózást szolgáló megkerülhetetlen intézkedések között.

Reformpolitikánk különböző ellenálások és óvatoskodások, illetve illúziók miatt nemegyszer megtorpant, s mindez különösen éreztette hatását a hetvenes évek közepe óta kedvezőtlenebbé váló nemzetközi környezetben, amelyben a világgazdasági struktúraváltás leértékelte termékeink, illetve ágazataink jelentős hányadát. Ilyen körülmé-

nyek között tanulságosak számunkra – egyebek között – a szociáldemokrata társadalompolitika történelmi vívmányai, megoldásai, akárcsak kompromisszumai, következtetlenségei, negatív tapasztalatai, az előtte álló kihívásokra való reagálása.

A cavtati konferenciasorozat 1988 őszén „A szocializmus és korunk szellemi arculata” témájú tanácskozással folytatódik.

G. Márkus György

műhelytanulmányok

Balogh István
SZUBJEKTUM
NÉLKÜLI
TÖRTÉNELEM?

Európai alternatívák

152 oldal, 44,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Politológiai és szociológiai kutatások Franciaországban

A magyar politikatudományi munkákat olvasva feltűnik, hogy nagyrészt a német és angolszász irodalomra hivatkoznak bennük. Emögött nyilván nemcsak nyelvismereti korlátok rejlenek, hanem elsősorban az, hogy leginkább az új elméleteket, módszereket, tudományos megközelítéseket tartalmazó művek irányítják magukra a magyar kutatók figyelmét a tudományos ismeretek piacán. Meglehet, hogy ily módon homályban maradnak azok a kutatások, amelyek a tudományos munka hétköznapijait alkotják. Ebben viszont az a veszély rejlik, hogy a tudományág tárgyát képező valóság leszűkül, és az elemzések modelljei egyoldalúvá, korlátozott érvényűvé válhatnak. Ezért hasznos lehet a magyar szakemberek számára betekinteni azoknak a francia kutatóhelyeknek a munkájába, amelyekben a francia társadalom és politikai élet jelenségeinek empirikus és elméleti kutatása zajlik; megismerkedni azaz, hogy ebben, a Franciaországban is viszonylag fiatalnak számító tudományágban milyen irányú kutatások folynak.

Rövid ismertetőnk tehát nem a francia politológiai és szociológiai kutatások elért eredményeiről számol be, hanem a jelenleg folyó kutatások irányait, fő témáit ismerteti, amelyek eredményeit várhatóan a következő években fogják publikálni. Másrészt csak né-

hány kutatóhely bemutatására szorítkozhatunk, amelyek meglátogatását és az információk beszerzését egy rövid franciaországi tanulmányút lehetővé tette.

Párizsban működik a Jean Touchard által 1960-ban létrehozott, a francia politikai élet tanulmányozására alakult kutatóintézet, a CEVIPOF¹. Egyike a Politikatudományok Alapja (FNSP)² keretében Franciországbban működő négy kutatóközpontnak, a Grenoble-ban (CERAT), a Bordeaux-ban (CERVL) és a Strasbourgban működő hasonló intézet mellett. A 46 munkatárssal dolgozó intézet (ebből 3 egyetemi tanár, 32 kutató) tevékenysége beilleszkedik az országos tudományos kutatási programba, finanszírozását az FNSP-n kívül ennek országos szervezete, a Tudományos Kutatások Országos Központja (CNRS)³ biztosítja 1968 óta.

A szervezet egyik fő feladata a francia politikai élet eseményeinek, fejleményeinek tudományos megfigyelése, rögzítése és elemzése. Így például rendszeresen állítanak össze eseménytörténeti összefoglalókat, amelyekben megörökítik a pártok, a szakszervezetek, az állami intézmények működésének, általában a politikai életnek főbb eseményeit, rögzítik a különböző választások eredményeit, a közvélemény alakulásának fontosabb történéseit,

miközben igyekeznek megvilágítani az azokban érvényesülő fő tendenciákat is. Ezenkívül alapkutatásokat is folytatnak a politikai szociológia és a választási szociológia terén. Kutatják a politikai szocializáció kérdéseit, az ideológia, a vallás, a politikai erők, a választási magatartás, a politikai személyiség, az intézmények szerepét a politikai életben, illetve ezek különböző vonatkozású összefüggéseit. Az ilyen kutatások természetes velejárója a módszertani problémák vizsgálata. A politikatudományok vonatkozásában ez az ismeretelmélet és a szemiotika területét jelenti elsősorban, valamint annak kutatását, hogy milyen eszközökkel, indikátorokkal tárható fel a politikai változásoknak a társadalom különböző csoportjai által való megértése és értelmezése.

A fenti fő területeken kívül különféle kiegészítő témákat kutatnak az intézetben, így például tanulmányozzák a tömegtájékoztató eszközök és a politika kapcsolatát, a közhatalmi politika különböző területeit (*politiques publiques*), kutatásokat folytatnak a mezőgazdasági politika, a munkásmozgalom, a baloldali mozgalmak történetére, illetve az ellenzéki gaulle-izmus és a köztársasági hagyományok eredetére vonatkozóan. Miután az intézet empirikus felméréseket is végez, munkájában fontos helyet kapnak az adatok kezelésének módszertani és technikai kérdései, a statisztikai elemzések, a közvéleménykutatások és felmérések feldolgozásának lehetőségei. Természetesen ebben nagy szerepet játszanak a számítógépek, az informatika modern eszközei.

A CEVIPOF készülő nagy vállalkozása *A mai franciák és a politika* címmel az 1988-as elnökválasztás második fordulóját követően nagyszabású közvéleménykutatást kíván végezni; ez a tervek szerint 4500 személyre, a felnőtt francia lakosságot reprezentáló mintára épülne. Ez folytatása lesz annak az

1978-ban végzett vizsgálatnak, amelynek eredményeit *Baloldali Franciaország, jobboldalra adott szavazat* című könyvben tették közzé.⁴ Nemcsak arra vállalkoznak, hogy a választók magatartásának, a politikához való viszonyának a legutóbbi tíz évben bekövetkezett változásait felmérjék, hanem – a változásoknak megfelelően – vizsgálódásuk szempontja is módosul. A politikatudomány fontos kutatási témáivá váltak a gazdasági válság hatásai, a neoliberalizmus térnyerése, az értékváltozások a társadalomban, amelyek Franciaországon túl, a nyugati országok szélesebb körében is megmutatkoznak és hatnak a politikai folyamatokra is. A francia „választási szociológia” eddig vagy az ideológiai és politikai terepet alkotó nagy érték- és képvisleti rendszereket, illetve ezek kapcsolatát vizsgálta a választóik társadalmi tagozódása és kulturális hovatartozása szerint, vagy a választási kampányok, stratégiák, a jelöltek személyének elemzésére, azaz a választóknak nyújtott politikai „kínálatra” összpontosította a figyelmét. A jelenlegi kutatás az egyént, az állampolgárt helyezi középpontba, az egyén szempontjaiból kíván kiindulni. A francia állampolgár politikai világát akarja feltárni, arra keresi a választ, hogy a választó magatartásában hogyan tükröződik az a mód, ahogy a politika világához kapcsolódik, akár szavaz, akár tartózkodik a szavazástól; milyen értékeket, érdekeket, érzelmeket tulajdonít a politikának és mit vár el attól. Tudni szeretnének továbbá, hogy mi tartósítja a francia politikai élet hagyományos jobb- és baloldalra való tagolódását, annak ellenére, hogy időnként ennek megszűnéséről beszélnek. Az is érdekli a kutatásban résztvevőket, hogy mennyiben lehet szó a szakmai és magánélet újraértékelődésével egyidejűleg a politikai szféra visszaszorulásáról.

A CEVIPOF kutatói ezen kívül je-

lenleg sokféle egyéni témán is dolgoznak. A politikai folyamatok és magatartások kutatása keretében vizsgálják a generációk és a politika kapcsolatait (A. Percheron), a család szerepét a generációk közötti politikaközvetítésben (M. Barthélémy, M-C. Lavabre, A. Muxel, A. Percheron), a társadalmi beilleszkedés és az állampolgári lét viszonyát a 18–25 éves fiatalok körében (A. Muxel). Mások a katolicizmus, az egyház illetve a vallás és a politika összefüggéseit kutatják, vagy a vallási és politikai militantizmus jelenségeit vetik egybe. A nagy felméréseken túl is vizsgálják a választói magatartást (mint például G. Michelat), a választási mechanizmus változását (E. Dupoirier), illetve a pártoknak és az egyes politikai személyeknek a közvéleményben kialakult képét (G. Grunberg). A politikai pártok neves elméleti szakértője, Jean Charlot a bizonytalan választók szavazatának kérdéseivel foglalkozik. Többen vizsgálják a parasztság identitásában és a vidéki életben bekövetkezett változások, a városiasodás hatását a francia politikai életre. A vallási, a szakmai, a politikai és a társadalmi identitás jelenségeit kutatja Christel Peyrefitte. Tanulmányozzák a nők helyzetét, a nemek és a politika összefüggéseit. Vizsgálódásuk tárgyai között szerepel a politikai népszerűség összetevőinek elemzése (J-L. Parodi). Jelentős helyet kapnak az intézet munkájában a tömegtájékoztatási eszközök, főként a televízió, illetve a kábeltelevízió politikai szerepére, politikai eszközként való működésére vonatkozó kutatások, amelyeket R. Cayrol és T. Vedel folytatnak. A francia társadalom új jelenségeinek feltárását célozza a szakmai kapcsolatok alakulására irányuló kutatás, amelyet a szakszervezeti mozgalom két neves kutatója, *J. Capdeville* és *R. Mouriaux* végeznek.

Az intézet kutatásaiban természetesen fontos szerepet kap a politikai

erők, pártok működésének, a velük kapcsolatos politikai jelenségeknek a megfigyelése. Az 1981-ben megválasztott parlament képviselőin keresztül például vizsgálják a francia képviselő tipikus sajátosságait (J-L. Parodi, C. Ysmal), illetve az 1986 óta fennálló „társbérlet” (cohabitation), a szocialista elnök és a jobboldali kormány „együttese” rendszerét, amely új jelenség az Ötödik Köztársaság intézményrendszerében. Kutatások folynak egyes rétegeknek, csoportoknak, szervezeteknek (így például a nőknek, vagy a szülői munkaközösségeknek) a politikai rendszerben betöltött szerepéről. A politikai erők köréből kutatás tárgyát képezi a chiracista párt, az RPR, amelyet a konzervatív elnöki gépezet példájaként elemeznek (Fl. Haegel). Vizsgálják a jobboldali és szélsőjobboldali erők mozgását (N. Mayer, F. Platone, J. Ranger, C. Ysmal) és a Le Pen szervezetére adott szavazatok hátterét (N. Mayer, H. Rey). Figyelemre méltó az a kutatás is, amely a kommunista párt hanyatlásának szociális és kulturális vonatkozásaira irányul (F. Platone, J. Ranger), illetve amely a szocialista párton belül a politikai militantizmus jellemzőit próbálja megragadni (H. Rey, F. Subileau). A történeti és a filozófiai kutatások között kitűnik a francia szocializmus identitásának feltárására (G. Grunberg, A. Bergounioux), valamint a francia liberalizmusnak a képviseleti kormányzat létrejöttében játszott szerepére vonatkozó vizsgálat, amelyet L. Jaume végez.

Hasonlóan érdekes kutatások folynak egy másik politikatudományi kutatóintézetben, a CERAT-ban^a, amely a grenoble-i egyetem keretében működik Bruno Jobert igazgatása alatt. Itt öt témacsoportban 28 kutató dolgozik olyan időszzerű témák feldolgozásában, mint a „gondoskodó állam” (l'État provi-

dence) átalakításának kérdései; az új technológiák hatása a döntési folyamatokra; a közbiztonság hiányának szociológiai összefüggései; a militantizmus a politikai mozgalomban; a szakszervezeti tagság fogyatkozásának problémái; a foglalkoztatás és a kvalifikáció új formái vidéken; az állami decentralizáció. Az itt folyó kutatások előterében az állam politikai tevékenységének, az állam és a közhatalmi politikák viszonyának vizsgálata áll, azzal a jelzett céllal, hogy létrehozzák a „cselekvő állam szociológiáját”. Ezt a munkát Bruno Jobert irányítja, s magában foglalja az állam politikai tevékenységének különböző területeit, a kulturális, egészségügyi, a mezőgazdasági politikát, a közbiztonság megteremtését, a tervezést és szociálpolitikát, az új technológiák bevezetésével kapcsolatos államtevékenység elemzését. Grenoble sajátos földrajzi helyzetéhez kapcsolódóan kutatás folyik a hegyvidékre vonatkozó közhatalmi politika elemzésére Franciaországban és Olaszországban. E kutatási témák sorában nagy hangsúly esik a szociálpolitikára, a szociális tervezés kérdéseire, tekintetbe véve a gazdaságban és a gazdaságpolitikában lezajló változásokat; keresik az egészségügy terén is az alternatív politikák lehetőségeit. Kutatásokat végeznek az idős emberek és a velük kapcsolatos politika viszonyáról, lehetőségeiről is.

Jean Tournon vezeti azokat a kutatásokat, amelyek a területi és helyi (lakóhelyi) politika összefüggéseit kívánják feltárni. Ennek keretében vizsgálják az államhatalom decentralizációjának megnyilvánulásait (Franciaországban és Spanyolországban), a Nyugat-Európában érvényesülő regionális politika jelenségeit és a Franciaországban a nyolcvanas évek elején bevezetett új megyei intézmények működésének tapasztalatait. Tanulmányozzák a társadalmi csoportok és helyi közösségek identitásának, etnikai, nyelvi, kulturá-

lis megnyilatkozásainak és a területi egységeknek a kapcsolatait. E kutatások a helyi és területi politika társadalmi bázisának feltárására irányulnak. Kutatják továbbá a munkanélküliség és a gazdasági válság jelentkezését és a helyi politikára való hatását a grenoble-i agglomerációban.

Azokat a kutatásokat, amelyek az új technológiai átalakulásnak a munkára és a városi életre gyakorolt hatásait vizsgálják, Alain Jeantet fogja össze. E kutatások a városi környezetet, a lakáspolitikát és lakásgazdálkodás kérdéseivel foglalkoznak. Elemzik az ipari és technológiai változások és a társadalmi fejlődés összefüggéseit, többek között a Rhône-Alpes vidékén a válság által sújtott építőipar helyzetét, fejlődésének perspektíváit, a modern ágazatot képviselő távközlés fejlesztését e térségben, és az olyan nagy nemzetközi programok menedzselésének kérdéseit, mint amilyen az Airbus vagy a tervezett részecskegyorsító berendezés.

A politikai szervezetekre vonatkozó kutatásokat Maurice Croizat vezeti. A pártokban (RPR, Szocialista Párt, a Le Pen-féle Nemzeti Front) a militantizmust, az aktivisták sajátosságait és szerepét vizsgálják. Elemzik a francia szakszervezeti mozgalom válságát. Tanulmányozzák a társadalmi mozgalmakat, különösen az utóbbi években ismét aktivizálódott diákmozgalmat. Ebben a témacsoportban foglalkoznak a francia politikai kultúra jelenségeivel, például vizsgálják a gyakorló katolikusok politikai magatartását; sajátos témájukat képezi egyes politikusok, politikai irányzatok beszédeinek elemzése. Figyelemmel kísérik továbbá a közvélemény és a politikai pártok viszonyának alakulását.

A CERAT-ban is működik olyan csoport, amelyik elsősorban módszertani kérdésekkel, illetve az adatok statisztikai elemzésének kérdéseivel foglalkozik (itt Pierre Brechon vezetésével).

Részt vesznek egyúttal az országos feladat körű adatbank működésében, amely Grenoble-ban gyűjti és megőrzi a társadalmi statisztikák, a közvéleménykutatások, a politikai választások stb. adatait.⁶ Elméleti kutatásaikban főként a képviselő és a politikai részvétel kérdései foglalkoztatják őket, a demokrácia mai, megváltozott és változó feltételei között. Ezenkívül a politikai doktrínák történetét kutatják, e munkát a közelmúltban bekövetkezett, korai haláláig főként Frédéric Bon végezte.

A nantes-i egyetemen található az a szociológiai kutatóintézet, amelyet Michel Verret 1972-ben hozott létre a munkásosztály tanulmányozására. Az intézet neve LERSCO⁷; jelenleg Christian Baudelot igazgatása alatt áll. A 29 tudományos munkatárs túlnyomó része egyetemi oktató. Mintegy 50 témán dolgoznak, amelyek törzsét a munkásvilág, a munkások által végzett munka és a munkáskultúra kutatása adja. Elméleti és – főként Nantes gazdasági válsággal erősen sújtott körzetében végzett – empirikus kutatásaikban a munkásság gazdasági tevékenységének, a munka jellegének, a családi élet sajátosságainak, a munkások egyleteinek, szakszervezeteinek és politikai szervezeteinek valamint kulturális magatartásuknak szociológiai összefüggéseit vizsgálják. Tevékenységük másfél évtizede arra irányul, hogy a munkásosztályt, a munkás társadalmi létezését a szociológia eszközeivel elérhető konkrétságban ragadják meg és megvilágítsák különböző társadalmi összefüggéseit. E vizsgálatok történelmi mélységekbe nyúlnak vissza, kiaknázva például a munkásmozgalmi, szakszervezeti aktivisták visszaemlékezéseit, másrészt a munkásosztály vizsgálatát Franciaországon túlra, néhány afrikai országra és például Indiára és Törökországra is kiterjesztették.

Ha a munkáslét és életmód empirikus kutatásainak témái részlegeseek is, a munkásság egyes csoportjaira, rétegeire vonatkoznak (például a konzervatív munkásokra), esetenként pedig periferikusnak tűnnek (például: a munkásság és a kerékpározás), kétségtelen, hogy olyan építőelemek lehetnek, amelyek jelentősen hozzájárulnak a fejlett ipari társadalom körülményei között létező és az utóbbi időben jelentősen átalakuló munkásság összképéhez. Talán éppen e változások következményeként fogható fel az is, hogy a munkásosztály kutatására alakult intézetben szélesedik a kutatási terület, a munkásokon kívül más népi rétegek vizsgálatát, az oktatás és a szocializáció kérdését, a sportszociológiát is bevonták kutatási témáikba.

Közvetlenül a munkásmozgalom, nevezetesen a szakszervezeti mozgalom érdekében dolgozik a CGT szakszervezeti központ kutatóintézete, az ISE-RES.⁸ Az egyetemi kutatók és szakszervezeti felelősök közreműködését igénybe vevő intézmény a szakszervezeti politikát és propagandát segítő gazdasági és szociális elemzéseket véggez. Évenként jelentést állítanak össze Franciaország gazdasági és szociális helyzetéről, a szakszervezeti mozgalom eseményeiről. 1987-es kutatási programjuk szerint a módszertani problémákkal is foglalkoznak. Vizsgálják a szerkezeti átalakulás és a szociális harcok kérdését az egyre jobban internacionalizálódó elektronikai iparban, hogy mérleget készítsenek az itteni fejleményekről mind a vállalkozói csoportok szerkezetátalakítási stratégiájának, mind az e szektorban kifejtett szakszervezeti akcióknak elemzése alapján.

A technológiai átalakulással összefüggésben az új helyzet felmérésére tesznek lépéseket, amikor például az autóalkatrész-ipar területén összeha-

sonlító kutatást folytatnak arról, hogy Franciaországban és Japánban hogyan zajlik a modernizáció folyamata, különös tekintettel az ipari korszerűsödés, a technikai megújulás és a szociális modernizáció vonatkozásaira. A francia tőke jelenlegi gazdasági magatartását kívánják feltárni a termelő beruházások és a spekulációs pénzügyi befektetések helyzetének, továbbá a „termelési válság” jelenségének és az általa kiváltott kapitalista reagálásoknak a számbavételével. Tanulmányozzák, hogy a számítógépes termelésirányítás bevezetése a vállalatoknál milyen hatással lehet a munkaszervezetre és a kvalifikációra. Vizsgálják azt is, hogy a vállalatokban a dolgozók miképpen hallathatják szavukat; elemzik a CGT szakszervezeti központ és a tömegtájékoztatási eszközök viszonyát. Felmérést végeznek arról, hogy a gazdasági válság idején miként alakult a bérből élők fogyasztása. Az intézet munkájának van magyar vonatkozása is. Az ISERES és a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete már kialakult együttműködésének keretében „A szakszervezetek szerepe a vállalati igazgatásban” téma közös megvitatását iktatták programjukba.

A fenti néhány kutatóintézet munkájának tematikus bemutatása távolról sem teljes, de talán jellemző képet nyújt a francia politológiai és szociológiai kutatásokról. Bár ezek a kutatások mind a civil, mind a politikai társada-

lomnak a mienktől lényegesen eltérő feltételei között zajlanak, mégis szembeötlő, hogy változó világunkban mennyi hasonló és azonos probléma jelentkezik. Éppen ezért a francia kutatók beérlett eredményei a magyar kutatók érdeklődésére tarthatnak számot.

JEGYZETEK

- ¹ Centre d'Étude de la Vie Politique Française. Igazgatója Annick Percheron. Címe: 10. rue de la Chaise, 75007-Paris.
- ² Fondation Nationales des Sciences Politiques.
- ³ Centre Nationale des Recherches Scientifiques.
- ⁴ J. Capdeville, E. Dupoirier, G. Grunberg, E. Schweisguth, C. Ysmal: France de gauche, vote à droite. Presses de la FNSP. Párizs 1981. 355. old.
- ⁵ Centre de Recherche sur le Politique, l'Administration et le Territoire. Címe: CERAT, B. P. 45 38402 Saint Martin d'Heres.
- ⁶ Banque de Données Socio-Politiques; fenntartója: CIDSP (Centre d'Information des Données Socio-Politiques). Igazgatója: Bernard Bouchet.
- ⁷ Laboratoire d'Études et de Recherches Sociologiques sur la Classe Ouvrière. Címe: Université de Nantes, Chemin de la Sensive du Tertre, 44036 Nantes.
- ⁸ L'Institut Syndical d'Études et de Recherches Économiques et Sociales. Titkára: Jean Magniadas. Címe: 263. rue de Paris, 93516 Montreuil.

Johancsik János

A francia szocialisták nemzetközi szemináriuma a mai Szovjetunióról

Ma már aligha vonható kétségbe: a Gorbacsov nevével fémjelzett szovjetunióbeli változások, az újfajta külpolitikai gondolkodás fordulatot hozott a nyolcvanas évek nemzetközi klímájában. Hatása a szocialista országok többségére, jóllehet különböző mértékű és értelmezésű, ugyancsak elvitathatatlan. De vajon hogyan fogadja ezt a változást a nyugat-európai baloldal ezen belül a szociáldemokrata-szocialista mozgalom? Hatással van-e gondolkodásmódjára és helyzetére? Hisz bármennyire is különbözik a demokratikus szocializmus stratégiája és ideológiája a szovjet és kelet-európai szocializmus-felfogásoktól és gyakorlattól, bármennyire tudatos és kategorikus volt is a szociáldemokrácia elhatárolódása a szocialista országok politikai rendszerétől (tegyük hozzá: vice versa), a reális szocializmus állapota és sorsa sosem volt és lehetett számára közömbös.

A francia szocialisták kutatóintézete, az ISER által 1987 novemberében Párizsban *A Szovjetunió ma: a Gorbacsov-effektus* címmel rendezett nemzetközi szeminárium, majd az azt követő széles politikai fórum kiváló alkalmat nyújtott mindennek érzékelésére. Az összejövetelelen francia szocialista értelmiségiek és politikusok; nyugat-európai szociáldemokrata és szocialista pártok, illetve intézményeik képviselői;

kommunisták, több szocialista országból érkezett kutatók, s első ízben szovjet kutatók is; továbbá egy-két Párizsban élő kelet-európai értelmiségi vett részt. Az eszmecsere egyrészt lehetővé tette, hogy közelebb kerüljünk a nyugat-európai baloldal látásmódjához, másrészt egyfajta kelet-nyugati dialógusnak is teret biztosított.

Az elhangzott 24 (többnyire igen alapos) referátumot, amelyek értékelték a változó szovjet társadalom viszonyait és a szovjet külpolitikát, élénk vita követte. Hozzátehetjük azonban, hogy a felfogások különbözősége ellenére a vita mindvégig igen konstruktív és kolleghiális volt. Intézetünk és az ISER kapcsolata jóvoltából nem először vettünk részt nemzetközi szemináriumokon, s ennek alapján lehetőség nyílt ezek összehasonlítására: az 1987-es tanácskozás atmoszférája összehasonlíthatatlannul tárgyyszerűbb volt a szocializmus valóságának megismerésére való törekvést tekintve.

A konferencia hűen tükrözte azt a nyugat-európai baloldal körében napjainkban megfigyelhető eufóriát, amellyel a gorbacsovi vezetés törekvéseit, a szocializmus megújulási kísérleteit kísérik. Persze korántsem arról van szó, hogy az SZKP-ról, a Szovjetunióról és a szocialista országokról kialakított kép már teljesen átrendeződött volna. A szeminárium több résztvevője

nem is titkolta zavarát – ma még nem tudja kikristályosodott nézetrendszerébe elhelyezni a szovjetunióbeli változásokat. Számukra a létező szocializmus mindig egyenlő volt a sztálinizmussal, és most íme, a Szovjetunióban megjelenik Gorbacsov, aki szakítani kíván a szocializmus sztálini bürokratikus modelljével. Bőven hallhattunk szkeptikus megjegyzéseket is a peresztrojka esélyeit illetően, s volt, aki az események értékelését teljes egészében a demokratikus szocializmus önigazolására használta fel. A nagy többség azonban a szovjetunióbeli változások tárgyilagos elemzésére fordította figyelmét és nagyrészt felismerte mindazokat az új vonásokat, amelyek a peresztrojkat jellemzik, nem feledkezve meg a ma még nyitott, megoldatlan kérdésekről sem.

Egy ilyen, rendkívül sokszínű megközelítésben tárgyalt problémakör a demokratizálás, a politikai rendszer átalakítása volt. A gorbacsovi törekvéseket, nyitását a demokrácia, a nyilvánosság eddig sosem tapasztalt szélesítése irányába mindenki elismerte, s azt is egyértelműen pozitívan méltatták, hogy a szovjet vezetés a gazdasági reformokat a politikai rendszer átalakításával együtt kívánja megvalósítani. Ám a politikai rendszer intézményesített demokratizálásának tartalmát, annak lehetőségeit a résztvevők igencsak szélesen értelmezték. Sokan egy nyugati típusú pluralista politikai berendezkedést „kértek számon” a Szovjetuniótól, a szocialista országoktól. Egyesek eleve kétségbe vonták az olyan demokratizálási folyamatok valódiságát, amelyeket felülről kezdeményeznek, hozzátéve, hogy felfogásuk szerint egyelőre csupán a hatalom decentralizálásának nyomai mutatkoznak és nem a demokratikus decentralizálásnak vagyunk tanúi. Mások, bár elkerülhetetlennek tartották a demokratikus kibontakozásnak egy alkotmányos intézményrendszer által történő garan-

tálását, utaltak arra, hogy a kelet-európai hagyományok minden bizonnyal egy, a nyugattól eltérő demokratikus értékrendet feltételeznek. Többen is, nemcsak a szocialista országok kutatói, lehetségesnek látták a társadalmat vezető, orientáló, szervező kommunista párt által inspirált demokratizálást, feltételezve természetesen a párt belső struktúrájának, mechanizmusának átalakítását is.

Egy elvi dimenzió síkján vissza-visszatértek most is – mint megannyi hasonló fórumon, ahol a szocializmus ügyéről váltanak szót – a demokrácia és a szocializmus egységének, viszonyának problémái. A demokratikus szocialisták a konferencián is hangsúlyozták azt az általuk már régen vallott axiómát, hogy egy bürokratizált, túlcentralizált, nem demokratikus szocializmus nem szocializmus. Mindazonáltal több hozzászóló azt sem rejtette véka alá, hogy napjainkban, amikor Nyugat-Európában egy konzervatív gazdasági, politikai és ideológiai offenzíva idejét éljük, a társadalom egyes, korántsem lebecsülendő rétegei, s így a baloldal körében is joggal fogalmazódnak meg az aggályok: képes-e a szociáldemokrácia, a nyugat-európai munkásmozgalom a parlamenti demokrácia intézményrendszere keretében a szociális demokrácia tartós védelmére.

Széles körű megvilágítást kapott az eszmecserén a peresztrojka társadalmi hátterének, bázisának kérdése. A jelenlegi szovjetunióbeli helyzet főbb elmentmondásának több kutató azt tekintette, hogy miközben a gorbacsovi nyitás őszinte voltához, az értelmiség döntő többségének aktív támogatásához, a szellemi életben tapasztalt óriási változásokhoz semmi kétség nem fér, egyelőre nem érzékelhető a vezetés lendületének realizálásához szükséges széles, társadalmi feszítő nyomás és aktivitás. Ez véleményük szerint csakis a gazdaság, az ellátás és a szociális inf-

rastruktúra radikális átalakítását előmozdító reformokkal képzelhető el. Elkerülhetetlennek látszik az anyagi érdekeltség rendszerének következetes bevezetése mind az iparban, mind a mezőgazdaságban. Megoszlottak a vélemények a tekintetben, vajon a Szovjetunió jelenlegi objektív gazdasági adottságai mennyiben segítik elő a társadalom szélesebb rétegeinek aktivitását. Megfogalmazódott egy olyan vélemény is, hogy a peresztrojka fő ellenfele nem egyfajta tudatos ellenállás, hanem a dolgozó emberek ragaszkodása a megszokotthoz, a passzív biztonsághoz. A gazdasági reform nyilván milliókat kell hogy kizökkentsen ebből az állapotból. Amikor a munkatermelékenységét kell fokozni, a felelősséget kell növelni, s a munkások nem kapnak megfelelő ösztönzést, passzívak maradhatnak. Volt, aki e dilemma kapcsán rámutatott: e vonatkozásban a szociáldemokrata kormányzatok mérlege sem volt egyértelműen pozitív. Mindehhez még hozzátehetjük, hogy a szeminárium résztvevői valóságghűen interpretálták radikális gazdasági reformmal járó – és hazai gyakorlatunkban már jól ismert – konfliktusokat a piac, az árak és a szociálpolitika, a struktúra átalakítása és a foglalkoztatottság, a vállalati önállóság növelése és a gazdaság pártvezetése síkján.

Az ISEK nemzetközi szemináriumán sokan értékelték úgy a szovjet külpolitika stílusában bekövetkezett változásokat, hogy azok kedvezőbb irányba terelték a nyolcvanas évek feszültségével terhelt nemzetközi viszonyait, ami egyértelműen kedvez a nyugat-európai baloldal, a munkásmozgalom pozícióinak. E módosulásokat legtöbbször a peresztrojka szerves részének tartották, és nem taktikai jellegűeknek. A gorbacsovi külpolitika nagy érdemének tekintették, hogy a szovjetek a háború utáni korszak legszélsőségeiből USA-adminisztrációjával találtak közös pontokat

és sikerült megindítani a nukleáris leszerelés folyamatát. Többen igen fontosnak ítélték, hogy a szovjet külpolitikai gondolkodás Gorbacsov idejében jutott el a nukleáris kornak megfelelő modern külpolitikái stílushoz és gondolkodásmódhoz, továbbá, hogy a gorbacsovi külpolitikai filozófia felismerte a világ kölcsönös függését, „az egyetlen világ” felfogását, és azt, hogy a békés egymás mellett élést nem lehet az osztályharc egyik formájára redukálni. Általános volt az a vélemény, hogy ha az új szovjet külpolitika tartós marad (és kiterjed a szovjet csapatok Afganisztánból való kivonására), akkor a nemzetközi helyzetben az évezred végére minőségi változások következhetnek be. Többen ennek lehetőségét a Szovjetunió belüli reformok sorsával köötték össze.

Az eszmecsere során érintették az SZKP és a nyugat-európai baloldal viszonyának témakörét, és itt is az új elemekre helyezték a hangsúlyt. Ennek bizonyítékeként az októberi forradalom 70. évfordulója alkalmából Moszkvában szervezett széles körű munkásmozgalmi fórumot említették, amelynek légköre önmagában is jelezte a szovjetunióbeli változásokat. Ez a tanácskozás – mondták többen – jól ilusztrálta, hogy az SZKP ma fontos partnerként kezeli a nyugat-európai baloldal komponenseit, és nem kíván hegemon szerepet betölteni az európai munkásmozgalomban. Világképét, véleményét korunk problémáiról nem tartja univerzális igazságnak.

Nem lennének hűek a konferencia összképéhez, ha mindehhez nem tennének hozzá: a szovjet kül- és Európa-politika elemzésében hangsúlyeltolódás volt az egyes francia szocialista értelmiségiek és más nyugat-európai szociáldemokraták között. Az előbbieket, nem tagadva az új elemeket a szovjet vezetés politikájában, azt hangsúlyozták, hogy a szovjet Európa-politikában

nincs minőségi változás: az továbbra is elsősorban a NATO védelmi képességének gyöngítésére törekszik, beleértve a francia atomerő semlegesítését és ezáltal Franciaország európai szerepének csökkentését. Ez alkalommal is nyilvánvaló volt, hogy e kérdésben – miként az Európa-politika, az európai biztonság több kérdésében – a nyugat-európai szociáldemokraták, szocialisták és a francia szocialisták véleménye eltér egymástól. Ennek megfelelően például, amikor a német szociáldemokraták egy képviselője vázolta pártjának Európa-politikáját és biztonságpolitikáját, kiderült, hogy az sokkal inkább bízik az új szovjet külpolitikai gondolkodásban és épít is arra, mint az említett francia álláspont.

A francia szocialisták által szervezett tanulságos véleménycserén magától értetődően végigvonult a gorbacsovi fordulat perspektívája megítélésének problémája. Egy szimpátiával telített, de visszatartott óvatos optimizmus volt jellemző a résztvevők többségére. Bármennyire is történelmi jelentőségű mindaz, ami a Szovjetunióban történt az elmúlt években, bármennyire is vitathatatlan, hogy a szovjet társadalom

1917 óta nem tapasztalt dinamizmus állapotában van, e folyamatnak – állítoták többen – csak a kezdetén vagyunk, és ma még nem látható bizonyosnak, hogy e nyitás tényleges eredményekhez vezet. Túlságosan nagyok és elmentmondásokkal terheltek azok a gondok, amelyeket a szovjet vezetésnek és a népnek meg kell oldania ahhoz, hogy a tiszteletre méltó kezdeményezések jövőjét egyértelmű derűlátással lehessen megítélni – állapították meg. Mindazonáltal a „Gorbacsov-effektus” már így is új szint vitt a kommunisták és szociáldemokraták viszonyába, s az ISER konferenciája plasztikusan bizonyította ezt. Amikor a szovjet kutatók egyike azt hangsúlyozta, hogy a két mozgalom párbeszédét szélesíteni kell és ki kell terjeszteni a politikai, ideológiai skála valamennyi területére, így a szocializmus értelmezésének problémájára is, álláspontját helyesléssel fogadták nyugat-európai kollégái. Ez a mozzanat már önmagában is jelzi: nagy változásnak vagyunk tanúi a nemzetközi szocialista és kommunista mozgalomban.

Havas Péter

ELŐKÉSZÜLETBEN

A RÉTEGZÖDÉS-MODELL VIZSGÁLAT SOROZAT

IX. KÖTETE

Kovács Imre

TERMELŐK ÉS VÁLLALKOZÓK

(MEZŐGAZDASÁGI KISTERMELŐK A MAGYAR TÁRSADALOMBAN)

Nemzetközi tanácskozás Moszkvában a lenini szövetkezeti eszméről és az agrárszektor fejlődésének meggyorsításáról

1988. január 13-án és 14-én – a 70. évforduló rendezvénysorozatának részeként – az SZKP KB mellett működő Társadalomtudományi Akadémia nemzetközi tanácskozást szervezett *Lenin tanítása a szövetkezetekről és az agrárszektor fejlődése meggyorsításának aktuális problémái a szocialista országokban* címmel. A konferencián 9 ország – Bulgária, Csehszlovákia, Laosz, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, Német Demokratikus Köztársaság, Szovjetunió és Vietnam – kutatói vettek részt.

A tanácskozás egyben a szovjet tudományos élet e témával foglalkozó kutatóinak seregszemléje és vitája is volt. Nagy számban vettek részt rajta a Társadalomtudományi Akadémia különböző részlegeinek, tanszékeinek munkatársai, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája intézeteinek dolgozói, egyetemi oktatók, valamint gyakorlati szakemberek (mint például irányító szervek képviselői, kolhozelnökök, a Fogyasztási Szövetkezetek elnökhelyettese).

A konferencia – ahogy a résztvevők kiemelték – témaválasztásában egyedülálló volt: először tűzték napirendre, foglalkoztak tudományos igénygel a szövetkezeti mozgalom egészével, tekintették át a lenini szövetkezeti elvek

gyakorlatba történő átültetésének történetét, tapasztalatait. A tanácskozás egésze kritikus hangvételű volt, eltért a korábbi sablonos megoldásoktól. Bár az idő – mint általában az ilyen konferenciákon – szűkre szabott volt, mégis csaknem minden referátum után több kérdés hangzott el, komoly viták is kibontakoztak.

Szinte mindenkinek, aki a tanácskozáson megszólalt – referátumot tartott, kérdezett, a vitákban véleményt mondott – hozzáállásában, a témamegközelítésben volt néhány közös vonás. Most jelentkezett először széles körű tanácskozáson – legalábbis az általam ismeretek közül – ennyire egyértelműen és sok oldalról alátámasztva az a meggyőződés, hogy a lenini szövetkezeti eszmék érvényessége nem „zárul le” a mezőgazdaság teljes kollektivizálásának befejeztével. Minden résztvevő elutasította a szövetkezeti mozgalom leszűkítését, azonosítását a mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel, és széles szövetkezeti hálózat fejlesztésének szükségességét hangoztatta. Mind a szovjet, mind a külföldi résztvevők többsége kiemelte a szövetkezeti mozgalom sokszínűségének fontosságát, a szövetkezeti mozgalom – és ezzel az egész társadalom és gazdaság – formagazdagodásának jelentőségét. „A szö-

vetkezet olyan formái alakulnak ki – mutatott rá például az egyik szovjet előadó –, amelyeket a korábbi szocializmus-elképzelésekbe nem lehetne beilleszteni.” (A széles hálózattal rendelkező fogyasztási szövetkezetek például saját kereteik között önálló kisszövetkezetek létrehozását tervezik.) Hasonló tapasztalatokról számoltak be más országok (például bolgár, lengyel, magyar) felszólalói is. Többen is megfogalmazták: véleményük szerint az emberekre rá kell bízni, hogy maguk döntsék el, milyen szövetkezeti formát tartanak a maguk számára a legmegfelelőbbnek.

A tanácskozás résztvevőinek egyöntetű véleménye szerint a szövetkezeti mozgalom és az agrárszféra mozgásait egyértelműen a társadalom- és gazdaságirányítás egész rendszere határozza meg. Így mindenki, aki további átalakulást, fejlődést tartott szükségesnek akár a szövetkezeti mozgalom, akár az agrárszféra területén, természetesen leg az irányítási rendszer továbbformálását, reformját, ennek gyakorlati megvalósítását sürgette.

A tanácskozás szovjet résztvevői – áttekintve világméretekben az agrárszféra helyzetét, az Egyesült Államok uralmát az agrár világpiacon – nyíltan feltették a kérdést: mi az oka annak, hogy az agrárszféra, a szövetkezeti mozgalom ennyi évtized alatt nem volt képes megoldani a mezőgazdaság problémáját, miért van élelmiszer-probléma szocialista országokban? A válaszadáshoz a konferencia résztvevői több oldalról közelítették meg a problémákat: elméleti, illetve történelmi megközelítésben, valamint az agrárszféra és a szövetkezeti mozgalom jelenlegi állapotának, problémáinak, feladatainak elemzése alapján.

A tulajdonról, annak értelmezéséről – úgy tűnik – felélénkültek a viták a Szovjetunióban. A tulajdonviszonyokról, tulajdonformákról szóló marxi-le-

nini gondolatok újravizsgálata, újraértelmezése mellett a társadalmi tulajdon, a szocialista országokban kialakult tulajdonformák és azok működésének elemzése került a kutatómunka középpontjába. A tanácskozáson is több referátumban foglalkoztak e témakörrel, s rámutattak: a társadalmi tulajdon kérdését több vonatkozásban is „túlegyszerűsítve”, hibásan kezeltek; a társadalmisítást az állami tulajdonforma megteremtésével és kiszélesítésével azonosítva abszolutizálták, s ez önmagában is a szövetkezeti tulajdon el nem ismeréséhez vezetett. Részben ezzel is összefüggésben a gazdaság irányításának túlzott központosítása érvényesült és lehetetlenné tette közgazdasági szabályozók érvényesülését. A tulajdon kérdését a múltban kizárólag makroszinten vizsgálták, elhanyagolva a vállalati belső viszonyokat, érdekeltségi rendszert (a gyakorlatban – értékelésük szerint – ezen a területen egyelőre nincs radikális változás). Szükségesnek tartják az érdekviszonyok – benne a társadalmi, csoport- és egyéni érdekek – figyelembevételének és összehangolásának új fel fogását.

A szövetkezeti tulajdonról szólva kiemelték, hogy ennek tartalmát még nem sikerült megfelelően feltárni. „Egyenértékűsége” az állami tulajdonnal ma már világos és elfogadott, e két tulajdonformának ma már nem a „közzeledésére” vagy „közelítésére”, hanem kölcsönhatásaira tevődik a hangsúly. Az irányítási rendszer radikális reformjának kidolgozása során – részben kísérletként – új módszereket alkalmaznak. Ennek keretei között például a mezőgazdaságban működő vállalatoknak mintegy fele újfajta önelszámoló-önfinanszírozó rendszerben tevékenykedik (ebben a formában nem kapnak fentről felvásárlási tervet a vállalatok, hanem szerződéseket köthetnek különböző szervekkel és vállala-

tokkal); első tapasztalataik biztatóak. Vannak elképzelések – és szűk körben kísérletek, tapasztalatok is – az agrár- ipari komplexumok belső érdekeltiségi rendszerének kialakításáról, például a brigádok és a családok önálló tevékenységének növeléséről. Mindez azonban csak az első lépéseket jelenti; az elméletben és a gyakorlatban még egyaránt megoldatlan a problémák többsége. Ezek a problémák hosszú évtizedek alatt halmozódtak fel.

A szovjet kutatók többsége – mint ez a referátumokból és a vitákból kiderült – úgy látja, hogy a szövetkezeti formák létrehozásának folyamatában két szakasz különíthető el egymástól. A húszas években a különböző érdekek figyelembevételére és egyeztetésére alapozva elsősorban a szövetkezeti mozgalom kiépítésének előfeltételeit igyekeztek megteremteni; egyidejűleg komoly erőfeszítéseket tettek a szegénység felszámolására falun. Ebben az időszakban jelentős eredményeket értek el (ezt egyebek mellett igazolta a parasztság számának növekedése is). A harmincas években azonban gyökeres változások következtek be a szövetkezetpolitikában: a szövetkezetek létrehozásának ütemét a szükségesnél jobban felgyorsították, s egyre inkább lebecsülték a szövetkezetek szerepét. (Már a harmincas években megindult a vita arról, hogy mi legyen a szövetkezetekkel, hogyan alakítsák át őket állami gazdaságokká, ez a vita újult ki azután az ötvenes években.) Ez megnyilvánult az alkalmazott módszerekben is. Az érdekek lebecsülésének következményei szinte azonnal jelentkeztek a gazdaságban is (a mezőgazdasági termékek mennyiségének drasztikus csökkenésében), a társadalomban is (a parasztszaladok számának viharos gyorsaságú csökkenésében). A társadalom- és gazdaságirányítási mechanizmus pedig egyértelműen maga után vonta, hogy a szövetkezeti tulajdon –

annak szövetkezeti jellege – a valóságban nem működött. A nem mezőgazdasági területen működő szövetkezeteket pedig az ötvenes években át is alakították.

A harmincas évek szövetkezetpolitikájának értékelésében a vita tanúsága szerint nem egységes a szovjet kutatók véleménye. Elhangzott olyan vélemény is, mely szerint az akkor alkalmazott ütem – és a módszerek jelentős része is – lényegében szükségszerű volt az adott történelmi körülmények között, és még az is vitatható, hogy lett volna-e lehetőség kevesebb hibát elkövetni az adott időszakban.

Az elkövetett hibák, a kialakított irányítási rendszer nemcsak maguknak a szövetkezeteknek a működésére hatott negatívan, hanem – ahogy ezt több oldalról is megvilágították – a parasztság helyzetére és gondolkodására is. A kolhozok tagjai semmilyen formában nem érezték tulajdonosnak magukat, „elszakadtak a földtől”, „a szövetkezeti tulajdon esetében is elidegenedés tapasztalható”. Olyan helyzet alakult ki napjainkra, amelyben ugyan ösztönzik a háztáji gazdaságok létét és fejlesztését, de a fiatalok körében nemcsak az érdeklődés alacsony fokú, hanem a munkák elvégzéséhez szükséges ismeretek szintje is. Természetesen végbementek pozitív változások is a falvakban (a falusi lakosok anyagi helyzetének javulása, az általános és szakmai képzettségi szint emelkedése stb.), de „a parasztsággal szembeni társadalmi igazságtalanságot még nem számoltuk fel” – hangzott el az egyik referátumban.

Mindezek ismertetében érthető, hogy a hozzászólások jelentős része a gazdaságirányítási rendszer egészének reformja mellett külön hangsúlyozta a szövetkezeteken belüli érdekeltiségi és elosztási viszonyok, formák átalakításának szükségességét – az ezzel összefüggő kutatómunka szerepét és fontos-

ságát –, valamint a szövetkezeti tagság tulajdonosi voltának erősítését. A parasztságnak mind dolgozó, mind tulajdonosi státusát biztosítani kell – mutat rá (ennek keretén belül felvetődött a javaslatok között a gazdaságon belüli kötvények kibocsátásának lehetősége is).

Hasonló szellemben és gondolatokkal fogalmazta meg országa tapasztalatait és az aktuális feladatokat a többi szocialista országból részt vevő kutatók többsége. A bolgár kutatók például részletesen elemezték, hogy az utolsó évtizedben érvényesülő túlzott központosítás az irányításban és az agrár-ipari komplexumokban, párosulva a szövetkezeti tulajdonban levő lehetőségek tagadásával, elvezetett az ipari szövetkezetek átalakításához, az agrár-ipari komplexumokban a volt szövetkezetek maradék önállóságának felszámolásához, aggasztó jelenségek kialakulásához. Ezért – 1987-ben hozott határozatokkal is alátámasztva – sokféle formában szövetkezeti hálózatot kezdenek létrehozni az ipar, építőipar, szolgáltatás területein. Az agrár-ipari komplexumokban nagyjából a korábbi szövetkezetek méreteinek és tevékenységi körének megfelelő brigádokat helyezik előtérbe, amelyek vállalkozó jelleggel, szerződéses alapon végzik tevékenységüket; emellett – ugyancsak szerződéses alapon – családok is bérelhetnek földet, vállalkozhatnak állattenyésztő tevékenységekre. Jelenleg vita folyik arról, hogy magángazdaságok, családi farmok létesítésével is kísérletezzenek-e.

A kétnapos tanácskozáson sok más kérdés is felvetődött. A gazdaságirá-

nyítási rendszer reformjának továbbviteléről szólva az agrárszféra fejlesztése érdekében is (mivel a Szovjetunióban, mint erre felhívták a figyelmet, az agrárról a nyolcvanas években fokozatosan nyílik) a szovjet résztvevők hangsúlyozták az ármechanizmus komoly reformjának szükségességét. Sokan és sokat foglalkoztak azzal, hogy az irányítási rendszerben felesleges láncszemek vannak, s ez káros hatású. Többen elemezték a szövetkezetek és a falvak kölcsönhatásait, az e téren tapasztalható pozitív és negatív jelenségeket.

A konferencián számos javaslat is elhangzott. Különösen figyelmet érdemel, hogy többen hiányzó törvények meghozatalára tettek indítványt. A szovjet résztvevők – a helyzet elemzése alapján – szövetkezeti törvény kidolgozásának és bevezetésének szükségességét és sürgősségét hangsúlyozták. (Szövetkezetekkel foglalkozó törvény előkészítésével, illetve továbbfejlesztésével más országokban is foglalkoznak; Csehszlovákiában például a termelőszövetkezeti törvény előkészítő munkái folynak.) Fontos problémaként jelezték, hogy a Szovjetunióban nincs földtörvény, és véleményük szerint ez is közrejátszik a föld nagymértékű pazarlásában. Szükségesnek tartanak a mindenhol hiányzó szövetkezetpolitika-oktatás feltételeinek kidolgozását és a szükséges helyeken a bevezetését.

A valóban érdekes, sok új gondolatot tartalmazó tanácskozás anyagát a szervező Társadalomtudományi Akadémia a közeljövőben megjelenteti.

Lengyel Zsuzsa

Konferencia Moszkvában a tömegkommunikációról és a szocialista demokráciáról

A glasznoszty, a nyilvánosság a Szovjetunióban új fórumokat teremtett, új légkört hozott és új személyiségeket tett ismertté a tömegkommunikációban; széles körben rokonszenvet és lelkesedést keltett fel, de nem kevés ellenállást és ellenzést is kiváltott. A tömegkommunikáció élen jár a Szovjetunióban az új társadalmi nyilvánosság megteremtésében, számos tömegkommunikációs eszköz a peresztrojka érdekében törekszik a közvélemény befolyásolására, formálására.

Nem érdektelen tehát, hogy a tömegkommunikáció munkásai hogyan látják saját helyzetüket, tennivalóikat, szakmai problémáikat és azt a politikai közeget, amelyben dolgoznak. Ebbe nyújtott bepillantást az a konferencia, amelyet az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiájának Tömegkommunikáció Tanszéke és a Szovjet Újságírószövetség közösen rendezett 1988. február 24–25-én *A tömegkommunikációs eszközök és a szocialista demokrácia fejlődése* címmel. A Társadalomtudományi Akadémia Tömegkommunikáció Tanszékének új vezetése és a tömegkommunikáció gyakorlatát jól ismerő, azzal szoros kapcsolatot tartó munkatársai olyan párbeszédet kezdeményeztek, amelyben a tömegkommunikáció feladatait és funkcióit közvetle-

nül a politikai feltételrendszerbe ágyazottan vizsgálják, és azt elemzik, hogy a tömegkommunikáció hatalmas apparátusa hogyan és mit tesz, és mit tehet a glasznoszty és a peresztrojka érdekében. Neves publicistákat, tudósokat, oktatókat, jogászokat és a Szovjetunió legkülönbözőbb területeiről újságírókat, tévészerkesztőket, rádiósokat, a helyi tömegkommunikáció irányítóit hívták meg a konferenciára. A plenáris előadásokat követően két szekcióban – élénk és pergő vitában – mintegy hetven hozzászólás hangzott el. A konferencia külföldi vendégei – hét szocialista országból a társintézményektől 1-2 fő – elsősorban a szovjet tapasztalatokkal ismerkedhettek meg, hozzászólásaik ugyanakkor bizonyos nemzetközi kitekintésre és összehasonlításra is alkalmat adtak.

A nagyon jól szervezett tanácskozás plenáris ülésén elsőként *I. D. Laptjev*, az Izvesztija főszerkesztője tartott előadást, *Demokrácia és glasznoszty* címmel. Hangsúlyozta: a glasznoszty nem csak informálás, s nem csak kritika, sokkal inkább a társadalmi önigazgató és önkontroll egyik formája. Az emberek kezdik megszokni – mondta –, hogy a glasznosztyról sokat beszélünk, de a sajtóban már tapasztalható az egy helyben topogás. Még mindig csak

„körbejárják” a témát; van igyekezet, de kevés a kompetencia és az elméleti felkészültség. Pedig már mélyebbre kellene menni, s nem egyes kis leleplezések, hanem a közvélemény tényleges alakítása a legfontosabb. Megszokássá vált, hogy a sajtót csak mint kényelmes irányítási eszközt akarják egyesek felhasználni. A sajtónak a szükséges információt kell nyújtania, hogy az emberek választani, dönteni tudjanak; a tömegek tudatosodását kell elősegíteni, hogy a tömegek tudatosan cselekedhessenek. Lapttyev kifejtette azt a meggyőződését, hogy a peresztrojka visszafordíthatatlan, s garanciája az, hogy a tömegek a nyíltság légkörében maguk mondanak ítéletet a társadalmi előrehaladásról, a reformokról, a vezetésről. A változások az élet különböző területein még túlságosan lassúak. Lassan változik az emberek és az állam, a társadalom viszonya. Fékező mechanizmusok és különféle félelmek is élnek tovább. Az előrehaladáshoz a legfontosabb elemnek tekinti a politikai rendszer átalakítását. Meg kell újítani a szovjetek tevékenységi formáit. Időszerű a pártmunka és a gazdasági tevékenység elválasztása; a pártot arra ösztönözni, hogy megfelelően ossza meg a munkát az államhatalmi szervekkel. A pártnak irányító szervezetből *irányt adó* szervezetté kell válnia – mondta. A népképviselőt is meg kell újítani. Ebben a folyamatban a sajtónak a mozgást, az eredményekhez vezető utat kell bemutatnia. Erre törekszik az Izvesztyija is (amely több mint 10 millió példányban jelenik meg), új stílusban, sok-sok közléssel, információval, tudósítással, új rovatokkal és nyílt vitaszellemmel.

A szovjet állami televízió rendkívül nagy hatósugarú intézmény, 100-120 millió nézője van (az esti híradót 80 százalékuk nézi); adásaival közhangulatot, közvéleményt formál. *L. P. Kravcsenko*, a szovjet állami televízió elnök-

helyettese *A tévé és a rádió a peresztrojka szolgálatában* című előadásában a televíziós szerkesztés munkáján keresztül mutatta be mindennapi harcaikat a hiteles informálásért, a társadalomban levő problémák felszínre hozásáért, a közvélemény hatékony formálásáért. Különösen kiemelte a tévé feladatait a gazdasági analfabetizmus felszámolásában. Új feladat, hogy megfelelően odafigyeljenek a szociális problémákra, az emberek növekvő szociális érzékenységre, az életkörülmények, munkaviszonyok, közlekedés, ellátás napi gondjaira, a nyugdíjasok helyzetére. Nap mint nap találkoznak a törvényesség érvényesítésének problémáival is. Utalt arra, hogy éles viták folynak a bírálat és az informálás „határaitól”, s megjegyezte, hogy a pártvezetéstől bátorítást kapnak a bátor és kritikus fellépésre.

Ahhoz, hogy a peresztrojka programból valósággá váljon, elengedhetetlen a gazdaság átalakítása – fejtette ki *A gazdaság demokratizálása és a tömegkommunikáció* előadásában *P. G. Bunyics* akadémikus. A gazdasági önelszámolás és a közgazdasági eszközökkel történő állami szabályozás összekapcsolásáról beszélt; a szocialista gazdaság különböző reformlépéseit – a NEP-et, a jelenlegi kínai reformot, az európai szocialista országok reformjait, illetve a Szovjetunióban az 1965-ös reformkísérletet és a mai gazdasági reformot vetette össze. A mai reform – a tervek szerint – radikális, ezért nagy ellenerőket hívott ki maga ellen – mondta. Elemezte például a vállalati önállóság növelésének szándéka és az előírt állami megrendelések közti konfliktust, a vállalati önállóság előtt ma még tornyosuló falakat; a jelenlegi megkötések között illúzió, hogy a „jó gazda érzetét” kineveljék a dolgozóknál. Felvetődik a tulajdon problémája, s szembe kell fordulni azzal a hiedelemmel, hogy csak az az állami tulaj-

don létezik, amit eddig bürokratikusá tettek. A gondolkodás átférfmálásában, az intellektuális forradalomban a tömegkommunikációnak is nagy részt kell vállalnia.

„A glasznoszty ma politikai oxigén az átalakításban” – idézték a hozzászólók a vitában. A hozzászólások időnként különböző síkokon mozogtak, de ez a sokszínűség a konferencia javára szólt. Más láttak fontosnak a glasznoszty hatását tekintve a tömegkommunikáció gépezetében dolgozók, akik a pártirányítás új stílusát kérik számon helyi szinten is; s azok az újságírók, akiket a lakosság most eláraszt a hétköznapi valóság problémáival, és sürgetően választ, információt, eligazítást vár. (Különösen a Távol-Keleten, Szibériában dolgozó tömegkommunikációs szakemberek beszéltek meggyőződen erről.) A *Trud* című, 19 millió példányszámban megjelenő lap szerkesztője például azt tartja a legfontosabbnak, hogy az emberek ismerjék jogukat, s ehhez kell lapjának érdemben hozzájárulni.

A tömegkommunikáció számos olyan gyakorlati szakembere beszélt a munkájáról a tanácskozáson, akik valóban a glasznoszty élharcosai a maguk területén, nyílt sisakkal és a konfliktusokat vállalva vívják meg napi harcaikat az értetlenség, a bürokratikus akadályok ellen, a kisebb-nagyobb hatalmi pozíciókból megnyilvánuló nyomás ellenére. Mint mondták, közvetlenül a központi pártvezetéstől kapnak bátorítást, buzdítást a munkájukhoz, s nemegyszer védelmet is a helyi hatalmasságok ellen. (Különösen a helyi sajtó kerül időnként nehéz helyzetbe; napvilágra kerültek a kritika góromba elnyomásának esetei.)

Közös gondjuk, hogy a reálfolyamatokban nagyon lassúnak látják az átalakulást.

Más szempontból vizsgálták a glasznoszty kérdéseit a jogászok, akik most

a jogi szabályozás nehéz feladataiba ütköznek, s azt vitatják, hogy a tömegkommunikáció területén mit és hogyan lehet jogi eszközökkel szabályozni. (Az előzményeket tekintve a cenzúra történetét is feldolgozta az egyik kutató; elmondta, hogyan lett a húszas évek elején a szűkös papírkészleteket a magánkiadók közt elosztó hatóságból később mindenható főhivatal.) Ma a glasznoszty „határaitól” a sajtóban folyó vita a felszínen mozog. A jogászokat és az újságírókat viszont különösen a készőülő sajtótörvény foglalkoztatja. Más szocialista országok gyakorlatából első sorban a magyar sajtótörvény első tapasztalataira és a lengyelországi sajtóviszonyokra irányult a figyelem. A szovjet újságírók annak lerögzítését várják, hogy az állampolgároknak joguk van a tájékoztatáshoz, és jogi garanciákat is szeretnének, hogy hozzájussanak az információkhoz.

Ismét másként vetődtek fel a konferencia vitakérdései a politikai rendszer, a politikai viszonyok oldaláról. E témakörből a gazdaság demokratizálásának, a pártirányítás új formáinak, a demokratikus centralizmus értelmezésének kérdése, a helyi tanácsok működésének új elemei, a nyíltság légkörében felszínre bukkant öntevékeny mozgalmak és informális egyesületek problémái kerültek szóba a vitában.

A konferencia munkáját A. G. Mengelejev, a tömegkommunikáció-tanszék vezetője úgy értékelte, hogy tárgyyszerű és produktív párbeszéd folyt a tanácskozáson. A demokrácia és a glasznoszty problémája általános érvényűnek bizonyult. Nem szűk szakmai problémaként, hanem társadalmi, politikai kérdésként kezelték.

A résztvevőknek – mind a tömegkommunikáció művelőinek, mind oktatóinak – a tanulságos tapasztalatok és a további vitákra ösztönző eszmecsere hasznos útravalóul szolgáltak.

Rathmanné Túry Mária

Osztrák–magyar párhuzamok

(Vita a modernizáció esélyeiről)

1987 decemberében intézetünk kerekasztal-beszélgetésen látta vendégül az Osztrák Szocialista Párt Renner Intézetének küldöttségét: *Herbert Berger* szociológust, a Renner Intézet munkatársát, *Thomas Delapina* közgazdászt (Munkáskamara) és *Hans Kernbauer* közgazdászt (Osztrák Nemzeti Bank).

Magyar részről a kerekasztal-beszélgetésen részt vett: *Gidai Erzsébet*, *Havas Péter*, *G. Márkus György*, *Rathmanné Túry Mária*, *Róbert Péter*, *Simon Judit* és *Galgóczy Béla*.

A viták középpontjában az osztrák és a magyar gazdaság aktuális problémái, neuralgikus pontjai és lehetséges fejlődési irányai álltak. Számunkra releváció erejével hatott az elhangzott osztrák problémafelvetések magyar fül számára ismerős csengése. Ha nem ismernénk valamennyire az osztrák gazdaság teljesítménymutatóit, azt lehetnének, hogy ugyanabban a cipőben járunk. Osztrák kollégáink szájából alkalmanként szinte szó szerint hangzottak el a nálunk szinte vég nélkül ismételtgetett „magyar sirámok”. Csak néhány ezek közül: az osztrák ipar megingott világgpiaci versenyképessége, az alapanyagexport magas hányada, az állami nagyipar strukturális merevsége és magas állami veszteségfinanszírozása, a helyi érdekcsoportok befolyásából eredő degenerációs jelenségek, a kritikus szintre jutott állami költségve-

tési deficit, a teljes foglalkoztatottság elvének kényszerű feladása, a hagyományos szocialista értékek megingása, a vállalkozói funkció válsága vagy a technológiafejlesztési kormányprogramok alacsony hatékonysága.

A problémafelvetések szintjén tehát megtévesztően nagy a hasonlatosság, főleg ha az ehhez társuló retorika és az indulatok is közösek. Tehát hasonló kihívások, eltérő bázisállapot, különböző problémakezelés, és ennek eredményeként más-más output.

Osztrák kollégáinkat elsősorban a magyar fél őszintesége, szinte önmarcangoló kritikája villanyozta fel, de meglepődve tapasztalták, hogy a magyar gazdaság formálisan, intézményi szinten – tehát potencialitásként – mi mindennel fel van vértézve, ami számukra korábban elképzelhetetlennek tűnt egy kelet-európai szocialista országgal kapcsolatban. Ez elsősorban *Gidai Erzsébet* vitaindítójában tükröződött, melyben felvázolta a magyar reformfolyamat történetét és továbblépésének perspektíváit, kiemelve a vállalati önállóság, az árpolitika és a külkereskedelem liberalizálása terén tett lépéseket, majd kitért a monetáris szabályozás szerepére, a bankrendszer reformjára és a csődtörvény alkalmazásának tapasztalataira. A magyar résztvevők hozzászólásai a kibontakozás esélyeire és dilemmáira koncentrááló-

tak. Így esett szó a műszaki fejlesztés alternatíváiról a restriktív körülményei között, az életszínvonal- és szociálpolitika kérdéseiről, valamint a politikai rendszer reformjának szükségességéről.

Tény, hogy mindkét országban értékváltás van folyamatban, átfórlódnak azok a specifikus jegyek, amikkel a külvilág évtizedeken át azonosította őket. Az is elmondható, hogy a változások kényszerként jelentkeznek, és a világpiac, illetve a költségvetés diktátumaként jutnak kifejezésre.

Ausztriát a nyugati világban az állami ipar és pénzügyi szektor súlya, a magas fokú állami beavatkozás, az erős szakszervezeti mozgalom, a baloldali dominanciájú de facto kétpártrendszer és a visszafogott állami bürokrácián nyugvó funkcióképes korporatizmus fémjelezte. A szocialista párt tradicionális gazdaságpolitikai prioritása a „mágikus négyszögeként” emlegetett *gazdasági növekedés – árstabilitás – teljes foglalkoztatottság – kiegyensúlyozott külkereskedelmi mérleg* volt. A hetvenes évek trendtörése új válaszokat sürgetett. Míg a nyugati világ nagy részében a második olajárrobbanás után antiinflációs gazdaságpolitika került középpontba, Ausztria más utat követett, ami ausztro-keynesianizmusként vált ismertté. E gazdaságpolitika egyik jellemzője a pénz- és költségvetési politikával vezérelt kereslet-szabályozásban figyelhető meg. A második olajárrobbanás után a pénz- és költségvetési politika letért korábbi expanzív kurzusáról, és jóval visszafogottabbá vált. A viszonylag magas költségvetési deficitnek mögött nem egy konjunktúravédő törekvés állt, hanem az a tény, hogy egy olyan kicsiny nyitott gazdaság, mint Ausztria, csak így módon tarthatott ki a teljes foglalkoztatás politikája mellett.

Jelentős lépése volt ennek az időszaknak a schilling hozzácsatolása a

nyugatnémet márkához, ami túlmutat az egyszerű keményvaluta-politikán. Összefüggésben állt az ausztro-keynesianizmus másik tartópillérével, a szociális partneri viszonyra támaszkodó jövedelempolitikával. A nominál- és reálbérek flexibilitása eredményesebbnek bizonyult az infláció megfékezésében, mint más országok monetáris stratégiái. Az osztrák korporatizmus konszenzusteremtő képessége rácsfolt azokra a várákosokra, miszerint a szociális partnerség csak kedvező gazdasági periódusokban működőképes, és dekonjunktúra idején megnéhezül a testületi szervek, érdekképviseltek közötti kooperáció.

Vendégeink többször hangsúlyozták, hogy az osztrák gazdaság nyolcvanas évekbeli fejlődésének megítélése nagymértékben attól függ, hogy relatív vagy abszolút kritériumokat veszünk-e figyelembe. 1980 és 1986 között az egy főre jutó GNP reálértékben 1 százalékkal, az ipari termelés 1,6 százalékkal gyorsabban növekedett, mint más nyugat-európai országokban. Ausztriában az 1986-os fogyasztói árak 30 százalékkal haladták meg az 1980-as szintet, fele annyival, mint a nyugat-európai átlag. (1987-ben 1,7 százalék volt az infláció.) A foglalkoztatottság jóval kedvezőbb képet mutat, mint más nyugat-európai országokban. Míg az összes foglalkoztatottra vonatkoztatott osztrák munkanélküliség 4 százalék volt 1986-ban, a nyugat-európai átlag 11 százalék körül mozgott. A tendencia is kedvezőbb volt, mivel a rosszabbodás mértéke 1980-hoz viszonyítva Ausztriában 2,5 százalék, szemben a 4,2 százalékos OECD-átlaggal.

Kedvezőtlenebb a kép, ha az osztrák gazdaságot a főbb gazdaságpolitikai célkitűzések teljesítése felől ítéljük meg. Elsősorban a munkaerőpiac negatív tendenciái szembeötlőek. A 2 százalékos munkanélküliség 1981-ben még gyakorlatilag teljes foglalkozta-

tottságot jelentett, mert ez az érték még éppen a frikciós munkanélküliség számlájára volt írható. 1986-ban 4 százalék, 1987-ben pedig már 5,7 százalék volt a munkanélküliség aránya. E tendencia elsősorban a munkaerő-kínálat növekedéséből következik. 1980 óta demográfiai hullám jelentkezik, növekszik a női foglalkoztatottak száma is, a fiatalok pedig korábban lépnek munkába (a 15–18 éveseknek csak 50 százaléka tanul tovább). Ezt a megnövekedett munkaerő-kínálatot sem korai nyugdíjazással, sem a munkaidő csökkentésével nem sikerült ellensúlyozni (a 35 órás munkahét bevezetése csak 2000 körül várható), így a kilencvenes évek elejéig még tart a kínálatnövekedés a munkaerőpiacon. Az amúgy is visszafogott gazdasági növekedés pedig a termelékenység javulása miatt nem eredményez többletmunkaerő-keresletet. Így a kilencvenes évek elejére 7 százalékos munkanélküliséget prognosztizálnak, a teljes foglalkoztatottság pedig csak hosszabb távon szerepel a célkitűzések között.

Az osztrák gazdaság kritikus pontjai jelenleg az állami költségvetési deficit és az ipari struktúra gyengesége. Ez az a két tényező, amelyben az egyébként sikeres „osztrák utas” gazdaságpolitika ára leginkább megmutatkozik. A problémák azonban már elérték azt a szintet, hogy az eddigi program korrekcióra szoruljon, és a terápia került a nagykoalíció kormánypolitikájának középpontjába.

Az államháztartás hiánya 1986-ban 76 milliárd, 1987-ben 70 milliárd schilling volt, a nemzeti jövedelem 5, illetve 4,6 százaléka. A deficit képződésének egyik alapforrása az állami ipar veszteségének finanszírozása és a közvetlen kormánytámogatások magas szintje. Az állami nagyvállalatok veszteségfinanszírozására a költségvetés 1981 óta 70 milliárd schillinget fordított. Jelen-tős tételeket emésztene fel a felduz-

zadt szociális kiadások is. Említésre méltó deficitnövelő tényező még az osztrák kamatpolitika költségterhe, ami a fix schilling/márka árfolyam következménye. Az árfolyamszint fenntartásához 1–1,5 százalékos kamatláb-differencia szükséges.

A kormány 1983-ban átfogó deficit-csökkentési politikát hirdetett meg. 1992-ig a nemzeti jövedelem 2,5 százaléka kívánja leszorítani a költségvetési deficitet. Ezt a bevételek növelésével és a kiadások csökkentésével párhuzamosan tervezik megoldani. Már 1988-tól jelentősen mérséklik a szociális kiadásokat, 1989-ben pedig adóreformot vezetnek be. (Nem véletlen tehát a széles körű tiltakozás, például a 40 ezres demonstráció a szocialista párt 1987. októberi kongresszusa alkalmával.)

Az osztrák gazdaság kulcsproblémája azonban, Magyarországhoz hasonlóan, az ipari struktúraváltás sürgető szükségessége. Ausztriában az állami vállalatok adják az ipari termelés 22 százalékát és kötik le az ipari foglalkoztatottak 20 százalékát, tevékenységük pedig jórészt a válságban levő alapanyagiparra koncentrálódik. Ez a szektor volt évtizedeken keresztül az osztrák foglalkoztatási politika bástyája, mára azonban rugalmatlanná vált, világpiacon versenyképessége megingott, és veszteséget veszteségre halmoz (1985-ben 11 milliárd, 1987-ben 8 milliárd schilling). A hetvenes években, hazánkhoz hasonlóan, itt is elhibázott konstrukciós programokat hajtottak végre, amelyekben nem voltak pontos célkitűzések, a lokális érdekek domináltak, és elmosódott a felelősség. Egy rendelkezésünkre bocsátott tanulmány az osztrák nagyipar következő gyengeségeit emeli ki:

1. Az osztrák nagyüzemek termelékenysége elmarad külföldi versenytársaitól. Ennek elsődleges oka az osztrák iparvállalatok merev munkaerő-

gazdálkodása. Foglalkoztatási szintjüket nem tudják a piaci igényekhez igazítani, nem alkalmaznak rugalmas munkavállalási formákat.

2. Alacsony a termelés és a piaci értékesítés koncentrátsága, túl sok piacon, túl sok termékkel jelennek meg. Nem fordítanak elég figyelmet a marketingre.

3. Az osztrák nagyiparnak igen csekélyek a külföldi tőkekihelyezései, versenytársaihoz képest jóval szerényebb mértékben képviselteti magát külföldön. (Míg egy osztrák ipari alkalmazottra 1980-ban csak 300 dollár közvetlen külföldi tőkebefektetés jutott, addig az NSZK-ban 3300 dollár, az Egyesült Államokban 6900 dollár, Svájcban pedig 26 000 dollár.)

4. Sok osztrák nagyvállalatnál hiányzik a stratégiai tervezés. Az osztrák nagyvállalatoknak csak 20 százaléka rendelkezik integrált tervezéssel, és csak 13 százalékuk készített írott tervdokumentumokat új termékek bevezetésére. A multinacionális cégek osztrák leányvállalatainak viszont 98 százalékában folyik stratégiai tervezés.

5. Több ágazatban nem megfelelő a termelési struktúra szervezése. Felvetődik a kérdés, hogy egyes vállalatok különböző termelési részlegeit nem kellene-e az európai gyakorlatnak megfelelően néhány pólusba tömöríteni, amolyan „centers of excellence” létrehozása céljából.

Nagyon sajátos az osztrák ipar tulajdonszerkezete is. A nagyiparban kizárólag állami vállalatok és multinacionális cégek leányvállalatai találhatók, az osztrák magántőke részesedése nem terjed túl a közepes vállalat méreten.

Az állami ipar szanálása a nagykoalíció politikájának középpontjában áll. A szanálás sikerétől függ, hogy számíthat-e Ausztria a jövőben önálló, nemzeti karakterű nagyiparra. Ettől függ ugyanis, hogy a nagy horderejű iparpolitikai döntések tükrözik-e majd az

osztrák nemzeti érdekeket vagy csak a multinacionális konszernnek világpiaci stratégiáit követik majd.

A szanálás maga után vonja az életképtelennek bizonyuló ágazatokból való kivonulást és új termelési szférák telepítését. Az állami nagyipar szanálásának előfeltétele a külpiaci pozíciók javítása, akár külföldi leányvállalatok alapításával, akár az eddigi kooperációk szélesítésével. A kormány struktúrapolitikája optimalizálni kívánja a kis- és középvállalatok kiaknázatlan lehetőségeit.

Sok állami nagyvállalatot rugalmasabb egységekre bontanak, és az irányítást ágazatonként 5-6 holding útján fogják végezni. Noha a kohászat és más válságágazatok adják továbbra is a termelés jelentős részét, 1992-re nyereségessé kívánják tenni az állami ipari szektort. Ennek azonban további 20 ezres létszámcsoökkentés lesz az ára; a mai 90 ezerrel szemben 1992-ben már csak 70 ezer foglalkoztatott lesz az állami nagyiparban.

Vannak már eredményei is a kormány struktúrapolitikájának: az exportban csökkent az alapanyagok aránya, nyereségessé vált a VOEST acélipari részlege, de a legnagyobb sikerpélda a textilipar talpra állítása. A textilipari ágazaton belül specializációval, technológiainporttal, a termelési volumen csekély visszaesése mellett, az életben maradt vállalatok nyereségessé váltak, nőtt a termelékenység, emelkedett az export és csökkent az import. Közben a vállalatok 30 százaléka csődbe jutott, a foglalkoztatottak száma felére csökkent. A textilipar megújulása jórészt importtechnológiával, licencvásárlással, technológiaintenzív beruházási javak vételével és kevésbé a saját K+F ráfordításokkal ment végbe. A példa kapcsán Ausztriában intenzív vita kezdődött a technológiainport vezérelte modernizáció határaitól és veszélyeiről.

Az utóbbi tíz év struktúraváltása, de különösen az elmúlt években mind fokozottabb méretekben érvényre jutó gazdasági racionalitás Ausztriában sem hagyta érintetlenül a hagyományos értékeket és az SPÖ ideológiáját. A szociális partnerség korlátai is megmutatkoznak. A munka-tőke hagyományos konfliktusai elvesztik explicitásukat, a tömegek depolitizálódnak, bizalmatlanná válnak a nagy pártok iránt, és a polgári kezdeményezések

felé fordulnak. A politikai „bal” és „jobb” dimenzióját egyre inkább a „fent” és „lent” dimenziója váltja fel. Az SPÖ jelenlegi gazdaságpolitikája egyre távolabb kerül a pártprogramban lefektetett értékektől. Mindez némi identitásválságba sodorta a szocialistákat, és új helyzetértékelésre készítette őket, ami a „Manifest 2000” című programjukban lát napvilágot.

Galgóczy Béla

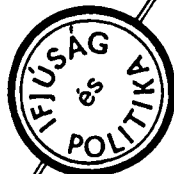
* MEGJELENT

A POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ ELMÉLETI KÉRDÉSEI

256 OLDAL, 50,- Ft

* ELŐKÉSZÜLETBEN

IFJÚSÁGI RÉTEGEK ÉS A KISZ

Híradás disszertációvédésekről

GIDAI ERZSÉBET: *A társadalmi-gazdasági fejlődést feltáró alternatív prognózisok kimunkálásának elméleti-módszertani alapjai és gyakorlata*

1988. február 25-én került sor Gidai Erzsébet doktori értekezésének nyilvános vitájára az MTA Nagytermében. A következőkben röviden ismertetem a disszertáció fő gondolatait, a vita lefolyását az opponensi vélemények alapvető megállapításaival és értékelésével együtt.

Az értekezés főbb tudományos megállapításai, új eredményei közül a következők kíváncsoznak kiemelésre:

1. *A jövő kutatás feladata* a jövő tudományos igényű megismerése, mely egyrészt állapotot (jövőképet) ír le, másrészt folyamatokat és tendenciákat tár fel. A jövő feltárásához a jelent és a múltat is ismerni kell, s ennek birtokában juthatunk el a jövő megbízható elemzéséhez, még akkor is, ha ez a jövő a múlt és a jelen trendvonalának nem egyszerű meghosszabbítását, sőt esetleg annak tagadását is jelenti.

2. *A jövő kutatás módszerei.* A hazai és a nemzetközi jövő kutatási szakirodalom és gyakorlat elemzéséből Gidai Erzsébet azt a következtetést vonta le, hogy a nyolcvanas évtizedben nem annyira új módszerek megjelenése a jellemző, hanem a sokféle módszer-kombináció számítógépes feldolgozása és ezek igen szerteágazó, a kutatás tárgyához árnyaltabban alkalmazkodó felhasználása. Módszertanilag előrelé-

pést jelentett *az alternatív előrejelzés* kidolgozását segítő szoftverek elterjedése. Kiemelkedő jelentősége van napjainkban a konfliktuskutatást segítő módszereknek, az irreverzibilis folyamatok feltárását szolgáló eljárásoknak, a mátrix módszereknek – ezeknek adaptációjával és továbbfejlesztésével is foglalkozott munkája során.

3. A jövő kutatás egyik központi kérdése a *megbízhatóság*. Az értekezésben leírt elemzések alapján arra a következtetésre jutott, hogy a megbízhatóság a jövő kutatásban összetett, komplex, dinamikájában értelmezett fogalom, amely kifejezi a jelenre és a jövőre vonatkozó ismeretek milyenségét (mennyiségi és minőségi megítélését), és választ ad arra, hogy az előrejelzés mennyiben szolgál döntések alapjául és miként tárja fel a fejlődést elősegítő és gátló tényezőket.

Egy előrejelzés tehát akkor megbízható, ha olyan minőségű belső tartalommal rendelkezik, amely lehetővé teszi (tenné) a döntések, cselekvési programok optimális megalapozását, kialakítását; következményeiben, hatásaiban a mindenkor adott környezeti feltételrendszerben a legjobban szolgálja (szolgálná) a fejlődést vagy hátrítja el (hátrítaná el) a veszélyeket; s bekövetkezési (veszélyprognózis esetén be

nem következési) valószínűsége nagy. Az értekezés foglalkozott a megbízhatóságvizsgálat metodológiai követelményeivel is.

4. Az *alternatívák* a kívánatos és nemkívánatos változatokon túlmenően a választható cselekvési utakat jelentik, amelyek egymástól *minőségileg eltérő struktúrákat fognak át*. Az alternatívák kialakításánál fontos az *alternatívaképzés alapelveinek kimunkálása*. Vizsgálataiban kidolgozta ennek elvi és módszertani szempontjait, aminek értelmében a több lehetséges megközelítés közül az egyik kiindulási mód a jelen trendvonalának mechanikus extrapolálása. Az esetek többségében ez hosszú távon járhatatlan út, felhívja azonban a figyelmet arra, hogy a jelen adottságai meddig élnek tovább, illetve meddig tarthatók fenn, s így a döntéshozatal számára fontos információkat nyújtanak. A másik megközelítés a konfliktus- vagy veszély-előrejelzés kidolgozása, amikor a jövőben várható konfliktusokat kíséreljük meg feltárni, keressük a konfliktust elhárító, megelőző eszközöket, magatartási módokat. A veszélyprognózist felhasználjuk a további fejlődési alternatívák kidolgozásánál. A harmadik megközelítési lehetőség a különböző szempontok alapján, a fentiektől eltérő módon készített előrejelzés-változatok alkalmazása. Ez esetben – megállapítása szerint – a társadalmi-gazdasági folyamatok elemzésénél többféle alternatívaképző elem lehetséges. Az értekezés ezek közül a nemzetgazdaság nyitottságát, az ágazati preferenciákat, a gazdaságirányítási rendszer átalakítását és a technológiai váltást emelte ki az alternatívaképzés lényeges elemeiként.

Az alternatív előrejelzések egyik empirikus kísérletét egy kiválasztott ágazat, az *egészségügy területére dolgozta ki*.

5. Gidai Erzsébet az ágazati elemzés

módszertani tapasztalatainak továbbfejlesztését felhasználva a nyolcvanas évtized első felében nagyobb lélegzetű *makroszintű vizsgálatot* végzett, amelynek középpontjában azoknak a fejlődést meghatározó elemeknek és feszültségi sávoknak a feltárása állt, amelyek társadalmi-gazdasági fejlődésünket jellemzik és várhatóan jellemezhetik az elkövetkező évtizedben, valamint alapul szolgálhatnak a jövőre vonatkozó utak, fejlődési lehetőségek kidolgozásában.

A tárgyalt komplex rendszert – amely nyolc alrendszert fog át – a prognosztika gyakorlatában ismert, kölcsönhatás-elemzésre épülő mátrix (cross-impact) eljárással elemezte, amit ökonometriai modell adaptálásával egészített ki.

Az empirikus vizsgálatok eredményeire építve kimutatta a társadalmi-gazdasági fejlődésünk kritikus csomópontjait, s kidolgozta lehetséges főbb alternatív irányait. Az alternatívaképzésnél a nemzetgazdaság nyitottságát, a gazdaságirányítási rendszer változását emelte ki.

6. Vizsgálatai azt igazolták, hogy hibás következtetést eredményezhet, ha kizárólag a külgazdasági viszonyoknak alárendelten és ezek alakulásától tesszük függővé a nemzetgazdaság fejlődését. Prognosztikai elemzései azt támasztották alá, hogy alapvetően a *nemzetben belüli forrásokra és adottságokra támaszkodva*, a belső lehetőségekből kiindulva, s így a világgazdasági viszonyokhoz illeszkedve – de nem alárendelődve – lehet nagyobb mértékben biztosítani a fejlődés dinamizálódását. Ehhez a külgazdasági viszonyok mozgási keretet és nem megoldást nyújtanak.

7. Az értekezésben elemezte a döntéshozatal számára fontos információt nyújtó *veszély- vagy konfliktusprognózisokat*.

Az ilyen típusú előrejelzések azáltal

segítik a döntéshozatalt, hogy azt a célok és feladatok kialakításánál a várhatóan jelentkező konfliktusok mérlegelésére készítetik. Ugyanakkor biztonságot is nyújtanak ahhoz, hogy idejében felkészülhessenek a kedvezőtlen helyzetek elkerülésére, sőt váratlan esetekben is van lehetőség a körültekintő cselekvésre. Empirikus vizsgálatai azt mutatták ki, hogy a jövőben a legtöbb feszültséget hordozó kritikus területek elsősorban a társadalmi szférában jelenhetnek meg. Így mindenekelőtt az értékrendszer deformálódásában, a társadalom anyagi, egészségügyi, szellemi igényeinek kielégítetlenségében, a társadalom közérzetének kedvezőtlen alakulásában.

Az értekezés opponensei voltak: *Adorján Bence*, a közgazdaság-tudományok doktora, *Korán Imre*, a közgazdaság-tudományok doktora és *Schmidt Ádám*, a közgazdaság-tudományok doktora.

Az opponensek véleménye szerint *Gidai Erzsébet kutatásainak újszerű tudományos eredményeit, következtetéseit az alábbiakban foglalhatjuk össze:*

– Az értekezés szerzője a hazai jövő-kutatásban elsőként kísérelte meg a társadalmi-gazdasági folyamatokat elemző, alternatív előrejelzések elméleti és módszertani alapozását, az összefüggések komplex feltárását, rendszerbe foglalását és tudományos igénnyel történő feldolgozását. Az elméleti, módszertani összefüggéseket szakmailag megalapozott, átfogó empirikus elemzések igazolják, amelyek a jövőfeltárás új elvi-módszertani lehetőségeire mutatnak rá.

– Új tudományos eredményként emelhető ki, hogy a vizsgálatai során feltárt és tudományosan megalapozott elméleti és módszertani elvekre épülő konkrét, lehetséges alternatív előrejelzések eredményei és a belőlük levonható kutatási tapasztalatok jól haszno-

síthatók a hazai alternatív prognózisok kidolgozásának továbbfejlesztésében és ezzel a döntések előkészítésében.

– Újszerű kutatási eredmény, hogy a gazdasági és a társadalmi folyamatokat a maguk kölcsönhatásában együttesen vizsgálta mind az elmélet, mind az empiria szintjén, igazolva ezzel, hogy nem lehet a gazdasági folyamatokat a maguk társadalmi környezete nélkül elemezni, és meg kell találni azokat a kritikus kapcsolódási pontokat, amelyek a fejlődés trendvonalait jelentős mértékben meghatározzák.

– Az értekezés kitért az alternatív előrejelzések hasznos tulajdonságai mellett azokra a korlátokra is, amelyek gátolhatják a megfelelő alternatívaválasztást (voluntarizmus veszélye, értéktorzulások, módszertani korlátok stb.).

– A dolgozatban leírt módszerkombinációk és ezek továbbfejlesztése folytatását jelentik a hetvenes évek elején *Gidai* által kifejlesztett új prognosztikai eljárásnak, ami az intuitív és matematikai-statisztikai eljárás kombinációra épült. Az azóta eltelt több mint tíz év során végzett kutatásai azt igazolták, hogy ezzel az eljárással megbízható előrejelzést lehet kidolgozni.

Korán Imre a technológiai innováció fontosságát emelte ki, és hiányolta, hogy erről viszonylag kevés szó esik a dolgozatban. *Schmidt Ádám* megjegyezte, hogy a disszertációban foglalt prognózis szinte diagnózisba ment át; felhívta továbbá a figyelmet az írásban előforduló szinonimák pontosításának fontosságára, és arról beszélt, hogy a kidolgozott alternatívákon túl még további fejlődési alternatívátípusok felvázolását is lehetségesnek tartja. Hangsúlyozottan vetődött fel a jövőkutatásban alkalmazható szubjektív tényezők vizsgálatának kérdése is. *Adorján Bence* a komplexitás kérdéseit és a megbízhatóság problémáját vetette fel, továbbá az előrejelzések időtávjával összefüggő problémákat vázolta fel.

Ezt követően tizenkét hozzászólás hangzott el. Sokoldalúan méltatták Gidai Erzsébet eddigi tudományos tevékenységét, egy tudományág megteremtésében végzett hazai és nemzetközi érdemeit. Valamennyien egyetértőleg támogatták az opponensi véleményeket és maguk is javasolták a disz-

sertáció elfogadását és könyv formájában történő megjelentetését. A bírálóbizottság maximális pontszámmal (100 százalékban) javasolta a közgazdaságtudományok doktora fokozat odaítélését.

Bánfalvy Csaba

SZABÓ MÁTÉ: *Az új társadalmi mozgalmak és a politikai rendszer változásai a fejlett tőkés államokban: a Zöldek*

1987. november 27-én tartotta a Tudományos Minősítő Bizottság Szabó Máté kandidátusi értekezésének nyilvános vitáját az ELTE BTK Tanácstermében. Szabó Máté neve nem ismeretlen a társadalomtudományi és különösen a politikatudományi kérdések iránt érdeklődő közönség előtt, az értekezés szerzője eddigi politikaelméleti munkásságával rangot és elismerést vívott ki a maga számára.

Disszertációjában Szabó Máté összegezte az új társadalmi mozgalmak tárgykörében végzett kutatásait, amelyeknek középpontjában a nyugatnémet Zöldek politikaelméleti szempontú vizsgálata áll. Az értekezés nem korlátozódik a Zöldekkel kapcsolatos problematika leírására és magyarázatára, hanem a Zöldek elemzését egy szélesebb politikaelméleti keretben helyezi el, s arra törekszik, hogy megmutassa: az új társadalmi mozgalmak a fejlett tőkés államok politikai rendszereiben a politikai innováció új típusú mechanizmusait jelentik.

Az értekezés három nagyobb szerkezeti egységre tagolódik. Az első rész az új társadalmi mozgalmak és a politika viszonyának általános kérdéseit tárgyalja. A második rész az alternatív mozgalmak ideológiájának és utópiájának elemzésével foglalkozik. A harmadik rész a nyugatnémet Zöldek politikai innovációs hatásait vizsgálja az NSZK politikai rendszerében.

Az értekezés kategóriarendszerének

kialakításánál Szabó Máté Raschke elméletéhez kapcsolódik. Elfogadja azt a hipotézist, hogy az új társadalmi mozgalmakat a posztindusztriális társadalmi modernizációs szakasz szociokulturális orientációjú mozgalmainak tekinthetjük, amelyek részleges társadalomváltoztató potenciállal rendelkeznek, de nem képesek az összrendszer változtatására, noha ideológiájuk ezt tűzi célul. Az új társadalmi mozgalmak sajátos funkcióra tesznek szert a fejlett tőkés államok politikai rendszerében: felvállalják a hagyományos, a társadalom materiális-indusztriális értékrendű többségéhez kötődő politikai formák és tartalmak korrekcióját, a társadalom posztmaterialista értékekhez kötődő kisebbségének érdekképviselését, a bürokratikus-indusztriális modernizáció folyamatának kritikáját, az alternatív fejlődési irányok kimunkálását.

Az új társadalmi mozgalmak ideológiája egy „realizálható utópia” köré szerveződik. Szabó Máté kimutatja, hogy az alternatív ideológia belsőleg megosztott, antinomikus szerkezetű: a másként továbbhaladás, az alternatív modernizáció, illetve a visszalépés, a reprimítívizálás homlokegyenest eltérő koncepcióit és stratégiáit egyesíti magában. Az alternatív modernizáció meg kívánja őrizni a modern társadalmak komplexitását, ugyanakkor fel kívánja számolni a szociokulturális szempontból diszfunkcionális és elidegenítő, az identitást veszélyeztető hatásait.

A reprimítívizálás le akarja rombolni a modern társadalom differenciáltságát, és egy közösségi részintegrációt tűz ki célul a tradicionális identitás mintáinak felelevenítése alapján.

Az új társadalmi mozgalmak politikai innovációs hatásait az értekezés a Zöldek példáján elemzi. A nyugatnémet alternatív mozgalmak politikai sikerei egyedülállóak, s nem érthetők meg a sajátos nyugatnémet fejlődésnek, illetve az amerikai és a francia út eltéréseinek az ismerete nélkül. Míg az Egyesült Államokban a politikai rendszer innovációs mechanizmusokként integrálja a társadalmi mozgalmakat, addig Franciaországban a mozgalmak kívülrekednek az intézményes politikán és radikális konfliktusba kerülnek azzal. Ezzel szemben az NSZK sajátos képlet: az USA-hoz hasonlóan az új társadalmi mozgalmak itt is sikeres innovációs kihívásként jelennek meg, de ez a francia modellben megismert pártpolitizálási és ideológiai formák keretei között megy végbe. A Zöldek a politikai rendszer ellenzékeként elfogadták a hagyományos pártformát és parlamenti kereteket, hogy új tartalommal töltsék meg azt. Ez a törekvés olyan belső ellentmondásokat hív életre a Zöldek bázisát alkotó társadalmi mozgalmak politikája és a felvállalt pártpolitizálási forma között, amelyek mozgatói lehetnek a nyugatnémet politikai rendszer innovációjának is. Az értekezés vizsgálja a Zöldek közvetlen demokráciája és az NSZK képvisleti demokratikus berendezkedés közötti lehetséges kölcsönhatások jellegét és irányát, amely a Zöldek számára parlamentarizálódást és bürokratizálódást, a fennálló intézményekben pedig a közvetlen demokratikus elem erősödését jelentheti. A Zöldek átalakulása a társadalmi mozgalom és a párt közötti köztes formává magával hozza azt, hogy a Zöldek rákényszerülnek olyan politikai koncepciók és szisztematizált

programok, ágazati politikák kidolgozására, amelyek kiegészítik a társadalmi mozgalmak utópikus, szelektív és direkt célkitűzéseit, és ugyanakkor elmentések is ezekkel. Ezt a problémát az értekezés a külpolitika példáján vizsgálja. Végül a disszertáció a Zöldek és az SPD viszonyának az elemzésén keresztül szemlélteti a pártrendszer és társadalmi mozgalom innovatív elemeket is tartalmazó, feszültségekkel terhes, a kialakult stabilitást romboló kapcsolatát.

Az értekezés opponensei, *Bayer József* és *Kiss J. László* elismerő szavakkal méltatták Szabó Máté kutatói kvalitásait, az értekezés tudományos teljesítményeit. Bayer József a dolgozat külön érdemének tudta be a társadalmi mozgalmak problematikájának az újra-fogalmazását. Kiss J. László kiemelte annak jelentőségét, hogy a disszertáció a politikaelmélet átfogó összefüggései felől, alapkutatás jelleggel közelítette meg választott témáját, s utalt arra, hogy az értekezés – a szerző más írásaival együtt – a politikai intézményrendszer reformjáról szóló hazai vitákhoz is hasznos adalékokkal szolgál, mindenekelőtt a formális hierarchiákon kívül maradó magántársadalom mozgalmainak értelmezésében.

Mindkét opponens megfogalmazott kritikái, illetve kiegészítő megjegyzéseket. Bayer József szerint a szerző kevesebbet foglalkozott az új társadalmi mozgalmak és a munkásmozgalom viszonyával, mint kellett volna. Vajon nem közelíthetők-e meg az új társadalmi mozgalmak a munkásmozgalom stratégiai céljainak és eszközeinek leszűkülésére való reagálásként? – tette fel a kérdést Bayer József. Az opponens vitathatónak tartotta a Szabó Máté által használt modernizáció fogalmat, amely véleménye szerint elfedi a fejlődés társadalmi formájának problémáját, háttérbe szorítja a társadalomkritikai vonatkozásokat. Bayer József

vitatta a disszertációnak azt a megállapítást, hogy az új társadalmi mozgalmak és a politika a kölcsönös marginalitás viszonyában állnak: a hivatalos politika mégsem lehet ugyanolyan értelemben marginális, mint megfordítva, hiszen az új társadalmi mozgalmaknak a hivatalos politika által meghatározott társadalmi-politikai erőterében kell mozogniuk. Az opponens kritikai megjegyzéseit egy kérdéssel zárta: mit tekint a szerző végül is a nem marginális, hanem döntő innovációs tényezőnek a fejlett tőkés országok politikai rendszerei számára.

Kiss J. László több kiegészítést fűzött az értekezéshez. Rámutatott, hogy az új társadalmi mozgalmak NSZK-beli szerepének megértéséhez fel kell figyelniünk a hetvenes évek közepétől jelentkező, a pártokkal szemben érezhető fenntartásra és elutasító magatartásra. A Zöldek létrejöttében döntő szerepet játszott az SPD-nek mint baloldali pártnak az összenövése a kormányzati hatalommal, egy baloldali „állampárt” kialakulása s ezzel egyidejűleg új „politikai tér” keletkezése az alternatív mozgalmak, az elbürokratizálódás és elállamiasodás elleni tiltakozás számára. Az ökológiai mozgalmakkal összefüggésben az opponens felhívta a figyelmet a francia és nyugatnémet politikai kultúra történetileg meghatározott eltéréseire. Éppen az NSZK-val szemben rendkívül szembetűnő, mondta Kiss J. László, hogy az atomerőművek vagy atomfegyverek a francia politikai kultúrában a nemzeti szuverenitás, a vitathatatlan nemzetállami identitás biztosítékaiként jelennek meg, míg az NSZK-ban egy megzavart nemzeti identitás, a nemzetközi jogi korlátozásokkal és sajátosan nyugatnémet jogi fikciókkal terhelt szuverenitás veszélyeztetőjeként. Figyelmet érdemel továbbá az egyes társadalmak eltérő ökológiai érzékenységének objektív alapja is: az NSZK Franciaország-

gal vagy az USA-val szemben területéhez mérten túliparosodott és túlnépesedett ország. Gazdasági teljesítményének növelése, a világ gazdasági méretű exportképesség fenntartása rendkívüli környezetfelhasználással, illetve környezetelhasználással jár. A Zöldek nemzetközi hatására vonatkozóan az opponens utalt arra, hogy a Zöldek megjelenését a külföld nem csupán a német politikai kultúra demokratikus deficitjeinek felszámolásaként értékelte, hanem felébresztette a „német különút” gyanúját, a romantikus-irracionalis elemek erősödésétől való félelmet, a nyugatnémet politika csökkenő kiszámíthatóságával kapcsolatos aggodalmakat. Végül Kiss J. László felhívta a figyelmet arra, hogy az empirikus kutatások igen lényegesek az új társadalmi mozgalmak vizsgálata során, s ugyanakkor éppen ezek képezik a nyugatnémet elemzések egyik gyenge pontját.

Szabó Máté válaszában egyetértett az opponensek kiegészítő megjegyzéseivel és javaslataival. Az empirikus kutatások fontosságát illetően hangsúlyozta, hogy az új társadalmi mozgalmak esetében sem a kiváltó problémák, sem a reakciótipusok, sem a politikai magatartásformák szintjén nincsenek közösen vállalt sémák, nincsen „mintakövetés”. A partikuláris, a konkrét és az egyedi vonatkozások nagy szerepe az új társadalmi mozgalmakban nélkülözhetetlenné teszi az elméletileg megalapozott empirikus kutatásokat. Ezt a módszertani elvet kívánja érvényesíteni a disszertáció szerzője a hazai alternatív mozgalmak kutatása során.

Bayer József kritikai észrevételeire válaszolva Szabó Máté utalt arra, hogy a munkásmozgalom és az új társadalmi mozgalmak viszonya nem fért bele teljes egészében a dolgozatba. A modernizáció fogalma a szerző szerint evolúciós, normatív töltésű fogalom,

amelynek sajátosságaival a tradiciona-
lista és az antimodernista állapotok és
tendenciák kiválóan kritizálhatók. Az
alternatívok és a hivatalos politika köl-
csönös marginalitásának tézise, mon-
ta Szabó Máté, nem állítja az egyfor-
maságot. Végül arra a kérdésre, hogy
mit tekint döntő innovációs tényezőnek
a fejlett tőkés országok politikai rend-
szerei számára, Szabó Máté így vála-
szolt: nem létezik „a” döntő tényező,
nincsen alapellentmondás, nem látható
és értelmezhető ebben a vonatkozás-
ban feltartóztathatatlan tendencia.
A kérdés megválaszolásához egy
komplex, többtényezős modellt kell
alapul venni. Az új társadalmi mozgal-
mak politikai innovációs szerepe az
egyik, de nem a „döntő” tényező. Sza-
bó Máté válaszában kitért a bírálóbí-
zottság kérdésére, amely úgy szólt,
hogy felhasználható-e és mennyiben
az a kategóriarendszer, amellyel a nyu-
gat-európai politikatudomány a Zölde-
ket elemzi, a kelet-európai mozgalmak

vizsgálatánál. Szabó Máté formás és
tartalmas előadást rögtönzött a kérdés
kapcsán. Mondanivalóját egy mondat-
ban úgy foglalhatjuk össze, hogy a
nyugat-európai és kelet-európai új tár-
sadalmi mozgalmak között a hasonlósá-
gok és azonosságok mellett lényegi,
strukturális különbségek vannak, ezért
ezek a mozgalmak nem ragadhatók
meg direkt módon a nyugati politikatu-
domány által kidolgozott kategóriák-
kal, de e kategóriák ugyanakkor nem
nélkülözhető eszközei lehetnek egy
ilyen elemzésnek – a szükséges elméle-
ti közvetítések és újraértelmezések ki-
dolgozása után.

A bírálóbizottság egyhangúan java-
solta a Tudományos Minősítő Bizott-
ságnak azt, hogy ítélje oda a jelöltnek a
politikatudomány kandidátusa fokoza-
tot, s Szabó Máté teljesítményét a ma-
ximális pontszámmal ismerte el.

Gedeon Péter

MAROSI LAJOS: *A műszaki kultúra, és szerepe a mindenoldalúan fejlett személyiség kialakulásában*

A kandidátusi disszertáció megvédésé-
re 1987. május 28-án került sor Moszk-
vában az SZKP KB Társadalomtudomá-
nyai Akadémiáján, szép számú ér-
deklődő jelenlétében. Marosi Lajos tu-
dományos vezetője Zs. T. Toscsenko
professzor, a filozófiai tudományok
doktora, opponensei pedig E. A. Baller
professzor, a filozófiai tudományok
doktora, illetve Kemény László, a filo-
zófiai tudományok kandidátusa voltak.

Marosi Lajos kandidátusi értekezé-
sében fontos, aktuális témát dolgozott
fel. Napjainkban a tudományos-techni-
kai forradalom kibontakozásának fo-
lyamatában a gyakorlatban is egyre
gyakrabban és esetenként megrázó
erővel jelentkeznek azok a problémák,
amelyek a műszaki kultúra hiányossá-
gaiból származnak. Bár jelentős számú

kutató foglalkozott már eddig is az em-
ber és a technika kapcsolatával, empi-
rikus szociológiai vizsgálatokat is vé-
geztek már e tárgyban, mégis lényeges
elméleti kérdésekre nincs megfelelő
válasz és a végbement folyamatok, tör-
ténések okainak, összefüggéseinek fel-
tárásában is sok a hiány és a homályos
pont. Mindezek indokoltá teszik a té-
maválasztást, egyben pedig jelzik a je-
lölt bátorságát és a megoldás keresésé-
nek kockázatos voltát. Így a szerző jo-
gosan hangsúlyozza bevezetőjében a
téma elméleti, gyakorlati és politikai-
ideológiai jelentőségét.

Marosi Lajos disszertációjában hár-
mas célt tűzött maga elé. Először: meg-
adni a „műszaki kultúra” fogalom lé-
nyegének és strukturájának elméleti
analízisét; másodsor: megállapítani a

magyar lakosság műszaki kultúrájának valóságos színvonalát; harmadszor: meghatározni a műszaki kultúra formálásának mechanizmusát és a hatékonyság növelésének lehetőségeit.

Mindezen elméleti céloknak az ad gyakorlati jelentőséget, hogy hozzájárulnak a műszaki kultúra fejlődési irányának tudományos megalapozásához.

A tanulmány első része a műszaki kultúrát mint az egyetemes kultúra szerves részét vizsgálja, ezen belül elemzi az általános emberi kultúra és a technika kapcsolatát. A szerző megfogalmazza a kultúra, a technika és a műszaki kultúra fogalmát, felvázolja a műszaki kultúra szerepét a személység sokoldalú fejlesztésében. Mindezen alapvetések megfelelő elméleti eligazítást nyújtanak a továbbiakban tárgyalt empirikus vizsgálatokhoz.

A vizsgálatok, kérdőíves felmérések tapasztalatait és következtetéseit tárgyalják a következő fejezetek. Először a szociológiai felmérés módszertani alapjait, majd a magyar lakosság műszaki kultúrája fejlődésének objektív feltételeit és tényezőit tárgyalja a szerző. Ezután Szabolcs-Szatmár megyei szociológiai felmérések alapján a kultúra, kulturáltság általános jellemzésének és fejlődési tendenciájának vizsgálata következik. Végül az egyén technikai kulturáltságának és szociális aktivitásának kölcsönös kapcsolatát elemzi Marosi Lajos. A kérdőívek számítógépes feldolgozása az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiájának Számítóközpontjában történt.

A disszertáció rövid tartalmi ismertetése után a jelölt több kérdést kapott a Tudományos Tanács jelenlevő tagjaitól. A kérdések a műszaki kultúra és az egyetemes kultúra viszonyát, a technikai kultúra fejlődésének várható következményeit és a magyarországi tapasztalatokat érintették. A jelölt a kérdésekre kielégítő válaszokat adott.

A disszertációt mindkét opponens egyaránt pozitívan értékelte. Kiemelték, hogy a tanulmányban tükröződik a szerző jártassága a marxizmus-leninizmus klasszikusainak tanításában; a szerző ismeri és helyesen alkalmazza a témára vonatkozó elméleti és módszertani elveket. Kemény László hangsúlyozta, hogy a magyarországi helyzet bemutatása – bár bevallottan nem lehet teljes – rendkívül széles körű ismereteket, olvasottságot és főleg problémaérzékenységet jelez. Külön elismerést érdemel a Szabolcs-Szatmár megyében folytatott szociológiai vizsgálat értékes tapasztalatainak ismertetése és a gyakorlatban hasznosítható következtetések elemző leírása.

A szociológiai felmérés módszertani előkészítéséről is elismerően szóltak az opponensek. Kiemelték, hogy a jelölt jól megválasztott fogalmakat használt, világosan fogalmazott, általános és részleges hipotéziseket vázolt fel és a vizsgálat konkrét feladatait is célratörően jelölte ki.

A szovjet gyakorlatnak megfelelően a disszertációt véleményezte az úgynevezett vezetőintézmény, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának és az OSZSZK Kulturális Minisztériumának Kultúrakutató Tudományos Intézete.

Az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiájának Tudományos Tanácsa elfogadta Marosi Lajos válaszait a feltejt kérdésekre, illetve az opponensi bírálatokra, és elismerve az értekezésben nyújtott tudományos eredményeket, egyhangúlag megítélte számára a kandidátusi címet.

A disszertáció magyar nyelvű megjelenése után a közeljövőben remélhetőleg hasznosítható lesz a hazai tudományos élet képviselői számára is.

Rutkovszky Ede

A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1987. évi* publikációi

(Válogatás)

ACZÉL György

Ahhoz, hogy jobb legyen az életünk, vállalnunk kell a nehézségeket. Beszéd a nyíregyházi aktívaülésen. Kivonat.

= Kelet-Magyarország, 1987. 158. sz. (júl. 8.) 1., 4. p.

Elvtársunk, Lukács György. Bp. 1987, Akad. K. 127 p.

/Kérdőjel./

Építészet és kultúra. (Bevezető előadás az Országos Műemléki Konferencián. Pécs, 1987. augusztus 28.)

= Magyar Nemzet, 1987. 203. sz. (aug. 29.) 9. p.

= Látóhatár, 1987. november. 181–190. p.

= Magyar Építőművészet, 1987. 6. sz. 44–46. p.

Haza és haladás. A nemzetfejlődés mai sorsfordulóján.

(Részlet a „Szocializmus és nemzeti kérdés” című tanulmányból.)

= Propagandista, 1987. 7. sz. 13–26. p.

La Hongrie, hier, aujourd'hui. Paris, Genéve, 1987, Nagel. 284,[4] p.

Két emberöltő. Aczél György cikke szovjet folyóiratban. (Partijnaja Zsizn'.)

= Magyarország, 1987. 45. sz. 14–15. p.

Lukács's timeliness.

= The New Hungarian Quarterly, 1987. No. 105. 43–52. p.

A megélt történelem. A Lukács György Emlékév tapasztalatairól.

= Reflektor, 1987. 1. sz. 309–341. p.

Eredeti: = Valóság, 1986. 9. sz. 1–22. p.

Minőséget a munkában, a mindennapi életben. (Beszéd a gödöllői munkásgyűlésen. 1987. január 12.)

= Magyar Hírlap, 1987. 10. sz. (jan. 13.) 3. p.

A munkásörség a fegyelem és a demokrácia iskolája is.

* A ténylegesen 1987-ben megjelent írásokat vettük fel a bibliográfiába (a korábbi dátumok egyes folyóiratok, illetve kötetek késedelmes megjelenéséből adódnak).

- (Beszéd a pécsi Landler Jenő munkásőregység kitüntetése alkalmából.)
 = Parancsnoki Tájékoztató, 1987. 1. sz. 16–19. p.
- Ne pas forcer les Magyars à manger du goulash. Entretien avec le „chef des intellectuels” hongrois. [Par] Xavier Gautier.
 = Les Échos. Le Quotidien de l'Economie, 1987. 7. décembre 35. p.
- „Nincs jogunk bármit is elmulasztani meglévő esélyeinkből.”
 Aczél Györggyel beszélget Kocsis Tamás.
 = Képes 7, 1987. 45. sz. 10–13. p.
- Oktabr'szkaja revoljucija – nacsalo novogo vremjaiscsiszenija.
 = Partijnaja Zsizn', 1987. No. 20. 68–72. p.
- Országos Műemléki Konferencia Pécsen. Aczél György Az építészeti örökség szerepe a kultúrában c. bevezető előadása.
 = Magyar Hírlap, 1987. 203. sz. (aug. 29.) 5. p.
- Pécs a fogadott és fogadó szülővárosom.
 = Dunántúli Napló, 1987. dec. 24. 5. p.
- Le quotidien et les perspectives du socialisme. Choix de discours. (Trad. Gábor Pap.) [Bp.] (1987), Corvina. 191 p.
- Les reformas de Gorbachov favorecen a la izquierda en Europa. Entrevista [por] Andrés Ortega.
 = El País, 1987. N. 3617. (4. marzo) 4. p.
- „El socialismo debe significar más democracia.” Entrevista [por] Nelson Marra.
 = Mundo Obrero, 1987. No. 428. (12 de marzo.) 48–49. p.
- Sozialismus und nationale Frage. Vortrag am 15. Juli an der Politischen Akademie der Partei. Auszüge.
 = Budapesti Rundschau, 1987. Nr. 34. 2–3. p.
- Szocializmus és nemzet. (Részletek az MSZMP Politikai Akadémiáján 1987. július 15-én tartott előadásból.)
 = Új Tükör, 1987. 30. sz. 6–8. p.
- Szocializmus és nemzeti kérdés. (Az MSZMP Politikai Akadémiáján 1987. július 15-én elhangzott előadás.) Bp. 1987, Kossuth K. 59,[4] p.
 /Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Akadémiája./
- Szocializmus és nemzeti kérdés. (Részletek az MSZMP Politikai Akadémiáján 1987. július 15-én elhangzott előadásból.)
 = Népszabadság, 1987. 168. sz. (júl. 18.) 13. p.
- A változás, a megújulás elengedhetetlen. Aczél György látogatása és előadása Gödöllőn. (1987. január 12.)
 = Népszabadság, 1987. 10. sz. (jan. 13.) 4. p.
- Wandel und Erneuerung ohne Demokratie unvorstellbar.
 = Budapesti Rundschau, 1987. Nr. 5. 1., 3. p.

BALOGH István

- Árutermelés, szocializmus, történetiség. Tanulmányok. Bp. 1987, Magvető. 472 p.
- Otnosenie intereszov i szocialiszticeszkaja demokratija.
 = Filozofszko-teoreticeszkie problemü szoversensztvovaniya razvitogo szocializma. Szofija, 1986. 476–486. p.
- Reform és érdekképviselés.
 = Népszabadság, 1987. 295. sz. (dec. 15.) 4. p.

Szubjektum nélküli történelem? Európai alternatívák. (Kiad. az) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1987. 147 p.
/MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Műhelytanulmányok./
Types of rationality and Habermas's theory of communicative action.
= Ideas and Production, Spring 1987. 25–45. p.

BÁNFALVY Csaba

A „be nem sorolható” munka a szocialista vegyes gazdaságban.
= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 3. sz. 403–413. p.
Az ifjúsági szubkultúrák és társadalmi háttérük változása a fejlett ipari országokban.
= Társadalmi szerkezet – műveltség – deviancia. (Gyűjtemény a TIT szegedi XV. Művelődésméleti Nyári Egyetemének előadásaiából.) Szeged, 1986. 167–184. p.
Két interjú volt maszekokkal.
= Mozgó Világ, 1987. 1. sz. 25–35. p.
A politika és a gazdaság egymáshoz való viszonya az 1960-as és az 1970-es években Magyarországon.
= Gazdaság és társadalom a nyolcvanas években Magyarországon. 2. [köt.] Gazdasági fejlődés, kultúra, ideológia. Bp. 1986. 87–107. p.
A Szovjetunió tudománypolitikája.
= Kutatás – Fejlesztés, 1987. 1. sz. 48–50. p.

BARA János

Kutatási tájékoztató. Országos Középtávú Kutatási-fejlesztési Terv TS-3. A Koordináló Tanács Kiadványa. (Szerk. biz. Bara János, Tóth András stb.) 1. [sz.] Bp. 1987. 203 p.

BAYER József

Lukács József. (1922–1987.)
= Kritika, 1987. 2. sz. 19. p.
Az ideológia funkcióváltozása.
= Politika–Tudomány, 1987. 2. sz. 21–39. p.
A mai ideológiai problémák értelmezéséről. [1–2. r.]
= Társadalmi Szemle, 1987. 10. sz. 11–20. p.; 11. sz. 43–52. p.
Párbeszéd az ideológiáról. Bayer József politológussal Csizmadia Ervin beszélget.
= Ötlet, 1987. 41. sz. 20–21. p.
A polgári politikai pluralizmusról. Kerekasztal-beszélgetés. (Résztevők): Ágh Attila, Bayer József, Forgács Imre. (Vezette): Lakos Sándor.
= Pártélet, 1987. 6. sz. 49–62. p.
Tolerancia és elvszerűség.
= Világosság, 1987. 5. sz. 274–280. p.
= Reflektor, 1987. 4. sz. 187–199. p.

Vonuljunk ki az ideológiából?

= Kritika, 1987. 9. sz. 26–28. p.

Zur politischen Philosophie des späten Lukács.

= Kultur, Politik, Ontologie. Opladen, 1987. 177–185. p.

BÉKÉS Zoltán

Ifjúságkutatás a Társadalomtudományi Intézetben.

= Köznevelés, 1987. 9. sz. 3–5. p.

Társszerzők: LAKI László, TÓT Éva

BEKK Mária

Nyelvismeretünk – avagy hol a helyünk Európában?

= Magyar Nemzet, 1987. 140. sz. (jún. 16.) 5. p.

BENKŐ Judit

„Mindenki képességei szerint” . . .

= Társadalmi Szemle, 1987. 2. sz. 73–83. p.

„A tudás – hatalom”?

= Világosság, 1987. 11. sz. 702–710. p.

BOKOR Ágnes

Deprywacja materialnych warunków życia w Polsce i na Węgrzech.

= Studia Socjologiczne, 1986. No. 3. 131–153. p.

Társszerzők: Lidia BESKID, Tamás KOLOSI

A hagyományos szegénység szigetei: a cigánytelepek.

= Rétegződés-modell vizsgálat. 8. [köt.] Peremhelyzetek. Bp. 1987. 239–267. p.

Kikérdező. [Riporter] Béres László.

= Staféta, 1987. – 11. sz. 28–30. p.

Szegénység a mai Magyarországon. Bp. 1987, Magvető. 281 p.

/Gyorsuló idő./

Tény-kép. A TÁRKI adatbankjából.

= Ötlet, 1987. 47. sz. 6. p.

BOROS László

Életszínvonal és legitimáció. Beszélgetés Boros László politológussal. [Riporter]: Sipos Júlia.

= Staféta, 1987. 10–11. sz. 8–9. p.

Gazdátlan piederstálók? Interjú a példaképekről Boros László szociológussal.

= Ifjúsági Magazin, 1987. 12. sz. 5–6. p.

- Hagyomány és intézmények. Beszélgetés a politikai szocializációról Boros László politológussal. [Riporter]: Fazekas Erzsébet.
 = *Mozgó Világ*, 1987. 10. sz. 3–11. p.
- Kik számítanak ma fiatalnak? Interjú Boros László szociológussal.
 = *Fényszóró* (Csepel Autógyár üzemi lap), 1987. 21. sz. 5. p.
- A politikai szocializáció társadalmi alapja és kutatásának néhány problémája.
 = *A politikai szocializáció elméleti kérdései*. Bp. 1987. 167–186. p.
- Új technikai eszközök – új közösségi formák?
 = *Úttörővezető*, 1987. 11. sz. 2–7. p.

BŐHM Antal

- Érdek és helyi társadalom.
 = *Világosság*, 1987. 5. sz. 317–322. p.
- A helyi hatalom és a lakossági részvétel esélyei.
 = *Tér és Társadalom*, 1987. 1. sz. 17–30. p.
- Helyi hatalom – helyi társadalom. Bőhm Antallal Ács Zoltán beszélget.
 = *Magyar Ifjúság*, 1987. 50. sz. 24–25. p.
- Helyi hatalom – lakossági részvétel.
 = *Helyi társadalom*. 5. [köt.] A helyi hatalom működése. Bp. 1987. 11–35. p.
- A helyi politika új vonásai.
 = *Pártélet*, 1987. 11. sz. 33–36. p.
- Helyi társadalom. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. 5. [köt.] A helyi hatalom működése. Műhelytanulmányok. (Összeáll. és szerk. Bőhm Antal, Pál László. Előszó: Pál László.) Bp. 1987. 185 p.
- Híradás disszertációvédekekről.
 = *Társadalomtudományi Közlemények*, 1987. 3. sz. 454–456. p.
- Az „ingázók társadalma” a 80-as évek közepén.
 = *Társadalmi szerkezet – művelődés – deviancia*. (Gyűjtemény a TIT szegedi XV. Művelődéseméleti Nyári Egyetemének előadásából.) Szeged, 1986. 259–274. p.
- A lakossági részvétel sajátosságai egy empirikus vizsgálat tapasztalatai alapján.
 = *Állam, térkapcsolatok, demokrácia*. Bihari Ottó emlékülés. Pécs, 1987. 252–262. p.
- Nemzettudat a nyolcvanas évek második felében.
 = *Kritika*, 1987. 5. sz. 15–18. p.
 = *Látóhatár*, 1987. augusztus. 158–174. p.
- Nemzettudat? Nemzettudatlanság? Beszélgetés Bőhm Antal szociológussal. [Riporter]: Zsubori Ervin.
 = *Ef-Lapok*, 1987. 2–3. sz. 29–30. p.
- Problemü i perspektivü razvitija naszelennüh punktov v Vengrii.
 = *Informacionnűj Bjulleten'*, 1985. Szocial'nűe proceszszű v szocialiszticeszkom obscesztve. Warsava, 1987. 193–207. p.
- Recenzió A magyar értelmiség a 80-as években. (Bp. 1986, Kossuth K.) c. könyvről.
 = *Társadalmi Szemle*, 1987. 4. sz. 109–111. p.
- Social structure and local society.
 = *The economics and society of rural communities: East-West perspectives*.

- Aldershot etc, (1987.) 205–225. p.
 XI. Szociológiai világkongresszus. (New Delhi, 1986. augusztus 18–23.)
 = Társadalomkutatás, 1987. 1. sz. 89–91. p.

CSATÁRY Ildikó

- Egy szintéziskereső kísérlet tanulságai. (Barrie Stacey: Politikai szocializáció a nyugati társadalomban című könyvéről.)
 = A politikai szocializáció elméleti kérdései. Bp. 1987. 119–138. p.
 Az „elveszett” lakóhely nyomában. A KISZ XI. kongresszusának lakóhelyi fórumáról.
 = Ifjúsági Szemle, 1987. 6. sz. 52–59. p.

FELLEGI Tamás

- Áttekintés az összehasonlító politikai fejlődésről az ötvenes évektől napjainkig az amerikai szakirodalom alapján.
 = Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv. 1987. Válság és reform. Bp. 1987. 263–287. p.

GARAMI Erika

- Kezükben van a jövő? Ifjúság a helyi társadalomban.
 = Ifjúsági Szemle, 1987. 5. sz. 87–94. p.

GAZSÓ Ferenc

- Társadalmi folyamatok a magyar ifjúság körében.
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 3. sz. 360–370. p.
 Társadalmi folyamatok az ifjúság körében. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Szerk. Gázsó Ferenc.) Bp. 1987. 90 p.
 Történelem, ifjúság, szocializmus.
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 4. sz. 511–516. p.

GEDEON Péter

- Áruviszony és tervgazdaság.
 = Filozófiai Figyelő, 1987. 1. sz. 5–27. p.
 Szocializmus és reform című recenzió BALOGH István: Árutermelés, szocializmus, történetiség. Bp. 1987, Magvető. c. könyvről.
 = Közgazdasági Szemle, 1987. 11. sz. 1399–1401. p.

GELLÉN Antalné

Aczél György publikációinak bibliográfiája. (Összeáll. Gellén Antalné, Markella Károlyné.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 4. sz. 599–647. p.

GIDAI Erzsébet

Egészségügy és gazdaság.

= Társadalomtudomány – Egészségügy, 1987. 3. sz. 63–71. p.

Az egészségügyről – közgazdászszemmel.

= Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről. Bp. 1987. 31–65. p.

Ember, technológia, jövő. (A jövő technológiája és társadalmi összefüggései című budapesti tanácskozás résztvevőinek véleménye.)

= Népszabadság, 1987. 221. sz. (szept. 19.) 16. p.

Gazdaság és társadalom a nyolcvanas években Magyarországon. (Kiad. az) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. 2. [köt.] Gazdasági fejlődés, kultúra, ideológia. (Összeáll. és szerk. Gidai Erzsébet, Thoma László.) Bp. 1986. 281 p.

A Gazdasági-műszaki fejlődés csoport kutatási terve (1986–1990).

= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 2. sz. 204–208. p.

Maholnap. Beszélgetés Gidai Erzsébettel, a Magyar Tudományos Akadémia Jövőkutató Bizottságának alelnökével. (Riporter: Déri Eszter.)

= Képes 7, 1987. 2. sz. 20–21. p.

Mi lesz, ha eljön a jövő. [Riporter]: Zsubori Ervin.

= Magyar Nemzet, 1987. 260. sz. (nov. 4.) 7. p.

A nyolcvanas évek társadalmi-gazdasági folyamatainak tudati tükröződése.

= Magyar Tudomány, 1987. 12. sz. 929–938. p.

Társszerző: LÓRÁNT Károly

Prognózisok a döntések szolgálatában.

= Ipargazdaság, 1987. 8–9. sz. 40–43. p.

Társadalmi-gazdasági fejlődésünk tendenciái, ellentmondásai a nyolcvanas években. (Kiad. az) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Szerk. Gidai Erzsébet.) Bp. 1987. 61 p.

GOMBÁR Csaba

Jövőképek. – Képek az ország jövőjéről.

= Medvetánc, 1985. 4. sz. – 1986. 1. sz. 159–170. p.

Ha érdekeinket ki akarjuk fejezni . . . (Levél X.-be.)

= Helyi társadalom. 5. [köt.] A helyi hatalom működése. Bp. 1987. 89–100. p.

Levél N-hez az ideológiáról.

= Kritika, 1987. 3. sz. 3–6. p.

Velleitásaink.

= Századvég, 1987. 4–5. sz. 5–26. p.

GUBA László

A központi pártoktatási intézmények rektorainak tanácskozása Varsóban (1986. október 20–26.) és a tudományos rektorhelyettesek szófiai (1986. december 16–19.) értekezlete.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 1. sz. 126–128. p.

HALAY Tibor

Gazdasági és társadalmi folyamatok a szocialista Magyarországon. (Részlet a cavtati konferencián – 1986. október 20–24. – elhangzott előadásból.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 1. sz. 33–34. p.

Informacija: o dejatelnosti Inštituta obscsestvnenih nauk CK VSZRP.

= Materialü. Szovescsenija rukovoditelej naucsno-iszszledovatel'szkih ucsrezenidjenij Central'nuh Komitetov Kommuniszticeszkih i rabocsih partij ... v Prage. 14–15 oktjabrja 1986 goda. Praga, 1986. 29–39. p.

Itogi i perspektivü szotrudnicesztva szovetszkih i vengerszkih obscsestvovedom.

= Razvitie szocializma i obscsestvnenüe nauki 1945–1985. Bp. 1987. 253–255. p.

Nekotorüe rezul'tatü i protivorecsija proceszsza szocialiszticeszkogo sztroitel'sztva v Vengrii v 80-e godü.

= Materialü. Szovescsenija rukovoditelej naucsno-iszszledovatel'szkih ucsrezenidjenij Central'nuh Komitetov Kommuniszticeszkih i rabocsih partij ... v Prage. 14–15 oktjabrja 1986 goda. Praga, 1986. 262–269. p.

Programadó történelem című recenzió KÁDÁR János Műveinek 1. kötetéről (Bp. 1987, Kossuth K.)

= Magyar Nemzet, 1987. 308. sz. (dec. 31.) 5. p.

Socialist economic and social processes.

= Socialism in the World, 1987. N. 60–61. 23–35. p.

Struktúra-alprogram célkitűzései.

= Kutatási Tájékoztató. TS–3. 1. [sz.] Bp. 1987. 8. p.

A szocialista építőmunka egyes eredményei és ellentmondásai a nyolcvanas évtizedben Magyarországon. (Előadás a pártintézetek vezetőinek nemzetközi tanácskozásán.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 1. sz. 118–121. p.

A szocializmus-felfogás és a közgondolkodás.

= Szakszervezeti Szemle, 1987. 10. sz. 51–59. p.

A szocializmusról, elméletről és gyakorlatról. (A szocializmus fejlődésének aktuális elméleti és gyakorlati kérdései. Tudományos konferencia. Debrecen, 1987.) Összefoglaló a tanácskozásról.

= Társadalomtudomány – Egészségügy, 1987. 3. sz. 417–419. p.

A szovjet és a magyar társadalomkutatók együttműködésének főbb eredményei 1981–1985 között.

= A szocialista fejlődés és a társadalomtudományok 1945–1985. Bp. 1987. 261–297. p.

Társszerzők: KURAJEV, V. I., MUCSI Ferenc, ISZLAMOV, T. M.

A társadalmi-politikai viszonyok és továbbfejlesztésük fő irányai.

= Magyar Szocialista Munkáspárt politikai képzés. Középfokú tanfolyam. Jegyzet. 1. rész. Bp. 1987. 495–666. p.

A társadalmi viszonyok fejlődése, a párt szövetségi politikája.

= A szocializmus építésének történelmi tapasztalatai. MSZMP-tanfolyam. 1987–1988. Bp. 1987. 99–129. p.

HAVAS Péter

Stratégiai útkeresés a szociáldemokrata pártokban.

= Társadalmi Szemle, 1987. 8–9. sz. 35–44. p.

Társszerző: G. MÁRKUS György

A Szocialista Internacionálé és a nemzetközi viszonyok.

= Külpolitika, 1987. 4. sz. 35–52. p.

A Szocialista Internacionálé XVII. kongresszusa. (Lima, 1986. június 20–23.)

= A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1988. Bp. 1987. 139–143. p.

HOMONNAI Márta

Pártintézetek vezetőinek nemzetközi tanácskozása a szocializmus időszerű kérdéseiről. (Prága, 1986. október.) Összeáll. Homonnai Márta.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 1. sz. 117–121. p.

HUNYADI Zsuzsa

Egy marginális réteg esélyei.

= Rétegződés-modell vizsgálat. 8. [köt.] Peremhelyzetek. Bp. 1987. 9–32. p.

HÜLVELY István

Megjegyzések a liberalizmus-problémához.

= Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv. 1987. Válság és reform. Bp. 1987. 158–164. p.

Sozialismus, Marxismus und Liberalismus. Über die ideologischen Begriffszusammenhänge.

= Liberalismus und Sozialismus. Marburg, 1987. 71–74. p.

Stratégiaakeresés és a marxizmus „új aktualitása”.

= Filozófiai Figyelő, 1987. 1. sz. 80–97. p.

JOHANCSIK János

Gondolatok a politika és a vallásosság viszonyairól egy nemzetközi konferencia kapcsán.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 2. sz. 229–237. p.

Mit kell tudni Franciaországról? [Bp.] 1987, Kossuth K. 232 p.

/Mit kell tudni./

Nemzetközi tudományos konferencia a kommunisták és a szociáldemokraták együttműködésének kérdéseiről. (Bp. 1987. február 4–5.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 2. sz. 269–271. p.

KEREKES György

Gondolati vázlat a nemzetközi gazdasági biztonságról.

= Tájékoztató (Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete), 1987. 4. sz. 105–120 p.

Az ideológia lépéshátrányban.

= Tudományos Szocializmus Tanszék Közleményei. (ELTE Természettudományi Kar.) 7. (köt.) Bp. 1987. 207–216. p.

Párbeszéd az újratermelés zavarairól. [Riporter]: Korányi G. Tamás.

= Ötlet, 1987. 50. sz. 36–37. p.

A szocializmus építésének magyarországi sajátosságairól.

= A szocializmus megvédése és megújulása hazánkban. (Tudományos konferencia. Veszprém, 1986. november 12.) Veszprém, 1987. 9–18. p.

Tantárgy lesz-e a közélettan? [Riporter]: Medve Imola.

= Magyar Hírlap, 1987. 281. sz. (nov. 28.) 6. p.

Tantárgy vagy szolgáztatás? A tud. szoc. helyett közélettan?!

= Egyetemi Lapok, 1987. 16. sz. (nov. 9.) 4. p.

Visszatekintés az előrehaladáshoz. Kerekasztal-beszélgetés a NEP tanulságairól. (Résztevők: Kerekes György, Patkós János, Pécsi Kálmán. Vitavezető: Fóti Péter.)

= Szakszervezeti Szemle, 1987. 6. sz. 47–53. p.

= Reflektor, 1987. 4. sz. 34–44. p.

KÉRI László

A cselekvés kapjon nagyobb teret! Beszélgetés az ifjúság esélyeiről. [Riporter]: Rehák Aranka. [Beszélgetőpartnerek]: Harcsa István – Kéri László – Nagy Imre.

= Népszabadság, 1987. 68. sz. (márc. 21.) 19. p.

Elméleti válaszkérés a világban a politika változásaira.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 1. sz. 41–56. p.

A ... (?) generáció. Kerekasztal-beszélgetés a harmincasokról. (Kéri László beszélgetése. Meghívottak: Balázs Magdolna, Bozóki András, Stumpf István, Sükösd Miklós.)

= Ifjúsági Szemle, 1987. 6. sz. 3–13. p.

Az ifjúság nyilvánossága. Beszélgetés Kéri László ifjúságszociológussal. [Riporter]: Kőszegi Lajos.

= Napló (Veszprém), 1987. 173. sz. (júl. 24.) 5. p.

Párbeszéd a fiatalok életkörülményeiről Kéri Lászlóval, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet munkatársával. (Ferber Katalin interjúja.)

= Ötlet, 1987. 16. sz. 16–17. p.

- A politikai szocializáció elméleti kérdései. (Kiad. az) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Szerk. és előszó: Kéri László.) Bp. 1987. 252 p.
/Ifjúság és politika./
- A politikai szocializáció kutatásának értelmezési nehézségei.
= A politikai szocializáció elméleti kérdései. Bp. 1987. 19–47. p.
- Reformpárti-e az ifjúság?
= Magyar Nemzet, 1987. 146. sz. (jún. 23.) 5. p.
- A szellem leértékelődése nem tarthat örökké.
= Magyar Nemzet, 1987. 303. sz. (dec. 24.) 13. p.
- A változatlanságtól a leépülésig. A politikai szocializáció problémáinak értelmezési lehetőségeiről.
= Ifjúsági Szemle, 1987. 4. sz. 20–29. p.
- Zavarok az ifjúság politikai szocializációjában.
= Társadalmi szerkezet – műveltség – deviancia. (Gyűjtemény a TIT szegedi XV. Művelődéseméleti Nyári Egyetemének előadásából.) Szeged, 1986. 129–144. p.

KLIMÓ Hedvig

- Bibó István a politikatudományról.
= Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv. 1987. Válság és reform. Bp. 1987. 251–262. p.

KOLOSÍ Tamás

- Deprywacja materialnych warunków życia w Polsce i na Węgrzech.
= Studia Socjologiczne, 1986. No. 3. 131–153. p.
Társszerzők: Lidia BESKID, Ágnes BOKOR
- Metodika – alprogram.
= Kutatási tájékoztató. TS–3. 1. [sz.] Bp. 1987. 65. p.
- Rétegződés-modell vizsgálat. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. 8. [köt.] Peremhelyzetek. Műhelytanulmányok. (Előszó: Kolosi Tamás.) Bp. 1987. 271 p.
- Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon. Bp. 1987, Gondolat. 356 p.
- Tagolt társadalom. (Nádor Tamás beszélget a szerzővel új könyvéről.)
= Könyvvilág, 1987. 10. sz. 7. p.
- A Társadalmi tagozódás csoport kutatási terve. (1986–1990).
= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 1. sz. 84–89. p.

LAKI László

- The classes specializing in physical education in Hungary.
= Review of the Hungarian University of Physical Education, 1986. 57–70. p.
Társszerző: Imre MAKSZIN
- Ifjúságkutatás a Társadalomtudományi Intézetben.

- = Köznevelés, 1987. 9. sz. 3–5. p.
 Társ szerzők: BÉKÉS Zoltán, TÓT Éva
 Az iskola szerepe és feladatai a hátrányos helyzet mérséklésében. Pártoktatási jegyzet. [Kiad. az] MSZMP Zala Megyei Bizottság Propaganda és Művelődési Osztálya. Zalaegerszeg, 1987. 27 p.
 /Iskola és társadalom. Megyei pártoktatási tanfolyam./
 Szervezet és hatékonyság.
 = Sportvezető, 1987. 1. sz. 6–7. p.
 Tanulmányút a szakmai képzés és a munkahelyi beilleszkedés problémáinak tanulmányozására. (Német Szövetségi Köztársaság.)
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 1. sz. 142–144. p.
 Társadalmi-gazdasági változások és a szakmunkásképzés.
 = Szakképzési Szemle, 1987. 1. sz. 7–16. p.
 Társ szerző: GÁL Róbert

LENGYEL Zsuzsa

- Előszó.
 = Helyi társadalom. 4. [köt.] ENYEDI György: Település és társadalom. Bp. 1986. 3. p.
 „A munkásosztály és a jelenkor.” (Nemzetközi tudományos tanácskozás Moszkvában, 1986. október 8–10.)
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 1. sz. 122–125. p.
 Nekotorie harakterisztiki szocial'noj sztrukturü vengerszkih dereven'.
 = Informacionnűj bjulleten', 1985. Szocial'nűe proceszszű v szocialiszticeszskom obszesztve. Varsava, 1987. 209–219. p.
 Szerkezetváltás és életmód. [Riporter]: Peredi Ágnes.
 = Népszava, 1987. 180. sz. (aug. 1.) 3. p.
 Tulajdonviszonyok és elosztás.
 = Népszabadság, 1987. 16. sz. (jan. 20.) 4. p.
 Megjelent még:
 Problémy struktury přijmů.
 = Rude Pravo, 1987. Č. 29. (5. únor) 6. p.

MARKELLA Károlyné

- Aczél György publikációinak bibliográfiája. (Összeáll. Gellén Antalné, Markella Károlyné.)
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 4. sz. 599–647. p.

MÁRKUS György, G.

- Az ifjúsági szubkultúrák ideológiája.
 = A marxizmus hazai helyzete. [Bp.] 1987. 123–133. p.
 Is there a „Hungarian model”?
 = Socialism in the World, 1987. N. 60–61. 65–73. p.

- Létezik-e „magyar modell”? (Részlet a cavtati konferencián – 1986. október 20–24. – elhangzott előadásból.)
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 1. sz. 36–38. p.
- Reform és szocializmuskép.
 = Gazdaság és társadalom a nyolcvanas években Magyarországon. 2. [köt.] Gazdasági fejlődés, kultúra, ideológia. Bp. 1986. 211–223. p.
- Stratégiai útkeresés a szociáldemokrata pártokban.
 = Társadalmi Szemle, 1987. 8–9. sz. 35–44. p.
 Társszerző: HAVAS Péter
- Strukturális változások és a szociáldemokrácia.
 = Valóság, 1987. 8. sz. 41–52. p.
- „Szocializmus és gazdaság.” /A tizenegyedik cavtati kerekasztal-konferenciáról./ (1986. október 20–24. A vitát és az előadásokat ismerteti G. Márkus György.)
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 1. sz. 20–40. p.
- Tanácskozás Tbilisizben: a polgári ideológia bírálatának kérdései a XXVII. kongresszus fényében. (Nemzetközi tudományos konferencia, 1986. október 28.–november 2.)
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 2. sz. 266–268. p.
- Teorija i praktika planirovanija i prognozirovanija szocial'nüh proceszszov v szocialiszticeszkih sztranah. [Izd.] Insztitut filozofii i szociologii CsSZAN. Red. Kutta F., Doktor K., Besztuzsev-Lada I. V., Hummel L., Kirov T., Markus G., Kravcsenko A. I. Praga, 1987. 432 p.
- A zöld mozgalmak.
 = Propagandista, 1987. 7. sz. 145–153. p.

MÓDRA László

- Adalékok Soltvadkert társadalmának struktúráihoz.
 = Falvak, mezővárosok az Alföldön. Nagykőrös, 1986. 811–827. p.

MOLNÁR Péter

- Die Situation der ungarischen Jugend und unsere sozialen Bestrebungen.
 = Jugend im Europa. Opladen, (1987.) 95–102. p.
- Soziales Lernen in Ungarn. Die Rolle der Schule in der Gemeinschaftserziehung.
 = Sonnenberg, Internationale Briefe (International Journal). Revue Internationale, 1987. No. 112. (Januar). 43–51. p.

MOLNÁR Tamás

- Folyóiratszemle: Journal of Contemporary History, 1985. No. 1., 2. és a Slavic Review, 1984. No. 1., 3.
 = Századok, 1986. 1. sz. 222–223.; 2. sz. 477–478., 480.; 3. sz. 781–782. p.

NAGY Zsolt

Az erőszak apoteózisa.

= Filmvilág, 1987. 8. sz. 32–33. p.

Művészet és történeti kultusz.

= Egyetemi Lapok, 1987. 18. sz. (dec. 10) 4. p.

PÁL László

Aktualitásokról a településpolitikában. (Tanácskozás Békéscsabán, 1987. június 2.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 3. sz. 443–445. p.

Helyi társadalom. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. 5. [köt.] A helyi hatalom működése. Műhelytanulmányok. (Összeáll. és szerk. Böhm Antal, Pál László. Előszó: Pál László.) Bp. 1987. 185 p.

K voproszu o harakterisztikah „mesztного obscsesztva”.

= Informacionnűj bjulleten, 1985. Szocial’nűe proceszsű v szocialiszticeszkom obscsesztve. Varsava, 1987. 221–240. p.

Mit vizsgál a helyi társadalomkutatás?

= Állam, térkapcsolatok, demokrácia. Bihari Ottó-émlékülés. Pécs, 1987. 272–278. p.

Politológiai propedeutika c. recenzió GOMBÁR Csaba: A politika parttalan világa. (Bp. 1986, Kozmosz.) című könyvről.

= Tiszatáj, 1987. 7. sz. 92–94. p.

PAPP Zsolt

Adalékok a tervezés demokratikus legitimációjához.

= Helyi társadalom. 5. [köt.] A helyi hatalom működése. Bp. 1987. 37–50. p.

A halászlé megfőzése. Őszi hangulatok.

= Élet és Irodalom, 1987. 6. sz. 3. p.

Hit, illúziókkal. Beszélgetés egy korszak naplójáról. Résztvevők: Bihari Mihály, Csepeli György, Papp Zsolt, Szabó Vilmos.

= Filmvilág, 1987. 10. sz. 4–10. p.

Jön a bal?

= Kritika, 1987. 1. sz. 3–7. p.

A különös finnek.

= Élet és Irodalom, 1987. 45. sz. 3., 5. p.

Lázadás és önismeret. A hatvanas évektől máig. Papp Zsolttal beszélget Rehák Aranka.

= Népszabadság, 1987. 92. sz. (ápr. 18.) 18. p.

Merre tart a modernizáció? Kérdések, várakozások és értelmezések a téma nyugati irodalmában.

= Világosság, 1987. 10. sz. 622–630. p.

Mielőtt megalvadunk.

= A marxizmus hazai helyzete. [Bp.] 1987. 385–397. p.

Modern polgári társadalomelméletek. Bp. 1987, Gondolat. 272 p.

- Társszerzők: CSEPELI György, POKOL Béla
 Mozaikképek a létező szocializmusról. Tallózás a téma nyugati irodalmában.
 = Tiszatáj, 1987. 4. sz. 72–87. p.
 Nagy generáció? Kerekasztal-beszélgetés a hatvanas évek ifjúságáról. Résztvevők: Adamis Anna, ifj. Marosán György, Papp Zsolt, Sükösd Mihály, Csizmadia Ervin.
 = Ifjúsági Szemle, 1987. 1. sz. 3–16. p.
 Paraszt maradsz-e, Besszi? Egy kirándulás képei.
 = Élet és Irodalom, 1987. 40. sz. 1., 5. p.
 Spanyolországi útibeszámoló. 1. [rész.] Bús donna barna balkonon? 2. [rész.] Színes Spanyolország.
 = Élet és Irodalom, 1987. 14. sz. 5. p.; 15. sz. 6., 8. p.
 A Szocializmus csoport kutatási terve. (1986–1990)
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 3. sz. 371–374. p.

PATKÓS János

- Visszatekintés az előrehaladáshoz. Kerekasztal-beszélgetés a NEP tanulságairól. (Résztvevők: Kerekes György, Patkós János, Pécsi Kálmán. Vitavezető: Fóti Péter.)
 = Szakszervezeti Szemle, 1987. 6. sz. 47–53. p.
 = Reflektor, 1987. 4. sz. 34–44. p.

POLONYI Péter

- Egyénileg vagy közösen? A falu fejlődésének kérdései a Kínai Népköztársaságban.
 = Valóság, 1987. 5. sz. 64–76. p.
 Hogyan élnek Csengék? Kína számokban.
 = Háttér 16, 1986–1987. 2. sz. 23–25. p.
 Huszonnégy év ártatlanul börtönben.
 = Világesemények dióhéjban. Bp. 1987. 10. sz. 14 p.
 Kína. Értelmiségiek kizárása a pártból.
 = Világesemények dióhéjban. Bp. 1987. 4. sz. 22–33. p.
 Kína – kínai szemmel, Amerikából nézve című recenzió Nie Hua-ling: Két asz-szony Kínából. Bp. 1986, Magvető c. könyvről.
 = Nagyvilág, 1987. 7. sz. 1097–1098. p.
 Tőkecsalogató Kínában.
 = Világesemények dióhéjban, Bp. 1987. 12. sz.
 Utószó.
 = Ku Hua: Hibiszkuszháza. Bp. 1987. 363–369. p.

RATHMANNÉ TURY Mária

- Társadalomtudományi folyóiratok szerkesztőinek tanácskozása Varsóban.
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 3. sz. 431–433. p.

RÓBERT Péter

Fiatal szociológusok műhelye.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 2. sz. 253–254. p.

Kié lesz a marsallbot? Mítoszok és karrierék. [Riporter]: Javorniczky István.

= Magyar Nemzet, 1987. 86. sz. (ápr. 11.) 4. p.

Mobilitási és reprodukciós folyamatok a magyar társadalomban.

= Valóság, 1987. 10. sz. 37–47. p.

SCHMIDT Péter

Alkotmány és alkotmányosság.

= Gólyavári esték. Előadások a jogtudományok köréből. Bp. 1987. 22–33. p.

Demokrácia és politikai reform a Magyar Népköztársaságban.

= Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv. 1987. Válság és reform. Bp. 1987. 59–69. p.

Demokrácia és reform. Beszélgetés Schmidt Péterrel. [Riporter]: Földesi Margit.

= Új Tükör, 1987. 41. sz. 17. p.

Egyesülési jog és politikai rendszer.

= Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv. 1987. Válság és reform. Bp. 1987. 194–198. p.

Jugoszláv–magyar kerekasztal-beszélgetés az állam szerepéről és a gazdaságról. (Ljubljana, 1987. május 6–9.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 3. sz. 437–438. p.

Kötelező többes jelölés – az 1985-ös képviselő-választás tükrében.

= Társadalmi Szemle, 1987. 10. 48–57. p.

A különvélemény becsülete. Schmidt Péter az állam és a társadalom kapcsolatáról. [Riporter]: Császár Nagy László.

= Magyar Nemzet, 1987. 196. sz. (aug. 20.) 5. p.

Politikai intézményrendszerünk fejlesztéséről. [Riporter]: Rózsa László.

= Mozgó Világ, 1987. 1. sz. 17–24. p.

SIK Endre

A casual labour market.

= Angewandte Sozialforschung, 1986–1987. No. 1. 63–71. p.

Fiatal közgazdászok életpályái.

= Közgazdasági Szemle, 1987. 3. sz. 306–319. p.

Társszerzők: HORVÁTH D. Tamás, SZÉP Zsófia

A háztartás mint a megélhetés forrása. (Tallózás a külföldi szakirodalomban.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 1. sz. 90–105. p.

Deninformella ekonomin och reciprokt utbyte av arbete i dagens Ungern.

= Tid-Doende-Teknik. Stockholm, 1987. 93–102. p.

A láthatatlan jövedelemről.

= Mozgó Világ, 1987. 6. sz. 85–92. p.

Managers' reciprocal transactions.

= Education, mobility and network of leaders in a planned economy. /Sociolo-

gical working papers. No. 3./ Bp. 1987. 141–171. p.

Társszerző: Ágnes CZAKÓ

A „megszemélyesült” szervezetközi csereügyletekről – a mezőgazdasági nagyüzemek példáján.

= Közgazdasági Szemle, 1987. 12. sz. 1489–1495. p.

Társszerző: CZAKÓ Ágnes

Vésztő szociálpolitikája.

= Szociálpolitikai Értesítő, 1987. 1. sz. 170–185. p.

Társszerző: HEGYESI Gábor

Young economists on the labour market.

= The social conditions of engineers and economist. /Sociological working papers. Vol. 3./ Bp. 1987. 168–203. p.

Társszerző: Tamás D. HORVÁTH

SIMÓ Tibor

Elosztási korrekciók vagy strukturális változtatások?

A fiatalok egzisztenciális esélyeiről.

= Ifjúsági Szemle, 1987. 5. sz. 95–100. p.

Két modell – két társadalmi alternatíva. (Adalékok Bács-Kiskun megyei vizsgálataimból.)

= Forrás, 1987. 6. sz. 69–76. p.

Szakszövetkezetek és a települések gazdasági-társadalmi struktúrája.

= Falvak, mezővárosok az Alföldön. Nagykovács, 1986. 829–842. p.

SIMON János

Dudar. 1937. (Kiad. az) Országos Közművelődési Központ. (Szerk. Lengyel András, Simon János. Oktatási segédanyag.) Bp. 1986. 220 p.

/Szociográfiai munkafüzetek./

Mexikói napló. 1–22. rész.

= Petőfi Népe, 1987. febr. 1–26.

= Déli Hírek (Miskolc), 1987. márc. 10–30.

Nicaragua. (Kiad. az Agrárinformációs Vállalat.) Bp. 1987. 37 p.

/Mezőgazdasági világjárás. A világ országainak mezőgazdasági enciklopédiája./

A somozizmus – avagy egy pretoriánus hatalom anatómiája.

(Nicaragua 1927–1979.)

= Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominata. Sectio Scientiae Socialismi – Tudományos Szocializmus, Tom. 22. 1987. 211–236. p.

SIMON Judit

Híradás disszertációvédésekről.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 3. sz. 451–454. p.

Konferencia a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztéséről a szocialista országokban. Vezsica (Lengyelország) 1986. szeptember.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 1. sz. 139–141. p.

Az új technika és társadalmi hatásai. (NSZK–magyar szakértői konferencia. Bonn, 1987. május 11–16.)
= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 3. sz. 439–442. p.

STUMPF István

Egyetemi ifjúság – közélet – részvételi igények.

= Ef-Lapok, 1987. 6–7. sz. 57–58. p.

A gazdasági és a társadalmi kibontakozás csak együtt valósulhat meg.

= Magyar Nemzet, 1987. 153. sz. (júl. 14.) 5. p.

A ... (?) generáció. Kerekasztal-beszélgetés a harmincasokról. (Kéri László beszélgetése. Meghívottak: Balázs Magdolna, Bozóki András, Stumpf István, Sükösd Miklós.)

= Ifjúsági Szemle, 1987. 6. sz. 3–13. p.

„Az ifjúságra is bízni az országot.” Ács Zoltán beszélgetései fiatalokról, ifjúságpolitikáról. Válaszolnak: Huszár István, Varga Csaba, Stumpf István.

= Alföld, 1987. 2. sz. 61–70. p.

Kéri László kandidátusi dolgozatának munkahelyi vitájáról.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 3. sz. 446–450. p.

Társszerző: TÓT Éva

Ki van velünk? Azonosulás – komformizmus – elutasítás ... [Interjú. Riporter]: Szényi Gábor.

= Magyar Nemzet, 1987. 303. sz. (dec. 24.) 6. p.

„Minket nem lehet kiütni! (?)” A vezetők kiválasztódásának és politikussá szocializálódásának problémái a KISZ-ben.

= Ifjúsági Szemle, 1987. 5. sz. 17–29. p.

Társszerző: GYULAVÁRI Ágnes

SZENTES Tamás

The concept of the new international economic order: A decade after.

= World Bulletin, Vol. II. Nos. 5–6. (Sept.–Dec.) 1986. 17–44. p.

European East-West relations and the centre-periphery conflicts of world-economy: Lessons of the global crisis.

= Socialism in the World, 1987. No. 63. 202–246. p.

Global nature, origins and strategic implications of the world economic crisis: An Eastern European view.

= New world order series. Economic theory and new world order. New Delhi, 1987. 443–470. p.

A mai világgazdaság jellemző vonásai. A világgazdaságban végbemenő változások társadalmi és politikai hatásai.

= Nemzetközi politika. Tankönyv. MSZMP Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem szakosított tagozat. 1987/1988. Bp. 1987. 24–44. p.

Priblizavaj li sze kapitalizam i szocijalizam.

= Praksza, 1986. Br. 1. 199–213. p.

Real emancipation and peaceful cooperation aiming at a new democratic world order.

- = Bulletin of Peace Proposals, Vol. 18. 1987. No. 3. 279–292. p.
- Reformfolyamat – világgazdasági összefüggésben. Világgazdasági kihívás és reform.
- = Politika-Tudomány, 1987. 4. sz. 3–16. p.
- A társadalomtudományok és a gyakorlat.
- = Társadalmi Szemle, 1987. 8–9. sz. 14–24. p.

SZIGETI Péter

- Francia kutatók koncepciói a politikai szocializációról.
- = A politikai szocializáció elméleti kérdései. Bp. 1987. 48–98. p.
- Marx kommunizmus-elméletének kezdete /1843–1844/. Kísérlet elméleti fejlődésének reprodukálására.
- = A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának actái, 1985. 171–192. p.
- Szervezett kapitalizmus – későkapitalizmus – elméletek.
- = Tájékoztató, 1987. 1. sz. 250–283. p.

SZIKLAI László Péter

- Őszinte gondolatok a nők helyzetéről.
- = Szakszervezeti Szemle, 1987. 6. sz. 54–57. p.

SZOBOSZLAI György

- Államiság és politikai rendszer. [Kiad. az] (MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.) Bp. 1987, Kossuth K. 229 p.
- Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv. (Kiad. a – –. Szerk. Szoboszlai György. 1987.) Válság és reform. Bp. 1987. 287 p.
- Párbeszéd az érdekről. [Riporter]: Tamás Ervin.
- = Népszabadság, 1987. 303. sz. (dec. 24.) 10. p.
- A politika és a településfejlesztés összefüggései.
- = Városépítés, 1987. 4. sz. 24–26. p.
- A Politikai rendszer csoport kutatási terve. (1986–1990)
- = Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 3. sz. 375–382. p.
- Theoretical perceptions of the nature and functions of the nation state.
- = The role of the state in social transformation under the impact of the world crisis the case of East Central Europe. Bp. 1986. 113–132. p.

SZPIRULISZ Ildikó

- Az elektronizáció és társadalmi feltételei.
- = Propagandista, 1987. 4. sz. 75–82. p.
- Az elektronizáció társadalmi feltételei és következményei.
- = Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 2. sz. 191–203. p.

Konzultáció a magyar gazdasági reform kérdéseiről Belgrádban.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 1. sz. 129–132. p.

„A munkamegosztás vége?” (Útkeresés az NSZK-ban.)

= Közgazdasági Szemle, 1987. 1. sz. 104–111. p.

Szovjet–magyar eszmecsere a tudományos-technikai haladás meggyorsításáról és a pártirányításról. (Bp. 1987. március.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 3. sz. 434–436. p.

Változó munkásosztály – változó szakmunkásság.

= Szakképzési Szemle, 1987. 4. sz. 7–15. p.

Vazsnüe élementü hozjajsztvennogo upravlenija v Vengrii.

= Problemü Teorii i Praktiki Upravlenija, 1987. No. 2. 13–16. p.

Voproszű dal'nejsego razvitija szisztemü hozjajsztvennogo upravlenija v VNR.

= Razvitie ékonomieszkoj teorii v materialah XXVII sz"ezda KPSZSZ i sz"ezdov bratszkih partij szocialiszticeszkih sztran. Moszkva, 1987. 82–91. p.

TAKSÁS Imre

A „peresztrojka” és a szovjet társadalomtudományok. (Áttekintés a téma irodalma alapján.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 3. sz. 414–430. p.

Planomernoe szozdanie i szoversensztvovanie ob"ektivnüh uszlovij rosztja aktivnoszti trudjaszsihszja.

= Szocial'naja aktivnoszt' trudjaszsihszja maszsz v uszlovijah szocializma. Moszkva, 1987. 202–235. p.

Rol' religii pri szocializme, dialog mezsdu markszisztami i vedujuscsimi. (Obzor vengerszkoj literaturü.)

= Formirovanie naucsno-ateiszticeszkih ubezsdenij v szocialiszticeszskom obcszesztve na szovremennom étape. Bratiszlava, 1987. 197–231. p.

TÁLL Éva

Fiatál szociológusok első konferenciája. (Budapest, 1987. március 2–3.)

= Társadalomkutatás, 1987. 2. sz. 80–82. p.

Gazdasági modernizáció és helyi társadalom – egy község példáján.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 2. sz. 255–265. p.

TÓT Éva

Ifjúságkutatás a Társadalomtudományi Intézetben.

= Köznevelés, 1987. 9. sz. 3–5. p.

Társszerzők: BÉKÉS Zoltán, LAKI László

Kéri László kandidátusi dolgozatának munkahelyi vitájáról.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 3. sz. 446–450. p.

Társszerző: STUMPF István

TÓTH András

Kutatási tájékoztató. Országos Középtávú Kutatási-Fejlesztési Terv TS-3. A Koordináló Tanács kiadványa. (Szerk. biz. Bara János, Tóth András stb.) 1. [sz.] Bp. 1987. 203 p.

UTASI Ágnes

Árnyékos öregkor – a civilizációs fejlődés ára.

= Rétegződés-modell vizsgálat. 8. [köt.] Peremhelyzetek. Bp. 1987. 101–128. p.

Hajléktalanok, csavargók.

= Rétegződés-modell vizsgálat. 8. [köt.] Peremhelyzetek. Bp. 1987. 181–213. p.

Rétegek és preferált életcélok.

= Értékek és változások. 1. köt. Bp. 1987. 227–241. p.

VÁRNAI Györgyi

Szociálpolitika ma és holnap. (Szerk. Ferge Zsuzsa, Várnai Györgyi. Bp.) 1987, Kossuth K. 299 p.

Összeállította
Markella Károlyné

ELŐKÉSZÜLETBEN
A „MŰHELYTANULMÁNYOK” SOROZATBAN

BÁBOLNA

(TANULMÁNYOK)

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

Ласло Лаки

ОБЩЕСТВЕННОЕ ВОСПРОИЗВОДСТВО И МОЛОДЕЖЬ

Автор анализирует процессы, определяющие условия жизни молодежи в общих рамках общественного воспроизводства. Он указывает на то, что функциональные нарушения, проявляющиеся в различных сферах условий жизни и приписываемые возрастной специфике, отягощают институт семьи: бремя недостатков здравоохранения, образования, жилищной проблемы, сферы обслуживания косвенно или непосредственно ложится на все поколения от молодых людей до преклонного по возрасту населения также на активную среднюю возрастную генерацию. За этими проблемами кроется то, что те элементы общественного воспроизводства, сфера действия которых существовала исключительно только в семье, подверглась чрезмерной централизации; семейные источники сил были отвлечены национализацией. В научной статье освещаются исторические условия, причины и последствия такого отторжения источников сил. В ней подробно анализируются две семейные модели традиционного типа, располагающиеся на крайних полюсах общественного воспроизводства: деревенская крестьянская семья старого типа, занимающаяся натуральным производством, и городская семья, для которой характерны товарно-денежные отношения – а также указывается на то неравенство, которое сложилось между семьями в их условиях жизни и шансах на воспроизводство в результате централизованного отвлечения и перераспределения источников.

Эржебет Гидаи–Ласло Тома

ЦЕННОСТИ И НАРУШЕНИЕ СИСТЕМЫ ЦЕННОСТЕЙ

Авторы научной статьи анализируют взаимовлияние кризисных явлений экономики и кризиса ценностей. Между экономической и социальной политикой образовались противоречивые отношения, которые могут в качестве последствия вызвать широкий кризис доверия. Сама борьба с кризисом тоже вызывает общественную напряженность, увеличивает общественное неравенство, вносит неуверенность в массовую базу экономической политики, если она не имеет связи с общественно-политической стратегией, направленной на сокращение напряженностей. Следовательно, необходимы не только краткосрочные принудительные экономические меры, а нужно также определить их ожидаемые последствия на основе ясной системы ценностей, акцептируемой ши-

рокими кругами населения. Следует, исходя из этого, анализировать последствия привлечения капиталов, тактику „роста лавины” иностранной задолженности, средства рестрикционной экономической политики. Нужно считаться тем, что в последнее десятилетие протекает реорганизация структуры венгерского общества в результате неравномерных возможностей получения дополнительных доходов, введения новой налоговой системы, оборонительной реакции на политику структурного обновления экономики и т. д. Существует необходимость демократического согласования интересов; в то же время кризис ценностей, в частности, воплощается в недоверии к институтам защиты интересов. Основой прежнего политического консенсуса было имевшее место социально-экономическое развитие, в котором считали себя заинтересованными все слои общества. Ныне политический консенсус достигим ясными общественно-политическими целевыми установками в отношении проведения политики реформ.

Иштван Хюлвей

ПАРТИИ В РАМКАХ ЗАПАДНЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ СИСТЕМ

Научная статья посвящена вопросам отношений между партиями „в парциальном смысле” и западными демократическими политическими системами. В ней анализируется проблема „части” и „целого”, которая в исторических партийных дискуссиях воплощалась в вопросе о разнице между фракцией и партией. Автор уделяет внимание эволюции политической системы, дивергенционному и конвергенционному движению либеральной политической системы и образуемых партий, вопросам содержания и формы этих двух факторов, взаимообуславливающих друг друга.

Автор более подробно останавливается на двух зависимостях:

1. Формирование гетерогенной политической системы на основе объединения либерально-правовой государственности с принципами демократизма и социальных государственных отношений.
2. Эпистемологическая относительность основ системы, придающей западной буржуазно-демократической форме принципиальное значение с точки зрения толерантности общественных противоречий.

В заключение автор останавливается на тех „вызовах”, которые должны учитываться радикальными стремлениями западных левых сил и которым должны смотреть в лицо их представители в условиях современного общества западных стран, характерных для „открытой системы”.

László Laki

SOCIAL REPRODUCTION AND YOUTH

The author examines the processes determining the living conditions of youth within the scope of social reproduction. He says that the functional disorders, which are regarded as characteristic of youth and are appearing in the different fields of living conditions, in reality fall upon the institution of family: the troubles in health education, housing question and services weigh heavily directly or indirectly on the active generation of middle age through the young and old generations. The background of these problems is the fact that these elements of the social reproduction, the scene of which was earlier almost solely the family, were excessively centralized and the nationalization deprived the family of its resources. The study describes the historical circumstances of the withdrawal of resources, its reasons and consequences. The author analyses in detail two family models that are to be found on the outside poles of reproduction: the traditional forms of a peasant, rural family of old type doing subsistence farming and those of an urban family determined by commodity- and financial conditions. Finally the author makes known the inequalities in the living conditions and in the chances of reproduction caused by the central withdrawal and redistribution of resources.

Erzsébet Gidai-László Thoma

VALUES AND VALUE DISORDERS

The authors analyse the interdependence between the crisis phenomena and the crisis of values. Between the economic- and social policy a contradictory relation came into existence, the consequence of which can be an extensive crisis of confidence. The struggle against crisis itself creates social tensions, it increases the social inequalities and makes the mass support of the economic policy uncertain if it is not based on a socio-economic strategy the aim of which is the reduction of tension. Accordingly, not only short-term economic forced steps are needed: one has to reveal their expectable consequences on the basis of a clear scale of values widely accepted. The consequence of the participation of capital, the tactics of „rolling further” the debt, the means of restrictive economic policy must be analysed according to such viewpoints. One has to take into consideration that in the last decade the Hungarian society became restructured as a consequence of the inequal opportunity for acquirement of additional income, the tax system and the

defensive structure policy etc. A democratic interest reconciliation is needed, at the same time, the crisis of values finds shape – among others – in the distrust of the institutions of safeguarding of interests. The basis of the former political consensus was the actual politico-economic development in which every stratum believed to be interested. Today, the political consensus relating to the reform policy can be established by clear socio-political objectives.

István Hülvely

PARTIES IN THE WESTERN POLITICAL SYSTEMS

The study deals in the sense of „pars” (part) with the questions of the relation between the parties and the Western democratic political systems. It analyses the problem of „part” and „whole” which was raised, as a distinction between faction and party, in the historical discussion on parties. The author discusses the evolution of the political system, the divergent and convergent movements of the liberal political system and the emerging parties, the formal and content questions of the development which mutually determine these two formations.

The author emphasizes two interdependences: 1. the coming into existence of the political system of heterogeneous character which takes its origin in the combination of the principles of liberal constitutional state, democracy and the social statehood, 2. the epistemological relativization of the bases of system which ensures the conceptual importance of the Western bourgeois democratic form from the viewpoint of the solution of social contradictions.

Finally, the study adverts to the challenges the representatives of the radical endeavours of the Western Left have to cope with under the circumstances of the „open system” of the modern Western societies.

СОДЕРЖАНИЕ

НАУЧНЫЕ СТАТЬИ

<i>Ласло Лаки: Общественное воспроизводство и молодежь</i>	157
<i>Эржебет Гидан-Ласло Тома: Ценности и нарушение системы ценностей</i>	171
<i>Иштван Хюлвей: Партии в рамках западных политических систем</i>	183

ДОКУМЕНТЫ

Новые возможности в отношениях, связывающих различные течения рабочего движения друг с другом	198
---	-----

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

<i>Борис Санто: Системно-теоретическая типология социально-экономических противоречий</i>	210
<i>Петер Сигети: Характеристика и значение процесса политизации</i>	217
<i>Тибор Шимо: Два поселения – две альтернативы организации общества</i>	229

ИНФОРМАЦИЯ

Совещание руководителей городов, принявших участие в социологическом исследовании „Общественное образование и местное общество” (<i>Антал Бём</i>)	239
„Социализм, нация, международное сотрудничество” (Международная конференция в Цавтате) (<i>Дёрдь Г. Маркуш</i>)	246
Политологические и социологические исследования во Франции (<i>Янош Ёханчик</i>) ..	252
Международный семинар французских социалистов о нынешнем Советском Союзе (<i>Петер Хаваш</i>)	258
Международное совещание в Москве о ленинских взглядах на кооперацию и об ускорении развития сельскохозяйственного сектора (<i>Жужа Лендел</i>)	262
Конференция в Москве о массовой информации и социалистической демократии (<i>Мария Тури-Ратман</i>)	266

ОТЧЕТЫ, ЖИЗНЬ ИНСТИТУТА

Австро-венгерские параллели (Дискуссия о шансах на модернизацию) (<i>Бела Галгоци</i>)	269
Сообщение о защите диссертаций	274
Избранные публикации сотрудников института общественных наук в 1987 году (<i>Подборка Анико Маркелла</i>)	282
Резюме	303

CONTENTS

STUDIES

<i>László Laki: Social Reproduction and Youth</i>	157
<i>Erzsébet Gidai-László Thoma: Values and Value Disorders</i>	171
<i>István Hülvely: Parties in the Western Political Systems</i>	183

DOCUMENT

New Possibilities the Relation among the Different Trends of the Labour Movement ...	198
--	-----

WORKSHOP

<i>Borisz Szántó: System Theoretical Typology of the Socio-Economic Contradictions</i> ...	210
<i>Péter Szigeti: The Importance and Characterization of the Process of Politicization</i>	217
<i>Tibor Simó: Two Settlements: Two Alternative of the Organization of the Society</i>	229

INFORMATION

Conference with the Leaders of Towns Who Participated in the Sociological Research called „Public Education and Local Society” (<i>Antal Bóhm</i>)	239
„Socialism, Nation, International Cooperation” (International Conference in Cavtat) (<i>György G. Márkus</i>)	246
Politological and Sociological Research in France (<i>János Johancsik</i>)	252
International Seminary of the French Socialists on the Soviet Union of Today (<i>Péter Havas</i>)	258
International Conference in Moscow on Lenin's Cooperative Theories and the Acceleration of the Development of the Agrarian Sector (<i>Zsuzsa Lengyel</i>)	262
Conference in Moscow on communication and socialist democracy (<i>Mária Rathmann-Túry</i>)	266

REPORTS, INSIDE LIFE

Austrian-Hungarian Comparison (Discussion on the Chances of Modernization) (<i>Béla Galgóczy</i>)	269
Information on the Defend of Dissertations	274
The publication of the research workers of the Institute for Social Sciences in 1987. (Selection) (Compiled by <i>Anikó Markella</i>)	282
Summaries in Foreign Languages	303

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214-830

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Judit

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529), a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855) (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és kézbesítőknél

Előfizetési díj egy évre: 100,- Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 2500 példányban, 10 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

Szikra Lapnyomda, Budapest (88-0734)

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

25,— Ft

316.861

7.

Társadalom- tudományi Közlemények

1988|3

Társadalom- tudományi Közlemények

1988 · 3

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

XVIII. évf. 1988/3. sz.

Felelős, szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

Tartalom

A PÁRTÉRTEKEZLET ANYAGAIBÓL

Tematikus válogatás a pártértekezlet írásban benyújtott hozzászólásaiból (<i>Fodor László, Nádasdi József, Szász Katalin, Radics Ágnes, Varga István, Farkas János, Anderle Ádám, Veres János, Bálint Mihály, Steiner Arnold, Sági Istvánné, Somogyi Anna, Durucz István, Szommer Béla, Morva József, Fejesné Jenei Csilla, Molnár István, Balogh Gyárfás, Tóth János, Gelencsér Éva, Antalóczi Albert, Olajos Imre, Sebestyén József, Fehéri Béla, Timár Judit, Bodó Miklós, Tényi Jenő, Szabó Tamásné, Dobozy Zsolt, Kovács Géza, György Elemér, Mikics László, Kericzky László, Müller Pál, Kiss István, Buzás Gyula, Szabó Sándor, Horváth András, Daróczy Zoltán, Ormos Mária, Gulyás Katalin, Germánné Vastag Györgyi, Juhászné Lérai Katalin, Isó Vince</i> hozzászólásából)	317
--	-----

TANULMÁNYOK

<i>Kovári György: Kötélánc a munkaerőpiacon: a munkahelyek védelmétől a szociális védőhálótól</i>	383
<i>Akszentievics György: Munkások és értelmiségiek viszonya a társadalmi változáshoz</i>	393
<i>Bokor Ágnes: A magyarországi szegénység (Két empirikus vizsgálat: 1981–1982, 1986)</i>	413

MŰHELY

<i>Böhm Antal: A magyar szociológia önreflexiója (Egy konferencia margójára)</i>	421
<i>Farkas János: A modernizáció és a reform „nyertesei” és „vesztesei”</i>	434
<i>Bánfalvy Csaba: A svéd állami munkaerő-politika elvei és gyakorlata az elmúlt másfél évtizedben</i>	442

TÁJÉKOZÓDÁS

<i>A Mysl Marksistowska című lengyel folyóirat 1987-es évfolyamáról (Ryszard Kondrat)</i>	456
<i>Konferencia az NSZK-ban a tudományos-technikai együttműködésről (Szpirulisz Ildikó)</i>	460

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

<i>Előadások Madridban a magyar reformról (Simon János)</i>	464
<i>Kéri László kandidátusi disszertációjának védéséről (Karácsony András)</i>	466
<i>Idegen nyelvű összefoglalók</i>	469
<i>Idegen nyelvű tartalom</i>	476

Tematikus válogatás a pártértekezlet írásban benyújtott hozzászólásaiból

Az MSZMP 1988. májusi pártértekezletén 50 felszólalás hangzott el, 231 küldött írásban nyújtotta be hozzászólását. A magyar sajtóban számos hozzászólás már megjelent. Folyóiratunkban, az intézet által kutatott témákat alapul véve, a mai magyar társadalom néhány legfontosabb kérdéséről megfogalmazott gondolatokat gyűjtöttük össze a küldöttek írásos anyagaiból, montázszerűen. Ezek így nem adják vissza az egyes hozzászólásokat, egy-egy témakörrel azonban sokszínű mozaikképet adnak, tükrözve a hozzászólásokban megjelent sokféle tapasztalatot, véleményt, álláspontot.

I. A párt vezető szerepe, pártélet, demokrácia

FODOR LÁSZLÓ

a KISZ Baranya Megyei Bizottságának első titkára

A párt vezető szerepét mindenkor a társadalom fejlettségével összhangban, a társadalom sajátosságaihoz igazítva kell meghatározni. E vezető szerep – a pártnak a társadalom általi legitimációja – ma attól függ, hogy mennyire képes a párt a korábbi érdekkijelölés és érdekbeszámítás alapján hozott politikai döntések helyett a társadalomban meglevő érdekek olyan integrációját és szintetizálását elvégezni, amely biztosítja a különböző érdekek nyilvánosság előtti megmérettetését, ütköztetését és a politikai döntésekben való megjelenítését. Csak az így működő párt képes a társadalmi fejlődés tendenciáinak meghatározására, meggyőzés útján való elfogadtatására, közös társadalmi cselekvés kimunkálására.

Ahhoz, hogy az MSZMP eleget tudjon tenni a társadalom általános politikai

irányításának, szükség van a *párt belső életének* átalakítására. Ez az átalakítás csak a pártdemokrácia növelésével érhető el, mivel ennek hiányában az MSZMP képtelen lesz megújulni, a megváltozott körülményeknek megfelelő szervezeti és működési elveket kialakítani.

Az MSZMP mai szervezeti és működési elveinek meghatározásakor ne a sztálini voluntarista, antidemokratikus hatalomgyakorlásnak megfelelően kialakított szerveződési elveket hangoztassuk, hanem sajátosságainkhoz igazítottan fogalmazzunk meg olyan szervezeti és működési szabályokat, amelyek biztosítják a párt akaratképző és akaratértvényesítő mechanizmusának működését. Ennek a mechanizmusnak, szoros összefüggésben a vezető szerep, azaz a hatalomgyakorlás új minőségével, biztosítani kell a társadalomban – és így a pártban is – meglevő érdekkülönbségek és érdektörekvések politikai akaratává való formálódását. Az új szervezeti és működési elvek – azaz a demokratikus centralizmus új felfogása – csak a párt működése során, a gyakorlatban próbálhatók ki, és csak a gyakorlati igazolás után általánosíthatók. A gyakorlati kipróbálást azonban nem gátolhatják megalapozatlan ideológiai korlátok. Ezeknek az ideológiai korlátoknak a lebontásához párton belüli fesztelen vitákkal, a társadalomtudományi kutatások szélesítésével, a pártra vonatkozó elméleti tanácskozások tisztító hatásával lehet eljutni.

Napjainkban a pártdemokrácia fejlesztésével összefüggésben gyakran felvetik a *többség–kisebbség viszonyának* problémáját, amelyet óhatatlanul összekapcsolnak a viták szabadságának és a párton belüli frakciók létezésének a kérdésével.

Azzal ma már mindenki egyetért, hogy a pártdemokrácia mellőzhetetlen feltétele a párdöntéseket megelőző vita, amelynek során a párttagságnak lehetősége nyílik a párt politikáját meghatározó döntésekben való részvételre, a döntések befolyásolására. A vita – a különböző nézetek, vélemények ütközése – elvezet a döntési alternatívák megfogalmazásához, majd sor kerül a határozathozatalra. Ekkor derül ki, hogy mely nézetek képviselői kerültek többségi, illetve kisebbségi helyzetbe. Ma a pártfegyelem megköveteli a kisebbségtől is a többségi álláspontnak megfelelő cselekvést. Sokan megfogalmazzák a kérdést, hogyan lehet biztosítani a párt számára fontos cselekvési egységet akkor, ha a kisebbség továbbra is fenntartja külön álláspontját. Mielőtt erre válaszolnánk, két dolgot le kell szögezni. Egyrészt azt, hogy a kisebbség nem matematikai fogalom vagy egyszerű szavazási eredmény. A kisebbség eltérő nézetei, eltérő platformja az elfogadott döntési alternatívától különböző alternatívát jelent, amelynek helyességét csak a gyakorlat bizonyíthatja be. Ennek kipróbálására viszont csak akkor kerülhet sor, ha az elfogadott alternatívát, ha az a gyakorlatban nem igazolódott, felválthatja a kisebbségi program.

Másrészt történelmi tapasztalat támasztja alá, hogy minden politikai elképzelés, nézet először csak egy vagy néhány ember agyában születik meg, tehát természetesen kizárólag kisebbségi álláspontként fogalmazódik meg. Éppen ezért rendkívül fontos – mert a párt politikájának folyamatos megújítását segíti elő –, hogy a kisebbségi álláspontok, nézetek szabadságát biztosítsa a párt. Olyan szervezeti és működési elvekre van szükség, amelyek lehetővé teszik a platformszabadságot, azaz a különböző nézetek, álláspontok kifejtését és fenntartását, biztosítják az elfogadott alternatívák folyamatos felülvizsgálatát és korrekcióját, megengedik a kisebbségi platformok őszinte kifejtését, azt, hogy a kisebbség az egységes végrehajtás mellett folyamatosan hangot adhasson álláspontjának, nézetei helyességé-

ről meggyőzhesse a többséghez vagy más kisebbséghez tartozókat. Sokakban felmerül a platformszabadság és a frakciózás azonosítása. De már a bolsevik párt X. kongresszusán, ahol a párt történetében először, az akkori helyzetre tekintettel, kimondták a frakciózás tilalmát, a frakció ismérvei között csak egyik elemként szerepelt a külön platform léte. Ennél sokkal fontosabb ismérve a frakciónak az, hogy a külön platformmal rendelkező csoportok a párt egészéhez képest „bizonyos mértékű zártagra és saját, külön csoportfegyelmük megteremtésére törekedtek”.

A mai viszonyok között az MSZMP-nek olyan platformszabadságra, olyan szervezeti és működési elvek kialakítására kellene törekednie, amelyek megakadályozzák a frakciók szerveződését. Ezek közül az elvek közül egyik legfontosabbként emelendő ki a *nyilvánosság*. Csak a valódi nyilvánosság biztosíthatja, hogy a tagság érdemi kontrollt gyakorolhasson a felső vezetés felett, lehetősége legyen a párt általános irányvonalának meghatározásában való részvételre, a párthatározatok végrehajtásának ellenőrzésére és a hibák kijavítására. Mindez feltétele a párttagság részéről a párt politikájával való egyetértésnek, a társadalom előtti képviselőletének. Ehhez a pártnak nyíltan kell a politikáját kialakítani, és biztosítani a párttagság számára az ehhez szükséges információkat. A tagságnak legyen lehetősége a gyakorlatban is arra, hogy érdemben befolyásolja saját pártja politikáját, ugyanakkor helyi és területi szinten is vezérelje a politikai folyamatokat.

Éppen ezért időszerűvé vált pártunkban a nyilvánosság újragondolása. Meg kell szüntetni az információk egyirányú, felfelé áramlását, a gyakorlatban kell érvényesíteni, hogy a tagságnak a vezetés irányában megfogalmazott kritikájára és javaslataira is érkezzen visszajelzés. Változtatni kell azon, hogy a lefelé jövő információk hiányosak, későn jutnak el a tagsághoz, vagy nagy részük olyan kész határozat, melyben a tagságra pusztán a végrehajtás hárul. Keveset tudunk a Központi Bizottság és a Politikai Bizottság munkájáról, főleg az ott folyó vitákról, eltérő nézetekről. A nyilvánosságba beletartozik az is, hogy politikusaink személyiségükkel, állásfoglalásaikkal megismertetésével segítsék elő politikai törekvésük elfogadtatását. Meg kell teremteni a testületi ülések „háromidejű” nyilvánosságát. Előre lehessen tudni, hogy a testületi ülésen milyen alternatívák közül választanak majd, melyek voltak a testületi ülésen az egyes alternatívák melletti érvek, azokat kik képviselték, hogyan született meg a többségi álláspont, és hogy történik a testületi döntés végrehajtása. Mindez garanciát adhat a kisebbségi vélemények demokratikus kezelésére is. A nyilvánosság biztosíthatja annak megismerését is, hogy a párdöntések gyakorlati megvalósítását mely tényezők segítik, illetve hátráltatják, s ez egyben a *társadalmi ellenőrzés* legfontosabb garanciáját is jelenti. Nyilvánosság nélkül nincs lehetőség arra, hogy az azonos helyzetű és érdekű párttagság véleményének országos méretű horizontális egyeztetésére és közös álláspontok kialakítására sor kerüljön. Nyilvánosság nélkül nincs értelme demokráciáról beszélni.

NÁDASDI JÓZSEF

az MSZMP VII. Kerületi Bizottságának első titkára

Hol a párt helye és mi a rendeltetése a közéletben? Alapvető nemzeti érdek a közéleti egyensúly megőrzése és megújítása. Ezért szükség van a közélet centru-

mában tevékenykedő olyan társadalmi tényezőre, amely helyzeténél és sajátosságánál fogva sok irányból érzékeli a folyamatokat. Politikájának tartalma, lényege: a valós érdekek rangsorolt (szintetizált) kifejezése. Politikai eszközökkel képes összehangolni a közéleti tényezők magatartását és tevékenységét. Korrigálhatja a torzulásokat. Vezérelheti a közéleti folyamatokat.

Mi (ki?) lehet a közéleti folyamatok vezérlője? A legátfogóbb és leginkább cselekvőképes önkéntes társadalmi szervezet. Ez pedig a nemzet pártja. Szervezetiileg átfogja a dolgozó társadalom minden rétegét, osztályát, csoportját, szektorát és szintjét. Tagjai fent, középen és lent; a kormányzásban, a gazdálkodó szervezetekben, kutatóintézetekben, más szellemi alkotó műhelyekben, lakóterületeken egyaránt közéleti felelősséget viselnek. Hatékony nemzetközi háttérre és kapcsolatrendszerre támaszkodik. Cselekvő- és irányítóképesége történelmileg bizonyított. Közéleti helyét és rendeltetését a történelmi léptékű társadalmi tapasztalat nemzeti értékeink sorába emelte.

Paternalizmus helyett egyenrangú partnerkapcsolatra van szükség. Az átépítés kulcskérdése a párt személetének és szerkezetének átépítése. Ennek kulcsa a pártvezetés szemléleti, szervezeti és személyi átépítése.

Mit kell *leépítenie* a pártnak? Elsősorban a paternalista szemléleti és szervezeti elemeket. Ezek elavultak, politikailag mégis virulensek, s ezért nagy veszélyt hordoznak. Érzékelhetően elszigetelik a pártvezetést a párttagságtól, a pártot a tömegektől; a régi és új szövetségeseiktől, legfőként pedig az ifjúságtól és a szellem embereitől; a leendő párttagságtól.

A párt közéleti partnerkapcsolatát kell megfelelő rangra emelnünk. Ezt azonos pontból kiinduló és oda visszatérő, sokirányú útelágazásként ábrázolhatjuk. Minden elágazás a pártnak és partnereinek kétirányú szellemi-közéleti mozgását, vagyis érdemi kommunikációját teszi lehetővé. E partnerkapcsolatban a párt és partnere is egyenrangú; mindkettő társas viszonyban gondolkodik és tevékenykedik. Véleményt, tapasztalatot és gondolatot cserélnek; konszenzusra, egyenjogú együttműködésre törekszenek. E kommunikáció, a szellemi és közéleti mozgás kiterjed a politika kimunkálására, végrehajtására és a következmények tárgyilagoss, együttes elemzésére és ellenőrzésére. Magába foglalja a kölcsönös közéleti kezdeményezéseket, a partnerek közéleti tevékenységének kölcsönös és egyenjogú értékelését, a kölcsönös kritikát és önkritikát. A kölcsönös korrektséget, tapintatot ugyanúgy, mint a nyíltságot és a legszélesebb nyilvánosságot.

Milyen szemléleti és szerkezeti elemeket kell újként beépíteni a pártba? Mindazokat, amelyek a párt cselekvőképeségét megújítják és megnövelik. Amelyek korszerű körülmények között működőképesebb teszik a párt szervezeti elvét, a demokratikus centralizmust. Erősítik a párt eszmei-politikai, szervezeti és cselekvési egységét és fegyelmét. Ki kell munkálni a párttagság informálásának, a pártmunka nyilvánosságának rendszerét. A pártviták módszerét. A párton belüli választási rendszert. A Szervezeti Szabályzat módosítását. A párt új művelődéspolitikai irányelveit, és még sok minden mást. Azt a sok jó gondolatot, amelyek a pártviták során már felmerültek és a jövőben felmerülnek.

Az átépítés során újrafogalmazzuk a munkahelyi pártszervezet közéleti rendeltetését. Főként a gazdálkodó vállalatoknál. A párt nem annyira kivonul a gazdálkodó vállalatok életéből, mint inkább beépül a kollektívák szövetébe. Vonulási iránya pedig az átvonulás, a tőle és neki idegen kényszerpályáról a természetes rendeltetési helyére. Azért, hogy valóban az legyen, aminek hívják. Ne legyen se anyagbeszerző, se termelésszervező, se dotációt és egyéb kedvezményeket kijáró

politikai menedzser, se komisszár, valamiféle Damoklész kardja az igazgató fölötte. Ne foglalkozzék a párt a termelésellenőrzéssel sem. Ne legyen díszszobkendő sem a vezérigazgató szivarzsebében. Ne legyen valamiféle központi bürokrácia akaratanak helyi kirendeltsége és végrehajtója.

S mi legyen? Legyen a munkahelyi kollektíva szerveződésének természetes része. A helyi emberi és társadalmi tényezők fő letéteményese, a helyi közelet karmestere. Politikai eszközökkel biztosítsa, hogy minden munkahelyi, közeleti tényező rendeltetése szerint azonos irányba, egymással összehangolva, partnerkapcsolatban működjék. Önmaga is partnerviszonyban dolgozzék a gazdasági vezetéssel, a vállalati tanáccsal, a szakszervezettel, a KISZ-szel és másokkal.

Legyen a közgondolkodás kertésze, a helyi közvélemény, közhangulat jó ismerője, megfogalmazója és alakítója. A helyi közeleti egyensúly kialakításának és megújításának szervezője. Figyelme mindenre terjedjen ki, ami a helyi közelet alakulásával és alakításával összefügg: a gazdálkodástól a személyes emberi problémákig. Legyen a nagyobb és kisebb közösség érdekei egyeztetésének hordozója. Az összehangolt érdekek érvényesítésének ösztönzője. Az új jelenségek, tendenciák felismerésének és érvényesítésének motorja. A munkahelyi kollektíva legprogresszívebb, legpozitívabb elemeinek gyűjtőpontja. Új kezdeményezések felismerője és érvényesítésének előharcosa. A helyi konfliktusok forrásainak, mozgásirányának, feszültségi pontjainak legjobb ismerője; a feloldás szervezője.

Ma a pártban, a párt vezetésében legnagyobb hiánycikk a pártegység. Teremtjük meg az egységet az átépítés platformján. Átépítést a közgazdaságban. Átépítést a közéletben. Átépítést a közgondolkodásban. Ez a reformfolyamat lényege. Tegyük képessé a pártot e folyamat vezérlésére.

SZÁSZ KATALIN

a Petőfi Sándor Gimnázium tanára

A vezetés és tagság viszonyának újraértelmezése, de általában a mozgalmi jellegű pártműködés nem képzelhető el egy új pártértelmiség nélkül. Ennek lehet majd nagy szerepe a vezetés és tagság kapcsolatában, az elméleti kérdések kidolgozásában, a szövetségi politika újragondolásában. Ők láthatják el külső fórumokon a párt álláspontjának képviselését. Az új pártértelmiség ne essen egybe a párt apparátusával, de vállalja át annak bizonyos korábbi feladatait. Például a határozatok előkészítését, együttesen egy széles körű pártaktívával.

Ezt az új típusú pártértelmiséget, hogy ne a szokásos kontraszelekció érvényesüljön, egy fokozatosan preferált helyzetbe hozandó értelmiségből lehet megteremteni. Ez nemcsak anyagi elismerést, hanem sokkal inkább a munkafeltételek megteremtését, a társadalmi presztízs emelését jelenti. Az értelmiség is így, a párt révén, a pártban szerepet vállalva őrizheti meg igazán kapcsolatait a munkásszótárral, a társadalom többségével. Ennek gazdasági, politikai, intézményi feltételeit meg kell teremtenie. Nincs új pártértelmiség mozgalom nélkül, nincs mozgalom új pártértelmiség nélkül! Ehhez például meg kell változtatni az egyetemek állapotát, szerepet kell kínálni a leendő értelmiségnek szakmai és politikai értelemben is, emelni kell a követelményeket az egyetemeken, és számon kell kérni rajtuk az értelmiség társadalmi hivatását.

Valószínűleg a pártfegyelem új felfogására volna szükség. Ha minden fontos átfogó kérdést pártvita előz majd meg, akkor nem lehet kikötni azt, hogy a vezető

szervek tagjai mint testületi álláspontot védjék az előzetes vitaanyagot, hanem a vitaanyag feladata az lesz, hogy alkalmas vitaalappá válhasson, s módot adjon a vezetőknek saját politikai arcukat megrajzolni.

Hosszabb távon helyesebbnek tartanám és a pártkonferenciának megfontolásra ajánlom egy lényegesen kisebb Központi Bizottság megválasztását, amely sűrűbb központi bizottsági ülésekkel, kisebb titkársággal, kicsit kisebb Politikai Bizottsággal és jóval szélesebb tanácsadói segítséggel (amelyben az a bizonyos új pártértelmiség és a párt széles aktívahálózata van jelen) operatívabb munkára volna képes.

Nem egyszerűen generációk figyelembevételére vagy képviseleti szempontokra van szükség a párt vezető szerveiben, hanem olyan, mai értelemben politizáló politikusokra, akik maguk írják a beszédeiket, képesek nyílt vitában megvédeni politikájukat és meggyőzni az embereket.

Nem a kisebbségi vélemény képviselésére, hanem platformszabadságra van szükség a pártban, amely véleményem szerint nem összeférhetetlen a demokratikus centralizmussal. A pártsajtó jelentősége ebben nagyon nagy. A nyílt vitát, az alulról jövő kezdeményezéseket, véleményeket a pártsajtónak kötelessége biztosítani, akár úgy, hogy a meglevő sajtóorgánumok adnak ennek megfelelő teret, akár új, külön vitaorgánum megalkotásával. De nem megengedhető, hogy megismétlődjön az, ami a XIII. kongresszus előtt, hogy a Népszabadság az előkészítés során a vitáról csak a felszólalók nevét közölte, és ezzel hozzájárult ahhoz, hogy a viták álláspontjainak nem ismeretében a XIII. kongresszus nem a helyzetnek megfelelő határozatokat, programot fogadott el.

RADICS ÁGNES

az Állami Fejlesztési Intézet osztályvezető-helyettese

1. A párt működési alapelvét képező demokratikus centralizmus működésének leírása során ne csak a centrális szervezeti felépítés szabályai, hanem a demokratizmus tartalma is fogalmazódjon meg, miszerint a párttevékenység alapját a tagság és az őket tömörítő alapszervezetek képezik, s a párt vezető testületeinek tagjai a kongresszuson elfogadott politika megvalósítására rendelkeznek mandátummal.

2. A pártértekezlet határozza meg a kisebbségi vélemények kezelésének intézményesített rendszerét. Tegye lehetővé az adott időszakban és környezetben a többségi véleménytől eltérő nézetet valló egyének pártfegyelmet nem sértő csoportosulását, véleményük képviselését a felsőbb pártszervekben, beleértve a személyi képviseletet is. Szükséges, hogy ezt az egypártrendszer körülményei között különösen fontos véleményütköztetési mechanizmust megkülönböztessük a frakciózástól. Véleményem szerint ugyanis csak az ilyen gyakorlat teremtheti meg annak lehetőségét, hogy a ma elsősorban véreahajtásra szervezett pártunk egy széles bázisra épülő, koncepcióalkotó párttá váljon.

3. Sorolja fel a párton belüli nyilvánosság, az érdemi tájékoztatás intézményesített garanciáit (például a felsőbb pártszervek üléseinek nyilvánossága, jegyzőkönyveik ismertetése stb.). Ezek alapján ugyanis a párttagság folyamatosan figyelemmel kísérheti a választott testületek munkáját, részesévé válhat a döntési folyamatnak, és megismerheti a vezető testületek tagjainak állásfoglalásait, politikai aktivitását és arculatát. Enélkül a tagság nem, vagy csak formálisan képes el-

ni demokratikus jogaival, így például az érdemi választás vagy a visszahívás lehetőségével.

4. Eltérően a ma érvényes gyakorlattól, miszerint a választások rendjét a KB szabályozza, az új szervezeti szabályzat tartalmazza a párt módosított, megújított választási rendjét.

A párttagság jogos igénye, hogy a XIV. kongresszus előkészítése során már az eddigitől eltérő választási rendszer működjön. Az új választási rendszer megvitatása és elfogadása, valamint a pártértekezleti viták után még bizonyosan fennmaradó nézetkülönbségek is indokolták, hogy ezekre a kérdésekre nyílt, az eltérő álláspontokat ütköztető pártvitában keressük a választ.

Látnunk kell azonban, hogy a tézisek és az állásfoglalás-tervezet vitáinál követett gyakorlat, amely egy adott logikában elkészített koncepciót bocsát vitára és több lépcsőben összegzi az erre vonatkozó véleményeket, korántsem tökéletes módszer az eltérő nézetek ütköztetésére.

VARGA ISTVÁN

a Bakony Művek pártbizottságának titkára

A pártdemokrácia megvalósításának, az önfejlődésnek egyik eszköze és energiaforrása lehet a párton belüli pluralizmus. Ez a fogalom, tudom, ma sokak által vitatott, s eretnekségnek tűnik talán, de a munkásmozgalom régi hagyományaihoz tartozik, hogy különböző irányzatok léteztek a pártokon belül. Mi ezt csak az utóbbi évtizedekben nem ismerjük el. Az MSZMP tagsága sem egységes sok fontos kérdésben. Így például, van aki a reformokban látja a jövőt, van aki éppen a reformoktól félti azt. A párton belüli legális irányzatok garantálhatnák az önkontrollt, azt az önkontrollt, amely erősíthetné a párt önkritikus jellegét, megújuló készségét, és azt, hogy a párt valóban önmaga ellenzéke is legyen.

Véleményem szerint ez a mechanizmus biztosíthatja a párt vezető szerepét. A dokumentum nem tisztázza, hogy mit kell érteni frakciózáson, emiatt az e kérdéskörrel foglalkozó részt átdolgozásra javaslom.

A határozatok kezelésére vonatkozó részt merevnek tartom. Az általam vitatott mondat így hangzik: „Amíg azonban a határozat érvényben van, kötelesek azt végrehajtani.” Ha a határozatról beigazolódik, hogy rossz, miért kötelesek azt a pártszervek végrehajtani? Hogyan hat ez a pártmunka tartalmi és módszerbeli fejlődésére?

FARKAS JÁNOS

a KISZ Vas Megyei Bizottságának első titkára

A pártértekezlet újabb esély arra, hogy a párt a társadalmi megújódási folyamat társadalmilag elismert vezetője legyen, ezáltal a közmegegyezés központi vezérlőjévé váljék.

A párt politikája csak akkor lehet eredményes, ha új társadalmi közmegegyezést tud teremteni a társadalmi, gazdasági modernizáció nemzeti programjának végrehajtására, e program megvalósításának élére tud állni, s e közmegegyezést őszinte, nyílt politizálással, a politikai viták vállalásával nap mint nap meg tudja újítani. Az MSZMP a fejlődésben vezető szerepét és morális tartását csak akkor

tudja megőrizni, ha a szocializmus építésének jövőre orientált feladatát a már lejárátódott és nem működő intézmények, pozíciók és hamis tekintélyek védelme elé tudja helyezni.

Úgy ítéljük meg, hogy a szükséges politikai fordulatot csak a korábbi hibás politikával való határozott, önkritikus szakítás, a szükséges politikai fordulat bátor vállalása idézheti elő.

ANDERLE ÁDÁM

a szegedi József Attila Tudományegyetem pártbizottságának titkára, docens

Történelmi szakaszok nálunk, a szocializmusban is léteznek. Nem alakult ki a szakaszváltások elmélete; a politika pedig a gyakorlatban késett el az átmenet feladatainak számbavételével.

Hogy ennek az átmenetnek a *társadalmi ára* a lehető legkisebb, ideje a lehető legrövidebb legyen, hogy a spontán mozgások ne uralkodjanak el a tudatosság felett, ahhoz az kell, hogy az átállás politikai tengelye a megújult, az egész nép bizalmát visszaszerző MSZMP legyen. A párt tehát nem maradhat a tennivalókhoz képest fáziskésésben! Nemcsak az kell, hogy kényszerrel elfogadja, amit a közvélemény kiprésel belőle, hanem élén kell álljon a változásoknak. A párt vezető szerepét csak ez igazolhatja!

Az átmenet feladatai közül első helyen a tiszta, világos *politikai játéktér kialakítása* látszik megvalósítandónak, amely egyértelműen kijelöli egy megnagyobbított – kitágult politikai pálya határait, a magyar szocializmus lényegét jelentő cövekek kijelölésével.

A tennivalók másik csoportja a pártra vonatkozik, és első helyen *személyi vonatkozásokat* jelent. Erről sok szó esett vitáinkban a garanciák és a felelősség kapcsán. Úgy látom azonban, hogy a pártközvéleményben túlságosan csak a politikai vezetés felső szintjére összpontosult a kritika. Ez rendben is van, az állásfoglalás-tervezet is elfogadja ezt a megítélést. De ebben gondolkodásunk egyfajta kelet-európai deformációját is érzem, amely túlságosan csak felülről várja a „megváltást”. A garancia és felelősség egy tágabb és reálisabb értelmezését is gyakorolnunk kellene, és számon kérni ezt a párton belül a *vezetés minden szintjétől*.

A párt megújulásának másik követelménye a *pártelet belső szféráját* érinti. Az állásfoglalás-tervezet felveti az új szervezeti szabályzat megalkotásának a gondolatát. Ezzel én magam egyetértek, ám jó lenne, ha a munkálatok kapcsán a pártértekezlet állást foglalna a párton belüli *kísérletezés* lehetősége mellett. Ez, azon kívül, hogy az új szervezeti szabályzat oldaná a jelenlegi zártágát, megadná a szervezeti és tartalmi kezdeményezések, a *kis helyi megújulások* lehetőségét pártunk különböző szintjei számára. Azt hiszem ugyanis, hogy az ötletek és a kísérletezések kora érkezett el.

A szocializmus új történelmi szakaszához való átmenet korában a kísérletezést ugyanakkor általános társadalmi elvvé is érdemes lenne tenni, és nem kellene félni tőle. Ebben valósulhatnának meg ugyanis az *alulról induló* kezdeményezések, az új megközelítések, próbálkozások. Ha határozottak és egyértelműek a szocializmus alkotmányos rendjének normái, akkor a Lenin által sokszor említett művészetet is gyakorolhatnánk: a *tudatosság és spontaneitás* harmóniáját és konfliktusát felhasználva modernizálhatjuk intézményrendszerünket, új, átte-

kinthető, ellenőrizhető, nyitott, nyílt struktúrákat létrehozva mikro- és makrokörnyezetünkben egyaránt.

VERES JÁNOS

az MSZMP Nyírbátor Városi Bizottságának titkára

A párt megújulása során egyik fő terület a választási rendszer megújításának szükségessége. A reform élén a párt csak úgy haladhat, ha példát mutat a változtatásokban, ha önmaga reformját a társadalom más területeit megelőzően elindítja és folytatja. Ezzel szemben a párt választási rendszere túlhaladott, mára maradvává vált. Mind az állami életben, mind a KISZ-ben fejlettebb, demokratikusabb választási rendszer működik. Ezek tapasztalatai alapján már most, a pártértekezletre lehetséges lett volna a javasolttól eltérő választási mód kidolgozása. Engem nem elégít ki az a tervezetben szereplő mondat, hogy „a párt új választási rendjét a XIV. kongresszus előkészítése során alkalmazni kell”.

A megújulási igény nem tűr várakozó éveket ilyen kérdésekben. Reményt kelthő, hogy van olyan területe a pártéletnek, ahol valóban változtatunk, hiszen az 1988-ban létrehozandó egytestületes pártbizottságok titkárait már nem a testület fogja választani, hanem összevont taggyűlésen valamennyi párttag, küldöttgyűlésen pedig a párttagok erre megválasztott jelentős hányada.

Választási rendszerünk továbbfejlesztése során követendő elvnek tartom annak elérését, hogy valamennyi szinten (alapszervezet, területi, üzemi pártbizottság, országos pártvezetés) a pártszervezetek és pártszervek titkárait az általuk irányított párttagok mindegyike választhassa közvetlenül és titkosan.

Ezzel párhuzamosan a vezető testületek tagjainak többségét delegálni kellene a testületekbe. Így a mainál egyértelműbb képviseleti és beszámolási kapcsolatot lehetne biztosítani.

A „bizalmasnak” minősített iratok, előterjesztések számát a jelenleginek töredékére kell csökkenteni, és így mód nyílik kétirányú információs kapcsolat kiépítésére. Így növekedne a döntések előkészítésének demokratizmusa és jobban biztosított lenne a vezető testületek határozatainak ismerete a párttagság körében.

A ma alkalmazott demokratikus centralizmus fő elvei lényegében a századelő viszonyai között születtek, egy felkészült, irányításra alkalmas mag és egy tőlük elméletileg lényegesen elmaradó tagság kapcsolatában ezek az elvek jónak bizonyultak. Ma egyenrangúbb partnerek vannak a politizálás porondján párton belül is, mind a felkészültséget, mind a gyakorlati tapasztalatokat, mind a kérdések elméleti igényességű megközelítését illetően. Ez új módszereket, új elvek érvényesítését igényli. Egyre inkább megvalósíthatóvá válik a párt alulról építkező szerveződése a nagy jelentőségű döntések előkészítésében is. E megváltozott helyzethez igazodó nyíltabb politikacsínálással, időbeni korrekt tájékoztatással érhetjük el a megcsappant bizalom visszaszerzését.

A párt működési elvének továbbfejlesztésénél figyelembe kellene venni a nemzetközi tapasztalatokat is. A pártnak meg kell újítania magát, hogy a változás visszafordíthatatlan legyen, ahhoz pedig a megújulásnak a vezetők személyének megváltozásában is tükröződnie kell. Minden eddigőtől jelentősebb mértékben eltérő, új, más politika meghirdetésének hitele csak új vezetőkkel együtt biztosított. Az új vezetésnek pedig ki kell elégítenie azt az igényt is, hogy a párttagság részletesebb tájékoztatást vár a vezető testületektől.

Sajnos tapasztaltam mind a párttagság, mind a pártonkívüliek részéről a bizalom gyengülését, ami abban is kifejeződött, hogy — bár nagy a várakozás a párttervezlet munkájával kapcsolatban, mégis — sokan kételkednek abban, hogy képes lesz-e a párt a megújulásra.

Megbomlott pártegységünk helyreállítását tartjuk alapvető feladatunknak, s ehhez garanciákat tartunk szükségesnek.

A pártdemokrácia fejlesztését elképzelhetetlennek tartom anélkül, hogy ne biztosítsuk tagságunk érdemi beleszólását mindazon kérdésekben, amelyek 800 ezres tagságunkat és az egész társadalmat érintik.

Az éppen most lezárult viták egyik nagy tanulsága — s egyben az elmúlt időszak helytelen gyakorlatának kritikája —, hogy tagságunk nemcsak a „végrehajtást szolgáló, segítő, ellenőrző munkája” során, de a határozatok előkészítésében, meghozatalában is érvényesíthesse véleményét. Ez ma még nem minden esetben és szinten biztosított.

Pártunk csak úgy töltheti be történelmi hivatását, a meggyengült bizalmat csak úgy tudjuk helyreállítani, ha egész tagságunk valódi részese lehet a politika alakításának, csak így várható el tagságunk cselekvő támogatása.

A viták során felvetődött, hogy gyakran születtek határozatok, KB. megyei, városi és alapszervezeti szinteken is. Többkötetnyi csak az elmúlt 1—2 évtizedben hozott határozatok száma. Félreértés ne essék, nem a jó és szükséges határozatok számát kifogásolom. Arról van szó, hogy a határozatok jelentős részét nem, vagy csak részben valósítottuk meg, s ahelyett, hogy ennek okait elemeztük volna, újabb és újabb határozatokkal bástyáztuk körül magunkat. Pedig nekünk pártmunkásoknak — akiknek az a feladatunk, hogy politikánkat „aprópénzre vált-suk”, nem határozatok tömkelegére, hanem reális helyzetelemzésekre, gazdasági, politikai, ideológiai tisztánlátásra van szükségünk ahhoz, hogy megvalósíthassuk célkitűzéseinket.

Nem az eltérő véleményekkel van gondunk, hanem azzal, hogy ezek egy részére nem tudtunk elfogadható magyarázatot adni és ennek hiányában nem tudunk hatékonyan érvelni, így mozgósítani sem. Ezért kérdőjelezték meg — a párttagság egy része is —, hogy egypártrendszer mellett képesek leszünk-e úgy fejleszteni munkamódszereinket, hogy erre a feladatra alkalmassá tegyük önmagunkat, pártunkat.

Gazdasági-társadalmi feszültségeink következtében a jövőben is számolnunk kell mind a párton, mind a társadalmon belül az eltérő vélemények jelenlétével, időnkénti felerősödésével. A többpártrendszer igénye is annak a bizalmatlanságnak a szülötte, amelyre az előbbieken utaltam. Azaz, a párttagság egy része, de a politizálók széles töbora is, kétségét fejezze ki az iránt, hogy pártunk képes lesz-e úrrá lenni a felgyülemlett gazdasági-társadalmi feszültségeken. Az a véleményem, hogy képesek leszünk rá. Ugyanakkor fontos, hogy a párton, de a társadalmon belül is biztosítsuk a különvélemények elvi-módszerbeni kezelésének rendszerét, úgy, hogy az pártunk, de egész társadalmunk érdekeit is szolgálja.

A kádermunkákkal kapcsolatos viták sokoldalúan elemezték és joggal bírálták eddigi gyakorlatunkat. Ezek közül hangsúlyt kapott a felelősség kérdése. Úgy foglalmaztuk meg, hogy mind az állami, mind a politikai életben elkövetett hibáknak meg kell találnunk a felelőseit.

Egyszerű munkásemberek mondták: ha ők rontanak el valamit a reájuk bízott munkából, akkor őket ezért felelősségre vonják. Ezt — ha fájó dolog is — igazságosnak tartják. De csak akkor, ha a felelősség minden szinten érvényesül. Ha nem ezt tesszük, az nem fogja a bizalmat erősíteni.

Nem a bűnbakkeresés, a fejek vétele vezérel bennünket, hanem annak az igénye, hogy olyan irányban fejlesszük kádarmunkánk demokratizmusát, amely azt erősíti, hogy minden vezető csak addig tölthesse be funkcióját, amíg ennek maradtalanul eleget tud tenni, azaz eredményesen dolgozik és élvezi a tagság bizalmát. Sorsáról azok dönthessenek, akik erre a legilletékesebbek. Ugyanezt az elvet kell érvényesíteni a többes jelöléssel kapcsolatban is.

Talán könnyebbnek tűnik a hibás gazdasági döntések negatív következményeit felmérni, hiszen az általában forintokban mérhető, de ugyanígy meg lehet és kell állapítani ezt a politikai döntéseknél is, nemcsak az alapszervezetek, de a párt minden szintjén. Ezért a politikai döntést igénylő kérdésekben sem kerülhetjük meg a határidők és felelősök megjelölését.

Párttagságunk óhajtja a változásokat. Azért nem a reform szót használom, mert az elmúlt években devalválódott ennek értéke. Többnyire negatív, kedvetlen tapasztalatok társulnak a fogalomhoz. Ma már nem egyszerűen reformra, de radikális reformra van szükség, mely áthatja nemcsak gazdaságunkat, de egész szocialista rendszerünket, mintegy megújítva azt. Eddigi reformintézkedéseinket azért is éri annyi kritika és bizalmatlanság, mert csak a részeket, és nem az egészet érintik, s amit eddig elhatároztunk, azt sem vittük végig következetesen. A párt eszmei, politikai és cselekvési egységének megteremtése csak akkor valósulhat meg, ha a párt a reformfolyamat élére áll, és azt komplex módon kezeli. Ebben a kérdésben nagy a várakozás a pártértekezlet iránt.

Az elmúlt évtizedekben elért eredményeink záloga pártunk szövetségi politikája, a nemzeti egység volt. Ma ennek az egységnek a megújítása is szükségessé vált. Ez pedig csak a reformfolyamat következetes megvalósításával érhető el. Társadalmunk tagjainak látniuk és érezniük kell, hogy a reform őértük van, hogy a megváltozott gazdasági-társadalmi viszonyokban továbbra sem nélkülözhető, sőt nélkülük meg sem valósítható a reform.

Tapasztalniuk kell, hogy minden lényeges dolog — mely megérett arra — meg fog változni, hogy társadalmunk és benne az ember is meg tud újulni. Ez fogja a nemzeti egységet újra megszilárdítani, bár ez már nem lesz olyan homogén egység, mint korábban.

STEINER ARNOLD.

az MSZMP III. Kerületi Bizottságának első titkára

A megújulással szoros összefüggésben van az a kérdés: mibe kell beleszólnia a pártnak a gazdaság területén és mibe nem?

Évtizedek tapasztalatai, de különösen az utóbbi évek azt jelzik, ebben nagy a bizonytalanság és sok a szubjektivizmus. Úgy látom, a pártszervek, az alapszervezetek ma rengeteg részkérdéssel, politikailag nem jelentős témával foglalkoznak. Ezzel túlterheljük magunkat, hibás döntéseket hozunk, leértékelődik állásfoglalásunk, átvesszük mások felelősségét (például a Politikai Bizottság állásfoglalása a szabadságolások rendjéről, a TEHO-ról stb.). Ugyanakkor a gazdaság eredményességét döntően befolyásoló pártállásfoglalások erőtlenül vagy egyálta-

lán nem valósulnak meg, nincs a végrehajtás jól megtervezve, megszervezve, a politikai következmények és kezelési módok kidolgozottsága gyenge, *hiányzik az ellenőrzés és a felelősségre vonás* (például az 1977. évi termékszerkezet-váltást előíró, az 1986. decemberi műszaki fejlesztésre vonatkozó állásfoglalás).

Hasonló a helyzet a vállalatoknál, a helyi pártszervezeteknél is. A pártszervezetek számára további gond, hogy ma azt hangsúlyozzuk, mivel ne foglalkozzanak a gazdaságban, de nem biztatjuk arra őket, hogy mi a párt feladata, kötelessége.

Ma bizonyos vita folyik az üzemi pártszervezetek helyéről, szerepéről, jogköréről és hatásköréről. Szerintünk az első számú rendező elv: a pártszervezeteknek mindenhez van politikai jogosítványuk, amit értelmesen és jól csinálnak. Ez a jog azonban nem hatalmi, hanem politikai, mozgalmi. Mert ki tilthatja meg a kommunistáknak, hogy valamit megvitassanak, valamiről álláspontjuk legyen. Másodszor: minden pártszervezet, pártvezető, párttag akkora tekintélyt, hatást és presztízt vív ki magának, amekkora a bátorsága, a rátermettsége, amilyen a munkája színvonala, a múltja hitele, a vele kapcsolatos bizalom.

Tehát úgy gondolom, a pártalapszervezeteket ösztönözni kell arra, hogy vállalják a szocialista építés politikai terheit, a konkrét politikai feladatokat, legyen álláspontjuk, különösen egy ilyen rendkívül fontos és kritikus időszakban. Ma ezekben a kérdésekben nemegyszer az állam gazdasági lépései, illetve az ellenzék felvetései után kullogunk és kevés a vezető pártszervek kezdeményezése, politikai irányítása.

SÁGHI ISTVÁNNÉ

a MÁV Nyugati Pályaudvar pártbizottságának titkára

A párttagság nem fogadja el, hogy az elkövetett hibák elemzése, a felelősség megállapítása és konzekvenciáinak levonása helyett a figyelmet csak a soron következő feladatokra kell fordítani. A felelősséget mindenki vállalja, de a felelősség szintenként eltérő. Ezt összemosni nem szabad. A jövő feladatainak ismerete mellett ismerni szeretnénk a történetek elemzését, az abból levonható következtetéseket, a döntésekért vállalt felelősséget és következményeit. Ezt a párt és a társadalom, a párttagság és pártvezetés közötti bizalom helyreállítása alapvető feltételének tartjuk.

A végrehajtás ellenőrzése a pártmunka minden szintjén váljék rendszeressé — ezzel egyetértünk. Szükség van ennek megfelelő rendszerére. A tagság ellenőrizze a testületek munkáját, a testületek a függetlenítettek munkáját. Javasoljuk, hogy az ellenőrző bizottságnak, a fegyelmi bizottságoknak legyen politikai kontrollszerepe is, ne csak egyéni ügyekkel foglalkozzanak.

Tehát szükségesnek tartjuk kimunkálni az önkorrekció elemeit. A párt és társadalom viszonyában ennek is igen nagy, a bizalmat befolyásoló szerepe van.

Egyetértünk a párton belüli választási rendszer módosításával. Ugyanakkor indokoltnak tartjuk, hogy a választottak jobban kapcsolódjanak választóikhoz.

Célszerű lenne talán megvizsgálni a párt belső ügykezelési rendjét is, a sok bizalmas, szigorúan bizalmas jelzésű, de a tagság által ismerni szükséges és esetleg még végre is hajtandó anyag és határozat helyzetét. Ismeretlen határozatot elég nehéz végrehajtani!

SOMOGYI ANNA

a Páva Ruhagyár szabászati normatechnológusa

Egyszóval: a politikát, a politizálást hiányoljuk az állásfoglalás-tervezetből. A politizálást, nem a taktikázást. Nem vagyunk mi nagyon képzett marxisták, de a kettő közti különbséget — higgyék el — felismerjük. A párttól, a mi pártunktól, és ezen a fórumon, mi nagy politikai kérdésekre kérünk választ:

1. Vállalja-e a párt továbbra is történelmi feladatát: a szocializmus, majd a kommunizmus nagy nemzeti és nemzetközi összefogással való felépítését?

2. Reális történelmi feladatnak tartja-e azt továbbra is Magyarországon?

3. Bármily hosszú történelmi idő alatt is — milyen konkrét úton kívánja efelé vezetni a magyar társadalmat?

Ezekre a kérdésekre válaszolni lehetetlen a párt vezető szerepének konkrét elemzése nélkül, és az anyag — ha csak jelzésekben is — megteszi ezt. Adós marad azonban a mai és a közeljövő magyar társadalma osztályszerkezetének a felvázolásával és a hatalom jellegének, tartalmának kifejtésével.

DURUCZ ISTVÁN

a Középfokú Oktatási Intézmények pártbizottságának titkára

Az elmúlt hónapok párton belüli eseményei azt bizonyítják, hogy előttünk a megoldatlan problémák sokasága torlódott fel. A párttagság körében *valóságos kritikai gátszakadás* következett be. Ennek volt pozitív oldala is: a párttagság — sajnos elsősorban csak verbális — politikai aktivitása megnőtt, őszinte, nyílt eszmecserék zajlottak a párton belül.

Elértük, amire korábban ritkán volt példa: a párttagság azt mondja ma a taggyűléseken, amit korábban csak a folyosókon mondott el. A kritika azonban elsősorban a pártra irányult. Nem a párttagság munkájára, mert az önkritika mértéke elég szerény volt. A párttagság a pártot kívülről ítélte meg negatívan, s mindez arra int bennünket, hogy a *párt és a párttagság új viszonyát* teremtsük meg.

Meg kell szüntetni azt az állapotot, hogy a *párt a felső vezetést, sokszor az apparátust jelenti*, hogy a párttagság a pártból beszélve harmadik személyben, s nem többes szám első személyben fogalmaz.

Az új párttagmagatartás feltétele a politikai akarat kinyilvánításának, megvalósításának lehetősége. Ezt nevezik alulról építkezésnek, a párttagság felnőttként való kezelésének, azt hiszem, a lényeg az, hogy a felül hozott döntések végrehajtójának szerepét váltsa fel a politikában való alkotó *felelős részvétel*. Ehhez azonban a jelenlegi struktúrán és gyakorlaton gyökeres változást kell végrehajtani.

Meg kell szüntetni a pártmunka bürokratizáltságát: ne az íróasztal mellett ülők, százszor-ezerszer alkalmazott mozgalmi panelek tudói legyenek pártmunkások, hanem az emberek életét ismerő, az emberek véleményére figyelni tudó, az emberekre hatni tudó személyiségek, akiknek saját arcuk és véleményük van.

Árt a pártmunkának a túlzott specializáció is: a területek, a reszortok felelősei olyan bőségesen el tudják látni statisztikával, jelentéssel, „anyagokkal” az alapszervezeteket, hogy azoknak érdemi munkára alig marad idejük. A párttitkárok, a vezetőségek túlterheltek, s közben a pártszervezetek alacsony politikai hatására panaszkodunk.

Hibás az értékrendünk is a politikai munka egyes területeit illetően: a párt-

munka mai gyakorlataiban a taggyűlés a mérce: az aktivitás, a hozzászólók száma, s nem az azt követő munka, a *hatás*. A határozat kerek, szép megfogalmazása a fontos, nem az életteli, érdemi politizálás.

Testületeink — tisztelet a kivételnek — a tervezéstől a határozathozatalig erősek, előterjesztést előterjesztés követ, határozatot újabb határozat. A párttagok érdektelenségét, fásultságát éppen ez váltotta ki: oly nagy az érvényben levő határozatok száma, hogy az a párttag számára már követhetetlen.

Kevesebb, tömörebb, világosabb határozatra van szükség — főleg olyanra, *amellyel a párttag azért azonosul, mert ő is részt vett kialakításában*, megszenvette születésének kinjait.

Sokszor és jogosan hangoztatott igény a politikai kultúra színvonalának emelése a párttagok körében. Úgy gondolom, megfelelő elvi tisztánlátás mellett, megfelelő tájékoztatás és tájékozottság mellett (az egyik *biztosított*, a másik *akart* lehet), a párttag *megfelelő biztonságérzete mellett* cselekvő, ható politikaformálás következtében a politikai kultúra is kedvezően alakulhat.

Gyökeres változást kell önmagunkból kikényszeríteni: szakítanunk kell megkövesedett, avitt módszereinkkel, vállalnunk kell a harcot a középserrel, a kényelemmel, a konzervativizmussal.

SZOMMER BÉLA

a Szepetneki Termelőszövetkezet elnöke

Az állásfoglalás-tervezet vitájában elsősorban idősebb párttagok javasolták a párt vezető szerepének növelésével, és a pártegység helyreállításával kapcsolatban, hogy a centralizmus erősödjön a párt munkastílusában. Természetesen jogos a párt féltése, de tudomásul kell venni, hogy felépítmény irányítási mechanizmusának, munkamódszerének igazodni kell az alaphoz. Nem tudom elképzelni, hogy a liberalizálódó gazdasági, társadalmi környezetben az ortodox pártirányítás létjogosultságot tudna szerezni. Van erre egy mezőgazdasági példám (ott dolgozom). A búzát alapvetően úgy termeljük, mint 100 évvel ezelőtt: ősszel vetjük, a gyomokat irtjuk, nyáron aratunk stb. A különbség a módszerekben van, és a különbség a termés többszörösében jelentkezik. Szerintem a párt megújulásában a változtatásnak is benne kell lennie, az alapvető elvi kérdések szigorú megtartásával.

MORVA JÓZSEF

az Alumíniumáru-gyár pártbizottságának titkára

Döntő kérdés, hogy a reformfolyamatban és egyáltalán a továbbiakban milyen szerepet szánunk a pártnak. Ki kell fejleszteni azt a pártfelfogást és gyakorlatot, amelyik leginkább alkalmas egy szocialista ország szakszerű, demokratikus, felelősségteljes irányítására, az érdekek megjelenítésére, azok természetes ütközéseinek levezetésére.

Fontos feladat, hogy pontosan elhatároljuk a társadalomban, ki miért felelős, miről kell számot adnia és természetesen ebben a pártnak is meg kell találni a helyét, mégpedig a vezető helyét. Biztosítani kell, hogy a párt vezető szerepe ne a Központi Bizottság, vagy még inkább csak a Politikai Bizottság vezető szerepe le-

gyen. Felelős, jól felkészült, tekintélyes helyi pártszervek nélkül – amelyeknek a tekintélyét most tudatosan kikezdték – a párt ereje, társadalomirányító készsége tiszavirág-életű. A párt akkor erős igazán, ha helyi szervei hatékonyan működnek.

Kulcskérdés az alapszervezetek hatáskörének és jogkörének pontos tisztázása. Fel kell frissíteni a párt vezető testületeit, olyan káderek bevonásával, akik elkötelezettek, akarnak és tudnak dolgozni.

Az a jelenlegi furcsa felfogás, hogy a párt vezessen, de ne szóljon bele döntő kérdésekbe, lehetetlen. El kell dönten, hogy a párt a szocializmus jelképe vagy annak tudatos irányítója lesz-e. Csak a meggyőzés eszközeivel még sehol nem oldottak meg történelmi feladatokat – akkor sem, ha az agitáció, a kiállítás döntően fontos kérdés –; ez a felvetés egyszerűen utópia, a jelenlegi helyzetben pedig politikai vakság.

Részkérdésnek tűnik, de nem az, hogy ma a párt helyi szerveinek pénzügyi önállósága a magas tagdíjak ellenére sem biztosított. A helyi pártszervezet a legkiszolgáltatottabb anyagilag, ez a politikai munka rovására is megy. (Példaként említeném a pártbizottságunk, mi az elmúlt évben 286 ezer forintot fizettünk tagdíjként, és mégis költségvetésünk összege a vállalat 13 ezer forintos támogatása.)

FEJESNÉ JENEI CSILLA

a Marx Károly Közgazdaság-tudományi Egyetem hallgatója

Az egyetemen nagyon nehéz ma politizálni. De nem azért, mert – ahogyan ezt általában gondolják – az egyetemista ifjúság apolitikussá vált. Tény, hogy szkeptikussá vált, de csak a párt politikájával szemben. Jelenlegi nehéz helyzetünkért egyértelműen a pártot teszik felelőssé. A vezetést következtelenséggel, kapkodással, hozzá nem értéssel vádolják, és nem utolsósorban egyes párttagok, vezetők viselkedése miatt erkölcsileg is lejáratódott a párt.

A hivatalos politikával, szervezetekkel való szembesítést jól mutatja a KISZ háttérbe szorítása, tagságának drasztikus csökkenése és az, hogy egyre kevesebb egyetemista kéri felvételt a pártba.

Nem könnyű ma párttag hallgatónak lenni, hisz – mint utaltam rá – egyébként az egyetemista ifjúság nagy része aktívan politizál. Nap mint nap szembe találjuk magunkat eltérő politikai nézetekkel, amikkel, mint elhű kommunistáknak vitába kellene szállnunk. Ez az, ami nem mindig sikerül. Nehezen lehet egy olyan politika mellett érvelni, amelynek nem ismerjük sem szándékát, sem indítékait, és amely nem ad meggyőző választ napi problémáinkra. Különösen nehéz dolog ez akkor, ha sok kérdésben a párthatározatok és KB-állásfoglalások nem is jutnak el az egyes párttagokhoz, meghozatalukba személyes beleszólási lehetőségünk nincs, így sokszor mi magunk sem vagyunk igazán meggyőződve helyessé-gükről.

Ha elfogadjuk – és fogadjuk el –, hogy a párt vezető szerepét nem adminisztratív eszközökkel, hanem tagjain keresztül, meggyőzés útján kívánja a jövőben gyakorolni, akkor ennek a feltételeit is meg kell teremteni. Aktívan politizálni helyi szinten is csak információk birtokában lehet, s addig, amíg titkos párthatározatok léteznek, illúzió bármiféle demokratikus döntéshozó mechanizmusról beszélni. Szomorú dolognak tartom, hogy pártértelmezleti küldöttnek kellett lennem ahhoz, hogy megtudjam: létezik a Politikai Bizottságnak egy felsőoktatásról szóló

határozata, amit szerintem a mi egyetemünkről még egyetlen párttag sem látott.

Nem valószínű, hogy az a legjobb megoldás, ha a nem teljesen egyetértőket ki-
rekesztjük, mert akkor a velük korábban szimpatizálók egy részének megrendül-
het a bizalma, ami csak tovább gyengíti az egységet. Úgy gondolom, a döntésho-
zó mechanizmus akkor tekinthető demokratikusnak, ha a különböző vélemények
a nyilvánosság előtt mérkőznek meg egymással és a követendő politika így tud
többséget szerezni.

Örülök, hogy szerepel az állásfoglalás-tervezetben a kisebbségi vélemények
védelme. De azt hiszem, ez ma már önmagában kevés. Nagy lépés lenne a párt-
demokrácia felé, ha elfogadnánk, hogy a párton belül szabadon képződhessenek
politikai platformok, alternatív véleménycsoportok meghatározott kérdésekkel
kapcsolatban.

A döntéshozó mechanizmust azáltal is lehetne javítani, ha a kongresszusok
amolyan pártparlamentként funkcionálnának. A küldötteket nem egy-egy alka-
lomra, hanem meghatározott időre szóló mandátummal kellene felruházni, és a
politikai helyzettől függően – de semmi esetre sem csak 5 évenként – kellene őket
összehívni. Ezzel elkerülhető lenne, hogy egy alkalmilag összekerült, személyé-
ben atomizált küldöttértekezlet hozzon nagy horderejű döntéseket, hiszen annak
jogossága egymás gondolatainak nem ismerése miatt eleve megkérdőjelezhető.

II. Politikai rendszer

FODOR LÁSZLÓ

A politika, a politikai cselekvés mindig közösségi viszonyokat érint, azokra hat.
Ugyanakkor a politikai akarat befolyásolása is csak közösségen, politikai közössé-
geken keresztül lehet sikeres. Hogy e közösségek útján hatni tudjunk az egyes
emberekre, először is létezniük kell maguknak a közösségeknek. Ki kell alakítani
a társadalmi-politikai viszonyok önálló formálásának kereteit, a saját felelősségű
állampolgári és közösségi politikai részvétel lehetőségét. Úgy vélem, társadalmi-
politikai folyamataink demokratizálódásának útján elérkeztünk ahhoz a ponthoz,
hogy a meglevő politikai tagoltságot pontosabban leképező politikai közösségi vi-
szonyokat teremtsünk. A szocialista pluralizmus és az azt tükröző politikai szer-
vezetek, intézményrendszer kialakulása hosszú folyamat, amelynek első lépéseit
napjainkban kell megtenni.

MOLNÁR ISTVÁN

a Tolna Megyei Bíróság elnöke

A szocialista társadalom működésének hatékonyabbá tétele egyedül gazdasági
reformmal nem valósítható meg, emellett átfogó társadalmi reform is szükséges,
amely felöleli politikai intézményrendszerünket, az állam- és jogrendszert, a kul-
turális és erkölcsi viszonyokat is.

Joggal vethető fel az a kérdés, hogy a többször módosított, közel 40 éves alkot-

mányunk és állami szervezetünk mennyiben felel meg mai társadalmunknak, jogalkotásunk hatékonyan szolgálja-e gazdasági, társadalmi célkitűzéseinket.

Alkotmányunk számos alapvető, társadalmi és gazdasági viszonyainkat érintő kérdésről – keletkezési körülményeinek megfelelően – csak programszerűen, általánosan rendelkezik. Az 1972. évi átfogó alkotmányreform ellenére rendelkezései nincsenek összhangban társadalmi rendünk új jelenségével, az állam, egyes állami szervek szerepének változásait nem tükrözik, a gazdaságirányítás rendszéről, a gazdasági mechanizmusról egyáltalában nem szólnak.

A politikai intézményrendszer tervbe vett továbbfejlesztése ugyancsak alkotmányos rendezést igényel.

Mindezek mellett szólnak, hogy alkotmánymódosítás helyett gondos előkészítés után új alkotmány megalkotása szükséges.

Az új alkotmányban társadalmi, gazdasági viszonyaink és politikai intézményrendszerünk differenciáltabb szabályozása látszik indokoltnak, mégpedig úgy, hogy iránymutatást adjon a továbbfejlődéshez is.

A párt elvi irányító szerepének rögzítése mellett garantálni kell az állami szervek önálló, felelősséggel párosuló működését, a gazdálkodó szervezetek önállóságát, pontosan körvonalazva a beavatkozás feltételeit és korlátait is.

Demokratizmusunk erősödése, a nemzetközi szerződésekben vállalt kötelezettségek teljesítése az állampolgári jogok új szabályozását teszik szükségessé. Magas szintű jogszabályokban kell rögzíteni az alanyi jogok érvényesítésének garanciáit is.

Az állami szervek rendszerét illetően az Országgyűlés, az Elnöki Tanács, a Minisztertanács hatáskörének, jogállásának rendezése, a tanácsok önkormányzati szerepe, a kétszintű közigazgatás új alkotmányos szabályozása ugyancsak indokolt.

A jogalkotás, az állami szervek alkotmányos működésének kontrolljaként megfontolandó alkotmánybíróság létrehozása. A közvetlen demokrácia olyan fórumai, mint az országos és a helyi népszavazás, ugyancsak alkotmányos rendezést igényelnek.

Az egyéni és a közösségi jogok védelmének garanciális eszköze lehet a közigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának kiterjesztése. Demokratizmusunk erősítésével ennek társadalmi igénye egyre gyakrabban fogalmazódik meg.

A bírósági felülvizsgálat nem csökkenti az államigazgatási szervek ügyintézésének önállóságát és eredményességét, ugyanakkor erősítené az állampolgári jogbiztonságot, a végrehajtói hatalom ügyintézésének törvényességét.

A közigazgatási bíráskodás megteremtése esetén indokoltnak látszik az államigazgatási határozatok szélesebb körét érintő felülvizsgálati rendszer megteremtése. Néhány területen a bírói kontroll szükségessége egyértelműnek látszik, mint például társadalmi szervek, egyesületek létrehozásával kapcsolatos államigazgatási határozatoknál, építési és lakásügyeknél, vagy például a választójog gyakorlásával kapcsolatos döntések esetében, a társadalombiztosítási határozatok szélesebb körénél.

A közigazgatási bíráskodást a jelenlegi bírósági szervezeten belüli szakosodással látom megvalósíthatónak. A bíróságok mostani nehéz helyzetére, a nagy munkateherre is figyelemmel kell lenni a személyi és a tárgyi feltételek megteremtésénél.

Az állami, társadalmi és gazdasági szervek tevékenységének társadalom általi ellenőrzése ugyancsak megújulásra szorul. Nem arról van szó, hogy nincs elég el-

lenőrző szerv, vagy azok nem folytatnak le elég ellenőrzést. A gondot abban látom, hogy az ellenőrzés szervezeti rendszerének konstrukciója, módszere és eredményének hasznosítása nem kielégítő.

Az ellenőrzés szervezetét illetően objektív ellenőrző szervezet kialakítása az előbbre lépés garanciális eleme. Ehhez változtatni kellene a népi ellenőrzés alkotmányos státusán is.

A gazdasági ellenőrzés bázisa a Pénzügyminisztérium keretében működő adóellenőrzés lehetne. Ugyanakkor a gazdálkodó szervezetek minden érdek-, és befolyásmentes törvényességi felügyeletét a cégbíróságok tudnák ellátni. Ehhez azonban a cégbíróságok apparátusát megfelelő hivatali szervezettel kellene kiegészíteni.

Mindezek mellett nem nélkülözhető szervezettebb belső ellenőrzés, ugyanakkor a felügyeleti ellenőrzést pedig tartalmasabbá kellene tenni.

Társadalmunk politikai rendszerében igen fontos szerepet tölt be a Hazafias Népfront.

Társadalmunk jelenlegi rétegződése, az érdekviszonyok sokrétűsége mellett a szövetségi politika megvalósítása, a közmegegyezés alkotmányos keretek közötti állandó, folyamatos megújítása a népfrontmozgalom szerepének növelése nélkül nem képzelhető el.

Az utóbbi években társadalmunkban megnövekedett a különböző hasznos célok elérésére irányuló önszerveződés igénye. A politikai, érdekképviselési, kulturális és egyéb célok elérésére tömörült közösségek integrálásának megvalósításában a Hazafias Népfront be tudja tölteni társadalmi szerepét. A népfront keretében eddig is működő egyesületek, klubok, körök és más közösségek számos gazdaságilag, társadalmilag hasznos célkitűzést valósítottak meg, mint például a városvédő egyesületek, a családvédelmi tanácsok, a kertbarátkörök, a honismereti mozgalmak és így tovább.

Ezeknek a társadalmi igényeknek a kielégítésére a különböző szervezetségi fokon működni akaró közösségek érdekében az egyesülési jogról magas szintű jogi szabályozás látszik indokoltnak, beleértve a társadalmi szervezeteket, a tömegmozgalmakat, az egyesületeket és az állampolgárok más, lazább szervezetségű egyesüléseit.

BALOGH GYÁRFÁS

a Hajósi Általános Iskola igazgatója

A párton belüli, illetve a társadalmi demokrácia szélesítése és mélyítése, a valódi nyilvánosság biztosítása önmagában is javítja a társadalmi ellenőrzés lehetőségét, ezt azonban a Hazafias Népfrontnak a politikai döntésekben való fokozottabb bevonásával tovább kellene bővíteni.

Javaslatom a következő: ahogyan a szakszervezetek meghatározott állami döntések esetében egyeztető partnerek, hasonlóképpen a társadalompolitika főbb stratégiai kérdéseiben a népfront egyeztetési jogkört kaphatna az MSZMP mellett. Így a politikai döntések megalapozottabbakká válnának, s ezen keresztül a célok mozgósító ereje is növekedne.

A KISZ esetében is pontosításra szorul az a kifejezés, hogy „vegyen részt a társadalompolitikai döntések előkészítésében”. Javaslom, hogy ez véleményezési jogosultságot jelentsen nagy horderejű társadalompolitikai-ifjúsági kérdésekben.

A társadalmi kontroll megfelelő működésének további feltételei egy egypárt-rendszerű politikai struktúrában: a valódi demokrácia és a teljes körű nyilvánosság.

A demokrácia azonban a társadalom tagjai részéről a jelenleginél magasabb szintű általános és politikai műveltséget feltételez. Ezért is különösen fontos lenne más, gazdasági természetű okok mellett, az oktatási rendszer működését, hatékonyságát javítani.

FEJESNÉ JENEI CSILLA

A KISZ a párt ifjúsági szervezete, de nem kellene, hogy az egyedüli ifjúsági tömegszervezet legyen. Ez már ma sem így van, legfeljebb a többi szervezet egyéb – szakmai vagy közösségi – tevékenység mellett, de korántsem mellékesen politizál.

Azért sem lenne jó csírájában elfojtani minden ilyen szerveződést, hisz ezek teremtik meg egy későbbi pluralista társadalom alapját. Itt természetesen nemcsak az ifjúságról van szó. A jelenlegi politikai intézményrendszer reformja során főleg a népfront és a szakszervezetek kaphatnak fontos szerepet egyfajta ellenpólus kialakításában.

TÓTH JÁNOS

az MTESZ főtitkára

A jövőben a párt- és állami szerveknek fokozottan kell építeni azokra a társadalmi szervezetekre, amelyek műszaki-gazdasági és természettudományi szakterületeken fejtik ki tevékenységüket. A szocialista pluralizmus is csak akkor valósulhat meg Magyarországon, ha a társadalmi szervezetek, köztük az MTESZ is, önálló, felelős résztvevője lehet a politikai és gazdaságpolitikai döntések formálásának, megvalósításának. Korunkban elengedhetetlen, hogy a műszaki-tudományos szempontok a mainál nagyobb szerepet kaphassanak a társadalmi-gazdasági döntésekben. Jogi garanciákat kell nyújtani arra, hogy a párt- és az állami szervek ne hagyassák figyelmen kívül a társadalmi szervezetek kezdeményezéseit, javaslatait, véleményét. Gyakran tapasztaljuk, hogy véleményünkre csak formálisan – mondanivalónktól független, látszólagos egyetértés megszerzése érdekében – van szükség. Ha véleményünket, álláspontunkat az illetékes szervek figyelmen kívül hagyják a döntések meghozatalakor, akkor tagságunkban az az érzet támad, hogy nem képviseljük megfelelően a műszaki fejlesztés, a műszaki értelmiség érdekeit. Jórészt ezzel az állapottal magyarázható, hogy a műszaki-tudományos szféra különböző csoportjai a meglévő intézményeken kívül keresik az önálló érdekmegjelenítés lehetőségeit. A reálértelmiség mainál hatékonyabb érdekvédelme nem járhat együtt a mai érdekvédelmi szervezetek megosztásával, félreállításával vagy felszámolásával.

Mi azt az utat tartjuk járhatóbbnak, amikor a meglévő, évtizedek óta a tagság megalégedésére működő társadalmi szervezeteket, egyesületeket hozzák a mainál jobb érdekérvényesítési pozícióba. Ilyen alapon tartjuk szükségesnek a reálértelmiség mainál hatékonyabb érdekvédelmének biztosítását. A politikai intézményrendszer korszerűsítése során olyan helyzetet kell teremteni, hogy a reálér-

telmiséget tömörítő Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége a jövőben még jobban élhessen az érdekközvetítő, érdekkeltáró, érdekvédelmi funkciójával. Szükség van erre azért is, mert a műszaki-tudományos szempontoknak a mainál nagyobb szerepet kell kapni a gazdasági-társadalmi döntésekben. A reálértelmiség azt várja a pártértekezlettől, hogy döntéseivel intézményi, jogi és személyi garanciákat teremten a kibontakozáshoz nélkülözhetetlen szakmai vélemények érvényesüléséhez.

ANDERLE ÁDÁM

Úgy látom, hogy pártunk az elmúlt 8–10 évben a szövetségi politika gyakorlati politikai vonalában szektás „kilengéseket” mutatott. Különösen jól megfigyelhető ilyen jelenségek az ideológia szférájában, és ebben a vonatkozásban elsősorban az értelmiségieket és az értelmiséggel kapcsolatos szövetségi politikát zavarják. E tény jól illusztrálható a „*másképp-gondolkodók*” fogalmának megjelenésével, amely sűrítetten mutatja ezt aényt. Ebben a pártunk által előszeretettel használt fogalomban ugyanis a legutóbbi időig legalább *három eltérő típust* „sikerült” – szerintem helytelenül – közös nevezőre hozni: a *párton belüli*, de a hivatalos elképzelésektől eltérő, egyébként sokszínű, marxista-leninista nézeteket; a *párton kívüli*, de a *szocializmus talaján* álló „ellenzéki” elképzeléseket, valamint a *nem a szocializmus platformján* álló nézeteket. Ez utóbbira megszületett az „ellenséges ellenzéki” kifejezés. Veszélyes azonban, hogy a „másképp gondolkodók” csoportjába minőségileg, politikailag teljesen eltérő felfogásokat gyömöszöltünk be, veszélyesen elmosva a közöttük levő politikai különbségeket, sokszor elbizonytalanítva az objektíve velünk szövetséges erőket is.

E fogalomban tehát, attól tartok, a régi szektás elv kísért: „aki nincs velünk, az ellenünk van”. Úgy vélem, ebben a vonatkozásban pártunknak másképpen kell gondolkodnia, és vissza kell térnie az MSZMP régi, kipróbált, kádári hagyományához.

Ha elfogadjuk azt, hogy önszerveződés, egyesületi törvény stb. fogja jellemezni társadalmunkat, akkor szembe kell nézni azzal, hogy különböző kezdemények, szervezetek, csoportok – bár jó részük valószínűleg kérészéletű lesz – fognak megjelenni a színen, és nemcsak Budapesten. A párttagok magatartását minden egyes konkrét esetben nem lehet külön előírni és szabályozni, ez fizikailag sem lehetséges. Ezért úgy gondolom, a pártnak ki kell alakítania saját általános politikáját és magatartását a jelenlegi és a várható szerveződésekkel kapcsolatosan, jöjjenek létre ezek egyetértésünkkel vagy anélkül, mert csak ilyen általános norma képes a párttagok magatartását folyamatosan orientálni.

GELENCSÉR ÉVA

a Központi Élelmiszeripari Kutatóintézet főosztályvezetője

A pártértekezlet foglaljon határozottabban állást arról, hogy a párt milyen viszonyt kíván kialakítani a jó szándékú és nyíltan megnyilatkozó, alapvető céljainkat elfogadó emberekkel, csoportokkal, nevezzük azokat bármiképpen; és hogyan kívánja kezelni a politikai ellenzéket vagy a nyíltan ellenséges törekvéseket.

Mindannyian tapasztaltuk, hogy kritikus, de segítő szándékú véleményeket, javaslatokat, olykor vitakészség vagy érvanyag hiányában, olykor voluntarizmus, türelmetlenség, merevség – mondjuk ki: politikai gőg – miatt visszautasítottak, visszautasítottunk, ellenzékinék, szélsőséges esetekben pártellenesnek minősítettük, súlyos károkat okozva ezzel a közmegegyezésnek. Ezért javaslom, hogy fogalmazzunk világosan. Ki kell mondanunk, hogy azok, akik gondolkodásmódunk esetleges merevségét, doktrinerségét kritizálják, akik a megvalósítás útját más-ként látják, azok nem eszméinket, nem a szocializmus lényegét, hanem a hibákat támadják, abban a hitben, hogy az ő elképzelésük a jobb. Ez a politikai élet természetes velejárója és előbbre viheti az ügyet. Közéletünk része kell hogy legyen a türelem, a kulturált vita és az érdemi partnervizony kialakítása.

Napjainkban sok új politikai jelenséget élünk meg. A politikai közéletben különböző célú és szándékú csoportosulások jelennek meg. A Demokrata Fórum, a tudományos dolgozók demokratikus szakszervezete és más egyesületek, körök adnak hírt magukról, sokszor jóval előbb, mint a hivatalos tájékoztatás.

A párttagság megkéső, szükséavú tájékoztatása ezekről a szerveződésekről zavart, tévovázást, sajnos bizalomromlást okoz. De mégis, a legnagyobb hiba az, hogy sorozatosan elmarad az elemző értékelés, amely alapja lenne az offenzív fellépés eszmei hátterének.

A párt kapcsolatát ezekhez az erőkhöz azoknak a szocialista társadalomhoz való viszonya határozza meg; ebben, úgy hiszem, hiba lenne illúziókat táplálnunk. Meg kell határozni azt a politikai mozgásteret, ahol az „eddig és ne tovább!” határ megfogalmazódik.

Meggyőződéseim: ha tudományos megalapozottsággal, a nyilvánosság előtt fejtjük ki álláspontunkat e kérdésekben is, akkor a párttagság aktivizálhatóbb lesz, érdemi szövetségeseket és társadalmi szinten is megújuló politikai kultúrát nyerhetünk.

III. Társadalmi viszonyok

ANDERLE ÁDÁM

Sokszor felmerült vitáinkban a jövőkép hiánya, illetve ennek szükségessége. Éppen ezért azt szeretném felvetni: lehet-e, és hogyan lehet jövőképet, pontosabban új szocializmusképet építeni?

Mindenekelőtt azt a *történelmi helyzetet* kell meghatározni világosan, amelyben élünk.

Úgy gondolom, hogy a szocializmus mint társadalmi-gazdasági formáció építésének egy *új történelmi szakasza* kezdődik.

Mik ennek az új, induló történelmi szakasznak a sajátosságai? Az új szakasz, ha a *gazdaság szférájában* jellemezzük, mint intenzív szocialista piacgazdaság jelenik meg; ha a *társadalmi szférában* tekintjük, úgy a társadalmi önszerveződés korszakaként jellemezhetjük. Mindebből persze következik az is, hogy a *politika szférájában* mint szocialista politikai pluralizmus fog megjelenni.

Azt hiszem tehát, hogy jövőképünket, új szocializmusképünket ebben a háromdimenziós koordináta-rendszerben érdemes elképzelni és felépíteni.

Ha új szakaszcól beszélünk, ebből persze több dolog is következik.

Mindenekelőtt az, hogy a kialakult helyzetet nem csupán a hibáinkból és a negatív nemzetközi körülményekből kell eredeztetni, hanem a 40 év eredményeiből és sikereiből is. A magyar gazdaság és társadalom ugyanis éppen e fejlődés eredményeként lett a korábnál sokkal finomabban tagolt, magasabb szintű szerkezet, és a szocializmus iskoláiban nevelkedett új generációk új, magas igényei-vágyai jelennek meg sürgető normaként a mai feszültségekben.

Ezért úgy gondolom, hogy ma nem egyszerűen a „hibák kiigazításáról” kell beszélni, nem „fazonigazításról”, nem is egyszerűen „fordulatról”, hanem egy új történelmi szakaszra való *átmenetről*.

Az elkövetett hibák – tehát a szubjektív tényező – ebben a vonatkozásban viszont nagy szerepet kaptak. Politikai gondolkodásunk ugyanis nem nézett elméletileg szembe azzal a ténnyel, hogy történelmi szakaszok nemcsak a feudalizmusban, a kapitalizmusban léteznek, de nálunk a szocializmusban is.

Nem alakult ki a szakaszváltások elmélete; a politika pedig a gyakorlatban késett el az átmenet feladatainak számbavételével, nem tette meg kellő időben a szükséges tennivalókat. Ezért problémáink egymásra torlódtak és bénultság-szindrómákat okoznak.

Mindebből következik, hogy most egy nehezebb helyzetben, a szakaszváltáshoz való átmenet feladatait kell felvázolni, és gyorsan nekilátni a tennivalóknak.

ANTALÓCZY ALBERT

az MSZMP Komárom Megyei Bizottságának első titkára

Egyetértés van abban, hogy a gazdasági reform kiteljesedésének középpontjában a tulajdon racionálisabb működtetésének megteremtése álljon. A meghozandó döntések sorában ez egyike a legfontosabbaknak. A jelenlegi formában a vállalati tanácsok – tagjaik felelőssége és hosszú távú érdekeltsége hiányában – és a szövetkezeti vezetőségek esetében sem érvényesül megfelelően az érdemi, tulajdonosi szemlélet és kontroll. Az állami vállalatoknál a túlzott kötöttségek miatti versenyhátrányt, a szövetkezeteknél a kisszövetkezetté alakulás gazdasági kényszerének visszasságait kifogásolták. Régi, jogos igény a különböző tulajdon- és vállalkozási formák egyenlő esélyeinek megteremtése. Mindezt megoldani a tulajdonviszonyok korszerűsítése nélkül – eddigi gyakorlatunk bizonyíték erre – reménytelen vállalkozás.

OLAJOS IMRE

a kardoskúti Rákóczi Mgtsz elnöke

Az állásfoglalás a kibontakozási program megvalósításához a korábbiak mellett új eszközök felhasználását is számításba veszi. A társadalmi erőforrások hatékonyabb hasznosítása főként a tulajdon újszerű értelmezésén, működtetésének változatos formáin, a szocialista tulajdon mellett a magán-, a vegyes tulajdon, a külföldi tőke bevonásán, az érdekeltségi rendszer továbbfejlesztésén alapul. Olyan – a szocializmustól eddig idegennek tartott – jelenségek kezelését kell megtanulnunk, mint az átmeneti munkanélküliség, veszteséges üzemek felszámolása, a társadalmi tőke és munkaerő áramoltatása hatékonyabb munkaterületre. Az el-

gondolást az állásfoglalás igen tömören, leegyszerűsítve fogalmazza meg. A mindennapi gyakorlatba való átvitel, az alkalmazás azonban nem ilyen egyszerű, hiszen szocialista viszonyok között a gyakorlatban nincs kellő tapasztalat, járatlan az út, nem tudjuk pontosan, milyen energiákat szabadít fel, mekkora lendületet ad a gazdaságnak, és nem látjuk azt sem, hol rejteget buktatókat, miként rendezi át a társadalmi viszonyokat.

A köztudatban a szocialista tulajdonnal és elosztási viszonyokkal kapcsolatos nézetek konzervatív formában, hosszú időn át rakódtak le. A viták során ez megmutatkozott. Ezek megváltoztatása, újraértelmezése, elfogadása részletesebb, világosabb megfogalmazást, igen komoly politikai meggyőző munkát igényel. Fel kell készíteni a társadalmat a változások fogadására, és ehhez elegendő meggyőző politikai érvanyagot kell adni a tagság kezébe.

Sokan az állami, szövetkezeti, nagyüzemi tulajdon leértékelésétől, a magánvállalkozások szabadjára engedésétől tartanak. Aggodalom tapasztalható a kilátástalan helyzetbe került vállalatoknak, szövetkezeteknek és azok dolgozóinak, tagjainak sorsa iránt. Kétségtelen, hogy a jelenségek kezeléséhez nincs meg a gyakorlat és hiányosak az eszközök is. Néhány üzem, termelőszövetkezet válságos helyzete, a felszámolás, rendezés körüli huzavona és tehetetlenkedés sokakban keltett kétséget, ellenérzést.

Nem erősítik a bizalmat a magánvállalkozások körében tapasztalható szabálytalanságok, a gyors meggazdagodás hajszolása, a szerzett jövedelem ellenőrizhetetlensége, a korrupció terjedése.

Az nyilvánvaló, hogy a tulajdonosi érdekeltség eddigi formája nem kielégítő, ezért változtatni kell, és meg kell találnunk az új eszközrendszer alkalmazásának azokat a módjait, amelyek mentesek a kezdetben tapasztalható rendellenességektől, hiszen ezek nem a rendszer velejárói, hanem inkább a tapasztalat, az egységes szemlélet hiányára vezethetők vissza.

Amikor az erőforrások jobb kihasználásának lehetőségét keressük, meg kell alapítani, hogy igen sok vállalat és szövetkezet eddig is, jól igazodva a párt politikájához, a népgazdasági célkitűzésekhez, teljesítette feladatát.

Meggyőződésem, hogy ahol az üzemi kollektíva eddig erre képes volt, ott megfelelő mozgásteret biztosította és megfelelő bizalom mellett az eddiginél többre is képes lenne, minden szervezeti változtatás nélkül is. Az elmúlt húsz év során az anyagi ösztönzés eszközével élve a legritkább esetben vetődött fel úgy a kérdés, hogy az ösztönzés kiváltja-e a kellő hatást a hatékonyságra, sokkal inkább attól kellett tartani, hogy túlzottan jól sikerülnek a dolgok, és akkor a szabályozás korlátaiba ütközve, teljesen függetlenül az eredménytől, az üzem csak veszíthet. A gazdasági szabályozásoknak olyan értékelési rendszert kell kialakítani, amely képes elhatárolni az eredményesen gazdálkodó szervezeteket, és ezeknek adjon bizalmat, mozgásteret. El kell jutni annak felismeréséig, hogy a jól működő üzemi szervezetekben van elegendő szellemi tartalék, önfegyelem és törekvés ahhoz, hogy saját lábukon megálljanak és fellendítsék a gazdaságot.

Szocialista társadalmunk építésének eddigi történetében azok voltak a legsikeresebb szakaszok, amikor a szövetségi politika leginkább kiteljesedett. A parasztság az ország történetében először a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság létrejöttével, a szövetkezeti mozgalom kifejlődésével kapta meg azt a lehetőséget, hogy a társadalom szervezetében az őt megillető helyet elfoglalja.

Az 1968-as reform leginkább a mezőgazdaságban, azon belül is a termelőszövetkezi mozgalomban hozott legtöbb eredményt. Ez az ágazat a hetvenes évek

ben korszerű termelési eszközökhöz jutott a termelési rendszer korszerűsítésével. Ezeket az eszközöket a szocialista nagyüzemi szervezet igen hatékonyan alkalmazza ma is. A mezőgazdaság egy évtized alatt a viszonylagos elmaradottságból a világ élvonalába küzdötte fel magát.

A szövetkezeti tulajdonforma, a szövetkezeti demokrácia, a tagságnak a döntéshozatalban való részvétele, a viszonylagos önállóság biztosította a közös gazdaságok fejlődését, a szocialista szövetkezeti tulajdon hatékony működését. A helyi körülmények hatására elsőként a termelőszövetkezetekben jöttek létre kezdetben csak megtűrt formában olyan megoldási módok, amelyek a kisárutermelésnek, a háztáji gazdálkodásnak nyitottak utat. Később a nagyüzem felkarolta, integrálta és korszerűsítette ezt a formát, ami napjainkban elismerést kapott, sőt modellértékűnek számít. Ma már a mezőgazdasági termékek egyharmadát a háztáji kisárutermelés adja, pontosan annyit, amennyi a mezőgazdasági termékekből évente exportra kerül. Ettől a kisárutermeléstől a szövetkezeti szektor szocialista jellege nem változott, sőt erősödött. A nagyüzem és a kisárutermelés között olyan mélyreható kapcsolatrendszer és munkamegosztás alakult ki, ami a termőföld és a termelési eszközök hatékonyságát nagymértékben megnöveli, és ma már bebizonyosodott ennek a munkamegosztásnak a létjogosultsága távlatilag is.

SZOMMER BÉLA

Az elmúlt évek gazdasági gondjainak legfőbb előidézőjét a tulajdonhoz való viszonyulásban látom. Az állami tulajdonban levő eszközök működtetését nem ismerem részletesen, de a mezőgazdaságban alapvető probléma, hogy a szövetkezeti tulajdonhoz való viszony az 1960-as évhez képest jelentősen megváltozott. A szövetkezetet alapító tagok a bevitt és megszerzett javakat magukénak tekintették és úgy bántak vele. A bekövetkezett generációváltásban érkező szövetkezeti tagok többsége bérmunkásnak tekinti magát, és a szövetkezet termelőeszközeit kizárólag jövedelemszerző forrásnak tekinti, és sajnos úgy is használja. Jellemző, hogy a közös gazdaságban kiselejtezett gépek, istállók a kisgazdaságokban évekig jövedelmezően használhatók.

Megítélésem szerint: aminek nincs értéke, annak nincs becsléte. A mezőgazdaságban a legfontosabb termelőeszköz a föld, ennek ellenére nincs sem nyilván tartási, sem forgalmi értéke. Úgy is néz ki. Ennyi parlagon levő földet, elsősorban kaszálót egyetlen környező országban sem lehet látni. Ha lenne a földünknek értéke, néhány üzem eladásodásának gondja is megoldódhatna ennek értékesítésével.

VERES JÁNOS

A tulajdon kérdéskörét illetően, úgy vélem, az évtizedekkel vagy évszázadokkal ezelőtt lefektetett – később dogmává merevedett – állításokon túl kell lépnünk. Akkor is ezt kell tennünk, ha ez a továbblépés néha, úgy tűnik, nem a marxizmus-leninizmus jegyében megszülető válaszokat eredményez. Bár, megítélésem szerint, éppen a születőben levő új válaszok, felfogások segítenek helyesen értelmezni, Marx után szabadon, hogy a társadalmi tulajdon az egyének és közösségeik uralma, hatalma saját viszonyaik felett. Ez pedig nem feltétlenül elvont, távoli,

felfoghatatlan hatalmat, uralmat, hanem éppen ellenkezőleg, lehetőleg minél közvetlenebb részvétellel, közreműködésre épült kell hogy jelentsen a gyakorlatban. Több lehetőség, több forma szükséges ahhoz, hogy a társadalom tagjainak mind nagyobb része találja meg tulajdonosi szerepét a szocialista tulajdoni rendszerben. E formák az egyenrangúság alapján működjenek egymás mellett.

A szocializmus jövője szempontjából a döntő kérdés az, hogy képes lesz-e a kapitalizmussal folytatott versenyben hátrányát, történelmi lemaradását behozni. A gazdasági versenyben pedig az lesz a döntő, hogy a birtokunkban levő tulajdont milyen hatékonysággal vagyunk képesek működtetni, ez határozhatja meg a gazdaság teljesítményeit. A világpiac által elismert hazai teljesítmények tehetik az országot versenyképpé.

Eddigi tapasztalatok szerint a szövetkezetekben és a kisvállalkozásokban jobb a tulajdon hasznosításának hatékonysága, mint állami vállalatainknál, ahol bér-munkástudat érvényesül. Ezért egyetértek a tervezet megállapításával, mely szerint „fontos feladatunk az állami és a szövetkezeti tulajdon működésének hatékonnyabbá tétele, a tulajdonosi rendelkezési jogok és felelősség érvényre juttatása”.

Az állampolgárok tulajdonosi helyzetének erősítése nélkül nem tudjuk javítani a termelés hatékonyságát, nemzetközi versenyhelyzetünket. Rövid távon nem lehet elvárni, hogy munkavállalóból, bér munkásból tulajdonosként viselkedő, cselekvő egyén váljon. Az érdekviszonyok pontosításával, a tulajdonosi, a munkavállalói, a vezetői, a menedzseri érdek pontosabb megjelenítésével segíthetjük haladásunkat ezen az úton. Eközben a kisebb csoportok, részlegek, majd az egyének munkájának, teljesítményének külön mérése, érdekeltységük személyhez közelítése fog megvalósulni. Nem jelszavak hangoztatásával és szépen vezetett brigádnaplókkal, hanem érdekeltséggel tehetjük tulajdonosként gondolkodóvá és cselekvővé az embereket. Vagyongazdálkodó szervezetek viselkednek tulajdonosként, nem a társadalom egésze.

Az előterjesztésben megfogalmazásra kerül, hogy a szocializmus ártermelő gazdaság. Ebből az is következik, hogy az egyéni gyarapodás a legfontosabb motiváló tényező e gazdaságban. Ha ezt fékezzük, korlátok közé akarjuk szorítani, akár a jövedelemszerzés korlátozásával, akár a jövedelmek erősen progresszív adóztatásával, akár a jövedelmek vagy a vagyon szabad felhasználásának korlátozásával, akkor tudomásul kell vennünk azt, hogy ezzel ellene vagyunk a hatékonyság növelésének, a szocialista tulajdon jobb hasznosításának. Neheztjük ezzel a szocializmus pozícióját a gazdasági versenyben. Ezen az alapon és indokokkal jogosnak kell ítélni azt a régi igényt, hogy a bérereform legfontosabb és első lépéseként szűnjön meg a kereset-, illetve bérszabályozás.

SEBESTYÉN JÓZSEF

a MÁV Landler Jenő Járműjavító Üzem pártbizottságának titkára

Sajnos, a párt az utóbbi időben egyre szemérmesebben szól az értékteremtő munkáról, annak egyik főszereplőjéről, a munkásról. Ezért már örömmel nyugtáztuk azt is, hogy ebbe a dokumentumtervezetbe belekerült, hogy céljainkat a munkásosztály vezetésével akarjuk elérni.

Munkások körében hosszú idő óta vita és igény tárgya – ami a kibontakozás sorrendben első számú, befektetést nem igénylő feltétele – a társadalmi méretű

rend és fegyelem és igényesség megteremtése. Ezen a szocialista rendszer tekintélye és jövője is múlik. A fegyelem hiánya a társadalom működési zavarait jelzi, ami már átszötte az egész állami életet, a gazdaságot, a politikát és a szemléletet, az értékítéletet is.

Itt a társadalom felelőssége vetődik fel elsősorban, csak utána az egyéné. A kérdés azon fog eldőlni, hogy a társadalom milyen követelményeket támaszt, mire kényszerít, mire ösztönöz, mit büntet. A fegyelem újrateremtése a tisztességes emberek érdekeit fejezi ki, ezért ebben a pártmunka eszközeivel partnerek szeretnénk lenni.

Szerintem a legfőbb gond, hogy megingott a fizikai és a szellemi munka becsülete. Az emberek a könnyű boldogulás irányába törekszenek, ezért, ha nem kell, nem hoznak áldozatot.

A párt is lábhoz tett fegyverrel szemlélte, hogyan jutottunk idáig. Így jöhetett létre az egész társadalom szeme láttára a vagyonokban és az életmódban ilyen elviselhetetlen különbség. Ez már nemcsak hangulati kérdés, hanem a cselekvést is visszatartó fékezőerő. Ez ellen való fellépést a pártnak is határozottan kezdeményeznie kell, a törvény eszközeivel pedig szigorúan eljárni, és ezt társadalmi összefogással segíteni.

Azért is elengedhetetlen a társadalom helyzetének őszinte, önkritikus feltárása, mert ez a megújulás első számú feltétele. Egyetértés van abban, hogy a gazdaságpolitika középpontjában a kibontakozás feladatai álljanak. Az üzemi dolgozóknak – sajnos, nem véletlenül – olyan érzet alakult ki, hogy a népgazdaság nehézhelyzetéért elsősorban a nagyüzemek felelősek, mivel csak veszteséget termelnek.

Ki kell mondani azt is, hogy nem a nagyüzem a melegágya a törvénytelenéseknek és az értékszavarnak. A közösségért a legtöbb áldozatot ma is itt hozták. Ha a hatékonyságban elmaradunk a többi szektortól, annak okát elsősorban a működés feltételeiben és a túlszabályozottságban kell keresni. Ugyanis a nagyüzem nem felejtett el jól dolgozni. Elődeink itt is értékes örökséget halmoztak fel. Valamikor tudtunk a tőkésnek jó minőségben, termelékenyen és gazdaságosan dolgozni. A ma gazdaságosan dolgozó, jól jövedelmező kisvállalkozás dolgozóinak döntő része a mi pénzünkön, nálunk tanulta meg a szakmáját is.

Csak támogatni lehet azt a törekvést, miszerint a gazdálkodás szabályai hosszabb távra szóljanak és a szektortól függetlenül egyenlő feltételeket biztosítsanak.

A teljesítményösztönzés eddigi szabályainak hibáit is nagyrészt meg lehetett volna előzni, ha a működés közvetlen tapasztalatait figyelembe veszik, ehhez a mi véleményünket is kikérlik. Sajnos, az üzemi bérezés már hosszú ideje inkább csak a teljesítménykorlátozást segítette. Szerintem nem lesz megújulás a termelőmunkában az általánossá váló túlmunka megszüntetése nélkül sem. A dolgozók nagyobb része – a tehetségesebbje – egyre inkább túlhaszolt, túlterhelt lett. A testi és szellemi fáradtság pedig nem kedvez a kezdeményezőkedv, a találékonyság élénkítésének, a 8 órában is elérhető többletteljesítménynek. Úgy látjuk, hogy ebben a helyzetben most nem elsősorban több bér kell csak, a bérfelhasználást fékező mechanizmusokat kell kiiktatni.

Folyik a vita ma is a bérreformról, tudósok, közgazdászok, irányító szervek, hatóságok részvételével, megkérdezésünk nélkül, tőlünk függetlenül. Nekünk majd csak a végeredményt hirdetik ki.

Nagyon elkeseredett visszhangot váltott ki dolgozóink körében, hogy a vitára bocsátott állásfoglalás-tervezet a munkásokról egy sort sem ír. Érthetetlen és számomra megmagyarázhatatlan, de egy biztos, hogy nem véletlen. Egyértelműen le kell szögezni – ha valakinek ezzel kapcsolatban kétségei lennének –, hogy a munkások nem konzervatívok, nem a régi rossz elképzelések hordozói. A reformnak munkásellenzéke nincs. Nyugodtan mondhatom, saját tapasztalatom alapján, a munkások legelemibb érdeke a reformok sikeres bevezetése, a társadalom és gazdaság hatékonyabbá tétele. Természetes az, ha kritikus véleményük van egy-egy rossz intézkedéssel kapcsolatban. Ha a kibontakozást, a reformokat komolyan gondoljuk, akkor ebben egyértelműen meg kell nyerni, érdekeltté kell tenni a munkásokat, nélkülük, még inkább ellenük ez nem mehet.

FEHÉRI BÉLA

a Dunai Vasmű pártbizottságának titkára

Egy 56 éves kemény, halk szavú munkásember, alapszervezeti párttitkár mondta: ha szólsz a pártértekezleten, akkor azt mondd el, hogy a munka becsületét – a fizikai munka becsületét is – csak a teljesítményeket elismerő ösztönzőrendszer alkalmazásával lehet megteremteni. Van még Magyarországon munkásosztály, helyét, szerepét újra kell gondolni, és a társadalomnak megfelelő helyére kell tenni. Szükség van a megújulásra, és ehhez olyan vezetők kellene, akik képesek új módon politizálni, képesek a lépésváltásra. A nagyüzemi munkásság, de az értelmiség is – minden dolgozó réteg a Dunai Vasműben, de gondolom, a kohászatban, a bányászatban és valószínűleg máshol is – kialakított egyfajta értékrendet, amit magáénak érez, amiért érdemes dolgozni, tevékenykedni, áldozatot is vállalni. Ezek között az első helyen a *társadalmi igazságosság* áll. Ezen azt értik, hogy a végzett munka legyen elismerve, az ezzel járó felelősséggel együtt.

Ma azt tapasztaljuk, hogy ezt a kategóriát csak formálisan akarjuk elismerni, ezzel lehetővé teszünk olyan vitákat, amelyek a munka szocialista tartalmát is megkérdőjelezzik. Vagyis azt, hogy amikor az egyén, aki a saját maga javára tevékenykedik – márpedig az emberek így cselekszenek –, egyben társadalmilag hasznos célokat is szolgál. Amikor ezt vitatjuk, elmoszuk az egyének között létező teljesítménykülönbségeket is, ezáltal az egyenlő lehetőségek helyébe az egyenlődi lép, az egyenlőség kibontakozása helyett a középszerűség irányába ösztönözzük a cselekvést. S ami még ennél is nagyobb baj, a gondolkodás, vagyis a tudati szint is a középszerűség irányába mozdul.

A szocializmus lényegéhez tartozik az is, hogy a nagyüzemi munkásságnak politikai céljai vannak. Ez alapvetően abban fejeződik ki, hogy az egyén érvényesülésén keresztül a közösség sorsa is javuljon. Másképpen – fordítva – nem lehetséges. Elfogadják, sőt megkövetelik, hogy az egyéni és közösségi érdekeket mások rovására ne lehessen kielégíteni. Ezért határozottan elítélnék minden ügyeskedést, korrupciót, összefonódást.

Egy olyan pártból, amelyik nevében hordozza azt, hogy „MUNKÁSPÁRT”, a Dunai Vasmű, de általában is a nagyüzemi dolgozók, joggal várják el a munkásság osztályérdekeinek képviselését, azt, hogy a dolgozók e népes rétege a politikai intézményrendszer megújításában súlyának megfelelő szerepet kapjon.

Minden társadalmi-gazdasági folyamat a térben megy végbe, az ágazati fejlesztéseknek, a politikai döntéseknek mindig vannak térbeli konzekvenciái. Valamennyien egy-egy településben élünk, s a hazaszeretet első csírái a szülőföld ezen kis darabjához kötnek. Különösen politikai reformok idején pedig a települések egészével, politikai közegként való megjelenésével kell számolni. Tudnunk kell, hogy a gazdasági, intézményi, szervezeti reformokat milyen társadalmi közeg fogadja be, különben a kitűzött célok csak papíron maradnak.

Természetesen tudom, hogy a helyes terület- és településfejlesztés megvalósítása nem a párt feladata, de saját politikájában kötelessége a példamutatás. E mostani állásfoglalásban sem tekinthetjük tehát a területi problémákat a sok közül egy „kipipálandó” kérdésnek, ahelyett, hogy az egész társadalom- és gazdaságpolitikában, a kölcsönhatásokra figyelemmel kezelnénk azt. Semmiképp sem intézhető el tehát felelősségünk az alábbi, e problémakörnek szentelt, mindössze két mondattal: „Arányos területfejlesztésre van szükség, aminek keretében növelni kell a kisebb települések népességmegtartó képességét. A felülvizsgált és a jelenlegi helyzetnek megfelelően módosított országos és megyei programok alapján folytatódjék az elmaradott térségek gazdasági alapjainak erősítése.”

A kitűzött feladat mindenképpen üdvözlendő, csak a garanciák hiányában könnyen elveszti fényét. Egyszerű arányossággal nem oldhatjuk fel a régiók, megyék és az egyes települések között régóta feszülő aránytalanságokat. Bizonyíthatnánk ezt Békés megye példájával, ahol immáron a negyedik évtizede egyre kevesebben és kevesebben élnek, s ahol a 17 hátrányos helyzetű településnek öt évre juttatott 1 milliárd forintból nem telik csodákra.

De folytathatnám a sort a már szállóigévé vált népességmegtartó képességgel. Ehhez először is olyan összetételű lakosság szükséges, ahol még biztosítottak az egyszerű népességreprodukció feltételei. Nem szorul magyarázatra, mik a reményei e tekintetben az előregedett népességű falvaknak. Elengedhetetlen továbbá a gazdasági megtartóképesség, s olyan időszakban, amikor – hiszem, hogy helyesen – a hatékonyságot tűztük zászlónkra, nem sok esélye marad a máshonnan levett technológiával, ráfizetéssel dolgozó kisüzemeknek. Szükség van legalább egy minimális infrastruktúra kiépítésére. Csakhogy megfelelő munkalehetőségek, idős lakosság mellett, kérdés, hogyan teremthető meg az elvárt „önerőre való támaszkodás”.

Számos olyan aprófalú létezik, ahol már nincs esély a demográfiai erózió megállítására. Akkor pedig ne keltsünk hamis illúziókat az ilyen települések lakóiiban, s ne írjuk le ilyen formában a fent idézett mondatokat.

Ki kellene jelölnünk a legfontosabb, reálisan véghezvihető feladatokat, pontosan meghatározva, hogy mit minek az árán tudunk megvalósítani. És ha az egyik oldalon ecseteltük a választott út előnyeit, akkor a másik oldalon fogalmazzuk meg a „visszavonulási stratégiát”. Az érdekek ütköztetése akkor tisztességes, ha a kisebbségben maradókkal nem hitetjük el, hogy ami a többség számára orvos-ság, az az ő sajátos gondjaikra is az. Legyünk őszinték, és ne fedjük fel a fenti és az ahhoz hasonló ellentmondásokat, amelyekről tudjuk, hogy hosszabb távon sem oldhatók fel. Így módon csak növelhetnénk a párt politikája iránti bizalmat.

És itt térnék rá a népességmegtartás negyedik tényezőjére, arra a bizonyos

„társadalmi megtartóképessegre”, aminek erősítéséhez a párt a legközvetlenebbül járulhat hozzá: a helyi érdekek felismerése, képviselése, az állásfoglalás-tervezetben is hangoztatott önállóság, öngazgatás pedig csupán felülről leosztott feladatként nem megy. Ehhez alulról szerveződő társadalom, a politikában mindenkinek egyenrangú félként való bevonása szükséges. Ha pedig a falu érdeke most itt is csak a városi szűrőn át közvetítődik, ha előfordulhat, hogy például az egyik, jellegzetesen aprófalvas megyénk is kihagyta a küldöttei közül az ilyen települések gondjait, a saját bőrükön érző embereket, akkor féltő, hogy a kistelepülések alapszervezetei örök végrehajtónak, számonkérteknek érzik csak magukat.

BODÓ MIKLÓS

az Országos Onkológiai Intézet osztályvezető főorvosa

Témám lakosságunk egészségi helyzete, az egészségügyi ellátás ebbeni szerepe. A szomorú statisztika mindenki előtt jól ismert. Itt is fel kell tennünk a kérdést: mi ennek az oka, és kik ezért a felelősek? Úgy gondolom, hogy a kialakult helyzet oka sokrétű, természetesen ebben az egészségügyi irányítás felelőssége sem mellőzhető. Tudnunk kell azt is, hogy az állapotromlás csak körülbelül 20-25 százalékban írható az egészségügy rovására, a többi társadalmi viszonyaink fejletlenségéből, kulturális, oktatási viszonyaink, társadalombiztosítási rendszerünk elmaradottságából, a munkaképes lakosság megélhetésért folytatott túlterheléséből adódik. Jelentős oka elriasztó, elgondolkodtató adatainknak az a tény is, hogy még mindig nem ismertük fel az egészségügyi ágazat munkaerő-visszapótló, azaz termelő jellegét, így még a szocialista országok között is a legkisebb költségvetési részarányal rendelkezünk, ami rendkívül alacsony, az egészségügyi ellátás szinten tartása sem valószínűsíthető meg belőle.

Hasznos és követendő kezdeményezésnek tartom a társadalmi egészségmegőrző programot, mert integrálja az eddigi tevékenységet, és további józan feladatokat tűz ki maga elé. Ugyanakkor nem hallgathatom el aggályaimat afelől, hogy mindezek megvalósítása igen költségigényes, tehát, ha változtatni akarunk, ehhez is további befektetés szükséges, aminek eredménye csak évek múltán jelentkezik.

Az egészségügyi ellátással az utóbbi időben lakosságunk elégedetlen, ennek okai magában az egészségügyben kialakult körülmények, de az a tény is, hogy a korábban meghirdetett ingyenes ellátás nagyon ellentmondásos formában érvényesül. Így ma már nemcsak a lakosság, hanem a visszaszervezések miatt az egészségügyben dolgozók is elégedetlenek. Egyetlen megoldásként a társadalombiztosítás radikális reformját látom, mert megérett az idő a társadalombiztosítás és az egészségügy kapcsolatainak újrendezésére. Ez nem jelentene visszavonulást, ami a jogosultságokat illeti, ugyanakkor az intézmények finanszírozása a biztosítón keresztül és nem a költségvetésen keresztül történne. Ennek eredménye kettős lehet: egyrészt a más típusú gondolkodás gazdálkodási többletet eredményezhet, ami helyben felhasználható; másrészt az érdekeltségen alapuló, egészségügyön belüli gazdálkodási mechanizmus a szolgáltatás színvonalát javíthatja, így a két ágazat, a társadalombiztosítás és az egészségügy a mainál jobb, hatékonyabb működést eredményezhet.

Gondjaink egy részét a fejlődés hozta új körülmények hatása okozza, más része a felhalmozódott és nem megoldott egészségügyi, szociális, gazdasági, kulturális, infrastrukturális és környezeti tényezők következtében ma népünk egészségi állapota nem alakul kielégítően. Az 1000 lakosra jutó általános halálozás, a születéskor várható átlagos élettartam, a társadalmi beilleszkedési zavarok előfordulási gyakorisága terén (mint például az öngyilkosság, az alkoholizmus, a lelki egészség zavarai) adatainkat tekintve Európában a sereghajtók között kullogunk. A helyzet romlása, ha változást nem tudunk elérni, 2000 után olyan kritikus méreteket ölthet, hogy demográfiai és gazdasági kihatásai elsőrendű társadalmi-gazdasági gondná nőhetnek és válságos helyzetet teremthetnek. Ezt kötelességünk egyértelműen és világosan jelezni.

Jeleznünk kell azonban azt az egyre jobban mélyülő tudományos és társadalmi felismerést is, hogy a körülmények nem végzetszerűek, hogy ebből a helyzetből van kiút. A nemzetközi és hazai tudományos tapasztalatok egyaránt azt mutatják, hogy ez a kiút a társadalmi méretű összefogásban és tudatos cselekvésben, az egészségpolitika megújításában és a különböző társadalmi szektorok együttes, közös, az összefogáson alapuló cselekvésben jelölhető meg.

Mi ebben a párt és a politika feladata? Mindenekelőtt annak egyértelmű elfogadása és elfogadtatása, hogy a lakosság egészségi állapotának javítása, a munkakörhöz hatékony újjátermelése elsőrendű fontosságú társadalompolitikai kérdés, hogy nem fogadható el számunkra az a szemlélet, kimondva vagy kimondatlanul, hogy először jön a kibontakozás programja, a szorító gazdasági gondok megoldása, és majd utána valamikor, amikor reális lesz, akkor kerülhet sor az egészségvédelem, a népegészségügy gondjainak megoldására. Tudatában kell lenni, hogy népünk egészségi állapotának javítása nélkül nem lehet sikeres a gazdasági élet terén sem a megújulás. Mint ahogy nem remélhetjük az egészségi állapot javítása terén az előrelépést a gazdasági és társadalmi problémák megoldása nélkül, az életszínvonal gondjainak oldása nélkül. Népegészségügyi nehézségeink oldása feltételezi, hogy egyes társadalmi rétegek napi megélhetési gondjai csökkentésétől kezdve a társadalmi izoláció oldásán, a társadalmi támogatás rendszerének javításán keresztül, a társadalmi biztonságon át a jövőbe vetett hitig, a társadalmi méretű stressztényezők megoldásában előrelépünk. Ez pedig összetett társadalompolitikai kérdés és ebből a tényből fakad valamennyi szektor felelőssége a népegészségügy alakulásáért, az ipartól az oktatásig, a kereskedelemtől a hírközlésig egyaránt.

A siker további záloga a megújulás az egészségpolitika területén is. Meggyőződésem, hogy mind az egészségmegőrzési program sikere, mind a hatékonyabb küzdelem a krónikus betegségek visszaszorításáért alapvetően függ az önellátás, önszolgálat és laikus segítség fontosságának felismerésétől, jogosultságának elismerésétől. Az önszolgálat – alapfokú egészség-magatartási forma, az egészséggel kapcsolatos döntések tömegét magában foglaló gyakorlat (amely a mindennapi életben az étkezéstől az életmód ezer elemén át az orvoshoz fordulás és együttműködés kérdéseinek tömegét érinti). Ezekben, ha akarjuk, ha nem a döntést a laikus, az állampolgár hozza, akinek szándéka és igénye, hogy együttműködő partnerként kezeljük.

IV. Gazdasági-műszaki fejlődés

STEINER ARNOLD

Az állásfoglalásban nagy hangsúlyt kapott a tulajdonformák bővítése, a magántőke bevonása a termelészférába. Egyetérttek a tervezettel, hogy ma és a szocialista építés hosszú idején szükség van a magántőke és külföldi működő tőke bevonására gazdaságunkba. A társasági törvénynek az állásfoglalásban rögzített tömör lényegét, elveit helyesnek tartom, elfogadásra javaslom.

Kerületünk állami és szövetkezeti termelőegységeiben – amelyek az elmúlt éven sikeresen gazdálkodtak, többen kiváló eredménnyel – a kommunisták, de a pártontkívlíek is felvetik: úgy tűnik, mintha a kormányzat a magántulajdon bővítését tartaná „üdvözlő” útnak, a megoldás, az előrelépés kulcsának. Kevésnek, időnként csak jelszónak hangzik az állami, szövetkezeti tulajdonra vonatkozó, állásfoglalásban rögzített kijelentés: „fontos feladatnak tartjuk hatékonyabbá tételét”. Az aggodalmakat ma már a gyakorlat is alátámasztja.

Nagyobb állami vállalatok, amelyek dinamikusan növelik ez évben is a termelésüket, értékesítésüket – és ebben jelentős a tőkés export emelkedése – megközelítőleg sem tudják a többletteljesítményt úgy honorálni a dolgozóknak, mint például a kasszövetkezetek.

Meggyőződésem, hogy az állami, szövetkezeti tulajdon eredményessége a döntő, az alapvető fontosságú. Javaslom, hogy ennek megfelelő súllyal foglalkozzon ezzel a politika, a párt. *Javaslom, hogy a pártértekezlet hozzon olyan döntést, hogy ezen a téren rövid időn belül lépéseket kell tenni a hatékonyságot akadályozó adminisztratív korlátok megszüntetésére.* Ugyanis a jelenlegi bérszabályozási, felújítási, beruházási stb. szabályok közel sem biztosítanak azonos feltételeket, esélyeket a különböző tulajdonformáknak. Állami vállalatok zsákba kötvé futnak versenyt az „Adidas cipős” versenyzőkkel.

Az állásfoglalásban ismét hangsúlyosan szólni kell arról, hogy a jövő érdekében szelektív fejlesztési és visszaforgatási politikát kell végezni. Nem elég az általános restrikció! Ezzel nincs kibontakozás! Az életszínvonal csökkenése sajnos már hosszú idő óta tart társadalmunkban, és 1988-ban ez fokozódott. Úgy látom azonban, ez csak minimális pozitív hatást gyakorolt eddig a gazdaságra, ugyanakkor annál nagyobb és kedvezőtlen a hatása a lakosság hangulatára. (A feldolgozó ipar helyzete nem javult, a lakossági hangulat kritikus.)

Ugyanezen időszak alatt, minden párthatározat ellenére, nagyon kevés történt vállalati támogatások leépítésében. Itt a végrehajtás lassú.

Meggyőződésem, hogy nem az életszínvonal további jelentős csökkentésével, a személyi jövedelmek teljesítményt visszafogóan magas adóztatásával, hanem az indokolatlan támogatások radikális leépítésével kellene elsősorban azokat a milliárdokat előteremteni, amelyek a kibontakozást, a szelektív élénkítést, a fejlesztést megalapozzák. Ez, bár több termelőegység tisztességes dolgozóját érzékenyen érinti, a lakosság, a dolgozók széles rétegeiben biztos támogatásra talál. *A vállalatok támogatását radikálisan csökkenteni kell, és a jó gazdasági egységek mozgásterét jelentősen javítani szükséges!* Kevesebb tevékenységet kell célirányosabban támogatni! A keletkező gazdasági-politikai feszültségeket pedig vállalni kell, és ki kell alakítani a további megelőzési feloldási-kezelési módokat.

SZABÓ TAMÁSNÉ

az Országos Kereskedelmi és Hitelbank kiskunhalasi fiókjának vezetője

A változás iránti igényt elemi erejűnek érzem, a felülről vezérelt reformokat hétköznapi hatásaikban kevésnek tartom.

Gazdaságunk sem egészséges, gyógykezelésében az alkalmazott felemás beavatkozások között kínlódik. Jó, hogy egyre inkább a piaci törvények önszabályozó szerepére akarunk támaszkodni. De van-e, lesz-e valódi piac, elég korlátot lebontottunk-e körülötte? Az a véleményem, hogy a meglevő korlátokat igen következetesen bontogassuk tovább, mert minden késlekedés újabb és mélyebb ellentmondásokat szül.

Teremtsük meg az érdekeltségi lánc szerves egységét, mert *az érdekeltségtől sarkallt erőfeszítés hatása semmi mással nem helyettesíthető*. Ne csak mondjuk, tegyük is meg, hogy a nagyobb teljesítmény a vállalatnál, a dolgozónál egyaránt nagyobb helyben maradó hasznot eredményezzen. S ha ehhez ma az kell, hogy a költségvetés fogja vissza fogyasztását, akkor ezt meg kell tennie a jövőnk érdekében.

A hatékonyság javítása, régen köztudott, senki által nem vitatott cél. Miért van mégis hosszú idő óta vonakodás a legkézenfekvőbb eszköz, az érdekeltség felhasználása tekintetében? Az adóreformot példás gyorsasággal bevezettük, mert a pillanatnyi szükség alapvető kényszere rávitt bennünket. De nemcsak az szabályoz, amit az emberektől, gazdaságtól elvonunk, hanem ami ott marad. A bérreformot fontolgatjuk, mert kiszámíthatatlan hatásaitól félünk. Senkinek nem lenne jó egy inflációt gerjesztő ár-bér spirál. De a jelenlegi bér elosztásában nem férne el jobb ösztönzés? És ki tudja kiszámolni az elmaradt hasznot, mely a ki nem használt teljesítőképességből, a munkaerőkölcs folyamatos romlásából származik. A meg nem hozott döntésekért ki a felelős?

Az ipari, a mezőgazdasági munkás, de a gyakran tétlenségre kényszerített értelmiségi is a főmunkaidőben akar *hajtani és keresni*. S ha a teljesítménye a konkrét – és nem a támogatásokkal és elvonásokkal deformált „kvázi” – piacon megméretik, azt megtanulja elfogadni. Ha nem azt tapasztalja, hogy körülötte a könnyű pénzkereset is lehetséges, és valódi erőfeszítéseit a környezete nem tekinti már élıhetlenségnek, akkor a hajtóerő beindulhat. Egyidejűleg szükséges elzárni a meg nem szolgált jövedelemforrások csatornáit, hogy értékrendszerünk a feje tetejéről a talpára álljon.

Megyénkben sok az olyan üzem – ipari, mezőgazdasági vagy kereskedelmi egység –, amelyik a monopolhelyzetből eredő káros hatásokat szenved, gyáregység, amelyik sem mérni, sem élvezni nem tudja teljesítményét. *A döntések a feje felett születnek*, s ha baj van, magára marad. Mezőgazdasági termelőszövetkezetek, amelyek a felvásárlási láncban monopolhelyzetben levő partnerük kényekedvére kiszolgáltatottak. Szemszögukből nézve a *decentralizálás* legalább olyan jótékony hatású lenne, mint a remélhetőleg tovább gazdagodó új vállalkozási formák.

A pénzpiac még csak részlegesen működik, sok áttételen keresztül. A fejlesztésekhez nem úgy kapható kölcsön, hogy melyek a jól, a legjobban jövedelmezők, hanem úgy, hogy melyik programba férnek bele. Biztos, hogy minden szelektált, igazán jó célt programba kell zsúfolni?

A termelés-forgalmazás magunk csinálta hitelválsága szintén erőteljesen jelzi, hogy a pénzpiac sem az igazi, de a tomboló keretgazdálkodás már nem alkalmas

a reálfolyamatok követésére. Kinek jó rövid és hosszú távon, hogy ma nincs bank, amelyik a bácskai gabona felvásárlását finanszírozni tudná? A gazdaság viszonylag új szereplői, a kereskedelmi bankok félkarú óriások. Persze attól függ, mihez viszonyítok. Ha egy-egy mamutcég várható veszteségéből adódó tőkevesztést veszem, még nem is elég nagyok. Ha a mozgékonytságot, vállalkozást tekintem, túlcentralizáltak.

Nemcsak a politikai életben, hanem a gazdaság minden területén *a helyben való problémafelismerésben, a helyben való döntésben, a cselekvésben hiszek*. S ehhez nem tudok jobb támasztékot, mint a *több, a jobb, a valódibb demokráciát*. Ezt nem kérni és kapni lehet, hanem olyan politikai légkört kell teremteni hozzá, amelyben kiharcolható. Hogy abban *dönthessünk*, amihez értünk, hogy azok válasszuk meg az utat, akik menni akarunk rajta. Kívánom, hogy a megoldások közül az országos pártértekezlet *a radikálisabb lépéseket válassza*. Kívánom, hogy a tegnap még lehetetlennek látszót haladéktalanul teljesítsük, és a csodára se sokáig várassunk. Engem két fiam vár haza, akik nem egy-két évre, de legalább egy emberöltőre kérik számon tőlem *a perspektívát*.

BÁLINT MIHÁLY

Népünk jelentős része ma nehezebb körülmények között él. Nehéz, és nem is lehet elfogadható magyarázatot adni erre azoknak, akik a reájuk bízott feladatokat példamutatóan végezték egész eddigi életük során. Társadalmunk tagjainak többsége ilyen emberekből áll. Jogos a kérdésük, amikor arra kérnek választ, hogy ennek ellenére hogy jutott ilyen helyzetbe az ország.

A jelenlegi nehéz gazdasági helyzetből akkor találjuk meg a kivezető utat, ha reális, megalapozott gazdaságpolitikai döntéseket hozunk; ha a párt és a kormány következetes lesz a végrehajtásban, s a reformfolyamatnak lendületet biztosítunk, és ez áthatja társadalmunk egészét; ha az állásfoglalásban megfogalmazottak szerint korszerűsítjük a pártirányítást, megszüntetjük az operatív beavatkozást; ha biztosítjuk az állami tulajdonú vállalatok hatékony működtetését, mely ma még messze elmarad a kisvállalkozásokéhoz viszonyítva; ha a szükséges szervezetváltás személyi és tárgyi feltételeit biztosítjuk; ha a lehető legrövidebb időn belül felszámoljuk a bevezetett adóreform teljesítmény-visszafogó hatását; ha a sokat emlegetett főmunkaidő becsületének visszaállítása nemcsak óhaj marad, de végre megteremtjük feltételeit is.

Gazdaságpolitikánk néhány sarkalatos pontját a teljesség igénye nélkül azért vetettem fel, mert ezek mindegyike igényli pártunk egész tagságának cselekvő támogatását és részvételét, de mindez nem elég. Szükségünk van az egész társadalom közreműködésére, az együttműködés új alapokra helyezésére.

DOBOZY ZSOLT

a Lenin Kohászati Művek pártbizottságának titkára

Az elkerülhetetlen gazdasági szerkezetátalakítás és korszerűsítés politikai tapasztalatairól, feladatairól kívánok szólni.

A kohászati ágazat és ezen belül vállalatunk, a Lenin Kohászati Művek a nyolcvanas években kritikus időszakot él át. Termelési és termékszerkezet-kon-

zerválódásával együtt járó gondok, problémák élesebben jelentkeztek nálunk, mint másutt. Kezdetben a változtatásra irányuló gazdasági kényszert és a feszebb feltételek hatását enyhébb lefolyásúnak véltük, és a szakma dolgozói úgy gondolták, hogy mindez csak múló „rosszullét”. Sokáig azt hittük, hogy egy szocialista nagyüzem nem kerülhet tartósan válsághelyzetbe. Az utóbbi néhány év azonban meghozta számunkra a keserves, de elkerülhetetlen „kijózanodást”. Példánk azt bizonyítja, hogy a gazdasági szerkezetátalakítás biztosító feladatokra, ezek megvalósítására, az ebből eredő problémák kezelésére nem rendelkezünk hazánkban megfelelő gyakorlattal és működőképes szocialista eszközrendszerrel.

Mi, diósgyőri kohászok ma már látjuk, hogy ez a váltás elkerülhetetlen. Tudjuk, hogy nem elegendő csak a szerkezetátalakítás szükségességének felismerése, azt racionálisan, következetesen meg kell valósítani.

Jobb napokat is megéltünk már! A busás költségvetési exportnyereségért és az eredményes munkáért a hatvanas-hetvenes évtizedben magas elismerésekben részesültünk. Rang volt kohásznak lenni.

A megváltozott külső körülmények és nehézkes hazai reakcióink alapján érezzük úgy, hogy ma a helyzetet leegyszerűsíthető kinyilatkozások igaztalanul bántják azokat a munkásokat, az úgynevezett „bakancsos” mérnököket, akik jelenleg többet, fegyelmezettebben és nehezebb feltételek között dolgoznak, mint bármikor korábban. A sommás általánosítások, a vég nélküli viták elterelik a figyelmet a lényegről, a megújulásért folyó küzdelem konkrét feladatainak kimunkálásáról és végrehajtásáról. Emellett növelik a vállalatvezetés bizonytalanságát, csökkentik a vezetők és dolgozók közötti bizalmat.

Arra, hogy ezt másként is lehet csinálni, a Tervgazdasági Bizottság közelmúltban hozott döntése jó példát adott, mely a kohászati szerkezetátalakítás meggyorsításának feltételeit és a változást kikényszerítő közgazdasági körülményeket hivatott biztosítani. Ezzel a döntéssel most egy olyan – általunk nagyon várt – kormányzati állásfoglalást kaptunk, amely az újrafogalmazott fő vállalati céljainkat is megerősítette. Többek között azt, hogy a megváltozott körülményekhez gyorsabban igazodjunk, mielőbb valósítsuk meg a nyereséges gazdálkodást, és belátható időn belül olyan korszerűen vezetett, a tulajdonlás új formáit is alkalmazó, hatékonyan működő vállalatot alakítsunk ki, amelyet folyamatos megújodóképessége mindenkor alkalmassá tesz a változó feltételekhez való gyors és rugalmas alkalmazkodásra.

Új autonóm munkaszervezetek kezdték meg működésüket. Mindez csak a kezdet. Még igen sok a tennivaló. Számolunk azzal is, hogy szembe találjuk magunkat újabb problémákkal és a magatartásban, szemléletekben visszahúzó hatások, konzervativizmus is jelentkezhet. Az elhatározott váltást és megújulást azonban nem odázhajtuk tovább.

A vállalati stabilizációt megteremtő programok végrehajtásáért munkatársaink közül több ezren anyagi áldozatot, szakmai átképzést, továbbképzést vállalnak. A vállalati gmk szinte teljes megszüntetésével közel 3000 dolgozónk jövedelme 30–50 százalékkal csökkent. A már megkezdett szerkezetátalakítás következtében az idei év végére 2000 fővel leszünk kevesebben, mint az előző év kezdetén. Látható e példák kapcsán, hogy embert próbáló dolgok mennek végbe nálunk!

A diósgyőri kohászok többsége mégis bízik a kibontakozásban, politikailag társadalmi rendszerünk iránt elkötelezett. Ezt a magatartást a politikai vezetésnek jól kell kamatoztatnia, nem szabad ezzel visszaélnie. Ügyelni kell arra, hogy az a kollektíva önérzetében, önbecsülésében ne sérüljön tovább, fejlődést célzó törek-

vései, jelzései pedig az eddigieknél jobban meghallgatásra, támogatásra találjanak. Mindezek felelős politikai feladatot jelentenek a párt számára.

Mi, diósgyőri kohászok tisztában vagyunk helyzetünkkel, van konkrét programunk, kormánydöntéssel megerősített tervünk.

Vállalatunk 3100 fős párttagsága, pártbizottságunk átérzi mindezekben nagy felelősségét, felvállalja a szerkezetátalakítás feladatait. Ehhez a politikai-mozgalmi munka eszköztárát úgy igyekszünk átformálni, hogy az mindenkor biztosítsa céljaink következetes megvalósítását, képes legyen a hangulati, morális folyamatok kézben tartására, a fejlődést elősegítő légkör kialakítására.

A pártértekezlet előkészítésének időszakában vállalatunk pártszervezeteinél is az egyik leghangsúlyozottabb kérdésként jelent meg a párt vezető szerepe erősítésének igénye. A párt vezető szerepének – országos és helyi – érvényesülését sok jogos bírálat és esetenként támadás is érte az utóbbi években. Ezért azt várják a jelen tanácskozástól párttagjaink: „Most a párt mutassa meg erejét, álljon az átalakítás élére, hogy követhessék.” Más megfogalmazásban: „A többségében ügyintéző pártból a politikai folyamatokra időben reagáló párttá kell válni.”

Hisszük, hogy a párton belüli megújulásnak akkor lesz kézzelfogható eredménye, ha ez pártunk minden szintjén bekövetkezik. Határozottabb és forradalmibb magatartást kérünk ebben pártunk vezető testületeitől.

Ma több évtizede kialakult munkarend és munkamódszer jellemzi és szabályozza az üzemekben a belső szervezeti tevékenységünket. A működő gyakorlatunk számos politikai, mozgalmi eredmény forrása ma is. Viszont tapasztaljuk azt is, hogy ez a nagyfokú politikai centralizáltság és koncentráltág a megújulásban már kevésbé tud innovatív lenni.

E koncentráció merevsége, bizonyos konzervativizmusa a szervezeti élet dinamikusabb alkalmazkodását, a szükségessé váló váltást napjainkban érezhetően fékezi.

Legfontosabb teendőnk, hogy szakítsunk a merev, rögződött formákkal és gyakorlattal, amely még ma a mozgalmi munkánkat jellemzi.

Párttagságunk határozott igénye: többet kell vitatkoznunk nyílt eszmecseréken, kerülnünk kell az általános és szövevényes megfogalmazásokat. El kell jutnunk a demokratikus döntéshozás és -végrehajtás ellenőrzésének mind teljesebb megvalósításához. A döntésekről a közvéleményt őszintén, gyorsan tájékoztatnunk kell.

Támogatjuk az állásfoglalás-tervezetet abban, hogy elsődlegesen szükség van a pártdemokrácia erősítésére. Valljuk a nyilvánosság előtti politizálás megvalósítását.

A vezető szerep erősítése pártbizottságunk szerint megkívánja a párt káderkiválasztási gyakorlatának korszerűsítését is. A sokak által igényelt felső szintű személycserék mellett szükség van alsó szinteken is – legfőképpen a pártalapszervezeteknél – a személyi feltételek körütekintőbb, érdemibb biztosítására.

Úgy látjuk, ezeken a szinteken ma több helyen nélkülözzük azokat a politikai vezetőket, akik mindenkor képesek agitálni, érvelni, meggyőzni. Itt kívánom elmondani, hogy *nem értünk egyet* az állásfoglalás azon javaslatával, hogy a munkájuk alapján alkalmas pártvezetők helyi szinten csak „legfeljebb egy ízben választhatók újra”. Ezekre a szintekre a jövőben demokratikusabb, közvetlen választás bevezetését javasoljuk. Ez így kerüljön be az új szervezeti szabályzatba.

Úgy ítéljük meg, hogy a pártértekezlet elé terjesztett dokumentum a vitára kiadottal ellentétben kellő politikai körütekintéssel, határozottsággal mutatja be tár-

sadalmunk jelenlegi helyzetét, a párt vezető szerepe és a politikai intézményrendszer fejlesztésének legfontosabb kérdéseit, valamint a XIV. kongresszusig a társadalomépítés eredménye továbbvitelének lehetséges útját.

E gondolatokkal kiegészítve az állásfoglalás-tervezetet elfogadásra javaslom.

KOVÁCS GÉZA

a Szabolcsbákai Mgtsz elnöke

Mindenképpen sajátos és helyi eszközökkel nem kezelhető gondtömeg a foglalkoztatás. Tudjuk, hogy a teljes foglalkoztatástól eljutottunk az átmeneti foglalkoztatási problémák meglétéig. A veszteséges tevékenység felszámolását célzó központi bizottsági határozatok, kormánydöntések jogosultságát nem vonom kétségbe, sőt nagy jelentőségűnek, már régen indokoltnak tartom. Tudom, hogy az ezzel óhatatlanul együtt járó elhelyezkedési gondok kezelésére is számos intézkedés történt és várható. Mégis szóvá teszem, hogy ezek nem oldják meg az ország legnagyobb gondját, a szervezetsváltást, és nem oldják meg a halmozottan hátrányos helyzetű területek foglalkoztatási problémáit sem, hiszen ahol a munkához jutás feltételei sem teremthetők meg, nem beszélhetünk a szervezetsváltásról.

Szabolcs-Szatmár megyében a korábbi negatív tendenciák mára elviselhetetlen mértékben felfokozódtak. A megye lakossága mind türelmetlenebbül ítéli meg és kéri számon a megyei vezetésnek a kormányzati szervekkel együtt megtett – és mindeddig vajmi kevés eredményt hozó – intézkedéseit. Egyre határozottabban fogalmazódik meg az igény, hogy az emberek életét alapvetően befolyásoló foglalkoztatási gondok megoldására hosszabb és garantált gazdaságfejlesztési stratégiát kell kidolgozni. Ilyen lehet például, hogy az ország leginkább lemaradt határ menti térségeiben végbemenő gazdasági fejlesztések kedvezményben részesüljenek. Ezek egyáltalán nem csökkentik a költségvetési bevételeket, sőt kevesebb pénzt kell fordítania az államnak a foglalkoztatás hatványozottan jelentkező problémái megoldására. Én a normativitás elkötelezett híve vagyok. Ezzel együtt vallom, hogy a sajátos módon jelentkező gondok kezelésére a központi irányításnak külön sajátos és mobilizálható eszközökkel kell rendelkeznie.

Nem véletlenül szólok nagy súllyal az érdekekről. Az érdekeltség kiteljesítése létkérdésünk. Mindennél fontosabb egy olyan érdekeltségi forma megszületése, amely az eszközök üzemeltetésétől a jelenleginél jóval hatékonyabb, a tulajdonosra jellemző teljesítményt képes kiváltani. Nem tartom ezt illúzióknak az állami tulajdon esetében sem, hiszen nem csupán a mezőgazdaságban és a szövetkezeti forma esetében, hanem az állami tulajdont üzemeltetőknél is alkalmazható, ahogy azt számos példa mutatja. A gépek, berendezések minél kisebb kollektívák kezébe, akár névleges tulajdonába kerüljenek, s annak hasznát is ők lássák. A termelő kollektíva érdekelt a hatékony üzemeltetésben, a közös vagyon gyarapításában, hiszen a nyereség ennek arányában kerül szétosztásra.

A gazdaság mai irányítási módszere megöli a kezdeményezést, a gondolkodást, az érdekeltséget, a felelősséget. A vesztesek nélküli csaták illúziója – különösen a gazdálkodásban – langyossá tesz mindent, hiszen a gondatlanok, a vétkesek, a pazarlók, a közömbösök nem ves�íthetnek, miközben az állam, a társadalom – végső soron a politika – vesztesége óriási.

Eppen ideje minden vállalkozó szervezet és személy tudomására hozni, hogy mind a régi, mind az új gazdálkodási forma nem csupán a jót, a meggazdagodást

hozhatja nekik. Érezzék, tudják azt is, hogy a helytelen döntés és a rossz munka súlyos következményekkel járhat. Ezért a társadalmi igazságosság és az értéktörvény érvényesülése mellett szükség van a társadalmi elvárásokat nem teljesítők bukására is. Nem becsülöm le a tegnapot és annak számos eredményét, de tudomásul kell venni, hogy sok minden, ami az extenzív időszakban jó, illetve elfogadható volt, ma már visszahúz, gúzsba köt. Teljesen természetes az igény, hogy a reform a társadalom egész területén, a pártirányításban is érvényesüljön. Ki kell dolgozni egy olyan koncepciót, amelyben megtalálják helyüket az ágazatok, s ehhez szervesen kapcsolódhatnak a gazdasági egységek. Központi koncepció nélkül elképzelhetetlennek tartom a jó gazdaságot. A gazdálkodóknak folyamatosan érezniük kell, hogy van-e rájuk szüksége a társadalomnak vagy nincs. A veszteséggel tevékenykedő üzemek dolgozói se azt érezzék, hogy őket csak megtűrik. Arra kell törekedni, hogy ők is találják meg a helyüket a gazdasági szférában, ezt pedig a piacmechanizmusnak és a gazdaság törvényszerűségeinek kell biztosítani.

A pártirányítás fejlesztésétől azt várom, hogy az ne emeljen újabb falakat. A régebben felépített korlátokat is le kell bontani, s elfogadni például azt, hogy nemcsak az állami tulajdon szocialista; hogy nemcsak az a hatékony, ami nagy; hogy nemcsak az a jól szervezett, amelyik már monopóliummá emelkedett; hogy a gyanakvást hársítuk el azon kétkedőktől, akik ellenzik a külföldi vagy magántőke termelésbe vonását; hogy engedjünk teret a valódi vállalkozói közösségeknek, aminek természetes velejárója a jövedelemkülönbségek megléte is.

Csak a jobb munkát bénító intézményesített, továbbá tudati korlátok bontásával, új tilalomfák nélkül tudom elképzelni az ország helyzetének javítását.

GYÖRGY ELEMÉR

a Mineralimpex Külkereskedelmi Vállalat főosztályvezetője

Szocializmusképünk és az elmúlt évtizedek fejlődése egyre újabb és magasabb szintű igényeket szült, áruban, szolgáltatásban, minőségben és választékban egyaránt. Ezeknek az igényeknek a termelés egyre kevésbé volt képes – és nem képes még ma sem – megfelelni. Az igények, a kereslet és a kínálat közt akkora szakadék jött létre, amely már társadalmi méretekben is feszültségeket, elégedetlenséget okoz. külgazdasági kapcsolatainkban pedig egyensúlyhiányhoz, eladósodásunkhoz vezetett.

Ezt a kereskedelemben dolgozók nap mint nap (a saját bőrünkön is) érezzük, hisz törvényszerűen a piacon jelennek meg, keresnek – keresnének – feloldást ezek az ellentmondások. Feloldásukhoz azonban hiányoznak a feltételek, amelyek lehetővé tennék, hogy a vásárlók igényeinek kielégítése érdekében a termelést érdemben befolyásoljuk, a valódi árutermelés kibontakozását, versenyképességének javítását hatékonyan segíthessük.

Szocialista árutermelésünk negyven évére visszatekintve azt látjuk, hogy a marxi értelemben szerves egységet képező érték/árutermelő folyamatot feldaraboltuk. a piaci szereplőket, a termelőt, a kereskedőt és a vevőt egymástól mesterségesen elkülönítettük.

A piacot relációnként is tovább bontottuk, a kereskedelmet bel- és külkereskedelemre tagoltuk. A termelőket a támogatások és elvonások gyakran változó, áttekinthetetlen rendszerével szakítottuk el a tényleges piaci folyamatoktól, fosztot-

tuk meg a világgazdasági korszakváltásnak megfelelő, megalapozott, önálló fejlesztési és értékesítési stratégia lehetőségétől és egyben kényszerétől is.

Gazdaságpolitikánk egyoldalúan a termelésre, ezen belül is főleg a nagyiparra és a mennyiségre koncentrált, a kereskedelem szerepét pedig az így előállított javak elosztására korlátozta. Ennek következménye, hogy ma egyszerre van túlkínálat és hiány; gyártmánystruktúránk elavult, jelentős azon áruk hányada, amelyeket nem vagy nemzetközi mércével mérve csak gazdaságtalanul lehet értékesíteni, ugyanakkor korszerű, jó minőségű termékekből óriási a hiány.

A legfejlettebb gazdasággal, a legnagyobb árubőséggel rendelkező országok módszereit és tapasztalatait elemezve látjuk, hogy ezekben az értékesítés az egyszerű közvetítés és elosztás helyett integrálja az igényeket és a lehetőségeket, szervesen beépül a termelésbe. (Gondoljunk csak a távol-keleti kereskedőházakra, amelyek a gazdasági fejlődés motorjai és kulcsszerepük van a japán csoda működésében. Fontos szerepet töltenek be a tőke, a társadalmi vagyon átcsoportosításában, a világgazdasági folyamatok tudatos, tervszerű és mégis gyors követhetőségében.)

Javasolom, hogy az állásfoglalás-tervezetet a következőkkel egészítsük ki: „Át kell értékelni a kereskedelemnek az árutermelésben betöltött szerepéről alkotott felfogásunkat; lehetővé kell tenni a társadalmi tőke és a külföldi tőke bevonását az értékesítésbe, erősítve annak értékteremtő, árutermeltető funkcióját.”

MIKICS LÁSZLÓ

a Beloiannisz Híradástechnikai Gyár Fejlesztési Intézetének igazgatója

A fejlett ipari országok a nyolcvanas évtized elején már tömegesen bevezették a számítógépes tervezést és termelésirányítást, a rugalmas gyártórendszereket, új anyagokat és technológiákat, az elektronika széles körű alkalmazását a termékek és folyamatok minden területén.

Mi a hatékonyságot a „dolgozz intenzívebben, hosszabb ideig, fegyelmezettebben, lójj kevesebbet” jelszavakkal próbáltuk növelni, ezzel változatlan fejlődési pályán haladva továbbra is konzerváltuk gazdaságunk elönytelen szervezeti és szerkezeti felépítését, a környezetünkben uralkodóvá vált minőségi szemlélet helyett a mennyiségi szemléletet. Az alapvetően jó szándékú, a gazdaság élénkítését, a teljesítmények fokozását szolgáló intézkedések sem érték el céljukat (például a vgm-k intézménye), mert: a többletteljesítmények ugyanabban az (elavult) struktúrában születtek; ellenőrizhetetlen, jelentős vásárlóerő-kiáramlást okoztak; több szempontból hátrányosan hatottak a főmunkaidőben elért teljesítményekre.

Az új formációk kockázatvállalási készsége nem jobb, megkockáztatom: rosszabb, mint az állami vállalatoké, mégis a szabályozók különbözősége következtében azonos teljesítményekhez többszörös személyi jövedelmek tartoznak. Ezek a lehetőségek hátrányosan hatnak az iparvállalatok szakember-ellátottságára, mert azok kötött bérszabályozásuk miatt versenyezni nem tudnak.

Amíg a fejlett ipari országokban az új technológiák és termékek létrehozása és működtetése egyre magasabb szintű „kritikus tömeget” igényel tőkében és szak tudásban egvaránt, és ennek egyenes következményeként mamutvállalatok fúziójára kerül sor, nálunk a meglevő szűkös források szétforgácsolásának vagyunk tanúi. Ez a sajátos magyar „népi kohó mozgalom” nélkülöz mindenféle szervezetséget, előrelátást, koncepciót.

Az 1970-es évtizedben ismert okok miatt nagy világgazdasági korszakváltást éltünk át: a hagyományos technológiákon alapuló anyag- és energiaigényes termelési struktúrák válsága és kiszorulása a legfejlettebb ipari országok gazdaságából, ennek ellenpólusaként a mikroelektronikán alapuló információs technikák dinamikus fejlődése és térnyerése a gazdaság, a társadalom valamennyi területén megfigyelhető. Emlékeztetőül: ebben az időszakban világgazdasági recesszió volt, és minden gazdaságban óriási terheket jelentett az esedékes struktúraváltás. Felismertük a veszélyt, azt, hogy mások térnyerése a mi térvésztesünkhez vezet, a szakemberek megfogalmazták a világgazdaság fejlődési tendenciái alapján a követendő utat (lásd Vámos Tibor: Hazánk és a műszaki haladás. Az MTA 1981. évi 141. közgyűlésén tartott előadása), mégsem történt semmi a „technológiai rés” csökkentése vagy legalább növekedésének megakadályozása érdekében. A folyamatos cserearányromlás miatt egyébként is megcsappant anyagi lehetőségeket olyan ipari kultúrák támogatására fordítottuk, amelyek már akkor is mély válságban voltak a fejlett országokban és fejlődésükre semmi esély nem volt. Jellemző, hogy a VI. ötéves tervben a teljes elektronikai ipar kevesebb támogatást kapott, mint egy-egy kohászati üzem, ugyanakkor képződő nyereségből (éppen azért, mert volt) jelentős rész központi elvonásra került.

Az információs technológiák hazai elterjedésének nem elhanyagolható gátja, hogy azok nagy része szállítási tilalom alá esik, a korszerű hadviselésben elfoglalt meghatározó szerepe miatt.

Az európai szocialista országok nagyjából hasonló nehézségekkel küzdenek ezen a területen, mint mi magunk, de 1980 óta több országban az elektronikai technológiák fejlesztése kiemelt kormányprogram, a miénknél nagyságrend(ek)kel nagyobb központi támogatásokkal. Ez akkor is igaz, ha a készüléképítésben, a felhasznált import alkatrészek és részegységek következtében, korszerűbb a termékkínálatunk a szocialista országok többségénél, de elmaradt technológiai és alkatrészfejlesztésünk a kilencvenes évtizedben a szocialista piaci térvészteshez vezethet. A korszerű technológiák szerepét nem abszolutizáljuk, de könnyen belátható, hogy ezek nélkül versenyképes termék ma már nem hozható létre. Az emberi szorgalom, lelkiismeretesség, pontosság nem versenyezhet a korszerű technológiák termelékenységével és minőségével.

Az információátvitel, a hírközlés fontosságáról többéves (évtizedes) szakmai vita után sikerült csak a vezetést meggyőzni. A késői reagálás következtében például telefonellátottságban az európai országok sorrendjében sereghajtók vagyunk. Ennek szomorú példája az információk továbbításának leggyorsabb magyar módja, az úgynevezett elektronikus információhordozók gépkocsival való „teljesen off line” szállítása. Az említett postai fejlesztést megvalósító támogatások eredményei már ebben az ötéves tervben jelentős eredményeket hoznak, az európai átlag megközelítéséhez a posta 2000-ig szóló távlati fejlesztési tervének megvalósítására van szükség. A létrejövő új információs hálózatnak csak egyik és nem legfontosabb feladata lesz a ma még egyeduralkodó beszédtovábbítás, ennél sokkal fontosabb a számítógépes rendszerek közötti adatkommunikáció biztosítása. A hírközlési ipar felkészül a korszerű digitális információtovábbító berendezések gyártására, a rendszerek folyamatos és egyre növekvő mértékű használatba vétele egyik legfontosabb és nélkülözhetetlen eleme a magyar nemzetgazdaság struktúraváltásának. Ma már nemcsak az állami és pártvezetés, hanem a tárgyilagosan gondolkodó közvélemény is elfogadja, hogy a társadalmi termelés bővített újratermelésének egyedüli és ezért nem nélkülözhető forrása az alkotó em-

beri tevékenység, a reprodukáló tevékenység bővített formában sem képes tartósan egymagában a korszerű társadalom fejlődésének (akár csak szinten tartásának) biztosítására.

A gazdaság és ezen belül az ipar struktúraátalakításában a megfelelő közgazdasági környezet létrehozása nem az egyetlen – bár lehet, hogy legfontosabb – feladat. A piacgazdálkodó országok gyakorlatának közös és meghatározó vonása az, hogy ezen országok törvényhozó szervei és kormányai – stratégiai és gazdasági érdekeik szerint – tudatosan, hosszú távra kialakítják műszaki fejlesztéspolitikájuk fő irányait és eszközeit. A megvalósítás érdekében koncentrálnak anyagi és szellemi erőforrásaikat, főként közvetett eszközökkel befolyásolva gazdálkodó szervezeteik ilyen irányú tevékenységét. A fejlesztési prioritások országonként változnak, de a tudomány és az új technológiák meghatározó területein egybeesés van (elektronika, folyamattechnológiák, biotechnológia stb.).

Az állam a műszaki fejlesztés konkrét ösztönzésén, a fejlesztés irányainak meghatározásán túl mindegyik esetben tudatosan foglalkozik a nemzetközi műszaki-tudományos együttműködés elősegítésével és koordinálásával (a francia távközlési ipart például fenti állami intézkedések tették meghatározóvá). A modern piacgazdaság megköveteli ezen feladatok végrehajtásában a fokozott állami részvételt. Ez egyébként a KGST-tagországokkal meglevő kapcsolatokban más oldalról megfogalmazott követelmény.

TÓTH JÁNOS

Keressük a garanciákat gazdasági helyzetünk javítására. Tanulásként szolgálhatnak erre azoknak az országoknak a példái, amelyek idejében felismerték a világban végbemenő változásokat. Ezeknek a lényege a tudományosan megalapozott technikai-technológiai korszakváltás. Mi ezekkel a változásokkal szemben – importkorlátozással, fogyasztás-visszafogással, a termelési szerkezet konzerválásával, hagyományos gondolkodásunkkal – sokáig védekezünk. A szakemberek még ma is úgy ítélik meg, hogy a vállalati gazdálkodásban a védekezésre alapot adó elvonási politika dominál a termelési piaci befolyásolásával szemben. Ma azok az országok vannak kedvező pozícióban, amelyek elsőként léptek a technikai-technológiai korszakváltás új útjára. Ezt a korszakváltást nem tudja egy-két mérnök, néhány kiemelkedő nagyvállalat, a társadalom szűk rétege útjára indítani. A stabilizációs és kibontakozási program céljait akkor tudjuk megvalósítani, ha a párt- és az állami vezetés, de a társadalom egészének szemléletében és gyakorlatában is érezhetővé válik a műszaki fejlesztés meggyorsításának szükségessége; ha a tudományos kutatás eredményeit gyorsan felhasználjuk a hazai gyakorlatban; ha az ezek végrehajtását megvalósító reálértelmiséget anyagilag és erkölcsileg, eredményeinek megfelelően megbecsüljük.

A 20. század a magyar szellemiség, a magyar oktatás, az alkotó magyar műszaki gondolat nagy áttörését, nemzetközi elismerését hozta. Hat Nobel-díj, tucatnyi – itthon vagy külföldön sikerre vitt – műszaki újdonság alapozta meg, például a Bródy-féle kriptonégő, a Kandó-mozdony, a Ganz-Jendrassik-féle dízelmotorok, a Hofherr-féle izzófejes traktor, a különböző műselyem szövetek.

Ma kevesebb sikeres alkotóműhelyünk emelkedik ki a világszínvonalról jócskán leszakadt vállalatok átlagos mezőnyéből. Pedig a szakemberek felkészültsége ma jobb, műszaki kádereink száma nagyobb, mint 5 évtizeddel ezelőtt volt. El-

maradásunk főleg azzal magyarázható, hogy a közgazdasági és társadalmi környezet nem ösztönöz és kényszerít eléggé a műszaki fejlesztésre, a műszaki értelmiség tudásának, a tudomány eredményeinek fokozott hasznosítására. Szellemi energiáink ezért őrlágon égnék. A műszaki fejlettség foka, a fejlődés üteme mindig a történelmileg kialakult érdekstruktúra függvénye. Egy társadalom akkor prosperál, ha az érdekstruktúra az egyéneket és közösségeket a technika fejlesztésére, a tudás fokozott használatára ösztönzi és kényszeríti. Nálunk ez a kényszer és ösztönzés jószerével még ma is hiányzik, mivel sokáig az a tévhit uralkodott, hogy gazdasági recesszió idején nincs értelme a műszaki fejlesztésnek. Hozzájárult ehhez még az is, hogy különböző kedvrontó intézkedésekkel gátoltuk a reálértelmiség alkotási ambícióját. A nyíltság és a realizmus azt mondatja velem, hogy a tennivalók sorában elsőik között kell visszaállítani társadalmi méretekben a szellemi munka térnyerését, amely az elektronika, a biotechnológia és az informatika korában törvényszerű.

Tapasztaljuk, hogy szavakban már elismerik a kutatás-fejlesztés társadalmi, gazdasági jelentőségét, ugyanakkor még mindig az anyagi feltételek romlása érvényesül, különösen az alapkutatások feltételrendszerének területén. A jövedelemtermelő képesség fokozása, a nemzetközileg is versenyképes árualap létrehozása érdekében a kutatásra, műszaki fejlesztésre és a műszaki felsőoktatásra fordított anyagi forrásokat növelni kell. Ha erre nem vagyunk képesek, akkor a folyamatosan romló erkölcsi és anyagi megbecsülése miatt a fiatalok egyre csökkenő számban választják az értelmiségi, különösen a műszaki pályákat. Pedig a diplomások számarányát tekintve szinte az utolsók közé tartozunk az európai nemzetek sorában.

A kutatás-fejlesztés és az oktatás romló pozícióinak következtében a reálértelmiség kiemelkedő tudományos képviselői – egyre növekvő számban – külföldi munkavállalással keresik szakmai és egzisztenciális boldogulásukat. Sorsdöntőnek tartom, hogy a mainál jobban ambicionáljuk a tanulást, növekedjék az értelmiségi pályát választó fiatalok száma, pótlólagos forrásokat biztosítsunk a felsőoktatás anyagi-műszaki pozícióinak javítására.

A világ iparilag fejlett régióiban jelentősen megnőtt a termékekben, szolgáltatásokban a szellemi munka tartalma. A tudományos munkára alapozott műszaki fejlesztés teszi a informatikai berendezéseket éppúgy világszínvonalúvá, mint gyógyszerünket versenyképessé. Ezért nálunk is szükség van nemcsak a hazai, de a nemzetközi piacokon hozzáférhető kutatási eredmények hasznosítására, jól működő gazdasági integrációkban való részvételre, a nemzetközi tudományos együttműködés erősítésére, és az ezek megvalósítását elősegítő intézmény- és mechanizmusrendszer bevezetésére, a nívós alapkutatások fokozottabb támogatására. Látni kell azt is, hogy e 10 milliós ország önállóan nem kezdhet bele hatalmas anyagi-szellemi tőkét igénylő, nagy kockázattal járó fejlesztésekbe. Sikerre csak akkor számíthatunk, ha javul a – vállalatok, szellemi műhelyek közvetlen kapcsolatára épülő – nemzetközi együttműködés mechanizmusa.

Az iparilag fejlett országokban évek óta folyamatosan megújuló társadalmi konszenzus érvényesül, amely a műszaki fejlődésben látja a gazdasági és társadalmi jövő alapjait. Hazánkban az elmúlt 10 évben a reálértelmiség volt az, amely elsőként figyelmeztetett a világban tapasztalható átalakulásra, a párt és a kormány ebből fakadó stratégiai feladataira. Figyelmeztetett a hatvanas és hetvenes években az új tudományos-műszaki irányzatok megjelenésére, arra, hogy a tudomány és a technika viszonya megváltozott, a tudomány hat a technikára és ezzel

együtt a termelésre. Most arra figyelmeztet, hogy a fejlett tőkés országok már a 21. század technológiáján dolgoznak. A termékekben, szolgáltatásokban megjelenő műszaki megoldások, a csúcstechnológiák birtoklása lényegesen átalakítja a világkereskedelmet. Meg kell mondani őszintén, hogy a vezetés különböző szintjein hosszú időn keresztül nem vették figyelembe a szakemberek jelzéseit, elemzéseit, érveit, amelyekkel figyelmeztettek, hogy az értéket teremtő szellemi munka döntő tényezője a társadalmi és gazdasági előrehaladásnak. Ez a kései felismerés magyarázza, hogy tovább növekedett lemaradásunk az elektronikában és az informatikában, a legfontosabb területeken a csúcstechnológiák bevezetésében.

Az MTESZ zászlajára tűzte részvételét a szelektív, műszaki fejlesztési koncepciók kialakításában és végrehajtásában (különösen az informatika és a biotechnológia területén). A rendelkezésünkre álló valamennyi eszközzel hozzájárulunk ahhoz, hogy helyreálljon a tudás becsülete, hogy a tudományos és műszaki ismeretek, a kultúra részeivé váljanak, a társadalom egészében erősödjön a technika értéke és megbecsülése.

KEVICZKY LÁSZLÓ

az MTA Számítástechnikai és Automatizálási Kutatóintézetének igazgatója

A pártértekezlet dokumentuma kimondja: „A tudományos kutatás a társadalom előtt álló feladatok megoldásában, a népgazdaság műszaki megújulásában meghatározó szerepet tölt be. Támogatni kell az előremutató, magas színvonalú, a gazdasági és társadalmi fejlődés szempontjából fontos kutatásokat, és elő kell segíteni a tudományos eredmények gyakorlati hasznosítását.” Másrészt viszont kevések tartom, hogy a bizonytalan jövőben akarunk csak „ehhez megfelelő közgazdasági, jogi, pénzügyi és szervezeti feltételeket . . . kialakítani”.

A helyzet ennél sokkal kritikusabb: kutatóintézeteink megélhetési gondokkal küszködnek, és sajnos a vállalati műszaki fejlesztési szervezetek jelentős része is. Az egyetemi kutatás helyzetére ugyanez jellemző.

A természettudományi (és általában a) kutatások nyugalmat, biztonságot igényelnek, s az ennek megfelelő *garanciákat*, amelyek lehetővé tennék az alapos elmélyülést, az iskolateremtő elméleti, kísérleti vagy fejlesztő munkát a szakterülettől függően.

Egy akadémiai küldöttség tagjaként nemrégén látogatást tettem az NSZK-ban a parlament meghívására, ahol a kutatás támogatási rendszerét tanulmányoztuk. Jóllehet hazánkhoz képest szédületesen magas összegekről volt szó, én nem erre figyeltem fel, hiszen az többé-kevésbé természetes a két ország fejlettségi szintjének összevetése alapján. Feltűnt viszont a kutatásra fordított összegek *törvényes védelme* a költségvetésben, amely lehetetlenné teszi, vagy legalábbis nagyon megnehezíti, hogy változó kormányok, rövid távú gazdasági programok „sajátos” érveknek megfelelően számottevő restriktiót alkalmazzassanak a jóval hosszabb távú kutatási folyamatok támogatási forrásainál.

A fentiek szükségességének illusztrálására hadd mondjam el saját példánkat. Intézetünk költségvetési támogatása összegében 1976–1978 óta gyakorlatilag stagnált, ami reálértékben mára felére zsugorodott. A következők nyilvánvaló: a szükséges, de kieső forrásokat szerződéses munkákból kell fedezni. Talán rendjén is van egy bizonyos határig, mert ez a nemzetközi gyakorlat, mert a valódi problémák megoldása megtermékenyíti az alapkutatást is, de ez a „nem alap-

tevékenység” a legegészségtelenebb módon már elérte a 80 százalékot is. Előtte, aki a teljesítményorientált, kemény vezetést gyakorlom, nem sok alternatíva maradt: a kutatásról le kell választani minden olyan terhet, amelynek cipelése nehézkes nyüggé vált. Létszámunkat 15 százalékkal csökkentettük és folyamatosan vizsgáljuk minden munkatársunk teljesítményét. Jelentősen csökkentettük az apparátus létszámát, minden költséggel takarékoskodunk. A folyamatos áremelkedések ellenére csökkentek a készletek, az anyagfelhasználás, a telefon-számla. Mi, gondjaink megoldásához, nem alapítottunk új szakszervezetet, nem siránkoztunk, egyszerűen magunktól úgy gondoltuk, hogy ez az, amit a mi oldalunkról kell megtenni.

S mit tett a rövidlátó pénzügyi szemléletű „másik oldal”? A sokszor hangoztatott deklarációk ellenére a reálértéken tartás helyett 15 százalékkal tovább csökkentette az eddig is alacsony költségvetési alaptámogatást. Ehhez érdemes megjegyezni, hogy a kutatás-fejlesztési ráfordításokon belül a költségvetési pénzeszközök részaránya Európában nálunk az egyik legalacsonyabb.

A probléma orvoslásához gyökeresen szakítani kell a jelenlegi statisztikai szemlélettel. A statisztika mai felmérési metodikája szerint úgy tűnhet, hogy az ország elég nagy összeget költ kutatásra. Széles körben ismeretes azonban, hogy ennek az összegnek csak kis részét fordítják valóban kutatásra. A jelenlegi adózási szabályok és kedvezményrendszerek mellett kifizetődő kutatás-fejlesztésnek feltüntetni a legkülönbözőbb tevékenységeket. Ezen a téren is káros az önáltatás.

A közelmúlt történései sajnos ismét nyugtalanítók. Alighogy kijelentette miniszterelnökünk az Akadémia közgyűlésén, hogy nem aktuális az akadémiai intézetek átszervezése, másnap a „másik oldal” kezét-lábát törve igyekezett bizonygatni a napi sajtóban az intézményhálózat karcsúsításának szükségességét. Persze furcsa logikával. Miután a kutatóintézeteket jelentős részben önfenntartásra kényszerítettük, erre hivatkozva *fel is kell számolni őket?* Hát ennyire nincs szükség a kibontakozáshoz kutató-fejlesztő kapacitásra? Lehet, hogy csak a költségvetés rubrikáit szemlélve ez az egyszerűbb, mint a normális finanszírozási arány helyreállítása, de mérhetetlen károkat okoz, *felélhetjük ezt a tartalékunkat is.* Mindez nem jelenti azt, hogy a kutatóintézeteknek, az MTA-nak nem kell keresni az ésszerűbb szervezés, a költségcsökkentés, a hatékonyabb eszközfelhasználás lehetőségeit. A kormányzatnak viszont óvakodnia kell a fiskális szemlélettől, a sommás döntésektől. A döntések reálszférában jelentkező következményeit – s nem csak a kutatásnál – sokkal gondosabban kell tanulmányozni.

A kutatóintézetek *tehetségmegtartó ereje rohamosan csökken, a gyors ütemben növekvő külföldi munkavállalási törekvéseket legfeljebb adminisztratív eszközökkel tudjuk mérsékelni.* Egyébként amilyen olcsón jutnak nyugaton jólképzett szakembereinkhez, tudásainkhoz, talán *itt ért és ér bennünket a legnagyobb cserearányromlás.*

Ahogy a társasági törvény hosszabb távra előretekintő, stabil társulási feltételeket kíván lefektetni, amelyek nem változtathatók meg konjunkturális gazdasági hatások, illetve rövid távú költségvetési megfontolások miatt, ugyanúgy szükség lenne a kutatás hosszú távú feltételeinek rendezésére.

Ezért a tudományos munka számára *javuló feltételek, bővülő források* szükségesek. S hogy részrehajlás se érjen, továbbá *a garancia* vegye figyelembe az ország teljesítményét, célszerű lenne a kutatások ráfordításait *a nemzeti jövedelem adott százalékában* meghatározni, figyelembe véve, a hozzánk hasonló fejlettségű országok gyakorlatát.

Mindenképpen indokolt szóvá tenni ezen a helyen is, hogy miközben a kutatás és a műszaki fejlesztés pozícióit erősíteni kellene, az új adótörvény és adóreform eddigi rövid távú hatása ezen a téren gyökeresen ellentétes deklarált céljainkkal. Az adóreform előkészítése során a kutatóhelyek speciális problémáira egyáltalán nem maradt idő, ma is tisztázatlanok lényeges elvi és gyakorlati kérdések. Jelen-tősen romlott a kutatóhelyek jövedelempozíciója, többletköltségeiket még az árindex mértékéig sem tudják érvényesíteni, mivel a kutatás-fejlesztés iránti kereslet – szándékainkkal ellentétben – csökken. Az ÁFA következtében az eszközbeszerzés költségei legalább 20 százalékkal növekedtek, a kutatáshoz viszont nélkülözhetetlen az eszközháttér szinten tartása, sőt javítása. A túlzottan progresszív személyi jövedelemadó különösen sújtja a műszaki értelmiséget.

MÜLLER PÁL

a Magyar Állami Eötvös Loránd Geofizikai Intézet igazgatója

A műszaki-természettudományi értelmiség – amelyet jómagam is képviselek – az értékkeremtés központi zónájában, frontvonalában foglal helyet. Gyakran felvetődik a kérdés: hol kezdődik, hol kezdődjön a támogatandó értékkeremtés, és melyek azok a tevékenységek, amelyekre ma nem tudunk áldozni. A válasz nem függetleníthető fejlődési szintünktől. Más a helyes válasz egy fejlett országban, ahol a szabad mecénás tőke néha a finanszírozási bőség zavarában kockáztathat a tudományban is, és más nálunk, ahol egy eladósodott népgazdaság szigorú takarékosági szempontjainak betartása mellett kell a kutató-fejlesztő munkákat koncentrálni és rangsorolni, a hatékonyságnövelés elengedhetetlen követelményének figyelembevételével. Úgy tűnik, a tudomány finanszírozásában nehezen tudunk szabadulni attól a víziótól, hogy az első kategóriába tartozunk, nehezen lépünk a tudományos kutatás–népgazdasági érdekek szinkronizációjának az útjára. Le kell számolni az illúziókkal, hiszen a tudományban minden szubjektivitás következetesen visszaüt, a tudomány jellege már ilyen. Az eredménytelenség pedig relatíve gyorsan szállítja a bizonyítékokat és fogja szállítani az OKKFT-től az OTKA-ig, a tárcacélprogramoktól a vállalati fejlesztési tervekig. A határozatba talán nem ártana belevenni a következő elvi útmutatást:

– Jelen fejlődési szakaszunkban sem szabad gyengíteni a tudomány azon dinamikus területeit – különösen tőkét kivonni vagy átcsoportosítani onnan –, amelyek az ipar és a mezőgazdaság értéktöbblet-előállításának letéteményesei.

Kevésbé köztudott, de a kontraszelekció és az indokolatlan támogatások vagy elvonások rendszere éppúgy érvényesült a tudományban, mint az iparban. Ha a párt megköveteli az egészséges átrendezést az ipar területén, ezt követni kell a tudomány területén is. A kontraszelekciót gyakran tehetségfölényünkkel és tradícióinkkal indokolják: kialakulóban van a status quónak megfelelő támogatás-elosztásra egy formális, tudományos-közeleti közmegegyezés. De ez nem az a fajta előremutató nyíltság, amelyre szükségünk van. Ellenkezik ez az iparfejlesztés irányelveivel is. Csak két tényezőt emelnék ki: a szocialista árutermelő gazdaság tőkeátrendezési követelményét hatékonyabb területek felé és a gazdaságban kívánatos aránymódosítások érvényesítését. Hogyan fog ezekhez igazodni a tudomány? Csak egy módszer kínálkozik e területre is: bátrabban begyűrűztetni a tudományos kutatás iránti piaci kereslet értékmérő objektivitását (okosan kiszűrve a rövid távú közvetlen termelést segítő megbízásokat), célszerűbben ötvözni és

preferálni a bel- és külföldi ártermelés $K + F$ igényeinek és az állami megbízásoknak a pályázati rendszerét; az eredményességet középtávon számon kérni és a soron következő döntéshozatalnál figyelembe venni.

A tudomány harmóniájával is többet kell törődni. Az eredményes kutatás nagyon is összefüggő logikus folyamatát kell ma hangsúlyozni, beleértve a követő kutatások tiszteletre méltó feladatait és kisebb szerepet tulajdonítani a merev fázisokra tagolásnak. A hazánkban egy időben elhanyagolt alapkutatások fontosságát az utóbbi években helyesen korrigálták. Ennek most a természetes folyamatba illesztését kell erősíteni, főleg az ipar szférájában erre ösztönözni. Másrészt helyükre kell tenni az alapkutatások számonkérésével kapcsolatos lazaságokat. Igaz, egy alapkutatási téma eredményessége nem kérhető számon, de statisztikusan egy nagyobb intézmény vagy kutató kollektíva számos alapkutatásának évtizedes sikere vagy sikertelensége igenis eligazít és mérvadó lehet.

Nagyobb figyelmet kell fordítani a hozzánk közeli fejlettségű, de sikeresebb gazdaságfejlesztést folytató fejlődő és szocialista országok tapasztalataira, ezek elemzését végre komolyan kell venni.

Nem kis gondot vet fel, hogy a nálunk kevésbé demokratikusnak és szimpatikusnak tűnő gazdaságpolitikai és társadalmi gyakorlatot követő országok mitől eredményesebbek a gazdaságban. A tanulságok arra utalnak, hogy a gazdaság objektív fejlődési törvényeiben nagyobb súllyal esik latba a szakértelem, a lényegmegragadás, az átgondolt, logikus iparfejlesztés, a tényleges versenysemlegesség, a rend és fegyelem, a következetes végrehajtás, mint a sziporkázó közgazdasági eszmeifuttatások, az összehangolatlan szabályozás, a hatékony munkát hátráltató vezetési kísérletek és jogszabályok. Szükséges ezekre a tapasztalatokra emlékezni, a nálunk gyenge elemeket erősíteni, nehogy túl nagy reményt fűzünk és automatikus megoldást várjunk a most kibontakozó demokratizmustól és közgazdasági-monetáris gondolkodástól. A hozzáértő, alkotó műszaki és menedzseri szellem kibontakoztatása nélkül nem lesz termékváltás, nem bővül a minden piacon versenyképes végtermék-kibocsátás. A társadalmi, politikai kontroll nem helyettesítheti, csak segítheti a szakavatott döntéshozókészítést és végrehajtást, a következetes munkát. Az igazi, a legkisebb társadalmi megrázkódtatással járó helyes út a demokratizálódó társadalom és a szakavatott gazdasági vezetés harmonikus ötvöződése, hazánkban ennek az elfogadható optimumát kell kimunkálni.

Végül szeretnék foglalkozni az alapanyag- és nyersanyag-kutatások utóbbi időben sokat vitatott problematikájával. Helyes, ha e területen dolgozók is megértik, magukévá teszik a vonatkozó elvi állásfoglalásokat, elismerik a feldolgozó ipar fejlesztési kiemelését. A mezőgazdaság sem hirdeti elsődlegességét, mégis jól prosperál. Felismerve a tendenciákat, okosan lehet korrigálni, például nyitni bizonyos csatlakozó feldolgozó ipari tevékenységek felé. Ezt tette a mi intézetünk is és 10 év alatt 60 százalékra növeltük a műszeres, számítástechnikai tevékenységünket. A meglevő kiépített kapacitások okos kihasználására azonban felhívnam a figyelmet, hiszen az energiaháány periódusos fellépésének hibájába többször került az ország. A modern ipar minden fejlődési szakaszában megköveteli a maga nyersanyagait, és nem mondhat le hazai erőforrásairól sem. A fejlődés dönti el, milyen ásványkombinációkat, mikor minősítünk nyersanyagnak és hogyan hasznosítjuk azokat. Az ország földtani és nyersanyagpotenciáljának ismerete stratégiai feladat, amiről egyetlen állam sem mondhat le. Az ásványi nyersanyag-kutatás eredményes éveket tud maga mögött, de az eredmények hasznosításakor

a tervezés és a kitermelés szakaszában torzultak a célok, s ennek ma az egész alapanyagipar issza meg a levét. Értő és átgondolt megközelítésre lenne szükség, hogy a döntések ne politikai erőviszonyokat tükrözzenek a meghozatal pillanatában vagy utólagos megítélésükkor. Ehhez nagyobb határozottság kell, s olyan következetes gyakorlat, amely a prosperáló részterületek innovációjának biztosít tőkét, zöld utat.

GELENCSÉR ÉVA

A kutatás-fejlesztés terén rövid távú szemlélet uralkodik. Forráshiány tapasztalható a kutatói és alkalmazói szférában, melyet a pénzintézetek és a főhatóságok kockázatelhárító magatartása nehezít. A kutatásirányítás rendszerében bekövetkezett változások nem párosultak a hálózati önállóság érdemi növelésével, a belső irányítási rendszer korszerűsítésével, az alapvetően a kutatás költségeit növelő adminisztráció célszerű csökkenésével. Nagyfokú a gép- műszer-, anyag- és devizahiány. Kevés a megfelelő tudással rendelkező kutató. Nem kielégítő az együttműködés a kutatóintézetek, egyetemek, vállalatok között, és az együttműködésre sem kényszer, sem érdekeltség nem ösztönöz.

Az infrastruktúra elmaradottsága, a tapasztalatcsere hiánya az információáramlást gátolja, s így a piaci munkát rontja. A kutatási eredmények gyakorlati alkalmazását bemutató referenciahelyek hiányoznak. Hiányzik a megfelelő érdekességi rendszer.

Mindezekből következik, hogy a gondok csak komplex megközelítéssel, gazdasági és tudományos céljaink átfogó felülvizsgálatával, változtatásával oldhatók meg.

Ebből kiemelném, mint legfontosabbat, az elengedhetetlenül szükséges források képzésének és újraelosztásának mikéntjében a kormányzati és más végrehajtói szféra felelősségét. Amennyiben nem jön létre a hatékony termelést biztosító szerkezetváltás, úgy az emelkedő inflációs ráta miatt elsősorban a költségvetés hiányával kell számolni a kutatásban is. A központosított műszaki fejlesztési alapok nominálértéke a tervek szerint várhatóan rendelkezésre áll. Ma még nehezen érzékelhető azonban, hogy a kötelező műszaki fejlesztési alapok képzésének megszüntetése, a vállalati önállóság és az alkalmazott preferenciák hogyan hatnak a kutatásra-fejlesztésre tervezett ráfordítások közel felét kitevő vállalati források élénkítésére. Hosszú távon valószínűleg élénkítést hoznak, de átmenetileg visszaesés valószínűsíthető.

A legfontosabb kérdés az, hogy a tudomány- és gazdaságpolitika terén eleget tudunk-e tenni a követelményeknek, a prioritásigények szelektálásának. Tudunk-e lépni a szabályozásban, a személyi garanciák kialakításában, a termelők fejlesztése, a gazdaság lendületbe hozása érdekében?

Az előrelépéshez a következőket ítélem a legfontosabbnak:

1. A népgazdasági terv 1989-től a kutatás-fejlesztés céljaira előirányzott ráfordításon belül növelje a költségvetésből biztosított összegek arányát, mellőzve a maradványvetel. Ezeket elsősorban az alap- és alkalmazott kutatásban, valamint az oktatásban és a tudományos továbbképzésben használjuk fel.

2. Az innovációs lánc meghatározott infrastrukturális keretben történő működésének biztosításához, az ésszerű és szükséges kockázat fedezetének megteremtéséhez, a kiemelkedő képességek elismeréséhez használjuk fel a központosított

és pályázati műszaki-fejlesztési forrásokat. Tegyük lehetővé a vállalati K + F források erőteljes és tehermentes képését.

3. A fentiek érdekében a kutatás-fejlesztés irányítási rendszere egyfelől erősítse a tudományos műszaki fejlesztés súlyát a törvényhozásban, másfelől adjon nagyfokú bizalmat és felelősségteljes önállóságot a K + F hálózatnak; tegye kiszámíthatóvá a központi források mértékét, melyhez a szükséges garanciákat a törvényhozás teremtsen meg.

KISS ISTVÁN

a Távközlési Kutató Intézet vezérigazgatója

Az ipari kutatás a nyolcvanas években – részben a hozott döntések, részben a külső, kényszerítő erők következtében – folyamatosan felszámolódik és nem lép a helyére semmi. A kutatási kiadások ilyen csökkentése az adott év pénzügyi problémáin esetleg enyhít (bár gondokat nem old meg), hosszabb távon azonban a termék- és technológiafejlesztések stagnálását, a nemzetközi szinthez viszonyítva növekvő elmaradásunkat eredményezi. A fejlesztő vállalatokká alakított ipari kutatóintézetekre az a jellemző, hogy messze nagyobb szellemi bázissal rendelkeznek, mint amilyen egy termelő vállalat esetében szükséges, ugyanakkor – eddigi kutatóintézeti életükből adódóan – nem rendelkeznek azzal a technológiai háttérrel, amely a termelési folyamat optimális műveléséhez szükséges volna. Ezek a vállalatok szellemileg túl gazdag, technológiájukban és tőkeerőben túl szegény vállalatok lettek.

Amilyen mértékben csökkent a kutatóhelyek eredetileg elképzelt tudományos szerepe, olyan mértékben használtuk kevésbé színvonalas célokra a szellemi tudást és e visszaeséssel arányosan indult meg a fiatal kutatók külföldre törekvése.

Amilyen mértékben visszaesett a kutatás finanszírozásának lehetősége és nőtték a valutáris problémák, olyan mértékben zsugorodott vissza a nemzetközi tudományos életben való szervezett részvétel, a tudományos konferenciákon való szereplés, a tudományos információ közvetlen megszervezésének lehetősége stb. Amíg a hetvenes években például a mi intézetünk számára jóval több mint évi 50 konferenciárészvétel lehetősége volt biztosítva, ma tíznél kevesebb ugyanez a lehetőség. Ez azt jelenti, hogy a gazdasági nehézségekkel fokozatosan esett vissza az informáltság és tudományos szereplésre való készség, amely csak egy bizonyos szintig hidalható át. Csökkentek nemzetközi kapcsolataink és a ma még meglevők tartalmi jegyei is megváltoztak. Kérem a pártértekezletet, mérlegelje az alábbi *javaslataimat*:

1. A magyar gazdaság nem mondhat le arról a kötelezettségéről, hogy a kutatást a társadalmi-gazdasági fejlődés követelményeinek megfelelően finanszírozza. Mindenképpen elő kell teremteni vállalati és megnövelt központi erőforrásokkal azt a fedezetet, amely a kutatás fenntartásához és dinamikus továbbfejlesztéséhez szükséges. Ezeket a forrásokat koncentráltan és azokon a területeken kell felhasználni, amelyek közvetlenül hozzájárulnak a gazdaságfejlesztési célokhoz. A műszaki kutatás az egyik legjobb beruházás. A nemzetközi és a hazai fejlődési irányokat és ütemeket figyelembe véve, ilyen terület többek között az elektronika.

2. A vállalatok a piaci helyzetük javítását a technológiai korszerűsítés mellett egyre inkább a kutató-fejlesztő bázisok közvetlen részvételével tudják biztosítani.

A műszaki fejlesztés a technikai-technológiai vívmányoknak a termelésbe való bevezetése, új gyártmányok kifejlesztése, minőségük, használati értékük tökéletesítése lehet termékeink piaci megítélése javításának egyik leghatásosabb módszere. Ez a kormány kibontakozási programjának egyik sarkalatos pontja, ami nélkül annak sikere el sem képzelhető. Ezért rövid távon meg kell állítani azt a tendenciát, hogy a kutatóbázisok közvetlen termelésből és árukibocsátásból kényszerüljenek megélni. Olyan intézkedéseket kell hozni, amelyek megakadályozzák a kutatóbázisok termelési folyamatokra és árutermelésre való szerveződését, továbbá amelyek gazdasági eszközökkel is elősegítik a kutatóhelyeken rendelkezésre álló szellemi erő megőrzését és átmentését.

3. A kutatással-fejlesztéssel, az eredmények gyártásbevezetésével együtt járó gondokat vállaló szervezetnek nyújtott kedvezmények ma nincsenek arányban a vállalt anyagi és erkölcsi kockázattal. Ezért a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően nagyobb mértékben kellene ösztönözni e tevékenységet, és az ezzel járó preferenciák mértékének növelése, körének bővítése lenne szükséges.

4. A műszaki értelmiség szakmai területekről való lemorzsolódásának megállítása, a gazdaságfejlesztési célok megvalósításához való megnyerésének érdekében szükséges e réteg anyagi helyzetének és erkölcsi megbecsülésének érdemi javítása.

BUZÁS GYULA

a Keszthelyi Agrártudományi Egyetem rektorhelyettese

Sokat beszéltünk már róla, de még keveset tettünk annak érdekében, hogy növeljük az egyetemeken a tudományos kutatások színvonalát, az egyetemeket a tudományos élet igazi központjaivá fejlesszük. Az állami kutatások finanszírozásának új pályázati rendszere sem értékelhető ebből a szempontból egyértelműen pozitívnak. A pályázatok elbírálásánál gyakran tapasztalható protekcionizmus (a pályázók és a bírálók személyének gyakori azonossága), negatív hatásai függetlenek a kutatóhelyek típusától, de az egyetemek számára határozottan hátrányosak azok a pályázati feltételek, amelyek a kutatóhelyek saját pénzforrásainak bevonásával, a kutatási célra kapott összeg visszatérítési kötelezettségével kapcsolatosak. Ebből a szempontból az egyetemek a kutatóintézetekhez, de különösen a fejlesztő vállalatokhoz viszonyítva jelenleg még jóval hátrányosabb helyzetben vannak. Az agrár-felsőoktatási intézményekkel szemben főként a termelési rendszerközpontok kerülnek előnybe a pályázatok elbírálásakor. A tudományos kutatómunka állami irányításának kibontakozóban levő reformja során az egyes tudományterületek sajátosságainak érvényesítésére nagy gondot kell fordítani. Az az egyre inkább hangoztatott alapelv – miszerint az egyetemek feladata az alapkutatás, az alkalmazott kutatásokat pedig egyre inkább a vállalatokhoz kell telepíteni – nem követhető minden területen. Például az agrártudományokban – ahol a tudományterület egésze alkalmazott kutatásnak tekinthető – a felsőoktatási intézményeknek szorosabb kapcsolatot kell kialakítaniuk a termeléssel. Az egyetemek mellett, velük szoros integrációban olyan kutató-fejlesztő vállalatokat kell működtetni, amelyek alkalmasak a gyakorlati igények felmérésére és az új tudományos eredmények gyors elterjesztésére. Emellett javítani szükséges az önállóan működtető vállalatokkal való együttműködés feltételeit is.

SZABÓ SÁNDOR

a Nagyecsedti Mgtsz főágazat-vezetője

Sokan megfogalmazták a viták során, hogy gazdasági bajaink orvoslásában nem érzékelhető a szocialista közösség országainak, a KGST-nek az összefogása, segítése.

Több évtizede szinte szó szerint azonos állásfoglalások, döntések, határozatok születnek a KGST-tanácskozásokon, amelyek mind a fejlődést hivatottak demonstrálni, ugyanakkor azt tapasztaljuk, hogy évről évre nehezebb a szocialista országokkal való együttműködés. Nagyon gyakran megbízhatatlan az együttműködésünk, olykor éveket vesz igénybe az egymástól vásárolt gépek, berendezések tartalék alkatrészeinek beszerzése, milliós értékek mennek veszendőbe vagy állnak kihasználatlanul.

Az a tapasztalatom, hogy sok esetben jobb és megbízhatóbb a gazdasági együttműködésünk az NSZK-val, mint a szocialista országok többségével.

Miért van ez így? Miért nem beszélnek képviselőink őszintén a KGST-tanácskozásokon? Bizonyára a mi munkánkkal kapcsolatban is hasonló kifogásokat tudnának felsorolni partnereink.

Mindezekről a kérdésekről a közvélemény és a párttagság is hiányos vagy rossz információval rendelkezik. Sokkal többet tudunk az EGK-ban folyó vitákról, nézeteltérésekről, mint saját problémáinkról. A semmitmondó, tartalmatlan tájékoztatásból nem derül ki, hogy ezek és még számos válaszra váró kérdés egyáltalán tárgyalási téma-e a szocialista közösség tanácskozásain.

A közvélemény egy részének hangulata a szocialista KGST-országok ellen irányul, s mivel tájékozatlan, ezeket a kapcsolatainkat jelöli meg bajaink egyik okozójának, ezért a politikai vezetés hibás munkastílusa a felelős.

Gazdasági kibontakozásunk egyik sürgető és jövőt meghatározó feladata, hogy reformlépéseink összhangra találjanak a szocialista tábor országaiban meglevő állapotokkal és ne nekünk kelljen lassítani az eltérő feltételek miatt.

Véleményem szerint a párt kibontakozási és a kormány stabilizációs programjának ez a legkevésbé átgondoltabb és legbizonytalanabb megvalósulást ígérő területe.

A Szovjetunióban kibontakozó változások, úgy tűnik, segítik a gazdaság átalakítását a KGST-országokban, de jól látható, hogy még nagyon kezdeti szakaszban van ez a munka.

A két- és többoldalú megállapodások megkötésénél sokkal határozottabban kell érvényt szerezni érdekeinknek. Véget kell vetni a szocialista országok egymás közötti kapcsolataiban meggyökeresedett formalizmusnak, a rosszul értelmezett tapintatnak egymás munkája megítélésénél, és meggyőződésem, hogy óriási eredményt érünk el, ha olyan fegyelmezetten és minőségben szállítanánk egymásnak, mint bármelyik tőkés partnerünknek.

A Magyar Népköztársaság részére létkérdéssé vált, hogy KGST-országokkal gazdasági kapcsolatainkat új alapokra helyezzük, hiszen összes exportunk 54 százaléka ide irányul és behozatalunk többsége is innen származik. Ha munkánk az eltérő gazdasági feltételek miatt ezen a területen is leértékelődik, akkor elkerülhetetlen a visszaesés, esetleg a teljes gazdasági összeomlás. Ezért a magyar politikai vezetésnek kezdeményező szerepet kell vállalnia a KGST-együttműködés új alapokra helyezésében.

Nagyecsedén élek, ez közvetlenül a magyar-román határon fekvő község.

A szomszéd román községben és szerte Romániában barátaim, ismerőseim élnek. Ebből az objektív helyzetből is adódik, hogy nem tudom és nem is akarom elkerülni a megromlott magyar–román viszony kérdéseinek felvetését itt, ezen a fórumon.

Számomra teljesen érthetetlen, hogy tud két szocialista ország között a kapcsolat ennyire mélypontra jutni, milyen okok azok, amelyek éket vernek két baráti nemzet közé.

A magyar és a román párt vezetői utoljára 1977-ben találkoztak Nagyváradon és Debrecenben, és azóta nem került sor ilyen magas szintű találkozóra. Az itt kötött megállapodások közül rendkívül kevés került megvalósításra és évről évre hidegebb lett a viszony.

Az elmúlt években többször felvetődött a kérdés, ki a hibás a kapcsolatok megromlásáért, és nálunk ennek okaként a román fél magatartását jelölték meg.

Én kiegészíteném ezt azzal, hogy a magyar politikai vezetés is felelős a kialakult helyzetért, azért, hogy emberek tízezrei kényszerülnek elmenekülni szülőföldjükről és milliók várják sorsuk további rosszabodását. Megengedhetetlennek tartom, hogy ilyen hosszú időn, több mint egy évtizeden keresztül nem tárgyalnak a vitás kérdésekről az első számú vezetők, nem ütköztetik nézeteiket.

Bebizonyosodott, hogy a hosszú, türelmes várakozás csak rontotta a helyzetet, egyes intézkedések hatása már visszafordíthatatlan, vagy rendkívül nehezen korrigálható folyamatokat indított be.

A magyar politikai vezetésnek elemi kötelessége újra és újra tárgyalóasztalhoz ülni a román féllel.

Egyre sürgetőbbé válik a probléma rendezése, mert nem tekinthetjük megoldásnak az áttelepüléseket, nem tudjuk megoldani tízezrek lakással és munkával való ellátását, hisz jelenlegi gondjaink is nehezen oldhatók meg.

Romániában több mint hétezer község teljes felszámolására készülnek tervek, melyet az ezredfordulóig kívánnak megvalósítani. Felszámolva hétezer község évszázadok, esetleg évezredek alatt felhalmozódott kulturális és etnikai örökségét, megfosztanak emberek százezreit szülőföldjüktől, két kezük munkájának gyümölcseitől, templomaiktól, szüleik, gyermekeik sírjától és szántófölddé tenéek eddig virágzó otthonaikat. Mi, magyar kommunisták, fel kell hogy emeljük szavunkat ennek a példátlan és embertelen tervnek a megvalósítása ellen.

V. Értelmiség, szellemi munka

KEVICZKY LÁSZLÓ

A párt politikai irányító szerepe elképzelhetetlen a szövetségi politika következetes folytatása és megújítása nélkül. A régi sztereotípiák elnagyolt általánosítása helyett – amely még mindig a munkásság, a szervezetzeti parasztság és az értelmiség elkülönülését hangsúlyozza az összefogás szorgalmazásával – lényeges továbblépésre van szükség: a mai magyar társadalom sokkal bonyolultabb réteges érdektagoltságának tudományos igényű feltárására, újraértékelésére.

A pártértekezletnek határozottan ki kell jelenteni, hogy az értéket teremtő szellemi munka döntő tényezője a társadalmi és gazdasági előrehaladásnak. Intelligens termékek létrehozásához a magunkfajta kis országnak is jelentékeny, folyamatosan és bővítve újratermelt, technikai háttérrel, vagyis elég erős kutatási, tervezési, gyártási és minőség-ellenőrzési eszközháttérrel kell rendelkeznie. A világpiacon által felértékeltebb termékekhez és rendszerekhez nem vezet könnyű út. Nem folytathatjuk a könnyebb utat, az alacsony színvonalú munka felértékelését, mert akkor tudomásul kell vennünk, hogy nemzetközi megítélésünk is a segédmunka értékeinek szintjére süllyed. Ott pedig sokan vannak, s egyre lejjebb csúsznak. Aki ezzel a folyamattal nincs tisztában, az nem látja a huszadik század végén ható nemzetközi folyamatok, átrendeződések lényegét, alapkérdését. Vagy együtt siránkozik, hogy a huszadik század automatizált, intelligens gépe, a robot elveszi a kényerünket, vagy pedig megfeszített erővel együtt tanulunk, hogy a tudós, a mérnök, a szakmunkás közös szülőtte egyre kevesebb lehetőséget hagyjon a terméketlenebb, képzetlen segédmunkára. Vegyük észre, hogy környezetünk (tárgyak, gépek, eszközök, rendszerek) *relatív szellemi értéke* oly mértékben avul el, hogy emiatt az egész nép életszínvonala és életminősége jóval alacsonyabb a lehetségesnél és szükségesnél.

Már a XIII. kongresszus is a népgazdaság anyagi-műszaki alapjainak fokozatos megújítását és a műszaki fejlesztés meggyorsítását célozta meg; a gyakorlat sajnos nem igazolja, hogy ezen a téren lényeges előrelépés történt volna. Ehelyett az eddigi folyamatok az értelmiség és a tudás lebecsüléséhez, az ország műszaki fejlődésének lelassulásához vezettek. Az értelmiséggel kapcsolatos ismételt politikai deklarációink eddig is jók voltak, de a végrehajtás kiábrándító. Az elmélyülő bizalmi válság nemcsak ennek a rétegnek, a tudománynak, az oktatásnak, hanem az egész országnak okozott sok-sok kárt.

ANTALÓCZY ALBERT

Nemcsak értelmiségi alapszervezetekben, de a munkások, kétkezi dolgozók is élesen bírálták az értékes szellemi munka fontosságáról szóló megállapítások és a gyakorlatban érvényre jutó folyamatok közti mély ellentétet, esetenként szakadékokot. A Komárom megyei pátbizottság meggyőződése, hogy a szellemi kapacitások fokozottabb kihasználása, a szakképzettség, a tudás, a műveltség leértékelődésének megállítása, a gyakran méltatlan helyzetek felszámolása azonnali és érdemi intézkedéseket igényel. Ezek révén is bizonyítanunk kell, hogy értelmiségünk a szocialista fejlődés nélkülözhetetlen szereplője és nem a korábbi nézeteink maradványaként fel-felbukkanó „harmadrendű szövetséges”.

GELENCSÉR ÉVA

Különösen élesen vetődik fel ez a kérdés a tudományos, kutatói munkaterületen. A kutatás-fejlesztés személyi feltételei ma még alapvetően jók. A kiemelkedő eredmények elismerése érdemben javult.

Gondot jelent azonban az ebben a szférában dolgozók munkájának általános társadalmi leértékelődése, mely elsősorban a tudomány belső, szakmai kontrolljának gyengeségében, a tudományos közélet fejlődésének stagnálásában, zavarában

iban jelentkezik. A tudományos élet demokratikus fórumain sok a bürokratikus vonás, kevesebb figyelem irányul a tudományágak belső fejlődésére, a hosszabb távú feladatok megalapozására. A fiatalok körében csökkent a tudományos pálya vonzereje. Ez kontrasztelekcióhoz, a generációváltás lassulásához vezet, és a növekvő feladatokra való felkészülésben pótolhatatlan veszteségeket okoz. A kutatást érintő restriktív intézkedések, a működést veszélyeztető forrásmegvonások, a deklarált elvek és a gyakorlat ellentmondása sokszor visszahúzódozó magatartást vált ki az alkotó értelmiségből. Érezhető a konzervatív magatartás megerősödése, amely hátráltatja reformtörekvéseinket, és teret nyit nem kívánt folyamatoknak.

MIKICS LÁSZLÓ

A technológiák a szellemi munka objektív felértékelődését okoznák (kereslet-kínálat viszonya, a munkaerő újratermeléséhez szükséges költségek, például folyamatos továbbképzés hatása stb.). Ezzel szemben hazánkban a műszaki értelmiség relatív bérszintje az elmúlt évtizedekben, de különösen a hetvenes években folyamatosan csökkent, a tendencia csak 1983 óta változott meg. Az OMFB adatai szerint a felsőfokú műszaki foglalkozásúak keresete az azonos korú szakmunkásokét férfiaknál 38, nőknél 35 éves korban éri el. Ha figyelembe vesszük, hogy erre az időre esik a műszakiak legaktívabb alkotó korszaka, amelyet éppen a családalapítás-lakásszerzés nemegyszer súlyos gondjai nyomasztanak, könnyen belátható, hogy óriási energiák szabadíthatók fel ezen gondok csökkentésével, a kezdő műszaki keresetek jelentős növelésével. A probléma megoldására az irányelvek megszülettek, a baj mégis az, hogy 40 év hibásan értelmezett osztályérből elkövetett torzulásait a nehéz gazdasági helyzetben levő vállalatok csak hosszabb idő alatt fogják tudni helyrehozni. A gazdasági átalakítás pedig a műszaki pályák vonzerejének mielőbbi visszaállítását követeli, mert a műszakiak pályaelhagyása mintegy 25 százalék, a műszaki egyetemekre jelentkezők számának és ezzel a színvonalnak a csökkenéséről nem is beszélve.

HORVÁTH ANDRÁS

a győri Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskola tanára

Eljött az ideje annak, hogy a párt az értelmiség szerepét alaposan újragondolja, hogy új hangsúlyokat dolgozzon ki és alkalmazzon e vonatkozásban is. A vezető beosztású dolgozók mellett erősítse kapcsolatait – minden szinten, a Központi Bizottságtól az alapszervezetekig – a gyakorló, alkotó, kutató-fejlesztő értelmiséggel, teremtse meg tevékenységének javuló körülményeit. Erre ma különösen nagy szükség van, a kibontakozás egyik kulcskérdése ez. A kibontakozás és a további fejlődés sikere érdekében a magyar értelmiségre felelősségteljes feladatok várnak.

A kibontakozás útján csak úgy juthatunk előbbre, ha feltárjuk és határozott intézkedésekkel felszámoljuk azokat a feszültségeket, amelyek ma fékezik, gyakran vissza is fogják a társadalmi méretekben hasznosuló szellemi, tudományos tevékenységet. Meg kell állítani az utóbbi 8–10 évben kibontakozott folyamatot, amelyben az alkotó és szellemi munka presztízse csökken: úrrá kell lennünk azon a tendencián, hogy a tudományos-műszaki haladás elodáztatatlan gyorsítá-

sának szorításában e réteg, különösen a kutató-fejlesztő értelmiség körében erősödik a kontraszelekció; beható elemzést kíván az is, miért növekszik a bizalomhiány az irányító apparátus és az értelmiség között; visszájára kell fordítani azt az erősödő tendenciát, amelyben szemmel láthatóan csökken a tudás, a műveltség, a szakmai hozzáértés, az iskolázottság társadalmi presztízse.

E problémákra ma már elég általánosan az a válasz, hogy a szellemi munka nincs kellően megfizetve. Az alaptevékenységhez kapcsolódó bér- és jövedelemviszonyok ma csökkentik az érdekeltséget magában az alaptevékenységben, teljesítményeket tartanak vissza; erősítik viszont a másod-, harmadállások, a mellékfoglalkozások terén. Ez sokáig nem tartható, negatív következményei beláthatatlanok lehetnek. Ezért nagy a várakozás a készülő bérreformmal kapcsolatban.

Az értelmiségi munka presztízsveszteségében azonban mélyebb összefüggéseket kell keresni, elsősorban azt, hogy miközben egy emberöltő alatt szocialista fejlődésünk felnevelte saját értelmiségét, szerves társadalmi integrálását nem tudta megoldani.

E réteg társadalmi szerepének újragondolásához, a kor követelményei szerinti megoldásához a párt pozitív tényezőkre is építhet. Az értelmiség körében felerősödött az érdeklődés a társadalmi, politikai, gazdasági kérdések iránt; fellendült vállalkozói kedve, amely értelmes levezető csatornákat kíván; nyíltabbá, nyitottabbá vált az új megoldások iránt; erősödött kritikai szelleme, gazdasági kérdésekben javult tájékozottsága; elfogadja, támogatja az eredményeken alapuló differenciálást; határozottan megnőtt fogékonysága a természet- és környezetvédelmi kérdések iránt.

A vidéken élők és dolgozók körében továbbra is él, közvetlen anyagi erőként is hat a lakóhelyhez való ragaszkodás. Megyeinkben és az egész nyugat-magyarországi régióban sok példát ismerünk arra, hogy a különböző szakmák képviselői önzetlenül vesznek részt közvetlen környezetük érdekében végzett kutató-fejlesztő munkában.

A pártnak abból kell kiindulnia, hogy itt és most már többségében a szocializmus iránt elkötelezett értelmiségről van szó, amely kész értelmes célokért dolgozni, alkotni, de amely egyre kevésbé vállalja a megalapozatlan döntéseket, az azok megvalósításában való közreműködést.

Az értelmiség helyzete, problémái sok vonatkozásban összefüggenek a felsőoktatás problémáival. Közismertek a magyar felsőoktatás gondjai; ezeket a párt- és állami vezetés érzékeli. Mi pedig, a felsőoktatás dolgozói ezek hatásait is érzékeljük. Jelentős korszerűsítési tevékenységnek vagyunk tanúi. A nyolcvanas években több párt- és kormányhatározat, állásfoglalás jelent meg, majd ezek nyomán figyelemre méltó koncepcionális és jogalkotói tevékenység bontakozott ki. A felsőoktatási intézmények tartalmi munkájának és működésének korszerűsítését szolgáló jogszabályok és belső szabályzók kerültek kiadásra, különböző fejlesztési tervek készültek és újabbak vannak kidolgozás alatt.

Érzékelhetően korszerűsödik a felsőoktatás irányítási, szervezeti rendszere.

Itt azonban egy nagy ellentmondást kell tapasztalnunk, nevezetesen azt, hogy miközben korszerűsödik a felsőoktatás irányítási és szervezeti rendszere, nem korszerűsödik ugyanakkor maga a felsőoktatás.

Ennek legáltalánosabb okát abban látom, hogy máig sem tisztázódott kellő mélységben a hazai értelmiség súlya, szerepe. Ez természetesen kihat a felsőoktatásra is. A részletesebb vizsgálatok azonban olyan tényezőkre mutatnak rá, mint az alapellátás alacsony és csökkenő színvonala, amely ellenáll a korszerűsítési fo-

lyamatnak és a társadalmi igények érvényesülésének. Az elmúlt 40 évben megháromszorozódott a felsőoktatási intézmények száma, az oktatók és hallgatók létszáma, ugyanakkor a felsőoktatás részesedése az állami költségvetésből és a nemzeti jövedelemből a korábbi szinten maradt (0,8 illetve 0,6 százalék). Sőt az utóbbi két évben évi 2,5–4 százalékkal csökkent is a költségvetési támogatás. Ebben az évben pedig az ár- és adóreform hatásaként legalább ilyen mértékben csökken a felsőoktatás kutató-fejlesztő tevékenységéből származó bevétele is. Ezek a körülmények a szinten tartást sem biztosítják. Ellenkezőleg: a magyar felsőoktatás egyre inkább elmarad a társadalmi-gazdasági élet egészének fejlődésétől, még inkább az európai átlagtól.

A fentiekkel párhuzamosan gyorsul az oktatói kar előregedési folyamata, gyengül az olyannyira kívánatos oktatói mobilitás, leértékelődik az oktatói-kutatói pálya, erősödik a kontraszelekció, csökken az értelmiség nevelésének, képzésének hatékonysága.

Ma nálunk mindezért elégedetlenség tapasztalható a felsőoktatással szemben.

Külön szeretnék néhány szót szólni a marxizmus tárgyainak oktatásáról. A párt és kormány e kérdéssel is többször foglalkozott már. El is indult egy korszerűsítési folyamat. Ennek ellenére fokozódik az oktatás belső feszültsége, egyre kevésbé lehet megoldani az elmélet és gyakorlat, a társadalmi valóság és a marxista eszmények között feszülő ellentmondásokat. A legutóbbi időkben pedig érezhetően nő a marxizmus tárgyakat oktatók körében az egzisztenciális elbizonytalanodás is.

A vidéken működő felsőoktatási intézményeknek még további gondokkal is szembe kell nézniük. Ezek között a legfontosabb az, hogy a felsőoktatásban nélkülözhetetlen kutatási tevékenységhez szükséges források biztosításában jelentős hátrányban vannak a fővárosi intézményekhez képest. Az állami megbízások elnyerésében ez a hátrány kifejezetten szembetűnő. Egyes nagyvállalatok is elzárkóznak a kutatási-fejlesztési együttműködéstől.

Mivel a központi állami eszközök jelentősebb bővülésére a jövőben sem számíthatunk, maximálisan ki kell aknázni a felsőoktatás szervezeti és működési mechanizmusainak és gazdálkodási rendjének korszerűsítésében rejlő tartalékokat.

DARÓCZY ZOLTÁN

a Kossuth Lajos Tudományegyetem rektora

Nézetem szerint egy európaiságunkhoz méltó struktúrával és abban dolgozó, jól-közepesen felkészült szakembergárdával rendelkezünk. Az első törésvonal a középfokú képzésnél, a második a felsőfokú képzésnél jelentkezik. Ezt anyagiak nélkül felszámolni, kiigazítani nem lehet, de szemléletváltás nélkül sem. Voltaképpen a kontraszelekció problémájáról van szó, vagyis az oktatási rendszer nyitottságáról, demokratizmusáról. Meg kell találnunk e probléma megoldását, amelynek lényege az, hogy a kornak megfelelő, szakmailag kulturált munkaerő-utánpótlás kinevelésében az esélyegyenlőséget nem csupán deklarálni kell, hanem hatékony ösztöndíj-politikával, a tehetséggutató legjobb hagyományainak szervezett rendszerével elő is kell segíteni.

Ezt a kérdést nem szűkíteném le a felsőfokú képzésre. Az állásfoglalás-tervezet is utal arra, hogy „az iskolázottság, a szaktudás, a műveltség szintje” elmarad a kor gazdasági követelményeitől, tehát a kialakult oktatási struktúra tartalmi

megújítására van szükség. A felgyorsult világban intő jel számunkra, hogy ma már Magyarországon is tapasztalható: vannak olyan középkorú munkások, termelésirányítók, értelmiségiek, akik többször tanultak *új szakmát*, miközben munkahelyük változatlan.

Ezzel kapcsolatban szeretnék egy általánosabb kérdést is felvetni: jól hasznosítjuk-e a magasan képzett értelmiségiek szaktudását Magyarországon? Úgy vélem, hogy a munkaerő-problémát ebből a szempontból még kevéssé vizsgálták. Itt is hatnak az országban kialakult törvényszerűségek. Mindenekelőtt az, hogy igen alacsony a *mobilitás*, ezért egyes helyeken túlkínálat, máshol tartós hiány keletkezett. Ez összefügg a bérezéssel, a lakással, a vidék–nem vidék problémájával. Példaként említem, hogy a felsőoktatás és tudományos kutatás ötvenes évekre visszanyúló nagymértékű szétválasztása „eredményeként” jelentős szellemi kapacitás nem vesz részt az egyetemi ifjúság képzésében, nevelésében, ami egyik félnek sem válik hasznára. Ezért is üdvözlendő az MTA és az egyetemek közötti kooperációs készség, amelynek már konkrét eredményei is vannak.

ORMOS MÁRIA

a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem rektora

A tudományoknak elkötelezett és a felsőoktatásban érdekelt értelmiségiek nagy megnyugvással vették tudomásul a szellemi alkotó munka és oktatási folyamat morális felértékelését, ami a pártértekezlet állásfoglalás-tervezetében kifejezésre jut. Ez tökéletesen egybevág a már jó ideje megfogalmazott és hangoztatott véleménynel, mely szerint a „*szürkeállomány*” teljesítményének értékelése és igénybevétele az ország általános gyarapodásának, termelőképességének olyan forrásait nyithatja meg, amelyek viszonylag alacsony anyagi ráfordítással magas hozamot ígérnek.

Az állásfoglalásból joggal lehet arra következtetni, hogy a jövőre nem terjednek át az egyre növekvő elvonások, amelyek az oktatási, művelődési és tudományos szférát a múltban fokozódó mértékben sújtották. Mivel e meghirdetett elvvel nem egyeztethető össze az állagukban lerongyolódott és végső tartalékaikat fogyasztó egyetemek, főiskolák és tudományos intézetek további sorvasztása, remélni lehet, hogy az újabb költségvetési elvonásról lábra kapott kósza hírek merő találgatások, sőt rémhírek.

A tudományos és felsőoktatási értelmiségiek nemcsak elvileg támogatják a magyar reformpolitikát, de annak előmozdítói és *résztvevői* kívánnak lenni. Képviselőik az utóbbi időben sokat vitáztak, és – el kell ismerni – sokszor reklamáltak is. Ez a vita és a benne megfogalmazott követelmények olykor furcsa színbe állították a hangadókat.

A tudományos kutatók és oktatók, tanárok kétségkívül nem tudnak teljesen eltekinteni attól, hogy létkörülményeik vajon lehetővé teszik-e az értelmiségi funkció betöltéséhez elengedhetetlen személyes, tudományos és kulturális háttér biztosítását, de elsősorban mégsem saját egzisztenciális helyzetük javítása érdekében léptek és lépnek fel. Enél sokkal nagyobb jelentőséggel merül fel a *feladat teljesítéséhez szükséges eszközök és a magas szintű értelmiségképzés, az utánpótlás kinevelésének biztosíték-rendszere*.

E biztosítékok hiányát előidéző *megvonási politika nem juttatott a gazdasági vérkeringésbe említésre méltó összegeket, miközben mind a gazdasági szférát,*

mind a társadalom egész életét megfosztotta a szellemi szféra által képviselt többletpotenciál jelentős részétől. Ugyanakkor az értelmiségben a feleslegesség érzetét keltette és ezáltal nem kis politikai veszélyforrást fakasztott fel.

A magyar társadalomban a szellemi feladatok teljesítésének és az értelmiségi utánpótlás biztosításának súlyos akadályai keletkeztek. Ennek is megvan a maga történelme, annak is megvannak az okai, hogy az egyetemek és főiskolák miért nem olyan eredményesek és hatékonyak, mint amilyeneknek lenniük kellene. Történész vagyok, tudom, hogy a múlt elemzése sok vonatkozásban segítheti a jelen tisztázását, a jövő lehetséges útjainak vázolását. Erre itt most nem térek ki. A felsőoktatás és a tudományos élet jövője attól függ, hogy a nekiinduláshoz megkapja-e azt a támogatást, amelyet hosszú időn át nélkülözött, és amire elengedhetlen szüksége van mind neki, mind az ország fejlődésének.

Egyesek fejcsóválva állapítják meg, hogy hazánkban a tudományos teljesítmény nem átütő erejű, sok diploma nem tartalmaz igazi értéket, és az egyetemek a magasabb követelményrendszert első nekifutásra mégis elhárították maguktól. Olyan ez, mintha egy csapatot hosszú ideig 150 centi átugrására trenírozónak, majd – újabb edzés és kalóriapótlás nélkül – hirtelen felemelnék a lécezt két méter fölé, és csodálkoznának azon, ha a csapat egy része megpróbál alatta átbújni. Az én véleményem szerint – figyelembe véve az edzési elveket, a felszerelés, a nemzetközi tapasztalatcsere hiányát vagy szűkösségét, egyenesen csodálatra méltó, hogy ebből a csapatból mégis milyen sokan voltak képesek nekirugaszkodni a két méternek; mennyien tudják megállni a helyüket világszínvonalon.

E sikeres tudósok és egyetemi oktatók száma nem kevés, ám képzeljük el milyen eredményeket érhetne el ez az ország, ha intézetei és egyetemei felszereltségüket tekintve nem kullognának az utolsók között, ha nem lennének minden téren elavultak, ha meg tudnák szerezni a modern gazdaság képének megfelelő eszközöket, és ha csapatostól küldhetnék ki legjobb kádereiket, fiatal munkatársaikat tanulmányutakra (amint tették azt néhány évtizeddel ezelőtt a japánok és teszi jelenleg a Kínai Népköztársaság).

Megvannak tehát a tudományos világban és az egyetemeken azok az emberek, vezető egyéniségek, akik mércéül szolgálhatnak *az általános követelményrendszer fokozatos, türelmes és állandó emeléséhez*, és akik egyúttal képesek is arra, hogy a szintet maguk után húzzák. Ám ezek az emberek azt is tudják, hogy feltételek híján a követelményeket egyik napról a másikra nem emelhetik, mert azzal csak azt érhetnék el, hogy a potenciális utánpótlás lehetőségét a jelenleginél is nagyobb mértékben eltorlaszolják. A működési feltételekkel és az utánpótlással összefüggő objektív követelmények azok, amelyekért a tudományos és a felsőoktatásban érdekelt értelmiség szót emel, hogy betölthessék azt a szerepet a magyar reformfolyamatban, amelyre az állásfoglalás kijelöli őket, és amelyre hivatottaknak érzik magukat.

Hivatottnak érzik magukat, és szeretnék e hivatásukat az ország építése, jövője érdekében a reformfolyamat résztvevőiként elősegíteni. Az értelmiségnek is van elégedetlenkedő csoportja; vannak, akik sokkal gyorsabban szeretnének előrejutni, mint az tényleg lehetséges, és van olyan szárny is, amely legszívesebben megállítaná a napot az égen. Ilyen emberek azonban mindenfelé akadnak. *Az értelmiség zömét, széles rétegeit 40 év tapasztalatai, küzdelmei és harcai után már nem a jövőben kell „megnyerni”.* Nagy többsége magáénak vallja ezt az országot, itt, ennek rendjében kíván boldogulni, ennek életszintjét, műveltségét és nemzetközi tekintélyét akarja növelni.

VI. Ifjúság

GULYÁS KATALIN

a KISZ Szekszárdi Városi Bizottságának első titkára

Az utóbbi időszakban gyakran elhangzik, hogy gond van az ifjúsággal. Elhangzottak olyan vélemények, hogy a fiatalok közömbösek, passzívak, ellenzékiek. Természetesen ilyen is van, de ez nemcsak erre a rétegre jellemző. Véleményem szerint a többség odafigyel a politikai, társadalmi jelenségekre. Tapasztalatom szerint általános bizonytalanság uralkodik a jövő esélyeit illetően az ifjúság körében is. Veszélybe került a régebben kialakult, tanult szocializmuskép. Egyre nehezebb a kitűzött célok megvalósítása. A fiatalok kikerülve az iskola, a család védőszárnyai alól, egy kemény, ellentmondásokkal teli világban találják magukat, ahol sajnos leértékelődtek az eddig számukra értékként megjelenő fogalmak. Társadalmunkban a becsületes munka, a helytállás stb. nem kap kellő megbecsülést – a vélemények szerint. A belső, emberi értékek helyett a kiskapuk, ügyeskedés, korrupció által látják könnyebbnek a boldogulást. Ezek a problémák nap mint nap felszínen vannak az ifjúság körében. Ezekre ideológiai válaszokat is kell találnunk.

Ma a fiatalok egyértelműen a reform pártján állnak, aktív részesei kívánnak lenni a társadalom, a politika alakításának. Ezt bizonyítja többek között az is, hogy a KISZ-eseket nagy tömegben sikerült mozgósítani a saját jövőjüket is meghatározó politikai vitákra, véleményalkotásra. Őszintén nyilatkoztak mindarról, amit közvetlen környezetükben tapasztalnak. Elmondták észrevételeiket társadalmunkról, a párt jelenlegi politikájáról, hogy milyen kiutat látnának a jelen helyzetből. A megyei vélemények, gondolatok, nem egyedülállóak. Társadalmunkban ifjúságcentrikusabb politikára van szükség, a jelenlegi szabályok, végrehajtásuk nem a pályakezdők, a fiatalok érdekeit képviselik. A rossz gazdasági helyzet aránytalanul nagy terhet ró az ifjúságra. Kilátástalannak látják a lakáshoz jutást, a családalapítás lehetőségeit. A szocializmus viszonyai között szerintem megengedhetetlen, hogy egy pályakezdő fölött a munkanélküliség lehetőségének árnya lebegjen! Ilyen kilátások közepette milyen jövőben bízhat, miben higgyen az ifjúság?

Többet kell tennünk azért, hogy a jövő nemzedéke azonosulhasson a szocialista eszmével! Tehát szervezett, megújulásra kész szocializmus kell a párt vezetésével, olyan pártéval, amely önkorrrekcióra is képes. Így megfogható, konkrét értékeket biztosít a társadalom és benne az ifjúság számára. Biztos célt kell tűzni a fiatalok elé, hogy tudják mire számíthatnak a jövőt illetően. Erősíteni kell az egyén szabadságát és felelősségét. Meg kell teremteni a fiataloknak a lehetőséget a feladatvállalásra, a vezetővé válásra. A párt és a KISZ céljai nem eltérőek egymástól; erősíteni kell az egységet a közös cél érdekében. A vezetés pedig merjen bízni a fiatal szakemberekben. Bűn nem kihasználni a fiatal, magasan kvalifikált szakemberek tudását, ambícióját. A tudás hatalom, mellyel élni, s nem visszaélni kell! A ma társadalmából hiányoznak a harmincas éveiben járó generációt fémjelző vezetők. Nagyobb teret kell biztosítani a felnövekvő nemzedéknek az önálló, felelős cselekvésre, tudásuk, képességük bizonyítására.

BUZÁS GYULA

Az ifjúság anyagi helyzete fokozatosan romlik és egyre differenciáltabbá válik, az életszínvonalbeli különbségek ugyanis itt felerősödve jelentkeznek. Ebben az évben a végzős hallgatóknál már elhelyezkedési problémák merültek fel, számos esetben előfordul, hogy a vállalatok felbontják a hallgatókkal korábban kötött tanulmányi szerződéseket. Ha ez a tendencia tartósnak bizonyulna, akkor foglalkoztatáspolitikánk kudarcát jelentené, hisz nem engedhetjük meg, hogy éppen a jövő gazdasági sikereinek zálogát hordozó műszaki értelmiség szoruljon ki az elsők között a munkahelyekről. A távlati munkaerő-gazdálkodási terv felülvizsgálatát magam is rövid időn belül szükségesnek tartom, az ösztöndíj-rendszert – különösen a társadalmi ösztöndíjak rendszerét – hatékonyabbá kell tenni.

Az agrár-felsőoktatási intézmények hallgatóságának politikai arculata több sajátosságot mutat. A fizikai dolgozók gyermekeinek nagyobb aránya, a vidéki életkörülmények bizonyára szerepet játszanak abban, hogy ez ideig viszonylag ritkán találkoztunk szélsőséges véleményekkel, a KISZ-nek is sikerült még megtartania vezető szerepét. A tendenciák azonban nyugtalanítóak.

Ezek az anyagi és elhelyezkedési nehézségek ugyanis elvileg azt is eredményezhetnék, hogy a hallgatóságot több tudás megszerzésére, jobb tanulásra ösztönözzék. Sajnos számos negatív példa ingatja meg napról napra ifjúságunknak a tudás hatalmába vetett hitét, ezért motivációi negatív irányba fordulnak.

ORMOS MÁRIA

Utánpótlásgondok az értelmiségi pályákon, a tudományokban és az egyetemeken nem azért vannak, mert a mai ifjúság kevésbé tehetséges vagy ambíciózus, mint más koroké. Szó sincs erről. A mai egyetemi ifjúság nagy százaléka tehetséges és ambíciózus. Bizonyosan sok hiányt és hibát fel lehet sorolni az alsó- és a középfokú oktatásban, csakúgy, mint a felsőoktatásban. Lehet és szükséges is javítani a diákok kifejezőkészségét és nyelvtudását. Indokolt gondolkodni az érettségi vizsga megbecsüléséről. Helyénvaló szélesebbre tárni az egyetemek kapuit és megkövetelni a képzés szabadabbá és eredményesebbé tételét. Az ország műszaki szintje, tudományos jövője szempontjából azonban társadalmilag, szellemileg a sorsdöntő kérdés nem ezekben az egyébként valóban elrendezendő problémákban áll. A legfőbb probléma az, hogy az ifjúság és benne a diplomás, egyetemi és tudományos pályára alkalmas ifjúság távlatai bizonytalanná váltak. Sőt, közelebb állunk a valósághoz, ha azt mondjuk, hogy a diplomás fiataloknak nincs igazi „kifutópályájuk”. Jórészt hiányzik az indíttatás ahhoz, hogy egy fiatal ember az egyetemi oktatók és a tudósok többnyire aszkétikus pályáját járja. Mit mondunk például egy kezdő egyetemi tanársegédnek? Nagyjából ezt: tarts magas színvonalú szakmai előadásokat és szemináriumokat, írd néhány jelentős művet, tanulj meg konferenciaszinten legalább két nyelvet, de ne feledd, hogy közben családot is kell alapítanod, lakást szerezned és berendezned. E célból biztosítunk neked havi négyezer forintot, és ami a többi dolgot, a feltételeket illeti, azt majd meglátjuk. Kétségtelen, hogy egyre kevesebb az a „hazárdőr” fiatalember, aki e meredek hegymenetre vállalkozik.

Az ifjúság orientációja – itt és másutt – csak részben közvetlen politikai kérdés.

csak részben függ a KISZ, illetve más ifjúsági szervezet tevékenységétől. Átfogó társadalmi kérdésről van szó, ami az ifjú nemzedékek egész perspektíváját, társadalmi helyének, beilleszkedésének lehetőségeit, vagyis a mi egész jövőnket érinti.

FEJESNÉ JENEI CSILLA

A problémák gyökere abban rejlik, hogy a gazdasági válság terheit az elmúlt években elsősorban az alacsony jövedelmű társadalmi csoportok viselték, akik közül az ifjúság jelentős hányadot képvisel.

Azt hiszem, azt mindannyian elfogadjuk, hogy az ifjúság jelenti a jövőt. Akkor viszont a mai ifjúságpolitika továbbfolytatása az ország jövőjét teheti tönkre. Ilyen vonatkozásban – úgy gondolom – sokkal többről van szó, mint egyszerűen az ifjúsági rétegérdekek képviseléséről.

A nemrégiben alakult politikai célú ifjúsági szervezetről például annyit tudunk, hogy szerveződését törvénytelennek titulálták (jogosan vagy jogtalanul – ezt ítéljék meg a jogászok); de azt nem tudjuk, hogy mi ezzel kapcsolatban a hivatalos állásfoglalás. Egy biztos: programjuk van, amivel nekünk vitatkoznunk kellene, és ehhez a csöppet sem könnyű feladathoz eddig nem kaptunk segítséget.

Politikai szándék ide vagy oda – az ifjúság a társadalom egészéhez hasonlóan tagolt! A jelenlegi legális szervezeteken kívül más csoportok is vannak, amelyek sajátos érdekeikkel felszínre szeretnének jutni. A hangsúlyt arra kellene fektetni, hogy minél előbb megteremtődjenek működésük törvényes keretei, legyen szó akár rétegszervezetekről, akár direkt politikai szervezetekről.

Ha belső politikai tagoltság cselekvési és nyílt politikálásigénnyel társul, előbb-utóbb úgyis kifejeződik valamiféle alulról jövő kezdeményezésben.

JUHÁSZNÉ LÉVAI KATALIN

a KISZ Hajdú-Bihar Megyei Bizottságának titkára

A fiatalok döntő többsége szocialista keretek között keresi a választ a kihívásokra. Komoly szándékkal, elhatározással szeretné megvalósítani mindazt, amit a párt hirdet: az ember, a nép, a haza tiszteletét, a hatékony gazdaságot, a demokráciát, a társadalmi igazságosságot. Az is természetes, hogy a mai ifjúság nem a megtett úthoz mér, hanem elvekhez, a látott lehetőségekhez, környezetéhez. Eből adódik véleménye: a legkritikusabban szemléli mai társadalmunkat, s vezető erejét a pártot.

Érdemes elgondolkodni azon, hogy az utóbbi 10-15 évben nevelkedő ifjúság mit tapasztalt, mit tapasztalhatott a magyar társadalomban. Azt, hogy növekszik lemaradásunk, nehezen tudunk a világ kihívásaira reagálni, adóssághegyeket gyűjtöttünk össze. Szülei panaszkodnak a nehezedő életkörülményekről, többletmunkával kell pótolni a családban a hiányt, az emberi kapcsolatok eltorzultak. Egyre kevesebb, ellentmondásosabb a követendő emberi érték. Ez is része örökségünknek.

Az ember életében ez az életkor a legnehezebb időszak. A családalapítás, otthonteremtés, pályaválasztás, a politikai arculat kialakulásának, a közéleti magatartás formálódásának időszaka. A társadalomban ma meglevő gondok épp ezt a

korosztályt koncentráltan nyomasztják. Ez gyakran elkeseredéshez, perspektívatlansághoz, közönyhöz vezet.

Az ifjúság gondjait, problémáit nem szakíthatjuk ki a társadalomból. Nem értünk egyet azokkal, akik ezt leszűkítik a generációk ellentétére. Mi mindenekeelőtt hasznosak szeretnénk lenni. Ezért fontos nekünk a cselekvés, a gyors, határozott változtatásokban való részvétel. Ez adhat számunkra perspektívát a társadalom és egyén szintjén egyaránt. Mit jelentenek ezek:

- meggyénkben is jelentős gond – kiemelten Debrecenben – a lakás;
- egyre inkább beszűkül a végzettségnek megfelelő elhelyezkedés esélye;
- a munkahely gondja – kiemelten az érettségizett lányok esetében – feszítő;
- komoly problémát jelent a teljesítmény és a tudás reális elismerésének hiánya;
- gondok vannak az oktatás feltételeinek megteremtésében a középfolon, ezen belül a szakmunkásképzésben.

Fontos, hogy legyen módunk a közéletben való részvételre, közvetlen környezetünk alakítására. A magabiztos, perspektivikus társadalom jövőorientált, ezért gyermekcentrikus, közoktatáscentrikus, tudatosan részt vállal a gyermeknevelés költségeiből, megtérülő beruházásnak tekinti az oktatásba való befektetést.

A politikai intézményrendszer reformja elengedhetetlen. Ezen belül az ifjúsági intézményrendszer változására is szükség van. Az MSZMP 1984-es ifjúságpolitikai határozatának hatására nem következett be számottevő változás. Még mindig a KISZ-től várják el, hogy az ifjúság „mindenese” legyen, a fejekben még mindig ez a korszerűtlen ifjúságkép él. A tagoltabb ifjúsági struktúra kialakítása csak óhaj maradt. A szakszervezet, a HNF tett ugyan lépéseket, de jószerint eredménytelenül. Nincs fogadókészség a spontán szerveződő közösségek irányában.

Jogosan bírálhatják ma a KISZ-t is. Van miért. De a KISZ változott a XI. kongresszus óta. A markánsabb politizálásra törekedtünk. A rétegekkel való foglalkozás megerősödött, demokratikusabbá vált a szervezet működése. Igyekezünk viszonyunkat tisztázni a tőlünk szervezetileg független ifjúsági csoportosulásokkal. Fő figyelmünket a tizenévesekre irányítottuk, az új kezdeményezések, törekvések csupán példaértékűek: szervezeteinket nem jellemzi a megújulás célja szerinti cselekvés. Jelentősen csökkent taglétszámunk, s ezzel együtt gyakran tekintélyünk is az egyetemi, főiskolai és a dolgozó fiatalok körében.

Mondandóm végére hagytam súlya miatt a párt és a KISZ kapcsolatának elemzését. Többek között e kapcsolat rendezése, újragondolása is halaszthatatlan feladat, habár a vitában elhangzottak már érzelkelhetően jelen vannak a dokumentumban. A KISZ párttól kapott bizonyítványa csak a dolgozók egyik oldala. Nekünk a társadalomtól, az ifjúságtól is joggal járnak érdemjegyek.

Nekünk kell, szükséges a párttól való bizonyítvány, de talán az utóbbi időben a kelleténél, a megengedettnél több a „tanár-diák” közötti probléma. Az nem vitatott, hogy a KISZ a párt ifjúsági szervezete, de ezen túl igazi, változó, mai tartalmáról alig esik szó. Be kell látnunk, a KISZ csak ott változhat, ahol demokratikusabb, rugalmasabb, változóbb a környezet is.

A párt és a KISZ együttműködése a jelenlegi gyakorlatban, formában nem jó. nem ösztönöz; szemléletformálásra van szükség. A párt ne csak tűrje, elnézze a fiatalok mozgalmának másságát, hanem ösztönözze, segítse elő az ifjúság mozgalmának változását. Ne féltse magát, helyét, pozícióját attól, ha az ifjúság bizonyos kérdésekben másként lát és gondolkodik, s netán tesz is. Legyen ehhez érdemi, a fiatalok által elismert partner. Az ifjúságnak hagyni kell, hogy saját útját járhas-

sa, hogy kipróbáljon a pártban megszokottól eltérő munkamódszert, szervezeti kereteket. Kapcsolatunkban a gyakorlatban is az elvi-politikai irányítás erősödése lenne célszerű.

Indokolt a nagyobb önállóság, s még a két szervezet közötti vitának is jogosultsága van.

Az ifjúság, ahogyan már említettem, érdekelt a gyors, határozott változásokban, s így a párt joggal számíthat nyílt, aktív támogatásukra.

GERMÁNNÉ VASTAG GYÖRGY

a KISZ Csongrád Megyei Bizottságának első titkára

Nap mint nap tapasztaljuk, ifjúságszociológiai vizsgálatok is rögzítették, hogy vésztjóslóan nő a távolság az ifjúság és a politikát közvetítő intézmények között. Mind nehezebb a fiatalokat megnyerni a párt számára: szándékaink, erőfeszítéseink ellenére is csökken a KISZ taglétszáma, de úgy gondolom, ez csak a jéghegy csúcsa. Létszám és politikai erő kifejtés között az összhang bonyolult, soktényezős viszony, amely külső s belső tényezőkön egyaránt múlik. A számszerű apadás az a jelzés, amely a társadalmi mélyáramlást közvetíti, s ez most számunkra nem kedvező. Megoldásul már nem elég a felületi kezelés, a kis lépések taktikája, hiszen ezzel a tünettel kapcsolatban is igaz: „növeli, ki elfödi a bajt...”

Ifjúsági vezetőként naponta találkozom azzal az ellentétes megítéléssel, ami a társadalmi közvélemény az ifjúságról, s az ifjúság véleménye az őt körülvevő társadalomról. Már-már társadalmi szakadékokat idéznek föl az oly nagyon eltérő nemzedéki tapasztalatok szocializmusról, életlehetőségekről, hazafiságról. Így azután teljesen meg tudom érteni, hogy gyötrő nehézséget jelent az idősebb párttagság számára ez a történelmi vívmányokkal tiszteletlen, az elszalasztott lehetőségeket felhánytorgató új és saját utakat kereső ifjú nemzedék. Harminc-negyven évvel ezelőtt az akkor szocializmust álmodók biztosan nem ilyennek képzeltek el gyermekeiket, az ifjúságot. No, de a szocializmust sem!

Arról, ami a felnőtt társadalom részéről nehezíti az ifjúság megértését, nem vagyok hivatott szólni. Hiszem, hogy a pártnak kötelessége, és önmagáért, a jövőért érzett felelőssége: újra végiggondolni az ifjúsághoz való viszonyát.

Tapasztalataim arra adnak lehetőséget, hogy a fiatal nemzedék politikához, szocializmushoz való viszonyáról adjak képet. Miközben ifjúságunk legkevesbé sem egységes lehetőségekben, ízlésben, célokban, egy dologban, úgy tűnik, sajnálatosan nagy az azonosság: az általános elbizonytalanodottságban. Ez jóval szélesebb körű, semmint azt a deviáns fiatalok egyre sokasodó tömegére le lehetne szűkíteni.

Bizonytalansággal, szociális kérdésekkel és politikai kételkedéssel telített a szakmunkásfiatal, a pályakezdő értelmiségi, az egyetemista csakúgy, mint az ifjúsági vezető. Hiszen az elmúlt évtizedekben, miközben mind több szó esett a szocialista társadalom változást kikényszerítő tulajdonságairól, a változás elmaradt vagy alig érzékelhető.

Fiatal nemzedékek sora hall egy reformelkötelezett, modern szocializmusról, s ugyanakkor tapasztalja, megéli egy konzervatív szocializmus mindennapjait, amelyekben a fölívelő szakaszok tiszavirág-életűek, s túl hamar visszarendeződ-

nek anélkül, hogy az ezeket megelő fiatal generációk kapaszkodót, elkötelezettsé-
güket erősítő pozitív élményt kaphatnának.

Tankönyveink örökkévalónak látszó válaszai, alapértékeink kikezdetlenségé-
ge sorra megkérdőjeleződött, és késlekedtünk, mellébeszéltünk a becsületes, tör-
ténelmi válaszadás helyett.

A nyilvánosság még mindig elégtelen gyakorlata miatt elferdítünk, olykor el-
hallgatunk megoldandó problémákat, ezáltal átengedjük másoknak azok kimon-
dását (környezetvédelem, szegénység, kábítószerzés), míg végül a hivatalosság
jelentős presztízsveszteségei után, növekvő szavahihetőségi válság közepette
hozzálátunk, hogy társadalmi konszenzust teremtsünk megoldásukhoz.

Társadalmunk széles tömegeit jellemzi, így a fiatalokat is, hogy a megélhetési
kényszer elnyomja a közösséget, a kulturálódást, emberi kapcsolatokat. Az eg-
zisztenciateremtés kiméletlenül zárójelbe tesz olyan értékeket, mint humaniz-
mus, önzetlenség, szeretet és mások.

Kevéssé ad okot optimizmusra, hogy manapság öt-tíz évre sem tervezhető egy
fiatal jövője, s csak a kivételezett munkahely szerencsés együttthatója garantálja a
teljesítménytől függő egyéni boldogulást.

Az előzőekből is következően általánosítható jellemzője ifjúságunknak, hogy
nem egységes a szocializmushoz és a politikához való kapcsolódása, sem eljutása
ütemét, sem módszereit illetően. Miközben meggyőződéssel állítom, hogy a ma-
gyar fiatalok jelentős többsége saját jövőjét a megújuló szocialista Magyarorszá-
gon képzei el, azt is tapasztalom nap mint nap, hogy ehhez a jelenleg meglevő
kereteket szűknek, a lehetséges előrejutás pályáit véglegesen lefoglaltnak, a já-
tékszabályokat áttekinthetetlenül tisztátalannak érzik.

Szűkebb és tágabb környezetem ifjúsági mozgásait figyelve mondhatom, jelen-
tős és egyre erősödő az ifjúság körében az útkeresés szabadsága iránti igény tar-
talmi és szervezeti téren egyaránt.

A készen kapott panelek megkopásával, üres általánosságával sokak számára
az azokat közvetítő intézmények is szűrkévé váltak. A fiatalok jelentős része ezért
is keres és kap választ a társadalomban szükséges eligazodáshoz az ön maga által
választott közösségekben, az általa elfogadott szabályok szerint működő körök-
ben, az érdeklődését megragadó, kielégítő csoportokban és ezzel is magyarázható
az új szervezetek alakítása iránti érdeklődés.

A jelenségről lehet nem tudomást venni, gyanakvással és bizalmatlansággal
elmarasztalni. Ám véleményem szerint 1988-ra már megérett az igazi megoldás,
amely politikai természetű. Ennek lényege, hogy miközben nem mondhatunk le
az ifjúság politikai befolyására hivatott intézmények (ide tartozik a párt és az ösz-
szes társadalmi szervezet) tevékenységének megújításáról – és nem a javításáról
–, az intézményi reformról, eközben meg kell adni az ifjúságnak az önállóságot
saját intézményei, igényei szerinti ifjúsági mozgalom kialakításához, ahol maga
vívja meg napi küzdelmeit, izzadja ki válaszait, és esélyt kap azok megoldására, s
nem kényszerül elmenekülni azok elől. Ahol csatát nyer és csatát veszít, vagyis
felkészül a szocializmussal is törvényszerűen együtt járó társadalmi ellentmondá-
sok, konfliktusok kezelésére. Véleményem szerint a pártnak ezt a folyamatot nem
egyszerűen hagynia, eltűnnie kell, hanem élére kell állnia, úgy hogy a fiatal párt-
tagokon keresztül érvényesíti befolyását.

Munkám alapján úgy gondolom, hogy az ifjúsággal újra kötendő társadalmi
szerződés minden különösebb ifjúságpolitikai preferencia nélkül két reális felté-
tel biztosítása esetén ígéretes kilátású:

1. A jelen realitásaiból építkező szocializmusnak mint elméletnek a koncepcióját elkészíteni elodázhatatlan feladat, mert csak ennek alapján vázolható fel olyan jövőkép, amely kirajzolhat egyfajta egyéni és csoportos perspektívát.

2. A tagolt ifjúsági mozgalom és politikai vezetés meghatározott szintjei között olyan alkotó párbeszéd meghonosítása szükséges, ami a politikai vezetés részéről a fiatalok önépítkezései iránti toleranciában megnyilvánuló bizalmon, az ifjúsági mozgalom részéről pedig a szocializmus jövőjéért érzett felelősségen alapul. Ehhez olyan társadalmi erőterít intézményes politikai biztosítása szükséges, amelyben megvalósítható, jövőbe mutató programok kínálnak irányt és lehetőséget.

FARKAS JÁNOS

Az ifjúság kritikusabb a társadalom más rétegeinél, csoportjainál, hiszen ő a megtett út alapján – pusztán életkoránál fogva – ítélni nem tud. Ezért mércéül hirdett elveinket, lehetőségeinket, környezetünk élenjáró megoldásait veszi. E megmérettetésben az a tapasztalata, hogy immár másfél évtizede nehezen birkózunk meg a világ kihívásaival. növekszik lemaradásunk a legfejlettebb régióktól, s eközben olyan adósságmennyiséget gyűjtöttünk össze, mely az ezredfordulóig évente 80–100 milliárd forintot tesz ki!

A lakosság 40 százaléka, az aktív keresők harmada (a húzóágazatokban több mint fele) 30 év alatti. Azok a problémák, amelyek az elmúlt években a többi korosztályoknál esetlegesen, külön-külön jelennek meg (tudás megszerzése, elhelyezkedés, családalapítás, otthonteremtés, közéleti részvétel) ma az ifjúságnál koncentráltan, egy időben jelentkeznek. A sok szállal összefüggő problémahalmazra nem adható semmifajta generációs – ifjúsági – válasz, a társadalom együttes válaszára van szükség. Nem az idősek és a fiatalok, hanem az – akár új típusú és nagyobb – teljesítményeket is vállalók, illetve az azt szabotáló csoportok között húzódnak meg a fő frontvonalak.

A politikai intézményrendszer korszerűsítésének részeként az ifjúsági intézményrendszer reformjára is szükség van. Miközben az utóbbi években az ifjúság tovább differenciálódott, érdektagsága nőtt, helyzete nehezedett, a működőképesen tagolt ifjúsági struktúra a párt '84-es ifjúságpolitikai állásfoglalása ellenére nem, vagy csak csíráiban alakult ki.

A társadalmi szervezetek ugyan tettek lépéseket saját ifjúsági struktúrájuk megteremtésére, ezek érdemi változást az ifjúság szerveződési lehetőségeiben alig hoztak. Érintetlenül maradtak viszont azok a mozgásformák (illetve ezek korlátai), melyek nyilvános keretek között való megszerveződésére igény mutatkozik. Minden e rétegre ható intézményrendszeri változásnak együtt kell járnia a KISZ tevékenységének és tevékenysége kereteinek korszerűsítésével. Felfogásbeli változásra érett a párt és a KISZ kapcsolatának értelmezése. A párt és a KISZ politikai hatóképeségét egyaránt növelné, ha kettőjük kapcsolatában a testületek között kialakuló, a fő tartalmi kérdésekre koncentráló szoros politikai szövetségi viszony jönne létre. Ez a stratégiai kérdésekben legszorosabb szövetséget, minden más kérdésben szabadon és fesztelenül egymással vitatkozó kapcsolatot jelent. A sok helyütt tapasztalható paternalizmus gátolja a párt politikájának hiteles tolmácsolását és képviselését, végső soron jelentősen nehezíti egy, az önálló politizálást végző ifjúsági szövetség kialakulását.

A KISZ-nek választott politikai, technikai módszerei, valamint kialakított szervezeti keretei terén is lehetőséget kell kapnia a pártban megszokottól eltérő meg-

oldások alkalmazására. Tehát a közvetlen irányítás helyett az elvi politikai, a párttagokon keresztül történő irányítás gyakorlati megvalósítását tartjuk aktuálisnak.

FODOR LÁSZLÓ

Minden politikai mozgalomnak – így pártunknak is – amikor társadalmi hatásának, bázisának alakulását értékeli, különös figyelmet kell szentelnie az ifjúságnak. A haladó mozgalmak, politikai erők a társadalmi részarányuknál nagyobb számban nyernek meg fiatalokat céljaiknak, s minden megújulási kísérlet sikere nagymértékben azon múlik, hogy sikerül-e az ifjúságot e folyamatok résztvevőjének megtenni?! E folyamatban szükség van az ifjúsági intézményrendszer reformjára is, mely képes kifejezni a fiatalság sokszínű érdektagoltságát. Bővíteni kell az újfajta autonóm ifjúsági szerveződések, politikai szerveződési formákat.

A párt kezdeményező szerepére építve az MSZMP támogasson minden baloldali platformon álló ifjúsági szerveződést, ismerje fel az ilyen irányú törekvéseket, segítse e szándékok érvényesülését. Ilyen módon az ifjúság érdektagoltsága, s az ebből fakadó politikai tagoltság ismerhetővé, s így kezelhetővé válik, ezért a különbözőségek nem gyengítik, hanem erősítik a politikai intézményrendszer integrációs szerepét.

Ilyen ifjúságpolitika részeként szükséges átgondolni a párt és a KISZ kapcsolatát, annak tartalmát, kereteit és módszereit. Fontosnak tartjuk, hogy e kapcsolat középpontjába a leglényegesebb tartalom kerüljön: a párt a KISZ-ben megbízható, hatékony, az ifjúság politikai szereplését és részvételét befolyásolni képes szövetségest nyerjen. E szövetség politikai tartalmát a központi testületek által nyílt vitában elfogadott, közös politikai célkitűzések jelentsék.

E célkitűzések hathatós támogatásán, megvalósításának segítésén túl, e keretek között a KISZ politikai gyakorlatában élvezzon mind szélesebb önállóságot, szabadon megválasztva politikai programjának további elemeit és módszereit.

Alakuljon ki a párt és a KISZ között nyilvános párbeszéd, a fesztelen vita fórumrendszere, s így jöjjön létre újra és újra a társadalom előtt megkötött politikai szövetség. Csak ilyen működés esetén hiteles a KISZ „párt-pártisága”, s nem tűnik szolgalelkűségnek a pártpolitika támogatása.

DARÓCZY ZOLTÁN

Az elmúlt időszak pártunkívüli fórumainak vitáit figyelve úgy látom, hogy a gazdasági sikertelenség és az ideológiai konzervativizmus megbénította pártunk vezetésének cselekvőkéességét és a politikai vákuumban kialakulóban van egy „második politikai szféra”, amely megnyerni készül a legfontosabbat, a magyar ifjúságot. Szakmámnál fogva a felelősségérzet azt mondatja velem: a politika esz-közeivel, a történelmi ismeretek őszinte közvetítésével, az ifjúság cselekvési vágyának garanciális keretekben történő teret adásával, az ifjúság életkörülményeinek teljesítményüktől függő fokozatos javításával erősítsük kapcsolatainkat a fiatalokkal. Tapasztalataim szerint az ifjúság többsége egy reálisan felépíthető szocializmus híve, amelyben neki is *szerepe* van, tőle is függ annak mibenléte és ezért hajlandó felvállalni a rá háruló *felelősséget* is. Ezért egyrészt üdvözlöm és támo-

gatom a dokumentumtervezet e téren kifejtett megállapításait, ugyanakkor nem értem, hogy miért tagadjuk: a KISZ a párt ifjúsági, következésképpen politikai szervezete, amely az utóbbi időben elvesztette ugyan tömegszervezet jellegét, de erősítette politikai önállóságát. Ebből adódóan a magyar ifjúság egy részének természetes kíváncsi, hogy a politikai intézményrendszer reformja keretében a párttal még nem teljesen azonosuló, de a szocialista rendszert elfogadó és támogató platform(ok) alapján önszervezési formában kifejezhesse akár politikai véleményét is. Meggyőződésem, hogy minden ilyen jellegű felvetést nem *formai*, hanem *tartalmi* alapon kell megítélni és helyes tartalom esetén a megfelelő formát jogi alapon biztosítani. Ebben a vonatkozásban szeretnék rámutatni, hogy azok az elképzelések, mely szerint az ifjúság körében ma már létező és jogilag biztosított öntevékeny csoportok politikamentesek, nem reálisak és nem is voltak azok. Minden emberi tevékenység egyben politikai is: *kiállás* valamilyen érték mellett és ennek dialektikus ellentétéként, *elutasítása* valaminek. Mivel pedig minden emberi tevékenység végső soron tapasztalatszerzés is, meggyőződéssel vallom, hogy mindenki csak ezen az úton juthat el egy vezető párt politikájának igenléséig, és megfordítva: a pártnak alapvető célja, hogy szilárd marxista-leninista alapelvei mellett integrálja mindazon politikai jelentőségű érdek- és értékmegnyilvánulásokat, amelyek az ország szocialista fejlődését elősegíthetik.

Ezért összefoglalóan úgy vélem, hogy a párt ifjúságpolitikája nem lehet és véleményem szerint sohasem volt azonos a KISZ politikájával; a párt ifjúsághoz való viszonya szélesebb ennél, miközben természetes módon támogatja és segíti saját ifjúsági szervezetének önálló törekvéseit. Általában sem jó, ha a párt „albérletbe adja” bármely réteg politikai jelentőségű problémafelvetéseit. Példaként említem a lakáskérdés, a munkába lépő fiatalok, vagy a fiatal értelmiség szerepének megítélését. Mindhárom kérdés az egész nép ügye és elválaszthatatlan a felnőtt társadalom, a munkásság, a parasztság és az értelmiség teljes körű és történelmi tapasztalatra támaszkodó véleményétől.

ISÓ VINCE

a KISZ Zala Megyei Bizottságának titkára

A pártviták és a politikai munka tapasztalatai azt mutatják, hogy a párt és az ifjúság kapcsolata lazult, sok formális elemet tartalmaz.

Miben vélem felfedezni ennek jeleit?

- a párt és a politika iránti bizalom hiánya sok helyütt tapasztalható – az eredményeket a párt vezetésével értük el, így a problémák is ide kötődnek – hangzik el egyre több helyen;

- a nehezedő gazdasági körülmények, a terhek a fiatalokat (pályakezdeket, családalapítókat) jobban sújtják, mint a társadalom más rétegeit. Ezekért a politikát, a politika alakítóit okolják;

- leértékelődött az ifjúságpolitikai munka – az ifjúság mint speciális réteg beleolvad a nagy egészbe, annak ellenére, hogy fontosságát, jövőt meghatározó szerepét gyakran hangoztatjuk. E téren nincs összhang a szavak és tettek között;

- erőltetett a párttagfelvétel üteme – még mindig statisztikai szempontok alapján: „Biztos befutó”: a fiatal, fizikai munkás nő. Sajnos ugyanez tapasztalható a különböző szintű testületekben is;

- a pártirányítás paternalista módja, néhol tapasztalható vállveregető, „jól van

gyerekek” stílusa inkább taszítja, mint vonzza a fiatalokat, akik – okkal-ok nélkül – már felnőtteknek érzik magukat, és szeretnék, hogy annak is kezeljék őket. Az idősebb és fiatalabb generáció között a tudás és tapasztalat különbsége nyilvánvaló, de ez még nem jelenti, nem jelentheti a jobbító szándék, a cselekvés privilégiumát. Részt kérünk, felelősséggel részt vállalunk a politika alakításában;

– az 1984-es ifjúságpolitikai határozatban egyértelműen megfogalmazottak ellenére nem alakult ki a gyakorlatban a meglevő tagolt ifjúsági struktúra intézményi leképzése.

A fiatalok döntő többsége a szocializmus keretei között keresi a válaszokat körünk kihívására, napjaink felvetődő kérdéseire. Ehhez azonban a gazdaságban és a politikai intézményrendszerben is fordulatra van szükség. A párt megújulási törekvéseit jónak tartom, elfogadom és a jövőben annak megvalósításán dolgozom. A következetes végrehajtással, a személyi garanciáik megteremtésével a párt hitele, tekintélye, vezető szerepe megteremthető.

Milyennek szeretnénk látni, mi fiatalok, a pártot?

Olyannak, amely vezető szerepének érvényesítésével a haladó politikai erők szövetsége: valódi élcsapat; amely mozgalmi jellegű tevékenységével a tömegkapcsolatok széles bázisára épít; nem adminisztratív, ügyintéző, paternalista stílusú; demokratikus és nyilvános politizálással követendő és követhető példát mutat; amely markáns politikai arculatot biztosít személyeknek, szervezeteknek, az eredményekben és a kudarcokban egyaránt megjelenik a személyiség, az egyéniség a politikai életben; amely épít és számít az ifjúságra, és nemcsak távlati, hanem megélhető perspektívát is nyújt.

Megfontolásra javaslom az 1984-es ifjúságpolitikai határozat megvalósulásának tapasztalatait, különös tekintettel a tagoltabb ifjúsági struktúra kialakítására – ennek a mai helyzethez igazodó pontosabb körülhatárolását és a párton belüli kezelési módját. Ma úgy tűnik számunkra, hogy e határozat végrehajtása egyedül csak a KISZ-nek fontos.

A mi elképzelésünk a KISZ-ről az, hogy markánsabb politikai szervezet legyen – ami esetleg tömegbefolyásunkat tovább csökkentheti. Emiatt is fontosnak tartjuk a folyamatos párbeszédet a KISZ mellett létrejövő más ifjúsági kezdeményezésekkel, amelyek a speciális ifjúsági érdektagozódás pontosabb leképezését jelentik, illetve a KISZ új profiljába már a kevésbé illeszthető tevékenységi irányokat is lefedik. A közöttünk – remélhetőleg – kialakuló vita, párbeszéd, kompromisszum elvezethet a közélet kívánatos élénküléséhez, a felnövekvő generáció politikakultúrájának kialakulásához, ezáltal a társadalmi közmegegyezés gyakorlatához, amit én napjainkban is a párt egyik leglényegesebb akaratának ítélek meg. Végso soron ez azt is jelenti, hogy a KISZ profiltisztítási törekvései hosszú távon politikai jellegét erősítik, és természetes kiválasztódással a fiatalok a párthoz való közeledését is elősegítik.

KÖVÁRI GYÖRGY

Kötéltánc a munkaerőpiacon: a munkahelyek védelméről a szociális védőhálóig*

Két évtizeddel a gazdasági reformfolyamat¹ kezdete után a magyar gazdaság makacs stagflációval küszködik.

A GDP termelésének és belföldi felhasználásának növekedési trendje az 1970-es évek végén megtört, azóta a szerény forrásképződés a fizetési mérleg alakulásának függvényében ingadozik. Az elmúlt évtizedben az életszínvonal lényegében stagnált, a tőkehatékonyság és a munkaidő-kihasználás romlott. A lökészerű külgazdasági megrázkódtatásokat a nemzeti munka folyamatos világpiaci leértékelődése kísérte. A külgazdaságban – nemzetközi versenyképességünk gyengeségei folytán – halmozódó veszteségeink belföldön gyorsuló inflációban csapódnak le.

Az infláció – legalábbis elméletileg – az összkereslet, ezen belül a lakossági vásárlóerő restriktóján túl, a jövedelmi pozíciók átrendezése révén piactisztító és strukturális alkalmazkodást serkentő funkciókat is betölthetne. Ennek szükséges előfeltételei a mobilizálható erőforrások, valamint olyan megbízható árjelzések, amelyekre a kínálat viszonylag gyorsan reagál. Ezzel szemben teljes foglalkoztatottság, merev termelési és foglalkozási szerkezet és/vagy állandósult túlkereslet esetén az infláció kifejezetten romboló hatású: a megélhetési és a termelési költségekre gyakorolt nyomása mozgásba hozza az ár–bér és a bér–ár spirált, aláásva ezzel az amúgy is gyenge pénzügyi fegyelmet² és az ésszerű gazdasági kalkuláció feltételeit. A „könnyű pénz politikájának” árnyékában ugyanis az inflációs várakozások a gazdaság szereplőit jövedelmi pozíciójuk javulásával kecsegtetik; azt a látszatot keltik, hogy mindenki nyerhet a bevételei növeléséért folyó versenyfutásban, míg nem a tapasztalatok kijózanító hatására összeroppan a pénzillúzió. Előbb azonban a gyorsuló infláció kikezdi a szociális-jóléti intézményeket: a társadalmi jövedelmek értékvesztésének ellensúlyozása elviselhetetlen terheket ró a folyó költségvetési mérlegre.

*A tanulmány az 1988. április 6–7-én rendezett „Vállalat '88 – kihívások és válaszok” című tudományos konferencián elhangzott előadás alapján készült.

A magyar gazdaság jelenlegi recesszióját kísérő gyorsuló infláció részben annak a gazdaságpolitikának a következménye, amely az elmúlt másfél évtizeden át előbb a gazdasági növekedést, majd a fogyasztás–felhalmozás arány alakítását a magán- és a közösségi fogyasztás védelmének szolgálatába állította; és lényegében sikeresen igyekezett elkerülni a tömeges munkanélküliséget.

Miután – a nyugati piacgazdaságoktól eltérően – a magyar munkaerőpiacot továbbra is magas foglalkoztatási szinttel párosuló globális túlkereslet³ jellemzi, ezért a munkaerőpiac állami koordinációja változatlanul arra törekszik, hogy a munkaerő iránti túlkeresletet mérsékelje, illetőleg annak a munkaerő-felhasználás hatékonyságában, a munkaerőnek vállalatközi áramlásában jelentkező kedvezőtlen következményeit enyhítse. Eközben napjainkban számot kell vetnie az azzal a ténnyel is, hogy a recesszió által erősen sújtott ágazatokban – kohászat, bányászat, magasépítő-ipar – létszám-leépítésekre kerül sor, és ezek nyomán elhelyezkedési nehézségek merülnek fel. A lokálisan és bizonyos szakmákban és foglalkozásokban jelentkező súrlódásos és strukturális munkanélküliségnek ezek a kezdeti jelei felkészületlenül érték a foglalkoztatáspolitikát, annak ellenére, hogy a munkanélküliség kialakulásának lehetősége már az 1968-as gazdasági reform bevezetése óta foglalkoztatja a gazdasági kormányzatot.

A stagfláció munkaerőpiaci következményei egybeesnek a demográfiai munkaerő-kínálat közeljövőben várható jelentős bővülésével. A munkavállalási lehetőségek zsugorodása esetén – az álláskeresők megélhetéséről, illetőleg munkaerőpiaci képzéséről gondoskodó intézményi előfeltételek híján – a létbiztonság alapvető elemének megingása tovább súlyosbíthatja a háztartásokra nehezedő terheket.

A bonyolult institutionális struktúrájú nyugati piacgazdaságokban a kereslet hullámzásához és szerkezeti változásához való munkaerőpiaci alkalmazkodás fő hajtóereje a vállalati rugalmasság. A vállalati alkalmazkodás eszközei: a költség-szint, ezen belül a munkaköltségek csökkentése; a konjunktúra állapotához igazodó létszámalakítás és munkaerő-szelekció; a külső munkaerőpiaci verseny és esélyegyenlőtlenségek fokozottabb kihasználása a belső munkaerőpiacok működtetésében; a rugalmas és részidős foglalkoztatási formák és az üzleti partneri kapcsolatok bővítése; az egyes munkaposztokhoz tartozó feladatkörök kevésbé merev elhatárolása, a munkarend újjászervezése; a technológiai innováció, a szervezetracionalizálás; a decentralizálódó béralku. Az állam a munkaerőpiac liberalizálásával (dereguláció, jogi korlátok oldása), hajlékonyabb intézményi háttér megteremtésével, a mobilitást könnyítő képzési programokkal és a kisvállalkozások ösztönzésével támogatja a vállalati törekvéseket. A szerkezetváltás üteme, a gazdasági növekedés élénkülése és az infláció letörése igazolja, hogy minden árnyoldala – növekvő munkanélküliség, az állás- és jövedelembiztonság megingása, bizonyos jóléti és infrastrukturális közkiadások lefaragása – ellenére e terápia, legalábbis rövid távon, lényegében megfelelt a piacgazdaságok működési logikájának.

A gazdasági szereplők alkalmazkodási képességének érdemleges javítása nálunk is a reformfolyamat egyik kulcskérdése. A rugalmasság említett formáinak egyik-másik hasonmása az utóbbi években – főként kormányzati és részben vállalati kezdeményezésre – a hazai gyakorlatban is fellelhető. E megoldások hasonlóságának túlértékelése azonban – mint azt a következőkben bizonyítani igyekszem – elhamarkodott következtetésekre vezethet, akár működésük szabályszerűségeit, akár a követendő terápia megítélését illetően. Bármennyire vonzó lenne

ugyanis, hogy a gazdaság alkalmazkodóképességét serkentő és a munkaerőpiac flexibilitását javító bevált terápiákat – lehetőleg azok kedvezőtlen mellékhatásai nélkül – egyszerűen átültessük a hazai gyakorlatba, sajnos ez aligha járható útja gondjaink orvoslásának. A közeljövőben nem teremthetők meg a liberalizált munkaerőpiac – ilyen értelemben az úgynevezett bérreformtól várt bérliberalizálás – működőképességének feltételei.

Mondanivalóm lényege: a stagfláció kialakulásának strukturális, intézményi és gazdaságpolitikai hátterét vizsgálva arra a következtetésre kell jutnunk, hogy gazdaságunk alkalmazkodóképességének javításához institutionális változásokra és gazdaságpolitikai fordulatra van szükség, amelynek szerves része a munkaerőpiac intézményrendszerének átalakítása és a szociális védőháló megerősítése, egy aktív és előrelátó munkaerőpiaci politika háttereként.

1. A MUNKAERŐPIAC SZEREPLŐINEK STRUKTURÁLIS HELYZETE ÉS MOTIVÁCIÓI

A lakossági jövedelemszerzés szempontjából a magyar gazdaságot sajátos „megkettőzöttség” jellemzi, amelyet az irodalom szokásszerűen az „első és második gazdaság” fogalom párral jelöl.⁵ E megkülönböztetés alapja az, hogy bár mindkét gazdaságban árugazdálkodás folyik (eladásra szánt termékeket állítanak elő), a piaci mechanizmusok és az állami koordináció viszonylagos szerepe a két gazdaságban jelentősen eltér egymástól.

Az első gazdaság gazdálkodó egységei, lévén egyszerre piaci szereplők s ugyanakkor a gazdaságirányító szervek hierarchikus alárendeltjei, egyidejűleg kénytelenek a piac impulzusaira reagálva gazdálkodni, ugyanakkor expanziójuk lehetőségének biztosítása végett arra törekedni, hogy megfeleljenek a gazdaságirányító szervek elvárásainak, illetőleg érdekeiknek megfelelően befolyást gyakoroljanak ezekre az elvárásokra. A vevők megszerzéséért folytatott versengésük, a gazdaság hiánygazdasági jegyeiből fakadóan, sokkal lanyhább.

Ez a kettősség – tudniillik az erőforrások potenciális birtokosaiként éles, eladókként lanya versengésük – nyomja rá a bélyegét a második gazdasághoz való viszonyukra is.

Az első gazdaságban foglalkoztatott létszámmra a második gazdaság – az általa kínált gazdasági státusok csekély vonzerejénél fogva – nem gyakorol érdemleges elszívó hatást. A kétpillérű megélhetési stratégiák széles körű elterjedtségén keresztül ugyanakkor erőteljesen befolyásolja, hogy miként osztják meg munkaerejüket az első gazdaság munkavállalói fő munkahelyük és a második gazdaságbeli jövedelemszerző tevékenységek között.

A második gazdaság „teljesítményelszívó” hatásának közömbösítésére való törekvés önmagában is felfelé feszíti a béreket az első gazdaság munkaerőpiacán. A gazdálkodó egységek erőteljes béremelési törekvésének azonban ennél is általánosabb oka van: a pótlólagos munkaerőért, mint az expaznióhoz szükséges termelési erőforrások egyikéért, folyó kiélezett verseny, amely a foglalkoztatás magas szintjével párosuló munkaerőhiányt állandósít az első gazdaságban.⁶

A munkaerőpiac munkavállalói oldalának sajátosságait tehát két tényező magyarázza: a második gazdaság mint a lakossági jövedelemszerzés alternatív színtere, a maga gazdag formakészletével, és az állandósult túlkereslet mint normál állapot az első gazdaság munkaerőpiacán. Ennek következtében a munkavállaló

lók alkupozíciója élesen differenciálódik, mindenekelőtt attól függően, hogy a dolgozók egyes csoportjai milyen szerepet játszanak a termelés akut zavarainak elhárításában, szűk keresztmetszeteinek feloldásában, ami az informálisan zajló üzemi bér-teljesítmény alkukban a nyugati vállalatokban megszokottnál lényegesen nagyobb kereseti különbségekhez vezet.⁷

Fontosabb ennél az a különbség, amely a munkaerőpiac keresleti oldalát megtestesítő vállalatok alkalmazkodási mintáiban figyelhető meg. Ellentétben a nyugati piacgazdaságban működő vállalatokkal, amelyeket önértékük mértékletes költsékezésre, újításra, s ami elengedhetetlen: a vevők kegyeinek keresésére kényszerít, a mi vállalataink elsősorban az erőforrásokért, ezen belül a munkaerőért állnak egymással igazán éles versengésben.

Vállalataink nem is elsősorban a második gazdaság teljesítményelszívó hatásának közömbösítéséhez küzdenek olyan elszántan a minél nagyobb bérfizetési lehetőségért, hanem azért, mert erre kényszeríti őket a többi vállalattal folytatott munkaerőpiaci verseny. Emellett nem pusztán arról van szó, hogy a vállalatok munkaerő iránti kereslete független attól, hogy a munkaerő a gépek árához képest olcsóbb vagy drágább a számukra, hiszen költségeiket általában úgyis továbbháríthatják a vevőikre, azaz végső soron a lakosságra mint fogyasztóra; hanem arról is, hogy a jó, illetőleg a javuló bérpozíciót gazdálkodásuk egyik legfőbb céljának, a vállalati siker legfontosabb eredményének tekintik.

Minden egyes vállalat bővülési törekvéseinek támogatását, a pótlólagos erőforrások megszerzésének megkönnyítését várja a gazdaságirányító szervektől. A munkaerőért folyó versenyben azonban kevésbé remélhetnek tőlük közvetlen segítséget. A munkaerőpiacon ugyanis főként a már munkaviszonyban álló dolgozók újraelosztásáért folyik a küzdelem, amelyben a vállalatok csak egymás rovására könyvelhetnek el nyereséget. Így minden vezető – érthetően – a versenytársakénál nagyobb méretű vállalati béremelést tartana szükségesnek. Nagy aduujuk a gazdaságirányító szervekkel szemben annak hangsúlyozása, hogy bérfizetési lehetőségeik javulásától függően lehetnek úrrá dolgozóik teljesítmény-viszszatartásán. Minél szabadabb kezet kapnak a bérek alakításában – állítják –, annál sikeresebben törhetik át az eredményesebb munkahelyi ösztönzés útjában álló akadályokat.

Bármennyire igaz ez az egyes vállalatok szemszögéből, a vállalatok összességére nézve ilyen összefüggés tapasztalatilag és elméletileg beláthatóan nem érvényesül.⁸ A bérversenyben lemaradó vállalatok ugyanis engedményekre kényszerülnek a teljesítménykövetelményekből. Más szóval, megalapozatlan az a feltételezés, hogy az ösztönzőbb bér differenciálás és ezen keresztül a dolgozók és munkahelyi kollektívák ösztönzésének eredményessége bérliberalizálást követel. Ez nemhogy elősegítené a munkahelyi ösztönzést akadályozó tényezők elhárítását, hanem inkább még árt is az ösztönzés ügyének, amennyiben elodázza az alacsony munkahelyi teljesítmények igazi okainak és e gondok reális enyhítési lehetőségeinek tisztázását.

E gondok, akárcsak magának a munkaerőpiac állami koordinációjának a szükségessége, azoknak a strukturális feltételeknek⁹ a velejárói, amelyeket a gazdaság kínál a lakosság számára megélhetésük biztosítására, fogvasztási aspirációik megvalósítására – a vállalatoknak pedig hatékonysági kritériumok által nem korlátozott munkaerőigényeik kielégítésére.

2. GAZDASÁGPOLITIKAI VÁLASZKÍSÉRLET AZ EGYENSÚLYVESZTÉSRE: A FOGYASZTÁS ÉS A MUNKAHELYEK VÉDELME

A magyar gazdaság az 1970-es évek derekán az első nagy külgazdasági megrázódtatást kizárólag makropolitikai szinten érzekelte. A mikro gazdasági szereplőket (háztartások-munkavállalók, vállalatok-munkahelyek) a gazdaságpolitika elszigetelte a külpiaci hatásoktól. A gazdaságpolitika 1974 és 1978 között az általa megválasztható változók értékét egyértelműen a belső társadalmi-gazdasági igényekből vezette le. A viszonylag gyors gazdasági növekedés a mérsékelt infláció és a lassú eladósodás kombinálása mellett recentralizációs lépésekre és a bürokratikus koordináció erősítésére támaszkodott. A lázas gazdasági aktivitástól, az élénk beruházási tevékenységtől fűtött vállalati expanziós törekvések következtében az import jövedelemrugalmassága (a nemzeti jövedelem egységnyi növekedésére eső importtöbblet) ugrásszerűen emelkedett. A vállalatok input keresletének és kínálati alkalmazkodásának aszimmetriája erősítette a túlkeresleti hajlamot és rontotta a végtermék-ráfordítás arányt. Az importigény és az exportképesség közötti aszimmetria pedig erősítette az eladósodási hajlamot.¹⁰ A megcsontosodott gazdasági szerkezetben a beruházási fellendüléstől várt gazdasági növekedés a fizetési mérleg teherbíró képességébe ütközött.

A gazdaságpolitikai fordulat 1979 és 1984 között a növekedési előirányzatokat a külgazdasági egyensúly mint legfőbb prioritás alá rendelte és nemzetközi versenyképességünk függvényévé tette. A növekedési ütem mérséklése, a belföldi kereslet korlátozása relatív importmegtakarítással járt, ami elősegítette a külgazdasági egyensúly átmeneti javulását. A vállalatok bérszínvonal-dinamikája ugyanakkor meglepően stabil maradt, amiben közrejátszott a bérszabályozásnak tévesen tulajdonított ösztönző funkció. Így a vásárlóerő-csökkentés fő eszközévé a gyorsuló infláció vált. Egyidejűleg – főként demográfiai tényezők következtében – nőttek a társadalmi juttatásokra fordított kiadások, ellensúlyozva a reálbércsökkenésnek a lakossági fogyasztásra gyakorolt hatását. A belföldön felhasználható nemzeti jövedelem csökkenéséhez való alkalmazkodást a gazdaságpolitika a lakossági fogyasztás és az állásbiztonság megőrzésével, elsősorban a nettó tőkeképződés terhére kísérelte meg.

A lakossági fogyasztás részaránya a belföldi összkeresletben jelentősen nőtt. importhányada állandó maradt. A kormányzat a fogyasztási cikkek és szolgáltatások kínálatát és választékát, illetőleg a lakosság kiegészítő jövedelemszerzési lehetőségeit a legális második gazdaság példátlan liberalizálásával is támogatta. A kisvállalkozások egyik sajátos, vállalaton belüli formájának (vgmk) megszaporodása és az exportálható árualapok termelésének ösztönzésében tanúsított nagyvonalúság új lehetőségeket nyitott ahhoz, hogy a vállalatok fájdalmas szerkezeti alkalmazkodás nélkül is javítsák munkaerőpiaci helyzetüket és/vagy olyan költségvetési támogatáshoz jussanak, amivel átvészélhetik a recessziót. A gazdaságirányítás a külpiaci hatások imitálásával és szelektív ösztönzőkkel próbálta a versenyképesség javulását kikényszeríteni (szervezeti változások: minisztériumok összevonása, trösztök felszeletelése; kisservezetek, kisvállalkozások, szövetkezetek, leányvállalatok létrehozásának szorgalmazása; bézpreferenciák). A strukturális alkalmazkodás intézményi előfeltételei azonban továbbra is hiányoztak.

A gazdaságpolitika 1985-ben a restriktió feladását, a gazdaság élénkítését az egyensúly említett javulására és a reform újabb hullámában meghirdetett célok

és megtett lépések (a második gazdaság liberalizálása, decentralizálás, új vállalatirányítási formák) kedvező hatásainak kibontakozására alapozta. A kormányzat óvatossága, hogy tudniillik a gazdaság dinamizálása a társadalmi partnerek közötti konszenzus megszilárdítása révén viszonylag gyors és fájdalommentes szerkezeti átalakulásra építhető, megalapozatlannak bizonyult. Az egyensúlyi zavarok felerősödtek: a kereslet gyors ütemben emelkedett a belső piacon, a termelés pedig stagnált. Két év alatt a fizetési mérleg romlása, valamint a költségvetési redisztribúció és deficit mértéke aláásta a dinamizálási programot. Az elkülönült részpiacokon (ár, tőke, munkaerő) a kereslet szabályozásával egyensúlyozó, ambivalens – egyszerre liberális és dirigista – gazdaságpolitikai magatartás az alapvető bajok orvoslása helyett beérte az adósságválság elhárításával. Abban, hogy a lappangó stagfláció immár nyílttá vált, egyaránt közrejátszanak a gazdasági rendszer működési jellemzői és az alkalmazott terápia következményei.

A növekedés és az egyensúly ellentmondása a rugalmatlan kínálati alkalmazkodás következtében a végsőig kiéleződött: ahogyan az adott intézményi, működési feltételek között a restriktív alkalmazatlannak bizonyult az egyensúly megszilárdítására, ugyanúgy a konjunktúra élénkítése sem járhatott bővülő forrásképződéssel. A túlköltekezést ugyanis az adott feltételek között elsősorban a költségvetési deficit generálja. A vállalatok azért költhetnek többet, mint a belföldön képződő jövedelmük, mert a költségvetési hiányban tükröződő külső forrásbevonás mesterséges konjunktúrát teremt számukra. A veszteséges vállalatok, illetőleg tevékenységek kiterjedt támogatása – e munkahelyek védelme – a költségvetési redisztribúció és külső forrásbevonás védőpajza alatt tartósan lehetővé teszi, hogy az érintett vállalatok többet fogyasszanak, mint amennyit megtermelnek. Így a költségvetés, akarva-akaratlanul, döntő szerepet játszik a gazdasági szerkezet konzerválásában.

A dinamizálási program részeként a reformhullám szellemében került sor a munkaerőpiaci koordináció legfontosabb eszközének, a bérszabályozásnak a liberalizálására is, amely azonban a munkahelyi ösztönzésben várt javulás, a munkaerőhiány csökkenése helyett először a kialakult vállalatközi bérkülönbségeket semlegesítő központi beavatkozások fokozódását, a gazdaságpolitikai prioritások megvalósítását célzó szelektív ösztönzők bevetését, majd a szabályok visszaszigorítását váltotta ki.

3. ALKALMAZKODÁS A MUNKAERŐPIACON

A vállalatok munkaerőpiaci magatartását és bérezési politikáját továbbra is a munkaerő-tartalékolás és a pótlólagos munkaerő megszerzéséért folyó verseny jellemezte. E versengésben ugyanakkor módosultak a vállalatok manőverezési mintái.

Míg korábban fő eszközként a vállalati bérszínvonal minél nagyobb ütemű emelésére, illetőleg a környezetükben működő kisebb gazdálkodó szervezetek beolvasztásán alapuló létszámbővítésre, a kulcsfontosságú munkavállalók informális alkufolyamatokra épülő stabilizálására és lojalitásuk megnyerésére törekedtek, addig a legutóbbi években a munkaerőpiaci vonzerő fokozásában és a létszám megtartásában – a bérpozíció javítása mellett – kiemelkedő szerephez jutott a vgmk. amely módot nyújt a vállalatoknak arra, hogy legfontosabb dolgozóikat a bérnövelési korlátok megkerülésével, a külső kooperációhoz hasonlóan költsé-

geik terhére jobban megfizethessék. A vgmk-k ezzel összefüggő látványos megszorodása, illetőleg a kisvállalatok beolvasztásának, mint létszámnövelési stratégia alkalmazásának, visszaszorulása nem kis részben annak a politikának tudható be, amely a nyolcvanas években felértékelte a kisvállalkozásokat, és minden korábbinál tágabb mozgásteret biztosított számukra.

A munkaerő-hasznosítás legális formakészletének gazdagodása megszilárdította a kétpillérű megélhetési stratégiákat. A dolgozók így kialakuló változatos stratégiai a vállalatok mint munkáltatók számára a munkaerőpiaci versenyben és dolgozók különböző csoportjainak ösztönzésében (a bérezésben és a teljesítménykövetelmények alakításában) olyan adottságot jelentenek, amelyhez kénytelen-kelletlen alkalmazkodniuk kell. A munkaerőpiaci erőviszonyok alakulásában a munkavállalók kedvező alkupozíciójának tényleges garanciáit nem annyira a kollektív munkavállalói érdekek intézményes (szakszervezeti) képvisellete, mint inkább a második gazdaság kiterjedtsége és a munkaerőpiaci túlkeresleti állapot határozza meg. Így azután a költségvetési redisztribúció a veszteséges tevékenységek finanszírozásával és a termelési struktúra konzerválásával egészen a legutóbbi időkig aktív foglalkoztatáspolitiká nélkül is fenntartotta az állásbiztonságot.

A túlnyomóan munkavállalói kezdeményezésű élénk munkaerőmozgás merev foglalkozási szerkezettel párosul. Ezzel szemben a képlékeny és ilyen értelemben flexibilis belső munkaerőpiacokon az informális, illetőleg részben intézményesült (vgmk-k) bér-, teljesítményalkuk meghatározó szerepe érvényesül.

E rövid áttekintésből is érzékelhető, hogy a nyolcvanas évek derekáiig nem következett be lényeges változás azokban a különbségekben, amelyek a magyar munkaerőpiacot és a kormányzati munkaerőpiaci politikát a piacgazdaságokétól megkülönböztették.

1. A munkaerőpiac, az árupiac és a tőkepiac intézményei és működési feltételeinek diszkrépanciái folytán nem alakulhattak ki a pénz belföldi konvertibilitásának, a vállalatokkal szembeni jövedelmezőségi kényszernek és az egységes monetáris politikának, magyarán a makroökonómiai keresletszabályozásnak a feltételei.

2. A vállalatok munkaerő iránti kereslete érzéketlen a bérek alakulására; a vállalatok a bérekkel elsődlegesen nem mint költségtenyezővel, hanem mint a létszámvonzás, létszámmegtartás alapvető eszközével kalkulálnak.

3. Továbbra is a gazdaságirányításra hárul a bérversenyben elmaradó vállalatok felzárkóztatása, még ha ez engedményt jelent is az antiinflációs politika rovására.

4. A foglalkoztatáspolitikai funkcióinak középpontjában a munkaerőhiánynak és következményeinek enyhítése áll; a súrlódásos és strukturális munkanélküliségnek és következményeinek a kezelésére még nem készültünk fel.

5. A nagyvállalatok belső munkaerőpiacai nem közeledtek a piacgazdaságbeli nagyvállalatok intézményes alkufolyamatokban formálódó belső munkaerőpiacaihoz. Miután a vgmk-k szabadon választják meg tagjaikat, a túlmunkavégzés és vállalaton belüli pótlólagos jövedelemszerzés ezen új intézményének megjelenésével úgy élnek tovább a kulcsmunkavállalók és a periférikus helyzetű munkások közötti esélykülönbségek, hogy az egyébként növekvő vállalaton belüli kereseti különbségekben elmosódik a vállalati vezetés szerepe.

A dinamizálási program kifulladására arra int, hogy a gazdaságpolitika hagyományos manőverezési lehetőségei kimerültek, a makroökonómiai egyensúlyhiá-

nyok allokálásának hagyományos – „érdekeszámításon” alapuló – módjai nem folytathatók. A veszteségek decentralizálásához, a terhek méltányos megosztásához viszont elengedhetetlen egy konfliktuskezelésre alkalmas, korporatív struktúra létrehozása és a szociális védőháló megerősítése.

4. A VÁLASZKÍSÉRLET TANULSÁGAI: MEGJEGYZÉSEK A MUNKAERŐPIACI POLITIKA IRÁNYVÁLTÁSÁNAK SZÜKSÉGESSÉGÉRŐL

A munkaerőpiac intézményrendszerének korszerűsítése mindvégig foghíjas és felemás módon ment végbe, gyengítve ezáltal az új intézmények – munkaközvetítő szolgáltatás, átképzési, elhelyezkedési támogatás – működőképességét. A foglalkoztatáspolitikai alap szerény összege, valamint a munkaközvetítés és átképzés szakmai, szervezeti és információs bázisa eleve alkalmatlan arra, hogy a veszteségfinanszírozás leépítését, a tartós depresszió folytán bizonyos kulcságazatokban keletkezett létszámfeleslegek átcsoportosulását érdemben segíthetné. A munkahelyek hagyományos és túlságosan költséges védelme helyett mindekelőtt a zömmel önhibájukon kívül bizonytalan és kilátástalan helyzetbe sodródó, korábbi állásukat elvesztő emberek megélhetési biztonságáról kellene társadalmilag gondoskodni. A szociális védőháló alapintézménye nem lehet más, mint a munkanélküli segély.

A helyi munkaerőpiaci konfliktusok megoldása, megelőzése, körültekintő és szakszerű kezelése – a munkaerőpiaci előrejelzés, képzés, pályaorientáció és közvetítés korszerűsítése, továbbá a felfutó tevékenységek hatékonyan működtethető munkahelyeinek tulajdonformáktól független bővítése mellett – azt is feltételezné, hogy a mai széttagolt és sorvadásra kárhozott vállalati munkaügyi, személyzeti és szociális-jóléti funkciókat haladéktalanul felváltsa az emberi erőforrásokkal való komplex gazdálkodásra képes, megerősített, hozzáértő és befolyásos irányítással rendelkező integrált szervezet. Ilyen szempontból a nyugati nagyvállalatok gyakorlata közvetlenül hasznosítható tapasztalatokat kínál. A fejlett ipari országokban különösen a második világháború után a szociális törvényhozás és a kollektív szerződések fejlődésével jelentősen megváltozott a munkaügyi-személyzeti politika helye és szerepe a szervezeti igazgatásban. A munkaügyi-személyzeti részlegek korábbi hierarchikus alárendeltsége megszűnt, többnyire közvetlenül a vezérigazgatóhoz rendelt törzskari-tanácsadó szervezetté alakultak át. A hatvanas években még inkább háttérbe szorult e szervezetek adminisztratív jellegű tevékenysége, miközben növekedett befolyásuk a szervezeti célok alakításában. Feladatuk elsősorban arra irányult, hogy az emberi erőforrások ésszerű hasznosítását összehangolják a szervezet növekedési és rentabilitási céjaival. A funkció tartalmi változásának intézményesítése azt tükrözte, hogy az emberi tényezők szerepe felértékelődött a szervezeti célok meghatározásában, az eszközök és módszerek megválasztásában. A munkaügyi-személyzeti politika hatóköre kiterjedt a munkások, a beosztott alkalmazottak és a vezetők teljes körére, és a felvételi, képzési, kiválasztási és ösztönzési programokat az emberi erőforrások hasznosítását célzó távlati szemléletű, átfogó politika keretében alapozták meg.

Végül, a közeljövőben sem mondhatunk le a munkaerőpiac állami koordinációjának kitüntetett eszközéről, a vállalati béremelési lehetőségek sokak által sérelmezett központi kontrolljáról, elsősorban antiinflációs megfontolásokról vezetettve.

A bérnövelés központilag előírt plafonja azonban valószínűleg csak akkor működhetne a dolgozók és a vállalatok bérnövelési törekvéseivel szemben eléggé hatásos fékező erőként, ha meghatározása és érvényesítése a kormányzati szervek és érdekképviselők nyilvános megállapodásán és közös felelősségvállalásán alapulhatna.

Egy ilyen megoldás csak látszólag ellentétes a vállalati önállóság fokozását előirányzó reformelképzelésekkel. Valójában inkább meggyorsíthatná azoknak az előfeltételeknek a megteremtését, amelyek nélkülözhetetlenek egy alapvető piackoordinálta modern gazdaság – ezen belül a munkaerőpiac – működőképességéhez. Ilyen előfeltételeknek tekinthető – egyebek között – a munkaerőpiaci szereplők intézményes érdekképviselőinek, valamint egyezkedéseik mechanizmusainak a kiépülése, ami később, a piaci koordináció túlsúlyra kerülését követően, intézményi bázisul szolgálhatna a munkaügyi, bérügyi és szociális megfontolások által diktált piacorlátozó előírások és magatartási normák kialakításához és érvényre juttatásához is.

A teljesítményösztönző szerep hangoztatásával a bérszabályozás teljesíthetetlen funkciót vállalt; sőt, a gazdaságirányítás maga is táplálta azt az illúziót, hogy létezhet a munkaerőpiac működésének logikájával konform, a makroegyensúly fenntartását szolgáló, egyszersmind a gazdasági növekedést és hatékonyságot serkentő olyan szabályozási megoldás, amely találkozik mind a dolgozók, mind a vállalati vezetők támogatásával.

Persze, ha akár a szabályozásnak módjában állana efféle érdekharmóniát teremteni, akár a piac önmagában képes lehetne a gazdasági ésszerűség és a társadalmi méltányosság követelményeit egyidejűleg érvényre juttatni, úgy nyilván nem lenne szükség részérdekeket képviselő intézményekre és érdekegyeztető társadalmi mechanizmusokra sem. Be kell azonban látnunk, hogy e kétféle várakozás egyike sem reális. Az előbbi feladásából már ma, az utóbbiból pedig távlatokban is a szóban forgó intézmények és mechanizmusok jelentőségének a felismerése kell hogy következze. Magyarán: ezeknek az intézményeknek és mechanizmusoknak a kiépítése-megerősítése olyan halaszthatatlan gyakorlati lépés, amely egyszersmind a hosszabb távú reformcélok megvalósulása felé mutat.

JEGYZETEK

¹ A magyar gazdasági reformról több tucat könyv és sok száz folyóiratcikk jelent meg. Az elmúlt két évtized gyakorlati tapasztalatainak legfontosabb általánosítható tanulságait Kornai János (1987) tanulmánya foglalja össze. A tervutasításos rendszer – mint irányítási technika – lebontása fontos kiindulópontja a reform hosszú folyamatának. A hivatkozott tanulmány sokoldalúan tárgyalja a reformfolyamat eredményeit, akadályait és buktatóit.

² Lásd Kornai János (1987)

³ A munkaerőhiány specifikus okait és következményeit Gábor R. István (1979) fejtette ki.

⁴ A foglalkoztatáspolitikai törekvéseit, továbbá az 1970-es és az 1980-as években alkalmazott eszközeit vizsgálja Sziráczi György (1987) tanulmánya.

⁵ A második gazdaság fogalmának, illetőleg az első és második gazdaság viszonyának tudományos igényű tisztázására elsőként Gábor R. István–Galasi Péter (1981) szerzőpáros vállalkozott. Lásd még Gábor R. István (1985), (1986).

⁶ A bérkülönbségek kitüntetett szerepet játszanak a munkaerőpiaci folyamatok vezérlésében, ez azonban nem jelenti azt, hogy a munkaerőpiac koordinálásában a gazdaságirányítás ne kényszerülne, éppen az egyensúlyhiány újratermelődése folytán, időről időre

olyan egyéb, kiegészítő jellegű koordinációs eszközök alkalmazására, amelyeknek az a lényege, hogy globálisan vagy szelektíven korlátokat állítanak vagy a munkavállalók szabad mozgása, vagy a vállalatok létszámalakítási törekvései elé. Az 1970-es évek ilyen jellegű kampányainak és adminisztratív beavatkozásainak konkrét kiváltó okairól, lefolyásáról és hatásairól Fazekas Károly és Köllő János (1987) tanulmánya tájékoztat.

⁷ A munkavállalói stratégiák típusait rendszerezi Kertesi Gábor és Sziráczi György (1985) tanulmánya. Az üzemi informális béralku mechanizmusait empirikus vizsgálatokra támaszkodva Kövári György és Sziráczi György (1984) tanulmánya tárja fel.

⁸ Az elmúlt húsz év bérszabályozásának történetén és az ezt kísérő vitákon végigtekintve – Gábor R. István–Kövári György (1987) – könnyen felfedezhető, hogy a magyar gazdaságpolitika a nominálbér-kiáramlásnak és a vállalati bérpozíciók differenciálódásának három vonatkozásban tulajdonított nagy jelentőséget: a bérinflációs nyomás féken tartása, a vállalatközi munkaerő-áramlás terelése s a vállalati és egyéni teljesítmények növekedésének ösztönzése szempontjából.

⁹ A hiánygazdaság kategóriáját és működési szabályszerűségeit Kornai János (1980) dolgozta ki. Értelmezése szerint – amelyet magunk is osztunk – a munkaerőhiány az erőforrás-korlátos gazdaság krónikus hiányjelenségeinek egyik megnyilvánulása.

¹⁰ Lásd Náray László (1985) makrofolyamatokról készített elemzését.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Fazekas Károly–Köllő János: Munkaerőpiac tőkepiac nélkül. (Kézirat) MTA Közgazdaságtudományi Intézet. 1987.

Gábor R. István–Galasi Péter: A második gazdaság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1981.

Gábor R. István: Munkaerőhiány a szocializmusban. Kísérlet a jelenség elméleti magyarázatára. Közgazdasági Szemle. 1979/1. sz.

Gábor R. István: The major domains of the second economy in Hungary. In: Galasi Péter and Sziráczi György (eds.) Labour Market and Second Economy in Hungary. Frankfurt–New York, Campus 1985.

Gábor R. István: L'économie seconde (auxiliaire) In: Kornai János and Richet, X (eds.) La Voie Hongroise. Paris, Calmann-Lévy 1986.

Gábor R. István–Kövári György: A munkaerőpiac állami koordinációja és a bérszabályozás. Gazdaság. 1987/4. sz.

Galasi Péter–Sziráczi György (eds.) Labour Market and Second Economy in Hungary. Frankfurt–New York, Campus 1985.

Kertesi Gábor–Sziráczi György: Munkásmagatartások a munkaerőpiacon. Valóság. 1983/7. sz.

Kornai János: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1980.

Kornai János: A magyar reformfolyamat: víziók, remények és valóság. Gazdaság. 1987. 2. és 3. sz.

Kövári György–Sziráczi György: Béralku az üzemben. Közgazdasági Szemle. 1984/5. sz.

Náray László: Makrofolyamatok elemzése. (Kézirat) Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézet. 1985.

Sziráczi György: Changes in the Labour Market and Employment Policy 1973–1987. In: Rigidity and Flexibility in the Labour Market in Hungary. ILO International Institute for Labour Studies (ILO). Geneva 1987.

Munkások és értelmiségiek viszonya a társadalmi változáshoz

Az MSZMP 1988. májusi pártértekezletén kezdetét vette az évtizedes stagnálásból, illetve visszaesésből való kibontakozás feltételeinek megteremtése. E folyamat megindításában oroszlánrésze volt a közhangulatnak, amely az utóbbi években az alapos társadalmi változások mellett nyilvánult meg.

A társadalomkutatók vizsgálataik során már korábban is elemezték a változások szükségességének felismerését. Egy 1983-ban készült szociológiai felmérés adataiból külön vizsgálat alá vettük a fennálló társadalmi-politikai rendszerhez való viszont és ezen belül a társadalmi változáshoz való viszony motívumait.*

Talán nem lesz érdektelen megismerni, hogy közel öt évvel a jelentős társadalmi változások megindulása előtt hogyan vélekedtek a különböző rétegek a társadalmi változás szükségességéről és milyen tényezők motiválták ezt a véleményüket.

1. A TÁRSADALMI VÁLTOZÁSHOZ VALÓ VISZONY RÉTEGENKÉNT

A társadalmi változáshoz való egyéni viszony vizsgálatánál abból indultam ki, hogy a változás igénye mögött mindig több-kevesebb kritikát kell feltételeznünk arra a dologra nézve, amelynek megváltoztatásával egyetértünk. Vizsgálódásom elsődleges célja annak felderítése, hogy egyrészt bizonyíthatóan igaz-e a fenti feltételezés a változás igenlésének kritikai jellegéről, másrészt, hogy milyen okok magyarázták elsősorban a társadalmi változás igenlését (illetve ellenzését) a nyolcvanas évek első felében Magyarországon.

* Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága megbízása alapján a Társadalomtudományi Intézet empirikusan is megvizsgálta a munkásosztály és a párt viszonyát. A felmérésre 1983 utolsó negyedében került sor Budapesten és az ország 10 megyéjében. (Ezek: Baranya, Borsod, Csongrád, Fejér, Győr, Hajdú, Pest, Szabolcs, Szolnok és Zala.) A felméréssel aktív kereső munkások és – összehasonlítául – értelmiségiek véleményét (és részben ismereteit) próbáltuk feltárni olyan témakörökben, amelyeket a párthoz (illetve a fennálló szocialista társadalmi-politikai rendszerhez) való viszony megítélése szempontjából fontosnak véltünk. A felmérés dokumentációja és adatai a Társadalomkutatási Informatikai Társulás (TÁRKI, 1027 Budapest, Frankel Leó u. 11.) adatbankjában megtalálhatók.

A következőkben leírt elemzés során 627 szakképzetlen munkás, 605 szakmunkás, 195 beosztott értelmiségi és 183 vezető értelmiségi adatait dolgoztuk fel.

A társadalmi változáshoz való egyéni viszonyulás empirikus megközelítésénél – az esetlegességek hatásának csökkentése céljából – a válaszadó véleményét, illetve beállítottságát *nem egy, hanem négy* vonatkozó kérdésre adott válaszainak *egyszerre* történő értékelésével állapítottam meg.

Mivel a megkérdezettek köre eleve nem reprezentálta a teljes magyar társadalmat, az elemzést mindig az egyes vizsgált társadalmi rétegekre külön-külön végeztem el.

Az értelmiségiek között többen voltak (63 százalék) a társadalmi változás hívei, mint a munkások körében (44 százalék). Az értelmiségiek 10 százaléka, a munkások 20 százaléka ellenezte a társadalmi változásokat a nyolcvanas évek elején.

1. sz. táblázat

Munkások és értelmiségiek megoszlása a társadalmi változáshoz való viszonyuk szerint (százalék)

	<u>Munkás</u>	<u>Értelmiségi</u>
Változást nem igénylő	20	10
Határozatlan	36	27
Változást igénylő	44	63
Összesen	100	100

A munkások közül a szakképzetlenek körében alacsonyabb volt a „változaspártiak” aránya (38 százalék), a szakmunkások között pedig viszonylag magasabb (50 százalék). A vezetők 61. a beosztott értelmiségiek 65 százaléka várt társadalmi változást.

2. sz. táblázat

Az egyes rétegek megoszlása a társadalmi változáshoz való viszonyuk szerint (százalék)

	<u>Szakképzetlen</u>	<u>Szakképzett</u>	<u>Beosztott</u>	<u>Vezető</u>
	<u>munkás</u>		<u>értelmiségi</u>	
Változást nem igénylő	22	17	10	11
Határozatlan	40	33	25	28
Változást igénylő	38	50	65	61
Összesen	100	100	100	100

A változáshoz való viszonyt részletesebben megvizsgálva az derül ki, hogy az *értelmiség között a munkásokhoz képest jóval szélesebb körben meglevő változásigény elsősorban egy mérsékelt változás igénylését jelentette*. Az egész társadalom alapos megváltoztatásával a munkásoknak is, az értelmiségieknek is csupán 8 százaléka értett egyet. A viszonylag jelentősebb változást igénylők aránya valamivel magasabb ugyan az értelmiség körében (19 százalék), mint a munkásoknál (13 százalék), de az igazi különbség a két réteg között azoknál van, akik igénylik a változást, de az egész társadalom alapos megváltoztatásának szükségességével már nem értenek egyet. (A munkások 18. az értelmiségieknek viszont 35 százaléka került az utóbbi kategóriába.)

Munkások és értelmiségiek megoszlása a társadalmi változáshoz való viszonyuk szerint (részletesebb bontásban, százalék)

	<u>Munkás</u>	<u>Értelmiségi</u>
Nem választott	5	—
Változásellenes	8	3
Mérsékelten változásellenes	12	7
Határozatlan	31	27
Mérsékelt változásokat igénylő	5	1
Változást igényel, de az alapos társadalmi változásokat ellenzi	18	35
Változaspárti	13	19
Alapos társadalmi változást akar	8	8
Összesen	100	100

A két munkásréteg között lényegében ugyanolyan különbség mutatkozik, mint az értelmiségiek és a munkások között: a szakképzetlen munkások 11, a szakképzett munkásoknak viszont 25 százalékát teszik ki azok, akik változaspártiak ugyan, de a társadalom alapos megváltoztatásával nem értenek egyet. Nemi különbség a változást ellenzők körében is megfigyelhető (a szakképzetlenek 10, a szakmunkások 6 százaléka ellenzi a társadalmi változásokat.)

Az értelmiségi válaszadók viszonylag csekély száma miatt a részletek vizsgálatától az ő esetükben el kell tekintenünk. Annyi mégis megállapítható, hogy a vezető és a beosztott értelmiségiek között nincs lényeges különbség a változáshoz való viszony részleteit illetően, az alapos társadalmi változást ellenző, mérsékeltbb változaspártiak aránya pedig éppenséggel azonos (35–35 százalék) a két értelmiségi csoportban.

2. A TÁRSADALMI VÁLTOZÁSHOZ VALÓ VISZONY A VÁLASZADÓK STATISZTIKAI JELLEMZŐI SZERINT

A felmérésben szerepelt statisztikai jellemzők közül a válaszadónak a (háztartás egy főre jutó jövedelmével mért) *jövedelmi helyzete* egyik rétegnél sem függ össze a változáshoz való viszonytal, amit úgy értelmezhetünk, hogy az egyénnek a társadalmi változás szükségességéről alkotott *véleménye nem függ a jövedelmi helyzetétől**.

A válaszadó *neme* csak a beosztott értelmiség körében függ össze valamelyest a változásról alkotott véleménnyel. Itt a férfiaknak 69, a nőknek csak 59 százaléka igényel változásokat, s a különbség nagyobb része a határozatlan válaszoknál egyenlítődik ki.

Az életkortól a munkásoknál függ inkább a társadalmi változáshoz való vi-

* Az oksági összefüggés egyirányú voltát itt és a továbbiakban nem matematikai, hanem logikai úton állapítjuk meg. E konkrét esetben például jogosnak tűnik az a feltételezés, hogy ha lenne kapcsolat a jövedelmi helyzet és a változáshoz való viszony között, akkor nem a változásról alkotott vélemény befolyásolná a háztartás jövedelmi helyzetét, hanem a jövedelmi helyzet a véleményt.

szony; legkevésbé a beosztott értelmiség körében van szerepe az életkornak ebben a vonatkozásban. A társadalmi változást a 30 éven aluli szakképzetlen munkások fele, az ötvenéves vagy idősebb szakképzetleneknek viszont kevesebb mint egyharmada igenli. A szakmunkások körében is hasonló tendenciát tapasztalunk, csak itt a változást igénylők aránya kissé magasabb minden korcsoportban.

4. sz. táblázat

A változást igénylők aránya (százalék) korcsoportonként a különböző rétegekben

Korcsoport	Szakképzetlen	Szakképzett	Beosztott	Vezető
	munkás		értelmiségi	
1. 30 éven aluliak	49	52*	64	x**
2. 30—39 évesek	41	56	68	72***
3. 40—49 évesek	37	46	61	60
4. 49 év felettiek	31	39	66	58

* A fiatal szakmunkásoknál igen magas (46 százalék) a határozatlan válaszok aránya. A változást ellenzők aránya viszont itt a legalacsonyabb (12 százalék).

** A vezetők között a 30 éven aluliak száma értékelhetetlenül alacsony (7 fő).

*** Az adat nem megbízható, mert mindössze 39 fő került bele ebbe a csoportba.

A származás elsősorban a beosztott értelmiség körében befolyásolja a társadalmi változáshoz való viszonyt, a munkások esetében hatása kisebb. Ez a hatás abban mutatkozik, hogy a szakképzetlen munkás származású vagy szegény- illetve kisparaszti származású válaszadók között alacsonyabb a változást várók aránya, mint a magasabb végzettségű, illetve társadalmi státusú apától származók körében.

5. sz. táblázat

A változást igénylők aránya (százalék) korcsoportonként a különböző rétegekben

Az apa foglalkozása a válaszadó gyermekkorában	Szakképzetlen	Szakképzett	Beosztott	Vezető
	munkás		értelmiségi	
1. Szakképzetlen munkás vagy kisparaszt	36	47	57	54
2. Szakképzett munkás vagy kisiparos	43	55	64	70
3. Középosztálybeli (gazdagparaszt, tisztviselő stb.)	50*	56*	60	64
4. Értelmiségi			82	87

* Az esetek csekély száma miatt megbízhatatlan adat.

A lakóhely jellege (a település típusa) szintén az értelmiségnél befolyásolja inkább a társadalmi változáshoz való viszonyt, ezen belül is főként a vezetők körében.

A községben élő vezető értelmiségnek mindössze 40 százaléka, a kisebb városokban élőknek a fele, a nagyobb (megyei jogú) városokban élőknek körülbelül kétharmada, a fővárosiaknak pedig háromnegyede igényel változásokat. A budapesti beosztott értelmiségnél ez az arány hasonló (72 százalék), de az alacsonyabb

típusú településeken nem csökken a vezetőkéhez hasonló szintre (még a községi-eknél is 53 százalék). Ez a tendencia nyomokban a szakképzetlen munkásoknál is fellelhető, amennyiben a városiak negyven-egynéhány százalékával szemben a községieknek csak egyharmada szeretne változásokat. A *szakmunkásoknak* azonban *minden településtípusban egyaránt körülbelül fele vár társadalmi változásokat.*

6. sz. táblázat

A változást igénylők aránya (százalék) lakóhelyük típusa szerint a különböző rétegekben

Lakóhely típusa	Szakképzetlen	Szakképzett	Beosztott	Vezető
	munkás		értelmiségi	
1. Budapest	46	48	72	75
2. Nagyváros	43	54	61	64
3. Egyéb város	42	50	60	50
4. Község	33	48	53	40

3. A VÁLTOZÁSHOZ VALÓ VISZONYT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK ÉS EZEK JELENTŐSÉGE

Mivel a felmérés, amelynek adatai alapján az egyénnek a társadalmi változáshoz való viszonyát elemezzük, nem ennek a témának kutatására készült, a rendelkezésre álló adatokból ki kellett választani azokat, amelyek feltehetően befolyásolják ennek a viszonynak az alakulását. E munka során először hipotetikusan megfogalmaztam a valószínű befolyásoló tényezőket, majd ezeket megpróbáltam a rendelkezésre álló adatbázison rekonstruálni. Az így kialakított változókat részben a vizsgálandó viszonyt mérő változóval fennálló korrelációjuk (Pearson's R) szorossága szerint szelektálva, részben ettől függetlenül, pusztán elvi jelentőségük alapján (például statisztikai ismérvek, egyéni elégedettség stb.) 20 tényezőt, illetve azt kifejező változót ítéltem olyannak, amelynek hatását érdemes vizsgálni. Ezek a következők (a változók nevét és az egyes tényezők hatásának mértékét kifejező béta-értékeket lásd a mellékletben):

A változó tartalma:

a) *Statisztikai jellemzők:*

Iskolai végzettség

Nem

Életkor

A szülők munkamegosztási státusa

A lakóhely településtípusa

A háztartás egy főre jutó jövedelme

b) *A politikai rendszerhez való viszony:*

A politikai intézményrendszer megítélése

c) *A társadalmi-politikai gyakorlat megítélése:*

Az ország gazdasági helyzetének alakulása az elmúlt 5-6 évben

Gazdaságpolitika

Munkahelyi demokrácia

Lakóhelyi demokrácia

Állampolgári demokrácia

Társadalmi igazságtalanságok (keresetek, munkafeladatok, szakszervezeti beutalók és lakások elosztása, vezető kiválasztás, nyugdíjak területén)
Társadalmi-politikai problémák miatti elégedetlenség (lakáshelyzet, kereskedelem, egészségügy, oktatás, demokratizmus, nemzeti függetlenség, valásszabadság, Nyugatra utazás, az emberek viselkedése)

d) *Egyéni elégedettség:*

A saját anyagi helyzet alakulásának megítélése

A saját jövedelemmel és keresettel való elégedettség

A munkahelyi körülményekkel való elégedettség

Az eddigi életpályával való elégedettség

e) *Értékek, érdeklődés:*

A nemzethez, valláshoz, múltához való viszony és két keresztény érték megítélése

Társadalmi érdeklődés hiánya

A felsorolt 20 változó hatása a változáshoz való egyéni viszony alakulását elvileg befolyásoló összes tényező (a felmérésben szereplő véletlen és szisztematikus hibákat is beleértve) hatásának viszonylag alacsony hányadát teszi ki, főként a munkások és a beosztott értelmiség esetében.* (Az említett csoportokban egyaránt 21–21 százalékot, a vezetőknél 40 százalékot.)

Az egyes tényezők elkülönített hatását kifejező úgynevezett „béta-együtthatókat” a hatás erőssége szerint csoportosítva tekintettük át. A rendelkezésre álló adatbázison a legerősebb hatású csoportba azokat a tényezőket sorolhatjuk, melyek értéke eléri vagy meghaladja a 0,15-os mértéket. Közepes hatásúnak tekinthetjük azokat a tényezőket, amelyek béta-értéke 0,10 és 0,14 közé esik, gyenge hatásúaknak pedig a 0,10-nál alacsonyabb értékűeket.**

Az egyes vizsgált tényezők szerepét a társadalmi változáshoz való egyéni viszony alakításában részletesen a mellékletben szereplő táblázat tartalmazza.

Az adatok elemzéséből kitűnik, hogy a munkások és a vezetők körében jelentősen befolyásolja a változáshoz való viszony alakulását a *társadalmi-politikai kérdések iránti érdeklődés, illetve ennek hiánya*. Minél kevésbé érdeklődik valaki a társadalmi-politikai problémák iránt, annál inkább változásellenes, illetve beéri kevesebb változással is. A beosztott értelmiség körében ez a hatás azért nem jelentős, mert közöttük jóformán alig akadt olyan válaszadó, aki ne érdeklődne a társadalmi-politikai problémák iránt. (Például a szakképzetlen munkások körülbelül kétharmadával szemben a beosztott értelmiségiek legfeljebb egytizedéről mondhatjuk el, hogy kevésbé érdeklődő ember.)

* Ehhez a többszörös korrelációs együttható négyzetét használtam fel. „Ez . . . mutatja a függő változó varianciájának azt a hányadát, amely matematikailag az összefüggéssel magyarázható, míg 1-ből kivonva . . . azt a hányadot kapjuk, amelyet nem tudunk megmagyarázni.” (M. Ezekiel—K. A. Fox: Korreláció és regresszióanalízis. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970. 223. old.)

** Az „SPSS PC +” programcsomagban található „ENTER” módszerrel számítva, ahol a 20 vizsgált változót egyszerre vonjuk be (és nem egy előre megadott sorrendben, lépésenként) a számításokba. E módszer feltételezi, hogy minden változó egyszerre „mozgásban van”, kifejtí a neki megfelelő hatást és a számítások során a módszer ezeket a hatásokat különíti el.

Úgy tűnik, hogy a társadalmi változás igénylésének egyik legerősebb motiváló tényezője a politikai intézményrendszerrel szembeni elégedetlenség, és ez a tényező éppen a szakképzett munkásoknál került – az érdeklődéssel gyakorlatilag azonos hatással – az első helyre. Meglepő ugyanakkor, hogy a beosztott értelmiségnél mennyire jelentéktelennek mutatkozik a politikai intézményrendszer hatása. (A c) csoportban 0,042-es béta-értékkel szerepel a táblázatban.) Ez teljesen ellentmond a beosztott értelmiségről, annak kritikai alapállásáról korábban (bennem is) kialakult képnek, és egyelőre csak azzal tudnám magyarázni, hogy egyfelől a beosztott értelmiség volt a legóvatosabb a (kényes) kérdések megválaszolásánál, másfelől a politikai intézményrendszer megváltoztatásának lehetőségével kapcsolatban talán nekik van a legkevesebb illúziójuk, vagyis a leginkább realisták ebben a kérdésben.

A továbbiakban ezeket az összefüggéseket százalékos formában is bemutatjuk. A százalékos megoszlások jellegüknél fogva rejtett és halmozott hatásokat is magukban foglalnak, s ez zavarja a tisztánlátást. Annyi azonban kiderül a következő táblából, hogy a politikai intézményrendszer megítélésétől a szakmunkások körében függ leginkább a társadalmi változás igénylése, hiszen náluk az intézményrendszert rossznak tartók körében több mint kétszer akkora (72 százalék) a változást igénylők aránya, mint az intézményrendszert jónak ítéelőknél (31 százalék); míg például a két szélső érték (75 és 47 százalék) hányadosa a beosztott értelmiségnél csak körülbelül másfélszeres. Az értelmiségiek közül azoknak is fele változásokat vár, akik a politikai intézményrendszert nem kifogásolják, ezért az értelmiségnél ennek a motivációnak kisebb a jelentősége.

7. sz. táblázat

A változást igénylők megoszlása (százalék) a politikai intézményrendszer megítélése szerint, rétegenként

A politikai intézményrendszer (több kérdés alapján összegzett vélemények)	<u>Szakképzetlen</u>	<u>Szakképzett</u>	<u>Beosztott</u>	<u>Vezető</u>
	munkás		értelmiségi	
1. Rossz*	65	72	75	87
2.	55	51	74	61
3.	36	52	63	57
4.	31	50	54	47
5. Jó	30	31	47	58

* A két szélső érték közötti fokozatok a válaszok összevonása miatt nem nevesíthetők.

A társadalmi változás igénylésének másik fontos motívuma a *gazdaságpolitikával való elégedetlenség*. Ez a tényező a szakképzetlen munkások körében a legfontosabb, de a szakmunkások és a beosztott értelmiségiek esetében is eléggé jelentős a hatása. A vezetőknél viszont a gazdaságpolitika megítélése önmagában viszonylag kevéssé hat a változáshoz való viszonyra.

A gazdaságpolitikát jónak ítéelő szakképzetlen munkásoknak mindössze 19 százaléka szeretne változásokat, a gazdaságpolitikát rossznak ítéelők körében viszont ez az arány kerekén 70 százalék; a különbség közel négyszeres. (A többi rétegnél legfeljebb kétszeres különbséget figyelhetünk meg, s az adatsorok növekedése sem egyenletes.) Ez a tendencia talán arra is utalhat, hogy a társadalmi változások szükségességét pusztán gazdaságpolitikai hibákból levezető (és ennek meg-

felelően a változásokat a gazdaság területére korlátozni kívánó) felfogás a szak-képzetlen munkások körében talált leginkább visszhangra, a képzettebb rétegekben kisebb a népszerűsége.

8. sz. táblázat

A változást kívánók aránya (százalék) a gazdaságpolitikát különbözőképpen megítélők körében, rétegenként

A gazdaságpolitika megítélése (több kérdés alapján összegzett vélemények)	Szakképzetlen munkás		Beosztott értelmiségi	Vezető
		Szakképzett		
1. Rossz*	70	63	65	84
2.	51	67	85	79
3.	38	52	65	57
4.	31	40	43	62
5. Jó	19	33	33	48

* Lásd a 7. sz. táblázat jegyzetét.

A társadalmi igazságtalanságok érzéklése különösen a beosztott értelmiség körében jelentkezett a változáshoz való viszony fontos motívumaként. Ez a tényező viszonylag jelentős szerepet játszik a szakmunkásoknál is; a vezetők és a szak-képzetlen munkások körében viszont alig van önálló jelentősége.

A következő táblázat értelmezéséhez tudni kell, hogy az értelmiségiek között alig akadt olyan válaszadó, aki a javak elosztásának 6 felsorolt területéből legalább hármat igazságosnak ítélt volna. Akik a beosztott értelmiség körében csak két elosztási szférát tartottak igazságtalannak, azoknak kevesebb mint egyharmada híve a társadalmi változásnak. Azoknak a beosztott értelmiségieknek viszont, akik minden felsorolt elosztási szférában igazságtalanságot érzékeltek, több mint háromnegyede akar társadalmi változást. A változáshoz való viszonyban az igazságtalanságok érzékelésétől függően a munkások körében is jelentős különbségek vannak, de a változást igénylők aránya a legtöbb igazságtalanságot érzékelő munkások esetében is alig haladja meg az 50 százalékot. (A vezetők adatai valószínűleg a beosztott értelmiségiekéhez hasonlítanak inkább, de az alacsony esetszám miatt nem értékelhetők, illetve az igazságtalanságok érzékelésétől függetlenül magas köztük a változást várók aránya.)

9. sz. táblázat

A változást igénylők aránya (százalék) a társadalmi igazságtalanságokat különböző mértékben érzékelők körében, rétegenként

Az érzékelt társadalmi igazságtalanságok száma	Szakképzetlen munkás		Beosztott értelmiségi	Vezető
		Szakképzett		
0	14	17	—	x
1	25	30	—	x
2	23	46	29	x
3	41	38	55	63
4	37	51	64	71
5	44	55	58	52
6	54	56	77	71

x = Értékelhetetlenül alacsony esetszám.

A változáshoz való viszony alakulását jelentősen befolyásolja a különböző társadalmi-politikai *problémák miatti elégedetlenség*. Ez a tényező a vezetők körében a legfontosabb helyre került. *A társadalmi változást igénylők aránya a társadalmi-politikai problémákkal kapcsolatos elégedetlenséggel párhuzamosan jelentősen nő mindegyik vizsgált rétegnél*. Azoknak, akik a 12 felsorolt társadalmi-politikai tényező közül legfeljebb egygel elégedetlenek, csak körülbelül egyharmada szeretne változásokat. A legalább 6 területtel elégedetlen munkásoknak körülbelül kétharmada, a beosztott értelmiségieknek körülbelül 80 százaléka, a vezetőknek pedig körülbelül 90 százaléka vár változásokat.

10. sz. táblázat

A változást igénylők aránya (százalék) az elégedetlenséget kiváltó társadalmi-politikai problémák száma szerint, rétegenként

Az elégedetlenséget kiváltó problémák száma	<u>Szakképzetlen</u>	<u>Szakképzett</u>	<u>Beosztott</u>	<u>Vezető</u>
	munkás		értelmiségi	
0	24	36	42	49
1	37	39	43	38
2	34	48	64	57
3	50	60	56	71
4	51	63	71	81
5	55	72	80	85
6 vagy több	66	63	81	93

Az eddig bemutatott tényezők hatása a változáshoz való viszonyra meglehetősen erős volt és egyértelmű. *A munkahelyi demokráciával való elégedettség* is hat a változáshoz való viszonyra, de a halmozott hatások kiküszöbölése után megmaradó saját hatása rétegenként nemcsak eltérő, de például a vezetők körében más jellegű is, mint a beosztott értelmiségnél. Utóbbiak esetében a változaspártiak aránya annál nagyobb, minél elégedetlenebbek a munkahelyi demokráciával. A vezetőknél viszont (a béta-értékeket tartalmazó táblázat adatai szerint) a változaspártiak aránya a munkahelyi demokrácia gyakorlatáról pozitívan vélekedők körében magasabb, mint a kevésbé elégedettekénél. Ezt a látszólagos ellentmondást úgy oldhatjuk fel, ha figyelembe vesszük, hogy a vezetők alanyai a munkahelyi demokráciának, a beosztottak pedig a „tárgyai”. A következő táblázatban tükröződnek a fentiek; az is kiderül belőle, hogy a munkahelyi demokráciával való elégedettség, illetve elégedetlenség mértéke csak viszonylag kevésbé befolyásolja a változáshoz való viszony alakulását.

11. sz. táblázat

A változást igénylők aránya (százalék) a munkahelyi demokrácia gyakorlatával különböző mértékben elégedettek között, rétegenként

A munkahelyi demokráciával	<u>Szakképzetlen</u>	<u>Szakképzett</u>	<u>Beosztott</u>	<u>Vezető</u>
	munkás		értelmiségi	
1. Elégedetlen*	64	59	79	67
2.	37	52	64	64
3.	32	46	69	57
4.	31	40	46	57
5. Elégedett	35	45	x	63

* A két szélső érték közötti fokozatok a válaszok összevonása miatt nem nevesíthetők.

x = Alacsony esetszám miatt értékelhetetlen adat.

A *lakóhelyi demokráciáról* alkotott vélemény – a két értelmiségi rétegnél – összefügg ugyan valamelyest a változáshoz való viszonytal, de ez az összefüggés okozati viszonyként nem értelmezhető. (A változás igenlése együtt nő a lakóhelyi demokrácia pozitív megítélésével.) A két munkásrétegnél viszont semmiféle összefüggés nincs a két tényező között. (Lásd a béta-értékek táblázatát, ahol a lakóhelyi demokrácia a c), illetve d), csoportban található, minimális mértékű hatásal.)

Az *állampolgári demokrácia* megítélése csak a beosztott értelmiségnél hat jelentősebb mértékben a változáshoz való viszonyra. Az állampolgári demokrácia helyzetét negatívan értékelő beosztott értelmiségiek 70, a pozitívan értékelőknek pedig 58 százaléka vár változásokat. Ennél gyengébb, de még regisztrálható hatást találunk a szakmunkásoknál: az állampolgári demokráciát jónak ítélik 41, a rossznak ítélik pedig 58 százaléka „változáspárti”. A vezetők – a munkahelyi demokráciánál tapasztaltakhoz hasonlóan – itt is „a barikád másik oldalán állnak”: az állampolgári demokrácia megítélésének javulásával párhuzamosan nő közöttük a változást igénylők aránya. A szakképzetlen munkások változáshoz való viszonya gyakorlatilag nem függ össze az állampolgári demokráciáról alkotott véleményükkel.

Meg kell említeni két tényezőt, amelyek csak a vezetőknel befolyásolják jelentősen a társadalmi változáshoz való viszonyt. Az egyik a *lakóhely jellege*, amely e rétegnél a második legfontosabb tényezőnek mutatkozott. A szakmunkásokat kivéve mindegyik vizsgált rétegnél megfigyelhető, hogy a fővárostól a községek felé haladva a településnagysággal párhuzamosan csökken a társadalmi változást igenlők aránya, és ez a tendencia különösen erősen jelentkezik a vezetők körében. Ennek a jelenségnek szerintem elsősorban az a magyarázata, hogy egyrészt a helyi értelmiség – s ezen belül is különösen a vezetők – erősen beépültek a helyi hatalmi és egyéb, a létfeltételek alakítása szempontjából fontos struktúrákba, s az így elért illetve elérhető előnyök megőrzése érdekében sokan közülük nem kívánják a jelenlegi viszonyok változását. Bizonyos mértékig érvényes lehet a helyi viszonyokba beépülés változásellenes hatása a szakképzetlen munkásokra is, akik – háztáji és kisegítő gazdaságaik révén – nem annyira a hatalmi, hanem inkább a helyi gazdasági struktúrába épültek be.

A *másik* olyan tényező, amely a vezetőknel befolyásolja igen jelentősen a társadalmi változáshoz való viszonyt, egy sajátos változóegyüttes*, amelyet a változók „lelki-érzelmi” jellege kapcsol össze (a vallás, a haza, a múlt tisztelete; keresztényi szeretet és türelem).

Minél több ilyen, régebbi hagyományokhoz kötődő beállítódás jellemez valakit, annál kevésbé híve a társadalmi változásoknak. (Egyes jelek arra mutatnak, hogy a konzervativizmus a hagyományos „keresztényi béketúrásból” is táplálkozhat.)

* Az értékrend sokat emlegetett válságához szerettem volna adalékokat találni, amikor a másodelemzésre használt adatbázison néhány érték (együttes) hatását kerestem a társadalmi változáshoz való egyéni viszonyra. Ennek során alakult ki ez az együttes, amely így szinte a véletlen szülötte, de mivel a vezetőknel erős hatást mutatott, nem hagytam figyelmen kívül.

A változást igénylők aránya (százalék) az értékek speciális körével való egyetértésük mértéke szerint, rétegenként

A felsorolt öt ismérvből (vallás, haza, múlt tisztelete, a keresztényi szeretet és türelem) jellemzi	Szakképzetlen munkás	Szakképzett	Beosztott értelmiségi	Vezető
0 tulajdonság	x	61	74	80*
1 tulajdonság	47	58	69	70
2 tulajdonság	44	52	65	63
3 tulajdonság	33	43	59	53
4 vagy 5 tulajdonság	36	47	57	31*

* Az alacsony esetszám miatt megbízhatatlan adat.

x = 614-ből mindössze 8 fő utasította el mind az öt felsorolt értéket, s ebből egy volt „változaspárti”.

Áttérünk azokra a tényezőkre, amelyek azzal tűntek ki, hogy – legalábbis a felmérés idején, 1983-ban – *csak kismértékben vagy egyáltalán nem befolyásolták a változáshoz való viszonyt, holott ilyen hatást feltételezhettünk róluk.*

Már az is szembetűnő, hogy a demokrácia különböző szintjei megítélésének, a velük való elégedetlenségnek milyen gyenge hatása volt a változáshoz való viszonyra, különösen a munkások körében. Ez egyrészt talán a demokratikus hagyományok hiányára vezethető vissza („ami nem volt, az nem is hiányozhat”), másrészt annak a feltehetően meglevő zavarodottságnak a következménye, amit a szocialista demokrácia állandó fejlesztését évtizedeken át hangsúlyozó ideológia okozhatott. („Mit fejlesztettünk, ha még most sincs?”). Az említett zavarodottságot tovább fokozhatta a magyar szellemiségben is pozitív értéktartalommal rendelkező pluralista modern polgári demokrácia hivatalos elutasítása és szembeállítása egy kötelezően magasabb rendűnek tekintendő, de a valóságban megfoghatatlan szocialista demokráciával. Az, hogy a társadalmi változás iránti igény motívációi között a demokrácia meglevő szintjével való elégedetlenség viszonylag csekély szerepet játszik, a sokat emlegetett „hallgatólagos közmegegyezésnek” is köszönhető, illetve egyúttal ennek közvetett bizonyítéka. Ez a közmegegyezés lényegében azt jelenti, hogy bizonyos anyagi jólét és létbiztonság fejében a lakosság jelentős része *belenyugodott* abba, hogy nem vehet részt a politikai döntésekben (mintegy „lemondott” a részvételtől). Miután a politikai döntésekben való részvétel „eszköze” a demokrácia, így érthető ennek viszonylag csekély jelentősége az érintett (főleg munkás-) rétegek számára.

Feltűnő, hogy a válaszok szerint a *különféle egyéni problémák mennyire nem befolyásolják a társadalmi változáshoz való viszonyt.* Különösen így van ez a felmérést megelőző néhány évben érzékelt anyagi helyzetváltozás és a saját életpálya alakulásának megítélése esetében.

Az *anyagi helyzet változásának megítélése* kapcsán az lenne a logikus, ha a romlást érzékelők között többen értenének egyet a társadalmi változások szükségességével, mint akiknek javult a helyzetük. Csak a munkások körében (és főként a szakmunkásoknál) érzékelhető valamelyest ez a feltételezett tendencia, és ott is csak a nagyfokú romlást érzékelőknél. (A nagymértékű romlást érzékelők körében a szakképzetlen munkásoknál 6 százalékponttal, a szakmunkásoknál 10 százalékponttal magasabb a változást várók aránya a kismértékű romlást érzéke-

lőknél tapasztalhatóhoz képest.) Az értelmiségiek esetében pedig a változéspártiak aránya nem függött attól, hogy az anyagi helyzetnek a korábbi évekéhez viszonyított alakulását milyennek ítélték.

13. sz. táblázat

A változéspártiak aránya (százalék) anyagi helyzetük felmérést megelőző 5-6 évben történt változásának megítélése szerint, rétegenként

A felmérést megelőző 5-6 évben a család, illetve a válaszadó anyagi helyzete	Szakképzetlen	Szakképzett	Beosztott	Vezető
	munkás		értelmiségi	
Nagyon romlott	46	58	67*	64*
Kicsit romlott	40	48	65	61
Nem változott	36	49	62	61
Kicsit javult	35	48	67	61
Nagyon javult	52*	65*	67*	50*

* Az esetek csekély száma miatt megbízhatatlan adat.

Az *egyéni életpályával kapcsolatos elképzelések* és ezek megvalósulásának összevetése (más szóval az „életelégedettség” alakulása) *egyedül a vezetők körében befolyásolja* jelentősen a társadalmi változáshoz való viszonyt: az elégedetteknek 58 százaléka; akik még nem érték el céljaikat, de még bíznak abban, hogy elérik, azoknak kétharmada; akik belenyugodtak abba, hogy nem érték el céljait, azoknak 70 százaléka; a csalódottaknak pedig közel 80 százaléka egyetért a társadalmi változások szükségességével. Itt valószínűleg arról van szó, hogy vezető beosztásba többnyire olyan emberek kerülnek, akiknek az átlagosnál fontosabb, hogy elérjék céljaikat, s ha ezek nem teljesülnek, akkor küzdenek értük. Az esetek jelentős részében úgy ítélték meg, hogy társadalmi-politikai problémák korlátozták lehetőségeiket, s ez egy részüket arra ösztönözte, hogy társadalmi változást akarjanak. (Erre utal az is, hogy a vezetők körében kiemelkedő jelentősége van a változáshoz való viszonyt befolyásoló tényezők között a társadalmi-politikai problémák megítélésének; lásd előbb.) A szakmunkások között a csalódottak, a beosztott értelmiségiek között a kudarcba belenyugvók (vagy inkább magukat belenyugvással ámitók?) értenek egyet legnagyobb arányban a változás szükségességével, de ez a tendencia nagyon gyenge. A szakképzetlen munkások esetében az életelégedettségnek nincs jelentősége ebből a szempontból.

14. sz. táblázat

A változást igénylők aránya (százalék) eddigi életpályájukkal való elégedettségük mértéke szerint, rétegenként

Eddigi életpálya megítélése	Szakképzetlen	Szakképzett	Beosztott	Vezető
	munkás		értelmiségi	
Csalódott	36	57	64	79
Belenyugvó	38	38	78	70
Kitérő válasz	52*	58*	38*	44*
Nincs véleménye	56*	38*	67*	—
Bízik a jövőjében	36	52	67	66
Elégedett	37	47	64	58
Sikereseznek itéli	40*	67*	43*	40*

* Az esetek csekély száma miatt megbízhatatlan adat.

A megkérdezettek *jelenlegi anyagi-jövedelmi helyzetükkel és keresetükkel való elégedettsége* valamivel nagyobb mértékben befolyásolja a változáshoz való viszonyukat, mint akár az egy főre jutó jövedelemmel jellemzett *tényleges* jövedelmi helyzetük, akár a felmérést megelőző 5–6 év jövedelmi helyzetének megítélése.

Az anyagiakkal való jelenlegi elégedettség (illetve elégedetlenség) leginkább a szakmunkásoknál hat a változáshoz való viszonyra, amennyiben az elégedetlen szakmunkások 57–58 százaléka szeretne változást, míg a többi szakmunkásnál a változást igénylők aránya csak 45–46 százalék.

Az anyagi-jövedelmi-kereseti elégedetlenség növekedésével párhuzamosan a szakképzetlen munkások, valamint a vezetők körében is növekszik valamelyest a változaspártiak aránya, de ez a tendencia kevésbé egyértelmű, mint a szakmunkásoknál.

A beosztott értelmiségiek körében viszont az anyagiakkal való elégedettség és a változáshoz való viszony között szinte semmi összefüggés nincs.

15. sz. táblázat

A változaspártiak aránya (százalék) jelenlegi anyagi-jövedelmi-kereseti helyzetükkel való elégedettségük szerint, rétegenként

Anyagi-jövedelmi-kereseti helyzetével:	Szakképzetlen munkás	Szakképzett	Beosztott értelmiségi	Vezető
1. Elégedetlen*	40	58	64	63**
2.	47	57	70	93**
3.	38	46	67	58
4.	28	45	52	61
5. Elégedett	31	46	60	54

* A két szélső érték közötti fokozatok a válaszok összevonása miatt nem nevesíthetők.

** Az esetek csekély száma miatt megbízhatatlan adat.

A *munkahelyi körülményekkel* való elégedetlenség* mértéke főként a munkásoknál (ezen belül is elsősorban a szakképzetleneknél) befolyásolja a változáshoz való viszonyt, de ez a hatás a vezetők körében is eléggé jelentős.

A szakképzetlen munkások esetében a hétből legalább 5 munkahelyi tényezővel elégedetlenek között körülbelül kétszer annyian értenek egyet a társadalmi változással, mint az elégedetlenségüket nem jelzők között. A többi rétegnél ez a különbség csak körülbelül másfélszeres.

Úgy tűnik, hogy az egyéni életkörülmények elemzésünkben érintett tényezők közül a munkahelyi viszonyokkal való elégedettség/elégedetlenség befolyásolja leginkább a társadalmi változáshoz való viszonyt, illetve a kevésbé képzett emberek számára (is) viszonylag könnyen felismerhető a munkahelyi viszonyok és a társadalom állapotának összefüggése, míg az egyéni életkörülmények egyéb összetevőinek társadalmi összefüggései még a képzettebb értelmiségiek számára sem mindig nyilvánvalóak.

* Ezek: a munkájuk megbecsülése, keresete, munkakörülményei, közvetlen felettese, munkatársai, a vállalat vezetői és az a munka, amit végez.

A változást igénylők aránya (százalék) a munkahelyükkel különböző mértékben elégedetlenek körében, rétegenként

Azoknak a tényezőknél a száma, amelyekkel a válaszoló elégedetlen volt	Szakképzetlen	Szakképzett	Beosztott	Vezető
	munkás		értelmiségi	
0	28	39	44*	52
1	28	37	61	56
2	33	48	48*	52
3	41	52	76	57
4	55	56	72	64
5	57	53	62	84
6	50*	62	62	85
7	69*	62*	86*	50*

* Az esetek csekély száma miatt megbízhatatlan adat.

4. ÖSSZEFOGLALÁS

A társadalmi változáshoz való viszonyt a válaszadók életkora, neme, származása csak kismértékben befolyásolja: az életkor növekedésével például csak a munkásoknál csökken a változást igénylők aránya. Nemek szerint csak a beosztott értelmiségnél találunk különbséget: itt a férfiak közül többen igenlik a társadalmi változást, mint a nők esetében. A magasabb társadalmi státusú szülőktől származók között valamivel többen vannak a változások mellett, mint az alacsonyabb származásúak körében. Minél városiasabb egy település, lakói közül annál többen igenlik a társadalmi változást. (Ez a tendencia leginkább a vezetőknél, legkevesbé a szakképzetlen munkásoknál tapasztalható, a szakmunkásoknál pedig nem érvényesül.)

A vizsgált *társadalmi rétegek* közül a szakképzetlen munkások a legkevesbé, a beosztott értelmiségiek pedig a leginkább „változáspártiak”. E két „szélső pont” között helyezkednek el a szakmunkások (nagyjából középtájon) és a vezetők (közelebb a beosztott értelmiséghez).

Az alapos társadalmi változást igénylők köre rétegenként alig különbözik és meglehetősen szűk (7–8 százalék). A mérsékelt változásokat igénylők aránya főként az értelmiségi rétegeknél magas.

A munkások esetében a társadalmi változásokhoz való viszony alakulása szempontjából *a társadalmi-politikai érdeklődés, illetve ennek hiánya* a legfontosabb tényező. (Az érdeklődés hiánya csökkenti a változás iránti igényt.) Az érdeklődés hiányának ilyen hatása teljesen érthető, de a társadalmi változáshoz való egyéni motivációt keresve nem sok újat mond. Annál érdekesebb, hogy a szakképzetlen munkások motivációi közül a gazdaságpolitika megítélése bizonyult a legfontosabbnak a vizsgált körben. Ez azt jelenti, hogy a szakképzetlen munkásokat a gazdaságpolitika hibáinak észlelése, illetve a gazdasági problémák késztetik elsősorban a társadalmi változás igénylésére.

A szakmunkások körében a társadalmi változás iránti igény kiemelkedően fontos motívuma a politikai intézményrendszerrel alkotott vélemény. (Minél elégedetlenebb valaki a politikai intézményrendszerrel, annál inkább híve a társadalmi változásoknak.) Ez arra utal, hogy a szakképzetlenekkel szemben, akik a fel-

mérés idején még a gazdasági problémáknál „tartottak”. a szakmunkások jelentős része a társadalmi változás szükségességét már 1983-ban is elsősorban a politikai intézményrendszer elégtelenségéből vezette le. Ugyanakkor a politikai intézményrendszerrel való elégedetlenség a szakképzetlen munkások körében is „előkelő” (a fontossági sorrendben a harmadik) helyen áll a társadalmi változáshoz való viszony motiváló tényezői között.

Igen tanulságosak az értelmiségre vonatkozó adatok is, amelyek – többek között – megerősítik korábbi kutatásainknak azt az eredményét, hogy nemcsak egységes munkásosztály, de egységes értelmiségi réteg sincs Magyarországon.

A vezető és a beosztott értelmiség társadalmi változáshoz való viszonyának legfontosabb motívumai nagymértékben eltérőek. A beosztott értelmiség esetében talán az a legfeltűnőbb, hogy – a vizsgált másik három társadalmi rétegtől eltérően – a politikai intézményrendszer megítélése náluk teljesen jelentéktelennek mutatkozott a társadalmi változáshoz való viszony motívumai között. (20 tényező közül a 14. a fontossági sorrendben!)

Az elmúlt évtizedben számos társadalomkutató arra a felismerésre jutott, hogy társadalmi problémáink okai a társadalom mélystruktúráiban keresendők, s ezen belül a politikai struktúrában is, amelynek megjelenési formája a szélesen vett politikai intézményrendszer. Ezek a gondolatok nemcsak a szakirodalomban olvashatók, hanem például a politikai intézményrendszer reformjával kapcsolatos állásfoglalások révén a tömegkommunikációba is bekerültek. Nehéz elhinni, hogy ilyen helyzetben a munkások (még a szakképzetlenek is) világosabban látják a társadalmi változás szükségességének indokait, illetve ezek egymáshoz viszonyított fontosságát, mint a legmagasabban iskolázott és a társadalmi kérdések iránt a leginkább érdeklődő, nem vezető beosztású értelmiség. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy a beosztott értelmiség megijedt azoktól a kérdésfeltevésektől, illetve válaszlehetőségektől, amelyekkel a politikai intézményrendszerhez való viszonyát próbáltuk – közzévenni – lemérni, és kevésbé őszintén válaszolt, mint például a munkások, akik talán nem is mindig vették észre, hogy a kérdőívben szétosztott kérdések összefüggő rendszert képeznek.

A beosztott értelmiségnél a változás igényének motívumai között a társadalmi igazságtalanságok érzékelése került az első helyre. (Az érzékelt társadalmi igazságtalanságok számának növekedésével párhuzamosan erősödik a társadalmi változás iránti igény.) Ennek alapján úgy tűnik, mintha a beosztott értelmiség a társadalmi igazság bajnoka lenne, és az e téren érzékelt problémák késztetnék elsősorban a társadalmi változás igénylésére. Ugyanakkor a vezető értelmiségnél a társadalmi igazságtalanságok érzékelése a 14. helyre került a fontossági sorrendben, s ezzel ez a tényező ebben a rétegben mutatkozott a legjelentéktelenebbnek.

A társadalmi változáshoz való viszony motívumai között a beosztott értelmiségnél a második legfontosabb helyre a munkahelyi demokrácia megítélése került. (Minél elégedetlenebb valaki a munkahelyi demokráciával, annál inkább igényli a társadalmi változást.) A többi rétegnél a demokrácia különböző területeinek megítélése nem befolyásolja jelentősen a társadalmi változáshoz való viszonyt, illetve a vezetőknél ez a hatás ellentmondásosnak látszik.

A különböző társadalmi-politikai problémák miatti elégedetlenség szintén elsősorban az értelmiségnél idézi elő a társadalmi változás igényét: a vezetőknél például ez a tényező mutatkozott a legfontosabbnak; de a többi rétegnél is jelentős a hatása.

Feltűnő, hogy a vezető értelmiségieknél milyen kevéssé motiválja a társadalmi

változáshoz való viszonyt a gazdaságpolitika megítélése (tizenegyedik hely), holott a többi rétegnél az első négy legfontosabb tényező közé került. Lehet, hogy a gazdasági problémák kialakulásában érzett felelősségük hatása mutatkozik ebben? Vagy egyszerűen csak arról van szó, hogy más tényezők erősebben hatnak ebben a rétegben?

Érdemes még megjegyezni, hogy a másik három vizsgált rétegtől eltérően, a vezetők esetében viszonylag jelentősen befolyásolják a társadalmi változáshoz való viszonyt olyan egyéni körülmények, mint például a karrierrel való elégedettség és az egy főre jutó jövedelem (8–9. hely). Az egyéni életet közvetlenül befolyásoló tényezők közül szinte egyedül a munkahelyi viszonyok megítélése motíválja mindegyik rétegnél a társadalmi változáshoz való viszonyt, ami arra utal, hogy az egyéni életkörülmények alakulását az emberek többsége csak ezen a területen kapcsolja össze a társadalom állapotával, a munkahelyi viszonyokból következtetve a társadalom egészének működésére. Ez aláhúzza a munkahelyi viszonyok jelentőségét a társadalmi-politikai rendszer megítélése szempontjából is, és egyúttal felhívja a figyelmet a munkahelyi közérzetet alakító tényezők fontosságára.

5. ÖSSZEVETÉS EGY 1987. ÉVI FELMÉRÉS ADATAIVAL

A TÁRKI 1987. májusi adatfelvételében sikerült elhelyezni néhány, a társadalmi változással kapcsolatos kérdést, amelyek közül az egyik közvetlenül összehasonlítható az 1983-as felvétel megfelelő kérdésével. (Az 1987-es felvétel a háztartások problémáit kutatta, ezért a válaszadók túlnyomó többsége nő volt. Ez volt az oka annak, hogy viszonylag megbízható összehasonlítást csak a nők körében végezhetünk.)

Mivel 1987-ig társadalmi-politikai struktúránk és viszonyaink nem változtak és a problémák jellege sem, feltételezhető, hogy a társadalmi változáshoz való viszony motíváló tényezőinek szerkezete is nagyjából változatlan maradt az elmúlt néhány évben.

A napi gondok azonban az első felmérés ideje óta sokasodtak, az elégedetlenség is fokozódhatott, ezért a társadalmi változás *különböző mértékével való egyetértés arányai feltételezhetően módosultak* az elmúlt években.

Az összehasonlítás során a két adatfelvétel egyrészt megerősítette egymás hitelet, amennyiben rétegenként hasonló tendenciákat mutatott. Másrészt a két időpont között az a nagyon is hihető arányeltolódás mutatkozik, hogy mindegyik vizsgált társadalmi rétegben növekedett az alapos társadalmi változást kívánók aránya: a két munkásrétegnél egyaránt 14–14 százalékponttal, a beosztott értelmiségieknél 24, a vezetőknél (ahol már korábban is a legmagasabb volt) 10 százalékponttal. Az 1987-es adatok szerint tehát a munkásoknak több mint a fele, az értelmiségieknek pedig körülbelül háromnegyede alapos társadalmi változással értene egyet.

A két munkásrétegnél szembeötlően csökkent a kitérő és a nemleges válaszok aránya (a szakképzetlen munkásnőknél 36-ról 20 százalékra, a szakmunkásnőknél 21-ről 8 százalékra). Az értelmiségi csoportoknál viszont elsősorban a mérsékelt társadalmi változás híveinek tábora csökkent (a kitérő válaszok aránya már korábban is alacsony volt). Ezek az adatok azt mutatják, hogy az elmúlt 3–4 évben az értelmiség egyre inkább a radikálisabb változásokat kívánja, míg a munkásoknál – a valamivel kisebb mértékű radikalizálódás mellett – elsősorban a tár-

sadalmi változás iránt korábban kevésbé érdeklődő csoportok is a változás híveivé váltak. Ez némileg alátámasztani látszik azt a feltevést, hogy „amíg a dolgok elég jól mennek”. addig jelentős munkásrétegek kevésbé törődnek társadalmi kérdésekkel, de ha baj van, mindjárt határozott véleményt alkotnak a dolgokról.

Megjegyzem végül, hogy az 1987-es felmérésben részt vett csekély számú férfi válaszadó adataiból szintén a fenti tendenciák olvashatók ki, de a statisztikai korrektség nem engedi meg a kis minta (összesen 114 férfi) adatainak közlését.

17. sz. táblázat

*Aktív kereső nők százalékos megoszlása rétegenként a társadalmi változás különböző mértékével való egyetértésük szerint 1983-ban és 1987-ben**

	Nem tudja, nem válaszolt, nem kell változás	Ugyanazt kell jobban, illetve néhány fontos dolgát kell megváltoztatni	Sok mindent kell megváltoztatni, illetve alapos társadalmi változás kell	Összesen %	fő
<i>Szakképzetlen munkás</i>					
1983	36	25	39	100	348
1987	20	27	53	100	344
<i>Szakmunkás</i>					
1983	21	33	46	100	114
1987	8	32	60	100	151
<i>Beosztott értelmiségi</i>					
1983	9	43	48	100	86
1987	6	22	72	100	71
<i>Vezető értelmiségi</i>					
1983	6	31	63	100	54
1987	2	25	73	100	59

* Egy összehasonlítható (úgynevezett zárt) kérdésre adott válaszok alapján számítva, amely így hangzott mindkét felvételnél: „Ön szerint mennyi mindent kellene *másként* csinálni, hogy jobb legyen az élet Magyarországon?”

MELLÉKLET

A változó tartalma

A változó neve

a) <i>Statisztikai jellemzők:</i>	
Iskolai végzettség	ISK
Nem	FERFI
Életkor	KORA
Szülők munkamegosztási státusa	SZT
Lakóhely településtípusa	HELYSEG
Háztartás egy főre jutó jövedelme	HAZTJFO
b) <i>Politikai rendszerhez való viszony:</i>	
Politikai intézményrendszer megítélése	INTR
c) <i>Társadalmi-politikai gyakorlat megítélése:</i>	
Az ország gazdasági helyzetének alakulása az elmúlt 5-6 évben	GAZDHELI
Gazdaságpolitika	TGAZDPO
Munkahelyi demokrácia	MHDEGYA
Lakóhelyi demokrácia	TAN.DEM
Állampolgári demokrácia	ALTDGYAK
Társadalmi igazságtalanságok (keresetek, munkafeladatok, szakszervezeti beutalók és lakások elosztása, vezető kiválasztás, nyugdíjak területén)	IGSTALAN
Társadalmi-politikai problémák miatti elégedetlenség (lakáshelyzet, kereskedelem, egészségügy, oktatás, demokratizmus, nemzeti függetlenség, vallásszabadság, Nyugatra utazás, az emberek viselkedése)	NEMELG12
d) <i>Egyéni elégedettség:</i>	
Saját anyagi helyzet alakulásának megítélése	ANYAGIH1
Saját jövedelemmel és keresettel elégedettség	ANYKEREG
Munkahelyi körülményekkel elégedettség	MU.NELG
Eddigi életpályával elégedettség	ELETELG
e) <i>Értékek, érdeklődés:</i>	
Nemzethez, valláshoz, múlthoz való viszony és két keresztény érték megítélése	JOEM1
Társadalmi érdeklődés (hiánya)	ERDTELEN

*A társadalmi változáshoz való viszonyra különböző mértékben ható tényezők és a hatásuk mértékét kifejező béta-értékek, rétegenként**

Szakképzetlen	Szakképzett	Beosztott	Vezető
munkások			értelmiség

a) Erősen ható tényezők (0,15 és magasabb értékek)

TGAZDPO (-0.177)	ERDTELEN (-0.202)	IGSTALAN (0.171)	NEMELG12 (0.245)
ERDTELEN (-0.174)	INTR (-0.198)	MHDEGYA (-0.160) TGAZDPO (-0.148)	HELYSEG (-0.233) INTR (-0.228) MHDEGYA (0.211) ERDTELEN (-0.179) JOEM1 (-0.158) TAN.DEM (0.145) ELETELG (-0.142)

b) Közepesen ható tényezők (0,10 és 0,14 közötti értékek)

INTR (-0.125)	IGSTALAN (0.124)	NEMELG12 (139)	HAZTJFO (-0.122)
KORA (-0.121)	TGAZDPO (-0.121)	ALTDGYAK (-0.137)	MU.NELG (0.114)
NEMELG12 (0.101)	MHDEGYA (0.101)	FERFI (0.103)	

c) Gyengén ható tényezők (0,010 és 0,099 közötti értékek)

MU.NELG (0.096)	NEMELG12 (0.087)	TAN.DEM (0.096)	TGAZDPOL (-0.094)
IGSTALAN (0.087)	ALTDGYAK (-0.075)	KORA (-0.088)	ALTDGYAK (0.090)
MHDEGYA (0.084)	GAZDHEL1 (-0.067)	ISK (-0.084)	ANYKEREK (0.084)
JOEM1 (0.065)	KORA (-0.052)	JOEM1 (-0.080)	IGSTALAN (0.074)
GAZDHEL1 (-0.064)	HELYSEG (0.047)	HELYSEG (-0.075)	GAZDHEL1 (-0.072)
ISK (0.044)	MU.NELG (0.041)	ANYAGIH1 (0.053)	SZT (0.066)
HAZTJFO (0.037)	JOEM1 (-0.031)	MU.NELG (-0.052)	ANYAGIH1 (0.044)

Szakképzetlen	Szakképzett	Beosztott	Vezető
munkások			értelmiség
ANYAGIH1 (- 0,036)	SZT (0,023)	INTR (0,042)	ISK (0,040)
FERFI (- 0,017)	FERFI (- 0,014)	GAZDHEL1 (0,039)	KORA (0,017)
ANYKEREK (- 0,017)	ELETELG (0,012)	SZT (0,033)	
SZT (0,011)	TAN.DEM (- 0,010)	ANYKEREK (0,021)	
ALTDGYAK (- 0,011)		ERDTELEN (- 0,019)	

d) Hatástalan tényezők (0,01-nél alacsonyabb értékek)

HELYSEG (0,009)	ISK (- 0,008)	HAZTJFO (0,004)	FERFI (- 0,001)
ELETELG (0,003)	HAZTJFO (- 0,006)	ELETELG (- 0,002)	
TAN.DEM (0,001)	ANYKEREK (- 0,006)		
	ANYAGIH1 (0,003)		

* A béta-együtthatók közléséhez magyarázatként hozzátartozik, hogy miért szokatlanul alacsony az iskolai végzettség hatása a változáshoz való viszony alakulására. Ennek egyszerű technikai oka van: a mintavételből adódóan bizonyos társadalmi rétegek adatai hiányoznak, ezért a vizsgált sokaság nem tekinthető összlakossági mintának. Ebből következik, hogy nem tehetünk a teljes mintára vonatkozó megállapításokat, kénytelenek voltunk a négy megkérdezett társadalmi réteget külön-külön (al)mintának tekinteni. Ezzel viszont együtt az iskolai végzettség hatását is szinte kiküszöböltük, mert a réteghez tartozásnak ez a legfontosabb kritériuma. (A rétegen belüli végzettségi különbségek hatását megvizsgáltam, gyakorlatilag nincs jelentőségük a változáshoz való viszony alakulása szempontjából.)

BOKOR ÁGNES

A magyarországi szegénység

Két empirikus vizsgálat: 1981–1982, 1986

A SZEGÉNYSÉG A VALÓSÁGBAN ÉS A NYILVÁNOSSÁGBAN

Mintegy harminc évig, körülbelül 1950 és 1980 között a szegénység tabutéma volt Magyarországon. Nyilvánosan nem beszéltek arról, hogy lennének szegények nálunk, a lexikonból is kimaradt a szegénység címszó, a statisztikusok, a szociológusok nem publikáltak ilyen tárgyú tanulmányokat, és a szociálpolitika kapcsán sem a szegények támogatásáról, hanem a sokgyerekesek, a rokkantak vagy az öregek segélyezéséről esett szó. A 2. világháború utáni néhány évben általánosan elfogadottá vált az az illúzió, hogy a szocializmusban megszűnik a szegénység, mint ahogyan másfajta emberi-társadalmi problémákról (például öngyilkosság, alkoholizmus, járványos betegségek) is azt hirdették, hogy azok a szocializmus körülményei között gyorsan és maguktól eltűnnek. Lassanként a különféle devianciák és a szegénység is úgy minősültek, mint amelyek – Pataki Ferenc kifejezésével élve – „kompromittálják” a szocializmust, illetve (ami ezzel egyértelmű volt abban az időben) a politikai vezetést.

Különösen a szegénység esetében voltak sikeresek az ilyen értelmű ideológus deklarációk. A közvélemény készséggel elhitte, hogy nincs már szegény Magyarországon, még azok is, akik saját maguk is szegények voltak. Többféle oka van ennek. Először is, a háború alatti viszonyokhoz képest a népesség jelentős hányadának, több millió embernek javult az életszínvonala, főként azért, hogy a háborús károk helyreállítása, majd az iparosítás óriási munkaerő-keresletet támasztott, s azért, hogy föld nélküli és kertnyi nagyságú földön gazdálkodó családok százezrei jutottak a földosztáskor a megélhetéshez elegendő nagyságú földhöz. Itt hozzá kell azonban tennünk egyfelől azt, hogy az ipari béreket igen alacsony színvonalon tartották, másfelől pedig azt, hogy az újjáépítést a földosztás után hamarosan olyan termelőségvetkezettbe kényszerítették, melyek csak pár év múltán, a hatvanas évek második felétől váltak életképesse. Mindenesetre: azok számára, akik a harmincas-negyvenes években munkanélküliek, földnélküliek voltak, az ötvenes évek e tekintetben kedvező változást hoztak. A létbizonytalanság megszűnése, a lakáshelyzet javulása, a nyugdíjrendszer, az egészségügyi ellátás és az oktatás hatókörének kiszélesítése olyan változás volt, amely *tömegek számára* kedvezően befolyásolta az élet minőségét.

Egyfelől a javulás érzete táplálta azt a hitet, hogy a szegénység megszűnt, másfelől a pártpropaganda élesztgette azt. A szegénységet a nyilvános politikai életben az „átkos kapitalizmus” örökségei közé sorolták. Kezdetben néha-néha még megemlítették, anélkül azonban, hogy feladatuknak tartották volna a szegények külön támogatását, lehetőségeik bővítését; majd mint „megoldott kérdés” került le a napirendről az egész jelenség. Mivel a lakosság életszínvonalának alakulásáért az állam (a párt) a teljes felelősséget magára vállalta, s ezen intézmények a létezők legjobbjának vallották magukat, önmagukkal kerültek volna logikai elmentelésbe, ha a szegénység létét elismerik. Hogy a közvélemény hitelt adott mindennek, többek között abból is eredt, hogy az emberek túlnyomó többségének nem volt összehasonlítási alapja más országokkal. A sajtó, a rádió nem adott valósághű tájékoztatást a tőkés országok életszínvonaláról, utazási lehetőség pedig csak nagyon-nagyon kevesek számára nyílt.

1968, a piacgazdaság felé való nyitás éve után nagymérvű, minden réteget érintő életszínvonal-növekedés következett be. Ez a javulás a legszegényebbeket is elérte, bár csekélyebb mértékben, mint a jobb helyzetűeket.

E javulás kettős forrásból eredt: egyfelől az állam nagyobb fizetőképes lakossági keresletet és nagyobb fogyasztásikkínálatot engedett meg, illetve teremtett különféle intézkedéseivel, másfelől pedig legálisnak nyilvánított, esetenként támogatott egy sor olyan tevékenységet, amelyekkel az emberek külön keresetre, de legalábbis jövedelmet helyettesítő terményekre tehettek szert. Ez az életszínvonal-felfutás új, szilárdabb alapokra helyezte az állam és az állampolgárok konszenzusát, aminek oka nem pusztán az életszínvonal-javulás és az ehhez társuló, lassanként meginduló politikai-társadalmi demokratizálódás volt, hanem az is, hogy ezek a kedvező változások a többi szocialista országban nem következtek be. Ez a konszenzus azonban egy, a szegényekre nézve hátrányos hallgatólagos megállapodást is magában foglalt, ami azonban csak a hetvenes évek közepe felé vált nyilvánvalóvá.

Az 1968-as magyarországi gazdasági reform kompromisszumos megoldás volt, abban az értelemben, hogy a politikai hatalom közvetlen részeseinek egy része azt túl merésznék, más része pedig túl erőtlennek tartotta. Ez utóbbiak, s a mögöttük álló radikális közgazdászok, társadalomkutatók nemcsak hogy még több „piacot” és még kevesebb „tervet” szerettek volna, hanem a reformot nem akarták a gazdasági szférára korlátozni. A gazdasági reform bevezetését követően még néhány évig élt a remény: sikerül a többi társadalmi szférát is megreformálni. E remény jegyében kezdődött meg 1970 körül az első magyarországi szegénységkutatás. Kemény István vezetésével.¹ Mire azonban megszülettek az első kutatási beszámolók, a gazdasági reform ellenzői, a szocializmust a reformtól féltők politikai túlsúlyba kerültek, a gazdasági reformot visszafogták, s így nemcsak az új választási rendszer, az új településfejlesztési terv vagy az új szociálpolitika került ki a megtárgyalandó kérdések közül, hanem még az utóbbi: az új szociálpolitikát megalapozni kívánó szegénységkutatás sem kaphatott nyilvánosságot.

Így azután 1973 táján kezdett nyilvánvalóvá válni, hogy az életszínvonal-javuláson illetve a relatíve jó életszínvonalon alapuló konszenzus kimondatlanul magában foglalja azt a nézetet, hogy aki e szabadabb lehetőségekkel sem tud élni, aki „ennyi állami gondoskodás” mellett is szegény marad, az érdemtelen a társadalmi segítségre. Erre az időre teljes foglalkoztatottság, majdnem teljes körű általános iskolai oktatás és egészségügyi ellátás, valamint a kisgyermekes anyák többrétű támogatási rendszere alakult ki. Szórványos esetektől eltekintve meg-

szűnt az éhezés, a fagyhalál, a korábban szegénybetegségnek számító tüdő-tbc, a hajléktalanság, a koldulás. A demográfiai mutatók a nyugat-európai értékekhez közeledtek: radikálisan lecsökkent a csecsemőhalandóság és a születési arány, megnőtt az átlagos és a várható élettartam. Mindezek a tények arra utaltak, hogy Magyarország kikerült a szegény ország státusából, hogy a klasszikus szegénységet jórészt felváltotta a fejlett országokra jellemző modern szegénység.

Mindaddig, amíg a nyolcvanas évek elejének gazdasági válsága be nem köszöntött, a tömegtájékoztatók felett rendelkezők jónak látták azt a hitet fenntartani a közvéleményben, hogy a klasszikus szegénység megszűnte a szegénység megszűntével egyértelmű. Még a hetvenes évek végén is azt sugallták a tömegkommunikációs eszközök (anélkül, hogy a szegény szót kiejtették, leírták volna), hogy nálunk csak az szegény, aki elissza a keresetét, aki munkakerülő. A közvélemény-kutatások tanúsága szerint ez az előítéletes, a szegénységet egyéni hibákra visszavezető gondolkodás igen elterjedt volt a hetvenes években. A nyolcvanas években viszont az átlagemberek jó része kezdte belátni: a szegénység és bizonyos szociológiai jellemzők korrelációja igen erős a mai Magyarországon. Amikor a közvéleménykutató a „Ki szegény nálunk?” kérdésre olyan válaszokat kap, hogy „a segédmunkások”, „a nyugdíjasok”, „akiknek sok gyereke van”, akkor konstatálhatjuk, hogy az „egyszerű” emberek is tapasztalják: a gazdasági recesszió a legsebezhetőbb társadalmi rétegeket, csoportokat sújtotta elsősorban. Napjainkra ... csaknem egyöntetűvé vált valamennyi társadalmi rétegben az a vélemény, hogy Magyarországon vannak szegények. Folytatódott ugyanakkor az a ... tendencia, hogy a szegénység magyarázatában a társadalmi okok fokozatosan tért nyernek az egyéni okok korábbi túlsúlyával szemben.”² (1. sz. tábla)

1. sz. tábla

A szegénység okainak megítélése ötfokú skálán

A változás iránya és mértéke 1982 és 1987 között

Társadalmi okok	Egyéni okok		
iskolázatlanság	+0.24	lustaság, munkakerülés	-0.31
a lakóhely elmaradott település	+0.18	balszerencse	+0.09
munkalehetőség hiánya	+0.52	könnyelműség, költekezés	-0.17
rossz körülmények a szülői családban	+0.19	iszákosság	-0.22
szakképzettség hiánya	+0.32		
sok gyerek a családban	+0.46		

A realisabb közvélekedés kialakulása részben tehát annak köszönhető, hogy a nehezebb gazdasági helyzet élesebben mutatja meg a társadalmi egyenlőtlenségeket. Nem is keveseknek érzékelhető mértékben, abszolút értelemben is romlott az életszínvonala az utóbbi években. Ez egyeseknél olyan fokot ért el, hogy a klasszikus szegénység tünetei is feléledtek. Például Budapest utcáin az ötvenes években sem volt annyi kéregető, guberáló, mint manapság (talán azért, mert akkor nem volt kitől kéregetni, nem volt mit guberálni). Mindez láthatóbbá teszi a szegénységet; a mai szegénység nem marad meg a hetvenes évek jellegzetes szegénységtípusai: a szociális otthonok, a cigánytelepek, a nagyvárosi slumok és az eldugott kis falvak keretei között, hanem egyre inkább az átlagos helyzetűek szemé elé, sőt közéjük kerül.

A szegénység láthatóbbá válása a nagyobb csoportokat, néha a tömegeket megcélzó kommunikációs eszközökben is tükröződik az utóbbi 5-6 évben. Amikor a szegénység (néhány társával, például a kábítószer-fogyasztással együtt) lekerült a tiltott témák képletes listájáról, a társadalmi konszenzust még nem kezdte ki a gazdasági helyzet romlása, az életszínvonal csökkenése, a nagymérvű infláció, az állami lakásépítés radikális csökkentése, a szociális költségvetés megnyirbálása, a munkanélküliség megjelenése, s nem utolsósorban a személyi jövedelemadó bevezetése. Ugyanakkor ez időre néhány nagy jelentőségű változás is bekövetkezett a magyar társadalmi életben, mely a politikai rendszer demokratiszálódása irányába mutatott.

A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján még tartott az előző évtized optimizmusa; s a szilárd konszenzus talaján a politikai vezetés úgy-ahogy felvállalta a klasszikusból modern típusúvá szelídült szegénység problémáját. Továbbra sem szegénységről, hanem hátrányos helyzetről esett szó a legmagasabb politikai fórumokon, de a szakértők, az újságírók már használták a szegénység kifejezést is, és különféle műfajú publikációk láttak napvilágot e kérdésről. A politikai vezetés a gazdasági válságra sem a kapuk bezárásával reagált, hanem úgy ítélte meg: a konszenzus megőrzésére csak úgy van remény, ha a demokratizálódás, a nyilvánosság kiszélesítése folytatódik, ha a társadalomnak az állam és a párt feletti kontrollja valamelyest megerősödik. Így most nem történt meg az, ami egy évtizeddel ezelőtt: a társadalmi-gazdasági-politikai feszültségek megnövekedése nem vonta maga után a szegénység nyilvános tárgyalásának, említésének tilalmát. Sőt ellenkezőleg: mivel egyre több embert érint személyében és egyre többeket fenyeget a szegénység, a közvélemény ez irányú érdeklődésére a hivatalos nyilvánosság is reagál.

EMPIRIKUS TÉNYEK

Két alkalommal, először 1981–1982-ben, másodszor pedig 1986-ban volt módom olyan empirikus szociológiai vizsgálatban részt venni, amely a magyarországi szegénység méreteiről, természetéről is képet adott. A első vizsgálat még éppen az utolsó percben „kapta el” az „elégedett”, „jól élő” magyarokat, a másodikra már a gazdasági válság idején, a politikai-társadalmi válság veszélyének légkörében került sor. E két vizsgálatot a minta, a kérdőívek, az alkalmazott fogalmak és módszerek hasonlósága, azonossága összehasonlíthatóvá teszi.

E vizsgálatokban a szegénységet Peter Townsend³ nyomán „multiple deprivation”-ként értelmezzük. Abból indultunk ki, hogy az szegény, aki meg van fosztva a többség számára elérhető javaktól, legyenek azok anyagi (pénz, lakás, különféle tárgyak stb.) vagy szellemi természetűek (hatalom, tudás, autonómia, szórakozás, egészség stb.). Hat dimenzióba (munka, hatalom, lakás, anyagiak, életstílus és egészség) rendezve körülbelül 100 szociológiai jellemzőt vizsgáltunk. A magyar társadalomban szokásos – a többség által elért – szinthez viszonyítva dimenzióként, majd együttesen megállapítottuk, kik tartoznak az ettől messze elmaradó kisebbséghez.⁴

A szegénység jellemzőiben az alapvető vonások 5 év alatt – természetesen – nemigen változtak. Mind a két alkalommal azt tapasztaltuk, hogy a szegények között aránytalanul sokan vannak az idősök, a falusiak, az alacsony iskolai végzettségűek, az alacsony presztizsű munkát végzők illetve az ilyen foglalkozást folytatott nyugdíjasok. (2. sz. tábla)

Néhány adat a magyarországi szegénység összetételének jellemzésére (százalékban)

A szegények aránya	1981–1982	1986
– a felnőtt lakosságot reprezentáló mintákon	15,9	16,5
– a 18 és 30 évesek között	7,4	8,8
– az 51 és 60 évesek között	18,7	22,5
– a budapesti lakosok között	1,4	1,2
– a falusi lakosok között	26,7	32,3
– a 6–7. osztályt	30,6	38,9
– a 8. osztályt	11,1	17,8
– a szakmunkásképzőt	6,1	6,5
– a középiskolát	0,4	0,9
– az iparban	9,4	10,6
– a mezőgazdaságban	30,7	35,0
– a tertiér szektorban	6,2	4,7
– a szakképzetlen mezőgazdasági keresők között	41,5	60,5
– a nyugdíjas szakképzetlen mezőgazdasági dolgozók között	42,4	63,6
– a nyugdíjas szakképzetlen nem mezőgazdasági dolgozók között	20,6	32,2
– nyugdíjas nem diplomás szellemiek között	3,4	8,1
– nyugdíjas értelmiségiek között	—	2,2

A két időpont között bekövetkezett változások – adataink tanúsága szerint – némiképp polarizálták a magyar társadalmat; az emberek státusa általában kristályosodottabbá vált. Míg a korábbi vizsgálat nagyfokú státusinkonzisztenciáról számolt be a társadalmi hierarchia középmezőnyében, s csak a pólusokon talált erőteljes státuskonzisztenciát³, addig az újabb felvétel arról tanúskodik, hogy a középmezőny némileg összehúzódott: egy kisebb létszámú társadalmi csoport felkapaszkodott az elitbe, egy ennél nagyobb létszámú pedig lecsúszott a depriváltak közé.

Két fontos változást kell az összehasonlításakor figyelembe venni. Az egyik az, hogy az adatfelvételek között eltelt öt évben az átlagos életszínvonal stagnált, illetve romlott Magyarországon. A másik pedig az, hogy az öt év alatt meghaltak között relatíve több szegény volt, mint nem szegény. Ez utóbbinak az egyik oka, hogy a szegények között aránytalanul sok az idős ember (ez tény), a másik oka pedig az, hogy a szegényeknek rövidebb az átlagos élettartamuk (ez pedig többféle vizsgálatból kikövetkeztetett, nagyon valószínű feltételezés).

Az elsőként említett változás: az életszínvonal-csökkenés azoknak a szegénységét, akik 1981–1982-ben szegények voltak súlyosbította, illetve az akkori létszám növelésének irányában hatott (hiszen a szegénység határán élők közül sokan valóságos szegényekké váltak). A szelektív halandóság viszont a szegények nyolcvanas évek eleji létszámához képest csökkenést okozott, s ugyanakkor a társadalmi hierarchián feljebb tolta azt a határt, amitől kezdve valakit mai fogalmaink szerint szegénynek tarthatunk. Másképpen fogalmazva: mivel sok igen szegény ember meghalt, és a szegénység „utánpótlása” kedvezőbb jellemzőkkel rendelkezik (az életszínvonal-romlás ellenére sem annyira szegény), ennek az a következménye, hogy a szegénység határa feljebb került.

Ez a „feljebb kerülés” azt is jelenti, hogy a szegénységet megtestesítő hiányegyesítés bővült, pontosabban: módosult. Ezt a kijelentést egy példával világítjuk

meg: 1950-ben kevés embernek volt karórája, manapság majdnem mindenkinek van. Ennélfogva akkor nem volt a szegénység jele a karóra hiánya, míg ma általában az. Ugyanilyen jellegű, de persze a kisebb időtáv miatt csekélyebb mérvű változások zajlottak le a két összehasonlított időpont között is. A változás azonban nem merül ki abban, hogy egyes jellemzők degradálódnak, és lassanként szegénységtünetté válnak, hiszen a fordítottja is megtörténik: vannak jellemzők, amelyek már olyan ritkán fordulnak elő (például ilyen a villany hiánya a lakásban), hogy alig lehet már őket a szegénység jellemzésére felhasználni – viszont az ilyen ritka hátrány nagyon súlyos. Más jellemzők esetében viszont olyan változás következett be, hogy ezáltal megszűntek szegénységjellemzőnek lenni: mivel a középrétegeknek is csökkent az életszínvonaluk, egy adott jelleg rájuk is áttért, anélkül, hogy ezek az emberek szegényekké válnának.

Ahogy tehát az eddigiekben már érzékeltettük, e két vizsgálatban, s így az összehasonlításban is, *relatív* szegénységfogalommal dolgoztunk. Ennek többérté- értelme van: 1. Az szegény, aki a többiekhez képest szegény. (Természetesen csak a magyar társadalmon belül tekintve.) 2. A szegénységtünetek változnak. 3. Szegénységtünetnek „éppen most” az számít, ami olyan jószág, érték, mennyiség vagy minőség *hiánya*, amellyel a *többség* rendelkezik.

Azzal, hogy Magyarország megszűnt *szegény ország* lenni (vagyis a többségi szegénységből kisebbségi szegénység lett), az abszolút tünetekkel bíró *abszolút szegénység* sórványossá vált. Nem tűnt el teljes mértékben, s így a szociálpolitika semmiképpen sem negligálhatja, de mint társadalmi jelenség elvesztette korábbi jelentőségét.

Láttuk tehát, hogy az életszínvonal és a halandóság alakulása mondhatni ellentétesen befolyásolta a szegények számát és a szegénység határát. Az előbbi növelte a létszámot és lefelé nyomta a határt, az utóbbi csökkentette a létszámot és felfelé tolta a határt. Gondoljuk meg azonban, hogy a szegények létszáma és a szegénység határa relatív szegénységfogalom esetén összefügg. Nem automatikus a kapcsolat, de mégis léteznek bizonyos tendenciák: ha például általános életszínvonal-javulás van egy társadalomban és/vagy a szegények halandósága igen magas, a szegénység határa feljebb kerül. Hogy ez eredményez-e létszámnövekedést vagy sem, az attól függ, hogy a meghalt szegények és a határ feljebb kerülésével most már szegénynek számítók létszáma hogyan viszonylik egymáshoz. Ha a „kiindulópont” az életszínvonal-növekedés volt, akkor azokkal is kell számolnunk, akik éppen ezáltal ki tudnak törni a szegénységből és behozzák hátrányaikat a középén levőkhöz képest (azaz hozzájuk viszonyítva nagyobb arányú életszínvonal-javulást tudnak elérni). Ha viszont az átlagos életszínvonal romlik, a szegénység határa lejjebb kerül. Ez létszámcsökkentő hatású: viszont a nem szegények közül sokan le is csúsznak a szegények közé (például az átlagosnál nagyobb életszínvonal-romlással). Tehát ez esetben is három tényező: a szegénység határának másik oldalára kerülők, a meghaltak és a lecsúszók/felkapaszkodók létszámának egyenlege a döntő. Ugyanakkor egy igen lényeges momentumról nem szabad itt megfeledkeznünk, arról, hogy a szegénységküszöb lefelé csúszása az abszolút szegénység felé való elmozdulást jelent, ami egyértelműen riasztó perspektíva.

Ezek a hatások már azért sem következhetnek be automatikusan, mert a szegénység nem pusztán az életszínvonal (a jövedelem vagy az anyagi helyzet) kérdése. Az előbbi fejtegetésben ezért talán helyesebb volna életminőséget említeni életszínvonal helyett.

A vizsgált évek alatt az említett tényezők lényegében kioltották egymás hatását: az évtized elején a felnőtt lakosság 15,9, az évtized közepén pedig 16,5 százalékat találtuk szegénynek az összehasonlító adatok alapján. (A mindennapi tapasztalat azt mutatja, hogy a közvélekedés nagyobb mérvű elszegényedést érzel, mint amit a vizsgálati adatok mutatnak. Ebben azonban az 1986 óta eltelt időszak feltételezhető romlási folyamata is szerepet játszhat.)

Egyes társadalmi csoportokat tekintve azonban már nem ilyen közel „zéró összegű játék”-ról van szó, hanem korábbi tendenciák megerősödéséről; némelyik csoport hátrányainak markánsabbá válásáról. Például változatlan maradt vagy csökkent a szegények aránya Budapesten és a városokban, de nőtt a falvakban, ahol amúgy is a legmagasabb volt. Vagy: még tovább csökkent a magas iskolai végzettségűek esélye a szegénységre, változatlan maradt a középfokú végzettségűeké, de nőtt a 8 osztályt és az annál kevesebbet végzettké, holott eddig is az ő esélyük volt a legnagyobb.

A társadalmi csoportokat érintő különbségek közül a legsúlyosabbal foglalkozunk kissé részletesebben. A különféle munkajelleg-csoportok, illetve munkamegosztási rétegek közül mindkét vizsgálatban háromnál tapasztaltuk a szegények igen magas arányát: az aktív, szakképzetlen mezőgazdasági fizikai dolgozóknál (magyarul: a parasztoknál), a nyugdíjas, szakképzetlen, volt mezőgazdasági fizikai dolgozóknál és a nyugdíjas szakképzetlen, volt nem mezőgazdasági fizikai dolgozóknál. Csakhogy míg a nyolcvanas évek elején az aktív és a nyugdíjas parasztnak körülbelül 40 százaléka volt szegény, a nyugdíjas segédmunkásoknak pedig körülbelül 20 százaléka, addig öt év alatt ezek az arányok körülbelül 60, illetve 30 százalékra nőttek. Igaz, viszonylag kis társadalmi csoportok ezek (ezért nem magasabb a lakossági átlag), ugyanakkor az esélyegyenlőtlenség e csoportok és a többiek között igen nagy.

A munkamegosztási rétegeknél bekövetkezett változások közül említésre méltó még az – ahogy már korábban utaltunk rá –, hogy a szegénység feljebb kúszott a munkamegosztási hierarchián, s a korábbiaktól eltérően megjelent az aktív nem diplomás szellemiek, sőt a nyugdíjas értelmiségiek között is.

Míg az 1981–1982-ben vizsgált mintában a depriváltak között nem volt olyan kereső, aki *szellemi* munkával foglalkozott, csak a nyugdíjas depriváltak között volt néhány korábbi szellemi dolgozó, addig 1986-ban az aktív kereső depriváltak között is megjelentek, a nyugdíjasok között pedig megszorodtak a szellemi foglalkozásúak (főleg a diploma nélküliek, de az értelmiségiek is). Ez azonban inkább csak szimbolikus, illetve perspektivikus jelentőséggel bír: akkor is, most is jelenlegi és volt szakképzetlen munkások, parasztnak teszik ki a depriváltak elsősorú többségét. A származás tekintetében szintén fokozódott a szegénység rétegekhez – mégpedig ugyanezen rétegekhez – kötöttsége. Az 1986-os vizsgálatban nemcsak az apa és az anya, hanem mindkét nagyapa réteghelyzetét felmértük. Így a szegénység folytonossága már három generációra kiterjedően kimutatható.

Tíz változó: 1. a kért iskolai végzettsége, 2. az apa iskolai végzettsége (elvégezt osztályok száma mindkét esetben), 3. a kért foglalkozási presztízse, 4. az apa foglalkozási presztízse (Treiman-féle presztízspontszám mindkét esetben), 5. az egy főre jutó családi jövedelem, 6. az életkor, 7. a nem, 8. a lakóhely lélekszáma, 9. az apa gyerekeinek száma és 10. a kért gyerekeinek száma együttesen 50 százalékban magyarázta a korábbi és 59 százalékban az újabb vizsgálatban a depriváció mértékét leíró változót. Ez is alátámasztja azt a feltevést, hogy a szegénység lassanként *réteghelyzetté* válik.

SZEGÉNYSÉGTUDAT

A réteg kialakulásának objektív folyamatát a *rétegtudat* kialakulásának bizonyos halvány jelei kísérik. Az ötvenes években, amikor a lakosság kétharmada-háromnegyede volt szegény, vagy a hatvanas években, amikor 30–40 százalék volt az⁶, nem volt a szegényeknek szegénységtudatuk. A már említett okokon kívül ebben az is szerepet játszott, hogy egy igen szűk kisebbséget leszámítva, az anyagi élet-körülmények alacsony szinten nivelláltak voltak. A hetvenes évek során az élet-színvonal-emelkedés anyagi differenciálódással járt együtt. Míg ezen időszakban csökkentek az iskolázottsági, a regionális és a hatalmi egyenlőtlenségek, addig a jövedelmi-vagyoni különbségek nőttek. Mára ez a differenciálódás egy igen szűk körű, de nagyon szem előtt levő, magyarországi viszonyokhoz képest luxusszinten élő csoportot termelt ki, amely a mindennapi gondolkodásban is viszonyítási alapul szolgál. E nagyon gazdagnak számítókhöz képest önmagukat még olyanok is szegénynek tartják, akiket a szociológus a felső-középréteghez vagy a középréteghez tartozónak ítél. Néhány évtized alatt Magyarországon elszoktak az emberek a gazdagság látványától, és megszokták azt a gondolatot, hogy a szocializmusban nincsenek gazdagok. Ezért aztán a legtöbbjüket irritálja az „újgazdagok” megjelenése, de ezek léte elsősorban nem a valódi szegények, hanem a közepes státusúak körében vált ki ellenszenvet és elégedetlenséget. Az igazi szegények szegénységtudata és főképpen a saját helyzetükkel való elégedetlensége talán kisebb, mint egyes sokkal jobb helyzetű társadalmi csoportok, elsősorban az értelmiség relatív megfosztottságtudata.

Vannak tehát olyan jelenségek, amelyek a szegénységtudat kialakulását, feléledését, megerősödését támogatják. Ezek: a szegények társadalmi helyzetének kontrasztosabbá válása, körülményeik abszolút és relatív értelmű romlása, a viszonyítási alapul szolgáló hazai és külföldi csoportok láthatóvá válása, a kérdés nyilvános tárgyalása. Ugyanakkor az a tény, hogy a sokkal jobb helyzetű és „társadalmilag igen hangos” csoportok önmagukat szegénynek aposztrofálják, a jelenlegi, politikailag túlfűtött közhangulatban dezorientálóan hathat mind a valódi szegények, mind pedig a politikai vezetés tudatára.

JEGYZETEK

¹ Kemény István: Poverty in Hungary. Social Science Information, 2. sz. 1979.

² Angelusz Róbert–Nagy Lajos–Tardos Róbert: Az 1987. őszi szociálpolitikai közvélemény-kutatás eredményeiről készült szociálpolitikai tájékoztatás. Tanulmányok, beszámolók, jelentések, XX. évf. 1. sz. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1988.

³ Peter Townsend: Poverty in the United Kingdom. Penguin, 1979.

⁴ Az alkalmazott módszer röviden és leegyszerűsítve a következő volt: a kiválasztott körülből 100 változót először dichotomizáltuk, többséget és kisebbséget elválasztva, a társadalmilag szokásos szintet figyelembe véve. Ezután a hat dimenzió szerint csoportosítva a változókat főkomponensanalízist végeztünk. A 6 főkomponens score-t újabb főkomponens-analízis segítségével vontuk össze egyetlen score-ba. Ezt azután úgy kategorizáltuk, hogy az átlagtól a szórás értékénél nagyobb értékkel elmaradókat tekintettük depriváltaknak.

⁵ Kolosi Tamás: Státus és réteg. Rétegződés-modell vizsgálat III. köt. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1985.

⁶ Ezeket az arányokat Ferge Zsuzsa becsülte a Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből című kötetben. Magvető Könyvkiadó 1986.

BÓHM ANTAL

A magyar szociológia önreflexiója

(Egy konferencia margójára)

Ha a hatvanas évek jelentették a magyar szociológia újjászületését, a hetvenes évek pedig kamaszkori útkeresését, akkor a nyolcvanas évek szociológiáját méltán tekinthetjük felnőtt, érett – mi több – beérkezett szociológiának, amely egyaránt megtalálta helyét a társadalomtudományok diszciplínatárában és a társadalmi változások folyamataiban. Ez a szociológia ma már képes az önreflexióra, helyzetének higgadt, tárgyilagos elemzésére – úgy vélem, napjainkra lényegében kinőtte más diszciplínákkal szembeni kisebbségi érzéseit, s a politikával szembeni zavarait, mazochizmusát.

A visszatekintés, a megtett út értelmezése és újraértelmezése tehát teljesen indokolt, s indokoltak az alapkérdések is: *honnét indult, mit tett, milyen és mekkora ma a mozgástere*. Annál is inkább indokolt ez, mivel eddig is sokan és sokféleképpen aposztrofálták: egyesek szemében az államosított – finomabban: intézményesített – szociológia, afféle „falvédő” szerepet játszva, behódolt (másként is szoktak fogalmazni) a politikának, mások szerint viszont az ellenzéki gondolatok hordozója, felkavaró, zavart keltő, a polgári eszméáramlatok terjesztője stb. (a jelzőket itt is lehetne másként fogalmazni). De bármilyennek is tekintik s bármely jelzővel illetik, az aligha vitatható tény, hogy a magyar szociológiának megnőtt a tudományos reputációja, megszilárdult hazai politikai tekintélye, s túl ezen, jó néhány részterületen – jogszociológia, családszociológia, értékvizsgálatok, munkaszociológia stb. – nemzetközi mércével mérve is számottevő eredményeket tudott fölmutatni. Eredményeiről – egyebek mellett – a közel két évtizede működő Magyar Szociológiai Társaság vándorgyűlésein rendszeresen számot ad. Ezek a vándorgyűlések más tudományok jeles képviselőinek bevonásával már korábban is „interdiszciplínáris” szélesedtek, a legutóbbi – Kecskeméten rendezett – vándorgyűlést pedig a szovjet *Grusin*, az amerikai *Lenski* és a lengyel *Novak* részvétele nemzetközivé szélesítette.

Az alábbiakban a kecskeméti konferencia néhány fontosabb – vagy legalábbis általam fontosabbnak vélt – kérdéséhez szeretnék széljegyzeteket fűzni.

1. MIBEN ÁLL A PARADIGMA, S BESZÉLHETÜNK-E PARADIGMAVÁLTÁSRÓL?

A kecskeméti konferencia a *Társadalmi változás és szociológia* címen lényegében két kérdéssel foglalkozott: egy sajátosan nemzetközi témával, az úgynevezett *paradigmaváltással*, valamint egy nem kevésbé sajátos magyar kérdéssel: *a hazai szociológia hozzájárulása a magyar társadalom és gazdaság megismeréséhez*.

A paradigmaváltás kérdése először *Kulcsár Kálmán* előadásában vetődött föl, s hamarosan kiderült, hogy még az alapfogalmak értelmezésében is megoszlanak a szakmai vélemények. Kulcsár Kálmán *Thomas Kuhn* paradigmafogalmát idézte föl s értelmezte. A paradigma véleménye szerint: „olyan elméleti és fogalomrendszert is jelentő kutatási eredmény, amely szimbolikus általánosításokat, kötelezőként elfogadott vélekedéseket, közös értékeket, valamint problémamegoldásokat és közös példákat tartalmaz, amelyeknek feldolgozásmódja eléggé újszerű ahhoz, hogy a tudományos tevékenység velük vetélkedő módszereivel szemben tartósan követőkre találjon, és ugyanakkor elég nyitott ahhoz, hogy mindenfajta megoldandó problémát hagyjon hátra új tudóscsoportoknak. Modell, amelyből a tudományos kutatás sajátos összefüggő hagyományai fakadnak. Kuhn azt is hangsúlyozta, hogy mindaddig, amíg a paradigma szolgáltatja eszközök képesek a paradigmából fakadó feladatok megoldására, addig a kutatók általában ragaszkodnak is hozzá. jöllehet, valamely adategyüttesre többféle elméleti magyarázat is épülhet, általában kevésbé jelennek meg az alternatív értelmezések, amelyek végül is csak sajátos, új paradigma előtti időszakban, esetleg a tudományfejlődés válságaiban kerülnek előtérbe és indítanak meg akár diszkontinuitást is jelentő előrelépést a tudomány fejlődésében. Kuhn szerint a paradigmának tudomány-szervező jelentősége is van, hiszen: »A paradigma az, amit a tudományos közösség minden tagja elfogad, és megfordítva: az adott tudományos közösséget azok alkotják, akik elfogadnak egy bizonyos paradigmát.« Mindebből világos, hogy a paradigma több, mint egy kutatásokat szervező elmélet, több, mint egy tudományos iskola, egy meghatározott paradigmát elfogadók között is kialakulhatnak tudományos iskolák, ha az uralkodó paradigma elfogadása csökkenti is az iskolák számát” – hangsúlyozta Kulcsár Kálmán.

Napjainkban a szociológia *paradigmaváltás előtt áll*, vagy az is lehetséges, hogy a paradigmaváltás folyamatában vagyunk – vélekedett Kulcsár Kálmán. „Ennek a helyzetnek legfőbb ismérve mindenekelőtt az, hogy a szociológia eddigi paradigmájában végül is nem tudott átfogó társadalomelméletet kifejleszteni, amely koherensen képes lett volna az empirikus adatok egységes fogalomrendszer alapján való elméleti magyarázatára, jöllehet az ilyen törekvések sokszor jártak sikerrel. Sőt a paradigma elégtelenségét ebben a vonatkozásban mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a sikeres középszintű elméletekből nem volt kifejleszthető egy koherens társadalomelmélet. (Erre irányuló kísérletekkel ugyan találkozhatunk, különböző, önmagukban szinte mindig indokolt aspektusra alapozva, de ezek integrálódása elmaradt.) Ma már nem ad eligazítást a korábban elfogadott megközelítési modell sem, az empirikus adatfeldolgozásra épült közlemények standard logikája sem, ahogyan sokszor tautológiát eredményezett az egyre finomodó matematikai elemzés is. Ha pedig a tudományos közösség állapotát nézzük, minthogy Kuhn szerint ez is a paradigma része, ott is elsősorban szinte a külsődleges, mondhatnám folklórminták dominálnak, vagy olyan tudomá-

nyon kívüli tényezők, mint például a politikai vagy gazdasági establishmenthez való viszony – amelynek nálunk egyébként történeti hagyományai folytán különös jelentősége van –, illetőleg olyan értékek, amelyek tudományon kívüli érték-választás eredményeiként jelentek meg – nálunk például az egyenlőség–egyenlőtlenség problémája –, szinte domináns irányzattá választva az utóbbi években a szegénység, a többoldalúan hátrányos helyzetben levők, a marginális rétegek, csoportok iránti szociológiai érdeklődést.

Alig lehetne vitatható, hogy a régi paradigma – amelynek uralma egyébként a szociológiában sohasem volt igazán stabil – megkérdőjelezése legalábbis Magyarországon nem választható el a társadalomban végbemenő folyamatok alakulásától és a szociológia sajátos szerepétől, amelyet e folyamatokat irányítani megkísérlő mechanizmusokban betölt. A társadalom változása azonban – különösképpen az a körülmény, hogy mára már gazdaságilag-politikailag és kulturálisan is összefüggő világrendszer alakult ki, amelynek folyamataitól, jelenségeitől egyetlen társadalom sem elszakítható, amelynek alapvető problémái valóban globális jellegűek – általánosan is a mutatkozó paradigmaváltásnak, illetőleg szükségességének legfontosabb összetevőjeként jelentkeznek” – mondotta Kulcsár Kálmán.

A paradigmaváltás kérdését *Andorka Rudolf* is megfogalmazta, méghozzá úgy, hogy fölidézte a Thomas Kuhnnal szemben álló *Karl Popper* gondolatait: „Karl Popper azt mondja, hogy a kiindulópont mindig egy olyan probléma, amit nem tudunk megoldani, és aztán rájövünk arra, hogy valami nincs rendben a tudásunkban, és akkor keresünk egy új megoldást. A magyar irodalomban, én azt hiszem. Hankiss Elemér vezette be először, hogy valami paradigmaváltásra van szükség. De hát mi az a probléma, vagy mik azok a problémák, amelyek arra indítottak minket, hogy paradigmaváltáson gondolkozzunk? Mi az, amiről úgy érezzük, hogy valami nincs rendjén?”

Andorka Rudolf saját kutatási tapasztalatai alapján négy ilyen problémát nevezett meg: a gazdasági fejlődés lelassulását, a társadalmi szerkezet kérdéskörének megoldhatatlanságát, a gazdasági szerkezet továbbfejlesztését, valamint a társadalmi beilleszkedési zavarokat. Közülük bármelyik önmagában is olyan horderejű, amely a paradigmaváltást indokolttá tenné.

Tamás Pál a klasszikus kuhni szöveget idézte föl, amely Wittgenstein nyomán a szociológiát tipikusan *preparadigmatikus* diszciplínának tekintette, mint amely még nem jutott el a paradigmaérettségbe, s messze van attól, hogy tudománynak nevezze önmagát. Kuhn ugyanis így vélekedett: „A tudományterminus elsősorban a nyilvánvaló haladáskutató területekre korlátozódik. Sehol sem tűnik ki ez oly világosan, mint azokban a vissza-visszatérő vitákban, amelyeknek az a tárgyük, hogy egyik vagy másik jelenkori társadalomtudomány valóban tudomány-e. Hasonló viták zajlottak le olyan területek paradigma előtti korszakaiban, amelyeket ma egyértelműen tudománynak tekintenek. Látszólag mindig a vitás terminus meghatározásáról van szó; némelyek azt állítják, hogy például a pszichológia tudomány, mert ilyen meg ilyen jellegzetességei vannak, mások azt vetik ellen, hogy ezek a jellegzetességek szükségtelenek, illetve nem elegendők ahhoz, hogy egy területet tudománnyá tegyenek. Nemegyszer rengeteg energiát fordítanak ilyen vitákra, nagy szenvedélyek csapnak össze, de a kívülálló alig érti, miért. Múlhat-e egyáltalán valami lényeges a tudomány definícióján? Egy definíción múlnék, hogy valaki tudós vagy sem, és ha igen, akkor a természettudósokat vagy a művészeket miért nem érdekli a megfelelő terminus definíciója? Szükségserűen fölmerül az a gyanú, hogy lényegesebb kérdésről van szó. Valójában

talán ilyesfajta kérdéseket tesznek fel itt: az »intim tudomány« területe miért nem fejlődik úgy, mint a fizika? Milyen technikai, módszertani vagy ideológiai változások tették fejlődőképpé az én tudományterületemet? Ezeket a kérdéseket azonban nem lehet megválaszolni a definícióra vonatkozó megegyezés alapján, és ha jogos a természettudományból vett hasonlat, akkor nem az szüneti meg az ilyesfajta kérdések aggasztó jellegét, hogy találnak-e egy definíciót, hanem az, hogy a saját státusukban bizonytalan csoportok megegyezésre jutnak régi és jelenlegi eredményeik tekintetében. Bizonyára nem véletlen, hogy például a közgazdászok a többi társadalomtudomány művelőinél kevesebbet vitatkoznak azon, hogy szakterületük tudomány-e. Egyáltalán: a közgazdászok tudják, mi a tudomány, vagy inkább arról van szó, hogy egyetértenek a közgazdaságtant illetően?” – írja Kuhn.

Ezért Tamás Pál úgy vélte, hogy itt és most nem az adatkezelés természettudományokban szokásos módjáról vagy más átfogóbb elméleti megközelítésről van szó, hanem a *politika és a szociológia viszonyáról*. A kelet-európai szociológiában a paradigmaváltás nem más, mint egy általános társadalomelmélet – a marxizmus – megváltozott értelmezése, nevezetesen a sztálinista koncepcióval való tényleges szakítás.

Csepeli György a paradigma szociálpszichológiai értelmezését állította szembe a fent említett koncepciókkal. Szerinte: „A szociálpszichológiában a paradigmának – bár nem akarom az atomfizika rangjára emelni ezt a tudományt a szociológiával kapcsolatban – egy viszonylag szűkebb értelmezése van. Tudjuk jól, hogy Kuhn könyvében, hogy ha kritikusan nézzük a paradigma szó használatát, körülbelül huszonhatféle, egymásnak ellentmondó jelentést találunk, tehát valóban nehéz ezt egyértelműen meghatározni. A szociálpszichológiában a paradigmát voltaképpen a kutató és a kutatott közötti kapcsolat mikéntje vonatkozásában használják, ilyen értelemben beszélünk normatív paradigmáról és beszélünk interpretatív paradigmáról. Én azt hiszem, hogy a paradigmaváltás nem pusztán metafora, hanem tényleges tudományos tény, a szónak abban az értelmében, hogy a normatív paradigma válságba jutott. Nevezetesen az a fajta megközelítés, mikor a kutató a priori megalkotja valamilyen jelenségnek a sémáját, és utána – nézünk lelkünkbe, ezt valamennyien gyakoroljuk – addig passzírozzuk az adatokat, amíg azok éppen úgy néznek ki, ahogy mi azt előre elgondoltuk. Ezzel szemben az interpretatív paradigma a kutatóknak a lázadása a kutatással szemben, és azt hiszem, hogy erre az aspektusra sokkal nagyobb figyelmet kell fordítani, mint korábban.

Mit jelent az interpretatív paradigma, ha komolyan vesszük? Azt – és ez eléggé radikális következtetés –, hogy minden ember szociológus; semmivel sincs több joga a magát szociológusnak nevező személynek szociológusnak nevezni magát, mint azt a megkérdozett, azt a mindennapi életét élő embert, aki jóllehet úgy szociológus, hogy nem tudja, hogy ő szociológus.”

Az elmúlt évtizedek legfontosabb eredményét ezért Csepeli nem annyira a tudományos eredményekben, mint sokkal inkább a *közgondolkodás radikális átalakulásában* jelölte meg. „Tehát az, hogy válságba jutott a pozitív paradigma, egyáltalán nem dehonesztáló dolog, hanem azt jelenti, hogy végre a magyar társadalom eljutott odáig, hogy képes lesz elviselni az alternatívákat, képes lesz elviselni az interpretációknak a különbözőségét, képes lesz olyanfajta konstruktív konfliktusok kihordására, amelyeknek a megoldásai korábban csak úgy a zéró séma mentén, a destruktív konfliktusok megoldása mentén történtek . . . Ez a faj-

ta megváltozott szemlélet, a tudásunknak a megváltozása kombinálva a normatív paradigma válságával és az interpretatív paradigma eljövételével azt eredményezheti – természetesen ehhez kellenek kondíciók, kellenek gazdasági, szociológiai és geopolitikai kondíciók –, hogy a magyar társadalom a huszadik század végére végre először el fog jutni egymás tűréséhez, egymás értelmezésének az elviseléséhez és ahhoz a fajta informális információcseréhez, amit még éppencsak tanulgatunk. Végül is, amikor én információt adok valakinek és ő tőlem valami információt kap, kölcsönösen gazdagok leszünk. Tehát a kooperatív konfliktusokhoz fogunk eljutni, mert a lehetséges értelmezések találkozása, az értelmezések különbözőségeiből adott kommunikáció pontosan ezt a fajta sokféleséget, ezt a fajta termékeny sokféleséget hozhatja létre.”

A magyar szociológia számára tehát a paradigmaváltás – bármilyen szempontból közelítjük is – nem más, mint a szociológia hozzájárulása a társadalmi változásokhoz, nevezetesen a reformok és a modernizáció megvalósításához. Mit adhat a szociológia a társadalom számára, s a mai magyar szociológia mit tehet hozzá a társadalom önismeretéhez – úgy gondolom ezek a legfontosabb kérdések. Mindez azonban természetesen korántsem értelmezhető önmagában, hanem csakis abban a gazdasági-társadalmi környezetben, amelyben a szociológiát művelik, vagy művelhetik. S a kérdést joggal meg is fordíthatjuk: mit vár a társadalom, s mit vár a politika a szociológiától. Azaz – s a konferencián ez vált meghatározóvá – milyen ma a politika és a szociológia viszonya, s várhatóan hogyan alakul ez a viszony.

2. POLITIKA ÉS SZOCIOLÓGIA VISZONYÁRÓL

Mióta ismét létezik szociológia, ismételten megfogalmazódik ez a kérdés. A kecskeméti konferencián is szinte minden előadásban, hozzászólásban – direkt vagy indirekt formában – jelen volt. A vélemények ebben a kérdésben is megoszlottak a politikát nyíltan föl vállaló szociológia igenlésétől a mindenfajta politikai szerepet tagadó szociológia követeléséig.

Huszár István ma már szociológiatörténeti érdekességgént az alábbiakat idézte föl: „Tisztem az, hogy lényegében egyetlen gyakorlati példa segítségével szóljak a szociológia gyakorlati hasznáról. Azzal kezdeném, hogy emlékeztetnék arra: a hazai szociológia legújabbkori történetében hazánkban már volt erről egy nemzetközi szeminárium. Siófokon (1967. október 2. és 6. között). Azon a konferencián az első napon a társadalmi igazgatás és a bürokrácia kérdéseit tárgyalták, referált Kulcsár Kálmán, vitavezető Heller Ágnes. A második napon a gazdasági, ipari és mezőgazdasági intézmények vezetési problémái, referált Hegedüs András, vitavezető Kulcsár Kálmán és Mészáros Sándor. A harmadik napon a tudományos munka szakigazgatási és szociológiai problémái, referált Nemes Ferenc, vitavezető Varga Iván. Október 6-án a szociológia gyakorlati szerepe, referált, Márkus Mária, vitavezető Hegedüs András.

Nem tudományos érdekességgént mondom, de a nemzetközi szociológiai szemináriumon az akkor mindössze négyéves kutatócsoportból részt vettek: Hegedüs András, Márkus Mária, Szelényi Iván, Varga Iván, Varga Károly, Rozgonyi Tamás, Földvári Tamás, Neményi Mária, Zsille Zoltán, Pál Tamás, Makó Csaba, Nemes Ferenc, Korompai Ágnes.

Ezen a negyedik napon azt emelték ki, hogy a szociológiának elsősorban a kri-

tikai analízis az alapvető funkciója, de nyomatékot adtak az ideológiai funkciónak is; s azt mintegy első helyre helyezték az előbbivel párhuzamosan.

Emlékeztetnék arra, hogy 1967-ről van szó, ez a reform bevezetése előtti esztendő, de más kontextusokban is érdekes lehet ez az esztendő: egy évvel vagyunk a Szociológiai Kutató Csoport belső munkáját vizsgáló döntések előtt; Hegedüs András felmentése előtt. Egyébként úgy gondolom, hogy a politika és a szociológia, a politika és tudomány összefüggéseiről érdemes lenne úgy is elgondolkodni, hogy a legújabbkori szociológia történetének ilyen aspektusait is végig kéne gondolni. Tehát nem egyszerűen tudománytörténetet kéne csinálni, hanem a tudománytörténettel összhangban a politika és a tudomány összefüggéseit érdemes lenne végiggondolni” – mondotta Huszár István, s gyakorlati példákat sorolt föl a szociológiai kutatások alakulását, illetve alkalmazhatóságát illetően, s arra a brechti konklúzióra jutott, hogy a politika is csak akkor ér valamit, ha van elegendő gondolata.

Pozsgay Imre is hosszan ecsetelte a politika és a tudomány viszonyát: „Furcsa kijelentéssel kezdem: elfogadom a paradigmaváltásról szóló teóriát, ahogy azt Kulcsár Kálmán exponálta, és ahogy Andorka Rudolf, meg a többi előadó ehhez kapcsolódott, csak hozzáteszem – nem a szavakkal való játék ez úgy hiszem –, hogy ez a paradigmaváltás a politikára is érvényes. Vagyis, amiről én beszélni óhajtok, az az, hogy a politika is szembe találta magát egy olyan problémával, amellyel nem tudott megbirkózni. Elhangzott itt a teljesítménykimaradás, a stagnálás konstataciója. Úgy hiszem, egy teljesítmény-visszatartó társadalom lettünk, amelynek belső hajtóerőit az a politikai integráció, amelynek jegyében – nevezük akár modernizációnak, akár szocialista átalakulásnak – a társadalmi építmenyt, szerkezetet ki kellett volna alakítani, nos ez az integráció nem működik. Ennek a zavarait egyébként a kelet-európai – én inkább szeretem kelet-közép-európaiként jellemezni ezt a térséget –, a kelet-közép-európai társadalmak elég korán észrevették, hiszen egy modellkényszerből született társadalmi-politikai berendezkedés ellenállást váltott ki más tradíciójú és más kultúrájú népek, társadalmak körében, és egy válságsorozattal válaszolt az adaptációs nehézségekre.”

Pozsgay Imre így folytatta: „A politikai berendezkedés végül is gazdaságon kívüli kényszerként jelenik meg a gazdasági tevékenységben, és ezzel nemcsak a gazdasági tevékenység motivációit, hanem a társadalmi kapcsolatok – mint a szolidaritás, a kooperációra való hajlandóság, az információcsere stb. – belső motivációit is kiöli, miközben maga a rendszer egy olyan ideálból indul ki, amely szerint éppen az állampárt-integráció az a legcélszerűbb tudatos berendezkedés, amely képes egy új társadalmat megformálni és létrehozni. Miközben ez a teljesítmény elmaradt, és a szocializációnak, a felemelkedésnek, az átalakulásnak az eredményei kimaradtak, látni kellett, hogy értékzavarba és értékválságba került a társadalom.

Ez nem jelent meg olyan egyszerűen, mint ahogyan ma könnyű róla kijelentést tenni. Példaként is, tapasztalatként is a magyar reform problémáit említhetném. A magyar gazdaságirányítási reform – mert így nevezték – bizonyos reformelőzmények és reformkényszerek után elfogadott egy koncepciót, amelynek a lényege az volt, hogy a szocializmus is olyan társadalom, amelyben a magánmunka kerülő úton, tehát áru formájában és piacon válik társadalmi munkává, ez egy tagolt érdekrendszert hoz létre a társadalomban, és az érdekek kielégítése a szükséglet és érdek egymáshoz való viszonyában a politikai küzdelemnek is helye van. Körülbelül ez volt a lényege, érdekképviselés, érdekvényesítés formájá-

ban. Ugyanakkor a társadalomnak, éppen mert külső burkaként hordozta annak a nyerskommunistikus elosztási modellnek az összes következményét, amely egyfajta ázsiai tapasztalatot is tükrözött, ezért ezt a célt és azt a törekvést szakadatlanul rejtegetnie kellett, rejtegetve úgy beállítani, mintha ez egy ideiglenes engedmény lenne a gazdaság nagyobb teljesítményének elérésére, de ha ez a nagyobb teljesítmény kézzelfoghatóan és belátható időn belül bekövetkezik, akkor valójában visszaáll a boldog, chiliasztikus állapot, mely szerint itt igazából egy politikai intézményrendszer tudja az integrációt fenntartani, és nem a piac; e politikai intézményrendszer pedig a magánmunkát közvetlenül társadalmi munkává tudja változtatni, kikerülve a piacot; előbb-utóbb megszüntetve az áruviszonyokat is.

Ez a szisztéma tehát mint érték és mint követendő gondolat jelen volt akkor is a politikai mozgástérben, amikor a gazdasági reform egészen más normák és közgazdasági törvények szerint kívánt teljesítményt kihozni a társadalomból. Ez az ellentmondás 1966, különösen 1968 óta jelen van a magyar társadalom életében. a magyar társadalom politikai mozgásterében, állandóan tartalmazva, hordozva azt a veszélyt, hogy egy politikailag tételezett, politikailag létrejött szocializmusban a politikának mindig megvan az eszköze és ereje ahhoz, hogy az előbb emlegetett értékrendbe visszatérje és összeterelje a társadalmat, az integrációt fenntartsa. Nekem persze – ezt csak zárójelben teszem hozzá – az a véleményem, hogy ez lehetetlen és nem fog menni, illetve ha megkísérlik, akkor egy tartósan stagnáló és periferizálódó ország jön létre Magyarországból, de még nem tartunk itt, remélhetőleg. Ez csak előrebecsátandó volt részemről.”

Ami pedig a szociológia és a politika viszonyát illeti, Pozsgay Imre így fogalmazta meg véleményét: „A szociológia és a politika kapcsolatáról hadd mondjak néhány dolgot, éppen a paradigmaváltás jegyében. Én úgy hiszem, hogy a szociológia, különösen a hatvanas évek közepe óta, úgy-ahogy elérte személyi szabadságát, abban az értelemben, hogy majdnemcsak azt mondhat, amit akar; de nem nyerte el közösségi szabadságát, mert továbbra is a politika abszolút módon eldöntheti, hogy mit hasznosít ebből a tudásból, amelyet a szociológia felhalmoz. prezentál. Emiatt igazából – nézzék el nekem ezt a talán goromba kifejezést –, nincs valódi tudományos közléte a szociológiának, hiszen ahol a politika sorsdöntő szerepet játszhat egyfajta tudás kezelésében, ott nem alakulhatnak ki a belső kritériumai a kritikai viszonyoknak, a tudományon belüli kritikának, még akkor sem, hogyha kiváló személyiségek óriási, világgraszáló tudást nyújtanak ebben a mozgásban. Mint közösségi civil társadalmi tudásformát, a szociológiát a legjobb esetben a politika az ördög ügyvédje szerepében tudja kritikailag felhasználni. és nem tudja – mert nincsenek alternatív döntések – alternatív döntések kimunkálására felhasználni. Azaz, miközben egyénenként és egyenként a szociológusok kiválót alkothatnak, és alkottak is – nagyon figyelemreméltó teljesítmények vannak itt e tekintetben –, eközben, ha a gyakorlattal kívánták egybevetni tudásukat, akkor az a legjobb esetben szolgálati tudásként, bizonyos politikai döntések előkészítésében játszhatott szerepet, és nem az alternatívák világában. Az ördög ügyvédje szerepét még betölthette, mert figyelmeztethette egy-egy politikai elhárítás kigondolóját arra, hogy milyen ellenvetések lehetségesek a kigondolt politikai tétellel szemben, de ez nem alternatívát jelentett, hiszen az a társadalmi szerkezet és civil társadalom, amelyik az alternatívák kidolgozásához, működtetéséhez szükséges, nincs meg, nincs jelen, a politikában pedig különösen nem transzformálódik.”

Nyers Rezső lényegében hasonlóan fogalmazott: „A paradigmaváltás nagyon jól kifejezi azt a problémát, amiben mi és a szocialista világ leledzük. Ez természetesen politikaváltást is jelent, ideológiai váltást is jelent. Bár nem tudjuk pontosan, mi az a paradigma, illetve nagyon sokféle értelme van, én elfogadom: paradigmaváltásra van szükség, azaz másként kell gondolkodnunk, és másként kell, más felfogásban kell a szocializmust, nem építeni, mert ez megint nem egy építési folyamat, hanem a szocializmust közelíteni, mozgalommal, politikával és gondolkodásmóddal.

Három dologban látom azt a problémát és feladatot, amiben el kell szakadnunk a sztálini felfogású – nem Sztálin által megalkotott, hanem a harmincas évek szovjet bürokráciája által megalkotott – szocializmusfelfogástól. Azért merem ezt mondani, mert sok minden tovább élt, a forradalmi viszonyok után megszilárdulva . . . Ettől három dologban kell elszakadnunk, az egyik: ki kell egyeznünk a piaccal – hát itt vagyunk a reformközgazdaság kellős közepén. A második: rehabilitálnunk kell a politikai demokráciát; a harmadik az, amiről itt bőségesen esett szó: a civil társadalom önszerveződését, önmozgását kell beépítenünk, beillesztenünk egy szocialista rendszerbe, az állam mellé.

Én úgy fogom fel a piacproblémát, hogy a piacot még nem teremtettük meg, úgy ahogy van, de már erősen védekezünk ellene. Ez nagyon fontos sajátossága a mai helyzetünknek. A fejlett ipari országok más helyzetben voltak: akkor nem voltak meg a piac ellen védekező szervezetek és szervezettség. Nyugodtan tudták, igaz, hogy nagy-nagy szociális bajok árán, a piacot fejleszteni. Tulajdonképpen Magyarországon piac mindig volt, csak a piacot nem ismertük el. Véleményem szerint 1951-ben, mikor azt az árreformot csináltuk, akkor piaci hatásra csináltuk az árreformot is. Tehát igenis létezett akkor is.

. . . A politikai demokráciát illetően talán még nagyobb a probléma, és jelen pillanatban talán ez az, ami istenigazában befolyásolja Magyarországon a politikai életet, általában a közéletet és a közhangulatot is, hogy itt valami zavart érzünk . . .

A civil társadalommal kapcsolatban pedig azt szeretném megjegyezni, hogy bár mozdulatlan a civil társadalom – hallok olyan nézeteket, hogy a civil társadalom nem is létezik, meg van bénulva, ezt én elvetem –, szerintem a civil társadalom elkezdett mozogni, cselekedni, akcióba lépni gazdasági vonalon is. Gazdasági vonalon valamivel nagyobb az akciószabadsága, társadalmi vonalon ezek a közösségképző folyamatok lassan és gátolva mennek végbe” – mondotta *Nyers Rezső*.

A politika és a szociológia (társadalomtudomány) viszonyát *Berend T. Iván* hasonlóképpen látta: „Bizonyos értelemben úgy jelenik meg a tudatunkban ez a kapcsolat politika és tudomány között, hogy van az okos tudomány, amely rendelkezik az ismeretekkel, meg tudja mondani a cselekvés irányát, tennivalóit, és van egy szűkkeblű vagy buta politika, amely korlátoz, nem fogad el, nem ismer fel, nem lát jól és így tovább. Most a valóságban – én csak a tudomány oldalát minősíteném ezek után – az az igazság, hogy a társadalomtudomány nem érkezett el fejlődésének olyan stádiumába, amit sokszor feltételezünk róla. Valahol elfelejtjük azt, hogy a társadalomtudományok több száz éves – több száz éves! – késedelemben vannak a természettudományokkal szemben, a dolog természetéből adódóan, a tudománnyá válás folyamatában. Én Myrdallal itt maradéktalanul egyetérték, hiszen ő fogalmazta azt meg már elég régen, hogy a természettudományok kitermelték a technikát, az orvostudományok – az élettudományok – a

terápiát, és a társadalomtudományoknak ez a technika- és terápiakitermelő eredménye tulajdonképpen csak a legutóbbi időszakban indult meg igazán. Tehát itt több száz éves késésben van a társadalomtudomány a tudománnyá válás útján, a deskripciót nem nevezhetjük igazán tudománynak, nem független tőle és nem mereven elválasztható, de önmagában még nem igazán tudomány, és az a fajta diszciplinaritás, ami a természettudományokban jobban tolerálható, és persze a határterületek érintkezésén ott is előhoz újabb és újabb összekapcsolódásokat. A társadalomtudományokban a valóságos jelenségek megértésének olyan akadály, amely a társadalomtudományok jó, valóságos tudományos eredményeinek gyakorlati és politikai hasznosítását is gátolja. Mert nincs önállóan vett közgazdaság, és nincs önállóan vett társadalom, és külön vett politika, a valóságban ezek oly mértékben kapcsolódnak össze, hogy a legnagyobb hibákat lehet elkövetni, ha egy tudományos diszciplína racionalitása jegyében közelítünk egy társadalmi problémához.”

Bródy András így vélekedett a tudomány és politika kapcsolatáról: „Szóval, mint meghallottuk, rendetlenségből lesz a tudomány, és rendetlenség itt nyilvánvalóan nagyon sok van: nemcsak paradigmaváltás, hanem egész sorozata a paradigmácskáknak, ami arra mutat, hogy az elméleti válság nemcsak a szociológiában, hanem a közgazdaságtanban is megvan, és ilyenkor valóban az ellentmondások végiggondolása révén lehet remény arra, hogy ebből valamerre kijutunk. De a szociológiában is, mint a közgazdaságtanban, az alapvető válság az elmélet és gyakorlat meg nem egyezése. A tudomány rossz előrejelzéseket ad, és ezek már úgy fölszaporodtak, hogy kénytelen-kelletlen szembe kell nézni vele.”

Ferge Zsuzsa többek közt az „önszabályozó” piac kérdését elemezte: „Mindenestre mi is az, ami itt megkérdőjeleződik? Én úgy látom, hogy a reformközgazdászok – mondjuk: elsődlegesen a *Fordulat és reform* szerzői, de sokan mások is –, munkái megint csak két síkon olvashatók: az egyik a manifeszt sík, amikor is perelnek egy önszabályozó piacért, szemben a centralizált és nem működő állami tervgazdasággal és a többivel. Egy másik síkon – és ez Losonczy Ágnesnek a kifejezése – szabadságharcot is folytatnak a különböző autonómiákért. Én úgy látom, hogy ők maguk elég sokszor összecsúsztatják ezt a két dolgot, ők maguk sem tudják egész világosan, hogy a piac nem egészen a szabadság birodalma, merthogy a piac hallatlanul szabadságkorlátozó, és hogy amikor szabadságról és citoyenségről beszélünk, akkor természetesen sokkal többről van szó, mint a piacról. Sőt én magam úgy mondanám, hogy az igazi piac, amelyik jogbiztonságra, gazdasági közbiztonságra, jogszerű szerződésekre, autonóm emberek szerződéseire épül, már ez a piac sem jöhet létre ama politikai reform nélkül; ez a másik olvasata mindezeknek a reformdokumentumoknak.

A közgazdász-közelítésnek is megvan számomra az a problémája, hogy tulajdonképpen visszaigazolja a politikának azt a törekvését, hogy a polgárosodás folyamatából alapvetően a burzsoát engedi kifejlődni, és a citoyenről még semmiféle szó nincs. A közgazdászokkal folytatott vitában konkrétan mindig ilyesmiről van szó, hogy vajon tényleg igaz-e az, hogy az önszabályozó piacnak úgy kell működnie, hogy minden termelési tényező egységes rendszerbe szerveződik, hogy tehát az ember, a munkaerő is, meg a föld is egyértelműen áruvá válik, vagy sem: avagy pedig elképzelhető egy olyan piac, amelyik egy kicsit másképpen szabályozza a különböző termelési tényezőket, természetesen nem önmagától. A szociológusok és közgazdászok közötti vitában a közgazdászok azt szeretnék hinni, hogy a piac egy nem ember alkotta képződmény – ez most Hayek kifejezése, és

Hayek után sok másé –, a piac egy olyan automatizmus, amibe az ember nem tette be a lábát; a szociológusok pedig azt bizonygatják, hogy természetesen a piacon is az emberek, pontosabban a különböző társadalmi helyzetekben levő emberek működnek, és minthogy ezek az emberek nagyon különböző hatalmakkal, információkkal rendelkeznek, a piac ellen is védelem kell. Ez a piac elleni védelem sehol máshol nem található meg, mint éppen a citoyenségben, hiszen nem véletlen, hogy az egész polgári társadalom úgy olvasható, mint a citoyen védelemkeresése a burzsoával szemben” – vélekedett Ferge Zsuzsa.

A politika és tudomány lehetséges kapcsolatát a legmarkánsabban *Kolosi Tamás* fogalmazta meg. Véleménye szerint tiszta – politikamentes – tudományra volna szükség. Többek közt így fogalmazott: „Végül – s talán ez a legfontosabb – a tudományt mozgató alapérték mindig az igazság kell legyen; a politika számára azonban – ha jó politika akar lenni – az igazságnál is sokkal fontosabb kell legyen, hogy kinek az érdeke. Vagyis: lényegét tekintve különbözik egymástól a politika és a tudomány értékorientáltsága. Mindez pedig felveti azt az alapkérdést, hogy mennyiben kell egyáltalán a politikának tudományosan megalapozottnak lennie, mire használhatja egyáltalán a politika a tudományos kutatás eredményeit? Meggyőződéseim szerint a politika és a tudomány szoros kapcsolatára vonatkozó igények mindenképpen túldimenzionáltak. Egy politikai rendszer, minél inkább egyetlen ideológiai nézetrendszer uralma alatt áll, annál inkább igényli, hogy demokratikus legitimitás helyett a tudomány eszközeivel legitimálják. annál elővigyázatosabban őrködik azon, hogy saját ideológiája és a legális tudományosság szinkronban legyen egymással. Mindennek következtében a politika megítélésének nem az lesz az alapszempontja, hogy mit és kinek érdekében, és milyen eszközökkel tesz, hanem elsősorban az, hogy mennyiben rendelkezik tudományosan megalapozott társadalom- és jövőképpel, cselekedetei mennyiben illeszkednek a legitimitását biztosító ideológiai panelhez. A tudomány és a kutatás pedig nem aszerint ítéltetik meg, hogy mennyiben tárja fel a valóság törvényszerűségeit, hogy tevékenysége mennyiben felel meg a tudományosság nemzetközileg legitimált követelményeinek, hanem hogy mennyiben illeszkedik az ideológiai elvárásokhoz, hogy mennyiben nyújt a politika számára legitimációs bázist. Politika és tudomány kapcsolatának tehát nem az az igazi kérdése véleményem szerint, hogy miként szervezzük meg a tudományos eredmények politikai felhasználását, hogy mennyiben nyújt a tudomány a politika számára felhasználható cselekvési mintákat, hogy milyen mérvű a tudomány képviselőinek bevonása a politikai döntési folyamatokba, hogy mennyire működik egy intern információáramlás a tudomány és a politika között. Politika és tudomány kapcsolatát csak a két szféra autonóm fejlődésén alapulhat meggyőződésem szerint.

A »tudományosan megalapozott« politika nem helyettesítheti a demokratikus politikai rendszert, és a saját autonóm törvényszerűségei alapján fejlődő tudományt. . .

Meggyőződéseim szerint a két szféra autonómiája alapján fejlődhet csak ki az infrastruktúra, amely valóban képes lehet a tudomány és a politika közti kétoldalú közvetítésre. Egy olyan infrastruktúra, amelynek alapeleme egy politikai és tudományos nyilvánosság, amelyben az egymást kontrolláló részérdekek és szakszerűségek piacán dől el a tudományos nyilvánosságon belül, hogy mi a tudományosan megalapozott, és a politikai nyilvánosságon belül, hogy mi a teendő. E kétfajta nyilvánosság között épülhet ki azután az a szakértői fejlesztői hálózat, amely képes nem egyszerűen a tudomány és a politika, hanem e kétfajta nyilván-

nosság közötti közvetítésre; az a szakértői fejlesztői hálózat, amely a természet- és műszaki tudományoknál már a XIX. század második fele óta kiépült, és lehetővé tette ezen tudományok eredményeinek a gazdasági folyamatokba való beépítését” – vélekedett Kolosi Tamás.

A véleményeket – álláspontokat – természetesen hosszasan lehetne sorolni tovább. Ehelyett azonban egy NSZK-ban élő, magyar származású szociológus néhány gondolatát érdemes fölidézni. *Vaskovics László* többek közt az alábbiakat fejtegette: „Azt jegyeztem föl tegnap az egyik előadás alatt, hogy a szociológia nem politika. Hozzátenném azt is, hogy a politikai szociológia sem. . . . A szociológus lehet ugyan politikus – vagy jó, vagy rossz –, de egy jó politikusnak, aki szociológus is, megvan a lehetősége arra, hogy a szociológiát érvényesítse a politikai viták és a döntések összefüggésében. De az a szociológus, aki politikus is, az más elvárásoknak kell hogy megfeleljen, mint a szociológus. Utalok Poppernek egy ilyen összefüggésben nagyon fontos megkülönböztetésére. Ő azt mondta, hogy meg kell különböztetni a felismerési kontextet, a bizonyítási kontextet és az alkalmazási kontextet, és mind a három összefüggésben egészen más játékszabályokról van szó, az alkalmazási kontextre egész más szabályok vonatkoznak. mint például a bizonyítási kontextre. Szerintem a szociológiától el lehet várni, hogy a szociológia a társadalmi változások befolyásával kapcsolatosan megfelelő módon állást foglaljon. Meg vagyok győződve arról, hogy a szociológia társadalmi változásokat tud befolyásolni, de nem a politika módszereivel. Erről a kérdésről, hogy milyen szociológia a legalkalmasabb arra, hogy a társadalmi praxist befolyásolja. Németországban körülbelül tíz éve vita folyt. A vita végén szociológusok azt ajánlották, hogy egy kutatócsoport foglalkozzon ezzel a kérdéssel empirikus módon, és ajánlatot tettek egy kutatócsoport működésére és annak programjára. A német kutatók közössége furcsán reagált erre a javaslatra, tudniillik kiderült, hogy a szociológia alkalmazási lehetőségéről mindenki meg van győződve, csak a szociológusok nem, és csak a szociológusok akarják – hogy milyen motívumból, ez egy másik kérdés – ezt a kérdést megvizsgálni. . . . Ennek a kutatásnak egy nagyon egyszerűen összefoglalható eredménye lesz, amit körülbelül így lehetne összefoglalni: a jó szociológiai kutatásnak nagy lehetősége van arra, hogy alkalmazzák; a rossz szociológiai kutatásnak meg elég kicsi a lehetősége, hogy alkalmazzák. Most jönne az a kérdés, hogy mi a jó szociológiai kutatás, és mi a rossz szociológiai kutatás. Ilyen szempontból vissza kéne térni a tegnapi vitára, amikor arról volt szó, hogy egy paradigmaváltásra lenne szükség. Az említett kutatómunka eredményét egy mondatban lehetne összefoglalni: azt kell elvárni a szociológiai kutatásoktól, hogy elméletileg fontos és empirikusan igazolt ismereteket tárjon fel a nem szociológusok számára is. Nagyon egyszerű.”

Így természetesen nagyon egyszerű, de a politika és a szociológia viszonyában mindig fönnáll az a lehetőség, amit *Tamás Pál* egy bibliai példával próbált érzékelteni. Dániel könyvében ez áll: „És Nabukodonozor uralkodásának második esztendejében Nabukodonozor álmot látott; lelke úgy megrémült tőle, hogy álma is elhagyta. Erre a király meghagyta, hogy hívják el a tudósokat és a varázslókat, a bűvészeket és a káldeusokat, hogy fejtsék meg a király álmát.” A káldeusok azt mondták, megfejtik a király álmát, ha a király elmondja nekik, mit álmodott. A király válasza: „Eltökélt szándékom, hogy ha nem mondjátok meg nekem az álmot és jelentését, darabokra váglak benneteket, házatokat pedig szemétdombba változtatom.”

A káldeusok pedig ismételten azt válaszolták, hogy megfejtik a király álmát, ha

ő elmondja nekik. A történet végül is azzal fejeződik be, hogy a király megharagszik és parancsot ad, vesszen Bábelben minden bölcs.

Szociológia és politika viszonyát természetesen így is lehet értelmezni, és lehet úgy is, ahogy azt a magyar szociológia „nagy örege”, *Hegedüs András* tette. Ide azonban egy megjegyzés kívánczik. A kecskeméti konferencián közel három évtizedes távollét után Hegedüs András ismét legális fórumon szerepelt, illetve szerepelhetett. Visszatérése, fellépése többek között abból a szempontból is példamutató lehet, hogy nem a sérelmeiről beszélt – erre különben a téma lehetőséget nyújtott volna –, hanem higgadt és tárgyilagos áttekintést adott a magyar szociológia irányzatairól. A szociológia főbb irányzatairól Hegedüs András így beszélt: „A hatvanas évek végén, illetve a hetvenes évek elején én úgy láttam, hogy a szociológiának Magyarországon három irányzata alakult ki: egy apologetikus, egy szociotechnikus és egy kritikai irányzat. A harmadik irányzathoz csatlakoztam, aztán később, ahogyan öregedtem, beláttam, hogy tulajdonképpen mind a három irányzatnak van funkciója a társadalomban, és a szociológusok vérmérséklete, értékelkötelezettsége dönti el, hogy ki hová csatlakozik. De ahogy még tovább teltek az évek, rájöttem, hogy tulajdonképpen ez a hármas bontás nem a legjobb, és ez összefüggésben van a szociológia viszonylagos hatástalanságával. Egy olyan összefüggést kell keresni, olyan tipológiát kell keresni a szociológia tarka világában, ami tulajdonképpen a gyakorlatra vetíti a szociológiai tevékenységet. És ebből a szempontból egy új tipológiát tartok helyesnek, ahol ugyancsak hármas – hogy miért hármas azt nem tudom pontosan –, egy hármas csoportot látok kibontakozni. A három irányzat: a katedraszociológia, a valóságfeltáró szociológia és a harmadik a praxisszociológia.” Ez utóbbin gyakorlatot segítő szociológiát értett Hegedüs András. Természetesen az irányzatok tipizálása nem is lehet másként, csakis a politikához való viszony alapján.

A konferencia számos más kérdést is napirendre tűzött – ezúttal azonban csak a fentieket emeltem ki. (A konferencia teljes anyagának megjelentetése különben is folyamatban van.) A kiemelt témák viszont – úgy vélem – a magyar (és nem csak a magyar) szociológia alapkérdéseire tartoznak. Ezt különben a konferencia külföldi résztvevőinek szereplése is tanúsította, hiszen az amerikai, lengyel és szovjet szociológiában ma a miénkhez hasonló problémák fogalmazódnak meg.

A szovjet *Borisz Grusin* előadása – mintegy példaként – azt mutatta be, hogy hol tart ma a szovjet szociológia az új paradigmakeresésben. Voltaképpen a szociológia és a peresztrojka viszonyát elemezte, amelyben a szociológiát érintő pozitív változásokat lehetne hangsúlyozni. Hiszen a szociológia először jelenik meg szakmaként a társadalomtudományi diszciplínák között, s a szociológus először válik szakértővé a társadalmi folyamatokban. A felsőoktatásban szociológiai fakultások nyílnak, s létrejött egy szovjet közvélemény-kutató intézet. Mindez nagyon kedvező, bár vannak kedvezőtlen kísérőjelenségei is. A negatív jelenségek között Grusin megemlítette, hogy sok az alacsony színvonalú szociológiai felvétel, sok az alacsony képzettségű szociológus és a publikációk színvonala is erősen kifogásolható. Mindennek természetesen számos társadalomtörténeti oka van, többek közt az is, hogy az ismert okok miatt hiányzik a szociológusok 30–40 éves középgenerációja. De ez nemcsak a szociológiára vonatkoztatható, hiszen a hetvenes években a társadalomtudományok területén számos „kvázi tudomány” jellemezte a szovjet tudományos életet, s ennek következményei más diszciplínákban is mába nyúlnak.

Fontos, hogy a szociológia megtalálja saját szerepét a társadalomban, s a politi-

ka és az ideológia nyelve helyett saját fogalmait használja, pontosabban alakítsa ki. Szakítani kell azokkal a nézetekkel, amelyek szerint a szociológiához nem kell szaktudás, vagy hogy a szociológiát mindenki ismeri, hiszen ennek következtében számos „álszociológiai” felvétel hamis információja kerülhet felszínre a valóságos társadalomvizsgálatok helyett.

Az amerikai *Gerhard Lenski* előadásában a társadalmi változások jóval nagyobb ívét vázolta föl. Az elmúlt évezredekben az emberi társadalom fejlődése fölgyorsult, s – különösen az utóbbi évszázadban – egy egyetemes globalizálódás jellemezte ezt a fejlődést. Képletesen szólva napjainkra egyetlen „globális faluvá” vált a földgolyó. Számos teória kapcsolódik ehhez a folyamathoz – modernizáció, humanizáció stb. –, azonban eddig mindegyik csak részeredményeket hozott. Ezért *Lenski* szerint másfajta megközelítésekre is szükség van, s ennek jegyében dolgozta ki az úgynevezett „evolúciós ökológia” elméletét, amely az emberi társadalmat a természet részének tekinti, s a természeti környezet változásai-val együtt vizsgálja a társadalmi változásokat. Elméletét négy társadalmi attribútumra építi föl, ezek: az emberi természet, a biofizikai környezet, a szociokulturális környezet, valamint a szociokulturális örökség. *Lenski* feltételezi, hogy ezek tanulmányozása választ adhat olyan kérdésekre, hogy ugyanazok a kihívások és ugyanaz az innováció miért lehet egyes társadalmak fejlődésében ugrásszerű változások okozója, másokéban pedig miért marad hatástalan.

A lengyel *Stefan Novak* a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok szociológiai elméleti vonatkozásait vázolta föl előadásában. A szociológia klasszikusai mindig is éltek a nemzetközi összehasonlítás módszerével. Azonban a szociológia mind rigorózusabb adatfelvételi, adatkezelési módszereket dolgozott ki, s ezzel a folyamattal párhuzamosan fokozatosan lemondott az elméleti építkezésről. Johathan *Turner* véleményét idézve: a szociológiaelmélet nem más, mint implicit feltételezéseknek, bizonytalan és egymásnak meg nem felelő fogalmaknak és tételeknek a laza halmaza. Miért rossz az elmélet helyzete, s miért ilyen rossz? – tette föl a kérdést *S. Novak*. A választ abban kereshetjük, hogy minden társadalomelmélet monopóliumra törekszik, s mint olyan, kizár más elméleti megközelítéseket. Például a funkcionalizmus szerint a társadalom egyetlen koherens egész, a konfliktuselmélet szerint viszont a társadalom szüntelen konfliktusok terepe. Melyik elmélet az igaz? Mindkettő egyszerre érvényesül a társadalomban – mondja *Novak* –, csak a különböző fejlettségi szinteken hol az integráció, hol pedig a konfliktus válik dominánssá. Hasonló ehhez az embert racionális, illetve – másfelől – irracionális lénynek tekintő elméletek igazságtartalma.

A jelenkori szociológiaelméletek igen gyakran azért nem verifikálhatók, mert hiányzik belőlük a pontos definíció. Ily módon explicit általánossággá válnak, s csupán annyit mondanak a valóságról, hogy valami összefügg valamivel, s arra nem adnak választ, hogy mi, mivel és milyen körülmények között függ össze.

Ha a jelenkori szociológiaelmélet föl akarja használni az összehasonlító vizsgálatok eredményeit, akkor ehhez feltétlenül korrigálnia kell önmagát. Egy-egy magyarázó gondolat még nem minősül elméletnek, csupán jó kiindulópont: elméleteket csak úgy lehet kialakítani, ha újrafogalmazzuk a megoldásra váró problémákat s a szociológiai vizsgálatok eredményeit.

A konferencia anyagának, tapasztalatainak a földolgozása természetesen még várat magára. Ezúttal csak annyit vállalhattam, hogy néhány alapkérdés körüli vitából néhány jellegzetes állásfoglalást földézzek, bemutassak. Úgy gondolom, hogy mindez reprezentálja a kecskeméti konferenciát, s természetesen képet nyújthat a magyar szociológiáról.

FARKAS JÁNOS

A modernizáció és a reform „nyertesei” és „vesztesei”

Az utóbbi években megújulási törekvéseinket általában két rendező fogalom – a „modernizáció” és a „reform” – terminusaiban szoktuk megfogalmazni.¹ A mindennapos szóhasználatban ezeket nemegyszer indokolatlanul összekeverik vagy azonosítják. Holott könnyen lehetséges, hogy valaki vagy valamely társadalmi csoport híve a modernizációnak, ugyanakkor nem érdekelt valamely konkrét reformintézkedésben. Véleményem szerint a modernizáció történelmileg és társadalmilag átfogóbb folyamat, amelynek célja a fejlettebb társadalmakhoz való felzárkózás. A reform pedig ezen felzárkózás konkrét eszköze, megvalósulási formája, az intézkedések rendszere. A célok és eszközök egységét fejezi ki tehát ez a két fogalom, éppen ezért szociológiailag természetes a körülöttük kialakuló érdektagolódás is. Cikkemben elsősorban a reform strukturális akadályairól és ösztönzőiről írok, de a fenti értelmezés alapján ezeket a megállapításokat a modernizációval összefüggésben is relevánsnak tartom.

1. A MODERNIZÁCIÓS VÁLTOZÁSOK ÉRDEKKÖTÖTTSÉGE

A modernizáció és a reform rövid és hosszú távú következményei eltérő módon érintik a népesség különböző rétegeit. E problémakörrel számos tanulmány foglalkozik már.² Valamennyi társadalmi réteg és csoport arra törekszik, hogy helyzete javuljon vagy *dinamikus egyensúlyban* maradjon. A modernizációs változások azonban megbontják ezt a homeosztázis jellegű állapotot, ezért az emberek érzékenyen reagálnak a változásokra; és érdekeiknek megfelelően vagy elfogadják ezeket, vagy ellenállnak nekik. Sajátos konfliktusok keletkeznek: 1. a technikai fejlődés kérdésében a szakmunkások és a szakképzetlenek között; 2. a centrumban és a periférián levő dolgozók között; 3. a befolyásoló apparátus és a munkások között; 4. a szimbolikus tőke (kultúra + tudás + befolyás) elsajátítása körül; 5. jövedelem tekintetében a „gazdagok” és a „szegények” között; 6. az idővel való rendelkezés különbségei tekintetében; 7. a népgazdasági ágak között, az ipar, a mezőgazdaság, az infrastruktúra beruházásait tekintve; 8. a vezetők és a vezetettek hierarchikus szintjei között; 9. a tulajdonnal való rendelkezés szerint; 10. a második gazdaságba való bekapcsolódás lehetősége mentén; 11. az eltérő

politikai nézetek alapján; 12. az ideológiai-világnézeti kérdések tagolódását illetően. Lássunk a konfliktusokra néhány példát!

A beruházás és a fogyasztás arányának kialakítása tekintetében is eltérő csoport- és rétegérdekek ütköznek. A vállalatvezetés – az állami szándékoktól függetlenül – elsősorban a vállalatnövekedést lehetővé tevő beruházásokban, a dolgozói kollektíva pedig főleg a fogyasztás növelésében, azaz a jövedelemben érdekelt. Csak a pártpolitika ellenőrzése mellett tud az állam az össztársadalmi érdek szervezőjeként fellépni, védve eközben a fogyasztók érdekeit is. A vállalati többletberuházások társadalmi feszültségeket kiváltó inflációs hatásokat gerjesztenek. Az inflációtól pedig első lépésben azok szenvednek, akiknek nincs módjuk bekapcsolódni a második gazdaságba. Vagy vegyünk egy másik példát. A teljesítménybérezést főleg a kiskeresetűek ellenzik, mert általános bevezetése esetén a relatíve alacsony bérszint miatt ők még alacsonyabb béreket kapnának. Közöttük nagyon sok alacsony kvalifikációjú nő dolgozó található.

Andics Jenő szerint a modernizáció folyamatát leginkább a szellemi tőke hiánya akadályozza.³ Kiemelkedő szellemi teljesítményeknek ugyan nem vagyunk híján, de a lakosság tudása, felkészültségi szintje egészében nem haladja meg gazdaságunk fejlettségi szintjét. (Gondoljunk az általános ismeretek, képességek, oktatás, munkakultúra kívánatosnál alacsonyabb szintjére.) A szellemi tőke hordozóinak nagyobb megbecsülése viszont a fizikai dolgozók egy részének sérelmes lehet.

2. INKONZISZTENS TÁRSADALMI HELYZETEK

A magyar népesség kétharmadának társadalmi helyzete inkonzisztens, azaz egyes szempontokból jobb, más szempontokból rosszabb helyzetben vannak.⁴ Új típusú társadalmi különbségek jöttek létre, amelyek a társadalmi munkamegosztás rendszerében elfoglalt helytől, a lakókörnyezettől, kulturális és szakmai felkészültségtől, érdekérvényesítési lehetőségektől, a második gazdaságba való bekapcsolódás mértékétől stb. függnek. Az egyenlőtlenségek függetlenek az egyes emberek tényleges teljesítményétől. A kereset csak 10–15 százalékban magyarázza meg a családok életkörülményeinek differenciáltságát. A családok háromnegyede – főállású munkáján kívül – egyéb jövedelemszerző munkát is végez. A gazdasági fejlődés lelassulása a lakosság mintegy 12–15 százalékát, újabb számítások szerint 33–40 százalékát érinti nagyon kedvezőtlenül. Szakképzetlenek, inaktív keresők, kis településen élők, cigányok tartoznak közéjük. A foglalkozási mobilitás gyakran nem jár együtt a társadalmi helyzet egészének javulásával, ez különösen az értelmiségivé válást nehezíti. A szellemi munka régóta tartó leértékelődése rontja az értelmiségi pályák presztízsét, csökkenti utánpótlását.

A Társadalomtudományi Intézetben végzett vizsgálatok azt mutatták ki, hogy amíg a hazai népesség mintegy 5,6 százaléka tartozik az „elit” elnevezésű státuscsoporthoz, addig a hátrányos helyzetűek (depriváltak) aránya 9,2 százalék. Ha ehhez még hozzávesszük az „enyhén hátrányos” helyzetűek 11,4 százalékát, akkor a lakosságnak mintegy 20 százaléka tűnik a modernizációs folyamatról leszakadónak. A társadalmi struktúrában elsősorban ők jelentik azt a réteget, amelyeknek érdekei ellentétben állnak a gyorsabb modernizációval.

A redisztribúció és a piaci viszonyok mentén megkonstruált modellben *Kolosi Tamás* a termelők hat sajátos strukturális csoportját különbözteti meg: a kettős alávetettségű csoport (főleg szakképzetlen fizikai dolgozók); a redisztributív ágon

elhelyezkedők (városi nagyüzemi szakmunkások, adminisztratív-ügyviteli dolgozók, apparátusok dolgozói, az értelmiség egy része stb.); kisárutermelők a második gazdaságban; vállalkozói kisárutermelők a második gazdaságban; a redisztribúcióban dolgozók, de kisárutermelést jövedelem-kiegészítésképpen folytatók; s végül a vállalkozói termelők. Kolosi e modellt elemezvén kimutatja, hogy a dolgozók különböző csoportjai eltérő módon viszonyulnak a reformhoz. E csoportok között „még megvívatlan az ütközet”, amelynek jövőbeli kimenetelétől függ a reform sikere, avagy kudarc.

A modernizációhoz való viszony demográfiai metszetben is vizsgálható. Utasi Ágnes adatai szerint a 61 éven felüli lakosság iskolázottsága, életfeltételei, fogyasztási szokásai stb. tekintetében lényegesen kevésbé tart lépést a modernizációs folyamattal, mint a 18 és 25 év közötti fiatal generáció.⁵ Feltételezhető, hogy az idős generáció (a mintában 3949 hatvanegy éven felüli ember volt) – ha szűkülő lehetőségekkel is, de – ellenáll a modernizációs változásoknak.

A gazdasági és politikai megújulás egy sajátos nyelvi szimbólumrendszert, nyelvi kultúrát is igényel, és úgy tűnik, hogy mindazok, akik e nyelvet értik és használni tudják, képesek is együtt dolgozni a modernizációs változások érdekében; akik viszont nem sajátítják el, azok ellene vannak a megújulásnak.

A képzettség hasznosítási foka is befolyásolja a megújulási folyamatot.⁶ A képzettség és a tényleges munkakör a keresők jelentős részénél nem esik egybe. 600 ezer olyan dolgozó van, aki 8 általánosnál kevesebbet végzett, holott munkája több szakképzettséget igényelne. Képzettségéhez képest magasabb tudást igénylő munkahelyen dolgozik 680 ezer fő (13 százalék); 300 ezer (7 százalék) dolgozónak viszont magasabb a képzettsége, mint amit a munkája megkíván.

Kulcsár Kálmán hívta fel a figyelmet arra, hogy a modernizáció felemás volta még az elithez tartozókat is a relatív depriváció állapotába juttathatja. A magasabb életszínhez kapcsolódó minták iránti igény ugyanis a mai lehetőségek közepe tehezen elégíthető ki, ami egyes rétegeket önkiszármányolásra, másokat devianciára készítet, és általában elégedetlenséget vált ki.

3. A MODERNIZÁCIÓ HATÁSA A TÁRSADALMI RÉTEGEKRE

A modernizációs változások erősen összetett és tagolt társadalmi szerkezetekben mennek végbe. A társadalmi munkamegosztás vagy a szociális státus fogalmai e probléma vizsgálatakor kevésbé tűnnek használhatónak. A modernizációs folyamat által teremtetett *új rétegek*, a változással szemben álló *hagyományos* rétegek és a változásokra befolyást gyakorló *elit* és *nem elit csoportok* megkülönböztetése célszerűbbnek látszik.

Több szerző is a rétegérdekeltség figyelembevételét javasolja a társadalom- és gazdaságfejlesztési koncepciók kidolgozásakor és végrehajtása során. *Szegő Andrea* például az 1957-es konszolidációt annak tulajdonítja, hogy az újjászerveződő hatalom támaszkodhatott a káderértelmiségre és a szervezett munkásságra.⁷ Az új munkásság magasabb kvalifikációhoz juthatott, s így a politika egyik erős támasza lett. A második szakaszban (1958-tól a hetvenes évek elejéig) a parasztsággal, majd az értelmiséggel egyezett meg a hatalom. A parasztság, bár jól járt a nagyüzemi átszervezéssel, a háztájival, végül is nem az új gazdasági mechanizmusnak, hanem a gazdaságpolitikát megváltoztató agrár-lobby előretörésének köszönheti helyzete lényeges javulását.

A modernizációban elsősorban a *politikai elit* érdekelt, akik a párt, az állam, valamint a gazdasági, tudományos és kulturális élet vezető csoportjaiból tevődnek össze.

A politikai változások következtében túlzottan gyorsan kiépült új elit – felszámolva a régit – egy időre vákuumhelyzetbe kerülhet. Egy „már nem, még nem” szituáció jön létre, amelyben a régi elit *már nem*, az új pedig *még nem* tudja betölteni modernizációs funkcióját. Ez a politikai és kulturális vákuum egyik oka lehet a modernizációs folyamat késésének, illetve kudarcának.

A válságok – a velük járó megpróbáltatások ellenére – szintén fontos szabályozó szerepet töltenek be a társadalmak életében. A rendszer logikáját rövid időre hatályon kívül helyezik és lehetőséget adnak a fejlesztési stratégiák kritikai felülvizsgálatára. A válságot legelőször a politikai központtól „távol eső” társadalmi rétegek érzik meg. E marginalizált csoportok – megnövekedett terhelésük miatt – könnyen hajlamossá válnak az ellenállásra. *Tamás Pál* Lengyelország kapcsán említi, hogy a modernizációs elit egyes csoportjai siettethetik is a politikai válságot, hogy minél előbb és radikálisabban elkezdődhessék a reform.⁸ A politikai krízist az elit konzervatív szárnya is kedvezőnek tarthatja, hiszen ekkor lehetőség nyílik olyan „kemény” intézkedések bevezetésére, amelyek a társadalom különböző ellenálló rétegeit egy időre megfélemlítik. A válság arra is alkalmas lehet, hogy a politikai vezetésen belül személycserét hajtsanak végre, hiszen az utódlás nincs intézményesen megoldva. Előfordulhat továbbá az is, hogy az elit, osztályjellegét öltve magára, szembefordul a hatalom birtokosával (a munkásosztállyal), mely tényleges hatalmát elvesztette.

Az elitet segítik mindazok, akiket az úgynevezett *nem elit rétegekhez* sorolnak, azaz a politikai, társadalmi és gazdasági élet közép- és alsó pozícióiban dolgozó emberek. Ők nyilvánvalóan tartalékai a modernizációs elitnek.

A *nem elit* rétegek között az alsó- és középszintű pártalkalmazottakat és a felső- és középszintű gazdasági vezetőket tartjuk számon. Ők érdekeltek a változásokban, kezdeményezni is van lehetőségük (bár néha inkább csak a kezdeményezés illúziója az övék).

A társadalmi modernizáció – amely technikai, szervezeti, érdekeltségi, politikai elemeket is magában foglal – egyes társadalmi rétegeknek alapvető érdeke, másoknak viszont nem az. Nem tetszik például olyan csoportoknak, akik a gazdaságirányítás korábbi módszereinek fenntartásában érdekeltek: akiknek pozíciója romlik a szervezeti átalakulás következtében, akiknek a hatásköre csökken vagy megszűnik. Ide tartozhat a nagyvállalati vezetők egy része (67 százalékuknak nincs felsőfokú képzettsége), lényegében a középvezető réteg (73 százalékban nem rendelkezik felsőfokú végzettséggel), a szellemi rutinmunkát végzők csoportja, amely félti a hagyományos irodai munkát a technikai haladás eszközeivel megújított munkával szemben. Ide sorolódhatnak a technikai fejlődés révén feleslegessé váló munkások, az ingázó és a szákmaátváltoztatásra, újabb tanulásra kényszerített dolgozók stb.

A reformfolyamatokban a *káderértelmiség* társadalomirányító szerepe is megkérdőjeleződik – mondja Szegő Andrea. A vállalati *menedzserréteg* érdeke elsősorban a profitkorlátok nélküli gazdasági növekedéshez fűződik, ezért leginkább ellenérdekelt abban, hogy az extenzív szakaszt felváltsa az intenzív. A központi gazdaságirányítással kialakult konfliktusaiban ez a réteg hosszú ideig erősnek bizonyult, és ellen tudott állni a változtatási szándékoknak. Az irányító műszakiak a vállalati *technostruktúrához* tartoznak. Ez a réteg érdekelt a technikai

haladásban, de nem érdekelt az innováció következményében, azaz a termelés költségeinek csökkentésében. Mivel a technológiai extraprofita nincsenek motiválva, ezért szövetkezhetnek a profittal szintén nem törődő menedzserekkel. A *beosztott mérnökök, technikusok és egyéb értelmiségiek* is ellenérdekelték, mivel nem tudnak azonosulni munkájukkal. A politikai irányítás alatt működő *szakbürokrácia* megosztottsága abban fejeződik ki, hogy részben a hagyományos értelmiségre, részben a káderértelmiségre, részben a vállalati menedzserrétegre orientálódik.

A decentralizációs hullámok mögött is az húzódik meg, hogy az értelmiség szeretné uralni a döntési jogköröket. Az értelmiség az ösztönös jelleg társadalmi státusának elérésére tör és így akar a társadalmi hierarchia csúcsára emelkedni. A piacgazdaságot azért szorgalmazza, hogy kivonja magát a hierarchia alól. A „decentralizált tervgazdaság” koncepciójának pedig az ostya szerepét szánja, amellyel lenyeletni kívánja a szabad piacgazdaság gondolatát a párt- és a tervbürokráciával. Szegő koncepciójával *Antal László* szállt vitába, és tagadta, hogy az értelmiség, a szakmai tudás monopóliuma alapján, a politikai hierarchia fölötti uralomra kívánna törni.⁹

Antal László szerint a szakmunkás a nyertes, a taylorista betanított munkás és a beosztott műszaki viszont vesztes a modernizációs folyamatban. A változások ellenzői főleg a középvezetés, az apparátusok és a monopolszervezetek vezetői között találhatók. Többek között küzdelem folyik a csúcs- és a középvezetés, valamint a funkcionális intézmények és az erőforrásokat elosztó ágazati-területi szervezetek között.

A „*hagyományos rétegek*”-nek viszonylag stabil szerepük van a társadalmi munkamegosztásban és ezért nem eléggé fogékonyak a modernizációs értékek iránt. A magyar társadalomban ezek a változást nem kezdeményező rétegek vannak többségben, így ezek a modernizációt felülről indító politikai akciókat általában nem támogatják. A hagyományos rétegek között találjuk például a városi betanított és segédmunkásságot. Miután szakképzettségi szintjük alacsony, ezért a munkaerőpiacon a jövőben inkább „vesztesek” lesznek és így a modernizációban nem kellően érdekelték. (A lakosság egy bizonyos része – körülbelül 1 millió ember – alacsony képzettsége, életmódja, alacsony műveltségi szintje miatt a modernizációs kampányok során a propagandával el sem érhető.)

Alacsony iskolázottsága, illetve az újratermelési folyamatban betöltött periferikus helye következtében több más réteg sem érdekelt a modernizációs folyamatban. A *többszörösen hátrányos helyzetűek* munkanélkülivé válnának egy modern, bonyolult szervezésű technológiákkal dolgozó társadalomban. Továbbá a *középszintű szellemi munkát végző nők* sem érdekelték az egyszerű szellemi munkák gépesítésében, modernizálásában.

A konzervatív *magatartásminták* és értékek nem kedveznek a megszokottól eltérő tevékenységeknek, az újításnak. A jövedelmek általában nem kötődnek teljesítményekhez. Az „egyenlődsdi” elterjedtsége miatt le is értékeli a teljesítményeket. Ha a mennyiségi növekedéshez, a mobilitáshoz, a szociális biztonsághoz fűződő érdekek veszélybe kerülnek, akkor a fenyegetett rétegekben nő a feszültség a hatalommal szemben.

A második gazdaságnak is elég nagy ellenzéke van a munkások között. A szakképzett és szakképzetlen munkásrétegek között hasonlóan nagy a feszültség, ami nem kis mértékben oka a munkafegyelem romlásának. Az első generációs munkások inkább a nehéz fizikai munkákat végzik. A többgenerációs szakmunkások

feladatai viszont már kvalifikáltabb szellemi munkával telítettek. A vállalatvezetés a munkaintenzitás növelésében, a kollektíva ennek csökkentésében érdekelt. Az olyan „új rétegek”, mint például a *falusi munkásság*, feltehetően érzékenyebbek a változásokra, s egyben képesek is ezek kezelésére. Ez a réteg az újdonságok iránt fogékonyabb, a következményeket jobban tűri, a hagyományhoz sem túlzottan ragaszkodik. A falusi munkásságot az iparosítás kora hozta létre, alapvetően nyерhet a modernizációs változásokból.

4. KIT ÉRDEKEL A REFORM?

Fricz Tamás mutat rá, hogy a „kit érdekeli a reform” kérdését legalább két megközelítésben kell megválaszolni. Egyfelől, a reform *általában* mindenkit érdekeli; másfelől azonban bárki ellenzője lehet olyan *konkrét* intézkedéseknek, amelyek a reform keretén belül saját helyzetére kedvezőtlen hatást gyakorolnak.¹⁰ Miután a reformokat felülről vezetik be, a legszélesebb társadalmi csoportoknak nem áll módjukban ezeket előzetesen befolyásolni. A fenti különbségtétel valójában a *hosszabb távú reformstratégia* és a *rövid távon* érvényesülő *taktika* ellentmondásos céljaira és hatásaira vezethető vissza. Ha a tömegek kimaradnak a stratégia kialakításának folyamatából, akkor szembefordulhatnak a konkrét – taktikai jellegű – intézkedésekkel. Nem kétséges, hogy a megoldást a minden rétegre és csoportra kiterjedő „globális esélyegyenlőséget teremtő reform” (Fricz) széles körű elfogadása jelentheti. Nos, ezzel a gondolattal elvileg talán mindenki egyetért, a gyakorlatban azonban mégis nehezen érvényesíthető, hiszen egy tagolt társadalomban nem lehet olyan intézkedéseket hozni, amelyek egy időben valamennyi réteg és csoport érdekeit kielégítenék. Bizonyos igények kielégítése csak mások rovására történhet meg. A tömegtámogatás kialakítását az is nehezíti, ha valójában nem reformintézkedéseket, hanem olyan kényszerintézkedéseket hozunk, amelyek a jelenlegi helyzetet kívánják stabilizálni. Így a tömegek tudatában öszszemosódik a reform és a kényszer. Ha a növekvő árak, infláció, adórendszer, munkanélküliség, áruhiány stb. jelenségeit azonosítják a reformmal, a reformnak nincs tömegbázisa, csak tömegellenzéke. Holott ezek a kényszerintézkedések éppen strukturális reformok elmaradása miatt születtek meg. További gondot jelent, hogy az érdekek nemcsak rétegek és csoportok szerint, hanem megjelenési formájukat tekintve is tagoltak. Nem esnek egybe a gazdasági és politikai érdekek, valamint az ezekből kialakított ideológiák. *Lengyel László Valóságban* megjelent cikke példázza ezt leginkább, amely a reformelgondolások néhány paradigmáját különbözteti meg.¹¹ Más metszetek mentén is tagolódnak az érdekek. *Nagy András* például a termelés és fogyasztás konfliktusait elemzi legújabb tanulmányában.¹² Magam is úgy vélem, hogy minden ember és társadalmi csoport „két-lelkűen” vesz részt a társadalmi élet folyamataiban: mások az érdekei, amikor termelőként és mások, ha fogyasztóként lép fel. Termelőként a reformot fékező monopolizáltság híve, fogyasztóként viszont antimonopolista reformer. Ily módon nem lehet (és nem szabad) egyes társadalmi rétegeket, csoportokat reformpártinak vagy reformellenzékinek tartani. Attitűdjeink változó társadalmi szerepeinktől függnnek. Ezért a társadalmi struktúra egyszerű szerkezeti metszetei – amelyek a népesség különböző részpopulációit jelölik – alkalmatlanok a reformmal, avagy a modernizációval szembeni beállítódások megítélésére. „Társadalmi struktúrán” inkább változó társadalmi szerepeink *komplex hálózatát* kellene ér-

tenünk. Ezek a hálózatok már pontosabban kifejezik azt, hogy ugyanazon társadalmi csoport – konkrét helyzetétől függően – lehet hol reformpárti, hol reformellenzéki.

5. A FESZÜLTSÉGEK LEVEZETÉSE, VAGY ÉRDEKELTSÉG AZ INNOVÁCIÓBAN

A modernizációt csak akkor lehet megvalósítani, ha olyan szervezeteket, struktúrákat is engedünk létrejönni, amelyek maguk is kezdeményezhetnek változásokat. Ezáltal levezethetnek felgyülemlett társadalmi feszültségeket is. Új technikai fejlesztési irányok, új iparágak is levezethetők a lakosság egyes rétegeinek (például a fiataloknak) az energiáit. Ezeket nevezi Tamás Pál „innovációs szűzföldek”-nek. Elsősorban azoknak a „kell-innovációknak” van esélyük a sikerre, amelyeknek halogatása veszélyeztetné a szervezetek létezését. A „lehet-innovációk” elmaradásának viszont nincsenek katasztrofális következményei. Az innovációkkal szembeni ellenállást elsősorban az érdekérvényesítési lehetőség szemszögéből kell megítélni. Ha egyes rétegek úgy értékelik, hogy a modernizáció sérti érdekérvényesítési lehetőségeiket, akkor „sündisznóállásba” vonulnak. Bármely réteg vagy csoport modernizációpártivá vagy modernizációellenessé válhat annak függvényében, hogy milyen helyzetbe hozza őt a tervezett és végrehajtott változás. A modernizációt a résztvevők szubjektíve „nyereségek” és „veszteségek” mérlegelésével élik át. A modernizációval, az innovatív adaptációval, társadalmi-gazdasági reformmal szembeesző ellenállások gyökerei tulajdonképpen a társadalmi szerkezetben találhatók. Ha egy réteg a központból a perifériára csúszik le, s érdekeit nem tudja érvényesíteni, a modernizáció ellenzékévé válik. Ha viszont egy réteg a változások révén közelebb juthat a hatalmi központhoz, érdekeinek érvényre juttatásához, akkor szövetséges lehet belőle. Különösen a társadalmi nyitottság (mobilitás), az elismerési mechanizmusok, a cselekvési lehetőségek gazdagsága, a politikai irányítás rugalmassága és toleranciája tűnnek fontos értékeknek a különböző társadalmi rétegek, csoportok számára. Ha nagy az esélyük arra, hogy ezeket elérjék, akkor a modernizációs-megújulási folyamat aktív résztvevőiként fognak cselekedni. Fontos, hogy összekapcsolódjanak ezek az értékek és követelmények. Például az emberek nyilván sokkal többre értékelik azokat a mobilitási esélyeket és jutalmazási formákat, amelyek nem a hatalom iránti konform elkötelezettségből adódnak, hanem egyfajta relatív önállóságot is megengednek a politikával szemben.

JEGYZETEK

¹ *Kulcsár Kálmán*: A mai magyar társadalom. Kossuth Könyvkiadó 1980.: *Kulcsár Kálmán*: A modernizáció problémája a magyar társadalomfejlődésben. Társadalomkutatás, 1985/1.

² *Lengyel László*: Végkifejlet. Valóság, 1987/12.: *Fricz Tamás*: Az első reform előtt (Töprengések a reform bevezethetőségéről és tömegbázisáról). Valóság, 1988/1.: *Galgóczi Erzsébet*: Garancia: a nép. Mozgó Világ, 1988/1.

³ *Andics Jenő*: A politikai rendszer és a gazdasági alrendszer innovációja. In: Ideológia és demokrácia. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, 1984.

⁴ *Kolosi Tamás*: A strukturális viszonyok körvonalai. Valóság, 1982/11.:

Kolosi Tamás: Státus és réteg. Rétegződés-modell vizsgálat III. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1984.; Huszár István: A társadalom szerkezetének átalakulásáról. Valóság, 1985/2.; Kolosi Tamás: Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség. Politika-Tudomány, 1985/2.; Bokor Ágnes: A depriváltak réteghelyzete és mobilitása. Társadalomkutatás, 1986/2.; Kolosi Tamás: Strukturális csoportok és reform. Valóság, 1986/7.; Ferge Zsuzsa: Gazdasági reform, szociálpolitika és legitimáció. Valóság, 1986/10.; Andorka Rudolf: A társadalmi rétegződés és a mobilitás kutatásai Magyarországon: nyitottság a problémák iránt és hozzájárulás a társadalmi fejlődéshez. Társadalomtudományi Közlemények, 1987/4.; Róbert Péter: Mobilitási és reprodukciós folyamatok a magyar társadalomban. Valóság, 1987/10.

⁹ Utasi Ágnes: Generációváltás, öregkor és modernizáció ellentmondásai. Valóság, 1985/2.

⁶ Havas Gábor: A kulturális hátrányos helyzetről. Medvetánc, 1982/2–3.

⁷ Szegő Andrea: Gazdaság és politika – érdek és struktúra. (Történet-szociológiai-struktúraelméleti vázlat társadalmunk érdektagozódásáról). Medvetánc, 1983/2–3.

⁸ Tamás Pál: Jelentés a „társadalmunk adaptációs és innovációs képessége” kutatási programból. (Szerk.) MTA Szociológiai Kutató Intézet. Dok. 1985. január.

⁹ Antal László: Koncepciózus vádirat – bizonyítás nélkül. Medvetánc, 1983. 2–3.

¹⁰ Fricz Tamás: Id. mű.

¹¹ Lengyel László: Id. mű.

¹² Nagy András: Miért nem megy? Valóság, 1988/2.

műhelytanulmányok

ELŐKÉSZÜLETBEN

Tölgyessy Péter

GAZDASÁGI ÉRDEKKÉPVISELET MAGYARORSZÁGON

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

A svéd állami munkaerő-politika elvei és gyakorlata az elmúlt másfél évtizedben

A hetvenes évek elején kibontakozó, Svédországot is súlyosan érintő gazdasági válság következményei egyfelől az eladósodásban, másfelől az infláció emelkedésében, harmadrészt a munkaerőpiaci feszültségek éleződésében jelentek meg.

A válságból való kilábalás során Svédország egyszerre volt képes *megújítani a gazdaság struktúráját, végrehajtani a technikai modernizációt és ugyanakkor relatíve igen alacsonyan tartani a munkanélküliség szintjét*. E három követelmény egyidejű teljesülésére csak nagyon kevés példa akad a többi fejlett ipari országban. A legtöbb ország a struktúraváltást és a modernizációt csak nagyon magas arányú munkanélküliség mellett tudta megvalósítani; azok az országok pedig (mint Magyarország is), ahol nem vállalták a nagyobb arányú munkanélküliséget és megtartották a teljes – vagy kvázi teljes – foglalkoztatást, elmaradtak a gazdasági szerkezet megújításában és a modern technika bevezetésében.

A három fontos követelmény egyidejű teljesíthetőségének svéd példája talán tanulságos lehet a magyar kibontakozási folyamatban is.

A következőkben kizárólag a svédországi állami munkaerő-politikával, azon belül is a teljes foglalkoztatást célul kitűző, vagy legalábbis az alacsony munkanélküliségi szintre törekvő programok *jellemző motívumaival és már létező gyakorlati mechanizmusaival* kívánunk foglalkozni.

Az az elv, hogy a teljes foglalkoztatásra mindenképpen törekedni kell, minden svéd politikai párt programjának része. Ezt leginkább úgy szokták megfogalmazni, hogy a cél „a teljes, a produktív és az önként választott foglalkoztatás”; így mondja ki egy 1966-os törvény. A fenti követelmény mindhárom eleme figyelemre méltó. Olyan formáját kívánja ugyanis megteremteni a teljes foglalkoztatásnak, amely egyidejűleg nyugszik a produktivitás elve alapján a reális-makrotársadalmi és – a szabad munkahelyválasztás elve alapján – a szubjektív-személyes tartóoszlopon.

A teljes foglalkoztatás azonban soha nem jelentette azt, hogy a munkanélküliség minden formáját meg tudta vagy meg akarta volna szüntetni a svéd kormány. A tudományban és a politikában folyamatos vita zajlik arról, hogy mit jelent a teljes foglalkoztatás elve.

Abban mindenki egyetért, hogy a tartós és nagy tömegre kiterjedő munkanélküliség gyakorlata teljesen elfogadhatatlan gazdasági, politikai és morális szempontból egyaránt. Az azonban már erősen vitatott, hogy a munkanélküliség mi-

lyen szintje és formái esetén beszélhetünk teljes foglalkoztatásról. A keynesi elmélet alapján elfogadott elv az, hogy a munkanélküliségnek létezik úgynevezett strukturális és frikcionális típusa is; ezek az egyébként egészséges gazdasági fejlődés közepette is fennállhatnak.

A munkanélküliség frikcionális (súrlódásos) típusa azért létezik, mert a munkaerő gyakran változtatja a munkahelyét, valamint az újonnan munkába álló népesség keresi a munkahelyet, így aztán rövid, átmeneti időszakokban sehol sem dolgozik. Ez a munkanélküliségi típus technikailag kiküszöbölhetetlen. (Mellékesen – bár nem beszélünk róla – a legtervezetebb tervgazdaságokban is állandóan jelen kell lennie, és mindig jelen is van.)

A strukturális munkanélküliség akkor jön létre, amikor a gazdasági fejlődés során a gazdasági struktúra is átfőrmálódik; korábban keresett tevékenység típusok jelentősége csökken és új tevékenységformák alakulnak ki, erősödnek meg. Ennek a gazdasági struktúrában végbemenő átalakulásnak törvényszerűen van munkaerőpiaci vonatkozása is, hiszen a hagyományos szektorokban feleslegessé váló munkaerőt át kell irányítani az újonnan megizmosodó ágazatokba. Az átállás időszakában azonban átmenetileg feltétlenül számolni kell olyan munkaerő-csoportokkal, amelyek már nem dolgoznak a korábbi munkahelyükön, de még nem találták meg az új szektorokban az új munkahelyüket.

Amíg a frikcionális munkanélküliség kérdésében úgyszólván teljes az egyetértés a svéd közgondolkodásban, addig a strukturális típusú munkanélküliséget illetően már számos vitatott kérdés bukkan fel. Melyek témánk szempontjából a leginkább vitatott pontok?

1. Meddig terjed a strukturális munkanélküliségnek az a szintje, amelyet még tolerálni kell és lehet?

A hetvenes évekig általános volt, hogy a tűrési határ megjelölésekor a 3–3,5 százalékos felső határról beszéltek. Mára a szakértők két táborra szakadtak. Egyesek sokkal magasabban húzzák meg ezt a határt: általában 5 százalék körüli szintet emlegetnek, amelynél még „kvázi teljes foglalkoztatásról” lehet beszélni. Arra is van példa, hogy a 7 százalékos munkanélküliséget is teljes foglalkoztatásnak nevezik, vagyis olyan szintnek, amelyen belül még nem szükséges az állam részéről drasztikus munkaerőpiaci lépéseket foganatosítani.

Másfelől a tekintélyes svéd közgazdász, R. Meidner, a következőképpen fogalmazott egy előadásában, amelynek szövege nyomtatásban is megjelent: „elfogadhatatlan az olyan politika, amely a munkanélküliségnek akár a legcsekélyebb szintjét is tolerálni kívánja” (Meidner 1983. 3. old.).

2. Az előző kérdéshez szorosan kapcsolódva: hol van az a szint, ahol az állam már nem bízhatja a piaci erőkre a munkaerőpiaci mozgások szabályozását; hol kell magának az államnak aktív szerepet vállalnia?

A klasszikus közgazdaságtan és annak jelenbeli változatai legszívesebben teljes egészében a piaci szabályozásra hagyatkoznának. Keynes óta azonban az elméletnek is része, és a gyakorlat mindig is alkalmazta azt az elvet, hogy a nagy struktúraátalakítási folyamat elengedhetetlenül megköveteli az aktív állami részvétel valamilyen szintjét és formáját.

Svédország esetében tradicionálisan az aktív állami munkaerőpiaci beavatkozás politikája érvényesül – igen lecsiszoltan és sikeresen. Ha a munkanélküliségi statisztikákat vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy szemben a legtöbb fejlett tőkés országgal. Svédországban a munkanélküliségi arány a jelenlegi nagy válság időszakában is relatíve mérsékelt maradt.

Ha azonban a munkanélküliekhez hozzáadjuk mindazokat, akik elvesztették korábbi állásukat, de jelenleg valamilyen államilag szervezett elfoglaltságuk van, akkor ez az arány akár meg is duplázódhat. Vagyis az állásukat elvesztők mintegy 50 százalékát az állam valamilyen módon aktívan segíti abban, hogy ne váljanak munkanélkülivé. Ma Svédországban mintegy 120 000 embert érint az aktív állami munkaerő-politika képző-átképző-foglalkoztató tevékenysége.

3. Milyen formában történjen az állami beavatkozás a munkaerőpiacon?

Az aktív állami beavatkozás elvét szinte mindenki helyesli, de vitatott, hogy mely beavatkozási formák a leghatékonyabbak.

Vannak, akik szerint a helyes beavatkozás fő kritériuma: tegye alkalmassá a munkaerőt arra, hogy az új feltételekhez alkalmazkodóan maga találjon új munkahelyet.

1. sz. táblázat

A munkanélküliség alakulása néhány fejlett ipari országban (százalék)

	1975	1980	1983	1987 december*
Ausztria	2.0	1.9	4.5	5.2
Nagy-Britannia	4.1	7.4	13.1	9.4
Franciaország	4.1	6.3	8.0	10.4
NSZK	4.7	3.8	9.1	9.0
Olaszország	5.9	7.6	9.9	14.8
USA	8.5	7.1	9.6	5.8
Svédország	1.6	2.0	3.5	1.6

Forrás: Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. KSH Budapest 1985.

* Economist. 1988. február 6–12.

Mások ezen a gazdasági megfontoláson túl az állam politikai és morális kötelezettségeinek teljesítésére is jelentős hangsúlyt fektetnek. Azt nyomatékosítják, hogy a képzési-átképzési rendszer feladata nemcsak az, hogy a jövőbeli munkaerőpiaci igényekhez jobban illeszkedő munkaerő-kínálatot hozzon létre, hanem az is, hogy az embereket elfoglaltsághoz juttatva segítsen nekik abban, hogy megőrizhessék önbecsülésüket, emberi méltóságukat. R. Meidner így fogalmaz: „A munkanélküliség, még akkor is, ha a munkanélkülieket megfelelően kompenzálják anyagilag . . . jelentős személyes és társadalmi veszteséggel jár az egyén számára. Nyilvánvalóan bizonyítható, hogy a hosszú ideig tartó munkanélküliség rombolja az egyéneknek főleg a munkából eredeztethető önbecsülését és a közösségbe vetett hitét. Az Egyesült Államok kutatói megmutatták, hogy szignifikáns korreláció van a munkanélküliség, a morbiditás, az alkoholizmus és a kriminalitás mértéke között. A történelmi tapasztalatokból azt is láthatjuk, hogy a tömeges munkanélküliség a demokráciát tekintve is komoly fenyegetést jelent” (Meidner 1983. 2. old.).

AZ ÁLLAMI MUNKAERŐ-POLITIKA ÉRVÉNYESÜLÉSE SVÉDORSZÁGBAN A JELENLEGI MUNKAERŐPIACI HELYZETBEN

Nézzük meg most részletesebben, hogy milyen formában és erővel valósul meg a

svéd gazdaságban az aktív állami szerepvállalás a munkanélküliséggel kapcsolatban.

A nyolcvanas évek politikai jelszava, hogy azoknak, akik munkát keresnek, biztosítani kell a munkavállalás lehetőségét. Ez valamelyest ugyan eltér a korábbi munkaerőpiaci jelszótól, de lényegét tekintve még mindig belefoglalható a teljes foglalkoztatás biztosításának elve. Az alapvető feladat az, hogy minimalizálni kell a frikcionális és a strukturális munkanélküliség hatását. Csökkenti kell továbbá a gazdaság konjunkturális hullámszával párhuzamosan mozgó ciklikus munkanélküliséget, illetve ciklikus munkaerő-túlkeresletet; kiegyensúlyozottabbá kell tenni a munkaerőpiaci mozgásokat.

A munkanélküliséggel kapcsolatos programok a spontán munkaerőpiaci mozgások ellenciklusaként kiterjednek és összébb húzódnak.

A munkaerőpiaci operatív beavatkozás központja az *AMS (Nemzeti Munkaerő Hivatal)*. Az AMS költségvetése jelentősen megnövekedett 1970 óta (lásd a 2. sz. táblázatot).

2. sz. táblázat

*Az AMS költségvetésének változása **

Év	Folyó áron (millió svéd korona)	A központi költségvetés százalékában	A GNP százalékában
1970/71	2 089	4,2	1,3
1975/76	4 703	4,8	1,6
1980/81	11 763	5,5	2,4
1981/82	13 524	5,7	2,5
1982/83	17 128	6,2	2,9
1983/84	20 903	6,1	3,0
1984/85	21 907	—	2,1
1985/86	21 757	—	2,8
1986/87	23 132	—	2,7

* A 2—11 sz. táblázatok forrása: The Swedish Labour Market. Annual report of AMS 1983/84, 1985/86 and 1986/87; The Swedish Labour Market Training. AMS, Stockholm 1985; Unemployment benefits. AMS, Stockholm 1986.

Az AMS költségvetésének megoszlását az 1985/86-os és az 1986/87-es költségvetési év során a 3. sz. tábla mutatja.

3. sz. táblázat

Az AMS költségvetésének megoszlása

	1985/86		1986/87	
	millió svéd korona	százalék	millió svéd korona	százalék
Munkaközvetítő hálózat	1 547	7,1	1 749	7,6
Képzés	4 517	20,7	4 859	21,0
Munkájukban korlátozott személyek szociális támogatása	3 647	16,8	4 363	18,8
Munkahelyteremtő programok	5 260	24,2	4 418	19,1
Munkanélküli-segélyek	6 249	28,7	7 173	31,0
Adminisztráció, ügyvitel, rezsi	540	2,5	570	2,5
Összesen	21 760	100,0	23 132	100,0

Az AMS kiadásainak legjelentősebb tétele a munkanélküliek segélyezése. Az összes állami munkaerő-piaci beavatkozási költségekben azonban az elmúlt évtized folyamán a munkanélküli -segélyek összege – mint az 5. sz. táblázatban látható – nagyságát tekintve csak a harmadik helyen állt a kiadások sorában (bár mértéke az utóbbi években erőteljesen növekedett).

Az AMS-nál dolgozók száma és megoszlása a 4. sz. táblázatból olvasható le.

4. sz. táblázat

Az AMS-nál dolgozók megoszlása

Munkaterületek	1985/86		1986/87	
	létszám	százalék	létszám	százalék
AMS központ	569	5.9	560	5.4
Megyei Munkaközvetítő Központok	1 805	17.3	1 923	18.8
Munkaközvetítő irodák	5 475	48.6	5 415	52.9
Egyéb programok	2 936	28.2	2 327	22.9
Összesen	11 785	100.0	10 225	100.0

Az AMS a következő főbb programokat szervezi:

Tanácsadói hálózat. Azokat hivatott segíteni, akik vagy elvesztették állásukat és ezért új munkahelyet keresnek, vagy azokat, akik egyszerűen csak állást kívánnak változtatni.

A munkaerő-kínálatot befolyásoló programok. Az a céljuk, hogy a munkaerő-kínálatot az átképzési és áthelyezési rendszer kialakításán keresztül közelítsék a munkaerő iránti kereslethez.

A munkaerő-keresletet befolyásoló programok. Céljuk: a munkaerő iránti kereslet növelése oly módon, hogy alkalmi munkavállalást biztosítanak, anyagi támogatást helyeznek kilátásba azoknak, akik nehezen elhelyezhető munkaerőt foglalkoztatnak. A programon belül a legjelentősebb a szükségmunkahelyek teremlése, a fogyatékosok elhelyezése és a munkaadók anyagi ösztönzése.

A munkanélküliek pénzügyi segítése. Ez a klasszikus értelemben vett munkanélküli-segélyeket jelenti, és arra szolgál, hogy a munkanélküliség anyagi terheit csökkentse.

Látható tehát, hogy az aktív állami beavatkozás igen sokirányú. Feltétlenül ki kell emelnünk azt a sajátosságot, hogy a pénzbeli munkanélküli-segélyen túl, stratégiai jellegű feladatokat is ellát.

A fenti programok költségeit az 5. sz. táblázatban tüntetjük fel, ezzel is hangsúlyozva azt, hogy a munkanélküli-segélyek folyósítása csak egyike a gyakorolt állami szerepvállalási formáknak.

Az AMS által és a más forrásból finanszírozott munkaerőpiaci programok összkiadása 1986/87-ben mintegy 30 milliárd korona volt, ami a GNP 4 százalékát jelentette.

A munkaerőpiaci költségvetés megoszlása a beavatkozás típusa szerint

Programok	79/80	80/81	81/82	82/83	83/84	84/85	85/86	86/87
Mobilitást segítő programok	34	32	29	24	22	22	24	26
Munkahelyteremtés az AMS-programokon keresztül	33	30	28	30	32	33	31	28
Egyéb munkahelyteremtő programok	18	24	23	24	23	24	22	22
Pénzbeli munkanélküli-segély	13	13	19	21	21	23	23	24
Egyéb programok	2	1	1	1	1	1	0	0
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100
Összes kiadás, millió svéd korona	14 901	15 036	17 760	22 761	27 896	29 107	28 627	29 810

Láthatjuk, hogy a beavatkozás legkiterjedtebb és legköltségesebb eleme a munkaerőpiaci kereslet ösztönzése, ezt követi a kínálatösztönzés és csak harmadik a sorban a munkanélküli-segélyek kifizetésére fordított összeg. *A beavatkozás tehát stratégiai jellegű.*

A következőkben részletesen ismertetjük az egyes programok jellegzetességeit.

Tanácsadás

A tanácsadói hálózat mindig is fontos részét képezte a svéd munkaerőpiac állami befolyásolásának. Az elmúlt évtizedben a komputer technika segítségével technikailag még hatékonyabbá tették a rendszert. Gyorsabbá, átfogóbbá vált a tanácsadói-információs munka.

A tanácsadáson belül két fő funkció van jelen. Egyfelől a munkahely megtalálásában segít, másfelől a szakmaválasztáskor ad értékes tájékoztatást az egyes szakmákban várható elhelyezkedési lehetőségekről. Az egyes tanácsadói csoportokban mindkét funkció betöltéséhez megfelelő szakemberek vannak jelen (a szakértőknek körülbelül 60 százaléka foglalkozik az első, 40 százaléka a második funkció teljesítésével). A tanácsadói szolgálat abban is segítséget nyújt, hogy az emberek bekapcsolódhassanak az egyes átképzési programokba, alkalmi munkahelyet találjanak. Minden jelentősebb településen van ilyen tanácsadói iroda, amely mindig kapcsolatban van a területi egység vállalataival és munkaadóival, valamint a munkát keresőkkel. Munkaközvetítést végez. 1978 óta a legtöbb svéd munkaadó köteles a megüresedő állásokról tájékoztatni a hálózathoz tartozó irodákat, hogy így könnyebben és gyorsabban lehessen elhelyezni a munkanélkülivé vált embereket új munkahelyeken.

Évente körülbelül egymillió állás ürül meg Svédországban, ebből körülbelül 600 000-et jelentenek be a közvetítő hálózatnak. Az állást keresők száma azonban magasabb.

A tanácsadói hálózat néhány számszerű jellemzője

	1977	1982	1984	1987
A hálózat alkalmazottainak száma	3 100	3 890	3 820	4 570
Az állást keresők száma	592 000	742 000	763 000	893 000
Üres állások száma	633 000	495 000	625 000	713 000

A legtöbb fejlett tőkés ország ilyen intézményeihez viszonyítva a svéd tanácsadói hálózat igen jelentős. A benne dolgozók aránya az elhelyezett „páciensekhez” viszonyítva egyre emelkedik, ami mutatja a szervezet növekedését.

Munkaerőképzés

A kínálati oldalon való beavatkozás egyik leglényegesebb eleme a munkaerőképzés befolyásolása. Ennek a munkának legfontosabb területe a szakmunkásképzés, amelynek a normál oktatási intézményeken kívüli szervezeti formáit működteti a program.

A szakmai képzés alapja Svédországban is, mint más fejlett országokban, a középiskola. A diákok mintegy fele tanul a szakmai képzést adó, úgynevezett felső-középiskolákban. A tanulók életkora 16 és 25 év között van. Azért ilyen vegyes a korösszetétel, mert sokan vannak, akik 16 éves korban, a 6 + 3 év tanulás, az alsó-középiskola befejezése után munkát vállalnak és csak néhány év múlva iratkoznak be a felső-középiskolába.

A középiskola a szakmai alapképzést nyújtja: szakmára és nem munkahelyre képez. Ugyanakkor a középiskolai „átfutási idő” alatt kiderülhet egy sor szakmáról, hogy nem felel meg a munkaerőpiacon éppen jelen levő követelményeknek. Hol több, hol kevesebb szakember kerül ki a középiskolákból, ráadásul tudásuk, képzettségük tartalma sem fedti pontosan az igényeket, amelyeket egy meghatározott szakmában a munkaadók velük szemben támasztanak.

Ezért aztán sokan azzal kezdik munkavállalói karrierjüket, hogy állás után járnak – nemegyszer hosszú időn keresztül és nemegyszer sikertelenül. Az idősebb munkavállalói generációból is sokan kerülnek olyan helyzetbe, hogy tudásuk, ismereteik elavulnak, vagy az egész szakma, amelyben addig dolgoztak, válságba kerül. Másfelől a munkaerőpiacon felemelkednek olyan szakmák és tevékenységi körök, amelyek elvégzésére nincs elég ember. Ez a strukturális munkanélküliség klasszikus állapota.

Ezen a ponton a svéd politika gyümölcsözően alkalmazza az iskolai graduális rendszeren kívüli oktatás-képzés mechanizmusát.

Az állásukat elveszítők leggyakrabban valamilyen továbbképzésben-átképzésben vesznek részt, amely kívül esik a normál iskolai oktatási, képzési szisztémán.

Svédországban – mint más gyorsan fejlődő országokban is – a hetvenes évek óta a formális iskolai-intézményi képzésen túl növekvő igények keletkeztek az átképző- és a továbbképző formák iránt. Kiderült, hogy a rohamos gazdasági-technikai korszerűsítés és a gazdasági tevékenységi struktúra gyors és radikális átalakulása során hamar elavul vagy már eleve nem is adekvát az iskolai képzésben szerzett tudás, és a hagyományos képzettségi irányok helyébe sok esetben új típusú tudás és ismeretigények lépnek.

Az átfogóan „*Munkaerőpiaci képzés*” (Labour Market Training) címkével jelölt program olyan személyekre terjed ki, akik munkanélküliek, vagy a munkanélküliség veszélye fenyegeti őket, vagy akik más ok miatt olyan helyzetbe kerülnek, hogy átképzésre van szükségük. Elsődleges feladata olyan szakmai képzés biztosítása, amely megkönnyíti a munkába állást és ezért tartalmában elsősorban a létező munkaerőpiaci kereslet által diktált követelményekhez igazodik. Főleg 20 év fölötti, ritkábban 18–19 éves munkavállalókat képeznek, konkrétan olyan tevékenységekre, amelyek a munkaerőpiacon szükségesegek.

A programok szervezése a Nemzeti Oktatási Bizottság és főleg az AMS feladata. A képző, átképző és továbbképző kurzusokon túlnyomórészt olyanok vehetnek részt, akiknek nincs munkahelyük, de lehetőség van olyanok bekapcsolódására is (ez a résztvevők maximum 10 százaléka lehet), akik állásban vannak ugyan, de átképzésre van szükségük ahhoz, hogy az adott munkahelyen maradhassanak. Az AMS felelős a programok megtervezéséért, a finanszírozásért, a kiképzettek munkába állításáért, pályájuk nyomon követéséért és a kurzusok értékeléséért. Tevékenységéről a Nemzeti Oktatási Bizottságnak köteles beszámolni. Évente megvizsgálják, hogy mennyire volt sikeres a kurzusok működése, azaz milyen könnyen vagy nehezen találnak munkát a kurzusokban részt vett személyek. Az elmúlt évek tapasztalata szerint a munkaerőpiaci átképzés mechanizmusa sikeres, a képzettségi szerkezet munkaerőpiaci igényekhez igazításának talán legfontosabb módszere.

7. sz. táblázat

A munkaerőpiaci képzésben résztvevők átlagos számának alakulása az elmúlt két évtizedben

Év	Összesen	Ebből vállalatokon belül
1965	15 900	2700
1970	33 800	4900
1975	35 300	7800
1980	45 100	1500
1983	39 300	1300
1986	38 300	1300

Az 1983 óta megfigyelhető visszaesés csak látszólagos, oka az, hogy a fiatalok számára külön programok indultak. Az elmúlt négy évben a kurzusokon résztvevőknek a foglalkoztatottakon belüli relatív aránya emelkedett – összhangban a gazdaságban tapasztalható munkanélküliségi problémák fokozódásával.

A kurzusok némelyike néhány hetes, mások akár egy évnél is tovább tartanak, a szakma jellegétől függően. Az átképzés mellett léteznek előkészítő kurzusok is, amelyeken a pályakezdő munkavállalókat viszik közelebb a konkrét munkahelyi követelményekhez. Ez utóbbi képzési forma is a néhány hetestől akár többéves időtartamig is terjedhet.

A „Munkaerőpiaci Képzés” fő területei, a kurzusok időtartama és a résztvevők száma szerint 1983/84-ben

Szakmai átképzés	Időtartam (hétben)	Résztvevők száma
Műszaki dolgozók.		
technikusok	1—39	2 992
Nővérek, óvónők	4—60	7 953
Művészek, tanárok	2— 6	1 910
Adminisztráció	1—27	1 469
Irodisták	4—42	14 308
Pénzügyiek	2—30	1 127
Mezőgazdasági dolgozók	1—20	3 190
Szállítási, hírközlési dolgozók	4—29	4 463
Ipari dolgozók	1—84	38 177
Építőipari dolgozók	1—52	6 625
Raktári dolgozók	6—12	162
Konyhai dolgozók	8—24	7 128
Összesen		89 594
Előkészítő kurzusok	Időtartam (hétben)	Résztvevők száma
Általános iskolai tanulók		10 540
Bevándorlók, nyelvtanulók	9—18	7 742
Gépkocsivezetők	6	328
Egyéb		5 381
Összesen		23 991

Az összes kurzusokban részt vevők száma 113 585 fő volt, amihez hozzá kell adnunk azokat (14 700 fő), akik a vállalatokon belül szervezett kurzusokon tanulnak valamilyen új szakmát, vagy bővítették meglevő szakmai ismereteiket. Ez a mintegy 140 000 fő a munkaképes lakosság körülbelül 3 százalékát teszi ki. Ők tehát nem váltak munkanélküliekké, hanem valamilyen képzés keretében megváltozott tudással más típusú munkahelyekre kerülhettek.

A viszonylag alacsony svéd munkanélküliségi adatok fő magyarázata éppen ez: a gazdasági struktúraváltáshoz való alkalmazkodásban intenzíven felhasználják a képzési-átképzési kurzusokat és ezzel helyettesítik a munkanélküliség intézményét, amely oly sok országban a munkaerőpiac elkerülhetetlen velejárójának tűnik a gazdaság forradalmi átalakulása idején.

Azoknak, akik az átképzési kurzusokban részt vesznek, az állam heti öt napra pénzbeli támogatást nyújt, aminek nagysága attól függ, hogy az illető személy tagja-e a hivatalos munkanélküli-biztosítási rendszernek. Külön fizetik a résztvevők számára felmerülő járulékos kiadásokat (például a napi utazási költségeket). Az átlagos pénzbeli támogatás összege egyenlő a normál munkanélküli-segély nagyságával.

Ha valaki olyan kurzusokban vesz részt, amelyet valamelyik vállalatban belül szerveztek, akkor a tanulmányok ideje alatt megkapja a munkabérét. Ugyanakkor a munkaadó külön állami (pénzbeli) támogatást kap az ilyen átképző tanfolyamok működtetéséért.

A kurzusokra való beiskolázást tanácsadó szolgálat létrehozásával teszik zökkenőmentesebbé.

A vizsgálatok szerint a képzésben részt vevők kétharmada a kurzust követő hat hónapon belül talált munkát magának.

Az 1985–1986-os pénzügyi évben az átképzés finanszírozására több mint 4,5 milliárd svéd koronát költöttek. Ennek fele a résztvevők pénzügyi támogatására, fele a képzési költségekre jutott. A munkaerőprogramok összes kiadásainak 16,8 százalékát fordították képzésre-átképzésre.

A Munkaerő Hivatal közel 22 milliárdos költségvetéséből még további másfél milliárd svéd koronát (7,1 százalék) fordítottak a közvetítő-tanácsadó-információs szolgálat működtetésére az elmúlt pénzügyi év folyamán.

Lakóhely-változtatási támogatás, munkába állási segély

Ez a támogatási forma arra szolgál, hogy a munkaerő területi mobilitását könnyítse.

A munkaerő területi mobilitását elősegítendő, főleg *lakóhely-változtatási* vagy *munkahely-változtatási pénzügyi támogatást* alkalmaznak. A területi mobilitás egyfelől előnyös azoknak a munkavállalóknak, akik így könnyebben megtalálják az elhelyezkedési lehetőséget és nem kénytelenek munkanélküli-segélyekből élni, másfelől előnyös a dinamikusan fejlődő ágazatokban működő vállalatoknak, amelyek így kielégíthetik növekvő munkaerő-keresletüket. A földrajzi mobilitás elősegítése ugyanakkor eszköz a kormány kezében arra is, hogy a társadalmi egyenlőség követelményének a munkaerőpiaci helyzet egyenlősítése révén fokozottabban eleget tudjon tenni. Az egyéni és a kollektív, a gazdasági, a szociális és a politikai érdekek összekapcsolása motiválja tehát a lakóhely- és munkahely-változtatási kiadásokat.

Ez a támogatási forma a következő kiadásokat foglalja magában:

1. Az utazási költségek teljes vagy részleges térítése azoknak, akik új munkahelyüket eddigi lakóhelyüktől távol találják meg.

2. A más földrajzi körzetekben munkát vállalni szándékozók adekvát szakmai képzéséhez, átképzéséhez esetleg szükséges utazások költségeinek térítése arra az időre, amíg az illető „bejáróként” vesz részt valamilyen szakképzési kurzuson.

3. Azok, akik új – prosperáló – földrajzi körzet felé mozdulnak el, hogy munkát vállaljanak, úgynevezett *munkába állási segélyre* jogosultak, amely megkönnyíti számukra az új helyen való életkezdést.

A munkába állási segélyt igénybe vevők száma évente 30 000 fő körül van. Az utóbbi években a nők 40, a 25 év alattiak 55, a munkanélküliek 3 százaléka kapott ilyen támogatást.

Átmeneti (alkalmi) munka („relief work”)

Szinte teljes egészében állami finanszírozású program, amely arra szolgál, hogy a ciklikus munkaerő-kereslet hatásait csökkentse.

Az „átmeneti (alkalmi) munka” programban résztvevők köre

Év	Számuk	Nők (százalék)	25 évnél fiatalabbak (százalék)	A munkaerő százalékában
1970	10 600	4	4	0.4
1975	12 900	18	18	0.4
1980	21 800	35	36	0.6
1983	54 900	43	65	1.3
1984	43 600			
1985	23 900			

A munkájukat elvesztő személyek általában hat hónapig végeznek átmeneti munkát; ezután vagy állandó munkahelyet találnak, vagy bekapcsolódnak valamelyik államilag szervezett képzési-átképzési kurzus munkájába.

A legtöbb átmeneti munkahely a szolgáltató szektoron belül található, többnyire az egészségügyben, a gyermekek és öregek gondozásában, vagy a helyi állami adminisztrációban. Gyakran hoznak létre átmeneti munkahelyeket a természetvédelemben és a kulturális szférában is.

Fogyatékosok támogatása a munkaerőpiacon

A svéd munkaerő-politika hagyományosan kiemelten foglalkozik azokkal, akik hátrányos helyzetből indulnak a munkaerőpiacon; így különösen figyelemmel kíséri az időskorúak és a munkavégzésben fogyatékos voltak miatt korlátozottak problémáit. A fogyatékosok számára úgynevezett védett munkahelyet alakítanak ki, de más módokon is segítik őket a munkavállalásban. A 10. sz. táblázat feltünteti a támogatási formákat és a támogatásban részesülők körét is.

10. sz. táblázat

A fogyatékosok munkaerőpiaci támogatása

Év	Támogatási formák és az érintett személyek száma		
	Anyagilag támogatott munkavállalás	Rehabilitációs programok	Összesen
1970	20 400	2100	22 500
1975	38 600	3300	41 900
1980	50 900	2800	53 700
1984	62 700	4900	68 600

Az anyagilag támogatott munkavállalás két dolgot jelent. Vagy a helyi állami intézményekben végzett munka, amelyet az intézményen keresztül anyagilag támogat az állam, vagy maguk a munkavállalók kapnak a munkabérben állami támogatást.

Ha valamely munkaadó fogyatékos személyt alkalmaz, akkor a munkaerőköltségek egy részét az állam megtéríti neki. Az állami részesedés a foglalkoztatás első évében 75 százalékos, a másodikban 50 százalékos, a harmadik és a negyedik évben pedig 25 százalékos.

A munkaadók ösztönzése

1984 óta a munkanélküliség csökkentésére újabb módszert vezettek be. A vállalatoknak kifizetik a munkaerőköltségek 50 százalékát hat hónapon keresztül, ha olyan személyt alkalmaznak, aki a munkaerő-hivatalok hivatalos listáján szerepel. Ezt az alkalmazási formát 1984-ben 30 000 főre terjesztették ki.

Fiatalok munkaerőpiaci támogatása

Svédországban a fiatalok első hulláma (a korosztály 10 százaléka) 16 éves korban lép be a munkaerőpiacra, a többiek csak 19–25 éves kor körül. A fiatalok között a munkanélküliség a hetvenes évek óta aggasztóan magas. A svéd Munkaerő Hivatal adatai szerint a fiatalok munkanélküliségi aránya a következőképpen alakult az elmúlt időszakban.

11. sz. táblázat

Munkanélküliség a fiatalok között

	Munkanélküliségi arányok életkor szerint			
	16–19	20–24	25–54	55–64
1975	5.5	2.8	1.0	1.5
1980	7.6	3.7	1.4	1.6
1981	9.7	4.7	1.8	2.0
1984	4.9	6.6	2.2	4.6
1985	4.6	6.3	1.9	4.0
1986	3.6	5.2	1.7	2.1

1985-ben mintegy 40 000 16–24 éves fiatal volt munkanélküli, ami a korosztály körülbelül 7 százalékát jelenti. A fiatalok munkahelyhez segítése részben az iskolák feladata, ahol szervező irodák foglalkoznak a 16–18 évesek munkába lépésének megkönnyítésével.

Újabban úgynevezett „ifjúsági állásokat” hoztak létre, amelyekben a munkavállaló fiatal napi 85 koronát keres, a munkaadó pedig 75 korona állami támogatást kap naponta a fiatalok foglalkoztatásáért. Az állam úgy gondolja, hogy gyümölcsözőbb, ha ilyen módon és ilyen költséggel munkahelyet talál a fiataloknak, mintha munkanélküliként magukra hagyná őket. 1984-ben mintegy 20 000 fiatalot foglalkoztatott az „ifjúsági állások” rendszere.

A 18–19 évesek munkába állását a területi állami hatóságok hivatottak elősegíteni. munkaközvetítéssel, képzési-átképzési programokkal és egyéb, korábban már említett módokon is.

Munkahelyteremtés a vállalatokon belül

A hetvenes évek közepén az állam a vállalatoknak készletfelhalmozási támogatást nyújtott, hogy a termelés leépítését mérsékelje és ezáltal csökkentse ennek negatív munkaerőpiaci következményeit. Ily módon mintegy 25 000 munkahelyet sikerült „megmenteni”, ami a munkaerő 0,5 százalékát érinti. Ezek a progra-

mok azonban elég felemás hatásúak, hiszen nem nagyon segítették elő a struktúraváltást és a vállalati korszerűsítést. Ezért aztán a hetvenes évek végétől változtattak az állami politikán.

Mindenekelőtt a foglalkoztatáshoz nyújtott támogatást csak rövid, átmeneti szakaszra folyósítják. Pénzügyi segítséget nyújtanak azonban a vállalatoknak arra, hogy az egyes tevékenységekben felszabaduló munkaerőt a vállalaton belül képezzék át más szakmákra és ezekben a vállalat foglalkoztassa őket.

Egyszerre körülbelül 15–20 000 ember képzése folyik így a vállalatokon belül. 1977–1978-ban évente mintegy 100 000 fő vett részt a vállalaton belüli átképzésben. Azóta is széleskörűen folynak a programok, azzal a változással, hogy a vállalatoknak adott átképzési támogatást az állam egyes kulcsfontosságú szakmákra koncentrálja, olyanokra, amelyek a jövőbeli vállalati fejlődés szempontjából alapvető jelentőségűek lesznek, és amelyekben jelenleg még munkaerőhiány van.

A kormány jelenleg nincs teljesen megelégedve a munkahelyteremtésben elért eredményekkel, ezért azt határozta el, hogy csökkenti a támogatások összegét, továbbá megváltoztatja az odaítélés szempontjait. Erősítik a vállalatoknak nyújtott támogatásoknak azt a formáját, amely összekapcsolódik a lakóhelyváltoztatást segítő programokkal. Normális körülmények között évente 250–300 vállalat részesül a munkahelyteremtő támogatásokból, és így jelenleg mintegy 2000 állás teremthető. A rendszer működésének kezdete óta 35 000 állást sikerült így módon teremteni.

A munkanélküli-segélyek

A munkanélküli-segélyeknek két formáját különböztetik meg Svédországban.

Az egyik az önként vállalt biztosítás alapján járó munkanélküli-segély, a másik a munkaerőpiacon igényelhető pénzbeli támogatás. A munkanélküli-segélynek ez utóbbi válfaját a munkanélküliek azon egynegyede kapja, akik – mivel többnyire újonnan lépnek be a munkaerőpiacra – nem tagjai még a munkanélküli-biztosítási segélyalap-hálózatnak, amelyből az évenkénti dolgozói befizetések alapján a munkanélkülivé váltak a segílyt igényelhetik.

A „rendes” munkanélküli-segélyt biztosítótársaságok folyósítják (számuk jelenleg 44), amelyeknek a kiadásait 95 százalékban az állam fedezi és csak 5 százalék származik a munkavállaló befizetéseiből. A munkanélküli-segély alapja a dolgozó keresete. A mintegy 4,3 millió munkavállalóból 3,3 millió jogosult erre a „rendes” munkanélküli-segélyre.

A segély maximum 300 munkanapra fizethető, az 55 év feletti munkanélküliek esetében maximum 450 munkanapra. A segély maximális napi összege 1986-ban 360 svéd korona volt, nagyságát egyébként a biztosítótársaságokkal kötött szerződések szabályozzák. A kapott összeg nem haladhatja meg a legutoljára kapott jövedelem 92 százalékát. 1983-ban az összes kifizetett segély átlagosan 70 munkanapot tett ki személyenként, de ennek a periódusnak a hossza állandóan növekszik, főleg az időskorú munkanélküliek esetében. Ma már az érintett személyek esetében a munkanélküli-segély igénybevételenek átlagos hossza 100 nap körül van.

A hat hónapnál hosszabb ideig munkanélküliek száma 1980 és 1987 között a 17 százalékos szintről majdnem 30 százalékra emelkedett. Ugyancsak emelkedett a munkanélküli-segélyre rövidebb-hosszabb ideig rászoruló köré.

Mint korábbiakban is láttuk, a munkanélküli-segélyek csak egy – nem is alapvető – részét jelentik a svéd állam munkaerőpiaci akcióinak. Úgy kell értékelnünk ezt a módszert, mint a végső megoldást, ha már nincs más beavatkozási lehetőség.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bo Jangenas: The Swedish Approach to Labour Market Policy. The Swedish Institute. 1985.

The Swedish Labour Market. Annual report of AMS 1983/84, 1985/86 és 1986/87.

Rudolf Meidner: Strategy for full employment. Arbetslivscentrum, Stockholm 1983.

The Swedish Labour Market Training. AMS, Stockholm 1985.

Jan Johannesson: On the Composition and Outcome of Swedish Labour Market Policy 1970–1987.

Swedish governments printing. Stockholm 1987.

Budget proposals. AMS, Stockholm 1987.

Labour market policy for the 1990's – aims and aspirations. AMS, Stockholm 1987.

Towards a new Swedish model? AMS. Stockholm 1987.

Unemployment benefits. AMS, Stockholm 1986.

MOST JELENT MEG

Nyitrai Ferencné

A GAZDASÁGI REFORMFOLYAMAT HÚSZ ÉVE

REFORMELKÉPZELÉSEK MEGVALÓSULÁSA,
TANULSÁGOK

TERJEDELME: 100 OLDAL. ÁRA: 40.– Ft

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

A *Myśl Marksistowska* című lengyel folyóirat 1987-es évfolyamáról

A Lengyel Egyesült Munkáspárt Társadalomtudományi Akadémiájának védnöksége alatt működő országos elméleti folyóirat, a *Myśl Marksistowska* fennállásának negyedik évébe lépett. Az alapításakor megállapított elveknek megfelelően a folyóirat fő figyelmét a marxizmus-leninizmus alapvető problémáira irányította, mindenekelőtt azonban azokra a társadalmi és politikai változásokra, amelyek Lengyelországban és a testvéri szocialista országokban lezajlanak.

A folyóirat 1987-es évfolyamában *A Lengyel Egyesült Munkáspárt X. Kongresszusának elméleti problémáiból* című rovatban különböző tudományágak képviselői szólaltak meg, s fejtették ki álláspontjukat fejlődésünk egyes kérdéseiről, valamint a végbe ment változásokról. Így például a Lengyel Egyesült Munkáspárt Társadalomtudományi Akadémiájának prrektora, Bronisław Ratusz professzor *A Lengyel Egyesült Munkáspárt X. Kongresszusán elfogadott alapidokumentumok tartalmának elméleti*

szempontja című cikkében (1986. 2. sz.) felhívta a figyelmet arra, hogy a kongresszus vitája, különösen pedig a Lengyel Egyesült Munkáspárt elfogadott programja megfogalmazta mind a szocializmus építésének általános törvényszerűségeit, mind nemzeti feltételrendszerét. Ugyanakkor azonban elméletileg nem beszélhetünk – ahogyan ezt egyesek néha teszik – „lengyel szocializmusról”. Ratusz professzor szerint a szocializmus lengyel feltételek közötti építésének univerzális alapelveiről kellene inkább vitát folytatni, mintsem azokról a különleges, csak Lengyelországban megnyilvánuló jelenségekről, amelyek – más országok gyakorlatával egybevetve – egyedinek bizonyultak.

Rendkívül fontos problémát érintett Janusz Kubasiewicz, a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottsága Politikai Bizottságának póttagja. *A szocializmus fejlődésének mozgatóerői* című cikkében (1987. 6. sz.). A szerző ezekhez a mozgatóerőkhöz sorolja többek között a szocialista életmódot, mert az ezt alakító magatartási modellek hatással vannak a társadalmi motivációkra, az egyéni érdekeknek a társadalmi érdekekkel való összehangolására. Az elfogadott életmód hatással van az egyéni ábrándok, a sikerek és kudarcok értékelésének jellegére, így a szocialista rendszer, a kommunista párt hitellességének értékelésére és legitimációjára is. Éppen ezért a marxista-leni-

A *Myśl Marksistowska* című lengyel folyóirat első évfolyamát már bemutattuk olvasóinknak a Társadalomtudományi Közlemények 1986. 2. számában (269–274. old.) Most a folyóirat főszerkesztő-helyettese, Ryszard Kondrat írt felkérésünkre összefoglalót az 1987-es évfolyamról. (Fordította: Csőregh László)

nista pártok arra törekcszenek, hogy megfelelően alakítsák az életről, az emberi munka értelméről, az egyén és a közösség viszonyát szabályozó alapelvekről (például: minek köszönhetjük sikereinket életünkben, hogyan kell összeegyeztetni az egyéni hasznót a közjóval, milyen emberi szükségletek ésszerűek és méltányosak, milyen az értékek hierarchiája) megfogalmazott elképzeléseket.

Érdemes megemlítenünk főszerkesztőnknek, Stefan Oparának a *Mysł Marksistowska* országos értekezleten elhangzott felszólalását, amelyet A *szocializmus jelenlegi problémái* címmel közzeltünk az 5. számban. A szerző a bevezetésre kerülő gazdasági reform, valamint a demokratizálódási folyamat szemszögéből számos olyan kérdést vetett fel, amelyek, éppen ezekre a folyamatokra tekintettel, elméleti megálapozást kívánnak. Ilyen kérdés például, hogy miként képzelhető el a tervezés szocialista alapelve mellett a vállalatok csődjének lehetősége, vagy a társadalmi tulajdon megerősítése mellett a magánszektor tervezett fejlődése. Kérdések merülnek fel az állami funkciók megerősítése, vagyis a hatalom megerősítése és annak decentralizálása közötti viszonyra vonatkozóan; a decentralizálásnak ugyanis előbb-utóbb valamilyen módon ellentétes helyi érdekeket kell felszínre hoznia. Fontos probléma például az, hogy hogyan kell úgy erősíteni a párt vezető szerepét, hogy ugyanakkor kiteljesedjen a nemzetet szolgáló funkciója. Feltétlenül válaszolni kell ezekre a kérdésekre, mert ennek hiányában egyik oldalról a doktrinerség veszélye fenyeget, másik oldalról pedig a szűk pragmatizmus.

Végül ebben a rovatban találhatjuk meg Włodzimierz Lebiecziński cikkét, aki felteszi a kérdést: *Lehetséges-e a szocialista pluralizmus?* (1987. 5. sz.). A szerző véleménye szerint a pluralisták abszolutizálják a különbözőséget,

míg a marxisták az egyneműség és a különbözőség dialektikájáról beszélnek. A szocialista pluralizmus csak a szocializmus fejlett szakaszában lehetséges, jelenleg viszont a burzsoá és szocialista közötti átmeneti pluralizmusról beszélhetünk, mert ilyen a társadalmi és politikai valóság Lengyelországban.

Tanulmányrovatunkban 1987-ben 27 szerző írását közzeltük. Különösen figyelemreméltóak a kiváló lengyel tudósok, Zdzisław Cackowski, Henryk Chałaj, Marian Dobrosielski és Ignacy Malecki cikkei, amelyek korunk legfőbb problémáival, így a háború és a béke, a világ egyes területeinek egyenlőtlen gazdasági fejlődése, a gazdagság és szegénység, az éhínségek és az ökológiai fenyegetettség, a civilizációs betegségek kérdéseivel foglalkoznak (1987. 6. sz.). Erről a tematikáról viszonylag keveset írtak eddig; most mind a kutatásokban, mind a publicisztikában nagy jelentőségű.

A tanulmányrovat másik fontos vonulatát azok a publikációk alkotják, amelyek vallástudománnyal foglalkoznak. Itt felhívjuk a figyelmet Jerzy Godlewski cikkére, mely a római katolikus egyház és a politika viszonyával foglalkozik. Edward Pałyga a Lengyelország és a Vatikán közötti normalizálódási folyamatról ír, Eulali Sajdak-Michnowski a marxisták és a hívők között folyó dialógus példáit idézi (1987. 3. sz.), míg Mieczysław Sorycz az egyetemes egyház és a kultúra kapcsolatát elemzi a II. Vatikáni Zsinat utáni időszakra vonatkozóan (1987. 4. sz.). Ezek a cikkek – különösen II. János Pál lengyelországi látogatására gondolva, s arra a szerepre, melyet a katolikus egyház Lengyelországban játszik – rendkívül jelentősek.

Végül a tanulmányrovat harmadik vonulatát képezi a gazdaság problémaköre. Itt ki kell emelnünk Z. Florczak

és Cz. Mojsiewicz cikkeit, amelyek a szocialista országok gazdasági integrációjával kapcsolatos kérdéseket feszegetik, valamint – s erre külön is szeretném felhívni a figyelmet – Władysław Zastawny professzor cikkét, amely Kornai János hiány-elméletét ismerteti.

A „Problémák és viták”, valamint a „Konfrontációk és polémiák” rovatban az elmúlt évben összesen 21 cikket közöltünk. Ez arról a nyitottságról tanúskodik, amellyel szerkesztőségünk a vitatott, polemikus kérdések felé fordul. Példaként megemlíthetjük L. Krzemienny és A. Czubínski professzor vitáját a Lengyelországi Kommunista Párt 1918 és 1938 közötti tevékenységének értékeléséről, valamint a lenini elvektől való dogmatikus eltérésekről (1987. 1. és 4. sz.). Példaként kiemeljük még K. Bajan cikkét is, amely a parasztkérdésről szól a szocializmus építésének folyamatában, valamint R. Krajewski írása, melynek címe *Leszek Kołakowski politikai sikere és elméleti veresége*. Az előbbi többek között azoknak a paraszti magángazdaságoknak a problémáival foglalkozik, amelyek a lengyel gazdasági viszonyok között az ország egész mezőgazdasági termelésének jelentős részét alkotják, az utóbbi pedig, L. Kołakowski írásait elemzi, akinek nézetei sajátos fejlődésen mentek át a marxizmustól a militáns kommunista-ellenességig.

25 cikket közöltünk a „Marxista elmélet külföldön” című rovatban. Igen nagy szám ez, de szerkesztőségünk véleménye szerint ez a rovat különös figyelemre tarthat számot. Közel akarjuk ugyanis hozni a lengyel olvasókat azokhoz a problémákhoz, amelyeknek megoldására a testvéri kommunista pártok törekednek, valamint információkat akarunk adni a marxizmusnak a kapitalista és fejlődő országokban ta-

pasztalható fejlődéséről. Gyakran szerepelnek ebben a rovatban külföldi szerzők. Közöltük Mihail Gorbacsov-nak a moszkvai Békefórumon elhangzott beszédét (1987. 6. sz.); s ebbe a sorba tartozik J. A. Kraszín *A marxizmus alkotó jellegű fejlődése* (1987. 2. sz.), S. I. Moksin *A Nagy Október 70. évfordulóján* (1987. 5. sz.), H. Jung *Marxizmus a XX. század végén* (1987. 5. sz.), E. Hahn *Filozófia-politika-szocializmus* (1987. 2. sz.), M. Mcsedlov *A társadalmi tömegmozgalmak és a klerikalizmus* (1987. 4. sz.), valamint S. Omij *A marxizmus Japánban* (1987. 1. sz.), című tanulmánya is. Közreadtuk ebben a rovatban lengyel szerzők cikkeit és tudósításait is; példaként említsük meg T. Iwiński *Marxizmus Angolában* (1987. 2. sz.), A. Halimarski *A Kínai Kommunista Párt új viszonya a nemzetközi kommunista mozgalomhoz* (1987. 4. sz.), Z. Machelski *Az Olasz Kommunista Párt strukturális reformjainak stratégiája* (1987. 4. sz.), J. Mordak *Jugoszláv vélemények a marxizmusról* (1987. 5. sz.), című írásait.

Ezeket túl megismertettjük olvasóinkat külföldön kiadott folyóiratok tartalmával, valamint a jelentősebb kiadványokkal is.

Külföldi rovatunk szívesen közöl cikkeket a szocialista országokban működő tudományos pártintézetek folyóiratainak közvetítésével; ezekkel szerkesztőségünk közeli, baráti kapcsolatban áll.

Az 1987. évfolyam 5. számában adtuk közre a *Voproszi Isztorii KPSZSZ* című szovjet folyóirat főszerkesztőjének, V. Kaszjanyenkónak és folyóiratunk főszerkesztőjének, S. Oparának hozzászólásait, amelyek a szerkesztőségünk által a testvéri folyóiratok főszerkesztői részére szervezett tanácskozáson hangzottak el. Ezt az együttműködést igyekszünk továbbfejleszteni és kiszélesíteni.

Egyéb rovatainkból megemlítjük a „Fiatal marxisták műhelyéből” elnevezésű rovatot, amelyben hét fiatal szerző cikkét közöltük, valamint a „Hazai könyvkiakatokból” című rovatot, amelyben 14 recenziót jelentettünk

meg Lengyelországban kiadott, marxista tematikájú könyvekről.

Ryszard Kondrat
a *Myśl Marksistowska*
főszerkesztő-helyettese

A *Myśl Marksistowska* folyóiratra Lengyelországban elő lehet fizetni, s példányonként kapható a „Prasa-Ksiazka-Ruch” RSW Újság- és Könyvterjesztő Vállalat kioszkjaiban.

A külföldi olvasók a folyóiratra az „ARS POLONIA” Külkereskedelmi Központon keresztül fizethetnek elő. (Címe: Warszawa, ul. Krakowskie Przedmieście 7.). Ha érdekelnék barátainkat a *Myśl Marksistowska* publikációi, tisztelettel kérjük, fizessenek elő lapunkra.

MEGJELENT A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KIADVÁNSOROZATÁNAK ÖTÖDIK KÖTETE

HELYI
TÁRSADALOM
V.

200 oldal, 58,- Ft

A HELYI
HATALOM
MŰKÖDÉSE

ELŐKÉSZÜLETBEN

HELYI
TÁRSADALOM
VI.

A HELYI
TÁRSADALMAK
SZERVEZŐDÉSE
EGY ALFÖLDI
TELEPÜLÉS-
EGYÜTTESBEN

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

Konferencia az NSZK-ban a tudományos-technikai együttműködésről

1988. április 17. és 19. között „A tudományos-technikai együttműködés az európai rendszer építőköve” címmel az NSZK-beli Bad Honefben konferenciát tartottak. A tanácskozás kezdeményezője és szervezője a Friedrich Ebert Alapítvány volt. Az alapítvány törekvései közé tartozik a kelet-nyugati kapcsolatok erősítése, fejlesztése, új területeinek kialakítása. A tanácskozás azt a célt szolgálta, hogy hozzájáruljon a két nagy gazdasági integráció, a Közös Piac és a KGST kapcsolatainak építéséhez. Világosan kifejezésre jutott az is, hogy az eszmecserének politikai jelentőséget tulajdonítanak. Ezt jelezte egyrészt az, hogy az SPD parlamenti képviselői közül többen részt vettek, így például: M. Müller, E. Stahl, L. Fischer, W. Biermann; másrészt az, hogy a tanácskozás aktív részesei voltak az Európai Parlament vezető tisztségviselői is: K. Focke, K. Hänsch, J. Kurlermann, M. Hinterscheidt és mások. Ha országok szerint vesszük szemügyre a résztvevők listáját, akkor a Közös Piac tagországai s további európai kapitalista országok képviselői voltak jelen. (Nagy-Britannia, Írország, Hollandia, Portugália, Izland, Norvégia, Svédország, Ausztria, Görögország és természetesen az NSZK nagy létszámú delegációja.) Az európai szocialista országok közül Románia kivételével minden ország képviselői megjelentek. A konferencián mindvégig kifejezésre jutott, hogy az európai együttműködés-

ben, sőt az egész világra kiterjedő kapcsolatokban is döntő szerepe van a Szovjetunióknak és az Egyesült Államoknak. Ezen országokat bonni képviselőik munkatársai képviselték.

A konferencia deklarált célja volt, hogy a kelet-nyugati együttműködés kiszélesítéséhez, új terepeinek kialakításához javaslatokat gyűjtsön, módszereket ajánljon. Az első napon a tudományos-technikai együttműködés területei, lehetőségei álltak a vita középpontjában, a második napon főként a politikai, biztonsági kérdésekről esett szó. Szinte mindenki feltette a kérdést: hol tart ma Európa, milyen „helyezése” van a világméretű tudományos-technikai versenyben. A fejlett tőkés országok képviselői többségükben úgy vélekedtek, hogy Európa a mai kor kihívására nem találta meg a kellő választ, elmaradása az Egyesült Államoktól, Japántól és az ázsiai úgynevezett „küszöbországoktól” fokozódott, a technológiai rés kitért. Ennek fő oka it abban látták, hogy a politikai mechanizmus túlbürokratizált, a döntési folyamat lassú, s akadályozza a megújulást. A tudomány és a gyakorlat közötti kapcsolat rugalmatlan, s az információs technológia nem szövi át kellőképpen a társadalmat. Európában a lakoságnak csupán fél százaléka foglalkozik információs technológiával. Kedvezőtlen jelenség az európai népesség csökkenése és elöregedése is. Lényegében tehát ugyanazokat a problémákat

fogalmazták meg, amelyeket itthon saját fejlettségi színvonalunk elemzésekor mi is használunk, de ezek a problémák nálunk még alacsonyabb tudományos-technikai színvonal mellett jelentkeznek. Az európai országok – mint kis és közepes államok – méreteiknél fogva olyan társadalmi-gazdasági potenciált képeznek, amely szükségessé teszi nemzetközi együttműködésüket legalább európai szinten, hogy napjaink kihívására megfelelő választ tudjanak adni.

Az eddigiekben a kelet-nyugati kapcsolatokban a bilaterális formák domináltak; ma már megérett a helyzet a csoportosulások, integrációk közötti együttműködésre is. Elismerték, hogy nyugati részről ezt akadályozzák a protekcionista vámok, megkülönböztetések és a COCOM-lista. Az utóbbiról mind a keleti, mind a nyugati országok képviselői elítélően nyilatkoztak, kétségbe vonták létjogosultságát, hiszen a „high-tech” korában az elektronika, a lézerek, a robotok, a komputerek egyaránt alkalmazhatók mind a hadi, mind a civil szférában, s a tudományos-technikai fejlődés fővonulatát képviselik; így legalább annyira minősíthetők „támogató, védő” technikának, mint támadónak. A fejlett tőkés országok képviselői szerint e listák fenntartásához főként amerikai érdekek fűződnek. A protekcionizmus kérdése sokkal bonyolultabb, hiszen a nyugat-európai agrárprotekcionizmus fenntartása saját országaik agrárreégeinek érdekeit szolgálja, s az ezekkel való szövetség esetleges felbomlása problémát okozhat a társadalmi konszenzus fenntartásában.

Ma a különböző társadalmi rendszerű országok között a politikai, diplomáciai kapcsolatok rendezettek, s ez jó alapokat teremthet a más típusú kapcsolatok kiépítéséhez. Melyek lehetnek ezek? Természetesen adódnak a kereskedelmi, kooperációs kapcsolatok;

ezekre ma még a bilaterális forma jellemző, s még nem kiterjedtek, nem léteznek nagy számban. A technológiatranszfer is általában a nyugati országok irányából tapasztalható. Az ilyen típusú gazdasági kapcsolatok kiterjesztéséhez hosszabb idő szükséges, hamarabb és könnyebben lehetne eredményeket elérni a tudományos-technikai együttműködés különböző területein. Ilyenek lehetnek például a különböző közös tudományos-technikai programok. Megemlítették, hogy az Euréka programban (európai mikroelektronikai kutatási program) szocialista országok és részt vehetnének. Ma is vannak példák az energiaracionalizálás területén az együttműködésre: Finnország és a Szovjetunió kapcsolata. Ez megoldható lenne más különböző társadalmi rendszerű országok viszonylatában is.

Az európai együttműködést elősegítheti a közlekedési hálózatok egybehangolása, összehangolt korszerűsítése. Tág tér nyílik az ökológiai típusú kölcsönkapcsolatokra, hiszen az aránylag kis területű Európában ezek mindnyájunkat érintenek. Általában úgy fogalmaztak, hogy ma a tudományos-technikai együttműködés elsődrendű kérdés, hiszen a termelés problémái már ebben a szférában eldőlnének, mivel a közvetlen termelőfolyamatról a hangsúly a kutatási, fejlesztési, előkészítési folyamatokra tevődik át.

Az európai megújulás fontos tényezője az európai kulturális örökség, szellemi potenciál felhasználása. Az európai kutatói állomány figyelemre méltó szellemi tőkét képvisel, bár az Egyesült Államok részéről továbbra is megnyilvánuló úgynevezett „agyelszívás” gyengíti az európai felzárkózás esélyeit. A kutatói tevékenységnek a különböző országok közötti összehangolásában elsősorban az alap kutatásokra kell koncentrálni, mert ez a fejlődés egyik lényeges hajtóereje. A konferencia résztvevői úgy ítélték meg, hogy Euró-

pában a képzettség színvonala, a munka kultúrája mindig a társadalmi-gazdasági fejlődés húzóerejét jelentette. Az ipari forradalom áramába való bekapcsolódásnál ez lényeges tényező volt. A mai viszonyok között is döntő jelentősége van ennek, tehát ezen a téren is szorosabbra kell fűzni kapcsolatainkat.

Sokszor felmerült az a kérdés a konferencia során, hogy az európai szocialista országok tervgazdaságai eléggé rugalmasak-e, nem túlbürokratizált-e a politikai rendszer. Ezt a kérdést a fejlett tőkés országok képviselői fogalmazták meg, s úgy vélekedtek, hogy a kapcsolatok mobilizálásában ez nehezítő tényező. A szocialista országok részéről (Bulgária, Lengyelország, Magyarország) ellenérvek hangzottak el. Kifejtették, hogy politikai rendszerünk jelentősen átfurmálódott, tervgazdaságunk sokkal rugalmasabbá, keretjelle-gűvé vált. Vállalatközi kapcsolatokat építettünk ki, működik a technológia-transzfer. Bankrendszerünk átalakulóban van s a szabályozott piac viszonyai egyre inkább jellemzőek országainkban. Magyar részről elhangzott, hogy az egyetemi oktatásban is fogadunk külföldi hallgatókat.

Általában reális kép rajzolódott ki a konferencián arról, hogy hogyan alakul át a szocialista országok társadalma, gazdasága. Megfogalmazódott az az igény, hogy az európai együttműködésben ne az amerikanizálás legyen jellemző, hanem saját európai értékeinkre alapozva menjen ez végbe. Fel-tétlenül szükségesnek tartják, hogy az együttműködés a mai viszonyok között az intézmények között is megvalósuljon (Közös Piac, KGST, GATT stb.). Átvéve a gorbacsvi hasonlatot: Európa közös ház, amelyben együtt kell élnünk, s ebben az együttélésben közös értékeket és nyelvet is kell találnunk, átvitt és szó szerinti értelemben is.

A konferencia foglalkozott közvetlen

politikai kérdésekkel, a béke lehetőségeivel is. A résztvevők örömmel konsztatálták, hogy a két nagyhatalom a politikai kapcsolatok, az együttműködés „motorjává” vált. Mindkét oldalról rendkívüli elismeréssel szóltak a Szovjetunió kezdeményező külpolitikájáról. A nyugati országok képviselői nagy jelentőséget tulajdonítottak a „peresztrojka” előrehaladásának a Szovjetunióban, mivel úgy vélekedtek, hogy az a kapcsolatok további kiépítésének lényeges záloga. Úgy fogalmaztak, hogy a különböző társadalmi berendezkedésű országok együttműködése lehetséges, de ehhez a rendszerek belső stabilítására van szükség. Kiemelték, hogy ma Nyugat-Európában polgári demokráciák működnek s ez jó lehetőséget teremti az együttműködésre. Egész Európa számára fontosak az atommentes övezetek. Az európai enyhülés folyamata jól halad előre, s minden résztvevő kiemelte, hogy ebben különösen fontos szerepe van az NDK-NSZK viszonyoknak. Fontosnak tartották, hogy míg korábban Európa volt a háborúk kialakulásának színtere, addig a második világháború óta sikerült az európai békét megőrizni s a hetvenes években, amikor a nagyhatalmak között feszültté vált a viszony, a kis európai országok fontos szerepet játszottak a kapcsolatok fenntartásában. Többen felleve-tették, hogy ma a sűrűn lakott Európában a hagyományos fegyverek számának, mennyiségének csökkentése is nagyon lényeges kérdés. A politikai együttműködésben a gazdasági kapcsolatok jelenthetik az alapot, tehát ha ezek erősödnek, akkor a politikai együttműködés is jobban halad. Az állam ma fontos szerepet játszik a nemzetközi gazdasági együttműködés kialakításában, s ezzel egyben a politikai kapcsolatok erősödését is szolgálja. Európában nagy figyelmet kell fordítani a nemzeti identitás megőrzésére, mivel a kontinensen viszonylag kis területen

sok nemzeti állam van és sok nemzeti-ség is él. A jól rendezett nemzeti, nemzetiségi problémák az együttműködés előrevivői lehetnek.

A tanácskozás hangvételét a nyitott-

ság, az egymás problémái iránti érzékenység, a kölcsönös megértésre való törekvés jellemezte.

Szipirulisz Ildikó

VÁROSTÁRSADALMAK

(műhelytanulmányok)

A helyi társadalom, a helyi hatalom kérdéseinek tudományos vizsgálata csak a legutóbbi időkben nyert polgárjogot hazánkban. A politikai intézményrendszer reformjának egyik alapkérdése, hogy a lokalitásokról, az autonómiáról, tehát a kulturális, termelői és közéleti öntevékenységről, önkormányzati formákról megfelelő információkhoz jussunk. Csak így lehet önállóságot biztosítani.

A városokra vonatkozó sok szálon megindult vizsgálódásokat kísérelte meg összefogni négy kutatóműhely: az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, a Művelődési Minisztérium Vezetőképző Intézete, a Művelődéskutató Intézet és az MTA Regionális Kutatások Központja. 1985–87-ben – az Országos Középtávú Kutatási Fejlesztési Terv társadalomtudományi programjai és a Művelődési Minisztérium támogatásával – „Közművelődés és helyi társadalom” címmel nagyszabású adatfelvételt bonyolítottak le három kisvárosban: ESZTERGOMBAN, OROSHÁZÁN és PÁPÁN, valamint három megyeszékhelyen: GYŐRBE, KAPOSVÁRON és PÉCSE-T. A vizsgálat történeti, közgazdasági, szociológiai, politológiai elemzést végez, feltárja a város struktúráját, társadalmi, hatalmi, művelődési viszonyait, megkérdi a város lakó véleményét a város infrastruktúrájáról, vezetéséről, a város egészéről.

1987-ben öt városban 3600 embert kérdeztünk meg, egy, majd száz kérdést tartalmazó kérdőívben. Ilyen méretű felvétel e témakörben még nem volt Magyarországon. A kutatás újdonsága, hogy a problémákat a helyi vezetéssel együttműködve tárja fel, az eredményeket rendelkezésükre bocsátja, a kutatás gyakorlati kivitelezésében pedig a város értelmiségére támaszkodik.

A hatalmas mennyiségű kutatási anyagot publikálni szeretnénk. Meggyőződésünk, hogy olyan ismeretek, megfontolások, eredmények birtokába jutottunk, amelyek az érintett városok lakóin kívül a városszociológiával, településfejlesztéssel, művelődéspolitikával, az infrastruktúra kérdéseivel foglalkozó szakemberek számára is fontosak. A lokalitás kérdése azonban az állampolgárok legszélesebb körét érinti, a megszülető tanulmányok ezért nagyobb közönség érdeklődésére is számot tarthatnak.

A VÁROSTÁRSADALMAK címmel induló sorozat egy-egy kötete tartalmazza a városok részletes elemzését. Külön köteteket tervezünk néhány közös probléma vizsgálatára (pl. lokális finanszírozás, kultúraközvetítő intézmények, a helyi hatalom, az önkormányzat, a városi társadalmi részvétel).

Elsőként 1988 őszén jelenik meg Hidv Péter–Kovács Erzsébet könyve:

ÉLNI KAPOSVÁRON

Az év végére tervezzük Kuti Éva–Marschall Miklós–Nyilas György tanulmánykötetét:

HELYI KULTÚRA MECÉNÁSOK NÉLKÜL?

(a helyi kultúrafinanszírozás kérdéseiről)

Sorozatunk publikálása meghaladja a kutatócsoport erejét. A kötetek csak akkor láthatnak napvilágot, ha megnyerjük az Olvasó támogatását is. Csak olyan mértékben és példányszámban tudjuk közreadni a műhelytanulmányokat, amennyire az olvasók, felhasználók igényt tartanak.

Terveink szerint egy-egy kötet terjedelme 10–15 ív, a mai árakon számolva 70–100 Ft-os áron.

Részletes felvilágosítást ad, előjegyzéseket köszönettel fogad a

VÁROSTÁRSADALMAK

sorozat felelős szerkesztője: Török Gyöngyvér (Budapest I. ker. Corvin tér 8. 1251, Művelődéskutató Intézet, telefon: 151-214).

Budapest, 1988. augusztus

A szerkesztőbizottság

Előadások Madridban a magyar reformról

Intézetünk és a Spanyol Szocialista Munkáspárt (PSOE) Pablo Iglesias Alapítványa közti együttműködés 1978-ben kezdődött a két elméleti kutatóintézet igazgatójának kölcsönös látogatásával. Az akkor született megállapodás keretében 1988. május 24. és 28. között delegáció utazott Madridba, hogy előadásokat tartson a magyar reformról és tárgyaljon az együttműködés további lehetőségeiről. A delegáció három főből állt, melynek tagjai: Kovács László, Juhász Ottó (az MSZMP KB munkatársai) és e sorok írója.

A spanyol fogadófelek részéről mindvégig nagy érdeklődés kísérte a küldöttség előadásait és a beszélgetéseket, hiszen az utazásra az MSZMP Országos Pártértekezletét követő héten került sor.

A szocialista párt alapítójáról, Pablo Iglesiasról elnevezett tudományos intézet tulajdonképpen kutatószervező központ (főállásban csak adminisztrátorai vannak), a kutatók különböző egyetemek neves professzoraiból vagy tehetséges fiatal oktatóiból kerülnek ki (akik némi tiszteletdíjért végzik a kutatásokat). Az immár ötödik éve kormányon levő PSOE elméleti intézete ketős profilú: egyrészt segíti a párt gyakorlati politikájának elméleti megalapozását, politikai és ideológiai programjának kidolgozását, másrészt politikai-szociológiai kutatómunkát végez. Így például a szocialista párt megrendelésére most dolgozzák ki Manu Escudero szociológus vezetésével a

párt 2000-ig tartó komplex politikai-ideológiai-kulturális programját. Ennek megismerése tanulságos lenne az MSZMP számára is.

A tudományos kutatómunka egyik fontos részét képezik az alapítvány által szervezett nemzetközi tanácskozások, kerekasztal-beszélgetések. Ilyen volt például 1985-ben az „Európaiság eszméje” témakörrel foglalkozó nemzetközi konferencia, vagy 1986-ban „Az európai baloldal alternatívái” címen rendezett szimpózium és vita. Az alapítvány politológiai folyóirata, a *Leviatán* negyedévenként jelenik meg és meglepően sok marxizmuselmélettel foglalkozó vitaanyagot közöl. Az évente kiadott két-három könyv közül meg kell említeni André Gunder Franknak az *Európai kihívás* című kötetét, Heller Ágnesnek és Fehér Ferencnek a *pacifizmus*ról szóló könyvét, vagy azt a színvonalas tanulmánygyűjteményt, melyet egy nemzetközi szerzőkollektíva készített *A szovjet rendszer ma* címmel.

Delegációnk két szűkebb körű kerekasztal-beszélgetésen vett részt, ahol többek között olyan neves személyiségek voltak jelen, mint Fernando Claudin, az alapítvány elnöke, Ludolfo Paramio professzor, az alapítvány igazgatója, Manuel Azcarate, független marxista újságíró, Manu Escudero, a PSOE 2000-ig szóló „Komplex Programjának” kidolgozója, továbbá madridi és barcelonai egyetemi tanárok.

Manuel Azcarate kifejezte azt a

meggyőződését, hogy a szocializmus vagy demokratikus lesz, vagy nem lesz szocializmus. Ilyen vonatkozásban Magyarország a szocialista demokrácia fejlesztésének, a demokratikus szocializmusba vezető út építésének mintáulama Kelet-Európában, s ezért a spanyol baloldal nagy szimpátiával és megkülönböztetett figyelemmel kíséri a magyar reformok alakulását.

Ludolfo Paramio szólt arról, hogy Spanyolországban a paternalista, tekintélyuralmi rendszer demokratizálása az egyesületalakítási törvény meghozásával és a választási rendszer demokratizálásával kezdődött.

Antonio Lopez, a szocialista kormány szaktanácsadója, a Madridi Egyetem szociológusa beszámolt arról a nemzetközi vonatkozásban is kiemelkedő empirikus legitimáció-vizsgálatról, melyet Barnes professzorral, a Michigani Egyetem tanárával együtt végeztek hét éven keresztül a spanyol legitimáció változásáról, a tekintélyuralmi francoista kormányzástól a demokratikus szocialista kormányzásig. A Lopez följárlotta, hogy vizsgálatának adatbázisát és eredményeit rendelkezésünkre bocsátja egy hasonló magyar legitimációs vizsgálathoz.

Kiutazásunk fő célja az volt, hogy tájékoztatást adjunk az MSZMP-nek a válságból való kibontakozás és a társadalmi megújulás érdekében tett erőfeszítéseiről, a reform alternatíváiról és lehetőségeiről. Három egymást követő este a Spanyol Írószövetség székházában tartottuk előadásainkat a gazdasági reformról, a politikai reform lehetséges irányairól és külpolitikai kapcsolatainkról. A nagy érdeklődést jelezte, hogy az előadásoknak több száz hall-

gatója volt, köztük ismert egyetemi tanárok, neves gazdasági szakemberek, több nyugat-európai (angol, német, holland) diplomáciai képviselő, munkatársai, a sajtó (El Pais, El Globo), a rádió (köztük a Szabad Európa Rádió) képviselői is. A hallgatóság meglepően tájékozott volt az MSZMP országos értekezletéről, és az új Politikai Bizottság több tagját név szerint is ismerték.

A politikai reformmal kapcsolatos kérdések, elsősorban a szakszervezet, a népfront és a választások reformjával, valamint a többpártrendszer lehetőségével foglalkoztak.

Küldöttségünk tagjait fogadta Elena Flores, a PSOE külügyi osztályvezetője, aki tájékoztatást adott az Európai Közös Piac problémáiról és az európai integráció fejlesztésével kapcsolatos spanyol álláspontokról. A párt továbbképző iskolájában találkoztunk az intézet vezetőivel és tanáraival, akik részletesen beszámoltak a szocialista párt kádereképzésének rendszeréről.

Delegációnk udvariassági látogatást tett a Spanyol Kommunista Párt Marxista Kutató Intézetében (FIM) is, ahol tudományos kutatókkal, kommunista vezetőkkel találkozott és tájékoztatást adott az MSZMP országos pártértekezletéről.

Ludolfo Paramio, a Pablo Iglesias Alapítvány igazgatója rendkívül informatívnak és társadalomtudományi szempontból is igen hasznosnak minősítette a magyar delegáció madridi előadásait, egyben javasolta, hogy évenkénti delegációcserével tegyük rendszeressé a két tudományos intézet közti együttműködést.

Simon János

Kéri László kandidátusi disszertációjának védéséről

1988. május 2-án védte meg Kéri László *Politikai folyamatok – szocializációs metszetben* című kandidátusi disszertációját a Magyar Tudományos Akadémián. A szerző a nyolcvanas évek elejétől foglalkozik a politikai szocializáció elméleti és empirikus kutatásával. Ezen időben tagja, sőt fő szervezője volt egy a politikai szocializációt vizsgáló kutatócsoportnak. Disszertációja azonban nem ennek a csoportkutatásnak összegzése, hanem inkább a kutatásban is körüljárt alapproblémák újrafogalmazása, az eredmények újra-átvilágítása. mégpedig olyan szempontokból, amelyek korábban háttérbe szorultak. Vagy másképp fogalmazva: egy kutatási ciklus befejeztével visszatérés az alapkérdésekhez, természetesen mindezt a saját – nagyrészt már publikussá vált – kutatási eredményeinek birtokában.

A disszertáció témája: a politikai szocializáció megragadhatósága és konkrét mibenléte, különösképp a fiatal generációk vonatkozásában. A disszertáció négy részre tagolódik. Az első részben a szerző a politikai szocializáció külföldi irodalmával foglalkozik. Nem úgy, hogy a kiemelkedő gondolkodókat, mint egy arcképcsarnokot, elvonultatja az olvasó előtt, hanem ehelyett a lehetséges megközelítésiirányok, paradigmák rekonstrukciójára összpontosít. Kiemeli a konfliktusos-interaktív modellt, amely a szerző szerint leginkább megadja annak a lehetőségét,

hogy a politikai szocializációt ne csak a szándékolt, explicitté tett folyamatokból magyarázzuk, hanem a nem tervezett hatásokat is megragadhatjuk. (Hogy ez a megközelítés milyen termékeny lehet, jól mutatja Norbert Elias civilizációkutatása is: az ő koncepciójában a nem szándékolt folyamatok makrotársadalmi jelentősége alapvető elem.)

Az értékelés második részében Kéri László a hazai politikai szocializációs folyamatokat mutatja be és értelmezi. Ennél a résznél kerül feldolgozásra a szerteágazó hazai irodalom. A szerteágazás magyarázata: még nem professzionalizálódott szakkutatásként a politikai szocializáció (ami hátrányokkal és előnyökkel is járt), így elég széles területről meríthet és kell is merítenie a szerzőnek, amikor a politikai szocializáció szempontjából *releváns* összefüggéseket keresi.

A disszertáció harmadik része a generáció problematikáját taglalja, és a szerző kísérletet tett a „hatvanas évek” generációs élményvilágának értelmezésére is. (Ezzel kapcsolatos véleménye részben már publikussá vált és nagy vitát kavart, ez a vita a védésen sem maradt el.) Végül az értekezés záró része összegzi a kutatási (tudományos) és bizonyos mértékben a politikai tanulságokat is.

A kandidátusi értekezés két opponense közül *Csepeli György* értékelése nyitotta meg a vitát. Csepeli György

véleménye szerint a disszertáció eredményei és esetenként hibái is a szerző sajátos látásmódjából fakadnak, abból, hogy az olvasót inkább töprengéseinek műhelyébe vezeti be, s nem kíván úgy tenni, mintha végérvényesen mindent megoldott volna; abból, hogy a szakirodalmi jártasság és az empirikus kutatási ismeretek széles körű felhasználása mellett hangsúlyozott szerepet kap az *önálló* értelmezés, értékelés. Az opponens hangsúlyozta, hogy „sem a tárgy, azaz a *politikai szocializáció*, sem az elméleti-módszertani keret, azaz a *politikatudomány* nem tesz lehetővé a létrejött dolgozatnál optimálisabb megoldást”. A disszertáció meggyőzően mutatja be a hazai politikai szocializáció paradox sikerét, mármint azt, hogy *leneveli* a politikáról a társadalom fiatalabb generációit. Az értekezés pozitívumainak kiemelése mellett Csepeli György három lényeges kritikai megjegyzést fogalmazott meg:

- helyenként merev és makrofolyamatok elválasztása, ehelyett inkább az elméleti konstrukció és az empirikus igazolás egymásra utaltságát hangsúlyozná;

- a hazai fiatalság szocializációjának elemzése még több eredménnyel járt volna, ha a szerző folyamatosan szem előtt tartja a társadalom strukturális felépítéséből adódó variációkat, azaz a fiatalság tagoltságát;

- a makrofolyamatok tekintetében pedig a közép-kelet-európai összehasonlító szempont érvényesítését hiányolta, amellyel a magyarországi helyzet még plasztikusabban kirajzolódna.

Opponensi véleményét befejezve Csepeli György javasolta, hogy a TMB fogadja el az értekezést és a szerzőnek ítélje oda a politikatudomány kandidátusa címet.

Ezek után a disszertáció másik opponense *Papp Zsolt* fejtette ki véleményét. Az opponens megjegyezte, hogy a kézirat stílusát a „rendezett nyugta-

lanság”, „partok közé szorított lobo-gás” jellemzi, s ezzel a szerzőnek szerencsésen sikerült tudományos alapos-sággal, s egyúttal szuggesztíven is előadnia mondanivalóját. A továbbiakban Papp Zsolt néhány, a kézirat témakörét érintő problémához fűzött megjegyzéseket, mintegy arra utalva, hogy ezek nem lezárt kérdések, hanem olyanok, amelyeken továbbra is meditálni kell. Így kifejtette: gyakran elfeledkeztek arról, hogy a hetvenes években nemcsak új társadalmi mozgalmak hódítanak, de fennállnak a politikacsinálás hagyományos folyamatai is. És ez az ambivalencia egyúttal szocializációs ambivalenciát is eredményez. Másrészt megjegyezte: a szakirodalom magatartás-központú érdeklődése összefügg azzal, hogy a mai társadalomban erőteljesen felértékelődött az egyéni életszervezés alternatívája. Az univerzialisztikus identitásokat a partikularitások, a tradíciók, a szokások konkurenciája váltotta fel. Az értekezés által felvetett kérdések továbbgondolása mellett az opponens vitatta a szerző alapállását az 1968-as generációval kapcsolatban. Úgy vélte, hogy itt eltűnt Kéri László tárgyilagossága, s inkább az „utólagos felvilágosító” beállítódása jellemző ezeken az oldalakon. Papp Zsolt feltette a kérdést: miért éppen ennek a generációnak kellene (kellett volna) nagyobb realitásismerettel rendelkeznie? Ha alulértékeljük a hatvanas éveket, akkor nem látjuk, hogy a hetvenes évek egyénorientáltsága, helyi politizálása stb. miben gyökerezik. Egy generáció „fecsegése” még mindig jobb, mint a hallgatás – fogalmazta meg summázva véleményét az opponens. Papp Zsolt is javasolta a kandidátusi cím odaítélését a disszertáció szerzőjének.

A disszertációvédés következő szakaszában Kéri László fejtette ki válaszáat az opponensi véleményekre, megköszönve, hogy disszertációját alkal-

masnak tartották lényegi kérdések felvetésére. A kritikai, orientáló megjegyzéseket elfogadva válaszában két kérdéskört érintett részletesebben. A kelet-európai összehasonlító szempont hiányáról elmondta, hogy annak oka: a politikai kultúra kategóriájának zárójelbe tétele a dolgozatban. Bevezetésében utalt a politikai szocializáció és a politikai kultúra legfontosabb összefüggéseire, azonban a mélyebb kifejtésről le kellett mondania, mert az egy külön disszertációt kívánó problémakör. A hatvanas évekkel kapcsolatban pedig megjegyezte: ennek a vitának is

az az egyik tanulsága, hogy *többféle* generációs élmény létezik, s ezért differenciáltabban kell megragadni egy korszakot. De azt a véleményét továbbra is fenntartotta, hogy féltő, az 1968-as emlékezet megmarad egy generáció titkos-belső-egyezményes élményének, s nem jön létre kapcsolódás sem mások, sem önmaguk jelenlegi helyzetéhez.

A bírálóbizottság pozitív véleménye alapján a TMB odaítélte Kéri Lászlónak a politikatudomány kandidátusa címet.

Karácsony András

* MEGJELENT

IFJÚSÁGI RÉTEGEK ÉS A KISZ

332 OLDAL. 60.- Ft

* ELŐKÉSZÜLETBEN

HAZAI POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓS FOLYAMATOK

ТЕМАТИЧЕСКАЯ ПОДБОРКА ВЫСТУПЛЕНИЙ, ПОДАННЫХ ВСЕВЕНГЕРСКОЙ ПАРТИЙНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ В ПИСЬМЕННОМ ВИДЕ

На Всевенгерской партийной конференции ВСРП, состоявшейся в мае 1988 года, 50 делегатов выступили с докладами и 231 – подали свои выступления в письменном виде. В венгерской периодической печати уже были опубликованы многие из этих выступлений. В данном журнале, в соответствии с изучаемыми в нашем Институте темами, в виде монтажа собраны мысли о самых важных вопросах современного венгерского общества, содержащиеся в письменных докладах делегатов. Хотя в нашем обобщении не конкретизированы отдельные выступления, оно является многосторонним мозаичным отображением разнообразных мнений, позиций, опыта делегатов. Наше обобщение состоит из следующих разделов: 1.) Руководящая роль партии, партийная жизнь, демократизм в партии. 2.) Политическая система. 3.) Общественные отношения. 4.) Экономическое и техническое развитие. 5.) Интеллигенция, умственный труд. 6.) Молодежь.

Дёрдь Кёвари

ЭКВИЛИБРИСТИКА НА РЫНКЕ РАБОЧЕЙ СИЛЫ: ОТ ЗАЩИТЫ РАБОЧИХ МЕСТ ДО СЕТИ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ

Научная статья – на основе анализа структурного положения участников рынка рабочей силы и попыток мерами экономической политики реагировать на затянувшуюся стагфляцию – пытается доказать, что в столь часто критикуемых нарушениях функции венгерской системы оплаты труда, в конечном счете, отражаются общее состояние организации и деятельности экономической системы, частичный и половинчатый характер процессов реформы в период, прошедший с 1968 года. Не смогла образоваться даже урегулированная, осуществляемая с правительственным участием, публичная договорная система согласования интересов между рабочей силой и работодателями, а следовательно, она не явилась средством взаимоприемлемого регулирования трудовых и социальных конфликтов, возникающих на различных уровнях.

Из такого положения вытекает, – и в этом уже проявляется единство взглядов, – что самым насущным практическим шагом является как можно более быстрое создание недостающей организованной системы соглашений. Другая важная задача – создание активной и перспективной политики рынка рабочей силы. Непременными компонентами фундамента этой политики являются: модернизация организованной, деятельной системы рыночного формирования, профессиональной ориентации и посредничества рабочей силы; поддержка капиталовложений, расширяющих возможности эффективной заня-

тости независимо от форм собственности; укрепление сети социальной защиты; комплексное отношение к человеческим ресурсам в хозяйственной деятельности предприятий. Невозможно продолжать придерживаться существующему до сих пор способу сохранения рабочих мест за счет бюджетной redistribution, консервирующей традиционную структуру. В ближайшем будущем, однако, мы еще не можем отказаться от предпочтительного средства государственной координации рынка рабочей силы, от централизованного контроля за возможностями предприятий по повышению зарплат с целью торможения инфляции. Но это способно действовать в качестве довольно эффективной ограничивающей силы против стремлений трудящихся и предприятий к повышению зарплат лишь в том случае, если решения и их проведение в жизнь будут основываться на публичной договоренности и совместной ответственности правительственных органов и органов представительства интересов.

Дёрдь Аксентевич

ОТНОШЕНИЕ РАБОЧИХ И ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ К ОБЩЕСТВЕННЫМ ИЗМЕНЕНИЯМ

Первая часть научной статьи на основе эмпирического исследования знакомит с отношением кругов квалифицированных и неквалифицированных рабочих, а также служащих и руководящей интеллигенции к общественным изменениям (в разбивке по полу, возрасту, происхождению и месту жительства).

Во второй части статьи мы получаем представление о факторах, влияющих на отношение к общественным изменениям при помощи, с одной стороны, анализа по линейной регрессии, а также по традиционной процентной разбивке – с другой стороны.

Исходя из основных результатов анализа, можно констатировать, что в 1983 году в кругах интеллигенции было больше сторонников общественных изменений, чем среди рабочих, а квалифицированные рабочие в большей степени одобряли изменения, чем неквалифицированные.

Самым основным мотивом требования общественных изменений неквалифицированные рабочие считали ошибочную экономическую политику, а квалифицированные рабочие объясняли их недовольством системой политических институтов. Руководители одобряли общественные изменения в связи с наличием нерешенных общественно-политических проблем, недовольством деятельностью системы политических институтов, а также по индивидуальным карьерным соображениям; интеллигенция, не занимавшая руководящие должности, из-за наблюдавшихся социальных несправедливостей и недостаточного демократизма (на месте работы). Из факторов, влияющих на индивидуальные условия жизни, недовольство отношениями на месте работы наиболее значительно мотивирует стремления к общественным изменениям у всех слоев общества, что свидетельствует о значении условий на месте работы с точки зрения общественного самочувствия людей.

В заключение в работе содержится ссылка на исследование в 1987 году, согласно результатам которого между 1983 и 1987 годами в кругах всех четырех категорий, подвергшихся обследованию, возросла доля сторонников общественных изменений. В кругу интеллигенции увеличилось число сторонников

радикальных изменений, а среди рабочих – наряду со стремлением к несколько менее радикальным изменениям – группы, раньше меньше интересовавшиеся общественными изменениями (и безразличные к ним) также заняли позицию в пользу изменений. Последнее свидетельствует о том, что „пока дела идут хорошо“, до тех пор значительные слои рабочих предоставляют руководству систематическое решение общественных проблем, однако когда возникают трудности, у них формируется мнение о предстоящих задачах.

Агнеш Бокор

БЕДНОСТЬ В ВЕНГРИИ (ДВА ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯ: В 1981–1982 И 1986 ГГ.)

В первой части статьи анализируются причины, из-за которых до конца семидесятых годов в Венгрии не упоминалось об обеднении. Однако в начале восьмидесятых годов общественному мнению также стало ясно, что экономический спад, прежде всего, отрицательно отражается именно на самых незащищенных общественных слоях. За признанием существования бедности последовало осознание того, что ее возникновение объясняется, в первую очередь, не индивидуальными, а общественными факторами. В интересах сохранения общественного консенсуса политическое руководство и официальная гласность также признали существование проблемы обеднения в современном венгерском обществе.

Далее научная статья знакомит с результатами двух исследований. Пять лет, прошедших между двумя исследованиями, позволили определить изменения и растущие тенденции, проявившиеся за этот срок. В результате стагнирования, а затем и сокращения жизненного уровня увеличилось число людей, пребывающих в бедности. В кругах престарелого и бедного населения страны отмечена более высокая смертность, чем в среднем; с этим связано также то, что порог бедности стал более высоким. Для объяснения указанных явлений нужно определить новую терминологию: понятием „относительная бедность“, следует заменить понятие „абсолютная бедность“, означающая классическое обнищание, а понятие „качество жизни“, следует иметь в виду вместо „уровня жизни“.

THEMATIC SELECTION OF THE CONTRIBUTIONS SUBMITTED IN WRITING TO THE PARTY CONFERENCE

50 speeches were delivered at the Party Conference of the HSWP held in May 1988. 231 delegates submitted their contribution in writing. In the Hungarian press several contributions have already been published. Based on the themes investigated by our Institute, in our periodical we collected thoughts relating to the most important questions of the present-day Hungarian society from the written contributions of the delegates in a montage-like form. This selection does not reproduce the individual contributions, however it gives a mosaic picture of the respective subject-matters, reflecting the various experiences, opinions, standpoints of the delegates. The subject-matters are the following: I. Leading role of the party. party life, party democracy. II. Political system. III. Social relations. IV. Economic-technical development. V. The intelligentsia, mental work. IV. Youth.

György Kővári

ROPE-WALKING ON THE LABOUR MARKET: FROM THE PROTECTION OF WORKPLACES TO THE SOCIAL CATCH-NET

On the basis of the structural position and motivations of the actors of the labour market and the economic answer attempts given to the lasting stagflation, the study points out that the general condition of the institutional and functional system and the partial and ambiguous character of the reform process of the period after 1968 are reflected in the so criticized functional disorders of the Hungarian wage-system. The regulated, open system of negotiations of the employees and employers with the participation of the government did not come into being and in this way it could not become the instrument of the mutually acceptable and temporary arrangement of the social and labour conflicts.

It follows from this situation – and an agreement begins to take form in this question – that the most important practical step is the prompt establishment of the missing institutional system of negotiation. The other important tasks is the creation of an active and far-seeing policy of labour market. The indispensable pillars of this policy are the followings: education according to the needs of the labour market, orientation towards trades, the modernization of the institutional, functional system of mediation, sponsoring investments that increase the possibilities for efficacious employment independently of the form of ownership, strengthening the social catch-net, the complex use of human resources in the company management. The way of preservation of jobs up till now – through the budgetary redistribution conservating the traditional structure – cannot be maintained. However, in the near future we cannot yet give up the instrument of the state coordination of labour market, the anti-inflatory state control of the possibilities of

wage-increase of the enterprises. However, it could function efficiently as a braking force against the wage-increase efforts of the workers and enterprises if its definition and enforcement could be based on the mutual responsibility and open agreement between the government agencies and the organs of interest representation.

György Akszentievics

THE RELATION OF WORKERS AND INTELLECTUALS TO SOCIAL CHANGES

The first part of the analysis, on the basis of an empirical investigation, shows the relation of unskilled and skilled workers, subordinate and leading intellectuals to the social changes according to sex, age, social origin and residence.

In the second part of the writing, we get a picture of the factors influencing the relation to social changes by means of linear regression analysis and traditional division expressed in per cent.

Concerning the most important results, in 1983 the social changes had more follower among intellectuals than among workers and the skilled workers took a stand on the changes more firmly than the unskilled ones.

In case of unskilled workers, the most important motive of the need for social changes was the bad economic policy, in case of skilled workers it was the dissatisfaction with the political institutional system. The leaders desired social changes because of the unsolvedness of the socio-economic problems, dissatisfaction with the functioning of the political institutional system and the problems of individual career. The subordinate intellectuals wanted social changes in the first place because of the observed social injustices and the insufficiency of democracy (at the place of work). Of the factors influencing the living conditions of the individual, in case of every stratum, the dissatisfaction with the relations of the place of work motivates significantly the claim to social changes. This fact indicates the importance of the relations of the place of work from the viewpoint of the social public feeling.

At the end of the writing, there is a reference to a survey conducted in 1987, according to which, between 1983 and 1987, in the four strata under investigation, the proportion of those who will social changes increased significantly. Among intellectuals, the proportion of those who will radical changes has increased. Among workers – in addition to a radicalization of a lesser extent – those groups which were earlier less interested (indifferent) in the social changes became the follower of changes. This indicates that until everything is in order, the important strata of workers let the leadership solve the social problems, but if there is a trouble, they have immediately opinion of the things to be done.

Ágnes Bokor

POVERTY IN HUNGARY (TWO EMPIRICAL INVESTIGATIONS: 1981–1982, 1986)

The first part of the study discusses the reasons because of which one did not speak about poverty in Hungary up to the end of the 1970s. However, in the early

80s, it became evident for the society as well that the economic recession fell first of all on the most vulnerable social strata. The admission of the existence of poverty was followed by the recognition of the fact that the explanation must be sought not in individual but in social reasons. In the interest of social consensus, the political leadership and the administrative organs also took notice of the problem of modern poverty that engaged the attention of the public.

The writing makes known the results of these two investigations. The five years between the two investigations afford an opportunity to get a picture of the changes took place during that time and of the intensifying tendencies. As a consequence of the stagnation and later on the decrease of living standards, the number of poors has increased. The mortality is greater among the old and poor population: as a consequence of this, the bounds of poverty have expanded. In order to be able to explain these phenomena, one needs new concepts: the concept of „relative poverty” instead of „absolute poverty” describing the classical poverty, the concept of „life quality” instead of the concept of „living standards”.

On the basis of the investigations it seems that the poverty became a stratum position in Hungary which is followed by the formation of stratum consciousness as well.

СОДЕРЖАНИЕ

ИЗ МАТЕРИАЛОВ ВСЕВЕНГЕРСКОЙ ПАРТИЙНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ

Тематическая подборка выступлений, поданных Всевенгерской партийной конференции в письменном виде (из выступлений Ласло Фодора, Йожефа Надашли, Каталины Сас, Агнеш Радич, Иштвана Варга, Яноша Фаркаша, Адама Андерле, Яноша Вереша, Михая Балинта, Арнольда Штейнера, Иштванне Шаги, Анны Шомоди, Иштвана Дуруца, Белы Соммера, Йожефа Морва, Челлы Енен-Фейеш, Иштвана Молнара, Дьярфаша Балого, Яноша Тота, Евы Геленчер, Альберта Анталочи, Имре Олайоша, Йожефа Шебештьена, Белы Фехери, Юдит Тимар, Миклоша Бодо, Ехё Тэни, Тамашне Сабо, Жолта Добози, Гезы Ковач, Элемера Дёрдя, Ласло Микича, Ласло Кевички, Пала Мюллера, Иштвана Кишша, Люлы Бузаша, Шандора Сабо, Андраша Хорвата, Золтана Дароци, Марии Ормош, Каталины Гуйяш, Дёрги Ваштаг-Герман, Каталин Леван-Юхас, Винце Ишо)	317
--	-----

НАУЧНЫЕ СТАТЬИ

Дёрдь Кёвари: Эквилибристика на рынке рабочей силы: от защиты рабочих мест до сети социальной защиты	383
Дёрдь Аксентиевич: Отношение рабочих и интеллигенции к общественным изменениям	393
Агнеш Бокор: Бедность в Венгрии (Два эмпирических исследования: в 1981–1982 и 1986 гг.)	413

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Антал Бём: Рефлексия венгерской социологии (на полях одной конференции)	421
Янош Фаркаш: „Выигравшие” и „потерпевшие” от модернизации и реформы	434
Чаба Банфальви: Принципы и практика шведской государственной политики в отношении рабочей силы за последние полтора десятилетия	442

ИНФОРМАЦИЯ

О польском журнале <i>Мисл марксистовска</i> за 1987 год (Ришард Кондрат)	456
Конференция о научно-техническом сотрудничестве в ФРГ (Ильдико Спирулис)	460

ОТЧЕТЫ, ЖИЗНЬ ИНСТИТУТА

Лекции о венгерской реформе в Мадриде (Янош Шимон)	464
О защите кандидатской диссертации Ласло Кэри (Андраш Карачонь)	466
Резюме	469

CONTENTS

FROM THE SUBJECT-MATTERS OF THE PARTY CONFERENCE

Thematic selection of the contributions submitted in writing to the Party Conference. (Contribution of <i>László Fodor, József Nádasdi, Katalin Szász, Ágnes Radics, István Varga, János Farkas, Ádám Anderle, János Veres, Mihály Bálint, Arnold Steiner, Istvánné Sági, Anna Somogyi, István Durucz, Béla Szommer, József Morva, Csilla Jenei-Fejes, István Molnár, Gyárfás Balogh, János Tóth, Éva Gelencsér, Albert Antalóczi, Imre Olajos, József Sebestyén, Béla Fehéri, Judit Timár, Miklós Bodó, Jenő Tényi, Tamásné Szabó, Zsolt Dobozy, Géza Kovács, Elemér György, László Mikics, László Keviczky, Pál Müller, István Kiss, Gyula Buzás, Sándor Szabó, András Horváth, Zoltán Daróczy, Mária Ormos, Katalin Gulyás, Györgyi Vastag-Germán, Katalin Lévai-Juhász, Vince Isó</i>)	317
---	-----

STUDIES

<i>György Kővári</i> : Rope-Walking on the Labour Market: from the Protection of Work-places to the Social Catch-Net	383
<i>György Akszentievics</i> : The Relation of Workers and Intellectuals to Social Changes . . .	393
<i>Ágnes Bokor</i> : Poverty in Hungary (Two empirical investigations 1981—1982, 1986	413

WORKSHOP

<i>Antal Bóhm</i> : Self-Reflection of the Hungarian Sociology (On the margin of a conference)	421
<i>János Farkas</i> : Modernization and the „Winners” and „Losers” of the Reform	434
<i>Csaba Bánfalvy</i> : The Principles and Practice of the Swedish Labour Market Policy in the Last One and a Half Decade	442

INFORMATION

About the 1987 Volume of the Polish Periodical <i>Myśl Marksistowska</i> (<i>Ryszard Kondrat</i>)	456
Conference in the Federal Republic of Germany on the Scientific-Technical Cooperation (<i>Ildikó Szpirulisz</i>)	460

REPORTS. INSIDE LIFE

Lectures in Madrid on the Hungarian Reform (<i>János Simon</i>)	464
On The Defence of László Kéri's dissertation of candidature (<i>András Karácsony</i>)	466
Summaries in Foreign Languages	469

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214-830

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Judit

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529),

a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855) (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és kézbesítőknél

Előfizetési díj egy évre: 100,- Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 2500 példányban, 12 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

25,— Ft

316.861

2
7.

Társadalom- tudományi Közlemények

5
h°

1988|4

Társadalom- tudományi Közlemények

1988 · 4

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata
XVIII. évf. 1988/4. sz.

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

Tartalom

Aczél György: Köszöntő a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának 70. évfordulójára	485
---	-----

A SZOCIALIZMUS IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

Gondolatok a magyar kommunista mozgalom történetéhez (<i>Szenes Iván</i>)	487
Nemzetközi konferencia a szocialista fejlődés aktuális problémáiról	492
Az áruviszonyok és a szocialista reform elméleti összefüggéseiről (<i>Gedeon Péter</i>)	492
A jogállamiságról (<i>Schmidt Péter</i>)	495
Változások a politikai rendszerben (<i>Szoboszlai György</i>)	497
Az ideológia funkcióváltása a szocialista fejlődésben (<i>Bayer József</i>)	500
A szocializmus reformjai és a nemzetközi viszonyok (<i>Szentes Tamás</i>)	502

TANULMÁNYOK

<i>G. J. Rakitszkaja–B. V. Rakitszkij</i> : Gondolatok a peresztrojkárról mint társadalmi forradalomról	514
<i>Görög Tibor–S. Horváth Jenő</i> : Adalékok a marxi–engelsi pártszervezési elvek fejlődéséhez	531
<i>Ágh Attila</i> : Pártszerveződés és munkáspártok a 19. században – a marxi értelmezés rekonstrukciójához	553
<i>Róbert Péter</i> : Mobilitási folyamatok Magyarországon, különös tekintettel a kulturális szférára	567

MŰHELY

<i>Molnár Péter–Jürgen Zinnecker</i> : Ifjúsági életutak összehasonlító elemzése	580
<i>Simon Judit</i> : A kis- és középvállalatok jelentősége az NSZK műszaki-fejlesztési politikájában	589

TÁJÉKOZÓDÁS

A Nemzetközi Politikatudományi Társaság XIV. kongresszusa (<i>Szoboszlai György</i>) ...	601
A fejlődés lehetőségei (Egy világkonferencia tanulságai) (<i>Gidai Erzsébet</i>)	604

BESZÁMOLÓK. INTÉZETI ÉLET

Híradás disszertációvédeésekről	609
Idegen nyelvű összefoglalók	617
Idegen nyelvű tartalom	625
1988. évi tartalomjegyzék	627

ACZÉL GYÖRGY

Köszöntő a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának 70. évfordulóján

(1988. november 21-én)

A párt ma hetven év tapasztalatát hordja magában. Nemcsak saját történetének, hanem ettől elválaszthatatlanul „a” történelemnek a tapasztalatait is.

Nem dolgoztuk föl mindezeket a tapasztalatokat, vagy ha eszünkkel alig, érzelmeinkkel még nem. A történelemnek pedig nem szokása, hogy hosszabb gondolkozási időt adjon, olyan időt, amikor föl lehetne függeszteni a cselekvést.

Közhely arról beszélni, hogy a párt sokszor tévedett, vagy tagjai hittek, hitünk abban, amiben nem kellett volna hinni. Hogy nevében bűnöket követtek el, ma mégsem csak ez a legfájóbb problémánk, hanem az is, hogy képesek vagyunk-e, minden öngazolást félretolva, a történelemre hallgatni, és vállalni a verbális önkritikán túl – hiszen az sokszor csak látványos – a belső önvizsgálatot, s ennek alapján képesek vagyunk-e valóban másként továbbvinni a mozgalom eredeti alapeszméit.

A szocialista forradalmak történelemformáló szerepének vállalását nem kérdőjelezheti meg, hogy a múlttal való számvetés során a szocializmus nevében elkövetett bűnökkel is szembe kell néznünk. Károlyi Mihály tanúságtévését idézhetjük, aki a francia forradalomról írva fogalmazta meg ezt a magatartást: „... A francia forradalom lehet, sőt biztos, gyakran ártatlanokat is végzett ki. Lehet állítani, hogy nem volt szükséges XVI. Lajost lefejezni, de a történelem nem így nézi az eseményeket. Olyan örült pedig nincs, aki azt mondaná – írta a vörös gróf –, hogy az egész harmadik rend felszabadítása nem gílt, mert vérrel lett bemocskolva az 1789-i forradalom.” (Károlyi Mihály levele Jászi Oszkárhoz, 1930. május 20.) Ezt Károlyi a Szovjetunió megítélésével kapcsolatos vitájában írta.

Megvan a pátosza annak, ha valaki úgy érzi: „ő megmarad annak, aki volt, nem enged semmit abból, amit évtizedekkel ezelőtt gondolt. Csakazértis kitart most, amikor kételyekkel és vádakkal kell szembesülnie.”

Ma nem ez a pátosz kell, hanem a változni tudás néma, elsősorban és másodszorban is cselekvésben megmutatkozó állhatatossága. Annak tudása, hogy aki a párthoz, a történelmi értelemben vett párthoz csatlakozott, az nem szervezeti

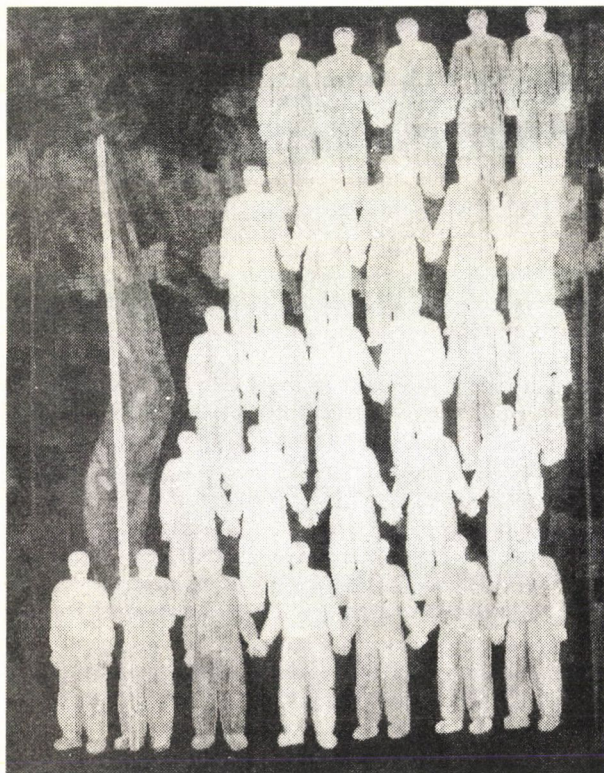
hűségből tart ki, mert a szervezet, a párt nem cél, hanem történelmi munkaesköz egy történelmi fölszabaduláshoz.

A munkaeszközöknek pedig fejlődni és változni kell, tehát a pártnak is és tagjainak is. Csak akkor van értelme a „maradok, aki voltam!” pátosának, ha ez azt jelenti, hogy ma is minden elnyomás ellen harcolok, ha nem is ugyanúgy, ahogy 10, 20, vagy 30 évvel ezelőtt, mert más harcot követel a történelem.

A konzervativizmus és a kommunista mozgalom összeegyeztethetetlenek. De a konzervativizmus tagadása nem jelenti a tradíciók tagadását. Sőt! Egyik tévedésünk éppen az volt, hogy lehetséges – és szükséges – a tradíciók tagadása, a múlt elsöprése, lehetséges „a múltat végképp eltörölni”. A munkásmozgalomnak vannak olyan nagy tradíciói, mint a nemzethez tartozás és az internacionalizmus, amelyek ma már a humanista gondolkodásnak is pillérei lettek.

Egy, a nemzeti értékeket magában foglaló internacionalizmus őrzése ma nem csak a tradíció őrzése, hiszen az atomfegyverek korában ennek is új tartalma van.

Olyan mozgalomhoz tartozunk, amelyik nélkül – bár most nehéz korszakát éli – az emberiség nem tud megenni; igenis kell a szocializmus alternatívája, tehát szükség van rá. Ehhez a mostani nehéz időszakhoz szükségünk van csendes, szelíd elszántságra és a nemes célokért való küzdelem önzetlen jó érzésére.

Ferenczy Noémi
Felvonulók
(1945)

Gondolatok a magyar kommunista mozgalom történetéhez

„hadd tudjuk meg újra és újra, hogy véletlenül.
tusa nélkül csatát nem nyerünk.”
(József Attila: Szocialisták [1931])

A Kommunista Párt megalakulását 1918 novemberében az a társadalmi igény hozta létre, hogy a polgári demokratikus forradalom vívmányait megőrizték, megvédjék az ellenforradalmi szervezkedésekkel szemben, és továbbvigyék azt a szocialista forradalom irányába. A forradalom továbbfejlesztését széles néptömegek alapvető érdekei követelték meg. A Kommunista Párt létrejötte folytatását jelentette a magyar marxista munkásmozgalomnak, amelyet elsőként a Szociáldemokrata Párt honosított meg Magyarországon, és amelyet a Szociáldemokrata Párt balszárnya képviselt 1918-ban is. A Kommunista Párt megalakulása ehhez szervesen illesztette az oroszországi bolsevikok forradalmi elméletét, a marxizmus továbbfejlesztését a 20. századra és a kelet-európai viszonyokra, továbbá szervesen kapcsolta mindehhez azt a forradalmi gyakorlatot, amelyet a nagy októberi forradalom jelentett. A Kommunista Párt ilyen körülmények között a magyar munkásmozgalomban a forradalom folytonosságát és annak megújítását képviselte.

A Kommunista Párt a baloldali szociáldemokratákból, a Szovjet-Oroszországból hazatért volt hadifoglyokból, továbbá a forradalmi értelmiségi ifjúság sorából alakult meg. 1918 novembere és 1919 márciusa között, egy nagy forradalmi fellendülés idején, a Kommunista Párt felkészült a forradalmi fordulatra, mind legális, mind illegális tevékenységgel, az osztályharc különböző formáit alkalmazva. Tevékenysége egybevágott az európai forradalmi hullámmal és a hazai forradalmi fejlődéssel.

A Tanácsköztársaság létrejötte a Kommunista Párt forradalmi programjának realizálását jelentette, de ez csak úgy volt lehetséges, hogy a két munkáspárt egyesítette erőit, olyan körülmények között, amikor még a polgári demokratikus forradalmat elfogadó burzsoázia sem volt képes, hogy megoldja a nemzet életében feltornyosult feladatokat. Az egyesült munkáspárt a burzsoázia csődhelyzetében került hatalomra.

A Tanácsköztársaság kísérletet tett arra, hogy megoldja mind a társadalomátalakítás feladatait, mind a magyarok területének katonai védelmét. Hatalmas forradalmi energiákat szabadított fel, de elsősorban a külső túlerő következtében nem tudott megbirkózni az ellenerőkkel. A vereségben szerepet játszottak a belső

hibák is, ezek közül talán a legdöntőbb az agrárkérdés nem megfelelő megoldása. Ezen területen a magyar kommunisták 1919-ben nem voltak képesek átvenni a bolsevikok tapasztalatát és felnőni a feladat végrehajtásához.

Az ellenforradalmi rendszerben a legális Szociáldemokrata Párt és az illegális Kommunista Párt rendkívül nehéz körülmények között kísérelte meg képviselni a munkásosztály érdekeit. Ebben a küzdelemben a két párt viszonyát a politikai harc, a rivalizálás, és részben az együttműködés határozta meg. Az együttműködés a Szociáldemokrata Párt balszárnyával – kisebb vagy nagyobb mértékben – végig megvolt az ellenforradalmi rendszer időszakában. 1925 és 1928 között a legális Szociáldemokrata Párt és az illegális Kommunista Párt mellett létrejött, működött a Magyarországi Szocialista Munkáspárt. Ez a párt a két munkáspárt programja között fogalmazta meg feladatait. Egy olyan programot képviselt, amely az ország demokratizálásával kívánt eljutni a szocialista forradalomhoz. Különösen jelentős, hogy az agrárkérdésben képes volt az MSZMP egy olyan átmeneti programot kidolgozni, amely már meghaladta a munkáspártok által képviselt 1919-es agrárprogramot. Az MSZMP több szempontból előfutára volt annak a stratégiának és taktikának, amelyet a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusán dolgozott ki 1935-ben, s amelyet népfrontkoncepciónak nevezünk. A Horthy-terror 1928-ban felszámolta az MSZMP-t, az illegálitásban dolgozó Kommunista Párt pedig átmenetileg visszaesett a helyes stratégia kidolgozásának folyamatában. Az 1935-ös népfrontkoncepciót a magyar kommunista mozgalom csak átmeneti nehézségek, részben szembenállás után volt képes elfogadni. 1941-től a magyar kommunista mozgalom magára talált, „A független, szabad demokratikus Magyarorszáért” program jegyében megkezdte a két munkáspárt együttműködésének, a munkás–paraszt szövetségnek és a polgári demokrata erőkkel való szövetségnek a kiépítését. Ez a szövetségi politika nagyban hozzájárult ahhoz, hogy megszerveződött a magyar ellenállás, és az a szövetségi rendszer, amelyet a Magyar Történelmi Emlékbizottság testesített meg. 1944-ben – Magyarország német megszállása idején – a Magyar Front létrejötté mutatja, hogy a súlyos körülmények között dolgozó Kommunista Párt képes volt rendezni sorait, és ezen túlmenően újra megteremteti azt a szövetségi rendszert, amely a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front formájában mozgósította az ország erőit, hogy az ország felszabadulása után kialakult kedvező helyzetben megkezdődjön az ország újjáépítése és demokratikus átalakítása.

Az 1945-től 1948-ig terjedő időszak mind a párt belső élete, mind a párt politikája szempontjából rendkívül gazdag tapasztalatokban és olyan példákkal szolgált, amelyekből még mai feladatainkhoz is meríthetünk tapasztalatokat. A pártvezetés a magyar kommunista mozgalom szintézisét fejezte ki, a két munkáspárt között – rivalizálásuk ellenére is – az alapvető kérdésekben akcióegység volt. A munkás–paraszt szövetség olyan agrárprogramot hozott létre, amely messze meghaladta az 1919-es álláspontokat, és az 1925-ös agrárprogramot is tovább tudta fejleszteni. Végül, a koalíciós partnerekkel való együttműködés, egy reális szemlélet talaján bontakozott ki. Ebben a korszakban minden gyengesége és melléfogása ellenére az volt az alapvető, hogy a Magyar Kommunista Párt a történelmi korszaknak és az ország belső feltételeinek megfelelő politikát folytatott.

A hatalom birtokában az egyesült munkáspárt vezetésén belül kialakult torzulás, a helyes politikától, munkamódszertől való eltérés a politikában szektásságot, az elméletben dogmatizmust eredményezett, amelynek következtében a személyi kultusz kialakulásával egyidejűleg, súlyosan megsértették a szocialista törvé-

nyességet. Ezek a torzulások válsághelyzetet eredményeztek, amelyet 1953 és 1956 között az MDP nem volt képes leküzdeni. Ez vezetett 1956 őszén az ellenforradalomhoz. Az ezt előidéző négy alapvető okot napjainkban újra át kell gondolnunk, s anélkül, hogy bármelyikét kétségbe vonnánk, mindegyiket a maga mélységében, összetettségében kell szemlélünk. Az alapvető értékelés változatlan; a további tudományos elemzések feltehetően mélyebb megvilágítást adnak majd.

1956 után az MSZMP tevékenységének elméleti alapját képezte, hogy tisztázta viszonyát az MDP-hez. Ennek egy megnyilvánulási formája volt a Központi Bizottság 1956. decemberi határozata az ellenforradalom okairól. E határozat teljes szakítást jelentett az MDP-ben bekövetkezett torzulásokkal. Az MSZMP a magyar forradalmi munkásmozgalom, az *egyesült munkáspárt* örökösének tekintette magát. Ez a határozat mind a forradalmi munkásmozgalom, mind a szocialista építőmunka pozitívumainak folytatását igényelte, és ezzel egyidejűleg kifejezte szembeállítását mind a balos, mind a jobboldali elhajlásokkal szemben. Ezen az eszmei alapon vallotta a forradalmi munkásmozgalom különböző generációinak egységét, ezek pozitív tulajdonságait kívánta ötvözni a párt tevékenységében. Az MSZMP 1956-ban visszatért a korábbi eredményes korszakok tapasztalatainak hasznosításához és különösen a két munkáspárt 1948. évi egyesülési kongresszusának dokumentumaihoz. Ez érvényes mind tartalmi, mind a munkastílussal összefüggő kérdésekre. Annál is inkább, mert az egyesülési kongresszus idején önkritikusan értékelték a szociáldemokrata párt és a kommunista párt korábbi tevékenységét. Ez az önkritikus szellem hatotta át az MSZMP tevékenységét is az 1956 utáni években. Az MSZMP 1957. évi országos értekezletén olyan politikai értékelés hangzott el az 1945 utáni pártpolitikáról, amely lehetőséget adott egy valóban tudományos értékelés kidolgozásához. Ezzel a lehetőséggel eddig csak részben éltünk. Nem fordítottunk kellő tudományos energiát „a múlt bevallására”. Meggyengült a párt önkritikus magatartása a múltat illetően. Olyan hangsúlyeltolódások történtek, amelyek kevésbé világítottak rá az elkövetett hibákra és az ennek nyomán kialakult tömegelégedetlenségre. Nyilvánvaló, hogy az 1956. évi értékelést tovább kell árnyalni, mindenekelőtt azzal, hogy még pontosabban fel kell tárni azt, hogy mi történt, az alapvető okokat is részletesebben meg kell vizsgálni. Az MSZMP elméleti tevékenységének nagy értékét adja a kétfrontos harc szükségességének kimondása, még akkor is, ha ez esetenként egyik vagy másik irányban nem volt elég határozott.

A gyakorlat bebizonyította, hogy napjainkban is kétfrontos harcot kell folytatnunk, és ennek fényében világosabban látjuk, az MSZMP létrejötté és tevékenységének első szakasza milyen jelentős volt a párt és az ország életében. Ez a politika a magyar forradalmi munkásmozgalom legjobb hagyományaihoz kötődött, és nagy energiával törekedett tapasztalatainak hasznosítására. Saját tevékenységét a párt ebben a korszakban valóban szolgálatnak fogta fel.

Az MSZMP alkotó szellemű elméleti és politikai tevékenységének néhány kiemelkedően fontos eredményét az évforduló kapcsán is hangsúlyoznunk kell. Ilyen eredmény a gazdaságirányítási reform kidolgozása és gyakorlati megvalósítására tett intézkedések. Bár ennek realizálását többször is fékeztek különböző külső és belső hatások, mégis a reformfolyamat fennmaradt, és végül is felismertük, hogy a gazdaságirányítási reform mellett szükség van a politikai intézményrendszer átfogó reformjára is. Az MSZMP ezzel pozitív szerepet tölt be a szocialista világrendszeren belül, amennyiben olyan gazdasági-politikai folyamatokat mozdít elő, amelyek alapvető társadalmi reformokat jelentenek.

Az MSZMP tevékenységében ugyancsak kiemelkedő az a nemzetközi szerep, amelyet az ország külpolitikájában és kommunista pártokkal fenntartott kapcsolataiban képvisel. Nemzetközi tekintélyt szereztünk a két rendszer békés egymás mellett élésének kifejlesztése terén tett erőfeszítésekkel. Ezzel párhuzamosan a kommunista pártokkal való kapcsolatokban a pártok egyenjogúságát és a pártok közti szolidaritást elvét valljuk. A közös eszmei alap, az egymásraturaltás, egymás tapasztalatainak hasznosítása, a szolidaritás szabta meg tevékenységünket. Lényeges előrehaladást értünk el külföldön élő magyarokkal való kapcsolat erősítésében is. Sajnálatos, hogy nem tudtunk lényegi változást elérni ebben a kérdésben a magyar–román viszonylatban. Nem mondhatunk le azonban arról, hogy lényegi javulást éadjunk el ezen a téren is.

Napjainkban az elmúlt hét évtized tapasztalataiból különösen értékes számunkra az, hogy a nemzetközi haladó, forradalmi eszmék, folyamatok magyarországi realizálása a hazai feltételek gondos számbavételét követeli meg. A szocialista forradalom megvalósításának nemzetközileg kialakított új koncepcióját, a népfrontpolitikára épülő stratégia magyarországi realizálásának állomásait jelentette az 1937. évi Márciusi Front, 1941–1942-ben a függetlenségi mozgalom, illetve a Történelmi Emlékbizottság, az 1944. évi Magyar Front, 1944-től kezdődően a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, majd ezen belül az 1946. évi Baloldali Blokk, 1948 után a Népfront. Nem véletlen, hogy 1956 után nagy súlyt helyezett az MSZMP arra, hogy felelevenítse a Népfront tevékenységét, bár ez csak részleges eredményeket hozott. Ha hűek akarunk lenni önmagunkhoz és méltóak a népfronthagyományokhoz, akkor egy valóban hatékony, a társadalmi érdekeket adekvát módon kifejező népfrontmozgalmat kell kialakítanunk, illetve ennek kialakulását támogatnunk. A népfrontmozgalom most kezdte meg munkájának mélyreható értékelését, és az új struktúrák között tevékenységének megújítását.

Ehhez kapcsolódik az a hagyomány, hogy a két munkáspárt, majd az egyesült munkáspárt akkor volt eredményes, akkor jött létre nagy korszak, amikor képesek voltunk a társadalom haladó erőinek olyan szervezeteit létrehozni, illetve ezen szervezetekkel együttműködni, amelyek minden számbajöhető szövetséges érdekét kifejezték. A sokrétűség, amely az érdekek területén megnyilvánult, formát öltött a szervezetek sokrétűségében is. A mai magyar társadalom rendkívül tagolt, ez fejeződik ki az érdekek, értékek, intézmények, vélemények pluralizmusában, s erre épülnek a politikai rendszer pluralizmusának rendkívül felgyorsult mozgásai is.

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a munkásosztály történelmi hivatására épülő stratégia célkitűzései csak a párt jól működő szövetségi politikájával érhetők el, ha kellő érzékenység és megértés érvényesül a szövetségek érdekei iránt. Vonatkozik ez a parasztsággal – ma már úgy fogalmazhatunk, hogy az agrárdolgozókkal – való szövetségre és vonatkozik az értelmiségre, ezen belül a tudomány területén dolgozókra. Ha hűek akarunk lenni önmagunkhoz, az elmúlt hét évtizedhez, erősíteni kell a párt politikai munkájának tudományos alapjait, magasabb színvonalra kell emelni elméleti tevékenységünket, értékén kell kezelnünk az értelmiségi dolgozók munkáját és külön figyelmet kell fordítani a tudomány embereinek megbecsülésére. Dialektikus kölcsönhatás érvényesül az osztályérdekek és az össznemzeti érdekek képviseletében. Csak együtt, csak kölcsönhatásban érvényesülhetnek. Az elmúlt évtizedekből különösen azok a korszakok becsesek számunkra, melyekben ezt a kölcsönhatást a párt helyesen ismerte fel és képes volt gyakorlati politikájában érvényre juttatni.

Kiemelkedő példája ennek a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejező szakasza 1958–1961-ben, majd a technikai megújulás az agrárterületen. Ennek pozitív hatását mind politikailag, mind gazdaságilag napjainkban is tapasztaljuk.

Az 1968-ban megkezdett gazdaságirányítási reformmal Magyarország olyan utat kezdett, amely – a megtorpanások ellenére – fenntartotta a reformfolyamat célkitűzéseit és a reformok későbbi kiszélesítésének lehetőségét.

Az 1970-es évek elejétől kezdve az MSZMP tevékenységében felhalmozódtak olyan problémák, az ország belső életében pedig olyan feszültségek – nemzetközi és belső okokból –, amelyek újólal fordulatot és megújulást követeltek meg a párt életében. Ebbe az irányba lépett előre több 1975 utáni központi bizottsági döntés, de lényeges változást csak az MSZMP 1988. évi pártértekezlete jelentett, amelynek megvalósításán ma is dolgozunk. Napjainkban, amikor a párt tevékenységének minden területén új koncepciókra és új módszerekre van szükség, sok tapasztalatot szerezhetünk a korábbi évtizedek gondos elemzéséből.

Ma rendkívül éles viták vannak a párt útajáról, szélsőséges vélemények is megfogalmazódnak. Az MSZMP pártértekezlete feladatként jelölte meg a megtett út értékelését, értékeinek és úttévesztéseinek felmérését, tudományos feltárását.

A pártban egy erőteljes megújulási folyamat megy végbe. A szocializmus célkitűzéseinek megvalósítása felé haladásban egy jelentős fordulóponthoz érkeztünk. A párt megújulása – mind önmagában, a párt belső életében, mind a párt szerepét tekintve – a biztosíték arra, hogy a szocialista célok megvalósuljanak.

A párt jubileumán, a magyar kommunista mozgalom hét évtizedének tapasztalatait, a történelemformáló korszakokat áttekintve, az ünnepi pillanat a méltatásé. A kommunista mozgalom megújulása a biztosíték arra, hogy méltók legyünk az elődökhöz és elnyerjük az utódok bizalmát.

Szenes Iván

MOST JELENT MEG

Nyitrai Ferencné

A GAZDASÁGI REFORMFOLYAMAT HÚSZ ÉVE

**REFORMELKÉPZELÉSEK MEGVALÓSULÁSA,
TANULSÁGOK**

TERJEDELME: 100 OLDAL. ÁRA: 40,- Ft

Nemzetközi konferencia a szocialista fejlődés aktuális problémáiról

1988. október 4. és 6. között A modern szocializmus fejlődésének aktuális problémái címmel nemzetközi konferenciát rendeztek Moszkvában. A konferenciát V. A. Medvegyevnek, az SZKP PB tagjának, a KB titkárának előadása vezette be. Ezt követően a résztvevők négy szekcióban folytatták a munkát.

Az első szekció a gazdasági reformok tapasztalataival, a szocialista gazdaság elméletének és gyakorlatának kérdéseivel foglalkozott. E szekcióban vett részt Csáki Csaba, Bakos Gábor, Tóth Barna, Gedeon Péter.

A második szekció témája a szocialista törvényesség biztosításának és a társadalmi demokratizálódásnak a problémaköre volt. E szekcióban Halász József, Schmidt Péter, Szoboszlai György és Iván Géza voltak a magyar résztvevők.

A harmadik szekció a társadalom szellemi szférájának és az életmódnak a kérdéseivel foglalkozott. A szekció munkájában Bayer József és Fekasz György vett részt.

A negyedik szekció az új politikai gondolkodás és a nemzetközi együttműködés problémáit vizsgálta. E szekcióban szerepelt Szentés Tamás, Krausz Tamás, Urbán Károly.

A szekciók mellett két kerekasztalvitára is lehetőség nyílt. Az első a társadalmi struktúra, a második az ifjúság problematikájával foglalkozott. A kerekasztalvitán Makó Csaba vett részt.

Folyóiratunk hagyományainak megfelelően, a magyar közvélemény tájékoztatására, az alábbiakban közöljük (a szekciók sorrendjében) az intézeti munkatársak előadásának, illetve hozzászólásának szövegét.

AZ ÁRUVISZONYOK ÉS A SZOCIALISTA REFORM ELMÉLETI ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL

A kelet-európai szocialista átalakulás a tradicionális társadalom felbomlasztásának, a tőke-bérmunka viszonyon alapuló modern árugazdaság létrehozásának nem szerves útját járja be. E fejlődés szerkezetét, társadalmi viszonyainak intézményesülését meghatározta a nyugat-európai régióhoz viszonyított relatív elmaradottsága. Ez az elmaradottság az alapja annak, hogy a nyugat-európai modernni-

záció a kelet-európai szocialista fejlődés számára olyan kihívás, amely tézis és antitézis egységét és ellentétét hordozza magában: egyszerre minta és elvetendő modell. Másrészt az elmaradottság az alapja annak, hogy a régió a modernizációs alternatívák közül éppen a szocialista változatot választja. A viszonylagos elmaradottságból adódóan a kelet-európai átalakulásnak a nyugat-európai modernizáció által már elvégzett feladatokat kell teljesítenie, de éppen az elmaradottságból, a nyugat-európai fejlettséget megalapozó feltételek hiányából adódóan ezt nem teheti meg úgy és olyan társadalomszerkezet, intézményi szerkezet révén, ahogyan ez Nyugat-Európában történt. Ez a kelet-európai fejlődés alapellentmondása, a szocialista átalakulás meghatározó feltételrendszere. A kelet-európai modell a nyugat-európai típushoz képest funkcionális ekvivalensekre építi fejlődését, más szóval, a modernizáció nyugat-európai, szerves útját lehetővé tevő feltételek és tényezők hiányát helyettesítéssel pótolja. A szocialista berendezkedés az állami beavatkozás kiterjesztésével végigviszi a helyettesítés folyamatát: a tőke, a bér-munka és az áruviszony bővített újratermelését a tulajdonviszonyok átpolitizálásával kapcsolja össze, s ily módon a magántőke funkcióját a politikai közösség funkciójává változtatja, a gazdasági rendszerben a magántőkéket a párt-állam szervezeteivel helyettesíti. A termelési eszközöknek a magánszemélyektől történő elválasztása, az állami tulajdon rendszerének kiépítése a fejlődés egy felemás, súlyos belső ellentmondásokkal terhes útját teszi lehetővé. Ez az átalakulás egy gyorsított ütemű és szelektív, a nehézipart középpontba állító iparosításnak rendelődik alá, az árugazdaság, a tőke, a bér-munka, a pénzviszony kifejlődése az iparosítás megvalósulásának függvényében megy végbe. Felemás ez a modell, mert a gazdaság átpolitizálása révén a tőke, a bér-munka, a pénzviszony kifejlesztését az árszabályozó piac korlátozásával vagy felfüggesztésével köti össze, felszámolja a tőkepiacokat, korlátozza a munkaerőpiacot, kivonja a termelőegységeket a profit kontrollja alól, korlátozza a pénz integrációs funkcióját, korlátozza a gazdaság és szélesebben a magánszféra autonómiáját, a társadalmi alrendszerek elkülönülési folyamatát az összeolvasztásukra tett kísérlettel helyettesíti, gátat emel a politika modernizálódása elé.

E szerkezeti sajátosságok egyszerre forrásai a szocialista gazdaság gyorsított ütemű fejlődésének és a fejlődés kifulladásának. A tulajdonosi pozíciók politikai kisajátítása, a piac átpolitizálása együttesen lehetővé teszi azt, hogy a termelőegységek termelésének nem az árszabályozó piacon realizálódó profit, hanem a még realizálható erőforrás-kereslet szab gátat. Ha a termelés az árszabályozó piacon realizálódó profit kontrollja alatt áll, akkor a termelőegységek növekedése beleütközik a profitabilitás korlátjába. Ha az állam kivonja a termelőegységeket az árszabályozó piacon realizálódó profit uralma alól, akkor feszített ütemű növekedés lehetőségét teremti meg: a termelőegységek növekedését nem korlátozza a profit-maximalizálás kényszere, termelésüket költségük növekedése és nyereségük csökkenése árán is növelhetik. Ez az összefüggés nem csupán a folyó termelés, hanem a jövőbeni beruházás vonatkozásában is érvényesül: a termelőegységek beruházási törekvéseit nem kapcsolják össze a profitkilitások bizonytalanságával, így ez utóbbiak nem korlátozhatják az előbbieket. A profitkorlát felfüggesztése azonban a gyorsított növekedés lehetőségét az erőforrások pazarlásával vásárolja meg, hiszen a növekedésnek a profitabilitástól való eltérítése azonos azzal, hogy a magasabb ütemű növekedést a termelési költségek növekedése kíséri. Ebből következően ez a növekedési modell nem támaszkodhat belső forrásokra: a gyorsított növekedés felemésztja a belső erőforrásokat és egy idő után csak külső

erőforrások bevonásával folytatható tovább. Ezért a tulajdon- és piaci viszonyok átpolitizálásán felépülő modernizációs modell nem képes a gazdaság egészének fejlesztésére, hanem több-kevesebb ágazat szelektív fejlesztését végezheti el más ágazatok, illetve a végső fogyasztás terhére. Az iparosítást középpontba állító modernizáció a gazdasági erőforrások központosítása és szelektív újraelosztása nélkül nem lehet tartósan működőképes. A tulajdon- és piaci viszonyokat átpolitizáló gazdasági rendszer egyik oldalon az árszabályozó piacon realizálódó profit termelészabályozó szerepének felfüggesztésével megteremti a gyorsított ütemű gazdasági növekedés mikroökonómiai feltételét, a másik oldalon a jövedelemközpontosítás és újraelosztás mechanizmusainak létrehozásával biztosítja a szükséges makroökonómiai feltételeket. Ily módon sikerül kitolni, de nem sikerülhet felszámolni a gazdasági növekedés korlátait, hiszen azok a termelés erőforrásokat felemészítő, újabb és újabb külső forrásokat igénylő sajátosságán alapulnak. E sajátosságok pedig a gazdasági viszonyok átpolitizálásának jellegéből, a profitkorlát felfüggesztéséből, a központi redisztribúció meghatározó szerepéből következnek. A kelet-európai szocialista berendezkedés intézményesülése által gerjesztett erőltetett ütemű iparosítás olyan korlátokba ütközik, amelyek éppen ebben az intézményesülésben gyökereznek.

A gyorsított ütemű iparosítást gerjesztő gazdasági intézményrendszer e gazdaság viszonyainak átpolitizálására épül, a politikai hatalom megnövekedett gazdasági szerepvállalását, a tőketulajdonosok és a piaci erők helyettesítését tételezi fel. E gazdasági intézményrendszerhez olyan politikai intézményrendszer társul, amely a politikai rendszer oldaláról intézményesíti a politikai hatalom megnövekedett gazdasági funkcióit, más szóval: amely politikailag intézményesíti a politikai hatalom önállósulását a gazdasággal szemben. A politikai hatalom akkor képes a gyorsított ütemű iparosításhoz szükséges termelészabályozási és redisztribúciós gazdasági funkciókat ellátni, ha a politikai rendszer a maga eszközeivel biztosítja a gazdasági döntések politikai centralizációját, és megakadályozza azt, hogy a társadalom a politikai rendszert a politikai hatalom korlátozására, a politika gazdasági beavatkozásának korlátozására használja fel. A politikai rendszer szabad kezét ad a politikai hatalom letéteményeseinek, más szóval a politikai rendszer a politikai demokrácia kiüresítésén keresztül intézményesül. A létrejövő egypártrendszerek alapvető funkciója a kelet-európai szocialista átalakulás intézményeinek védelme, azoknak a politikai-gazdasági alternatíváknak a kizárása és semlegesítése a társadalomban, amelyek a kialakult modell gyökeres megváltoztatását, illetve felszámolását testesítik meg, azaz a modernizáció más útját képviselik. A parlamenti funkciók kiüresítése a végrehajtó hatalomnak szinte mindenhatóvá növekedése, a párt és az állam összefonódása, az érdekképviselői szervezetek a párt-állam alá vetése, a nyilvánosság semlegesítése e folyamat részét képezi, s a gazdasággal szemben önállósuló politikai hatalmat a társadalommal szemben önállósuló politikai hatalomként konstituálja, éppen mert a politika gazdasággal szembeni önállósulása a társadalommal szemben önállósuló politikai hatalom feltételéhez kötött.

A kelet-európai szocialista átalakulást hordozó gazdasági és politikai intézményrendszer kölcsönöz felemás jelleget a modernizációnak. Olyan átalakulás ez, amely azoknak a gazdasági struktúráknak a létrehozásán fáradozik, amelyeknek a megjelenési formáit tagadja. A magántőke megszüntetése a társadalmi tőke kiterjesztését, a pénz, a piac korlátozása az ártermelés kiterjesztését, a kettő együttesen a bér munkaviszony kiterjesztését szolgálja. Más szóval: a gazdaság

átpolitizálása, a társadalmi alrendszerek önállóságának korlátozása olyan gazdasági viszonyokat tesz társadalmilag általánossá, amelyek az alapját képezik a gazdaság és a politika önállósulásának, a társadalmi alrendszerek differenciálódásának, miközben a politika intézményesült szerkezetének oldaláról a gátját is képezik e differenciálódásnak.

E fejlődés azután egyre inkább felszínre juttatja a szocialista átalakulás belső ellentmondását: az árugazdaság létrehozása éppen az árugazdaság által igényelt autonómia megvonásán alapult. Az árugazdaság, amely az árszabályozó piacon találja meg önmagához mért megjelenési formáját, éppen az árszabályozó piac korlátozása vagy felfüggesztése révén jött létre. Ennek az ellentmondásnak az alapján értelmezhetők azok a reformtörekvések, amelyek a szocialista iparosítás folyamatának kifulladásával a kelet-európai modernizálódás útjának új intézményi berendezkedését keresik, s a szocialista árugazdaságot az árszabályozó piac mechanizmusával szeretnék ellátni, mind a fogyasztási cikkek, mind a termelési eszközök vonatkozásában. Nem arról van szó, hogy a reformok árugazdaság és politika dualizmusát teremtenék meg. Hiszen a bér munkaviszonyon alapuló árugazdaság a tulajdon és a piac átpolitizálásának feltételei között is létezik és terjeszkedik. Árugazdaság és politika dualizmusát a reformtörekvések nem létrehozni, hanem intézményesíteni kívánják. Nem kívülről akarnak bevezetni a szocialista gazdaság viszonyaitól idegen intézményeket, hanem keresik a bér munkaviszonyokon alapuló árugazdaság alapviszonyaihoz mért intézményesülési formákat. Tegyük azonban hozzá: a kelet-európai szocialista modernizáció ellentmondása a reformtörekvések és a fennálló intézményi berendezkedés megőrzése közötti ellentmondás formáját is felölti. Nincsen olyan automatizmus, racionális belátás vagy történelmi szükségszerűség, amely egyszer s mindenkorra biztosítaná, biztossá tenné a kilépést ebből az ellentmondásból.

Gedeon Péter

A JOGÁLLAMISÁGRÓL

Tanácskozásaink során már többször felmerült a jogállam fogalma, illetőleg a jogállamiság követelése. Hozzászólásomban nem kívánok a fogalomról szólni, sokkal inkább azokról a reformokról beszélnék, amelyek ma Magyarországon, és néhány más szocialista országban végbemennek. Az állam vonatkozásában ezek a reformkísérletek a jogállam fogalmával is megragadhatók.

A jogállamiság lényegét egy olyan állami berendezkedésben látom, ahol az állami szervek hatalma jogi normák útján korlátozott, azaz, ahol az államhatalmat megvalósító apparátus csak akkor és csak úgy avatkozhat be a társadalom, az emberek életébe, ha erre jogszabályokban felhatalmazást kapott. Ez alkalommal – kiindulópontként – elégedjünk meg ezzel a nagyon tág fogalommal.

A hatalomgyakorlás ilyen rendszerének kialakítása több feltételtől függ. Ez alkalommal csupán három alapvető igényről emlékezem meg. Mindhárom olyan követelmény, amely a jogállamiság elérésének alapvető garanciáját adja, de egyben olyan igény, amely napjainkban több szocialista országban gyakorlatilag is felmerül. Tehát az alábbi gondolatok nem egyszerűen elvi követelmények, hanem a társadalom fejlődésének folyamatában is megjelenő törekvések.

1. Jogállamot megteremteni csak akkor lehet, ha a jog pontosan határolja be, hogy az egyes társadalmi viszonyokban meddig terjed az állam hatalma, és hol kezdődik a társadalom szabad, közhatalommal nem korlátozott autonóm mozgása.

Ilyen irányú kísérletek, törekvések szinte minden szocialista országban vannak. Három vitatott példát kívánok ennek bizonyításként felhozni.

a) Vita van a gazdaság irányításának rendjéről. A jogállamiság oldaláról nézve ennek lényege abban van, hogy a társadalom gazdálkodásának folyamataiban meddig terjedjen az állam szerepe. Ezeknek a vitáknak a konklúziója a merev, tervutasításos irányítási rendszer lebontása, a piaci viszonyok szerepének erősítése. De az elméleti felismerés nem elég, hogy az gyakorlattá váljon, a jog eszközeivel is ki kell tudni fejezni. Napjainkban ez a téma igen gyakran csak közgazdasági oldalról merül fel, a jog ilyen irányú fejlesztése csak korlátozottan jelenik meg.

b) Ismertek azok a törekvések, hogy a megtermelt javak elosztásában csökkenteni kell az államigazgatás közvetlen szerepét. Így például a lakáselosztásban az állami kiutalás helyébe több vonatkozásban áruviszonyt kellene teremteni. Mindjárt hozzátehetnénk, hogy ez a vita különösen Magyarországon erőteljesen kiélezett, mert a piaci viszonyok szerepének növekedése a szociális biztonságot gyengíti ebben a vonatkozásban.

Ugyanilyen, az elosztást érintő vita az egészségügyi ellátás. Ebben a vonatkozásban a két szélsőséges álláspont úgy fogalmazható meg, hogy ezt az ellátást az államigazgatás közvetlen szervezőeszközeivel kell-e megvalósítani, vagy mennyiben építhető be ebbe a rendszerbe az egyén érdeke, választási lehetősége. (Tipikus megjelenési formája a szabad orvosválasztás körüli vita.) De a jog közbejötté nélkül az államnak a megtermelt javak elosztásában játszott szerepét sem lehet meghatározni. És ez is a jogállamiság felé mutat.

c) Közismertek azok az elméleti, de egyre inkább a gyakorlati jogalkotást is befolyásoló törekvések, amelyek az állampolgári jogok, különösen pedig a szabadságjogok felfogásában jelennek meg. A jogokat ma már nem paternalista, az állam által adományozott szabadságnak fogjuk fel, hanem az államhatalom korlátjának. Az állampolgárnak a társadalmi rendből folyóan szabadsága van, amelyet az állam csak akkor korlátozhat, ha erre a jog felhatalmazást ad. Vagyis a jogalkotásnak alapvető célja nem a szabadság megteremtésében, hanem az állam korlátozásában van, és ez a korlátozás teremti meg az állampolgárok vagy azok csoportjai számára a cselekvés lehetőségét.

De egy ilyen folyamat beindítása nem könnyű, hiszen az régi tradíciókkal kerül szembe. Szembekerül egyrészt az állam mindenhatóságát hirdető koncepciókkal, de gyakran szembekerül az „átlagember” olyan elképzeléseivel is, hogy cselekvési lehetőségét csak a jog útján lehet garantálni.

Az állampolgári jogok szabályozásának ilyen törekvései is a jogállam térnyerését mutatják.

2. A jogállam megteremtésének másik jelentős feltétele, hogy ki alkotja meg azokat a jogi normákat, amelyek korlátozzák ezt a közhatalmat. Mai jogalkotásunkban – legalábbis Magyarországon – a meghatározó szerepet az államigazgatás viszi. De ebben ellentmondás van jelen, mert az alkotja meg a jogot, a jogi normákat, akinek a hatalmát korlátozza. Ez a helyzet magyarázza meg a jog viszonylagosan nagyon gyors változásait, hiszen az államigazgatás, amely mindenkor célokat követ, szinte naponta változtatja céljainak megfelelően a jogi normákat. Ilyen okok miatt merül fel a jogalkotást végző és a jogalkalmazást megterem-

tő szervek szétválasztása. Ez vet fel olyan lényeges jogelméleti kérdéseket, mint az utasítás típusú jogi normák és a mindenkire kötelező jogi normák szétválasztását. Többek között ezért kell támogatni minden olyan törekvést, amely növelni akarja a jogalkotásban a képviselői szervek szerepét, megvalósítani törekszik a törvények elsődlegességét, harcol azért, hogy az államigazgatás rendeleti szintű jogalkotása mindig visszavezethető legyen törvényi felhatalmazásra. Ezek a törekvések abban is kifejeződnek, hogy fokozni akarják a társadalomnak a jogalkotásban betöltött szerepét (társadalmi viták).

A jogi normaalkotásban az ilyen irányú változtatások nélkül elképzelhetetlen a jogállamiság.

3. Végül, megítélésem szerint nincs jogállamiság bizonyos eljárásjogi garanciák nélkül. Ha az állampolgár és a jogot alkalmazó apparátus között vita merül fel a jogértelmezés kapcsán, akkor a vitát független bíróságnak kell eldöntenie és nem az államigazgatásnak. Ezért merül fel már több éve Magyarországon a közigazgatási határozatok bíróságok előtti megtámadása lehetőségének szélesítése, napjainkban pedig már a bírósági szervezettől elkülönülő külön közigazgatási bíróság felállítása is. Ennek keretében merül fel az alkotmánybíráskodás, amely azt jelenti, hogy a jogi normák alkotmányszerűségének elbírálását egy független, de a közigazgatástól mindenképpen elhatárolódó szerv végezze.

Ilyen intézmények bevezetése természetesen negatív hatásokkal is jár. Így többek között csökkenti az ügyintézés gyorsaságát, ugyanakkor növeli a jogbiztonságot. Az alkotmánybíráskodás pedig olyan kérdéseket vet fel, mint az államhatalom megosztásának gondolata, vagy legalábbis a hatalom megosztásának egyes területeken való felelevenítése.

Úgy gondolom, nem elégséges általában beszélni a jogállamról, azt nagyon konkrét jogintézményekkel lehet csak kialakítani. Vitatni elsősorban ezeket a jogintézményeket, ezek bevezetésének lehetőségeit érdemes.

Elméletileg sokan ezeket a jogintézményeket a polgári társadalom intézményeinek fogják fel, amelyekre a szocialista társadalomban nincs szükség. Úgy gondolják, hogy itt régi intézmények egyszerű felmelegítéséről van szó. Véleményem szerint, a dolgoknak nem ez a lényege. Úgy látszik, a társadalom, de legalábbis az európai társadalmak fejlődésének vannak olyan közös törvényszerűségei, amelyeket a politikai hatalom osztálytartalmának megváltoztatásával nem lehet ad acta tenni. Ilyennek tekintjük az államiság létét, fennmaradását a politikai hatalom gyakorlásának rendjében. Az államiság léte azonos törvényszerűségek megnyilvánulását eredményezi, amelyeket a szocialista társadalomban sem lehet nem létezőnek tekinteni.

Schmidt Péter

VÁLTOZÁSOK A POLITIKAI RENDSZERBEN

Magyarországon a nyolcvanas évek válságtendenciái megérlelték az átfogó politikai reform igényét. A reform szükségességét hosszú időn keresztül csak a gazdaságban ismerték el, amihez nem rendelték hozzá a politikai rendszer átfogó reformjának koncepcióját. Fokozatos intézményi változások a szocialista demokrácia kiteljesítése érdekében – ez az elv a berendezkedés konstrukcióját nem kérdő-

jelezte meg, csupán részleges kiigazításokban gondolkodott. A sorozatos gazdasági reformok sikertelensége, a társadalom stagnálása, a feszültségek felhalmozódása s ezek nyomán a politika integrációs képességének csökkenése tette nyilvánvalóvá, hogy a kiépült politikai modell tartalékai kimerültek.

A politikai intézményrendszer reformja átfogó feladattá vált, amit azzal lehet érzékeltetni, hogy a szocialista demokrácia kifejezés helyébe a demokratikus szocializmus terminológia került és a reform egyik központi feladatává a pluralizmus intézményesítése vált. E folyamat néhány vonatkozását vázolom az itt következőkben.

A reform részben a gazdasági viszonyok változására, részben pedig a különböző társadalmi intézmények körének és kapcsolódási viszonyainak átalakulására épül.

A gazdaságban a leglényegesebb változás egy piaci típusú vegyes gazdaság eszméjének elfogadása és megkezdett fokozatos kiépítése. E vegyes gazdaságban megváltozik a különböző tulajdonformák súlya. Az állami tulajdon részaránya lényegesen csökken és meghatározóvá válik az anonim társult tulajdon a különböző tőketársulási formákban (részvénytársaság, korlátolt felelősségű társaság stb.). Az 1988 októberében elfogadott társasági törvény lehetővé tette a különböző tulajdonformák összekapcsolódását és utat nyitott a külföldi magántőkének is.

Magyarországon a gazdasági reformok eredményeként az állami tulajdon a rendelkezés szintjén a mikrogazdaságban kvázi csoporttulajdonná alakult, anélkül azonban, hogy jellegét jól definiálható társadalmi csoport közvetítette volna. Az állami tulajdonlás kizárólagosságának feladásával a tőkeként kifejezett vállalati vagyon vélhetően más törvényszerűségeknek megfelelően értékesül. Az állam gazdaságirányító szerepe mindenképpen átalakul, közvetetté és várhatóan normatívabbá válik. A gazdaságban a tulajdonformák átrendeződésével lényegesebb szerephez jut a magántőke is. Ennek arányait előre nem lehet pontosan meghatározni, mivel ez a folyamat részben a tőkeértékesítés logikáját követi, részben pedig állami, többnyire adópolitikai eszközökkel befolyásolható. Feltehető, hogy a részvénytársaságokká átalakított állami vállalatoktól a profitra irányuló hazai magántőke többnyire tartózkodni fog és elsősorban a valószínűleg kiterjedő tisztán magánvállalkozásokban jelenik meg. Számolni lehet a külföldi tőke és a hazai magántőke nagyobb intenzitású összekapcsolódásával is. A fentiek átfogóan eredményezhetik a makro- és mikrogazdaság jól érzékelhető elkülönülését.

Nyilvánvaló, hogy az állami tulajdon részarányának csökkenése, a tőkeértékesülésre alapozott piaci viszonyok térnyerése a szocialista politikai rendszer funkcióit is mélyrehatóan érinti. Az állami beavatkozás szűkítése egy sor közvetlen politikai funkciót feleslegessé tesz, mind a politikai rendszer horizontján, mind pedig szorosan az állami szerepvállalás terén. Ugyanakkor megnő a jelentősége a makrofolyamatok tudatos és következetes befolyásolásának. E körben ki kell emelni a közvetlen állami tulajdonnal való rendelkezést, a vegyes gazdaság gazdaságpolitikai eszközökkel (monetáris eszközök, adó-, vám- árfolyam-, támogatáspolitiká stb.) történő befolyásolását, az infrastruktúra-fejlesztést, az antiinflációs politikát és az életszínvonal- és szociálpolitikát. Az állam szerepe tehát csökken, amennyiben egyes közvetlen gazdaságirányító eszközei értelemszerűen feleslegessé válnak, másfelől jelentősége a makrogazdasági folyamatok meghatározásában mit sem változik, sőt inkább megnő. Ez a folyamat természetesen nem-

csak az államra lesz hatással, hanem az egész politikai rendszer működésére. Összefoglalva: a gazdasági viszonyok radikális átalakulása, piaci nyomás alá helyezésük önmagában feltételezi a politikai rendszer reformját, az intézmények mozgásának normativitását, kiszámíthatóságát és szélesebb legitimációs alapjainak kiépítését.

A politikai intézményrendszer reformját nemcsak a gazdaság felől magyarázhatjuk, hanem a politikai intézményrendszeren belülről is, illetőleg a politikai hatalom és a társadalom kapcsolatán keresztül. Ennek alátámasztására talán elegendőnek látszik, ha Lukács György egyik gondolatát idézem a hatvanas évek közepén írott művéből (*Demokratisierung heute und morgen*): ha a szocializmus nem tud válaszolni a demokratikus kihívásra – nemcsak formai, hanem tartalmi módon –, akkor stagnálásra van ítélve. E gondolat feltételezi, hogy a politikai berendezkedés milyensége és a társadalmi hatékonyság között megfelelés van. A társadalmi stabilitás fontos forrása a berendezkedés valóságosan – tehát nemcsak értekeiben, hanem intézményesítettségében is – demokratikus jellege. A pluralizmus intézményesítése ezt a célt szolgálja. Sokrétű folyamat ez, melynek fő jellemzője, hogy a politikai rendszer nem egy informálisan, szelektív nyilvánosság mellett működő korporatív központból szerveződik „felülről lefelé”, hanem a társadalom létező érdekszervezetéből építkezve, autonóm szervezeteken és a közvetlen demokrácia intézményrendszerén keresztül a teljes társadalmi nyilvánosság bekapcsolásával.

A nyílt érdekközvetítéses politikai mechanizmus a politikai rendszerben több követelmény teljesítését jelenti és igényli. Igényel egyfelől új intézményeket, amelyek a különböző rétegek, csoportok érdekeit autonóm módon jelenítik meg. Igényli az eddigi szocialista fejlődés által kialakított intézmények belső megújulását, a pártét, az államét, a szakszervezetét csakúgy, mint az eddig létrejött érdekképviselői szervekét. Végül igényli az egyes szervezetek kapcsolatának átalakítását az egyes intézmények önállósága, politikai függetlensége érdekében. A pluralizmus szocialista változatának számtalan konkrét formája lehetséges. Kiépülése egy szerves folyamatban képzelhető el. Voltaképpen csak egy kritériuma van és az sem magának a politikai felépítménynek a sajátossága: a társadalom a köztulajdon hegemoniáján szerveződik a tényleges társadalmi egyenlőség (ami nem azonos a bornírt formai egyenlősítéssel) ethosza alapján. A társadalmi szerkezet stabilitását garantálja a társadalmi tulajdon meghatározó szerepe, illetőleg az, hogy a gazdaságot nem kizárólag a magántőke integrálja. Az osztályszerkezet újra intézményesülésének megakadályozását a politikai rendszernek kell biztosítania. E negatív konszenzus bázisán a politikai szerkezet egy normatív jogállamiság keretében működik. Ez feltételezi a különböző érdektintegrációs mechanizmusok relatív elválasztását, az állami típusú integráció felértékelődését. A szocialista alkotmányosság kiépítése feltételezi mind a párt típusú, mind a sui generis érdekképviselői tevékenység relatív elválasztottságát és alkotmányos állami kontrollját.

A pluralizmus intézményesítése kapcsán merül fel az egypártrendszer-többpártrendszer kérdése. Továbbra is elfogadott az az elv, hogy a szocializmusnak nem minősítője a pártok száma. Tény azonban az is, hogy történetileg kivétel nélkül lényegi egypártrendszer keretben zajlott le az eddigi összes szocialista átalakulás. A versengő többpártrendszer kialakulása a berendezkedés stabilitásának fontos bizonyítéka lenne. Egy ilyen típusú politikai szerkezet formálódása nyilvánvalóan minőségi változások sorozatának eredménye lehet, melynek állomása-

it – a folyamat politikai spontaneitásai miatt – nehéz előre felvázolni. A reform egyik modellszerű útja az, hogy az egypártrendszer kereteiben meggy végbe egy strukturált érdekközvetítési mechanizmus intézményes kiépítése. A párt ebben a keretben nem szuperintegrációs fórum, hanem a politikai szerkezet egyik – igaz, súlyponti – tényezője, szereplője. Az alkotmányos egypártrendszer nem jelenti feltétlenül azt, hogy a többpártrendszer kiépítése jogilag-politikailag el van torlaszolva. Mindenképpen jelenti azonban azt, hogy a pártot és az államot annyira szét kell választani, amennyire az egypártrendszer esetében lehetséges. Ez egy sor szervezeti „technikai” és döntéshozatali „technológiai” reformot feltételez. A hatalmi monopólium felszámolásával együtt jár a párt mozgalmi jellegének restaurálása-kimunkálása, ami szervezeti és működési reformokat igényel (például a delegálás elvének érvényesítése, a platform- vagy a frakciószabadság intézményesítése stb.). A pluralizmus ebben a felépítésben az alulról építkező érdekképviselet gazdagodását jelenti mind az államon belül (parlamentarizmus), mind a civil társadalomban.

Az alkotmányos többpártrendszer szocialista típusának kiépítésére nincs sem recept, sem történelmi minta. Lehetséges, hogy egyik-másik nagyobb társadalmi bázissal rendelkező társadalmi mozgalomból, állandósult programmal rendelkező, az államhatalom közvetlen (választáson keresztül megvalósuló) ellenőrzésére törekvő, stabil társadalmi bázissal rendelkező érdekképviseletből politikai párt nő ki. Alkotmányos keretben a mi berendezkedésünkben is könnyebb politikai pártot alapítani, mint annak stabil kereteket biztosítani. A többpártrendszer természetesen a mai politikai szerkezettől minőségileg különböző berendezkedés még akkor is, ha az egyes pártok nagyfokú koalíciós készséggel és képességgel rendelkeznek. Ha egy ilyen szerkezet kialakulása belső fejlődés eredménye is, egy adott fejlődési szakaszban elképzelhető – sőt talán kívánatos – tudatos intézményesítése, elsősorban a választási rendszerben. A ma kérdéseihez azonban közelebb áll az érdekképviseleti pluralizmus mikénti intézményesítése, valamint az államiság demokratikus kontrollja egy új minőségű alkotmányosság keretében.

Szoboszlai György

AZ IDEOLÓGIA FUNKCIÓVÁLTÁSA A SZOCIALISTA FEJLŐDÉSSEN

1. A szocialista országokban tapasztalt új reformhullám ismét felveti ideológiánk alapkérdéseit. A szocializmus fejlődése történelmi válaszút elé került. Vagy meg tudunk újulni és dinamikusabb fejlődési szakaszba lépni, vagy kikerülünk a történelmi fejlődés fősodrából. Ha nem realizáljuk a szocialista rendszer előnyeit, megteremtve a tudományos-műszaki forradalom társadalmi feltételeit, akkor azt sem tudjuk meggyőzően bizonyítani, hogy a szocializmus az emberiség jövőjének egyetlen humánus és ésszerű alternatívája. Megmarad regionális jelentőségűnek. A békés versengésben való alulmaradás lehetősége reális veszélyként tudatosul a szocializmus híveiben. A mai nehézségekből nem írható minden a kezdeti elmaradottság számlájára – sok kérdésben mi magunk kötöttük magunkat gúzsba. Érvényes ez ideológiánkra is. Az elmaradottság talajából kinövő messianisztikus szocializmuskép, illetve annak dogmatikus megmerevítése mellett keletkezik az a

látszat, mintha a reális fejlődés során mindjobban távolodnánk az eredeti céloktól. Valójában csak az irreális célkitűzésektől haladunk előre, a szocializmusnak egy lehetőségeinkhez és feladatainkhoz mért, önkritikus és realisztikusabb szemléletéhez.

2. A reform tehát ideológiai megújulást is igényel, és nemcsak tartalmi kérdésekben kellene új válaszok. Az ideológia társadalmi szerepét, az ideológiai tevékenység eddigi módját is felül kell vizsgálni.

Ideológián általában olyan, viszonylag konzisztens eszmerendszert értünk, amely valamely társadalmi csoport (osztály) létfeltételeihez kapcsolódik, kifejezve annak alapvető érdekeit, világlátását. Az érdekhez kötöttség elvileg nem akadály a helyes megismerésnek, elő is mozdíthatja azt. Csupán elmélet és gyakorlat szoros kapcsolatát fejezi ki, ami az ideológiák meggyőző erejét adja. A különös és általános érdek dialektikus viszonyának eltorzítása, egy különös érdeknek általános érdeként való megjelenítése és az uralmi viszonyok elleplezése a hamis tudat forrása.

A marxizmus a munkásosztály felszabadítását tekintette olyan valóban egyetemes emberi érdeknek, amelyhez kapcsolódva tudományosan megalapozott ideológia fejthető ki, mely a szocializmusért folytatott harc elméleti-stratégiai vezérfonalát nyújtja. Így vált a marxizmus a kezdeti, hangsúlyosan ideológiakritikai irányultság ellenére maga is a forradalmi munkásmozgalom ideológiájává, a szó pozitív értelmében. Leninnél (és Gramscinál is) jól nyomon követhető ez a fejlődés.

A munkásmozgalom, konkrét harcai során, különböző mértékben valósította meg az egyetemességnek ezt az eszményét. A különös és általános érdek dialektikájától azonban nem szabadulhat meg semmilyen mégoly progresszív mozgalom sem. A munkásosztály érdekét és az egyetemes emberi érdeket, a mozgalomnak és szervezeteinek (a pártnak) az érdekeit, a szövetséges osztályok és rétegek érdekeit ideológiailag is tudatosítani és közvetíteni kell. Ez állandó kritikai önreflexiót tesz szükségessé, az ellentmondások feltárását és megoldásuk mozgásformáinak keresését igényli. Az ideológiai interpretáció monopóliumának birtokában azonban mindig nagy a hajlam a különböző érdekek azonosítására, s az eltérő érdekeket kifejező nézetek elnyomására. Ez a szocialista fejlődésben vissza-visszatérő politikai és ideológiai válságok egyik forrása.

3. Az ideológia funkciói sokrétűek a társadalmi-politikai gyakorlat számára, és időben is változóak. E helyütt csak a kritikai és a legitimációs funkció – Leninnél még meglevő – egyensúlyának felbomlásáról és ennek súlyos következményeiről szólnék, mint a sztálini korszak örökségéről.

Az ideológiát akkor alárendelték a feszített ütemű extenzív iparosítás mozgósítási feladatainak. A marxizmus-leninizmus eszmei tartalmát akkor rögzítették és kanonizálták. A kulturális forradalom, a politikai nevelés, a kádereképzés feladatait betöltve, ez az ideológia jelentős húzóerő szerepet játszott, de egyidejűleg a későbbi stagnálás szellemi alapjait is megteremtette. A tervutasításos gazdasági rendszer és a tekintélyuralmi jellegű politikai-hatalmi struktúra az ideológiai tevékenységben is tükröződött. A felülről való ideológiai integráció modelljét teremtettk meg: csak a központi igazságok bírtak társadalmi érvényességgel. Az ideológiai munka mindinkább azonosult a propagandával; egyre kevésbé alkotó jellegű, s egyre inkább csak egy rögzített tannak a terjesztése volt, az ideológiai munkának igazolnia kellett a mindenkori gyakorlatot s „levezetnie” azt az ideológia tételeiből.

Az ideológia így elveszítette marxi specifikumát. Az ideológiai aktivitás lényege nem a valóság konkrét elemzése, ellentmondásainak feltárása és a megoldás feltételeinek tudatosítása lett, hanem az ellentmondások eltüntetése, a konfliktusok és viták elfojtása. A kritika kiiktatása, minden „elhajlás” súlyos büntetése, az újjal szembeni gyanakvás mélységes konzervativizmust szült, amely megbénította a társadalomtudományok fejlődését, sőt a természettudományokét is veszélyeztette.

4. A XX. kongresszussal kezdődő szellemi megújulásnak részét képezte a dogmatizmus kritikája és a társadalomtudományi kutatások szorgalmazása is. Mivel azonban az ideológiai tevékenység feltételei változatlanok maradtak, ez nem vezetett döntő áttöréshez, a fejlődés elmaradt a szükségletektől. A monopolisztikus igényű ideológiai gyakorlat a fő oka annak, hogy az elmélet nem jár eléggé a gyakorlat előtt, és hogy a társadalomtudományi gondolkodásban is – A. Jakovlev szavai szerint – a stagnálás apológiája uralkodott el. Ezen a helyzeten csak az ideológiai hegemonia elvének érvényesítése és intézményi biztosítékainak kiépítése változtathat. Ez lehetővé teszi irányzatok elkülönülését a szellemi életben – beleértve a marxizmus értelmezését is – és a vélemények és nézetek szocialista pluralizmusának kialakulását. A hegemoniát valódi szellemi küzdelemben kell kivívni: szellemi kihívás, mozgalmasság nélkül az uralkodó ideológia sem képes fenntartani eleven kapcsolatát a valósággal.

5. Az ideológiai megújulás egyik kulcskérdése ezért a társadalmi nyilvánosság szerepének újragondolása és szerkezetének átalakítása. Korábban a „reprezentatív nyilvánosság” típusa uralkodott, amely elsősorban a hatalmat gyakorlók céljait, törekvéseit, világértelmezését reprezentálta. A felülről való ideológiai integráció szellemében szelektálta a megjelenített témák körét, a nyilvánosság szereplőit, a tálalás módját. E típus legitimációs határfoka azonban gyenge, mozgásteret szűk: csak teljes elutasítást vagy teljes elfogadást kínál, nem ad lehetőséget fenntartásos elfogadásra.

Ma olyan demokratikus nyilvánosság kiépítése van napirenden, amely képes hangot adni a legkülönbözőbb nézeteknek és érdektörekvéseknek, s kifejezi a közvélemény tagoltságát. Valódi ideológiai hegemoniát csak egy ilyen tagolt, pluralisztikus nyilvánosság keretében lehet teremteni, ahol világosabbak a választóvonalak, a különbségeket nem fedi el egy általános konszenzuskényszer az uralkodó ideológia jegyében. Csak ez lehet az alapja a szövetségi politika megújításának is, s a reformokhoz szükséges közmegegyezés megteremtésének is.

Bayer József

A SZOCIALIZMUS REFORMJAI ÉS A NEMZETKÖZI VISZONYOK

A szocialista országokban napjainkban kibontakozó vagy napirendre került átfogó és többé-kevésbé radikális reformok többszörösen, több síkban és irányban is összefüggnek a nemzetközi viszonyok változásával.

A „sztálini modellt” így vagy úgy követő – vagy annak követésére kényszerített – társadalmak fejlődésének válsága, „zsákutcába futása” mindinkább nyilvánvalóvá vált. Ebből sokan tévesen a marxi elméletnek és szocializmuseszmének a tarthatatlanságára, elhibázottságára, illetve gyakorlati megvalósíthatatlan-

ságára is következtetnek. E válság egyfelől összefügg a „sztálini modellnek” a nemzetközi környezettől elzárkózó, a világ többi részével szemben ellenséges jellegével, külső és belső következményeivel, a konfrontációs politika veszélyesen növekvő kockázatával és a kvázi hadiállapotban tartott társadalom fokozódó elégedetlenségével, másfelől magának az elzárkózásnak az oldódásával, egyre inkább lehetetlenné válásával, a nemzetközi nyitás szükségességével és különféle hatásaival.

A „sztálini modellel” való végső leszámolást is célzó, a szocializmus megújulását ígérő reformok lényeges változásokat, valóságos fordulatot hoznak vagy ígérnek a nemzetközi viszonyokban s azok megítélésében is. A reformfolyamatok eredményes előrehaladása, tempója és a velük járó társadalmi feszültségek mértéke s elviselhetősége viszont nem utolsósorban attól is függ, hogy milyen a nemzetközi környezet magatartása és hatása; milyen mértékben fenyegető és gátló, vagy tartózkodó, illetve segítő.

Következésképp a szocialista országok belső átalakulása, reformfolyamatainak és a nemzetközi viszonyok alakulásának kölcsönhatása az előttünk álló kor egyik legkritikusabb kérdése lesz.

I. A REFORMFOLYAMAT ÖSSZETEVŐI ÉS ELLENTMONDÁSAI

A reformfolyamatokban legalább négy egymással összefüggő, sőt részben egymást átfedő momentum különböztethető meg:

- a „sztálini modellel” való elméleti és gyakorlati szakítás, e modell alapstruktúrájának, illetve maradványainak leépítése, a szocialista fejlődés torzulásainak *korrekciója*,

- *új utak* és megoldások keresése a szocialista fejlődésben,

- *nyitás* a világ tőkés része felé, az elzárkózás politikájának és e politika *belső* következményeinek *korrekciója*,

- a globális rendszerben végbemenő új változásokhoz, elsősorban a világgazdaság újabb kihívásaihoz és követelményeihez való *igazodás* törekvése, illetve kényszere.

E momentumok nemcsak erősíthetik, de keresztezhetik és akadályozhatják is egymást. A konkrét reformlépéseknek így gyakran egymástól eltérő, sőt egymásnak ellentmondó követelményekhez kell igazodniuk (mint például a szocializmus megújult értékrendjéhez vagy a világgazdaság tőkés játékszabályaihoz igazodás ellentétes követelményei), vagy éppen kényszerlépések, illetve kompromisszumok eredményei. (Megkülönböztetésük – legalábbis az elemzésben – már csak a felesleges ideológiai zavarok elkerülése miatt is indokolt.)

Mivel a szocializmus, pontosabban: a szocialista fejlődés reformok útján való megújítása, nem pedig a kapitalizmus (pontosabban: a szocialista átalakulást megelőző, többnyire feudálkapitalista rendszer) restaurációja a cél, nyilvánvalóan nemcsak a „sztálini modellel” kell szakítani, hanem a megújított rendszernek bizonyos legitim folytonosságot és viszonylagos stabilitást is biztosítania kell. A „sztálini modellből” származó viszonyok és mechanizmusok keveredése a reformfolyamatban képződő új viszonyokkal és mechanizmusokkal természetes ellentmondásokat, feszültségeket és diszfunkcionális zavarokat okoz.

A régi modellhez, illetve annak egyes elemeihez ráadásul konkrét érdekek is fűződnek, s ez nem csekély ellenállást gerjeszthet a változásokkal, reformokkal

szemben. Másfelől viszont korábban mesterségesen elfojtott feszültségek, elnyomott érdekek és törekvések kerülnek felszínre – olykor a robbanás veszélyével fenyegetve vagy a stabilitást veszélyeztető tempóra készítve a reformpolitikát. Súlyos nehézségek és kényszerlépések következhetnek (s ténylegesen következnek is) a külső kedvezőtlen körülményekből is, a nemzetközi viszonyok adott állapotából és a világgazdasági feltételek hátrányos alakulásából.

Egy korábbi, többé-kevésbé koherens (bár torz és mindinkább anakronisztikus) mechanizmusról egy újabbra való áttérés még akkor is átmeneti szakadásokat és zavarokat okoz, ha egyszerre és konzisztens módon történik. Ha viszont különféle okoknál fogva az átállás csak részleges és következtelen, akkor a régi mechanizmus már nem, az új pedig még nem képes eredményesen funkcionálni.

A szocialista országokban lejátszódó reformfolyamatok tehát semmi esetre sem harmonikus és konfliktusmentes folyamatok, sőt egyelőre irreverzibilisnek sem tekinthetők.

Többnyire a válság körülményei között, sőt átmenetileg annak egyes következményeit súlyosbítva bontakoznak ki. Mindez azonban nem csökkenti e reformfolyamatok történelmi szükségességét, sem pedig alapvetően pozitív jellegüket és irányukat.

II. A „SZTÁLINI MODELL” LÉNYEGI VONÁSAI ÉS NEMZETKÖZI VONATKOZÁSAI

A „sztálini” vagy sztálinista modell eredetileg a kelet-európai, sőt részben ázsiai elmaradottság történelmi adottságai és társadalmi tradíciói nyomán, valamint a szocialista hatalommal szemben eleve ellenséges (illetve később részben általa azzá tett) nemzetközi környezet hatására, a háborús fenyegetettség, majd a hidegháborús elszigetelődés hadiállapotában, továbbá – és nem utolsósorban – a szocialista átalakulásnak mindezek hatására is kialakult téves felfogása, a szocializmuskoncepció végzetes torzulása és a politikai gyakorlatba való erőszakolt átültetése és ennek során a vezetés által elkövetett súlyos bűnök és hatalmi torzulások következtében alakult ki. Vagyis a helyi történelmi-társadalmi örökség, a nemzetközi körülmények, valamint az eltorzított elmélet és a vezetői bűnök kölcsönhatásának terméke.

E modell legáltalánosabb ismérvei:

a) a külvilággal szembeni *elzárkózás* és konfrontáció, az ezzel járó militarizáció és többé-kevésbé állandósult szükségállapot,

b) erőszakos *voluntarizmus*, mind a szocialista átalakulásnak, mind pedig az „utolérést” vagy a hagyományos elmaradottság leküzdését célzó gazdasági és műszaki modernizációnak az államhatalom eszközeivel való mesterséges és erőszakolt felgyorsítására törekvés (a nagyarányú kisajátítás, túlzott felhalmozás, erőltetett iparosítás és extenzív pazarló erőforrás-felhasználás révén),

c) hierarchikus és *monopolisztikus hatalmi viszonyok*, a párt és az állam összefonódásával, a „civil társadalom” diktatórikus elnyomásával és az állampolgárok alattvalókká degradálásával, önálló személyiségük elfojtásával.

További jellemző vonásaként említhetjük (a teljesség igénye nélkül és e helyütt nem térve ki a szocialista átalakulásnak e modell alkalmazása idején és elle- nére is elért tényleges eredményeire):

– a gazdasági autarchiát és a hadigazdaságra jellemző centralizált tervutasítá-

sos irányítási mechanizmust, a piac kiiktatását, illetve erőteljes korlátozását, a naturáliákban való nyilvántartást és elosztást, a primitív egyenlődsdi és a minimálisra szorított szükségletek diktatúráját, az ellátási hiányok újratermelődését, az állami szektor preferenciáját és privilegizáltságát, az állam és vállalatai paternalisztikus viszonyát, az elvonások és újraelosztások kiterjedt központosított rendszerét, a mezőgazdaság és az infrastruktúra fejlesztésének elhanyagolását, illetve alárendelését az ipar, főként a haditermelésre orientált nehézipar fejlesztésének;

- az állami és a pártapparátus összefonódása nyomán a párt mint mozgalom elsorvadását, alárendelését az államhatalomnak, illetve ez utóbbi felhasználását a pártvezetés diktatórikus céljaira, a párttagság és a választott testületek kiszolgáltatottságát az apparátussal szemben;

- az államhatalmi és államigazgatási beavatkozás mindenre, többnyire a magánéletre is kiterjedő gyakorlatát, az állam és a hatósági jogi szabályozás túlsúlyos szerepét, a bürokrácia elburjánzását;

- az eredetileg szövetséges társadalmi erők és általában a pártonkívüliek „másodrendűként”, potenciális vagy tényleges ellenségként kezelését, a döntéshozatalból és érdekérvényesítésből való kizárását;

- a pluralizmus tagadását minden területen (az érdekképviselő és érdekérvényesítés, az elméleti-ideológiai, művészeti és irodalmi irányzatok stb. vonatkozásában) és a felülről meghatározott elvek monopolisztikus érvényesítését; a marxizmus „államvallással” torzulását, a másként gondolkodók és alkotók eltávolítását a közéletből, a kritikai szellem elfojtását, a szervilizmus és apologetika eluralkodását, az állam és egyház viszonyának hatalmi úton való kezelését;

- az állampolgári jogok (vélemény- és érdeknilvánítási, gyülekezési és egyesülési jog, az információhoz jutás, a külföldi kapcsolatok és utazások, az emigrálás, sőt a munkahely- és lakóhelyválasztás joga stb.) erőteljes korlátozását, továbbá a társadalmat átszövő intenzív személyi, kvázi feudális függőségi viszonyokat, a megfélemlítés és gyanakvás légkörét, a törvénsértések gyakorlatát és az ellenőrizhetetlen, sőt áttekinthetetlen informális döntési mechanizmusok sokaságát, a kontraszelekció és a korrupciók kiterjedt gyakorlatát stb.

A „sztálini modell” és gyakorlat e vonásai logikusan következnek egymásból, illetve általában a szocializmusnak az említett történelmi örökség és nemzetközi körülmények hatására eltorzult sztálini koncepciójából, a „szocializmus egyes országokban” elméletéből. Ha ugyanis feltételezhető, hogy a szocializmus (sőt a kommunizmus is) egy országban az elszigeteltség és az állandó külső fenyegetettség mellett valóban felépíthető, miközben az illető országnak le kell küzdenie elmaradottságát, sőt a (leg)fejlettebb tőkés országok mielőbbi utolérésére kell törekednie, akkor ebből logikusan következik a mesterségesen felgyorsított felhalmozás és gazdaságfejlesztés voluntarista politikája, a hadigazdálkodásszerű, mindenre kiterjedő felső irányítás gyakorlata, a párt és az állam hierarchikus, sőt paramilitarista szervezése és egybefonódása, a piaci és egyéb társadalmi spontaneitás teljes kiküszöbölésére törekvés, a hatósági és adminisztratív jogi túlszabályozás és a szocialista tulajdonviszonyok leegyszerűsített jogi értelmezése, a társadalmi tulajdon állami tulajdonként való felfogása és általában a társadalomfejlődést irányító pártnak a hatalom kizárólagos, monopolisztikus birtokosaként való értelmezése, minden más társadalmi szervezetnek pusztán utasításközvetítői, „transzmissziós” végrehajtó szerepre szorítása, az államérdeknek és a társadalom közösségi érdekének azonosítása és minden egyéni vagy csoportérdek háttérbe szorítása, tagadása vagy elfojtása, tehát egy antidemokratikus etatista-bü-

rokratikus mechanizmus kialakulása. Ez a „sztálini modell” logikai konzisztenciája, a „sztálinizmus” tartalmi lényege (a módszerek lokális sajátosságaitól és időbeli változásaitól, valamint a sztálini személyi kultusztól is eltekintve).

A sztálini koncepció persze nemcsak a szocializmus útjára térő egy ország, illetve egyes országok belső modelljére vonatkozott, hanem a *világtársadalom* szocialista átalakulásának ez utóbbival összhangba hozott elképzelésére is. Eszerint a világtársadalom szocialista átalakulása oly módon menne végbe, hogy egyre több ország „szakad ki” a tőkés világrendszerből, mégpedig nemcsak abban az értelemben, hogy belsőleg egy új szocialista társadalmi rendszer kifejlesztését kezdi meg, hanem abban az értelemben is, hogy elszigetelődnek a világgazdaság többi részétől, belső autarchiát vagy más „kiszakadt” országokkal együtt csoport-autarchiát (egy „második” világgazdaságot vagy világpiacot) hozva létre. Így „zárt” rendszerben, a tőkés világtól teljesen függetlenül, az azzal szembeni katonai és belbiztonsági védelem által biztosítva, autonóm módon végrehajtják a termelési eszközök mind teljesebb államosítását, azok központi irányításának egységes rendszerbe foglalását, és a termelőerők így meggyorsított fejlődésével utolérik és előbb-utóbb elhagyják az egyre szűkebb világpiacra szoruló és belsőleg anarchikus piacgazdaságú tőkés társadalmakat, ezáltal kiélezve azok válságát és ösztönözve forradalmi átalakulásukat.

E vulgármarxista ideológia szerint az egy, illetve több országban nemzeti keretek között és kifelé zárt társadalomban előrehaladó szocializmusépítés nemcsak kiteljesedhet, hanem előbb vagy utóbb a kommunista társadalomnak ugyancsak nemzeti keretek közötti, a világ átalakulásától független építésébe torkolthat. Ez egyebek mellett az áru- és pénzviszonyok felszámolását, a város és a falu közötti különbségek eltűnését, a fizikai és a szellemi munka elhatárolódásának megszűntét tételezi fel. A társadalomátalakítást monopolisztikus módon irányító és az állammal egybefonódott párt, pontosabban a pártapparátus vezérkara, a termelési eszközök állami tulajdonának és központosított működtetésének alapján, valamint a társadalom egészének a spontaneitást kizáró központi hatalmi ellenőrzése révén szinte tetszése szerint, voluntarista módon határozhat a „kommunista” viszonyok kifejlesztésének megkezdését illetően.

A „sztálini modellnek” és koncepciónak, amely persze a maga tiszta formájában és kizárólag a felvázolt negatív vonásaival sehol sem érvényesülhetett tartósan, a *nemzetközi viszonyok* alakulására és azok értelmezésére is meghatározó hatása volt.

A szocializmus egyes országokban való megvalósításának koncepciójából és a világtársadalomnak a szocialista tábor bővülése, a szocialista országok számbeli szaporodása és az első szocialista ország mintáját követő szocialista átalakulás feltételezéséből meglehetősen logikusan következett a „világforradalmi erők” bizonyos hierarchiájának tézise, valamint általában a kapitalizmus és a szocializmus közötti történelmi versenynek a fejlett tőkés országok és a szocialista országok közötti békés (pontosabban: hidegháborús) versengésként, permanens konfliktusviszonyként, végső soron pedig a két katonai tömb közötti erőviszony alakulásaként való felfogása.

A társadalmi rendszerek világtörténelmi harcának a két országcsoport, sőt katonai tömb szembenállásával és versengő küzdelmével való azonosítása egy kétpólusú világ leegyszerűsített képét vázolta fel, sőt a világtársadalom kettészakadásának, „két világrendszer” és „két világpiac” kialakulásának képzetét sugallta a két pólus, illetve rendszer mindenre kiterjedő ellenséges viszonyának feltétele-

zésével. E világképben minden más tényező és viszony csak a két pólusnak, illetve azok viszonyának alárendelten jelenhetett meg.

A szocializmus és kapitalizmus viszonya elsődrendűen és döntően katonai erőviszonyként értelmeződött, sőt a gazdasági fejlődésnek és versenynek is a katonai potenciált befolyásoló hatása vált fontossá, mivel pusztán e logika szerint is feltételezhető volt, hogy az ellentétes társadalmi rendszerű államok eleve katonai fenyegetést jelentenek egymás számára. A katonai fenyegetettség ellenében viszont a háborúra készülődés, a másik fél fegyverkezésével való lépéstartás, a katonai erőegyensúlyra és az ellenség elrettentésére törekvés ígérkezett megfelelő, a „sztálini modell” logikájával összeegyeztethető válasznak. Vagyis a biztonságna egy ideig kétségkívül hatásos, de mindenképpen leegyszerűsített és egyre inkább veszélyes katonai koncepciója, illetve politikája vált dominánssá, amiből nemcsak a külső védelem, hanem a belső rendfenntartó és elnyomó apparátus állandó erősítésének igénye is fakadt.

Ebben az összefüggésben, illetve logikában a *békés koegzisztencia* elve ugyan a háborús készülődés és propaganda ellenében egy kétségkívül progresszív jelző volt, de nem foglalta magában a békés együttműködés elvét, s nem zárta ki az eleve ellenséges viszony feltételezését, sőt a hidegháborús viszony éleződését sem.

Mivel a két póluson kívül eső, a két blokkhoz közvetlenül nem tartozó területeken, a „külső arénában” végbemenő fejlemények, változások is a katonai erőviszonyok eltolódásának vélt vagy valós veszélyét, illetve reményét keltették, ezért a harmadik világ helyi, illetve regionális konfliktusai, sőt az egyes országain belüli politikai rezsimváltások, kormányváltozások is többnyire a kelet–nyugati globális konfliktus összefüggésében jelentek meg s értékelődtek fel – egyszersmind a konfliktus eszkalációjának veszélyét keltve, illetve a külső beavatkozások hajlamát erősítve.

Balgaság lenne persze a fegyverkezési versenyt és a hidegháborút egyszerűen a sztálini koncepció és modell logikájából származtatni, vagy pláne a harmadik világ autonóm fejlődésének és útválasztásának korlátait a szocialista országok politikájának tulajdonítani.

A nemzetközi viszonyoknak azért a torzulásáért, amely az eszeveszett fegyverkezési versenyben, a globális militarizációban és a hidegháborús légkör kialakításában nyilvánult meg, a Nyugat felelősségét mit sem csökkenti az, hogy a „sztálini” szocializmuskoncepció és modell logikájával is nagymértékben egybevágtak e fejlemények.

III. A REFORMOK SZÜKSÉGESSÉGE ÉS NEMZETKÖZI HÁTTERE

A „sztálini modell” és az azt kifejező és támogató szocializmuskoncepció elkerülhetetlenül válsághoz vezetett mind az érintett társadalmak belső életében, mind pedig azok külső kapcsolataiban, a nemzetközi viszonyokban.

E modellnek megfelelő gyakorlat *egyfelől* oly mértékben került kiáltó ellentétbe (mégpedig nemcsak eredeti ellenzőinek, hanem mindinkább korábbi híveinek tudatában is) a meghirdetett, a rendszer által bármennyire is manipuláltan propagált, eredeti szocialista célkitűzésekkel, elvekkel és értékrenddel, hogy ez kumulálódó elégedetlenséghez, kiábránduláshoz, társadalmi-politikai feszültségekhez, sőt egyes esetekben robbanásokhoz és a tömegekben a gyökeres változás

igényének növekedéséhez vezetett. *Másfelől* és mindezekkel összefüggésben a külső kapcsolatok tényleges alakulása, a globális folyamatok, a világgazdaság fejlődése és a nemzetközi viszonyok változása nemcsak kikezdte a modell működésének lényeges feltételeit és stabilitását, hanem mindinkább nyilvánvalóvá tette annak a logikának az ésszerűtlen, anakronisztikus és az emberiség számára egyre veszélyesebb, illetve kockázatos jellegét, amelyet e modell sugallt a társadalmi rendszerek harcát és biztonságát illetően.

A détente nyomán a kelet–nyugati államközi kapcsolatok viszonylagos normalizálódása, a kapcsolatoknak a kereskedelmen túl mindinkább az emberi és kulturális érintkezésekre, a turizmusra, kommunikációra stb. való kiterjedése – a még megmaradt korlátok ellenére is – spontán változásokat hozott mindkét oldalon a köztudatban, kikezdte a korábbi kétpólusú világméretű és az „ellenségről” alkotott elképzelést.

Másfelől a nukleáris fegyverek gyors tökéletesedése, felhalmozása és terjedése nemcsak egy (akár véletlenszerű) világkatasztrófa veszélyét hozta magával, de egyben értelmetlenné is tette az egymás fenyegetésére épített koncepciókat. A kétpólusú világ, az egy-egy nukleáris szuperhatalom által vezetett és egymás ellentéteiként, egymás rovására működő két világrendszer víziója egyébként is mindinkább anakronisztikussá vált. Miközben a világméretűvé szélesedő és globális veszélyű fegyverkezés egyre súlyosabb terheket rótt a világ erőforrásaira, a világgazdaság egészére és valamennyi abban részt vevő társadalomra, a katonai erőviszonyok kétpólusos rendszere mindinkább ellentmondásba került a politikai erőök pluralizálódásának világméretű folyamatával és másfelől a gazdasági hatalom és fejlettség még továbbra is egypólusú rendszerének fennmaradásával, sőt ez utóbbin belül bekövetkező eltolódás tendenciájával is.

Az a tény, vagy gyakran csak feltételezés, hogy harmadik országokban lejátszódó politikai változások a két tömb, illetve nagyhatalom katonai erőviszonyait módosítják és a kialakult relatív erőegyensúlyt megbontják, nemcsak az ilyen országok autonóm cselekvési lehetőségeit korlátozta a nagyhatalmi beavatkozások veszélye folytán, hanem egyre inkább magukat a nagyhatalmakat is rabjává tette e feltételezett összefüggésnek, kényszerpályát szabva cselekvéseiknek, és olyan helyi konfliktusokba vonta be és protektori szerepbe kényszerítette őket, amelyek szándékuktól, illetve érdekeiktől eltérően egymás közti viszonyukat is befolyásolták.

Mindez egyszersmind a politikai és katonai viszonyok alakulásának világméretű interdependenciáját növelte, amely a biztonság bilaterálisnak feltételezett katonai koncepcióját mindjobban idejét múlttá tette, és amely a globális interdependenciák gazdasági és ökológiai megnyilvánulásaiival együtt végképp megkérdőjelezte a sztálini szocializmus-koncepciót és a szocialista átalakulás abban feltételezett kontextusát és modelljét.

A világgazdaság fejlődésének a II. világháború utáni korszakában, különösen a legutóbbi két évtizedben, nemcsak a termelőerők általános és rohamos fejlődésének, a tudomány és technika újabb és újabb forradalmainak vagyunk tanúi, hanem egyszersmind a termelőerők felgyorsult *nemzetköziesedésének* is: az újratermelési folyamat és annak társadalmi viszonyai növekvő mértékben transznacionalizálódnak. A tudományos-technikai forradalmak korában már a legfejlettebb és legnagyobb országok sem engedhetik meg maguknak a befelé fordulást, és többé egyetlen ország sem remélheti, hogy az elzárkózás feltételei mellett bármily belső erőfeszítésekkel is utolérje mások fejlettségét, vagy akár

csak lépést tarthasson a nemzetközi fejlődéssel. Ráadásul a kommunikáció új technikája magának az elzárkózásnak a lehetőségét is megkérdőjelezi.

A nemzetközi interdependenciák kiszélesedése és elmélyülése, a globális problémák előtérbe kerülése, valamint az elzárkózás technikai lehetetlenülése és gazdasági ésszerűtlensége elkerülhetetlenné tették a világgazdaság irányába való határozottabb nyitást és a nemzetközi kapcsolatok szélesebb körű és mélyebbre ható fejlesztését. Ez azonban nemcsak a nemzetközi megmértetés következményét vonta maga után, amely több vonatkozásban is ráébresztett a korábbi propaganda önhittségével szemben a tényleges lemaradásra, hanem egyszerűen felszínre hozta az elzárkózás ideje alatt kifejelesztett, illetve meghonosított termelési struktúrák és technológiák, valamint gazdaságirányítási, ösztönzési és intézményi, továbbá kiválasztási mechanizmusok elavultságának és a világgazdasági követelményekhez nem igazodó, a korszerű strukturális változásokkal és nemzetközi mechanizmusokkal ellentétes jellegének tényét is.

A „sztálini modell” kudarca és a szocialista országokban korábban elért extenzív gazdasági növekedés kifulladás, valamint a világgazdaságba való reintegrálódás követelménye éppúgy, mint annak strukturális és mechanizmusbeli zavarai is fakadó súlyos egyensúlytalanságok, sőt válságjelenségek keletkezése ebből az aspektusból nézve is szükségszerűnek bizonyult. A szocialista országok elavult, „19. századi” ipari szerkezete és technológiai színvonala eleve hátrányos helyzetbe hozta ezeket az országokat – az ellenük alkalmazott diszkriminációs, illetve protekcionista politikától függetlenül is – a világpiacra az export versenyképessége, sőt összetétele szempontjából is.

A világgazdaság hetvenes évek elején bekövetkezett válságának a szocialista gazdaságokban is mindinkább közvetlenül érezhető, sőt a korábbi mesterséges késleltetés folytán még jobban felerősödött hatásai mindennél jobban bizonyították – a sztálini tétellel és az annak nyomán fennmaradt illúziókkal szemben – a világgazdaság egyetlen egységes és organikus természetét.

IV. A MEGÚJULÁS IRÁNYA ÉS LÉNYEGI VONÁSAI

A megújulást célzó reformfolyamat jó ideig csak annyiban és csak olyan szférákra korlátozottan tudott – ha egyáltalán tudott – előrehaladni, és akkor is szükségképpen következetlenül, amennyiben és ahol nem vagy alig érintette a külpolitikai viszonyokat és a nemzetközi kapcsolatokat, valamint a politikai intézményrendszert. Mindaddig viszont, amíg a megújulás reformfolyamata nem terjedhetett ki a „sztálini modell” valamennyi lényegi vonására és feltételére, vagyis ameddig csak részleges és következetlen változásokat hozott, nemcsak elakadásra, megtorpanásra ítéltetett, de többé-kevésbé reverzibilisnek is bizonyult. Hiszen a maga logikájában meglehetősen konzisztens, működését és annak elméleti-ideológiai alátámasztását tekintve következetes „sztálini modellel” (bármennyire zsákutcába vitt is az a gyakorlatban, és bármennyire is hamis ideológiára támaszkodott az elméletben) nyilvánvalóan nem lehetett úgy leszámolni, hogy közben változatlanul maradtak egyes pillérei az elméletben és gyakorlatban egyaránt.

Ezt a modellt pusztán belső vonatkozásaiban megújítani aligha lehetett a „két világrendszert” képviselő katonai blokkok konfrontációs politikájának, a fegyverkezési versenynek és a politikai viszonyokat meghatározó militarizációnak a foly-

tatása mellett. Hasonlóképpen csak részleges és reverzibilis eredményeket hozhatott a gazdaság irányítási rendszerének egy olyan, bármennyire is radikális és újszerű reformja, amely érintetlenül hagyta a politikai intézményrendszer alapvető struktúráit és intézményesült döntéshozatali mechanizmusait. Nem hozhatott teljes átalakulást és irreverzibilis demokratizálódást a politikai hatalomnak az – a vezetők személyes szándékán, nem pedig intézményesített garanciákon nyugvó – önkorlátozása sem, amely minden pozitívuma ellenére is megtartotta a hatalmi hierarchia bürokratikus szervezetét és mechanizmusait. De nem is remélhetett egy-egy magában kísérletező ország teljes sikert a „sztálini modell” felszámolásában mindaddig, amíg e modellnek a többi szocialista országban, elsősorban pedig a Szovjetunióban változatlanul erős bázisai maradtak.

Mindezek alapján érthető, hogy miért jelent saját hazájában és ígér másutt is valóságos fordulatot a szovjet peresztrojka, amely egyszerre hozott (ha nem is egy időben) szakítást a hidegháborús, konfrontációs blokkpolitikával és indított el forradalmi méretű és jelentőségű reformokat a politikai rendszer egészének nyitottabbá tétele és demokratizálása irányában, valamint a gazdaság működésének átépítésére.

A reformfolyamatok üteme, tempója és konkrét menete az egyes szocialista országokban minden bizonnyal igen különböző lesz. Már csak azért is, mert egyézersmind az uniformizált „modell” alkalmazási kényszerétől való megszabadulást is jelentik. A megújulás lényegi tartalmában és irányában azonban sok közös vonást fedezhetünk fel. Ilyenek:

a) a „sztálini modell” zárt, elszigetelődő és militarizált jellegével ellentétben a társadalom *nyitottságának* fokozódása külsőleg és belsőleg, makro- és mikro-szinten egyaránt, ami éppúgy kifejeződik a nyilvánosság, a kommunikáció és tájékoztatás belső rendjének és mechanizmusainak változásában, mint a külpolitika, a biztonságpolitika, valamint és nem utolsósorban a külgazdasági politika, a világgazdasági folyamatokba való intenzívebb bekapcsolódás vonatkozásában;

b) az úgynevezett „*civil társadalom*” explicit megjelenése az önszerveződéssel létrejövő közösségek, csoportok, szövetkezetek, társulások és mozgalmak autonóm tevékenységével, az alkotmányos állampolgári jogok gyakorlati biztosításával, valamint az alulról építkező társadalomszerveződés, a *társadalmi öniszerveződés és decentralizáció* elvének fokozott érvényesítésével, nem utolsósorban a gazdaság területén is;

c) a megújulási folyamat legjellemzőbb vonásaként a társadalmi élet minden területének *demokratizálódása*, vagyis a korábbi hierarchikus és monopolisztikus hatalmi viszonyok átalakítása, a társadalom plurális érdekeinek demokratikus kifejezésére, képviseletére, ütköztetésére és egyeztető integrálására képes *politikai pluralizmus* kifejlesztése, a politikai döntéshozatalban a társadalmi részvétel és ellenőrzés biztosítása, továbbá az *államigazgatásnak és a pártnak* mint politikai mozgalomnak és ösztársadalmi vezetőerőnek a funkcionális elkülönítése, valamint – és nem utolsósorban – a párton belüli demokratikus átalakulás.

A megújulási folyamatnak ezek a lényegi ismérvei persze nem tekinthetők teljeskörűeknek és kizárólagosnak, részben mert további ezekből következő, de nem kevésbé fontos vonások is megkülönböztethetők, részben pedig mert többnyire más, átmeneti és olykor ellentétes jelenségekkel is keverednek. Egyelőre inkább az átalakulás irányát, alapvető követelményeit és belső logikáját jelzik, mintsem a teljes megvalósulás tapasztalati tényeit.

V. A REFORMOK ÉS A MEGÚJULÁS NÉHÁNY ELMÉLETI ÉS NEMZETKÖZI VONATKOZÁSA

A reformfolyamatok nem írhatók le egyszerűen a szocializmus feltételezett önfejlődésének logikája, saját talaján való továbbfejlődésének és újabb, fejlettebb „szakaszba” érkezésének vagy akár csak pusztán önkorrekciójának logikája szerint. Ezért is bizonyul elégtelennek, sőt félrevezetőnek, ha csupán a szocialista fejlődés *időbeli* dimenzióira vonatkozóan korrigáljuk a korábbi leegyszerűsített szocializmusfelfogást.

Aligha lehet ugyanis a „sztálini modell” és szocializmuskoncepció eleve hamis szemléletmódtól megszabadulni, ha nem történik meg egyszerre mind a szocializmus, illetve szocialista fejlődés *térbeli* dimenziói vonatkozásában is a régi leegyszerűsítő és egyre inkább anakronisztikus felfogásnak, tudniillik a szocializmus mint nemzeti keretek között felépíthető társadalmi formáció koncepciójának, a „szocializmus egy országban” (illetve egyes országokban) sztálini tételének vagy akár csak a szocializmus mint nemzeti keretek között autonóm módon, pusztán a saját talaján és törvényei között fejlődő társadalom értelmezésének a radikális korrekciója.

A szóban forgó sztálini tétel a marxi elmélet legsúlyosabb torzításának minősíthető. A benne foglalt feltételezés eleve ellentmondásos. Hiszen egy valóságos világrendszert és organikus világgazdaságot teremtő kapitalizmus meghaladására egy hozzá képest „mikrorendszer”, az egy vagy néhány országra korlátozódó „szocializmus” (még ha eltekintünk is elmaradottságának történelmi örökségétől) aligha lehet képes. Ezenfelül a tétel eleve torz összefüggésbe helyezi a szocialista fejlődéspolitikát nemzeti problematikáját.

A globális interdependenciák, az újratermelési folyamat nemzetközi összefonódásai, a termelőerők előrehaladó nemzetköziesedése és a termelés társadalmi viszonyainak fokozódó transznacionalizálódása korábban egyetlen ország társadalma sem fejlődhet függetlenül más társadalmak fejlődésétől, nem követheti kizárólag a maga választotta vagy rákényszerített formáció öntörvényeit.

A kapitalizmus mint társadalmi formáció eleve nemcsak nemzeti rendszereként és keretek között fejlődött, hanem világrendszert is teremtett, amelynek gazdasági „alapja” a termelőerők előrehaladó nemzetköziesedése mellett mindinkább transznacionalizálódó termelési viszonyok szerves és interdependens világ-gazdasági rendszere, „felépítménye” pedig egy – az utóbbinak pontosan meg nem felelő, de ahhoz igazodó – államközi rendszer, az államok nemzetközi intézményrendszere. E ma még meghatározó módon tőkés jellegű világgazdaság közegében a szocialista fejlődést választó egyes országok, nemzetek számára *vagy* csak a teljes elzárkózás kudarcra ítélt és torz politikája, *vagy* a világgazdasághoz való igazodás, a szocialista elveknek és célkitűzéseknek a világgazdasági követelményekkel és *tőkés* játékszabályokkal való kompromisszumos összeegyeztetési kísérlete jelent lehetséges alternatívát.

Minthogy az előbbi alternatíva, vagyis a „sztálini modell” logikája egyértelműen fejlődési zsákutcába és a szocializmus súlyos torzulásába torkollott, csak a második alternatíva lehet reális.

A szocialista fejlődés valóságos kontextusának és feltételeinek helyes megítéléséből következik, hogy

1. az egyes országokban a társadalomfejlődés és -átalakulás szocialista céljait és értékrendjét a nyitottság körülményei között, a globális rendszer, főként a tő-

kés világgazdaság mozgástörvényeihez és követelményeihez való igazodás mellett (nem pedig helyett) kell érvényre juttatni, ami nemcsak nagyfokú rugalmasságot, konstruktív kompromisszumokat kíván e két ellentétes követelményrendszer viszonyai között, hanem távlati megfontolásokat is a nemzeti politikától,

2. nemzetközileg a globális rendszer egészének, főként a világgazdaság mechanizmusainak és játékszabályainak, valamint a nemzetközi intézményrendszernek egy olyan reformjáért és demokratikus átalakulásáért kell küzdeni, amely nem gátolja, hanem elősegíti a társadalmi és nemzeti emancipáció, végső soron a szocialista átalakulás folyamatait.

A szocialista fejlődés arra is lehetőséget és egyszersmind kényszert is jelent, hogy modernizáljuk társadalmunkat, mégpedig a fejlettebb országok mindenkori színvonalához közelítve. A modernizálás viszont részben olyan eszközöket és módszereket is kíván, amelyek nem vágnak egybe, sőt ellentmondásba kerülnek a szocialista értékrenddel. A társadalmi fejlődés osztályérdekei és nemzeti érdekei sem fedik szükségképpen egymást.

Minthogy a szocializmus hivatott felszabadítani az emberi viszonyokat azok dologi burkától, át nem látható természetétől és egyenlőtlenítő mechanizmusaitól, a dologi és intézményi viszonyok, illetve az elidegenedés keltette féltések uralmától, egy valóban szocialista irányban fejlődő országban a „civil társadalomnak” szükségképpen *két irányban* is védekeznie kell: egyrészt (amint ez a modern kapitalizmus egyes országaiban is történik, nem utolsósorban ott is a szocializmusért küzdő vagy legalábbis a kapitalizmus öntörvényeit korlátozó erőknek köszönhetően) a társadalmilag egyenlőtlenítő és romboló hatású *piaci* spontaneitással szemben, másrészt a hatalomnak az *állam* kezében való monopolisztikus koncentrációjával szemben (amely jellemző volt az államszocializmus „sztálini modelljére”).

A kettős védekezésen túlmenően a társadalom szocialista fejlődése azt is feltételezi, hogy annak folyamatában mindinkább oldódjék, majd szűnjék meg mindkét vonatkozásban, vagyis mind a piaci mechanizmus, mind az állam működése vonatkozásában az *elidegenedés* és az abból fakadó, az emberek közötti és az emberek által alakítható viszonyokat elfedő *féltis*jelenség (a piac „láthatatlan kezének”, valamint az elosztó-gondoskodó jószágos „állambácsinak”, illetve elvonó-kiszajátító és mindent ellenőrizni-irányítani képes demiurgosz-államnak az illúziója vagy réme). A politikai intézményrendszer és mechanizmus reformja az elidegenedés mindkét formája, illetve veszélye ellenében megfelelő eszközöket és biztosítékokat teremthet.

A nemzetközi piaci és államközi kapcsolatokban való szükségszerű részvétel ugyancsak bizonyos védekezést tesz szükségessé. A világgazdaság strukturális változásai kiélezi a világpiaci versenyt és a világgazdasági pozíciók újraelosztásáért folyó harcot. „Kihívásai” tehát egyszersmind a *hatalmi viszonyok* kihívása is, jelentik, az egyoldalúan függő és kizsákmányolt helyzetbe kerülés veszélyét, illetve e veszély elhárításának követelményeit is. A védekezésnek azonban nem az elzárkózás vagy a passzivitás a megfelelő eszköze.

– Az „új gondolkodásmód”, az emberiség fennmaradásáért vállalt globális felelősségérzet, a világméretű interdependenciák felismerése és a globális problémák megoldásában való közreműködés vállalása a békés egymás mellett élés koncepciója és passzív gyakorlata helyébe a *békés együttműködés* aktív politikáját és gyakorlatát állítja.

– Ezáltal (és persze a nukleáris katasztrófa egész emberiséget fenyegető veszé-

lyének és a globális fegyverkezés súlyos következményeinek általános, a másik fél részéről is tapasztalt felismerése nyomán) radikálisan új és széles lehetőségek nyílnak a *fegyverkezési verseny megállítására*, a lefegyverzés, illetve fegyverzet-korlátozás és -ellenőrzés terén az előrehaladásra.

– A világ gazdasági folyamatokba és a nemzetközi munkamegosztásba való intenzívebb bekapcsolódásuk folytán a szocialista országoknak éppúgy elemi érdekévé válik a fennálló *nemzetközi gazdasági rend reformja*, mint a fejlődő országok többségének.

– A szocialista országok nagyobb aktivitása és gyakorlati együttműködési készsége lényegesen növelheti a nemzetközi és multilaterális intézmények munkájának, nem utolsósorban az ENSZ tevékenységének a hatékonyságát.

– Mindez, valamint a korábbi – a „kétpólusú világképnek” megfelelő – reagálások visszaszorulása, a harmadik világ országain belüli politikai változásoknak és a regionális helyi konfliktusoknak a globális katonai erőviszonyoktól való függetlenedése, valamint az általános enyhülés atmoszférája reális lehetőséget nyit valamennyi elhúzódó *regionális konfliktus* politikai úton való megoldására és lényegesen növeli a helyi politikai erők szuverenitását.

– Lényegesen tovább javulhat a kommunista pártok és szocialista államok viszonya és kapcsolata más baloldali erőkkel, mindenekelőtt a nyugati szociáldemokráciával. Az a tény, hogy a szakadást és ellenségeskedést okozó körülmények, a hagyományosan vitatott kérdések nagyrészt már időszerűtlenné váltak, a gyakorlati politikában ma felmerülő problémák és dilemmák pedig nagyrészt azonosak vagy hasonlóak, sőt a nemzetközi kapcsolatok és együttműködés terén közös érdekek nyilvánulnak meg, új lehetőséget teremt a nemzetközi munkásmozgalom, illetve baloldal tragikus szakadásának áthidalására, a baloldal új identitásának és stratégiájának, a globális és nemzeti problémák megoldásához vezető baloldali alternatíváknak a kialakítására. Ez egyszersmind nagy lökést adhat a világtársadalom demokratikus és szocialista irányú átalakítási folyamatának.

Szentes Tamás

ÚJ KIADVÁNYUNK

A BALOLDAL MA AZ EURÓPAI TŐKÉS ORSZÁGOKBAN / 1986–1987 *Cikkek – beszédek – dokumentumok*

316 oldal

Ára: 80.– Ft

G. J. RAKITSZKAJA–B. V. RAKITSZKIJ

Gondolatok a peresztrojkról mint társadalmi forradalomról*

KULCSFONTOSSÁGÚ JELSZAVAK ÉS STRATÉGIAI CÉLOK

1985 áprilisától kezdve a párt több olyan kulcsfontosságú jelszót tett közzé, amelyek kifejezték egy-egy időszak főbb feladatait. Eközben az újabbak nem kiszorították, hanem kiegészítették a korábbi jelszavakat. Ezek a következők: GYORSÍTÁS, PERESZTROJKA, DEMOKRATIZÁLÁS.

A gyorsításra való felhívás, mint a párt politikájának formulája, az SZKP KB 1985. áprilisi plenáris ülésén hangzott el. Eleinte lényegében csak úgy értelmezték, mint a gazdasági fejlődés ütemének fokozását, gyorsítását, s egyértelműen csak gazdasági feladatokat tükrözött. A hangsúlyok fokozatosan helyet cserélnek egymással, gyorsításon már nem csupán a növekedési ütem élénkítését értik, hanem úgy tekintik, mint a társadalom minőségileg új állapota felé történő gyorsabb haladás feladatát.

1986 közepe táján világossá vált, hogy a GYORSÍTÁS jelszava nem elégséges. Így a PERESZTROJKA jelszava vált kulcsfontosságúvá.

Az, hogy a peresztrojka feladata, vagyis a társadalom gyökeres megújítása került a figyelem középpontjába, roppant jelentős lépés volt. Ám kiderült, hogy a peresztrojka jelszava nem eléggé tartalmas. Az emberek nem értették, miről van szó, nem látták világosan az elkerülhetetlen átalakítások mértékét és jellegét.

„Néha megkérdik – mondta M. SZ. Gorbacsov 1986 júniusában –, miféle meszterkélt dolog ez a peresztrojka, mit kell ezalatt érteni, »eszik-e vagy isszák« ezt a peresztrojkrát? Azt mondják, mellette vannak, de nem tudják, mit is tegyenek. Sokan egyszerűen így beszélnek.

Mi a Központi Bizottságban és a Politikai Bizottságban úgy véljük, hogy a peresztrojkrát, az átalakítással kapcsolatos munkát mindenkinek önmagával kell kezdenie, meghatározva állampolgári álláspontját, aktívabbá téve politikai, munkahelyi tevékenységét, növelve a rábízott ügy, a végső eredmény iránti felelősségét...

Ám a peresztrojka nemcsak ezt az oldalt érinti. Előfeltétele, hogy a társadalomban olyan légkör alakuljon ki, amely az embereket a felhalmozódott tehetetlen-

* Megjelent az EKO – a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szibériai Tagozatának folyóirata – 1988. 5. számában. Fordította: Holka László.

ség és közöny leküzdésére készíti, valamint arra, hogy a munkában és az életben mindattól megszabaduljanak, ami nem felel meg a szocialista elveknek, világfelfogásunknak és életmódunknak... De ebben az esetben is mindenkinek elsősorban önmagába kell pillantania...”¹

1986 őszétől kezdetét vette a peresztrojka jelszavának fokozatos tartalmi kifejtése. Reális vonásai között említik a glasznoszt, a gazdálkodás új módszereit, a vezetők választhatóságát. Távolilag utalnak a választási rendszerben végrehajtandó változásokra, az állami vállalatokról szóló törvényre.

Ezek közül a leglényegesebb a glasznoszt. A sajtó rengeteg, korábban hallgatással övezett tényt tesz közzé, de kerüli mélyebb elemzésüket, a kiváltó okok megvitatását. A gazdálkodás új módszerei, amelyeket 1984 óta kísérletek keretei közt próbáltak, a gyakorlatban helyteleneknek bizonyultak. A vezetők választhatósága sem keltett különösebb lelkesedést. Számos munkahelyi kollektíva becsületére legyen mondva, nem azt a lehetőséget részesítették előnyben, hogy titkosan véleményt nyilvánítanak a főnökről, s ezzel gyakorolnak rá nyomást (vagy megrettentik a jövőre nézve), hanem azt a lehetőséget, hogy tartalmasan megvitatják a cselekvési programot, a szervezeti stratégiát, s igyekeznek kiválasztani a kedvezőbb változatot.

Aligha tévedünk nagyot, ha kijelentjük, hogy az 1986-os esztendő nem hozott komolyabb, a peresztrojka jelszavával adekvát változásokat. Ez a jelszó – akárcsak a gyorsításra való felhívás – kezdetben felette homályos volt. Ezért nem következett be a munkahelyi kollektívák valódi aktivizálódása.

A napirenden levő feladatok érzékelése jóval mélyebbé vált akkor, amikor 1986 őszén a peresztrojkát FORRADALOMKÉNT jellemezték, 1987 januárjában pedig közzétették a DEMOKRATIZÁLÁS jelszavát. A peresztrojka választ adott az átalakítások mélységére és irányára vonatkozó kérdésekre.

Igaz, a gyakorlati tettek változatlanul elmaradnak a meghirdetett jelszavaktól. Így például megtartották a nagyobb létszámú társadalmi szervezetek – a szakszervezetek és a Komszomol – kongresszusait. Ezek jellege lényegében ugyanolyan volt, mint bármikor korábban, nem történtek reális lépések a demokratizálás felé – jóllehet voltak kísérletek arra, hogy élénkítsék az ifjúság körében végzett munkát. Az elfogadott határozatok alapján azonban nem remélhetjük, hogy a szakszervezetek és a Komszomol munkastílusában és módszereiben komolyabb változások következnek be. Annál is kevésbé, mivel apparátusai a régi elvek szerint épülnek fel.

Sokan komoly reményeket fűztek a választási rendszer terén kilátásba helyezett változásokhoz. Ám ténylegesen a jövőbe utalták át a szavazás felváltását választásokkal. Senki sem értette: mire való itt kísérletezni, próbákat tenni? Miért nem lehet a kézenfekvő változást azonnal, komolyan és tartós jelleggel megvalósítani? Hiszen a népi küldöttek megválasztása a helyi tanácsokba – amennyiben demokratikusan történik –, ténylegesen aktivizálhatná a tömegeket. A választások azonban a régi foratókönyv szerint zajlottak, az apparátus részletekbe menő atyáskodása mellett.

Ezzel együtt a peresztrojka forradalomként való megfogalmazása, valamint a demokratizálás jelszava óriási előrelépést jelentettek az SZKP KB 1985. áprilisi plénumát követő átalakítás ideológiájában. Politikai szintű általánosítást képviselnek, s eme jelszavak által vezéreltetve hozzá lehet kezdeni a dolgozó tömegek aktivizálásához.

A TÁRSADALMI FORRADALOM MEGKÜLÖNBÖZTETŐ VONÁSAI

Az a tézis, hogy a peresztrojkát forradalomként kell felfogni, eszmei-elméleti és gyakorlati aspektusait tekintve olyannyira jelentékeny, hogy azonnal erőteljes lökést adott a társadalmi gondolkodásnak a Szovjetunióban. Pusztító erejű csapás érte a szovjet társadalomra vonatkozó apologetikus elképzelések kialakult rendszerét. Ezért nem véletlen, hogy kísérletek történnek e csapás tompítására: a „peresztrojka egyenlő forradalom” tézist elkezdtek úgy értelmezni, hogy valamiképpen csökkentse annak társadalmi mozgósítóerejét.

Az egyik – lineáris és leegyszerűsítő – kísérlet a peresztrojkát nem társadalmi forradalomként igyekszik feltüntetni, hanem vagy tudományos-technikai forradalomként, vagy pedig olyan intézkedéscsomagként, amelynek fokozottan radikális volta lehetővé teszi, hogy – úgymond metaforikusan – forradalomnak neveztesse.

Elterjedt az a filozófiai nézet, hogy a szocializmus építése során törvényszerűen váltakoznak az evolúciós és a forradalmi fejlődési szakaszok. Az utóbbiak az új minőség érvényre jutásának periódusait testesítik meg, ezek érlelődése az evolúciós fázis során történik.

Meglehetősen elterjedt az az elgondolás is, hogy a szovjet társadalomban semmiféle társadalmi-gazdasági ellentmondás nem visel antagonisztikus jelleget. Kategorikusan elutasítják még a lehetőségét is az ilyen ellentmondásoknak (egyetlen kivétel ez alól a társadalom viszonya a bűnözőkhöz, ám ez nyilvánvaló megkerülése a problémának).

Amennyiben a „forradalom” fogalmának kilúgozására tett kísérleteket összevonjuk, egy olyan „elmélethez” jutunk – ez bizonyos tudományos közlemények révén már utat tört magának –, amely azt hirdeti, hogy a modern szovjet típusú társadalmakban felülről jövő kezdeményezések révén és túlnyomórészt az irányítóapparátus erőfeszítései által (egyszersmind a nép aktív támogatása, egyetértése és jóváhagyása mellett) időről időre forradalmak mennek végbe, amelyek szükségessége általánosan elismert, ugyanígy ma is egyhangúan támogatja mindenki az átalakítások megérett programját. A harc csupán annyiból áll, hogy meghaladjuk azokat a nem antagonisztikus ellentmondásokat, amelyek ott feszülnek valamennyiünknek a negatív jelenségek megszüntetésére irányuló buzgó törekvése és az operatív átalakulást zavaró inercia között. Az efféle „forradalom”-értelmezés kizárja a társadalmi erők küzdelmét, s ezt egyfajta versengéssel helyettesíti: ki alakul át gyorsabban. Lévé, hogy minden társadalmi erő az új mellett van, mindenki ellenzi a régit.

Nem kellene erőket pazarolni ilyesfajta elmélet kidolgozására.

Amikor a peresztrojkára a „forradalom” fogalmát alkalmazzuk, egyúttal meg kell akadályoznunk a „forradalom” fogalmának kilúgozására tett kísérleteket. Felsoroljuk a fogalom fontosabb jellemzőit.

- A forradalom mindig lényegesen megváltoztatja a társadalmi fejlődés irányát. A forradalmi helyzet lényege, hogy reális lehetőség nyílik az ország további történelmi fejlődési útjának megválasztására.

- A forradalom az egymással harcban álló társadalmi erők történelmi porondon történő összecsapásának formája. Az összecsapás megmutatja, hogy alapvető érdekeik a gazdasági, társadalmi és hatalmi viszonyok kialakult rendszerében kibékíthetetlenek. Ez megkülönbözteti a forradalmat a társadalmi fejlődés azon for-

máitól, amelyekben vagy reformokat hajtanak végre, vagy elnyomják a reális erővel nem rendelkező társadalmi érdeket.

– A forradalom kardinális kérdése a hatalom kérdése. Nem arról van szó, hogy a hatalmat gyakorlók körében személyi változások következnek be. A forradalom dönt a hatalomgyakorlás módjának, a hatalmi viszonyok megállapodott struktúrájának, a hatalom típusának megváltoztatásáról. Egyébként ez különbözteti meg az összeesküvésektől, palotaforradalmaktól, az adminisztráció leváltásától, s az ehhez hasonló – történetileg ugyan látványos, ám nem lényegi – változásoktól.

– Forradalmak nem lehetségesek nagy tömegek részvétele nélkül. Forradalom kezdetét veheti ugyan felülről jövő kezdeményezésre is, de nem mehet végbe, nem juthat győzelemre aktív politikai tömegmozgalom nélkül.

Véleményünk szerint tehát ezek a társadalmi forradalomnak a gyakorlat által is igazolt, marxista-leninista felfogással egyező jellemzői.

AMIT ELVETÜNK: A SZOCIALIZMUS TORZULÁSAI

Szembeszökő jelenség, hogy a glasznoszty és a társadalmi gondolkodás aktivizálódásának első perceitől kezdve a legidőszzerűbb követelések közé tartozik a sztálini korszak egészének (ezen belül ideológiájának, a társadalomirányítás gyakorlati módszereinek) igényes, tudományos értékelése. Úgy véljük, hogy ez törvényszerű módon bizonyítja: a társadalmi gondolkodás egészséges irányban halad. S megfordítva: az a törekvés, hogy ezt a kérdést mellőzzék, megoldottnak nyilvánítsák, vagy az előttünk álló társadalmi forradalom problémájához nem tartozónak kiáltásák ki, egyértelműen a peresztrojka fékezését jelenti. Bosszúságot, értetlenséget, sőt, kétségbeesést kelt az, hogy a harmincas–negyvenes évek határozott értékelése helyett az elemzés csak a politikusok személyes felelősségének megállapítására korlátozódik (akik közül már csak kevesen vannak életben). A peresztrojka ideológiájának óriási károkat okoz, hogy elsikkad a Szovjetunió történelmi múltjával kapcsolatos kérdések helyes felvetése és elemzése.

A hazánkban a harmincas–negyvenes évek folyamán felépült társadalom ma önálló elnevezést kapott: ez a sztálini korszak. Az 1953 és 1964 között történtek (korántsem minden vonatkozásban következetes) kísérletek arra, hogy átértékeljék ennek a korszaknak egyes folyamatait, sőt: az ország fejlődését igyekeztek a demokratizálódás medrébe terelni. 1965-től a mozgás egészében véve regresszív jelleget öltött, s a hetvenes évekre kialakult egy olyan társadalmi-gazdasági rendszer, amely önmagát „létező szocializmusnak”² nevezi. Ma ezt a pangás időszakának nevezik. A sztálini korszak és a pangás időszaka egy és ugyanazon társadalmi rendszer fejlődésének két, egymást követő fázisa. A peresztrojka lobogóján ez áll: érzük el a szovjet társadalom *minőségileg* új állapotát. De mely állapothoz képest lesz ez új? Milyen a társadalom régi, a peresztrojka szempontjából „kiindulási” állapota? Épp ez a kérdés teszi rendkívül időszzerűvé, gyakorlatilag elodáztatatlanná, objektíve elkerülhetetlenné a múlt megvizsgálását (kezdvé a harmincas évekkel). A sztálini korszakot akkor ráhagyhatnánk a lelkiismeretes történészekre, akik keresztül-kasul átvilágítják azt, ha nem képviselné a kezdeti szakaszát annak a társadalomtípusnak, amelyet átépíteni készülünk.

Szembeszökő a sztálini korszaknak és a pangás időszakának közös ideológiai vonása: mindkettő igyekezett megtiltani még a gondolatát is azoknak a tudományos kritériumoknak, amelyek alapján meg lehetett volna ítélni, hogy a valóság

megegyezik-e (vagy sem) a szocializmusra mint társadalmi rendre vonatkozó tudományos elképzelésekkel.

Mint az SZKP KB 1987. januári plénuma leszögezte, a harmincas-negyvenes évek folyamán „... az elméletből és a társadalomtudományokból száműzték az eleven vitát, az alkotó gondolatot, míg a tekintélyelvű értékelések és ítéletek megdönthetetlen igazságokká váltak, amelyeket legfeljebb csak kommentálni il-lik. A maguk módján abszolutizálódtak a társadalomszervezés gyakorlatban kialakult formái. Mi több, az efféle elképzeléseket lényegében a szocializmus jellemzőivel azonosították, megváltoztathatatlanoknak tekintették, s az objektív tudományos elemzésnek teret nem hagyó dogmákként tálalták. Kialakult a szocialista termelési viszonyok megdermedt képe ...”³

Az SZKP XX. kongresszusát követően a szovjet marxista társadalomtudósok tekintélyes munkát végeztek, előkészítve ezzel a Szovjetunió történelmi tapasztalatainak ártértékelését. Ez a munka nem igazolta azt az 1956-os deklarációt, miszerint „magától értetődött”, hogy csupán fékeződésről volt szó, de nem a helyes fejlődési útról való letéréőről. A harmincas-negyvenes években az üldözött, az apologetika és a dogmatizmus erőszakjától elnyomott alkotó marxista gondolkodás az ötvenes évek végétől ismét újjászületik – jöllehet nem léphetett ki nyilvánosan a sajtó hasábjaira. A tudományos, tisztességes marxista–leninista társadalomtudomány immár harminc éve létezik és harcol az apologetika ellen, tiszta forrásból – Marx, Engels és Lenin klasszikus műveiből –, merítve eszméit és hagyományait.

Ami a sztálini korszak ideológiáját továbbvivő társadalomtudományt illeti, egyértelmű értékelést kapott egy sor dokumentumban és felszólalásban – kezdve a társadalomtudományi tanszékvezetők 1986-ban megrendezett össz-szövetségi tanácskozásával. Idézzük fel ennek egyik megállapítását:

„A társadalomtudomány iránti kereslet kimondottan konjunkturális jelleget öltött, ettől azután a tudomány elveszítette valódi funkcióját.

Ezek a tendenciák különösen a hetvenes években váltak feltűnővé, amikor is az eleven, fejlődő szocializmus tanulmányozását mind nyíltabban felváltotta kiagyalt formulák és sémák alkalmazása. Mi több, a pangás jelenségeihez fűződő kritikátlan viszony hatása alatt kialakult és megcsontosodott az elméleti gondolkodást eltorzító hatások egész komplexuma.

Ennek következtében a nyolcvanas éveket nemcsak súlyos, ma már jól ismert gyakorlati mulasztásokkal és tévedésekkel kezdtük meg, hanem úgy, hogy az elméleti tudat sok tekintetben még a harmincas évek színvonalán mozgott ...”⁴

Figyelembe kell venni, hogy a sztálini ideológia továbbvivői ezt az ideológiát igyekeztek korszerűsíteni. Változatlanul határozottan ellenezték, hogy napirendre kerüljön a kialakult gyakorlat értékelése s annak átalakítása. Ám a megközelítés „csomagolása” megváltozott. Létrejött az úgynevezett „létező szocializmus” koncepciója. Ennek alapjául a dolgoknak a hetvenes évekre kialakult rendjét gondolatlanul tükröző reflexiója szolgált, amely e rendet olyannak láttatta, mint ami teljességgel megfelel a szocializmus kritériumainak. Ám a tudományos megbízhatósággal rendelkező értékelések, valamint a glasznoszty révén megvilágítást nyert tények arra kényszerítettek bennünket, hogy kételkedjünk az efféle ki nyilatkoztatás megalapozottságában.

Mely érvekre támaszkodva juthatunk ilyen következtetésre?

A proletárdiktatúra állama az 1917 októberét követő első esztendőekben lehető-
séget teremtett rá, hogy a dolgozók reálisan részt vegyenek a történelmi alkotóte-

vékenységben. Ennek legfőbb formáit (a szovjetekbe történő választások rendjét, a szovjetkongresszusokat, a társadalmi problémák nyílt megvitatását) a harmincas években felszámolták. A tömegméretű elnyomás idejére a népet gyakorlatilag megfosztották igazi vezéreitől: a bolsevik típusú komisszároktól, akikről túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a proletárdiktatúra kulcsfigurái voltak. A dolgozók tömegének politikai aktivitása passzívrá fordult, megfélemlítetté vált. Ezekben az években a forradalom védelmére alakított apparátust tervszerűen átalakították parancsuralmi-büntető apparátussá.

A szovjetekbe történő választások rendje kardinális átalakuláson ment keresztül, valójában a kinevezések rendszerévé vált. A szovjetek működésében mindinkább a végrehajtó apparátus játszott döntő szerepet, nem pedig a küldöttek.

A bírói hatalom szerepét nullára korlátozták. Ez nem véletlen. A bírói tevékenység feltétele a felek egyenjogúsága, a jogok és a szabadság védelmének lehetősége. Ám irányítók és irányítottak törvény előtti egyenlőségének elvét egyértelműen megsértették, önkénnyel és törvénytelenséggel váltották fel. Mindezt megfogalmazzák a személyi kultusz időszakának értékelésével foglalkozó párháztárazatok.

Gyökeresen megváltozott a szociálpolitika is, kiváltképpen a munkások és a parasztok közötti viszonyok szférájában, ami összefüggött a kollektivizálás idején elkövetett túlkapásokkal. A negyvenes évek végére a parasztság nyomorúságos anyagi helyzetbe került, emellett megfosztották egy sor elemi polgárjogtól (elegendő arra utalni, hogy a kolhozparasztok mindegyike csupán a hetvenes években kapott személyi igazolványt).

Az értelmiséget – különösen az alkotó értelmiséget – rendszeres felülvizsgálatoknak, megfélemlítéseknek vetették alá. A Lenin által kitűzött feladat helyett (vagyis, hogy aktívan birtokba kell venni az emberiség kulturális vagyont), a sztálini korszakban a szovjet népet kulturális vonatkozásban elszigetelték a világ többi részétől, saját kulturális örökségét megsemmisítő „tisztogatásnak” vetették alá, minek következtében a népet átterelték az „engedélyezett” kulturális értékek szegényes készletére.

A harmincas évek elején meglehetősen radikális módon megreformálták a gazdasági rendszert. Ugrásszerűen megnőtt a döntések centralizáltsága, a munkaügyi kollektívákat megfosztották gazdasági önállóságuktól. A hozrascso [önálló-gazdasági elszámolás] formálissá vált. Az irányításban eluralkodtak az utasításos-pressure módszerek, a centralizmus demokratikus jellege gyakorlatilag megszűnt. A szocialista jelleg kritériumává a termelés társadalmisítottsági fokát nyilvánították, ezt kizárólag gazdasági értelemben fogva fel, mint a termelés koncentrációját és centralizálását. A társadalmi célszerűség, a szociális jelleg és a társadalmi hatékonyság aspektusait elszakították a tulajdon problémáitól, s ezáltal a gazdaságsszervezéstől is. Eluralkodott a bornírt gazdasági szemlélet, s vele a kaszárnyai „rend” bevezetése, melynek lényege az egyöntetűség, a szabványosítás.

Kardinálisan megváltozott az ember helyzete a termelésben és a társadalomban. Az önkéntes és a tudatos fegyelem, a társadalom érdekében kifejtett kezdeményezőkézség, az erkölcsi, az anyagi és a kreatív érdekeltség egymáshoz való közeledése Október vívmányai közé tartozott, felmutatva az önkéntesség kényszer feletti győzelmének esélyeit, bizonyítva, hogy új típusú dolgozó ember van kialakulóban. A sztálini korszak folyamán azonban megszakadt ez a fejlődés. Az emberhez mindinkább úgy viszonyultak, mint a tőle mintegy elidegenedett társa-

dalmi feladatok megoldásának eszközéhez. Amikor a háború előtti öt éves tervek munkalendületéről írnak, valahogyan hallgatnak arról, hogy ez a lendület a szabdalában maradtaknál volt tapasztalható, akik hátat fordítottak a „nép ellenségeivé” kikiáltott tegnapi elvtársaiknak.

A sztálini korszak ideológiája minden fontosabb kérdésben eltávolodott a leninizmustól, csupán primitív formában őrizve meg a marxista-leninista frazeológiát.

A harmincas-negyvenes évek szovjet társadalmát értékelve nem szabad egyoldalúan csak az adott időszak progresszivitását látni, azaz: a népgazdaság gyors fejlődési ütemét, új gyárak építését, városok alapítását, az analfabetizmus felszámolását, a szakembergárda gyorsított tempókkal történő nevelését. Valóban voltak ilyen vívmányok. Ám pontos értékelésük csak a társadalmi viszonyok torzulásaival együtt végezhető el.

A torzulások a nagy honvédi háború kezdetével lefékeződtek, mivel az ország halálos veszélybe került. „... Voltak bizonyos időszakok – például a háborús évek –, amikor Sztálin egyszemélyi cselekedeteit erőteljesen korlátozták, amikor lényeges mértékben gyengültek a törvényteleniségek, az önkény stb. negatív következményei. Ismeretes, hogy a háború idején a KB tagjai, valamint a kiemelkedő szovjet hadvezérek kezükbe vettek mind a hátorszáiban, mind a fronton egyes tevékenységi köröket, önállóan hoztak döntéseket, s szervezői, politikai, gazdasági és katonai munkájukkal a helyi párt- és szovjetszervekkel biztosították a szovjet nép győzelmét a háborúban. A győzelmet követően a személyi kultusz negatív következményei újfent erőteljesen jelentkeztek.”⁵

Rendkívül megalapozottnak tartjuk a fasizmus felett aratott győzelemnek ezt a felfogását: a szovjet nép nem azért győzött, mert Sztálin eltávolodott a leninizmustól (ez mintegy igazolná az effajta eltávolodást kivételes történelmi helyzetekben), hanem ennek ellenére, hatalmas áldozatokkal kompenzálva a társadalomnak az említett eltávolodás következtében fellépő meggyengülését.

Vajon a sztálini korszakot illetően miért a szocializmus eltorzulásáról beszélünk, nem pedig metamorfózisáról? Hiszen a politikai, társadalmi, gazdasági, szellemi viszonyok kaszárnyszellemben eltorzított rendszere egységes, befejezett szisztémát alkotott. Vitalitása, első egysége mindmáig észlelhető abban, ahogyan kérlelhetetlenül ellenáll minden olyan kísérletnek, amely demokratizálással, progresszív gazdasági és szervezeti újításokkal, a szellemi élet humanizálásával, a kultúra gazdagabbá tételével megingatni igyekszik. Akármennyire is egységes azonban a kaszárnyszellemű torzítás, mégsem volt képes kiiktatni a dolgozók tudatából a szocialista eszmék iránti vonzalmat. A személyi kultusz éveiben a tömegek irányítását megkönnyítette az, hogy a marxizmus-leninizmustól való messzesemenő eltávolodást marxista frazeológiával leplezték. Ugyanakkor azonban a tömegek tudatában ez megőrizte a szocializmus ideáljait, legfőbb értéként konzerválva őket. Az 1953 és 1964 közötti időszak bizonyítja ezt az értelmezést. A társadalmi élet „desztalinizálására”, a demokratizálás felé tett lépések a nép azonnali támogatására találtak. Ezek az esztendőik a társadalmi tudatba tartósan úgy vonultak be, mint a társadalmi-politikai olvadás évei. A nép tehát nem volt hajlandó arra, hogy elfogadja a szocialista demokráciától való eltávolodást.

AMIRE TÖREKSZÜNK: A TÁRSADALMI FORRADALOM A PERESZTROJKA CÉLJAI

A Szovjetunióban elkerülhetetlen társadalmi átalakulások forradalmiságára való irányvétel megköveteli az adott átalakulások politikai stratégiájának, valamint megvalósítása taktikájának pontos tudományos kidolgozását. Tudatában vagyunk annak, hogy a forradalom stratégiája és taktikája nem úgy alakul, amint azt a jövőre vonatkozó tudományos következtetések sugallják. Mindkettő döntő módon a „gyakorlatban”, a politikai összecsapás során érlelődik. A forradalmat óhatatlanul nyomon kísérik a manőverek, a politikai ravaszság, cselfogás, a kompromisszumok.

Ám a forradalmi folyamat vezetőinek társadalmi helyzetében van egy olyan sajátosság, amely arra késztet, hogy egyértelműen és nyíltan kifejtsek szándékaimkat. Ez a tömegekkel létesítendő kapcsolat szükségessége – az emberek tudatában meg kell honosítani a forradalom eszméit, a politika reális tényezőivé téve őket. A tömegek tudatáig csak radikális eszmék hatolnak el, kiszorítva az idejétmúlt vagy hamis fogalmakat. A tapasztalatok arra tanítanak, hogy a forradalmi ideológia nem lehet más, csakis radikális, pontosan megfogalmazott, igaz és őszinte.

A Szovjetunióban megérett forradalom végső céljának politikailag kiélezett megfogalmazása: a szocializmus torzulásainak felszámolása, a progresszív szocialista fejlődés medrébe történő visszatérés.

A párt XXVII. kongresszusát követően számos társadalomtudós komoly erőfeszítéseket tett arra, hogy megmagyarázza: hogyan és mi módon volt lehetséges, hogy a termelési és politikai viszonyok összességében szocialista jellegének megőrzése mellett széleskörűen elterjedtek a szocializmussal összeférhetetlen társadalmi magatartási formák; miként következhetett be, hogy a lényegük szerint szocialista viszonyok lefékeztek a műszaki haladást, meggátolták, hogy a termelés a társadalmi szükségletekre orientálódjék. Nyilvánvalóan erőltetett az a koncepció, amelynek értelmében a társadalmi-politikai és a szervezeti-gazdasági viszonyok rendszere a harmincas-negyvenes évek folyamán hatékony volt, később pedig egyszerűen elavult, „elmaradt” a kifejlődött termelőerőktől, az élet által támasztott szükségletektől. Egy ilyen koncepcióra támaszkodva meg lehetett magyarázni a gazdasági és a tudományos-technikai fejlődés ütemének lelassulását. Ám a tények arra utalnak, hogy a termelőerők, a társadalom anyagi-műszaki alapja hosszú időn keresztül olyan irányba fejlődtek, ami nem esett egybe a munka és az élet humanizálásának céljával, s hogy nem biztosították a termelés kellő társadalmi irányultságát.

Az SZKP KB 1987. januári plénuma pontosan megfogalmazta, hogy a pangásnak a szocializmustól idegen jelei a hetvenes–nyolcvanas évtized fordulóján mutatkoztak meg; a társadalomszervezés korábbi formái elavultak, s abszolutizálásuk következtében negatív következményekkel jártak. Ezzel alátámasztották s logikailag megalapozták a következő megállapítást: „A peresztrojka végső célja, hogy megújítsuk társadalmunk életének valamennyi oldalát, hogy a szocializmust ellássuk a társadalomszervezés legkorszerűbb formáival.”⁶

Ugyanakkor ez a plénum számos lényeges folyamatot és viszonyt torzít, társadalmi szempontból elavultnak nevezett. Kimutatták, hogy ez nem a konzervativizmus (avagy a megváltozott körülmények tudomásul nem vételének) következménye, hanem abból fakad, hogy megsértették a legfontosabb, meghatározó jel-

legű szocialista elveket.⁷ Innen már csak egy lépés annak megértése, hogy a végrehajtandó változások forradalmi jellegét meghatározó cél nem a szocialista viszonyok egyszerű tökéletesítésében rejlik, hanem a szocialista elvek helyreállításában, újjáalkotásában. Mihail Gorbacsovnek a plénumon mondott beszéde számos olyan megállapítást tartalmaz, amelyek a peresztrojka ilyen felfogását támasztják alá: „a népgazdaság irányításában helyre kell állítani és fejleszteni kell a demokratikus centralizmus lenini elveit”; „teljes mértékben helyre kell állítani a glasznoszty, a társadalmi ellenőrzés, a bírálat és az önbírálat lenini elveit”; „korunk feltételei közt minél teljesebben újjá kell teremteni a leninizmus szellemét”.⁸

Az előttünk álló forradalom céljainak problémája nem azonos a szocialista társadalom magasabb fejlődési szakaszának leírásával, vagyis annak a szakasznak a bemutatásával, midőn majd kialakulnak és törvényszerű jellegre tesznek szert a szocialista társadalmi viszonyok fejlett, érett formái, midőn mindenoldalúan kihasználják majd a szocialista rend előnyeit. E szakasz jellemzőire vonatkozó korszerű tudományos elképzeléseket rögzíti az SZKP programja, ahol új távlatokról, a szovjet társadalomnak a kommunizmus magasabb fázisához vezető útján bekövetkező, minőségileg új állapotáról esik szó.⁹ A Szovjetunióban megérett forradalom véghezvitelével a *szocializmus eme minőségileg új állapotának kezdetéhez* kell eljutni. Ha a szóban forgó állapotot a peresztrojka *végős céljának* tekintenénk, úgy ez teljesíthetetlen feladat kitűzése lenne, a fejlődés mai tájékozási pontjain való túlhaladást jelentene. A szovjet elméleti gondolkodás felbecsülhetetlen értékű vívmánya az a tézis, hogy a szocializmus fejlődése és tökéletesítése *hosszan tartó folyamat*, amely csak akkor éri el célját, ha mindenoldalúan kihasználjuk érett formáit és vívmányait.

Az a célkitűzés, hogy az országnak ki kell kerülnie a szocializmus torz állapotából, ellentétben áll a peresztrojka szűken, felszínesen vett felfogásával, amely ezt a feladatot úgy tekinti, mint az egyes hiányosságok, hibák, meg nem felelések, lemaradások stb. felszámolását. Csak úgy lehet megingatni a talajt a tudományos monográfiákat és cikkeket mindmáig elárasztó (tudatos és önkéntelen) apológia és skolasztika alatt, ha elemezzük és szabad vita keretében megtárgyaljuk a társadalom torzulásához vezető okokat, feltételeket, formákat és következményeket. A mélyreható és tisztességes kutatások előtt, amelyek nélkül lehetetlen elmélet és gyakorlat kapcsolata, a tények helyes általánosítása, valamint a válságból való radikális (nem csupán látszólagos, tüneti) kilábalás előtt egyetlen dolog nyithat utat: annak tudatosítása, hogy a modern szovjet társadalomban rengeteg nem szocialista törvényszerűség és tendencia uralkodik. Közéjük sorolhatjuk a demokratikus centralizmus helyett érvényesülő utasításos-parancsuralmi irányítást, az egyenlőséget, a dolgozók elidegenedettségét a munkától és a termeléstől, a hatékonyság kritériumainak elszakadását a társadalmi céloktól és más jelenségeket.

Ma gyakran hallunk, olvasunk arról, hogy a forradalmi átalakításnak nincs alternatívája. Ez felette pontatlan. Léteznek alternatívái, ám mindegyik távol visz a szocializmustól. A Szovjetunió számára a leninizmus reneszánszának egyetlen útja a forradalmi átalakítás.

A peresztrojka ideológiai biztosításának leggyengébb, legveszélyesebb mozzanata a társadalmi ellentmondások kiélezettségének lebecsülése avagy tudatos elhallgatása, az az állítás, hogy a társadalmi viszonyok szocialista jellege semmilyen körülmények közt nem tűnhet el – ennél fogva tehát csak a fennálló rend

részleges tökéletesítéséről lehet szó, arról, hogy a szovjet társadalom a korábbi, a gyakorlat által igazolt irányban fejlődjék. Ez a felfogás lehetetlenné teszi a szakítást a gazdasági determinizmussal, a társadalmi haladás automatizmusaihoz fűződő illúziókkal, csökkenti a dolgozó tömegek szerepét. A népet felmenti az ország sorsáért viselt történelmi felelősség alól.

Bármennyire is paradoxnak tűnik, napjainkban nemcsak a hétköznapi tömegtudat, de számos tudományos eszmeifuttatás is hajlik rá, hogy a szocializmus kialakult torzulásait a lenini bolsevik pártnak az októberi forradalmat megelőzően és azt követően követett politikájából eredő, logikus következménynek tartsa, a marxista-leninista eszmék gyakorlati megtestesülését lássa bennük. Ily módon a sztálini korszak gyakorlata, illetve annak maradványai lényegében kompromittálják a marxizmus-leninizmus és a bolsevizmus ideológiáját. Nem látunk más megoldást a marxizmus-leninizmus és a bolsevizmus rehabilitására, mint azt, hogy világosan és pontosan elismerjük, érvekkel alátámasztva kifejtjük, hogy Marx, Engels és Lenin ideológiája nem volt alapja a sztálini gyakorlatnak, s ugyanígy nem alkotta alapját a pangás korszakában követett gyakorlatnak sem. Meg kell magyarázni, hogy a leninizmus és a sztálinizmus nem azonosítható fogalmak, s ezáltal a beérett forradalomnak vissza lehet adni a társadalomtudományok világszerte legmagasabb rendű vívmányát: a marxizmus-leninizmus ideológiáját. „Egyértelműen elhatároljuk magunkat a dogmatikus, bürokratikus és voluntarista örökségtől, minthogy ennek semmi köze sem a marxizmus-leninizmushoz, sem a valódi szocializmushoz” – mutatott rá Mihail Gorbacsov az SZKP KB plenáris ülésén 1988. február 18-án.

A PERESZTROJKA TAKTIKÁJA, LEHETSÉGES SZAKASZAI

Az egyes nemzetek történetében a forradalmak objektíve elkerülhetetlenek, de sok forradalom vereséggel végződik. A vereségek alapvető oka, hogy hibákat követnek el a taktikában, vagyis a forradalom feladatait képtelenek lefordítani az operatív feladatok, a részfeladatok nyelvére. A legelterjedtebb taktikai hibák: a stratégia megvalósításának linearitása (előreszaladás, a legaktívabb erők elszigetelése a kevésbé aktívaktól, amelyek azonban szintén a forradalom mellett lépnek fel) és a késlekedés (kivárás, vagy a forradalom ellenfeleivel kötött káros kompromisszumok, amelyek félénkségre vagy zavarra utalnak). A hibás cselekedetek következő válfaja a forradalom kiprovokálása, az események siettetésének kalandortaktikája – olyankor, midőn a tömeg még nem készült fel tudatosan azokra.

Véleményünk szerint a Szovjetunióban végrehajtandó forradalmi peresztrojka leglényegesebb, törvényszerű mozzanatait úgy vázolhatjuk, ha kiindulunk a szocialista forradalomra vonatkozó lenini tanításból, valamint a tömegek, illetve a Lenin által vezetett bolsevik párt 1917-es forradalmi gyakorlatából, s az októbert közvetlenül követő évek tapasztalataiból; ha számolunk a – Lenin halála után véghezvitt – radikális sztálini „peresztrojka” tanulságaival; ha feltárjuk az ötvenes-hatvanas évek során a torzulások felszámolására tett sikertelen kísérletek tanulságait; valamint, ha elemezzük az 1985 és 1987 közötti időszak tapasztalatait, eredményeit.

A peresztrojka taktikájával szemben támasztott elvi követelmények alább következő felsorolása bizonyos mértékig feltételes jellegű, s nem tart igényt teljesésre. Ugyanakkor nem önkényes, nem esetleges.

Az SZKP KB 1987-es januári és júniusi plénúmán a peresztrojka szakaszait általánosságban nevezték meg: helyzetelemzés; a politikai irányvonal kidolgozása; az adott irányvonal megvalósításával kapcsolatos alapvető döntések meghozatala; konkrét feladatok megoldása a társadalom életének valamennyi szférájában.¹⁰

Ez a szakaszolás a beérett forradalom lényeges vonását tükrözi: nevezetesen, hogy „felülről” kezdődik. Logikus folytatása, hogy meghatározzuk a megoldásra váró társadalmi-politikai feladatokat. Ebben az esetben a peresztrojka valódi menetének elemzése mellett konfrontálhatjuk cselekedeteinket s a tényleges eredményeket ezekkel a feladatokkal, hogy megállapítsuk: célszerű-e a taktika, előrehalad-e a forradalom, s hogy mely szakaszába jutott a társadalom.

Az első szakasz: a forradalom politikai programjának közzététele és magyarázata. Ez talán még nem is a valódi forradalom akciója, ám legfontosabb előfeltétele, amelynek rendeltetése, hogy felébressze a társadalmi tudatot, a népet kivezesse a társadalmi apátia állapotából, ösztönözze progresszív társadalmi mozgalmak keletkezését, olyan politikai jelszavakkal fegyverezze fel ezeket, amelyek elősegítik valamennyi progresszív erő konszolidációját.

A második szakasz az életre keltett haladó erők társadalmi aktivizálódása, a forradalom elmélyítése és kiszélesítése. E feladat megoldását a következetes, általános demokratikus reformok biztosíthatják, amelyek előfeltételei valamennyi más forradalmi átalakulás megvalósításának. A konkrét ellentmondások és problémák szabad érvényesülésének, a megoldáshoz vezető utak felkutatásának és megválasztásának, a szocialista elvek szerint történő átalakulásoknak a nép ügyévé kell válniuk, s nem az irányítóknak a „közrendű dolgozók” a szükségletek, az „emberi tényező” iránti „gondoskodásából” kell fakadniuk.

Az általános demokratikus reformok rendeltetése felette egyszerű: fel kell számolni az apparátusnak azt a monopóliumát, amelyet a haladás felé vezető út meghatározásában eddig gyakorolt; garantálni kell a dolgozók védeltségét arra az esetre, ha részt vesznek a forradalmi folyamatban; segíteni kell leküzdeni féltelmüket a törvényteleniségekkel szemben, a tiltó, büntető és utasításokat adó szervek önkényével szemben. Az általános demokratikus reformoknak meg kell teremteniük az összes alkotmányos politikai jog érvényesülési módozatait; jogi alapot kell létrehozniuk a haladó erők társadalmi-politikai aktivizálódása és önszerveződése számára; biztosítaniuk kell valamennyi szinten az irányítók és irányítottak tényleges egyenjogúságát, törvény előtti egyenlőségét: helyre kell állítaniuk a bírói hatalom erejét, s törvényes alapon garantálniuk kell a társadalom tagjai, továbbá a létező és az újonnan alakuló társadalmi szervezetek és egyesületek részére a bírói oltalmat – amennyiben nem állanak ellentétben az alkotmánynyal –, s ugyanígy biztosítaniuk kell mindenfajta alkotmányellenes tevékenység bírósági felelősségre vonását.

Az általános demokratikus reformokkal egyidejűleg olyan részátalakulások megvalósítása is szükséges, amelyek az élet konkrét szféráit érintik. Az ilyen átalakulások közé tartozik a szövetkezés, az egyéni munkatevékenység stb. engedélyezése. Ám az előrehaladást nem a részintézkedésekből származó hatások jelzik, hanem a kulcsfontosságú társadalmi-politikai feladat megoldásában elért eredmények: sikerül-e a szocialista normalizálást a nép ügyévé tenni. Az irányvonal helytálló voltát a haladó erők élénkülésének, a társadalmi kezdeményezések kibontakozásának kell jeleznie, majd olyan szervezett társadalmi-politikai mozgalmak létrejöttének és terebélyesedésének, amelyek a politika, a gazdaság, a kultúra, az ideológia területén a problémák gyakorlati megoldásáért küzdenek.

A harmadik szakasz, a harmadik kulcsfontosságú társadalmi-politikai feladat, hogy a termelőerők, a társadalom anyagi-műszaki alapjai, a tudomány és a technika következetesen humanista (szocialista) irányban fejlődjenek. Ennek a feladatnak a gazdasági mechanizmus radikális reformja, az irányítás demokratizálása felel meg. Az 1965. esztendő reformjának története, a hetvenes–nyolcvanas évek számos próbálkozása és kísérlete cáfolhatatlanul bebizonyította, hogy politikai demokratizálás nélkül nemcsak lehetetlen végigvinni a radikális gazdasági átalakítást, de jószerivel hozzá sem lehet kezdeni. Így például a munkaszervezés brigádformájának elterjesztése során felmerült a munkás-önigazgatás határainak kérdése. Világossá vált, hogy a termelésirányítás demokratizálása nem lehetséges általános társadalmi-gazdasági reformok nélkül. Ritka kivételektől eltekintve a munkás-önigazgatás nem terjedt túl a brigádok keretein, s csupán a bérelosztásra és a munkafegyelem kérdéseire szorítkozott. Az antidemokratikus társadalmi közeg, amelyben a munkás-önigazgatás létrejött, a brigádokban antidemokratikus klikkszellemet honosított meg, s ezt rögzítette. Az adminisztráció számára a brigádok a munkásokra gyakorolt nyomás eszközeivé váltak – méghozzá úgy, hogy a nyomásgyakorlást társaik végezték –, az alkalmazotti módszerek pedig súrolták az alkotmányos és a személyiségi jogok nyílt megsértését.

A gazdasági mechanizmus radikális reformja és a gazdaság demokratizálása megvalósításában lényeges kritérium a kollektíváknak az adminisztráció tevékenysége felett gyakorolt tényleges ellenőrzése (a kollektívák átalakulása az irányítás szubjektumaivá, „gazdává” válásuk). Ennek elérése a peresztrojka forradalmi vívmányainak érdemi rögzítésével egyenlő. Szeretnénk azonban ismételtén rámutatni, hogy ezt lehetetlen megvalósítani, ha a gazdaságirányítási rendszer reformját nem előzi meg a társadalmi-politikai viszonyok demokratikus elveken nyugvó átalakítása. A társadalmi viszonyok (köztük a gazdasági viszonyok) szocialista normalizálási folyamatának visszafordíthatatlanságát csak az összes haladó erő társadalmi aktivizálása garantálhatja. Nem szabad megfeledezni a politikának a gazdasággal szembeni prioritásáról. A szocializmus jövőbeni torzulásainak elkerülésére, a szovjet társadalomnak a szocialista érettségig, s a kommunista építés soron levő szakaszáig terjedő tökéletesítésére és fejlesztésére csak az állam demokratikus jellegének fenntartása, az államhatalom és az államigazgatás demokratikus működése nyújthat biztosítékot.

A forradalmi peresztrojkanak melyik szakaszában van a jelenlegi szovjet társadalom? Ezt megérthetjük Mihail Gorbacsov szavaiból, amelyek a tömegkommunikációs eszközök, az ideológiai intézmények és az alkotói szövetségek vezetőivel ez év januárjában tartott találkozón hangzottak el:

„Még csak a peresztrojka kezdetén tartunk, társadalmunk épp hogy elindult kifelé a pangás állapotából.”

„A nép mozgolódik, felemeli fejét!”

„A társadalom konszolidálódik a peresztrojka eszméi körül.”

„Valószínűleg lesznek visszavonulások is.”

„Lényegében lezártuk a peresztrojka első szakaszát, a második kezdetén vagyunk.”

„Persze néhányszor megbetegszünk még. Betegségeink súlyosak lesznek, de megerősödünk és még határozottabban fogunk előrehaladni.”¹¹

A REÁNK LESELKEDŐ VESZÉLYEK

Nehéz lenne meghatározni, melyek a forradalmi peresztrojka mozgóerői. Túláságosan kevés történelmi tapasztalat áll rendelkezésünkre, ezért nem tudjuk megfelelő biztonsággal megállapítani az egyes társadalmi csoportokról és rétegekről, hogy az eljövendő társadalom objektív mozgóerői-e. Nincsenek kellőképpen megalapozott tudományos elképzeléseink társadalmunk valódi osztályszerkezetéről, a különböző társadalmi csoportok álláspontjáról és pszichológiájáról.

Ilyen helyzetben a munkásosztálynak a peresztrojka folyamatában játszott avantgardszerepére vonatkozó elképzelések inkább óhajokat tükröznek, nem pedig a valóságot. Nem korrekt dolog párhuzamot vonni a győzedelmes októberi forradalommal. Az ilyen elgondolások a marxista-leninista hagyományra támaszkodnak – ez képviseli erős oldalukat. Gyengéjük viszont, hogy a konkrét történelmi helyzet nem támasztja alá kellőképpen ezt az analógiát. Amikor a „munkásosztályt” emlegetik, megfeledkeznek arról, hogy ez több mint nyolcvanmillió főt jelent. Egy ilyen hatalmas közösség távolról sem egynemű, a legkülönbélebb, más-más műveltséggel, érdekekkel, társadalmi kapcsolatokkal, eltérő társadalmi tapasztalatokkal rendelkező csoportokat és rétegeket takar, amelyeknek cselekvési készsége is különbözik. A pártsajtó már írt arról, hogy a munkásosztály egy része felkészületlen arra, hogy a peresztrojka fő támasza legyen: „A főváros munkásosztálya kétségkívül híve a változásoknak, s aktívan részt vesz megvalósításukban. Ám jelentős része még nincs felkészülve arra, hogy teljes jogú gazda legyen, hogy felelősséget vállaljon a peresztrojka menetéért.”¹²

Mely csoportok és rétegek tekinthetők a következetesen szocialista megújulás híveinek? Miként értelmezik a megújulást? Kik fognak ellenállást kifejteni, milyen alternatívát javasolnak a peresztrojka helyett? Ezek a problémák széles körű vitát, tudományos elemzést igényelnek. A peresztrojka mozgóerőinek felfogásában érvényesülő sematizmus, a nézetek, vélemények reális sokféleségének mellőzése komoly hibákhoz vezethet, eltávolíthatja a peresztrojkától potenciális híveit, megnehezítheti a mai és a holnap ellenfelek társadalmi közömbösítését.

„Ha a peresztrojka valóban a forradalom folytatása – mondotta ez év januárjában Mihail Gorbacsov –, amennyiben jelenleg valóban forradalmi politikát folytatunk, úgy elkerülhetetlen a harc.”¹³ Úgy véljük, hogy e harc formái igencsak változatosak lesznek. Az éles, nyílt konfliktusok nyomán előálló helyzetet bizonyos feltételek mellett kiaknázhathatja az állami irányítóapparátus ama része, amely 1986–1987 folyamán a bekövetkezendő radikális változásokra várva tanácstalan-ná vált, megbénult, de lényegében még mindig jelentékeny hatalmat birtokol. Csupán ürügyek kellene neki a „csavarok meghúzásához”. Márpedig efféle ürügyeket kiprovokálhat a peresztrojka lassúsága is. Nagyon valószínű, hogy ennek során a szocialista megújítással szemben álló alternatívák fognak felbukkanni, vagyis olyan receptek és jelszavak, amelyek a Szovjetunió jelenlegi nehézségeinek megoldását nem szocialista úton képzelik el. A lakosság egy része (becslésünk szerint nem túlságosan nagy létszámú része) az országnak a gazdasági haladás medrébe történő visszatérését egybekapcsolja a munka és a gazdasági tevékenység modern, tisztán kapitalista aktivizálásával, valamint a politikai életnek a polgári demokráciában kialakult formáival. A néphatalom demokratikus formáinak megvalósításában tanúsított következetesség tényleges ellensúlya lehetne a társadalmi tudat illetően metamorfózisának, melyben a polgári demokrácia és a gazdálkodás kapitalista módszerei a civilizáció legnagyobb vívmányaként tűn-

nek fel. S megfordítva, ha országunkban a demokratizálás helyett ismét „meghúzzák a csavarokat”, úgy a most élő nemzedékek végképp elveszíthetik reményüket arra, hogy a gyakorlatban valóra válnak a szocializmus humánus eszméi.

Lehetséges-e az események ettől eltérő alakulása, ha késnek a radikális demokratikus reformok? Igen, lehetséges, ha túlbecsüljük a szovjet nép készségét a politikai aktivizálódásra, ha a nép passzivitása mélyebb. Ebben az esetben az intellektuális és politikai vonatkozásban legfejlettebb rétegek, a késlekedés taktikáját a hangos jelszavak és a gyakorlati tettek közötti meg nem felelés szokásos, „normális” jelenségeként fogva fel, elégedetlenségüket – akárcsak a pangás éveiben – magánszférában vezetik le. Felújulnak, megerősödnek az erkölcsi bomlás, az alkoholizmus, a narkómánia szociális okai, a gondolkodó értelmiség és a művelt ifjúság körében az elvonulás új formái jelennek meg.

A lakosság más rétegei a részleges változásokat, a felemás reformokat valódi haladásként foghatják fel. Elhiszik, hogy a peresztrojka fogalmát teljességgel kimerítik az olyan liberális újítások, mint az egyéni munkatevékenység, a szövetkezetek, a családi brigádmunka engedélyezése, mint a hiányosságok bírálata a sajtóban, korábban tiltott költők és írók publikálásának megengedése. Csupán egyetlen kérdés fogja aggasztani őket (ez már ma is el-elhangzik): vajon tartósak-e ezek az engedmények? A széles körű demokratizálást elősegítő intézkedések nélkül a dolgozók politikai öntudatának kialakulása a kezdet kezdetén megtorpan. Kiváltképp azoknál a rétegeknél, ahol a humanista életmód természetes gazdagsága leegyszerűsödik egy fogyasztási modell követésére.

Kétségtelen, hogy az újjászületés „békés” változata esetén a bürokraták kasztja könnyen megtalálja helyét az irányítási rendszerben, megtalálja azokat az újabb módszereket és formákat, amelyek révén a párt, az úgy, az ország nevében utasíthatat és élősökhöz.

Annak érdekében, hogy elhárítsuk az eseményeknek a szovjetunióbeli szocializmus szempontjából veszedelmes alakulását, a társadalmi átrendeződés és a gyakorlati tettek olyan meggyőző és vonzó programját kell előterjeszteni, amely széles körű társadalmi mozgalmak alapja lenne, s a népet nem kárhozhatná csupán az előirányzott tervek és elgondolások engedelmes végrehajtójának szerepére. A társadalmi átrendeződés és a gyakorlati tettek programjának a társadalmi mozgalmaknak címzett egyértelmű politikai jelszavakat kell tartalmaznia, amelyek választ adnak a kérdésre: mit kell tenni a peresztrojka meggyorsítása érdekében?

A FORRADALMI ÁTALAKULÁSOK ESZKÖZEIRŐL ÉS MÓDSZEREIRŐL

Az előttünk álló forradalom eszközeinek és módszereinek megválasztásában általános követelmény a demokratikus jelleg. A taktikában előforduló, valamennyi alább érintett hiba a demokratizálás megsértéséből ered.

Vegyük szemügyre, hogy hoi futhatnak „zátonyra” az eszközök és módszerek.

A peresztrojkaiban alkalmazott nem demokratikus módszerek és eszközök legfőbb motívuma az az elképzelés, hogy az országban rendkívüli történelmi helyzet alakult ki. Példákat idéznek a múltból. Ezért fontos leküzdeni azt a széleskörűen elterjedt (lényegében uralkodó) meggyőződést, hogy a sztálini módszerek történelmi jogosultságát a rendkívüli körülmények adják. Fontos azért, mert a hatal-

mi és irányítási viszonyok fennálló rendszerének demokratizálásában nem érdekelte társadalmi erők napjainkban is hangsúlyozni fogják a Szovjetunió rendkívüli belső és külső helyzetét, s még az is lehetséges, hogy kiprovokálják valóban rendkívüli, új körülmények létrejöttét.

Az irányítás valamennyi szintjét erőteljesen készítheti, hogy a korábbi, nem demokratikus ráhatásokat alkalmazzák alájuk rendelt szintekre (végeredményben tehát ezzel a munkásokat, kolhozparasztokat, közrendű alkalmazottakat sújtva), az a motívum, hogy a szovjet nép, s az egész világ elé tárják, mennyire hatékony dolog a peresztrojka. Az erőltetés (sürgetés) illetén taktikájának sokféle megnyilvánulása lehet. Két, leginkább tipikus sajátosságra mutatunk rá.

Az első: gyors, érezhető eredmények követelése, még mielőtt létrejönnének a pozitív változások eléréséhez szükséges előfeltételek. Ilyen például a hatóságokkal, a helyi pártszervekkel és gazdasági vezetőkkel szemben támasztott, „minél gyorsabb átalakulást” sürgető követelmény – mondjuk azzal, hogy javítsák meg a lakosság ellátását, fokozzák a munka termelékenységét, számolják fel a munka nélkül szerzett jövedelmeket stb. Ezeket a követelményeket kellő mélységgel nem lehet teljesíteni addig, amíg meg nem valósul a radikális gazdaságirányítási reform. A korábbi gazdaságirányítási rendszer tartalékai gyakorlatilag kimerültek. Miből származnának akkor a gyors sikerek? Ilyen feltételek mellett a sürgetés taktikája csupán az utasító-büntető irányítás új, módosított formájához vezethet. A gazdasági apparátusban kételyt szül a demokratizálásra irányuló kurzus őszinteségét illetően. Ugyanakkor a lehető legnyíltabb, őszinte elvtársi párbeszéd az emberekkel, azoknak az okoknak a megvilágítása, amelyek miatt nem lehet gyorsan javítani a gazdasági helyzeten, fokozza a nép bizalmát.

A második az a felfogás, amely a tettek gyorsaságának ad „prioritást” törvényszerűségükkel szemben. Vonatkozik ez azokra az esetekre is, amikor valamely állami szerv hibája miatt késik a valóban szükséges rendeletek bevezetése. A peresztrojka számos kérdése jelenleg magasabb és helyi pártszervek ajánlása alapján nyer megoldást, vagyis nem jogszabályok szerint. A pártszervezetek tekintélyét szembeszegezik a törvény tekintélyével, ami teljességgel elfogadhatatlan, minthogy a régi gyakorlatot termeli újra, nem segíti elő a jogi tudat kifejlődését, a jogrend megszilárdulását. A sürgetés taktikája feltámaszthatja a kampányok nem demokratikus gyakorlatát és atmoszféráját, mivel az országos és a helyi apparátust arra készíti, hogy beszámoljon a vezetésnek a meghozott intézkedésekről és eredményekről. A tömegek kezdeményezésének elfojtására a legjobb módszer, ha a nép úgy viszonyul a peresztrojkához, mint az apparátus soron levő kampányához.

A peresztrojka folyamán a nem demokratikus eszközök alkalmazására készítet az a motívum is, hogy megnyugtassák, közömbösítsék a valódi és potenciális ellenfeleket. Ám a reális demokratizálást jobb időkre tartogató, kompromisszumos út nem hozhat sikert. Ellenkezőleg, visszafogja a progresszív erők aktivizálódását, lefékezi cselekedeteiket. Ami a reakciós erőket illeti, a megnyugtatójukra tett egyetlen taktikai fogás nem képes a forradalom híveivé tenni, vagyis megtéveszteni őket. Az átmeneti kompromisszumok taktikája csak segíti a reakciós rétegeket abban, hogy összeszedjék erejüket, konszolidálódjanak, s hogy hosszú időre megfékezzék vagy megakadályozzák a társadalom forradalmi átalakítását.

Sokaknál a peresztrojka koncepciója az átalakítások alábbi sémáját sugallja: „Kezdjük a gazdasággal, s az ebben a szférában elért javulások alapján kibontakoztatjuk a demokratizálást, minden téren javulást érünk el.” Ez azonban szűk

látókörű séma. Hatékonyabb a pártdokumentumokban megfogalmazott megközelítésmód, amiről Mihail Gorbacsov egyenesen a következőket jelentette ki: „Nem haladhatunk tovább másként, mint életünk demokratizálásán keresztül.”¹⁴

A várakozó magatartás, a passzivitás, a peresztrojkába való bátorlan bekapcsolódás alapvető oka véleményünk szerint a jogokban való bizonytalanság, a bátorlanlás, sőt félelem. Szovjet emberek több nemzedékének élettapasztalatai azt sugallják, hogy nem szabad kezdeményezni, hogy az önkénnyel és törvénytelenségekkel szemben vagy sikerül védelmet találni, vagy nem. A szovjet emberek többsége számára már maga a gondolat is képtelennek tűnik, hogy bírósághoz forduljanak, ha panaszt kívánnának tenni a bürokrátákra, a rendőrségre, a bűnüldöző szervekre, vagy tiltakozni akarnának a sajtóban megjelent rágalom ellen. A panaszt a pártszervezethez adják be, de nem a bírósághoz. A tényleges hatalomhoz fordulnak, nem a törvényhez fellebbeznek.

Az első, amit meg kell tenni: csökkenteni a társadalomban a bátorlanlást. Ehhez jogilag körül kell határolni a tiltó, büntető és utasító szervek jogkörét.

Nincs minden rendben az alkotmányos jogok és szabadságok betartásával, ami összefügg a jogi szabályozás rendszerével – ennek jellege kizárja a megengedhető cselekedeteket. Felülvizsgálatra, elemi demokratizálásra szorul a bírósági beadványok intézése, a vizsgálatok vezetése, a beismerések rendje. Különösen tűrhetetlen, hogy a vizsgálat stádiumában, a letartóztatás pillanatától kezdve nem lehet igénybe venni szakképzett ügyvéd segítségét – annál is inkább, mivel a Szovjetunió lakossága túlnyomórészt jogi analfabéta.

A dolgozók aktivizálódása a társadalom életének különböző szféráiban egyre inkább megköveteli az ilyen aktivitás társadalmi védelmét, a lakosság politikai (kifejezetten politikai) tevékenysége számára kedvező feltételek megteremtését. Már most történnek kísérletek bizonyos társadalmi szervezetek létrehozására, de ezek gyakran nem valósulhatnak meg – függetlenül a szovjet alkotmány 51. cikkelyében rögzített jogoktól. Fennmaradnak a társadalmi aktivizálódás korábbi formái, amelyek az embereket kényszerre, formalizmusra, sablonszerűségekre emlékeztetik. Mindenki a megújulást, a poros formák felfrissítését akarja.

Biztosítani kell a reális lehetőségeket a peresztrojka ügye szempontjából hasznos szervezetek megalakítására, valóra kell váltani a lakosság kezdeményezéseit, változatossá kell tenni a társadalmilag hasznos öntevékenységi formákat. Napjainkban a pártszervek, a tanácsok, a szakszervezetek stb. apparátusa páni félelemben van attól, hogy alulról jövő kezdeményezés útján nem formális szervezetek keletkeznek. Az ellentmondás reális, de csak akkor oldható fel, ha létrejön az új, nem formális szervezetek céljait, módszereit és munkájuk formáit társadalmi ellenőrzéssel ellátó jogi szabályozás.

A több jelölt állításával próbálkozó választási kísérlet méreteit tekintve még megközelítőleg sem felelt meg a nép elvárásainak. Radikálisan demokratizálni kell a választási rendszert, meg kell változtatni a tanácsok munkastílusát.

Nyilvánvaló, hogy az 1985 és 1987 közötti törvény- és jogalkotó tevékenység nem felelt meg a forradalmi peresztrojka feladatainak. E tevékenység jellege megmaradt azon a színvonalon, amelyen a hatvanas évek vége és a nyolcvanas évtized kezdete között mozgott. Ugyanakkor a pangás idején felmerülő feladatok minőségileg eltérnek a küszöbönálló forradalom tennivalóitól. A hetvenes-nyolcvanas évek (egyébként aktív) törvény- és jogalkotó tevékenysége jogi formába öntötte a status quót. Ma pedig – a peresztrojka logikája szerint – a törvények rendeltetése, hogy segítség a status quo felszámolását (nem pedig megszilárdulá-

sát). A valóságban viszont egymás után készítik elő és fogadják el azokat a törvényeket, amelyek az eltorzult rendet törvényerőre emelik, s ezzel megerősítik.

Elemzésünk eredményét a következőkben foglalhatjuk össze: a jövő feladata, hogy a társadalmi forradalom jellegével ruházzuk fel a peresztrojkát. A nyilvánosság megkezdte a közvélemény felkészítését annak megértésére, hogy a ma élő nemzedékek történelmi felelősséggel tartoznak a szocializmus szovjetunióbeli sorsának alakulásáért. Észlelhető szakadék tátong a múltra, a jelenre és a jövőre vonatkozó elképzelések között. A nép egy része hajlamos rá, hogy a kialakult viszonyrendszert jó alapnak tekintse a továbbhaladáshoz, a kommunizmus felé tartó mozgáshoz. A kritikusabb beállítottságúak nem hajlandóak ugyan megbékélni a torzulásokkal, de belenyugszanak abba, hogy ezek a szocializmus velejárói, s így a felelősséget alaptalanul a marxizmus-leninizmusra hárítják.

A tévképzetek eloszlátása azt jelenti, hogy a társadalomnak visszaadjuk mind a valódi marxista-leninista ideológiát, mind a dicső forradalmi múlthoz való kötődést, azt a köteléket, amelyet a szocializmus kaszárnyszellemű eltorzítása szét tépett. Csak így szabadíthatjuk fel az alkotó forradalmi energiák láncreakcióját.

Vajon felkészült-e a nép a teljes igazság befogadására, hajlandó-e aktívan megkezdni a forradalmi átalakítást? A teljes, kendőzetlen történelmi igazság befogadására mindig készen áll, ez mindenkori sajátossága. Ami a forradalmi átalakításban való részvételét illeti, véleményünk szerint az 1985 és 1987 közötti időszak optimizmusra ad okot. A népben gyorsan helyreáll a társadalmi-politikai tevékenység iránti érdeklődés. Sőt úgy véljük, hogy lebecsüljük a radikális átalakításban való részvétel iránti készségét. Egyelőre mind a tapasztalatok propagandája, mind a felhívások túlnyomórészt a gazdasági szférába történő aktivizálásra szólítanak fel, míg a társadalmi-politikai élet demokratizálása késik, akadozik, lefékeződött. A peresztrojkának ezt a rendellenességét helyre kell igazítani, s akkor várható, hogy a társadalom megújulási folyamatai ugrásszerűen felerősödnek.

Bármily nehéz manapság forradalmat előkészíteni, bármennyire bonyolult lépésről lépésre kibontakoztatni, akármilyen erős is az ellenállás, nincs nemesebb ügy, mint részt venni a forradalomban. Következzék hát be!

JEGYZETEK

¹ Pravda, 1986. július 31.

² Nem szabad összekeverni a „létező szocializmus” és a fejlett szocializmus koncepcióját. Bár mindkettő a hetvenes években bukkant fel, teljesen eltérő szerepet játszottak.

³ Az SZKP KB 1987. január 27–28. plenáris ülésének anyagai. Politizdat, 1987. 8. old.

⁴ Kommunyszt, 1987/8. 8. old.

⁵ Az SZKP a kongresszusok, értekezletek és plénumok fényében. Politizdat, 7. köt. 208. old.

⁶ Lásd az SZKP KB 1987. január 27–28. plenáris ülésének anyagai. 75. old.

⁷ Ugyanott, 9., 11., 38., 43. old.

⁸ Ugyanott, 15., 23., 30., 65. old.

⁹ Az SZKP XXVII. kongresszusának anyagai. 140–141. old.

¹⁰ Lásd az SZKP KB 1987. január 27–28. plenáris ülésének anyagai. 9. old.

¹¹ Pravda, 1988. január 13.

¹² Moszkovszkaja Pravda, 1987. augusztus 9.

¹³ Pravda, 1988. január 13.

¹⁴ Pravda, 1988. január 13.

GÖRÖG TIBOR-S. HORVÁTH JENŐ

Adalékok a marxi–engelsi pártszervezési elvek fejlődéséhez*

A FORRADALMI MUNKÁSMOZGALOM KEZDETEI, MARX ÉS
ENGELS PÁRTFELFOGÁSÁNAK KIALAKULÁSA (1847–1852)

Marx és Engels színre lépése nemcsak a munkásmozgalom, hanem a modern politikai pártok kialakulásának korával is egybeesett. Marx és Engels legkorábbi írásaiban már találunk eszmefuttatásokat a pártról mint a politikai szerveződés egyik formájáról, illetve a pártokról mint az új forradalmakat érlelő történelmi folyamat és a közélet szubjektumairól.

Ugyanakkor megjegyzendő, hogy – különösen a korai időszakban – Marx és Engels többféle tartalommal használták a „párt” kifejezést. Konkrét szövegösszefüggésekben jelenthette *egy osztály egészét*, *egy osztályfrakció politikailag aktív részét*. Jelölték ezzel a kategóriával a politikai-társadalmi harcban részt vevők valamelyikét, vagy egy ellentétpár egyik *pólusát*. A kategória itt még nagyon közel áll eredeti etimológiai jelentéséhez, azaz a „részre” vonatkozik, s a valóságos helyzetnek megfelelően csak ritkán takar politikai szervezetet, de semmiképp sem jelenti a mai értelemben vett pártot.

A munkásmozgalom önállósodásának, a burzsoáziáról való leszakadásának, a vele való nyílt szembekerülésnek a folyamatában ment végbe a kommunizmusra mint végcélra orientált munkáspárt kialakulása. A kommunizmus fogalmának a klasszikusok már akkor is három dimenzióját különböztették meg: a formációt, az elméletet és a mozgalmat. Témánk szempontjából ez az utóbbi adja meg a keretet az elemzéshez, szerves egységben azonban az előbbi kettővel.

Mindmáig érvényes módon legáltalánosabb formában Marx és Engels ezt a keretet a következőképpen definiálták: „A kommunizmus szemünkben nem *állapot*, amelyet létre kell hozni, nem *eszmény*, amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodnia. Mi kommunizmusnak a valóságos mozgalmat nevezzük, amely a mai állapotot megszünteti. E mozgalom feltételei a ma fennálló előfeltételből adódnak.”¹

* Ez az összeállítás a szerzők *Adalékok a marxi–engelsi pártelmélet fejlődéséhez*. (MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1988. 111 old.) című tanulmánya alapján készült.

E mozgalom, ha el akarja érni célját, nem maradhat spontán és amorf. Meg kell szerveződnie, létre kell hoznia a maga struktúráit, szerveződésének, működésének elveit és szabályait.

Kezdetben ez az elmélet arra összpontosít, hogy a kommunisták maroknyi csoportja milyen szerepet játszhat az általános demokratikus mozgalomban, és hogyan, mi módon szerveződhet meg és indulhat el az önállósulás útján.

Az önállósulás esélyei *A német ideológia* megírásával, azaz az első átfogó program elméleti hátterének körvonalazásával megnöttek és nyilvánvalóbbakká váltak a kommunizmus világtörténelmi dimenziói. Tisztázódott egyrészt az, ami összeköti a kommunizmust a korabeli általánosan demokratikus mozgalmakkal, ezen belül a munkásbázisú mozgalmakkal, másrészt az, hogy miben határolódik el egyértelműen azoktól, milyen mértékben haladja meg a végcélra orientált mozgalom a részleges célokhoz igazodó áramlatokat.

Már a korai művekben is megjelenik a „kommunista párt” kifejezés, de ez akkor még csak *ideológiai, politikai áramlatokat* jelöl, s nem szervezetet. Ezt érjük tetten akkor, amikor elemzik a chartista mozgalmat, az angol, a francia polgári forradalmak szélsőséges plebejus törekvéseit, az utópisták, a radikális, forradalmi demokraták szervezeti próbálkozásait.²

A forradalmi válság érlelődése idején és a gyakorlati mozgalomba való egyre intenzívebb bekapcsolódás³ során merült fel az a kérdés, hogy a kommunistáknak új szervezetet kell-e létrehozniuk, vagy a maguk programjához kell idomítaniuk valamelyik már létező munkás (esetleg demokrata) szervezetet. Ezt tárgyalja többek között a Köttgenhez írt levél: megfogalmazza, hogy a kommunistáknak ki kell lépniük elszigeteltségükből és meg kell szerveződniük önálló pártként.

Az önálló párt megszervezésének azonban jól körülhatárolható feltételei vannak:

- alulról felfelé való szervezettség, azaz megfelelő számú, országszerte helyileg működő kommunista sejt léte;

- a sejteknek valóban kommunista sejtekként való identifikálódása rendszeres viták folyamatában („Hiszen a kommunistáknak először egymás között kell tisztázniuk a dolgokat, ami a kommunista kérdéseket megvitató rendszeres összejevetelek nélkül nem érhető el kielégítő módon.”) és többirányú elhatárolódások útján;

- pártkongresszusnak mint csúcsszervnek, és a megszerveződés fő fórumának a kiemelése;

- a tömegbázis megléte;

- pénzügyi bázis megteremtése rendszeres, havonta fizetendő járulék minimumának (tagdíjminimum) meghatározása útján;

- a tagfelvétel erkölcsi-politikai motívumai („... mert tudnunk kell, ... hogy kikkel van dolgunk”).⁴

A levél érint stratégiai és taktikai kérdéseket is, amelyek pártelméleti vonatkozásban egyrészt azt vizsgálják, hogy mikor, milyen történelmi és politikai helyzetben indokolt a kommunisták önálló pártban való tömörülése, vagy más mozgalmakban való „unalmas erkölcsi skrupulusok” nélküli feloldódása. Másrészt, kimondatlanul és részben kimondva is, felmerül a kommunista párt és a tömegek viszonyának problematikája, mindenekelőtt abban az összefüggésben, hogy tömegbázis nélkül a párt megszerveződésének nincs semmi értelme.

A szervezkedésnek a kezdetleges – mondhatni primitív – szakaszában is felmerül a párt *szociológiai* elméletének két olyan kulcskérdése, mint a kollektív veze-

tés elve, a pártvezetők, a személyiség – és egyáltalában a szubjektív elem – és a politika összefüggése, valamint az elfajulás lehetősége. „Egyébként a levelezéshez szabályszerű bizottságot kell választanotok, amely a nekünk írandó leveleket megfogalmazza és megvitatja, és rendszeresen ülésezik. Másképp a dolog rendszertelenné lesz. A levelek megfogalmazására azt kell megválasztanotok, akit a legrátermettebbnek tartotok. Személyi megfontolásokat teljesen el kell vetni, ezek mindent elrontanak.”⁵

A Köttgen-levélben kommunistáknak nevezik magukat, majd megjelenik a „demokratikus kommunista”, később pedig (viszonylag tartósan) a szocialista, illetve a szociáldemokrata név, sőt időnként felbukkan a demokratikus szocialista jelző is.⁶

Marx és Engels már ebben az időszakban felfedezi és leírja a *mozgalom és a szervezet* viszonyának sajátos dialektikáját, amit a szakszociológia a maga teljesebb konkrétságában csak több évtizeddel később fogalmazott meg (Max Weber).

Az önálló mozgalom és politikai szervezet (párt) létrejöttét úgy fogták fel, mint lényeges – sok tekintetben meghatározó – mozzanatát annak a folyamatnak, amelynek során a munkásosztály „magáért való” osztállyá alakul át.

A kommunisták mozgalmának, illetve szervezetük működésének elveit a korábban teljesebben fejezik ki *A Kommunista Párt Kiáltványában* és az annak szerves folytatásaként keletkezett szervezeti szabályzatban. A szabályzat szervezeti vonatkozásban konkretizálja a Kiáltvány több téziséit. Elemzésénél figyelembe kell venni a mozgalom akkori állapotát és működésének társadalmi-politikai feltételeit.

A Kiáltványban nem pusztán a kommunisták, a kommunista mozgalom, hanem kifejezetten a kommunista *párt* sok tekintetben mindmáig releváns, de mégis korhoz kötött definícióját adják meg. Leglényegesebb elemei a következők:

1. „A kommunisták nem külön párt a többi munkáspárttal szemben.”
2. „A kommunisták a többi proletárpárttól csak abban különböznek, hogy egyrészt a proletárok különböző nemzeti harcaiban az egész proletáriátus közös, a nemzetiségtől független érdekeit hangsúlyozzák és érvényesítik, . . .”
3. „. . . a proletáriátus és a burzsoázia között folyó harc különböző fejlődési fokban mindig az összmozgalom érdekét képviselik.”⁷
4. „A kommunisták nem titkolják nézeteiket és szándékaikat.”⁸

Az első pont kifejezetten a kor viszonyaihoz idomul, és jelzi a munkásmozgalom és azon belül a kommunisták mozgalmának gyengeségét, amire már a Köttgen-levélben is utalás történik, és amelyet 1848-ra még nem sikerülhetett leküzdeni. Ezzel függ össze az is, hogy a Kommunisták Szövetsége deklaráltan világpárt (gyakorlatilag európai). A munkásmozgalom nemzetenkénti önállósulásának feltételei (talán Angliát kivéve) annak három dimenziójában ideológiailag, politikailag és szervezetenként még nem voltak adottak. A kommunista párt csak nemzetközileg különülhetett el önálló szervezetként. Ez a szervezkedési mód tehát nem elsősorban a kommunista mozgalom eleve internacionalista jellegéből és ideáltípusából adódott. A tőkés viszonyok fejletlensége miatt a demokratikus célkitűzések domináltak és adták a politikai szövetségek reális talaját.⁹

A további kritériumok kizárólag a kommunista párt differencia specifikáját alkotják, annak az alapvető marxi történetfilozófiai tételnek a tükröződése, miszerint a kommunizmus mint *formáció* csak *világtörténelmi tettként* létezhet és e tett végrehajtása a munkásosztály történelmi hivatása.

A kommunisták jellemzésére idézzük a Kiáltvány híres mondatait: „A kommunisták... a gyakorlatban minden ország munkaspártjainak leghatározottabb, szüntelen továbbhaladásra ösztökélő részét alkotják; az elmélet terén a proletárium többi tömegével szemben az az előnyük, hogy világosan látják a proletármozgalom feltételeit, menetét és általános eredményeit.”¹⁰ Továbbá: „A kommunisták a munkásosztály közvetlen céljaiért és érdekeiért küzdenek, de a jelen mozgalomban egyszersmind a mozgalom jövődjét képviselik.”¹¹

A Kommunista Szövetségének szervezeti szabályzata a Kiáltvány intencióival összhangban már az első cikkelyben meghatározza az *önálló* kommunista párt differencia specifikáját, a kommunista párt *célját*. Teszi ezt a következő módon: „A Szövetség célja a burzsoázia megdöntése, a proletárium uralma, a régi, osztályellentéteken alapuló polgári társadalom megszüntetése és egy új, osztályok nélküli és magántulajdon nélküli társadalom megalapítása.”¹² A „kommunizmus elismerése” az elvi minimum, amely a szervezethez tartozás, azaz a tagfelvétel alapja.

A szabályzat rögzíti a tagság más feltételeit is. Ezek közül kiemelkedő a rendszeres tagdíjfizetés, a szigorú tagdíjfizetési fegyelem,¹³ és a szervezetben a cél megvalósítása érdekében végzett munka.¹⁴ E kettő együtt van hivatva az *elkötelezettség* kifejezésére, valamint az elvi-politikai egyetértésen túlmenő pártbeli, közösségi kohézió előmozdítására.

Felsejlik a dokumentumban a demokratikus centralizmus néhány eleme is. A szabályzat egyaránt hangsúlyozza az alulról felfelé való *közvetett* építkezés elvét és a központi vezető testületek döntéseinek kötelező voltát.¹⁵

A szabályzatban érdekesen keveredik a *konszenzus* elve a *többségi* elvvel. Az előbbi érvényesül például a tagfelvételeknél, az utóbbi pedig többek között kifejezésre jut a határozatok meghozatalában.¹⁶

Lényegében mára is érvényes módon definiálja a szabályzat a Központi Vezetőséget és a kongresszust. Eszerint a Központi Vezetőség a „végrehajtó hatalom” megtestesítője és hordozója, a kongresszus pedig a „törvényhozó” hatalomé.

Az akkori történelmi körülményeknek megfelelően a szabályzatban a centralisztikus elemek voltak előtérben, ezeket ellensúlyozandó azonban helyet kaptak olyan státútumok is, amelyek a központi akarat érvényesülését a tagság *rendszeres* ellenőrzése alá helyezték. A Központi Vezetőséget minden évben újraválasztották, minden évben tartottak kongresszust, a vezető szerveknek háromhavonta be kellett számolni a munkáról, és a Központi Vezetőség tagjai – bár jelen voltak a kongresszusokon – ott *hivatalból* nem rendelkeztek szavazati joggal.

Ugyancsak a történelmi körülményeknek megfelelően, a bázis szűkössége következtében a szabályzat a szervezeti felépítésben a *területi* elvet alkalmazta.

A fenti elveket Marxék igen rugalmasan, mindig a *céloknak* alárendelten próbálták alkalmazni, és ha nem is tudták a szabályzatban rögzítetteket maradéktalanul érvényesíteni a Kommunista Szövetségének, illetve az azzal majdnem azonos „német részlegének” működésében, mégis pártelméleti, pártszociológiai értelemben az itt körvonalazott elveknek és struktúráknak a kommunista mozgalom és szervezet immanens jellegzetességéből adódóan permanens érvényessége lett, a konkrét feltételekhez kötődő variációk formájában, vagy annak ellenére.

Ez a szervezeti szabályzat 1850 végéig volt érvényben, ugyanis 1849-től a kommunista mozgalom és szervezete számára már új történelmi feltételek adódtak. A pártszervezési elvek módosulásának irányát és a tartalmát nyomon követhetjük a Központi Vezetőség üzeneteiben és a *Leleplezések a kölni kommunista peréről* című írásban.

A mozgalom fejlődésének viszonylag korai szakaszában már fölmerül a kommunista párt tevékenységének egyik fontos jellegzetessége, nevezetesen a *legális* és *illegális* módszerek kombinálása. Ekkor ez a „titkos” és a „nyílt” párt tételében fogalmazódik meg.¹⁷

Elméleti szinten e munkában is a pártjellegű élcsapatszervezet, valamint a mozgalom, illetve a szociológiai értelemben vett munkásosztály viszonya vetődik fel.

A társadalmi munkamegosztás folyamatában a munkásosztály, az ipari munkásosztály egyre markánsabbá váló *elkülönülése*, a munkásoknak a tőkésétől és más társadalmi rétegek érdekeitől való elkülönülése szükségszerűen indukálja a munkások politikai jellegű megmozdulásait, majd *mozgalmait*. Ezekről a mozgalmaktól, amelyek eszmei indíttatása és politizáltsági szintje eltérő, *különül el* a *forradalmi* mozgalom, azon belül a *kommunista* mozgalom, és ennek részeként a *kommunista* párt.

Az elkülönülések okai közül legfontosabbak az elvont általános, történelmi érdekek és a konkrét napi érdekek struktúráinak ellentmondásai és ezen ellentmondások tudati, elméleti tükröződései.

Az elemzett munkában Marxék így jellemzik ezt a mozgást, a feltételezett permanens forradalom folyamatában: „... a munkásoknak felfegyverzeteknek és szervezetteknek kell lenniök ...”; „... mindenekelőtt az szükséges, hogy a munkások klubokban önállóan legyenek megszervezve és központosítva. ... A munkásklubok legalább tartományi kapcsolatának gyors megszervezése a legfontosabb pontok egyike a munkáspárt megerősödése és fejlődése szempontjából.”¹⁸

S miután már létezik szociológiailag elkülönült modern munkásosztály, a kommunizmus ügye szempontjából az önálló munkáspárt föllépése, megszervezése *nem taktikai*, hanem *elvi* kérdés akkor is, ha az adott történelmi pillanatban a munkáshatalom kivívása nincs is napirenden, de a permanens forradalom folyamatában (ami – értelmezésük szerint – egyébként a helyi viszonyoktól függetlenül, a kapitalizmus világtörténelmi létezéséből következik) ezt meg kell fogalmazni. Egyértelműen kitűnik ez az alábbiakból „... a polgári demokrata jelöltek mellett mindenütt állítsanak munkásjelölteket, akik lehetőleg a Szövetség tagjaiból kerüljenek ki ... Még ahol a megválasztására semmi kilátás sincs, ott is saját jelöltet kell állítaniok a munkásoknak, hogy megőrizzzék önállóságukat, megszámolják erőiket, a nyilvánosság elé tárják forradalmi magatartásukat és pártálaspontjukat. Nem szabad, hogy megtévesszék őket ezzel kapcsolatban a demokraták szölamai, mint például az, hogy ezáltal szétforgácsolják a demokrata pártot és lehetővé teszik a reakció győzelmét ... Azok az előnyök, amelyekre a proletárpárt ilyen független fellépéssel feltétlenül szert tesz, mérhetetlenül fontosabbak, mit amelyet néhány reakciós jelenléte a képviselőben előidézhet.”¹⁹

Az önálló, elkülönült proletárpárt marxi–engelsi koncepciójának a korabeli forradalmi mozgalomban több alternatívája is volt. Ezek közül leginkább figyelemre méltó a blanquista elképzelés, amely a kispolgári demokráciával való együttműködést az önállóság feladásával együtt tartotta csak lehetségesnek.

A blanquizmussal folytatott közismert forradalomelméleti polémia pártelméleti vonatkozása többek között az a kérdés, hogyan kell értelmezni a „titkos” párt *funkcióját*.

Az adott időszakban keletkezett szövegek alapján teljes egyértelműséggel állíthatjuk, hogy a „titkos” párt semmiképpen sem azonosítható a konspirációs összekövő (azaz hatalomra törő) szervezettel. Erre utal Engels már idézett visszaem-

lékezése is, továbbá Marx értékelése: „A Kommunisták Szövetsége ennél fogva nem volt konspirációs társaság, hanem olyan társaság, mely a proletár párt szervezését titokban végezte . . .”²⁰

A titkosság többek között a tagság nem nyilvános, nem „bejegyzett” voltát jelentette, illetve egyes országokban az illegalitást is. Céljait, harci módszereit sem titkolta el. A konspirációs szervezeten viszont a *mindenre* kiterjedő titkosságot értették, amely szervezet célja az összeesküvés a hatalom megszerzése érdekében.

A szervezeten belüli demokratikus vagy diktatórikus viszonyok is szorosan összefüggnek ezzel a megkülönböztetéssel. A konspiratív szervezet nem tűri a belső demokráciát.

Nem állíthatjuk, hogy egy konspirációs szervezet alternatíváját elvileg teljesen elvetették volna, de az adott konkrét történelmi helyzetben nem a hatalom megszerzését tartották a párt funkciójának (pontosabban a „titkos” párt funkciójának), hanem a munkásosztály megszervezését, a kommunizmus eszméinek propagandáját.

E funkcióknak megfelelően a Központi Vezetőség júniusi üzenetében a mozgalom és a párt egymáshoz való viszonyának taglalása mellett szóba kerül egy szervezési struktúra is, amely a kommunista párt és a forradalmi mozgalom viszonyát érinti, nevezetesen a „szűkebb” párt és a „tágabb” párt koncepciója. Ez semiképpen nem tévesztendő össze a „titkos” és a „nyílt” párttal. Az „Üzenetben” erről a következőket olvassuk: „A Németországba küldött megbízott . . . mindenütt csak a legmegbízhatóbb embereket vette fel a Szövetségbe, és annak kiterjesztését az ő nagyobb helyismeretükre bízta. A helyi viszonyoktól fog függeni, hogy a határozottan forradalmár személyek a Szövetségbe felvehetők-e. Ahol ez nem lehetséges, ott azokból, *akik forradalmi szempontból hasznavehetők és megbízhatóak, de a mostani mozgalom kommunista következményeit még nem értik, szövetségi tagoknak egy második, tágabb osztályát kell megalkotni.* Ennek a második osztálynak, amely előtt az egyesületet pusztán helyinek vagy tartományinak kell feltüntetni, állandóan a tulajdonképpeni szövetségi tagok és szövetségi vezetőségek irányítása alatt kell maradnia. E tágabb egyesületek segítségével főként a paraszt- és a tornaegyletekre való befolyást igen szilárdan meg lehet szervezni.”²¹ (Kiemelés – G. T., S. H. J.)

Az idézett szöveg és a dokumentum egésze²² szerint a „tágabb” pártba olyan forradalmi munkásmozgalomhoz kapcsolódó embereket akarnak bevonni, akik még nem fogadták el a marxi kommunizmust. Nyitva hagyta ugyanakkor a dokumentum azt a kérdést, hogy a tágabb párt tagjai hogyan kötődnek a Kommunisták Szövetségéhez mint nemzetközi szervezethez.

Megítélésünk szerint ebben a felvetésben a szövetségi politika problematikája jelenik meg. A szűkebb és a tágabb párt viszonya sok tekintetben elméleti anticipációja lehet a párt és az úgynevezett osztályharcos frontszervezetek viszonyának, azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy itt a szövetségi politika (pontosabban, annak egy része) gyakorlatilag a párton belülre kerül, a pártpolitika szintjére emelkedik.

Az akkori munkásmozgalom fejletlensége, a szocialisztikus, kommunisztikus kispolgári irányzatok sokfélesége következtében a párt szerveződésének folyamatában magától értetődően felmerült e párt általános elméleti és politikai irányvonala formálódásának mechanizmusa, a többség és a kisebbség, valamint a frakciók szerepének kérdése.

Erre a kérdésre a korabeli munkákban nemigen találunk választ, annak ellenére, hogy maguk a kifejezések sokszor felbukkannak, a legkülönbözőbb szövegkörnyezetben. Amikor Marx például arról ír, hogy” . . . a Kommunisták Szövetségétől elkülönült egy frakció, illetve ha úgy tetszik, elkülönítettek egy frakciót . . .”²³, akkor úgy tűnik, hogy itt nincs másról szó, mint egyfajta irányzatról, annak elhatárolódásáról. A frakció nem valamilyen szervezeti struktúra a párton belül, hanem egy kisebbség, amelynek politikai kérdésben eltér a véleménye a többségtől. A konkrét történelmi helyzetben az önálló munkáspárt szükségességének elismerése volt a döntő.

A frakcióhoz való viszony elemzésével nem találkozunk, csupán a tényekből következtethetünk arra, hogy amikor Marxék többségben voltak, akkor kizárták a velük szemben álló kisebbséget, amikor ők kerültek kisebbségbe, akkor kiléptek a szervezetből.²⁴

Marx és Engels a párt *konkrét funkcióit* mindig történelmileg meghatározottan értelmezték. Így a németországi és franciaországi eseményeket elemezve, és ezen belül a munkásosztály fejlettségét szem előtt tartva, a párt feladatát – mint láttuk – az osztály öntudatra ébresztésében, a kommunista eszmék kiterjesztésében jelölték meg.

Angliában azonban ez a funkció *módosul*, annak megfelelően, hogy ott – akkori értékelésük szerint – már napirendre kerülhet a tőke megdöntése és a munkás hatalom megszerveződése. Ebben az összefüggésben a pártról mint a hatalomért folytatott harc eszközeéről, *konkrét fegyveréről* van szó: „A mostani uralkodó osztályok kiváltsága és a munkásosztály rabszolgasága egyaránt a *fennálló* munkaszervezeten alapszik, amelyet természetesen az uralkodó osztályok minden rendelkezésükre álló eszközzel védenek és fenntartanak; az egyik ilyen eszköz a jelenlegi államgépezet. Ahhoz tehát, hogy a fennálló munkaszervezetet megváltoztassuk és újjal helyettesítsük, hatalomra van szükség – társadalmi és politikai hatalomra – nemcsak az ellenálláshoz, hanem a támadáshoz is; és e hatalom megszervezése végett a munkásoknak olyan erkölcsi és fizikai erővel bíró hadsereggé kell szerveződniök, amely képessé teszi őket arra, hogy az ellenséges erőkkel megbirkózzanak. Ha a Munkásparlament pusztán elméleti problémákba merül el, ahelyett, hogy egy országos párt tényleges megalakításának készítené elő az útját, éppúgy kudarcot fog vallani . . .”²⁵

Szükséges szólni arról is, hogy ebben az időszakban a történelmi feltételek (a nagyipari munkásság csekély száma, belső összetétele, a napirenden levő feladatok, az elmélet kidolgozottsága stb.) nem tették lehetővé a nemzeti kommunista pártok létrejöttét. S annak ellenére, hogy a társadalmi küzdelmek, az osztályharcok (a munkásoké is) döntően nemzeti keretekben folynak, Marxék a munkásosztály harci szervezetével kapcsolatban világpárt keretében gondolkodtak. Ez tehát nem csupán és nem elsősorban a világkommunizmusról, a világforradalomról és a munkásosztály világtörténelmi hivatásáról szóló tanításukból adódott.

Ebben a kontextusban a világ (az amerikai és ausztráliai kapcsolatok ellenére) Európát. mindenekelőtt az Elbától nyugatra fekvő Európát jelentette.

Ez az Európa az ipari forradalom terjedésével, a világpiac bővülésével egyre tárgult. S így a 19. század hatvanas éveire már megteremtődtek a feltételei annak, hogy valóban létrejöhessen a munkásosztály világpártja, az I. Internacionálé.

A PÁRTOK ÉS A PÁRTSZERVEZÉSI ELVEK FEJLŐDÉSE AZ I. INTERNACIONÁLÉ IDŐSZAKÁBAN

Az Internacionálé azért alakult, hogy „... a különböző országokban fennálló és ugyanarra a célra, tudniillik a munkásosztály védelmére, haladására és teljes felszabadítására törekvő munkásegyesületek érintkezésének és együttműködésének központi szerve legyen”.²⁶

Bár az I. Internacionálé világpártnak hirdette magát, valójában azonban nem volt monolitikus világpárt, hanem különböző irányzatú osztályharcos munkásszervezetek, pártok, egyesületek laza, meglehetősen rugalmas nemzetközi szövetsége, méghozzá úgy, hogy több, azonos nemzethez tartozó, egymástól elméleti felkészültségben és politikai beállítottságban is eltérő csoportokat tömörített. Ebben az értelemben – egy későbbi (lenini) terminológiával élve – a munkásegység megtestesülése volt, azon a közös elméleti, eszmei-politikai alapon, hogy „a munkásosztály felszabadítását magának a munkásosztálynak kell kivívnia, hogy a munkásosztály felszabadításáért folyó harc nem osztálykiváltságokért és monopóliumokért, hanem ... minden osztályuralom megszüntetéséért vívott harcot jelent”.²⁷

Ennek szellemében Marx mint eredményt hangsúlyozta, hogy az Internacionálé Főtanácsában a brit proletariátusnak minden „valamennyire is jelentős haladó pártja” képviseltette magát.²⁸

Az Internacionálé azonban nemcsak pártjellegű szervezeteket tömörített, hanem művelődési, önképző és érdekvédelmi stb. egyesületeket is, s ezért nem csupán világpárt, hanem a maga idején egyfajta nemzetközi *egységfront-szervezet* is volt, amely a saját szervezeti keretein kívül is feladatának tekintette a munkásosztály, a munkásmozgalom követelésharcainak és az azok mentén megszerveződő egységek tevékenységének koordinálását.

A párt ekkori funkcióját Marx és Engels mindenekelőtt a következőkben látták:

- a kommunizmus eszméjének terjesztése;
- elhatárolódás minden más mozgalomtól és párttól;²⁹
- a munkásosztály és szervezeteinek politikai, ideológiai felkészítése „a munkásosztály gazdasági felszabadítására”, a politikai hatalom meghódítására.³⁰

Tanulságos az, ahogy Marx és Engels az Internacionálé szervezési elveit és kezeit e funkcióknak alárendelte.

A Szövetség általuk fogalmazott dokumentumaiban és egyéb írásaikban körvonalazódik a demokratikus centralizmus egy *sajátos*, az adott viszonyokhoz alkalmazkodó típusa, amelyben ötvöződött a helyi, a középszintű *autonómia* a *központi* akaratformálással. Ez utóbbinak legfőbb fóruma a Szövetség kongresszusa volt, amelyet *minden évben* össze kellett hívni.³¹

A két kongresszus közötti időszakban a központi politikai akarat (*a kongresszusi határozatok*) képviselését és formálását is a Főtanács látta el, amely – akár csak a központi vezetőség – a párt végrehajtó hatalma volt. Ez a végrehajtó hatalom azonban *nem* elsősorban a döntéshozatalban, hanem a különböző szekciók tevékenységének koordinálásában, a tájékoztatásban és a tájékozódásban jutott kifejezésre.

A Főtanács a kongresszus erőteljes ellenőrzése mellett működött, erre utal az is, hogy a kooptálások lehetőségét a szabályzat és a határozatok korlátozták. sőt nemzetiségi összetételét is befolyásolták.³²

Az I. Internacionálé története is bizonyítja, hogy a demokratikus centralizmus elve mindig történelmileg kondicionált, azaz a centralizmus és a demokratizmus elemeinek keveredése, egymáshoz viszonyított arányuk, konkrét szervezeti rendelkezésekben való megjelenésük mindig a konkrét helyzet konkrét adottságai-ból, a soron levő feladatok jellegéből vezethető le.

Ez mutatkozik meg abban a tényben, hogy az Internacionálén belüli kiéleződő, a szervezet létét veszélyeztető viták és gyakorlati tevékenység hatására, a szét-esés megakadályozása érdekében a hágai kongresszuson lényegesen bővítették a Főtanács jogkörét, növelték a centralizmust. A Főtanács jogot kapott arra, hogy a következő kongresszusig felfüggeszse a szövetség „... ágazatait, szekcióit, föderális tanácsait, illetve bizottságait és föderációit”.³³ E jogkör megadásával egy időben azonban szabályozták gyakorlásának demokratikus ellenőrzési módját is.

A nemzetközi központ és a nemzeti, helyi autonóm szervezetek viszonyában a demokratikus centralizmus nem volt „következetes” a vertikális hierarchia betartása és szerveződési elve értelmében, a helyi szervezetek ugyanis a nemzeti és föderális központok megkerülésével közvetlenül is fordulhattak (levelezhettek) a Főtanácshoz.³⁴ Ez többek között azzal is összefüggött, hogy az Internacionálé igencsak eltérő ideológiai töltésű és különböző funkciójú (például propagandisztikus vagy érdekvédelmi) szervezetekből állt. A nemzetközi központ nagymértékben tiszteletben tartotta a helyi szervezetek autonómiáját. Viszonyukat Engels így jellemzi: „... ahol szervezet van, ott az autonómia egy részét fel kell áldozni az akcióegység javára ... az *Internacionálé* harcra és nem szép elméletek céljára szervezett szövetség ...”³⁵

A központi akarat kifejezői a szervezeti szabályzat és a kongresszusok határozatai. Létrejöttükhöz azonban kellett a Szövetséget alkotó autonóm szervezetek többségének közös akarata.³⁶ (Az Internacionálé tehát nem a konszenzus elve alapján működött.)

A helyi autonóm szervezetek jogait és mozgáskörét a fent említetteken kívül semmi nem korlátozta, amit az is biztosított, hogy megőrizték szervezeti különállásukat. Maguk választhatták meg vezetőiket, harci módszereiket, az alapdokumentumokkal ellentétben nem álló programjukat.

Ez biztosította a szervezet alapvető eredményes munkáját, és ezért tekinthetjük helytállónak Engels következő jellemzését: „... ezeket az eredményeket csak Szövetségünk sajátos szervezeti felépítése teszi lehetővé, amely mindegyik regionális vagy helyi föderációnak tökéletes akciószabadságot ad, és amely a központi szervekre annyi hatalmat ruház át, amennyi feltétlenül szükséges ahhoz, hogy módjuk legyen őrködni mind a program egysége, mind a közös érdekek fölött, és megakadályozni, hogy a Szövetség a burzsoá cselszövésnek és a rendőrség mesterkedéseinek játékszerévé váljon.”³⁷

Az autonómia kérdése érintkezik a frakció problematikájával, a párton belüli viták kezelési módjával.

Fontosnak tartották, hogy ezeknek a vitáknak meglegyen a párton belüli nyilvánossága, és a Főtanács szerepét abban – eléggé pontosan – meghatározták, és-pedig így: a Főtanácsnak „... nem funkciója, hogy elméletileg ítélkezzék a különböző szekciók programjáról. Csak arra kell ügyelnie, hogy azok ne tartsanak *semmi olyat, ami egyenesen ellentmond a szervezeti szabályzatnak és szellemének.*”³⁸

Ebben az időben a frakció fogalma – úgy tűnik – csupán azokra vonatkoztatható, akik nem férnek bele az előbbi idézetben körvonalazott keretekbe. Az ilyen

egyének vagy szervezetek ellen különböző szankciókat lehetett foganatosítani, és foganatosítottak is. Ez a felfogás lényegében azonos a Kommunisták Szövetségében érvényesítéssel. A végső szankció egyébként a kizárás volt.

Ezzel a szankcióval sújtották például a Bakunyin-féle Alliance-t azért, mert „... itt olyan titkos társasággal állunk szemben, amely nem a kormányzatok elleni harcra, hanem éppen az Internacionálé elleni harcra jött létre”.³⁹

Semmiképpen sem tekinthető véletlennek, hogy éppen e problémakör mentén merül fel a *pártszerű vita* kérdése is. Egyrészt az Internacionálé tagjait még a kongresszus előtt tájékoztatták a Főtanács szándékairól a kizárást illetően, másrészt megkövetelték, hogy a döntésig a vita szigorúan a párton belül maradjon. Marx így érvel: „Általánosságban szólva, a Főtanácsnak a nemzeti és a helyi bizottságokkal való levelezését nem lehetne nyilvánosságra hozni anélkül, hogy ez nagy kárt ne okozna a Szövetség általános érdekének.”⁴⁰

Arra törekedtek, hogy az Internacionálében folyamatosak legyenek a viták, arra ösztönözték a szekciókat, hogy nyilvánítsanak véleményt a vitatott kérdésekben, sőt, lehetségesnek tartották azt is, hogy különböző szankciókkal sújtsák azokat a szekciókat, amelyek eltérő véleményüket elhallgatóan nem foglaltak állást a vitában, illetve nem tájékoztatják a Főtanácsot a szekció belső helyzetéről, az ott uralkodó álláspontokról.⁴¹

A fenti összefüggésekben különösen érdekes, hogyan fogták fel ebben az időben a „*kötött mandátum*” szerepét. Ez a problematika *érintkezik* a frakció- és a *platformszabadság* kérdéskörével. Az adott időszakban – és különösen a hágai kongresszuson – Marxék számára igen fontos volt az, hogy az erre az időre már kikristályosodott tudományos elmélet színvonalához igazítsák a fórum állásfoglalásait, s az ott részt vevő küldöttek a közös vitában győződjenek meg az ő elméletük igazságáról, és szabaduljanak meg a helyi, szekcionális előítéletektől és politikai babonáktól.

A mozgalom, az önálló munkáspárt szerveződésének ebben a szakaszában elvileg és módszertanilag is elleneztek a kötött mandátumot. Egyik fő érvelés az volt, hogy ha a szekciók a küldöttek kezét minden napirendi pontot illetően megkötik, akkor értelmetlenné válik a vita és ezáltal maga a kongresszus, elég lenne a mandátumokat egy központi szervnek elküldeni, amely összeszámolja azokat.⁴² Ez a gyakorlat lehetetlenné teszi a kompromisszumokat, az álláspontok egyeztetését, és ennek alapján egy közös stratégia, taktika vagy akár akcióegység programkialakítását, „a józan ész” diadalát.

A kötött mandátum a frakciók és a frakciózás szervezeti kerete. Ebben az időben ezt azért is veszélyesnek tartották, mert az egyes szekciókban anarchista és kispolgári vezérek uralkodtak, akik az anarchista „beállítottság” ellenére a tekintélyvel érvényesítették. Tekintettel voltak arra is, hogy a kötött mandátum kialakítása egy szinttel lejjebb viszi a mozgalom politikai akarátának a formálását, ami *szükségszerűen dezintegrálja* a mozgalmat.

Az egység nem tekinthető csupán a helyi szervezetek pusztá összességének, a kialakított stratégia, a partikuláris vélemények (és érdekek) összegének. Hanem ez egy sajátos ötvözet, amely a felszínre került vélemények ütközésének, harcának terméke. Ez az eredmény lehet szakadás, kompromisszum, meggyőzés, általános megegyezésen alapuló egység. Ebben a folyamatban van szerepe a „független küldötteknek”, akik csak függetlenségük birtokában lehetnek tudatos alanyai a vitának, a pártszerveződés aktusának.

Ez különösen az *elméleti* kérdéseknél lényeges, hiszen azokat *nem lehet* szavazással eldönteni, különösen nem a kötött mandátumok könyvelésével.⁴³

Az Internacionálnak mint világpártnak a szerveződése és működése időszakában is felmerül – az Alliance-szal folytatott vitában – a párt belső tagoltságának *szervezeti szempontú* kérdése: „Szervezeti szabályzatunk szerint az Internacionálnak csak egyféle tagjai vannak, egyenlő jogokkal és kötelezettségekkel; az Alliance a tagokat két kasztra osztja, avatottakra és avatatlanokra, arisztokratákra és plebejusokra, az utóbbiakat arra szánva, hogy az előbbiek vezessék őket...”⁴⁴

A párttagok ilyen értelmű egyenlősége a párton belüli demokratizmus alapkövetelménye. Abban az értelemben is, hogy a vezetőktől és az „egyszerű” párttagoktól *azonos* magatartási normákat, személyes tulajdonságokat követel meg.

A Kommunisták Szövetsége esetéhez hasonlóan politikai-erkölcsi megfontolásokat tartották szem előtt az Internacionáléba történő *egyéni* tagfelvételnél is. (Ez ezt a mércét javasolták a szekcióknak is.) Külön kiemelték a tagok *erkölcsi feddhetetlenségét*, amiért elsősorban a szekciókat tették felelőssé.⁴⁵

Marxék számoltak azzal, hogy egyes emberek eszmeileg, erkölcsileg kiüresednek vagy a mozgalom renegátjaivá válnak. „Ez már csak így van – írta Marx –, hozzá kell szoknia az embernek; a mozgalomban elhasználódnak az emberek, amikor pedig érzi, hogy kívül állnak rajta, aljasságokba esnek, s igyekeznek elhitetni önmagukkal, hogy ez vagy az vétkes abban, hogy ők csibésszé lettek.”⁴⁶

Az erkölcsi feddhetetlenség természetesen szükséges, de nem elégséges feltétele volt a tagságnak.

A tagfelvétel konkrét, itt nem részletezett követelményeit igen nagy mértékben befolyásolta a szervezet tényleges, illetve kívánt szociális összetétele. Nem állítottak fel ugyan a szervezeti szabályzatban vagy más formában is rögzített *szociális normatívákat*, időnként azonban konkrét politikai és társadalmi szükségletekhez igazodva alkalmazták. Így például a mozgalom amerikai szerveződésével kapcsolatban megjegyzik: „Tekintettel arra, . . . *hogy a társadalmi állapotok* az Egyesült Államokban, jóllehet sok más pontban rendkívül kedvezőek a munkásmozgalom sikere szempontjából, különösen megkönnyítik a látszatreformerek, polgári kuruzslók, és politikai kufárkodók behatolását a Nemzetközi Munkásszövetségbe; ezen okokból a *Főtanács javasolja, hogy a jövőben ne vegyenek fel olyan új amerikai szekciókat, amelyek nem állnak legalább kétharmad részben bér munkásokból.*”⁴⁷

Marxéktól azonban távol állt a bér munkás romantikus idealizálása, és a szervezetek szociális összetételét többnyire nem kapcsolták automatikusan össze azok politikai tartalmával, beállítottságával.

Végezetül az önálló munkáspárt szerveződésének korszakából megemlíjtük a legális és illegális módszerek kombinálásának kérdését és a nemzeti-nemzetiségi önálló szervezet, illetve az anyaország és a gyarmati területek pártszervezetei viszonyának problémáját.

Marxék egyértelműen – ahol ezt a viszonyok lehetővé tették – a legális, a nyilvános szervezkedést preferálták. Az illegális munka módszereit sohasem a titkos összeesküvő szervezkedéssel azonosították. Azt hangsúlyozták, hogy „... egy magát a munkásosztállyal azonosító szövetségnek már a természete kizárja a titkos társaságok minden formáját. Ha a munkásosztály (. . .) összeesküszik, akkor nyilvánosan esküszik össze, . . . teljesen tudatában annak, hogy határain kívül nem létezik semmiféle törvényes hatalom.”⁴⁸

A Nemzetközi Munkásszövetség szervezeti alapelveit – legalábbis Marx és Engels értelmezte formában – következetes internacionalizmus jellemezte. Az elnyomó és az elnyomott nemzetek szervezetei teljesen egyenjogúak voltak, illetve ennek az egyenjogúságnak az érvényesítésére törekedtek az Internacionálé megalapítói. A probléma már meglehetősen korán (1872) felmerült, és a brit és az ír szekciók egymáshoz való viszonyának vitájában kulminált.

Engels a „melyik szekció rendelődjön alá a másiknak” vitához az alábbi megalapításokat fűzte:

- Minden *különálló* nemzetiségnek joga az, hogy önálló szekciót hozzon létre.
- Nincsenek felsőbbrendű és alacsonyabb rendű szekciók (a brit szekció nem lehet az ír szekció irányítója, a lengyel nem rendelődhet alá az oroszoknak stb.).
- Az internacionalizmus nem lehet a nemzeti elnyomás leple és meghosszabbítása („Ha egy hódító nemzet tagjai arra szólítanak fel az általuk meghódított és továbbra is elnyomott nemzetet, hogy felejtse el nemzeti mivoltát és helyzetét . . . ez nem internacionalizmus lenne; ezzel tulajdonképp a járom elviselését prédikálnák. s a hódító uralmát próbálnák az internacionalizmus leple alatt igazolni és állandósítani.”⁴⁹).
- Mindebből következik, hogy az elnyomott nemzet szekciója nemcsak önálló kell, hogy legyen, hanem programjában föl kell vennie elsődleges követelményként a nemzeti függetlenség kivívását.

ELMÉLETI ÉS POLITIKAI KÖVETKEZTETÉSEK A TÖMEGPÁRTOK KIALAKULÁSÁNAK IDŐSZAKÁBAN

Marx és Engels felfogása a pártról számos új elemmel gazdagodott a 19. század utolsó negyedében, az *önálló*, egyre *növekvő taglétszámú* és politikai befolyású *nemzeti*, *marxista beállítottságú*, *forradalmi* munkáspártok színre lépésének korában.

Az I. Internacionálé feloszlásával a korabeli munkásmozgalom *történetileg* nézve nem vesztett teret, nem gyöngült, hanem szélességben terjedt, politikailag megerősödött és megeremtette egy új nemzetközi összefogás feltételeit is. Marx és Engels így írt erről: „... a kontinens kormányai, amelyek a Kommün bukása után üldözésükkel formai, külső szervezetének feladására kényszerítették a Nemzetközi Munkásszövetséget – e kormányok, amelyek azt hitték, hogy rendeletekkel és különleges törvényekkel megsemmisíthetik a hatalmas nemzetközi munkásmozgalmat, aligha gondolták, hogy tíz évvel később ugyanaz a nemzetközi munkásmozgalom erősebb lesz, mint valaha, és átfogja majd nemcsak Európa, hanem Amerika munkásosztályát is; hogy a közös érdekért, a közös ellenség ellen vívott közös harc a munkásokat egy új és nagyobb spontán internacionáléba tömöríti majd, amely egyre inkább kinövi az egyesülés mindennemű külső keretét.”⁵⁰

Az új, önálló, és immár *tömegpártok* tevékenységének jellege és tartalma gyökeresen megváltozott, illetve munkájukban a hangsúly *áttevéődött* a szocializmus eszméinek propagálásáról a *közvetlen politikai harcra* (választási küzdelmek, parlamenti és kommunális csatározások stb.), a követelések politikai mederbe való terelésére, távlatilag a forradalom, azaz a hatalom átvételének előkészítésére.

Ennek következtében szükségszerűen *új módon* vetődtek fel a párt napi feladatainak és a távlati célok – a stratégia és végcél – viszonyának, a pártpolitika és a szövetségi politika összefüggésének, a vezetők és vezetettek kapcsolatának, a pártfegyelemnek és általában a párton belüli demokráciának a kérdései.

Ebben a kontextusban lehetett meghatározni az önálló, forradalmi munkáspárt ismérveit, meghúzni azokat a határokat, amelyek tömegpárt mivoltában is elkülönítették azt más szervezetektől és tömörülésektől. Ebben a vonatkozásban – mai kifejezéssel élve – Marx és Engels kétfrontos harcot vívtak.

Egyrészt óvták a pártokat attól, hogy a napi politikai küzdelmekben, taktikai manőverekben, a már kivívott politikai status quóban (a közvetlen érdekek sikeresebb érvényesítése reményében) feloldódjanak, elhalványodjon, háttérbe szoruljon, alárendelt helyzetbe kerüljön a mozgalom végcélja, illetve gyakorlatilag feladják a szervezet egyértelmű osztályharcos jellegét. Hangsúlyozták, hogy a tömegpárt aktuálpolitikai érdekei nem lehetnek mérvadóak, „... semmiképpen sem haladhatunk tehát együtt olyan emberekkel, akik ezt az osztályharcot törölni akarják a mozgalmából”.⁵¹

A nem proletár elemek kapcsolódása a mozgalomhoz foglalkoztatta Marxékát már a Kommunista Kiáltvány idején is, de a tömegpártok zászlóbontásakor ezek beáramlása egyre jelentősebbé válik. Megfogalmazzák ennek feltételeit és veszélyeit.

A feltételek egyike, hogy a „kívülről jöttek” egyértelműen a proletariátus osztályálláspontjára helyezkedjenek, és „... ne hozzák magukkal polgári, kispolgári stb. előítéletek maradványait...”. A másik feltétel, hogy „... igazi műveltségi elemeket...”⁵² hozzanak magukkal.

Az ilyen elemek tömeges beáramlása a mozgalomba azonban bonyolulttá teszi, nagymértékben megnehezíti e feltételek érvényesítését, s éppen ezért állandóan számolni kell a tömegpártok eszmei-politikai deformálódásával, illetve elméleti elsőkélyesedésével.⁵³

S ezzel függ össze az, hogy a munkáspártok története időről időre produkálja az elhatárolódási kényszereket, végső soron a szakadásokat, tehát egyúttal az elhatárolódások és szakadások története.

Marxék a pártokat fenyegető eme veszélyeket nem pusztán szervezetcentrikusan vizsgálták, hanem szélesebb történeti-társadalmi és szociálpszichológiai háttérüket is. Rámutattak arra, hogy a munkásmozgalomra, a pártokra rányomják bélyegüket az általános „közállapotok”, és szükségszerű, hogy a pártok ettől nem tudják magukat teljesen függetleníteni. Engels így ír erről: „A polgári és politikai viszonyok szűkössége és kicsinyessége, a még nagy városokban is meglévő kisvárosiasság... mindez elernyeszt, ahelyett, hogy ellenállásra serkentene, és így ebben a »nagy dedóban« sokan maguk is gyermetegek lesznek. Kicsinyes viszonyok kicsinyes nézeteket szülnék...”⁵⁴

Ha a mozgalom, a párt elég erős, ha kiterjedt munkásbázisa van, akkor nagyobb kockázatok nélkül megtűrheti a párt soraiban ezeket az embereket.⁵⁵ A gyenge, a megfelelő munkásbázissal nem rendelkező pártokban viszont az osztályharcos jelleg megőrzése miatt szükséges az elhatárolódás, pontosabban, nem „emelhető be” a *szövetségi politika a párton belülre*. A pártból eltávolítottak azonban adott esetben, de már más struktúrában „természetes” szövetségesei lehetnek a szakítással önálló, osztályharcos arculatát megőrző munkáspártoknak.

Marxék másrészt óvtak attól, hogy a jövő társadalom megteremtésének programja, pozitív vonásainak verbális túlhangsúlyozása eltérítse a pártot a napi, a

taktikai, stratégiai célok folyamatos megvalósításától, az éppen időszerű követelés harcok reálpolitikus megvívásától. S hangoztatták, hogy ez érthető valamilyen kis, kommunista, propagandisztikus szekta esetében, de a nagy, politikai súllyal és ezáltal felelősséggel is rendelkező tömegpártban már nem engedhető meg, ha a párt és a pártsajtó egyoldalúan és „... előszeretettel foglalkozik a jövő társadalmi rend felépítésével...”⁵⁶ ahelyett, hogy a kor *konkrét politikai, társadalmi és gazdasági ellentmondásaira adna osztályszempontú reálpolitikai* válaszokat. A jövő társadalmával való „túlhangsúlyos”, gyakori, elburjánzó foglalkozás gyakran a pártvezetés tanácstalanságát, a napi feladatok megoldására való képtelenségét, tehetetlen dogmatizmusát és doktrinerségét tükrözi.

A tömegpárttá válás folyamat, amely országonként különböző konkrét körülmények között megy végbe – mindazonáltal bizonyos általános jellegzetességek és vonások kiemelhetők, olyanok, amelyek megkülönböztetik a *tömegpártot* a *pártjellegű* szektától.

Engels már 1880-ban megállapítja, hogy „a régi párt a korábbi szervezetével együtt a végét járja”, és a tömegpártban már nem lehet fenntartani az olyan *feszes fegyelmet*, mint a szektában. Ez azonban nem a gyöngeség jele, mert meghatározott körülmények közepette (adott esetben a féllegalitás és működő parlamenti frakció mellett) „... a feszes engedelmisséget, amelyet a régi. *erre* a célra választott pártvezetőség megkövetelhetett, ők nem követelhetik meg és nem is tudják érvényesíteni. Legkevesbé a mostani körülmények között, sajtó nélkül, tömeges összefüggések nélkül. Minél lazább most a szervezet látszatra, annál szilárdabb a valóságban.”⁵⁷

Tizenegy évvel később, már a legalitás körülményei között Engels ismételten hangsúlyozza: „... egy *nagy pártban* nem maradhat fenn többé a *szekta* feszes fegyelme, és ennek is van jó oldala.”⁵⁸

Az önálló munkáspártok mint tömegpártok térhódításának a korában Marxék tetten érik és leírják a munkásmozgalmi „pártokrácia” keletkezésének folyamatát és óvják a munkásmozgalmat a pártokrácia elburjánzásától, hatalmának túltengéseitől.

Rámutatnak arra is, hogy a munkásszervezetek, pártok bürokráciája, hivatászerű ügyintézői gyakran idomulnak viselkedésükben, magatartásukban, munkamódszereikben a polgári pártok hivatalnokaihoz, és végeredményben feladják a munkásosztály érdekeinek és politikájának a képviselését.⁵⁹

Marxék keresték a pártokrácia hatalmi túltengéseinek, a pártpolitika alakítása kisajátításának ellenszereit.⁶⁰

Ilyen ellenszernek tekintették többek között: a munkások és a tagság kontrollját; a folyamatos vitát a párt politikájáról, beleértve a vezetők bírálhatóságát; a pártsajtó szabadságát; a tudomány szabadságát.

A legfontosabb eszköznek a *folyamatos, párton belüli vitát* tekintették. Természetesnek tartották a párton belül a nézetek sokféleségét és azok szembesülését, egy általános, közös, proletár-szocialista talajon. Engels erről így ír: „Hiszen a munkásmozgalom közvetlen célja: a politikai hatalom meghódítása a munkásosztály számára és a munkásosztály által. Ha ebben egyetértünk, akkor a véleménykülönbség az ennek során alkalmazandó harci eszközökről és módszerekről aligha vezethet elvi nézeteltérésekre egyenes emberek között, akiknek helyén az eszük.”⁶¹

Minél nagyobb a párt, minél szélesebb bázisról merít, minél tarkább szociális összetétele, annál nagyobb jelentőséget kap, hogy a pártpolitika aktuális kérdései

és az elmélet polémiában kristályosodjon ki, és e polémia folyamatában jöjhessen létre a lehető legszélesebb körű megegyezés a tagságban a követendő útról. A vita egyúttal a tagság képzésének és nevelésének eszköze is. A vita nem rendelődhet alá csak a vezetőség szempontjainak. Azért is idézzük Engels fejtegetéseit, mert azok egyrészt a ma számára is fontos mondanivalót hordoznak, másrészt igen plasztikusan mutatják e bonyolult folyamat korabeli feltételeit: „A párt olyan nagy, hogy a vita teljes szabadsága soraiban szükségszerűség. Másképpen nem is lehet beolvasztani és kiképezni azt a sok új elemet, amely az utóbbi 3 évben csatlakozott hozzá és amely itt-ott még nagyon zöld és nyers . . . ezeket nem lehet magoltatni, mint az iskolásgyerekeket, itt vita kell, meg egy kis csetepaté is, ez segít át legelőbb. A szakadás veszélye korántsem fenyeget, erről gondoskodott az elnyomás 12 éves fennállása.”⁶²

Marx és Engels a pártélet egyik alapjának tekintették a vezetés, a pártvezetők bírálhatóságát. A leghatározottabban visszautasították és gúnyolták egyes pártvezetőknek azt a szellemi beállítottságát, amikor önmagukat azonosították az eszmével és a párttal, s így a pártvezetés kritikáját az eszme és a mozgalom elleni támadásként fogták fel.⁶³

A vezetők bírálhatósága – felfogásuk szerint – egyik garanciája lehet annak, hogy a munkáspártok vezető és közszereplést vállaló garnitúrája megőrizze különleges *minőségét* és sajátos fölényét a polgári pártok tisztviselivel szemben a politikai harcban. A minőség megőrzését a tömegpártok térhódításának korában kivételes jelentőségűnek tartották azért is, mert tisztában voltak ennek korlátaival, s felismerték, hogy a tehetségtelen, ostoba vezetők tekintélyük és pozícióik védelmében a pártérdekekre hivatkozva könnyebben nyúlnak diktatórikus eszközökhöz.

A párton belüli vitáknak, a pártvezetés hibái elkerülhetetlen bírálatának legközvetlenebb fóruma a *szabad sajtó*. Szabad abban az értelemben is, hogy nincs alárendelve a pártvezetés cenzúrájának. A pártvezetés által adminisztratív eszközökkel nem korlátozott sajtó léte jól fölfogott érdeke magának a pártvezetésnek is. Növeli annak erkölcsi és politikai hitelét, tükröt tart elé és tisztába hozza a párton belüli erőviszonyokkal, véleményekkel: „A ti sajtó-„államosításotoknak» megvannak a nagy hátrányai, ha túl messze megy. Feltétlenül *kell*, hogy legyen olyan sajtótok a pártban, amely nem *közvetlenül* függ az elnökségtől, sőt a kongresszustól sem, azaz amelynek módjában van a programon és az elfogadott taktikán *belül* egyes pártintézkedésekkel szemben fesztelenül ellenzékelt alkotni és a párt-tisztesség határain belül még a programot és a taktikát is szabadon kritikának alávetni. Egy ilyen sajtót nektek mint pártelnökségnek elő kell segítenetek, sőt létre kell hívnotok, akkor még mindig több erkölcsi befolyásotok van rá, mint ha félig akaratotok *ellenére* keletkezik. A párt kinő az eddigi fegyelemből, 2–3 millió taggal és a »mívelt« elemek beözönlésével több játéktérre van szükség, mint amennyi eddig nemcsak elegendő, hanem éppenséggel hasznos korlátozás volt. Minél előbb berendezkedtek ti magatok és a párt erre a megváltozott helyzetre, annál jobb. És az első egy *formailag* független pártsajtó. Ez biztosan eljön, de jobb, ha ti engeditek eljönni úgy, hogy eleve a ti erkölcsi befolyásotok alatt maradjon és nem ellenkezőleg, veletek szemben keletkezik.”⁶⁴

A szabad pártsajtó problematikája szorosan, *szervesen* összefügg a *tudomány szabadságának* problematikájával. Nem utolsósorban azért, mert a szabad tudomány eredményei éppen a sajtó közvetítésével juthatnak el a tömegekhez, válhatnak a mindennapi tudat részévé.

A pártvezetésnek azért is vállalnia kell a tudomány szabadságának elvét, mert érdekelt politikai irányvonala formálódásának folyamatában a társadalmi, gazdasági, politikai és tudati viszonyok *tárgyilag*os elemzésében, a folyamatok tudományos, a *pártszempontoktól független* diagnosztizálásában és prognosztizálásában. Igaz ez akkor is, ha a tudomány vizsgálatának tárgya éppenséggel maga a párt s annak politikája. Az utóbbi esetben a tudomány segítheti a pártot az *önmegismerésben*. Ezeket az összefüggéseket részletesen tárgyalja Engels a Bebelhez írt 1891. május 1-jei levelében, amelyből a következőket emeljük ki: „Nektek – a pártnak – *szüksége*tek van a szocialista tudományra, az pedig nem élhet mozgásszabadság nélkül. Így aztán a kellemetlenségekbe is bele kell törődni, és a legjobb, ha ezt méltósággal, szemrebbenés nélkül teszi az ember.”⁶⁵

Ebben az összefüggésben iránymutató az a véleményük, hogy – miután a pártvezetőségek vagy a kongresszus stb. nem tudományos testületek – a párt nem illetékes tudományos kérdésekben állást foglalni döntőbíróként.⁶⁶

Akárcsak a korábbi időszakokban, a tömegpártok korszakában is helyet kap a nézeteltérések, az *elhajlások*, a *frakciók*, a *párton belüli csoportok*, *klikkek* keletkezésének vizsgálata, e jelenségek kezelésének módja. Ezzel szorosan összefügg a *pártfegyelem*, az egységes *politikai* akarat fenntartásának normái.

Nyilvánvaló, hogy egy párt *abszolút* értelemben soha nem lehet egységes, s mint már utaltunk rá, a kispolgári elemek nagyarányú beáramlásával a munkáspártok eszmileg és politikailag még inkább tagoltakká váltak, markánsan kifejeződött bennük a jobb- és balszárny. Megszerveződtek a különböző frakciók. Engels erről így ír: „Hát ki vitatta valaha, hogy nemcsak a frakcióban, hanem az egész pártban a kispolgári irányzat is képviselve van? Jobbszárnya és balszárnya minden pártnak van, s hogy a szociáldemokrácia jobbszárnya kispolgári jellegű, az a dolog természetében rejlik. . . . Ezzel a régi históriával már évek óta számolunk, de innen még egy jó darab út vezet odáig, hogy a frakcióban, sőt a pártban kispolgári többség legyen. . . . Egyelőre . . . a gyors gazdasági fejlődés egyre több talajt, levegőt és fényt von el ettől a kispolgári elemtől, míg a proletár elem mind erőteljesebben fejlődik.”⁶⁷

Az adott időszakban Engels veszélyesebbnek ítéli a párt szempontjából a balos, ultraradikális elhajlók taktikáját, s éppen ezért elsősorban az ezekkel való szakítást, illetve a tőlük való elhatárolódást sürgeti. Mindazonáltal állandóbb és hangsúlyosabb a kispolgári elhajlás veszélyének a kiemelése. Különös tekintettel arra, hogy egyre inkább növekszik a kispolgárok, a szerencselovagok beáramlása a párt politikai erejének gyarapodásával párhuzamosan. Engels ezt törvényszerűnek tartja, de egyúttal olyan jelenségnek, amely bizonyos feltételek esetén felveti a szakítás szükségességét.⁶⁸

A pártélet egyik fontos normájaként fogalmazódik meg, hogy a fölmerült nézeteket végig kell vitatni, a *látszategység* kedvéért a nézeteltéréseket, vitákat nem szabad elkenni.

Marx és Engels nagyon fontosnak tartották azt, hogy az elkerülhetetlenné váló szakítások, a pártból való kizárások szükségességéről *meggyőzzék* a párttagságot, a munkástömegeket, lehetőleg azok saját és közvetlen tapasztalatai alapján. Ezért elengedhetetlen a párton belüli harcok nyilvánossága, a pártvezetőségen belül felmerülő politikai alternatívák nem maradhatnak pusztán a vezetőség ügyei. Ellenkező esetben az alternatívák harca klikkharccá, személyeskedésekké fokozódik le.

Egy konkrét történelmi helyzetre vonatkozóan hosszabban idézzük Engels elvi.

taktikai megfontolásait: „Hogy egy napon sor kerül a párt polgári felfogású elemeivel való összecsapásra és a jobb- és balszárny közötti válásra, afelől már régóta nincs többé illúzióm . . . Ha az urak önként rászárnának magukat, hogy különálló jobbszárnyat alkossanak, akkor hamarosan rendben lenne minden. De ezt aligha teszik; tudják, hogy csupa tisztból álló hadsereget alkotnának közkatonák nélkül. . . . Ezek az urak mind vezetők akarnak lenni, de még vezetőnek *feltüntetni* is csak a mi pártunkon belül tudják magukat, s *így* ők fognak óvakodni attól, hogy szétválást idézzenek elő. Másrészt tudják, hogy a szocialista törvény uralma alatt *nekünk* is megvannak az okaink rá, hogy elkerüljük a belső szakadásokat, amelyeket nem vitathatunk meg nyilvánosan. El kell majd viselnünk tehát az ő levélbeli és szóbeli klikkezéseiket és siránkozásait, amíg ismét módunkban nem lesz, hogy magában az országban a munkások előtt fejtjük ki mind elvi, mind taktikai természetű nézeteltéréseinket – hacsak túlzásba nem viszik és nem kényszerítenek rá minket . . .

Ha aztán különálló jobbszárnyként megszervezkedtek, akkor esetenként, amennyire ez megengedhető, megállapodhatunk közös akciókban, sőt kartellt köthetünk velük stb. . . . Mindenesetre ezzel tisztázódik a helyzet, és megszabadulunk egy olyan elemtől, amely egyáltalán nem tartozik hozzánk.”⁶⁹ „A szakítást úgy kell intézni, hogy mi visszük tovább a régi pártot, s ők vagy kilépnek, vagy kidobjuk őket . . .”⁷⁰

Marxék állásfoglalásaiból kiderül, hogy a párton belüli harcokat nem tekintették valamifajta istencsapásának, hanem a párt és a mozgalom természetes és szükségszerű velejárójának,⁷¹ az öntisztulási folyamat formájának, amely elkerülhetetlen, s amelynek sajátos logikája van. Mindez vonatkozik mutatis mutandis a nemzetközi munkásmozgalomra is – mind az elvek, mind a taktika tekintetében.

Mint minden nagy társadalmi mozgalom, a munkásmozgalom is – különösen a tömegpártok térhódításának az időszakában – kitermelte a maga *vezéreit* és *karizmatikus* figuráit. A klasszikusok ennek megfelelően nagy figyelmet fordítottak annak vizsgálatára, hogy milyen szerepet játszhatnak a személyiségek a munkásmozgalomban, milyen minőségi jegyekkel (erkölcsi, politikai, intellektuális stb.) kell rendelkeznie a munkáspárt vezérkarának, egyre inkább szaporodó apparátusának.

Marx és Engels a nemzetközi munkásmozgalomban évtizedeken át betöltötte a koordináló, irányító, tanácsadó központ szerepét, és ebben az értelemben *vezérei* voltak a nemzetközi proletariátusnak. Erre elméleti felvérteztségük, hatalmas intellektusuk, kiemelkedő taktikai és szervezőképességük, erkölcsi feddhetetlenségük tette őket alkalmassá.

A döntő pillanatban Marx és Engels sokszor állást foglalt nemcsak elméleti, stratégiai, taktikai stb. kérdésekben, hanem jó néhány párt belső vitáival, különböző ügyeivel kapcsolatban. Eközben azonban mindig vigyáztak arra, hogy ezt csak a megfelelő információk birtokában tegyék, illetve szükségtelenül ne váljanak döntőbírókká pusztán tekintélyük súlya miatt.

Sokszor és nyomatékkal hangsúlyozták azt, hogy a munkáspárt tekintélye nagymértékben függ vezéreinek, parlamenti képviselőinek tekintélyétől, kvalitásaitól, elvi szilárdságától. Ugyanakkor óvták a pártokat és tagságukat a vezérkultusztól és erre vonatkozó intelmeiket *önmagukra* is következetesen kiterjesztették.

„Mind Marx, mind én – írta Engels – mindig is ellene voltunk mindennemű nyilvános demonstrációnak, amely egyes személyekhez kapcsolódik, hacsak nem

érhető el ezáltal valamely magasabb cél; és a leginkább elleneztek az olyan demonstrációkat, amelyek még életünkben a saját személyünket illelnék.”⁷² Marx teljes összhangban Engelsszel így szól ugyanerről: „Mindketten fűtülünk a népszerűségre. Bizonyíték erre pl., hogy mindennemű személyi kultusz iránti ellen-szenvenben, az Internacionálé idején sohasem engedtem a nyilvánosság elé jutni az elismerés számtalan manőverét, amelyekkel különböző országokból molesztáltak, s soha nem is válaszoltam rájuk, kivéve itt-ott rendreutasítással. Amikor Engelsszel először beléptünk a titkos Kommunista Társaságba, ez csakis azzal a feltétellel történt, hogy a szervezeti szabályzatból eltávolítanak mindent, ami elő-mozdítja a tekintélybe vetett babonás hitet.”⁷³

Mindazonáltal azzal is számoltak, hogy a munkásmozgalom fejlődését, a párt tömegbefolyásának növekedését adott esetben segítheti a *karizmatikus* effektus és a vezetők népszerűsége – különösen a polgári vezérekkel szemben. A *vezér-elv* tehát nem volt teljesen idegen Marxéktól, de annak *szervezeti*, strukturális rögzítése, ideológiája egyértelműen *igen*. Hangsúlyozták: a pártban mindenkinek végig kell járni a szervezet hierarchiájának különböző szintjeit, a mindennapi pártélet iskolájának minden osztályát . . .” a mi pártunkban mindenkinek legalul kell kezdenie a szolgálatot; hogy a pártban bizalmi állásokat nem pusztán irodalmi tehetséggel és elméletekkel vívnak ki, . . . hanem hogy ehhez még hozzátartozik a pártharc feltételeinek alapos ismerete és a formáiba való beleszokás, kipróbált egyéni megbízhatóság és jellembeli rátermettség és végül beilleszkedés a harcolók soraiba . . .”⁷⁴

Aligha kell bizonyítani, hogy ez a szöveg mindmáig megőrizte normatív értékét.

A pártvezetők képzésének ezek a demokratikus normatívái azért is fontosak, mert a mozgalom már túllépett a szektajellegű formáján, a tömegpárti formát vette fel – nem utolsósorban azért, mert a modern viszonyoknak csakis a tömeges mozgalmak feleltek meg. A tömegek állandó politikai képzésének egyik eszköze – mint láttuk – a *nyilvánosság*, a pártvezetők körében fölmerült alternatívák nyilvános szembesítése a pártsajtóban vagy más fórumokon, valamint az a követelés, hogy a vezetés következetesképpen ne hozhasson titkos, zárt határozatokat, illetve ne legyen *két* partfegyelem, egy a vezetőknek, másik a „sorkatonáknak”.⁷⁵

A pártvezérkarokra vonatkozó normatívák – mint szubjektív elemek – még fokozottabb jelentőséget kapnak akkor, ha ezek a pártok kormányzó pártokká válnak, és a pártvezérkarok már lényegében kormányokként cselekszenek és kénytelenek a mozgalom partikuláris érdekeit állandóan valamilyen módon egyeztetni az osztársadalmi érdekekkel, pontosabban a társadalmi érdekek pluralitásával és a végcéllal.

A tömegpártok térhódításának korában kialakított marxi–engelsi pártszervezési elvek jelentős mértékben kanalizálódtak és részben érvényesültek az 1889-ben létrehozott II. Internacionálé szervezeti kereteiben és működési elveiben.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Marx és Engels nem alkottak lezárt, mindenre kiterjedő pártelméleti rendszert. Pártelméleti fejtegetéseik töredékesek, az új helyzetekre, az új fejleményekre nyitottak. keletkezésük korához, a kor konkrét követelményeihez idomultak és aszerint változóak. A pártra vonatkozó felfogásuk és a pártszervezési elvek részletesebb és dokumentált felidézése nemcsak elmélettörténeti relevanciával, hanem aktuálpolitikai és ideológiai vonzatokkal is rendelkezik, hiszen mai vitáinkban újra és újra felmerülnek az egy vagy másfél évszázaddal ezelőtti nézetek modernizált változatai, hiszen a nézetek gyö-

kerei a civil társadalom és a párt többé-kevésbé azonos viszonyrendszeréből táplálkoznak ma is.

Mindezt paradigmátikus értékű napjainkban is Engels már idézett gondolat-sora: „Minden párt életéhez és gyarapodásához hozzátartozik, hogy kebelében mérsékeltebb és szélsőségesebb irányzatok fejlődnek ki, sőt harcolnak egymással, s aki a szélsőségesebbeket rövid úton kizárja, ezzel csak növekedésüket segíti elő. A munkásmozgalom a fennálló társadalom legélesebb kritikáján alapul, a kritika az életeleme, hogyan akarhatja önmagát kivonni a kritika alól . . . ?”⁷⁶

JEGYZETEK

- ¹ *Karl Marx–Friedrich Engels: A német ideológia. Marx–Engels Művei (továbbiakban: MEM) 3. köt. Budapest 1976. 35. old.*
- ² *Vö. F. Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. MEM 2. köt., 414–418. old.; F. Engels: A kommunizmus gyors előrehaladása Németországban. MEM 2. köt. 478. old.; F. Engels: A politikai pártok álláspontja. MEM 1. köt. 460. old.; F. Engels: A porosz alkotmány. MEM 4. köt. 34. old. stb.*
- ³ Megjegyzendő, hogy ebben az időszakban Marx és Engels élénk kapcsolatokat tartott fenn mind a munkásszervezetekkel, mind a polgári demokratákkal. Egyetértünk R. Luxemburnak azzal a minősítésével, miszerint Marx és Engels ebben az időben (1848–1849) a polgári forradalmi tábor legszélső baloldali őrhelyén állt. *Rosa Luxemburg: Marxizmus, szocializmus, demokrácia. Gondolat Könyvkiadó 1983.*
- ⁴ *K. Marx–F. Engels: A brüsszeli Kommunista Levelező Bizottság levele G. A. Kottgennek. MEM 4. köt. 18. old.*
- ⁵ Ugyanott, 20. old.
- ⁶ A „demokrata kommunista” kifejezést megtalálhatjuk: *K. Marx–F. Engels: A brüsszeli német demokrata kommunisták üzenete Feargus O'Connor úrhoz. MEM 4. köt. 23. old.*
- ⁷ *K. Marx–F. Engels: A Kommunista Párt Kiáltványa. MEM 4. köt. 452–453. old.*
- ⁸ Ugyanott, 470. old.
- ⁹ „A kommunisták végül mindenütt az egész világ demokratikus pártjainak szövetkezésén és egyetértésén munkálkodnak.” Ugyanott.
- ¹⁰ Ugyanott, 453. old.
- ¹¹ Ugyanott, 469. old.
- ¹² A Kommunisták Szövetségének szervezeti szabályzata. MEM 4. köt. 527. old.
- ¹³ „Azokat a csoportokat és körzeteket, amelyek hat hónapon át nem rótták le járulékukat a Központi Vezetőségnek. a Központi Vezetőség értesíti a Szövetségből való eltávolításukról.” Ugyanott, 531. old.
- ¹⁴ Vö. 2. cikkely, a pont. Ugyanott, 527. old. A korabeli kommunikációs viszonyoknak (és az illegális körülményeinek is) megfelelően az okmány kiemeli a *pártmunka* olyan sajátos formáját, mint a levelezés. (528. old.)
- ¹⁵ Vö. például a 7. cikkely, 13. és 27. cikkely, illetve 14. cikkely, 21., 28., 40. cikkely. Ugyanott, 527–530. old.
- ¹⁶ Vö. 50. cikkely. Ugyanott, 531. old. Érdemes megjegyezni, hogy a Szövetség 1847. júniusi első kongresszusán előzetesen jóváhagyott szervezeti szabályzat még előírta, hogy „... a kongresszus minden törvényhozói határozatát a csoportok elé terjesztik elfogadás vagy elvetés végett.” Vö. A Kommunisták Szövetsége alapító okmányai. Magyar Filozófiai Szemle, 1970/3–4. sz., 673. old. Mintegy négy évtizeddel később Engels így jellemzi a Szövetségen (a párton) belüli viszonyok lényegét: „Maga a szervezet teljességgel demokratikus volt. választott és bármikor leváltható vezetőségekkel, s már önmagában ez elejét vette minden konspirációs törekvésnek, amely diktatúrát kíván, a Szövetséget pedig – legalábbis közönséges békeidőkre – tisztán propagandatársasággá változtatta.” *F. Engels: A Kommunisták Szövetsége történetéhez. MEM 8. köt. 569. old.*

- ¹⁷ „... a munkásoknak, mindenekelőtt a Szövetségnek, arra kell törekedniök, hogy a hivatalos demokraták mellett létrehozzák a munkáspárt önálló, titkos és nyílt szervezetét, és minden helyi csoportot munkásegyletek középpontjává és magjává tegyenek...” Vö. *K. Marx–F. Engels: A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez* 1850. március. MEM 7. köt., 240. old.
- ¹⁸ Ugyanott, 242. old.
- ¹⁹ Ugyanott, 243. old.
- ²⁰ *K. Marx: Leleplezések a kölni kommunista perről.* MEM 8. köt. 442. old.
- ²¹ *K. Marx–F. Engels: A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez* 1850. június. MEM 7. köt. 302. old.
- ²² Ugyanott, 298–299. old. E résszel szembeállítva derül ki egyértelműen, hogy idézetünkben munkásforradalmárokról van szó, hiszen a svájci „Forradalmi centralizációval” történő egyesülést Marxék azért vetették el, mert tagjai a korabeli „... mozgalmak valamennyi frakciójának embereiből kerültek ki, határozott kommunistáktól, sőt egykori szövetségi tagoktól kezdve a legbátortalanabb kispolgári demokratákig és a pfalzi kormány egykori tagjaiig.”
- ²³ *K. Marx: Leleplezések a kölni kommunista perről.* 442. old.
- ²⁴ Vö. Kilépésük a Német Munkás Művelődési Egyletből. MEM 7. köt. 402. old. Ez ismétlődik 1868-ban. Vö. *K. Marx: Nyilatkozat a londoni Német Munkás Művelődési Egyletnek.* MEM 16. köt., 328. old.
- ²⁵ *K. Marx: A Munkásparlament megnyitása – Az angol háborús költségvetés.* MEM 10. köt. 110–111. old.
- ²⁶ A Nemzetközi Munkásszövetség ideiglenes szervezeti szabályzata. MEM 16. köt. 13. old.
- ²⁷ A Nemzetközi Munkásszövetség alapító üzenete. MEM 16. köt. 12. old.
- ²⁸ Vö. *K. Marx: A Nemzetközi Munkásszövetség kapcsolatai az angol munkásszervezetekkel.* MEM 16. köt. 324. old. Hasonló volt a helyzet francia és német relációban is. (Vö. *K. Marx: Nyilatkozat a londoni Német Munkás Művelődési Egyletnek.* MEM 16. köt. 328. old.)
- ²⁹ A tapasztalat mindenütt bebizonyította – írta Engels –, hogy „... a legjobb eszköz a munkásoknak a régi pártok ezen uralma alóli felszabadítására minden országban olyan proletárpárt alapítása volt, amelynek saját politikája van, a többi pártétól igen világosan megkülönböztethető politikája, hiszen ez a munkásosztály felszabadításának feltételeit hivatott kifejezni... Az akció és mindenekfelett a szervezés és a propaganda egyik leg-hatásosabb eszközt dobának sutba, ha lemondanánk az ellenfeleinkkel a politikai terepen folytatott küzdelemről.” Vö. *F. Engels: A Nemzetközi Munkásszövetség spanyol körzete föderális tanácsának.* MEM 17. köt. 260. old.
- ³⁰ „Szervezeti szabályzatunk értelmében persze minden ágazatunknak Angliában, a kontinensen és az Egyesült Államokban sajátos küldetése, hogy ne csak a munkásosztály szervezeti központjául szolgáljon, hanem segítsék a különböző országokban mindazokat a politikai mozgalmakat, amelyek végső céljuknak – a munkásosztály gazdasági felszabadításának megvalósítására törekszenek.” Vö. *K. Marx: A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának nyilatkozata.* MEM 16. köt. 410. old. A hágai kongresszuson már a párizsi kommun tapasztalatainak birtokában egyértelműen hangsúlyozzák, hogy a párt a hatalomért folytatott harc „elengedhetetlen” eszköze. Vö. Az 1872. szeptember 2-ai és 7-e között megtartott hágai általános kongresszus határozatai. MEM 18. köt. 138. old.
- ³¹ A Nemzetközi Munkásszövetség ideiglenes szervezeti szabályzata. 3. pont. MEM 16. köt., 13. old.
- ³² *K. Marx–F. Engels: A Nemzetközi Munkásszövetség 1871. szeptember 17-től 23-ig Londonban tartott küldöttkonferenciájának határozatai.* MEM 17. köt. 384. old.
- ³³ MEM 18. köt. 139. old. „Ha a föderációk többsége kívánja, a Főtanács köteles minden nemzetiség egy-egy küldöttének részvételével rendkívüli konferenciát egybehívni, amely egy hónap múltán összeül és véglegesen eldönti a vitát.” Ugyanott.
- ³⁴ MEM 16. köt. 14. old.
- ³⁵ Vö. *F. Engels: Londoni levelek II.* MEM 18. köt. 166. old.

- ³⁶ „Egyénileg akár helyeslítek a Hágában hozott határozatokat, akár nem, azok pillanatnyi-
lag az *Internacionálé törvényei*. Ha vannak köztetek olyanok, akik nem értenek velük
egyet, a legközelebbi kongresszushoz fordulhatnak orvoslásért. De egyetlen szekciónak
... sem valamilyen általa összehívott nemzeti kongresszusnak nincs joga ahhoz, hogy el-
vesse egy szabályszerűen összehívott általános kongresszus határozatait. Aki ilyesmit
megpróbál, az tulajdonképpen kirekeszti magát az Internacionálé soraiból ... Ha enged-
nénk, hogy ilyen tevékenység uralkodjék az Internacionálében, az egyenlő lenne a szer-
vezet feloszlásával.” *F. Engels*: A brit föderáció valamennyi szekciójához és tagjához.
MEM 18. köt. 189. old.
- ³⁷ *F. Engels*: A zaragozai spanyol körzeti kongresszus küldötteihez. MEM 18. köt. 57. old.
- ³⁸ *K. Marx*: Bizalmas közlés. MEM 16. köt. 399. old.
- ³⁹ *F. Engels*: A hágai kongresszuson a Főtanács nevében előterjesztett beszámoló az Al-
liance-ról. MEM 18. köt. 131. old. A kizáráshoz vö. még *F. Engels*: A Főtanács határozata
Tolain kizárásáról. MEM 17. köt. 276. old., illetve vö. A Főtanács határozata Durand kizá-
rásáról. MEM 18. köt. 400. old.
- ⁴⁰ Vö. *K. Marx*: A Főtanács a Francia–svájci Föderális Tanácshoz. MEM 16. köt. 373. old.
Vö. még „Másrészről egy olyan bulletin, amely az *Internacionálé* sajtóorgánumaiban ki
nem nyomtatott dolgokat közölne, csupán arra szolgálna, hogy ellenségeink bepillant-
hassanak a kulisszák mögé.” Ugyanott, 375. old.
- ⁴¹ Ezt példázza többek között Engels levele „A spanyol körzet föderális tanácsának, Mad-
rid”. Mindenesetre nem folytathatjátok ezt a hallgatást, mely ellenkezik általános szerve-
zeti szabályzatunkkal, amely előírja, hogy rendszeres tudósítást küldjete. Azonnali vá-
laszt kérünk a jelen levélre, ha nem válaszoltok rá, arra kell következtetnünk, hogy hall-
gatásokat előre megfontolt és hitelt adtok az említett rágalmaknak, anélkül, hogy bátor-
ságotok lenne ezt velünk közölni. És ebben az esetben úgy kell eljárunk, ahogy ezt
számunkra az Internacionálé érdeke parancsolja.” MEM 17. köt. 434. old.
- ⁴² Vö. *F. Engels*: A kötött mandátumok a hágai kongresszuson. MEM 18. köt. 160. old.
- ⁴³ A kötött mandátum még a hasonlóan gondolkodók szövetségét is lehetetlenné teheti. En-
gels bizonyos iróniával idézi a holland küldöttek kifakadását: „Miért nem maradtatok
otthon, ha olyan mandátumotok van, amely meggátol benneteket a szavazásban és
amely a kisebbséget minden szavazáskor négy szavazattól megfosztja. Ugyanott, 161.
old.
- ⁴⁴ Vö. *F. Engels*: A hágai kongresszuson a Főtanács nevében előterjesztett beszámoló a
Szocialista Demokrácia Egyesüléséről. MEM 18. köt. 131. old.
- ⁴⁵ *K. Marx*: Határozati javaslat a Section française de 1871 ügyében. MEM 17. köt. 429. old.
- ⁴⁶ *K. Marx* levele F. Boltéhoz. 1873. február 12. MEM 33. köt. 545. old.
- ⁴⁷ *K. Marx*: A Főtanács 1872. március 5-i és 12-i határozata az Egyesült Államok föderáció-
jában beállott szakadásról. MEM 18. köt. 47. old.
- ⁴⁸ *K. Marx*: A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának nyilatkozata (a francia szekciók
tagjainak üldözéséről). MEM 16. köt. 410. old.
- ⁴⁹ Lásd *F. Engels*: Az ír szekciók és a brit föderációs tanács kapcsolatairól. MEM 18. köt.
71–72. old.
- ⁵⁰ *K. Marx–F. Engels*: Az 1881. március 21-re, a Párizsi Kommün évfordulójára összehívott
szláv gyűlés elnökének. MEM 19. köt. 282. old.
- ⁵¹ *K. Marx–F. Engels*: Körlevél Bebelnek, Liebknechtnek, Brackénak és másoknak. MEM
19. köt. 162. old. Ugyanebben a levélben Marxék plasztikusan írják le az oportu-
nizmus lényegét, amely kispolgári befolyásként jelentkezik a pártvezetésben is. „A kis-
polgárság képviselői jelentkeznek itt, telve félelemmel, hogy a proletariátus, forradalmi
helyzetének sürgető nyomására, esetleg túl messzire megy ... Ugyanígy áll a dolog a
proletariátus és a burzsoázia közötti osztályharccal. Papíron elismerik, mert hiszen leta-
gadni már nem lehet, a gyakorlatban azonban eltussolják, elmosásák, meggyengítik.
A szociáldemokrata párt *ne legyen* munkáspárt. ... ahelyett hogy messzire menő, a bur-
zsoáziát eljlesztő és a mi nemzedékünkben amúgy is elérkezettlen célokra helyezné a
súlyt, inkább fordítsa minden erejét és energiáját azokra a kispolgári toldozó-foltozó re-

formokra, amelyek a régi társadalmi rendnek új támasztékokat nyújtanak és a végső katasztrófát így módon talán fokozatos, részletekben lezajló és lehetőleg békés bomlási folyamattá változtathatják.” Ugyanott, 160–161. old.

⁵² Ugyanott, 161–162. old.

⁵³ „... kísérletek történnek arra, hogy a felületesen elsajátított szocialista gondolatokat összhangba hozzák a legkülönbébb elméleti álláspontokkal... Ahelyett, hogy először maguk alaposan tanulmányozták volna az új tudományt, azt mindegyikük a magával hozott álláspontnak megfelelően helyrehozta magának, rövid úton saját magán-tudományt csinált belőle, s mindjárt azzal az igénnyel lépett fel, hogy a tudományt tanítsa.” Id. mű, 162. old.

⁵⁴ *F. Engels* levele E. Bernsteinhez 1882. január 25. MEM 35. köt. 247. old.

⁵⁵ *Vö. F. Engels* levele A. Bebelhez 1892. október 7. MEM 38. köt. 483. old.

⁵⁶ MEM 19. köt. 155. old.

⁵⁷ *F. Engels* levele J. P. Beckerhez 1880. április 1. MEM 34. köt. 438. old.

⁵⁸ *F. Engels* levele K. Kautskyhoz 1891. április 30. MEM 38. köt. 83. old.

⁵⁹ Nem véletlen, hogy arra törekedtek, hogy kívül maradjanak a pártokrácián, a „hivatásos” (vagy „hivatalos”?) forradalmárok körén, s megőrizték függetlenségüket – többek között anyagi vonatkozásban is. Ezt az álláspontot *Engels* A. Bebelhez 1892. november 19-én írt levelében fejt ki. *Vö. MEM* 38. köt. 511. old.; *K. Marx* levele W. Liebknechtnek 1878. február 11. MEM 34. köt. 315. old., illetve *F. Engels* levele E. Bernsteinhez 1882. január 25. MEM 35. köt. 246–247. old.

⁶⁰ E problematika néhány vonatkozását érinti *Ágh Attila* – e folyóiratszámában közölt – tanulmánya, amikor az ügynevezett szervezeti csapdáról szól.

⁶¹ *F. Engels* levele F. Wiesenhez 1893. március 14. MEM 39. köt. 46. old.

⁶² *F. Engels* levele F. A. Sorgéhoz 1890. augusztus 9. MEM 37. köt. 430. old.

⁶³ *F. Engels* J. P. Beckerhez 1880. április 1-jén írt, már idézett levelében bírálja azokat a vezetőket, akik nem hajlandók a szükséges változtatásokra. „Ahelyett a régi rendszert akarják fenntartani, hogy a pártvezetőség döntőn véglegesen (jóllehet nincs kongresszus, amely korrigálná és szükség esetén leváltaná), s ha valaki a vezetők egyikét megtámadja, az eretnek.” MEM 34. köt. 438. old.

⁶⁴ *F. Engels* levele A. Bebelhez 1892. november 19. MEM 38. köt. 511–512. old.

⁶⁵ MEM 38. köt. 90. old.

⁶⁶ Egyébként is a tudományos kérdésekben nem tekintélyelvű vagy demokratikus fórumok döntenek, hanem a gyakorlat. Ezért jogos *Engels* kifakadása azzal a határozati javaslat-tal kapcsolatban, hogy tiltsák be Anti-Dühringjének folytatásos közlését a párt központi lapjában. *F. Engels* levele W. Liebknechtnek 1877. július 31. MEM 34. köt. 281. old.

⁶⁷ *Engels* idézendő leveleiben a „frakció” szó kifejezetten a párt *parlament*i frakciójára vonatkozik. A szövegek többségében a párton belüli frakciókról csak értelemszerűen s nem szó szerint van szó. *F. Engels*: Válasz Paul Ernst úrnak. MEM 22. köt. 76. old.

⁶⁸ *Vö. F. Engels* levele E. P. Lafargue-hoz 1894. november 22. MEM 39. köt. 317. old.

⁶⁹ *F. Engels* levele A. Bebelhez 1882. június 21. MEM 35. köt. 312–313. old.

⁷⁰ *F. Engels* levele E. Bernsteinhez 1884. június 5. MEM 36. köt. 154–155. old.

⁷¹ „Minden párt életéhez és gyarapodásához hozzátartozik, hogy késlelőben mérsékeltebb és szélsőségesebb irányzatok fejlődnek ki. sőt harcolnak egymással. és aki a szélsőségesebbeket rövid úton kizárja, ezzel csak növekedésüket segíti elő. A munkásmozgalom a fennálló társadalom legélesebb kritikáján alapul, a kritika az életeleme, hogyan akarhatja önmagát kivonni a kritika alól. megtiltani a vitát?” *F. Engels* levele G. Trierhez 1889. december 18. MEM 37. köt. 318. old.

⁷² *F. Engels*: A Kommunista Munkás Művelődési Egylet Dalkörének. Tottenham Street. MEM 22. köt. 247. old.

⁷³ *K. Marx* levele W. Bloshoz 1877. november 10. MEM 34. köt. 303. old.

⁷⁴ *F. Engels*: Válasz a Sächsische Arbeiterzeitung szerkesztőségének. MEM 22. köt. 63. old.

⁷⁵ *Vö. K. Marx és F. Engels*: Körlevél Bebelnek, Liebknechtnek, Brachénak és másoknak. MEM 19. köt. 154–155. old.

⁷⁶ *F. Engels* levele G. Trierhez 1889. december 18. MEM 37. köt. 318. old.

ÁGH ATTILA

Pártszerveződés és munkáspártok a 19. században – a marxi értelmezés rekonstrukciójához*

A 19. század a modern pártok kialakulásának időszaka, amelynek Marx és Engels nemcsak kortársa, hanem aktív szereplője volt, a pártok genezisét illetően pedig kifejezetten főszereplőinek sorába tartoztak. A pártok helye és szerepe ugyan radikális változásokon ment át a történelem folyamán és az egyes országokban, mégis a munkás- vagy kommunista pártokban a II. világháború után mindjobban megkövesedett az a hagyomány, hogy a párt adott formáját az egész történelemre kivetítsék, normatívának tekintsék vagy akár a többi pártokra rákényszerítsék. Most, amikor pártunk kezdeményezi a vezető szerepével kapcsolatos vitákat és annak alapvető reformját tervezi, igen tanulságos Marx elméleti és pártszervező munkásságához visszafordulni, hiszen ez alapján megkérdőjelezi a párt elvont, üres általánosoként való felfogását, a pártok kötelező monotoniját, ami szükségképpen sohasem valósulhatott meg, bár normatívaként előírták.

A PÁRT HELYE A TÁRSADALOMBAN

A II. világháború után Nyugat-Európában végbement a pártok „államosítása”, Kelet-Európában pedig az állam „pártosítása”, vagyis Nyugaton az állami-politikai szféra szerves, sőt egyenesen túlstabilizált elemévé váltak a pártok, Keleten pedig szuperállammá, ahogyan az állam felszívta magába az egész társadalmat, a párt pedig az egész államot. Keleten, a szocialista országokban így a párt a társadalom tetejére vagy csúcsára került, olyan szervezetté vált, amelyben az egész politikai élet összesűrűsödik és amelyre fókuszálódik. Ez a helyzet hamis, tarthatatlan evidenciákat szül a munkáspárt, s általában a pártok természetéről. Nálunk gyakran úgy vélik, mi sem természetesebb annál, hogy minden országban az államot és a politikát az ottani és akkori vezető párt irányítja, holott a mindenkori többségi párt a nyugati struktúrákban nem tehet egyebet, mint a jogállamiság alkotmányosan szabályozott keretei között kormányoz, de azt is jószerével csak a politikai és nem föltétlenül a közigazgatási kormányzat értelmében. Nyu-

* Részlet a szerző *Marx és Engels elmélete a pártról* című, a Társadalomtudományi Intézet keretében folyó kutatások során készült tanulmányából.

gaton viszont úgy látják, hogy a pártok és az állam „békés egymás mellett élése”, sőt fúziója természetes jelenség, holott eredendően és egészen a II. világháborúig terjedő időszakban a pártok funkciójuk szerint az állami-politikai életnek jobbára kívülről nekifeszülő erők voltak, amelyek csak a II. világháború utáni struktúrákban „kerültek beljebb”, jutottak bele magába az állami-politikai életbe és lettek szerves, elválaszthatatlan mozzanatai annak.¹

A modern társadalom kialakulását véleményem szerint három nagy differenciálódás jellemzi, amely meghatározza a pártok helyét és szerepét is a társadalom egészében. A civil társadalom és a formalizált szférák szétválásának három alapvető, egymással összefüggő, de lényegileg különböző folyamata van:²

1. *Funkcionális differenciálódás*: a civil társadalom és a formalizált nagypolitika, illetve a nagygazdaság szétválása, „háromszögének” kialakulása, amely egy alkotmányos-jogi folyamatként mutatkozik meg, mint egyfelől a magánjog–közjog szétválasztása, másfelől a gazdasági jogi szabályozás. E tekintetben figyelembe veendő, hogy a szervezet az intézmények sajátos fajtája, amelyre éppen ez a szélsőséges formalizáltság és szabályozottság jellemző. A szervezetnek nagyobb hatékonysága van, mint a többi intézménynek, ezért ünnepli Weber a „szervezetesített” politika, gazdaság, tudomány stb. kialakulását a modern kor vívmányaként, de velejárója a nagyobb merevség, az emberek spontán tevékenységformáitól való teljes elszakadás és a belső dinamika hiánya is. A civil társadalom és az állam nem pusztán ellentétes pólusok, a társadalom nem szakad szét ezekre az ellentétes pólusokra, hanem a civil társadalom a differenciálódás folyamatában mindinkább kiépíti alulról a maga intézményrendszerét, s annak országos csúcsszerveit is, amelyet mint szférát éppen (Hegel és) Marx terminológiája alapján hívunk *közép*-nek. A nyugati fejlődésben a civil társadalom nem védtelen és nem is defenzív az állammal szemben, éppenséggel a maga csúcsszervein, a közép-en keresztül fogalmazza meg követeléseit a formalizált nagypolitikával és az állammal szemben. A közép tehát közvetít, összeköti a civil társadalmat az állammal és viszont, ez a közép funkciója s egyben definíciója. *A politikai párt a civil társadalom intézményrendszere összefoglalásának, a nagypolitika felé közvetítő középnek a legfontosabb mozzanata, amely történeti dinamikájában egyrészt a közép egészt átfogó szervet, másrészt a civil társadalom és az állam kölcsönös egymásba hatolásának megtestesítőjévé, majd szubjektumává is válik.* A párt ebben a folyamatban intézményből szervezetté válik, legnagyobb fegyverévé a szervezeti fegyver lesz, ami azonban igencsak kétélű fegyver, legalább annyira veszélyes magára a pártra nézve – ugyanis megszűnhet *mozgalom* lenni –, mint a párt által ostromlott állami-politikai szférákra, az államhatalomra nézve. A modern pártok keletkezéstörténetéről Weber után Michels mondja ki a végszót: az oligarchizáció vastörvényét, amit „szervezeti csapdára” magyarázhatnánk.

2. *Strukturális differenciálódás*: a modern társadalom osztályok és rétegek bonyolult szerkezetére válik szét, amelyen belül szembekerül egymással a „hivatalos” (nemcsak az uralkodó osztályok, hanem az adott szerkezet fenntartásához politikailag, közgazdaságilag, ideológiailag-kulturálisan stb. szükséges összes rétegek) és a „népi” társadalom (dolgozó osztályok). Ez a szétválás a politika (uralom), a gazdaság (tulajdon) és a kultúra (művelődés–életmód) dimenzióban igen divergens módon megy végbe ugyan, de a hivatalos és a népi társadalom polarizációja mindenképpen végbemegy, ez a divergencia azonban választ ad arra, hogyan jön létre e tekintetben is a *közép*. A közép szociológiai ekvivalensei valamennyi osztály és réteg „értelmisége”, vagyis azon része, amely megfogalmazza

és artikulálja az adott osztály vagy réteg érdekeit és ideológiává általánosítja azokat. A hivatalos és a népi társadalom éles differenciálódása ellenére a társadalomnak szociológiailag is van közepe, mint a városi – kisebb részben falusi – középrétegek („művelt” rétegek, „politikai” kispolgárság), amelyben ötvöződik az uralom–tulajdon–kultúra többszörösen, termékenyen ellentmondásos meghatározottsága, ezért középre sodródnak és szociológiai meghatározottságuknál fogva determináltak az „általános érdek” képviselőit, valamennyi osztály és réteg „értelmiségének” megszervezésére. *A politikai párt a modern osztályok és rétegek létrejöttének terméke, mint spontán érdekszerveződéseinek-közösségformáinak aktív-tudatos, szervezeti és ideologikus formákba való átcsapása, a civil társadalom csúcsszervezetei szintjén való megjelenése és a többiekkel való ütközése, ami feltételezi egyrészt a megfelelő szervezeti formák kialakítását, másrészt a professzionális vezető csoport („értelmiség”) kiválását és harmadrészt az osztály- vagy rétegegyérek ideológiai általánosként való megfogalmazását és rendszerezését.*

A gazdasági ember (homo oeconomicus) „automatikusan” létrejön a modern társadalomban, a politikai ember csak hosszú folyamat eredményeként. Hasonlóképpen, a modern osztályok és rétegek a maguk gazdasági meghatározottságában, a tulajdonviszonyok által meghatározott helyzetükben még csak potenciális osztályok vagy rétegek. Csak akkor válnak valódi osztályokká és rétegekké, ha „politizálódnak” és „ideologizálódnak”, azaz képesek valódi érdekeiket megfogalmazni és osztállyá szerveződni a velük szemben feszülő egyéb osztály- és rétegegyérekkel és ideológiákkal szemben. A magánvaló (an sich) és magáértvaló (für sich) osztályoknak ez a megkülönböztetése Marxnál korántsem csak a munkásosztályra vonatkozik, bár Marx annak genezise szempontjából vizsgálta a modern osztályok dinamikáját. Valójában nemcsak az egyes osztályok és rétegek jönnek létre azáltal, és csak azáltal, ha pártjukat megszervezik, hanem az egész társadalmi rendszer is csak azzal válik éretté, ha a középben megjelenik a modern osztálypártok politikai rendszere. Ezzel azonban belép a modern osztályok és pártok „strukturális csapdája”: az osztályok és rétegek csak úgy érvényesíthetik saját – akár legszűkebb gazdasági – érdekeiket, ha azt az általánosra vonatkoztatják, azaz a társadalom egész politikai és ideológiai életére, szembeállítva azt önálló mozzanatként a homogén politikai és ideológiai formákkal; de ezzel a magasabb szintre emeléssel a pártoknak el is kell válniuk közvetlen osztály- és rétegbázisuktól, sőt szembe is kerülhetnek vele, vagy el is szakadhatnak attól. Hagyományos fogalmainkkal szólva az élcsapat és a tömegek viszonyáról van szó, az előbbiek az általánost, az utóbbiak a partikularitást képviselik, olyannyira, hogy benne is élnek, a maguk sajátos életmódbeli és művelődési feltételei között. A pártok vezetői és professzionális rétegei beemelődnek a hivatalos társadalomba, mert csak úgy tudnak tevékenyek lenni, de így el is szakadhatnak a saját tömegeiktől progresszív vagy retrográd módon egyaránt: a hosszú távú általánost vagy a rövid távú partikulárist képviselve az osztályérekben, vagy megfordítva: elébe is mehetnek osztálybázisuk radikális átalakulásának és le is keshetnek róla. A szociológiai közép ezért nemcsak a pártok „keltetőhelye”, hanem temetője is, tele van új és régi típusú osztálypártokkal, vagyis a pártpolitikai szféra létrejöttével az osztályok és rétegek illetve pártjaik kapcsolata már nem automatikus. Ez a viszony ellentmondásos és szükségképpen időleges abból a szempontból is, hogy a pártpolitikai szint létrejötte sohasem teljes, tehát nem öleli fel extenzíve az összes osztályok és rétegek képviselőit, mindig vannak fölül- és alulreprezentált

rétegek a nagypolitikában. A pártok harca voltaképp azért is folyik, hogy a politikailag néma, önállótlan és „artikulálatlan” rétegeket befolyásuk alá vonják, tömegbázisuk szélesítésére használják fel, ezért továbbmozdulnak közvetlen érdekeik közvetlen politikai általánosításától egy szélesebb platform felé, amelyen kifejezhetik ezeket az önállótlan rétegeket is vagy dinamikus célrendszerükkel hegemonná válhatnak és befolyásuk alá vonhatják más pártok tömegeit is. Továbbmozdulásuk egy ponton túl saját bázisukat veszélyezteti, ugyanakkor a politikailag viszonylagosan néma tömegek is idővel megszólalnak és megszerveződnek, vagyis a strukturális csapda itt is érvényesül – a munkáspártok is a polgári pártok és mozgalmak balszárnyán jöttek létre, s onnan váltak le.

3. *Mozgalmi-intézményi* differenciálódás: társadalmi mozgalmak ott jönnek létre, ahol éles aszimmetria jelentkezik a fennálló társadalom osztályainak és rétegeinek – a strukturális differenciálódás során létrejött – érdekstruktúrája és szervezetrendszere mint érdekképviselői és -érvényesítési struktúrája között. A civil társadalom ezért mindenkor úgy is meghatározó mint a társadalom „mozgalmi szektora”, dinamikája, most már a saját intézményrendszeréhez mint statikájához viszonyítva. A társadalom politikai kultúrája a maga viszonylagos történelmi folytonosságában és relative csekély osztály- vagy rétegdifferenciáltságában az intézményrendszer oldalán ugyanígy szemben áll a politikai szocializációval annak történelmi megszakíttottságában, éles osztály- vagy rétegdifferenciáltságában és rendkívüli szervezeti kötődésében. Az osztályok és rétegek kialakulása és magáértvaló osztályokként-rétegekként való létezése a mozgalmi-intézményi differenciálódás vonatkozásában úgy mutatkozik meg, mint helyzetükből adódó elmozdulásuk a mozgalmi szektorból a status quo szervezetrendszerébe – az érdekérvényesítés betonerődje – és a politikai kultúra spontaneitásából a politikai szocializáció hierarchizált tudás- és viselkedésstruktúrája felé. *A politikai párt mozgalomként jön létre, a társadalom mozgalmi szektorában szerveződik meg mozgalmi szervezetté annak mértékében, ahogy egyrészt lazább intézményeit szervezetté tudja emelni és egységesíteni, másrészt a társadalom kevésbé differenciált politikai kultúráját az adott osztály szerves és autonóm létezéséhez szükséges politikai szocializációvá tudja artikulálni és annak önálló művelődési, illetve „agitációs és propaganda” szervezeteit megteremteni.*

A „mozgalmi csapda” abban áll, hogy *mozgalmi szervezetek* nemcsak lehetnek, hanem feltétlenül szükségesek is a mozgalmak pártokká szerveződéséhez, a társadalmi közép-ben való megjelenéséhez; a *szervezett mozgalmak* azonban a mozgalom halálát, elsorvadását, a szervezeti apparátus fölülről való irányításában történő kihunyását jelentik. A pártokat a szervezeti szklerózis, a mozgalmi jelleg elhalványulása-eltűnése idővel mindenképpen fenyegeti, de a fenyegető veszély igen konkrétta és valóságossá akkor válik, amikor belül kerülnek a status quo szervezetrendszerén mint a szervezett érdekek betonerődjén, magyarán – részlegesen vagy teljesen – hatalomra kerülnek. Ekkor szervezeti-apparátusi dimenziójuk már véglegesen maga alá rendeli mozgalmi dimenziójukat és el is sorvaszthatja azt; idővel a párt „mumifikálódásához” és a hatalomból való kisodródásához is vezet. A pártok törekvése tehát arra irányul, hogy fenntartsák és megújítsák mozgalmi dimenziójukat, viszont a hatalmi struktúra mint ellenkező irányban aszimmetrikus érdekérvényesítési struktúra a mozgalmi dimenzió elvesztése, sőt ellentétes irányú megjelenése, vagyis velük szemben való érvényesítése irányában hat.

A párt tehát a marxi teória szerint a civil társadalom és a politikai állam háttérmezsgyéjén születik, tipikus képviselője a közép-nek mindhárom differenciálódási folyamatban, s így a civil társadalom közvetítője, érdekképviselője, „küldötte” (Marx) a politikai államnál. Ez a 19. századi realitás, amely a 20. században fokozatosan visszájára fordul, s így a párt az államba behatolva mindinkább a politikai állam „küldötte” lesz a civil társadalomban. A pártpolitikai szint már a 19. században kezd elválni a közép-től, és szembefordulni vele, bár a pártok mindjobban igyekeznek megőrizni a középből adódó „helyzeti energiát” érdekképviselési, mobilizációs és szocializációs funkcióikban. Ez a pártpolitikai paradoxon.

A pártpolitikai szint önálló szerveződése azt jelenti, hogy a párt szervezete és szocializációs ereje a többi pártokhoz és saját bázisához képest elsőrangú jelentőséget nyer. Az egység és a különbözőség, a statika és a dinamika elemeit kell egyesíteni magukban a pártoknak, a túlhomogenizált és a túlheterogenizált pártok egyaránt alacsony hatékonyságúak és/vagy rövid életűek. A pártok története a pártszakadások és egyesülések története, a funkcionális erővonalak mentén a szervezeti fegyver túlzott bevetése az elbürokratizálódással jár, a strukturális erővonalak mentén a vezetőség mint „pártarisztokrácia” kiválása a tömegbázistól való elszakadással és annak a rétegvonalak mentén való szétesésével, az intézményi-mozgalmi aspektusban pedig a szervezett mozgalmak létrejötte az ösztönös mozgalmak vulkányszerű feltöréséhez vezet a párton belül, vagy több azon kívül, vagy akár azzal szemben is. A párt életképességét tehát kohéziója szabja meg: ha túl szoros szervezetet hoz létre, akkor mozgásszegény lesz, ha túl lazát, akkor önálló mozgalmakká esik szét. Minden pártnak meg kell oldania a többség és kisebbség (és azok átfordíthatóságának) viszonyát, illetve a frakciók és a platformszabadság viszonyát, csak ezek rugalmas szabályozásával tudjuk a szervezeti, strukturális és a mozgalmi csapdákat tartósan kikerülni.

A pártpolitikai szerveződés szükségképpen hatalomcentrikus, de nem korlátozódhat erre az egyetlen irányultságra. Klasszikusnak tekinthető ebben a vonatkozásban Marx elemzése a *Brumaire*-ben a „National” pártjáról az 1848–1849-es forradalomban. Marx kimutatja, hogy az adott forradalmi szituációban a „National” pártja az egész forradalmi folyamat hegemonjává, fő erejévé vált, ezt a szerepet a forradalom utáni szituációban azonnal elveszítette. A „National” pártjának ereje nem abban volt, hogy egyesítette maga mögött a polgárságot, ellenkezőleg, alig volt saját tömegbázisa, de magában a forradalmi átalakulásban az erőviszonyok eredőjét, összegeződését testesítette meg, ezért az adott szituáció elmúltával a párt maga is eltűnt. Világos tehát, hogy a pártok dinamikájában lényegesen különbözik a forradalom előtti evolutív, mozgalmi és érdekképviselési időszak a forradalmi átalakulás sajátos belső logikájától, vílágörténelmi pillanattól, illetve ugyancsak a forradalom utáni időszaktól, azaz a radikális újrászerveződés megint csak evolutív időszakától. Marx többször hangsúlyozza, hogy csak a forradalom pillanatában lehet a párt „jakobinus” – vagy *horribile dictu*, „blanquista” –, a forradalmi szituáció előtt ez önvesztélyes politikai voluntarizmus. A forradalmi időszak logikája tehát valamennyi párt számára teljesen különbözik az evolutív szakaszok logikájától, de különösen a fennállóval frontális ütközést kereső munkáspártok számára a lehető legnagyobb hiba tehát Marx szerint a forradalom vílágörténelmi pillanatát és annak teóriáját a nem forradalmi periódusra kiterjeszteni. Nagyon jellegzetes tehát az, ahogy Marx a forradalmi szituáció elmúltával – például 1850 után – „lefékezett”, s így erőteljesen szembekerült

azokkal az erőkkal, amelyek a forradalomcsinálás voluntarista vonalát képviselték. Ez az egyik nagy tanulsága a marxi forradalom- és pártkonceptió rövid összegezésének, hiszen a későbbiekben, a harmincas évek elejétől olyan elmélet és szervezet jött létre, amely a permanens forradalom állapotát és pártját vetítette ki a forradalom utáni időkre, ad infinitum. A másik nagy tanulság persze az, hogy a pártoknak nemcsak el kell kerülni a szervezeti, strukturális és mozgalmi csapdákat, hanem elébe is kell menni azoknak, rugalmasságuk fokozásával. Most azonban csak arra törekedtünk, hogy a marxi társadalomelmélet vázlatára alapján a pártok – s nem pusztán a munkáspárt – meghatározását, helyének és szerepének kijelölését megadjuk. A munkáspárt sajátosságát ugyan igyekeztünk előtérbe állítani, de azt túlzottan kiemelni még nem lenne helyes, hiszen csak a többi párttal egybevetve lehet azt kidomborítani.

A 19. század hegemon társadalmi mozgalma a munkásmozgalom volt Nyugat-Európában, de nem az egyedüli mozgalom volt, ahogy gyakran látni véljük, s ezért a társadalmi mozgalmak történetét a munkásmozgalom történetére szűkítjük le. A munkáspártok történetére még inkább áll, hogy specifikumait osztálybázisuk és mozgalmi közösségeik adják meg.

A proletariátus a 19. század szülötte, a burzsoáziával együtt, amely utóbbi azonban színre lépésével és megszerveződésével egy lépéssel, azaz egy történelmi korszakkal a proletariátus előtt járt. A 19. századot – s annak társadalmi térképét – azonban nem írhatjuk le pusztán ennek a két osztálynak a színre lépéseként és mindjobban polarizálódó viszonyaként, vagyis kétosztályú modellként, de a 19. század társadalmi mozgalmait sem csupán a munkásosztály mozgalmaként. Ezek megkövesedett dogmák. Az a feltételezés fordult át evidenciává, hogy az ipari forradalom a mezőgazdasági népességnek az iparba való átáramlását jelenti, hogy a 19. századi angol társadalom főszereplője a (nagyüzemi) munkás, és hogy a 19. század modern, nyugat-európai társadalmait fokozódó polarizáció jellemezte társadalmilag, politikailag és ideológiailag is. A 19. század társadalmi – és politikai – térképe³ ennél sokkal bonyolultabb, sőt egyszerűen más, amit nemcsak azért fontos hangsúlyoznunk, mert más volt ebből adódóan a politikai szervezeti és mozgalmi szintje is, beleértve a Marx által irányított és szervezett nemzetközi munkásmozgalmat, hanem azért is, mert magának Marxnak az elméleti és mozgalmi tevékenységét sem értjük meg azoknak a társadalmi körülményeknek adekvát rekonstrukciója nélkül, amelyek között élt és dolgozott.

Marx életművének értékelésében döntő kérdés annak felismerése, hogy az 1860-as években többszörösen megfogalmazza a munkásosztály első nagy történelmi struktúraváltását (vö. MEM 16. 8., MEM 23. 277., MEM 47. 329. stb.). A munkásosztály kialakulásának, voltaképpen genezisének időszaka véget ért, nevezetesen Angliában, és színre lépett a valódi, kialakult, azaz nagyüzemi munkásosztály. A genezis időszaka az 1848–1849-es forradalmi fellendülés utáni „kamaszkorral” zárult, és a „rég” vagy „kezdeti” munkásosztály korát követte az „új” vagy „szervezett” munkásosztályé, a nagyüzemi-nagyipari és nagy létszámú proletariátus megjelenése. Az első időszak nyilván az angol dominancia kora volt, a második pedig az ipari forradalom – immár nagyipari formájának – terjedése Nyugat-Európában, Németország fokozódó dominanciájával, vagyis a német munkásosztály mint hegemon fokozódó előtérbe kerülésével. Mindkét korszak mintegy fél évszázadig tartott, és egybeesett a Kondratyev-ciklusokkal, illetve pontosabban szólva ezen „hosszú hullámok” által szabályozott gazdasági fejlődés ciklusain alapult. Gyakorta hangsúlyozzuk a 19. század első felének munkásmoz-

galmát illetően a proletariátus fejletlenségét – különösen a kontinentális fejlődésben –, de nem tisztázzuk markánsan annak jellegét. és nem bontjuk ki ennek kapcsán a társadalmi szerkezet komplex képét, ezért az sem válhat igazán világossá, hogy milyen osztályerők vannak a terepen.

Az első időszak a munkásosztályok kora volt a századelőtől a hatvanas évekig, a második az egységes, homogenizált munkásosztály kora az I. világháborúig. Az első korszakot Hobsbawm nyomán⁴ diffúznak nevezhetjük, a másodikat pedig koncentrálnak, mivel az elsőben a munkásosztályok (így, többes számban) még alig tagoltan léptek ki a dolgozó osztályok szélesebb tömegeiből, a másodikban viszont a jól képzett nagyüzemi munkásság hegemoniája alatt egységes osztállyá artikulálódtak.

MUNKÁSPÁRTOK ÉS TÁRSADALMI MOZGALMAK A 19. SZÁZADBAN

Marx a munkásosztály struktúraváltását nemcsak a termelés technikai-társadalmi, szociológiai-rétegeződési és kulturális-életmódbeli dimenzióiban írja le, hanem nagyon világosan a politikai mozgalmak és pártszerveződés korszakváltásában is. Véleményünk szerint ez a politikai korszakváltás a legvilágosabban Marx Friedrich Boltéhoz írott, 1871. november 23-i levelében, egy alig emlegetett, szinte elfeledett marxi elemzésben fogalmazódik meg. Marx ebben a hosszabb levelében az Internacionálé megszervezésének okait és működésének mikéntjét jellemzi, amelynek egy releváns részletét in extenso idézzük: „Az *Internacionálét* azért alapították meg, hogy a munkásosztály valódi harci szervezetét állítsák a szocialista vagy félszocialista szekták helyére. Ez az első pillantásra látható az eredeti szervezeti szabályzatból és az Alapító Üzenetből. Másrészt az Internacionálé nem állhatta volna meg a helyét, ha a történelem menete nem zúzta volna már szét a szektásságot. A szocialista szektásságnak és a valódi munkásmozgalomnak a fejlődése mindig fordított arányban áll egymással. Amíg a szektáknak (történelmileg) van létjogosultságuk, addig a munkásosztály még nem érett meg önálló történelmi mozgalomra. De mihelyt eléri ezt az érettséget, minden szekta lényegében reakcióssá válik. Az Internacionálé történetében azonban megismétlődött az, ami a történelemben mindenütt megmutatkozik. Az elavult igyekszik az újonnan kialakult formán belül ismét helyreállítani és fenntartani magát. S az Internacionálé története a *Főtanács folytonos harca* volt e szekták és dilettáns kísérletek ellen, amelyek magán az Internacionálén belül igyekeztek a munkásosztály valódi mozgalmával szemben fenntartani magukat” (MEM 33. 318.).

Teljesen világos, hogy Marx itt a munkásosztály régi és új, diffúz és koncentrált szakaszát – a „szekták” és a valódi munkásmozgalom és annak pártja periódusát – különíti el egymástól. Marx a kétféle munkásosztály megkülönböztetését és korszakváltását éppen a fenti levélben is említett *Alapító Üzenetben* írja le klasszikusan (MEM 16. 8. stb.). Marx egész életművében árnyaltan „artikulálja” a gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai szinteket, vagyis a *társadalmi* mozgalom és az annak szívét-lelkét adó *politika* nem automatikusan következik számára a gazdasági-társadalmi változásból, azaz magának a munkásosztálynak a radikális átstrukturálódásából sem, amire egyébként a „szekták” szívós fennmaradása is utal. Amikor a munkáspárt mint olyan éppen születőben, azaz in statu nascendi állapotában van, Marx egy újabb gondos összegezést végez az osz-

tály gazdasági-társadalmi léte, politikai mozgalma és annak szervezete közötti differenciált összefüggésről, amelyet ugyanebből a kevésbé ismert levélből a maga teljességében idézünk: „A munkásosztály politikai mozgalmának végcélja természetesen a politikai hatalom meghódítása a munkásosztály számára, és ehhez természetesen a munkásosztály bizonyos pontig kifejlődött előzetes szervezete szükséges, amely éppen gazdasági harcaiból nő ki. Másrészt azonban minden olyan mozgalom, amelyben a munkásosztály mint *osztály* lép szembe az uralkodó osztályokkal, és külső nyomással kényszeríteni igyekszik őket, politikai mozgalom. Pl. az a kísérlet, hogy egy-egy gyárban vagy akár egy-egy szakmában sztrájkokkal stb. az egyes tőkésektől kényszerítsék ki a munkaidő valamely korlátozását, tisztára gazdasági mozgalom; ezzel szemben az a mozgalom, hogy nyolcórás stb. *törvényt* kényszerítsenek ki, *politikai* mozgalom. S ily módon a munkások elszigetelt gazdasági mozgalmából mindenütt *politikai* mozgalom sarjad ki, vagyis az *osztály* mozgalma azért, hogy érdekeit általános formában érvényesítse, olyan formában, amelynek általános, társadalmilag kényszerítő ereje van. Ezek a mozgalmak bizonyos előzetes szervezetet tételeznek fel, de éppúgy eszközei is e szervezet fejlődésének. Ahol a munkásosztály még nem eléggé haladt előre szervezkedésében ahhoz, hogy döntő hadjáratot indítson az uralkodó osztályok kollektív hatalma, vagyis politikai hatalma ellen, mindenesetre nevelni kell erre az uralkodó osztályok politikája elleni folytonos agitáció és e politikával szembeni ellenséges magatartás útján. Ellenkező esetben a munkásosztály játékszer marad a kezükben” (MEM 33. 322.).

A társadalmi mozgalmak marxi elméletének klasszikus megfogalmazása ez, s számunkra minden további elemzés kiindulópontja. Marx közismerten nagy jelentőséget tulajdonított a munkaidő korlátozásával kapcsolatos gyári törvényhozásnak, vagyis a munkásosztály munkakörülményei parlamenti, törvényi szabályozásának a munkásosztály történelmi struktúraváltásának létrehozásában. Ezt a történelmi fordulópontot mint mérföldkövet elhelyezve ki kell jelöljünk egy másik mérföldkövet is, hogy elemzésünket megfelelő történeti és elvi keretek közé helyezzük. Közismert, hogy a gothai program lassalle-i vonalának, államszocializmusának kritikájával Marx nyitotta meg az érdemi vitát az új szakaszban létrejött szocialista tömegpártok szervezeti elveiről, stratégiájáról és ideológiai alapításáról is. Akárcsak az is, hogyan kezelte ezt a kritikát a korabeli német szociáldemokrata vezetés, később Engelsnek az erfurti program kritikájaként írott, hasonló állásfoglalásával együtt – egyszerűen „eltemette” Marx és Engels mélységes aggodalmait megfogalmazó „votum separatum”-jait, majd megcsonkítva közölte, nagy késéssel. letompítva ideológiai irányultságuk és kritikájuk élességét. Ezt az egész történetet (mármint a gothai program kritikája utótörténetét) foglalja össze Engels 1891. május 1–2-i, August Bebelhez írott levele, és ennek kapcsán kifejti a tömegpárt működésével kapcsolatban a saját elveit is. Engels először is leszögezi, hogy Marx már egy „fait accompli” szituációban volt, tehát a tervezetet már elfogadták, a kérdés már el volt döntve, amikor a véleményét kikérték, s csak azért írta meg ezt a kritikát, hogy tisztázza a lelkiismeretét (dixi et salvavi animam meam), a levelétől már egyáltalán nem várt sikert. Innen nézvést az államszocialista elvek és a marxista elvek szakadása és ellentétes útja még erőteljesebben látszik, s az államszocialista, lassalleánus megfogalmazásra Engels itt sem talál enyhébb kifejezést, mint „homályos és zavaros frázisok”, s kitör belőle: „Nem engedem tovább, hogy *Marx* rovására fenntartsák és újra hirdessék Lassalle hazug hírnevét.” A mozgalom érdekében „hallgatólagosan túrtünk” eddig, mérgelődik En-

gels tovább. „De egyáltalán nem ismerhetem el, hogy ilyen dolgokban a történelmi igazságnak meg kell hátrálnia – 15 évi birkatürelem után – a megszokás előtt, vagy azért, mert a pártban egyesek esetleg megütköznének” (MEM 38. 89–90.).

Marx és Engels elhatárolódása tehát az államszocializmustól sokkal mélyebb, lényegibb és indulatosabb volt, mint ahogy ezt mi manapság is tárgyaljuk, feltárjuk és értékeljük. De nem pusztán ezért, az önmagában is fontos történelmi igazságért érdemes felidézni Engelsnek ezt a levelét, hanem mindenekelőtt azért, hogyan jellemzi Engels a párton belüli vitákat, a pártdemokrácia kérdéseit és a párton belüli csoportosulások összeütközéseit-versengéseit a tömegpárt fejlettségének szintjén, kijelölve mindezzel egy újabb korszakhatárt: „amióta megpróbáltatások erőszakkal megakadályozni a cikk közzétételét, és óvást intéztetek a ‚Neue Zeit’-hoz, hogy megismétlődés esetén talán államosítjátok is a párt síkján és cenzúra alá helyezitek, óhatatlanul sajtóságos fényben jelenik meg előttem az, hogy a párt birtokba veszi egész sajtótokat. Miben különböztök Puttkamertől [porosz reakciós politikus, belügyminiszter, a szocialistaellenes törvény idején a szociáldemokraták üldözésének megszervezője! – Á. Á.], ha a saját soraitokban szocialista törvényt vezettek be? . . . megfontolandónak tartanám, nem tennétek-e jobban, ha valamivel kevésbé lennétek érzékenyek, a cselekvésben pedig valamivel kevésbé – poroszak. Nektek – a pártnak – *szükségeitek van* a szocialista tudományra, az pedig nem élhet mozgásszabadság nélkül. Így aztán a kellemetlenségekbe is bele kell törődni, és a legjobb, ha ezt méltósággal, szemrebbenés nélkül teszi az ember. Hiszen bármilyen kisebb feszültség, szakadásról nem is szólva, a német párt és a német szocialista tudomány között példátlan pech és blamázs lenne. Hogy az elnökség, ill. te személyesen jelentős *morális* befolyást gyakorolsz és gyakorolnod kell a ‚Neue Zeit’-ra és minden egyébre is, ami nyomtatásban megjelenik, az magától értetődik. De ezzel be kell és be lehet érnetek. A ‚Vorwärts’ mindig kérkedik a vita sérthetetlen szabadságával, de észrevenni ebből nem sokat lehet. Nem is tudjátok, hogy az erőszakos rendszabályokra való efféle hajlam milyen furcsán érinti az embert itt külföldön, ahol megszoktuk, hogy a legidősebb pártvezetőket is a saját pártjukban kellően felelősségre vonják. . . . ne felejtsetek el, hogy egy nagy pártban a fegyelem semmiképpen sem lehet olyan feszes, mint egy kis szektában, és hogy a szocialista törvény, amely egybekovácsolta a lassalleánusokat és az eisenachiakat . . . és szükségessé tette az ilyen szoros összetartást, többé nem létezik” (MEM 38. 90–91.).

Eddig a hosszas idézetek. De korántsem elkoptatottak vagy tönkreidézettek és nem mindennaposan interpretáltak. Sajnos, mert ezeket tekinthetnénk akár – Lenin párhuzamában – Marx és Engels „végrendeletének” is a marxista munkáspártok szervezetét, mondjuk ki kereken, a pártdemokráciát illetően. Jellemzően egyébként Engels levelének zárórésze is. Engels itt egészen nyilvánvalóan „frakciózik”, s ahogy Marxszal együtt korábban mindig a német munkáspárt baloldali, forradalmi szárnyát támogatták és erőteljesen beavatkoztak személyi tekintélyükkel és elméleti felkészültségükkel a párton belüli csoportok és platformok közötti harcokba, úgy ez alkalommal is, míg Engels világosan leszögezi elégedetlenségét a szociáldemokrata párt ideológiájával és fő irányával, levele befejezéseként közli készségét Belbel és vonala támogatására, s arra is, hogy csak rajta keresztül tartsa fenn kapcsolatát a német párttal (MEM 38.92.).

Nem kerülhetjük meg a problémát azzal, hogy Marxnak és Engelsnek *igazuk* volt, sajátos *joguk* volt erre, hanem szembe kell nézni a ténnyel: a német szociáldemokrata pártban eleve voltak irányzatok, csoportok, ha úgy tetszik, frakciók,

ezek éles harca adja a párt történetét. Marx és Engels ezt természetesnek vették és elsősorban a párton belüli demokratikus „játékszabályok” leszögezésére törekedtek, s maguk is részt vettek ezekben a párton belüli harcokban, korántsem akarták ebből kivonni magukat, s előkelően a „pártharcok” fölé helyezni, döntőbíróként szerepelni, hanem politikusként és ideológusként akartak aktívan bekapcsolódni a párton belüli politikai harcokba.

Engels állásfoglalásából világosan kitűnik, hogy két tényező kapcsolódik össze a párt államszocialista irányú és általa erősen helytelenített fejlődésében, egyrészt a német – vagy még inkább porosz, „út”, annak államimádó jellege és alattvalói politikai kultúrája, amelyek éles ellentétben álltak az Engels által „megszokott” angol és francia politikai kultúrával, másrészt a tömegpárt irányába való váltás, ami szerinte ugyancsak érdemi különbséget jelent a pártszervezet egészében és a pártdemokrácia biztosításában. Az Engels által itt kifogásolt két tényezőt a pártok elméletével foglalkozó későbbi munkák részletesen kidolgozták, gyakran a marxizmus bírálataként, ezért nem felesleges leszögezni Marx és Engels prioritását a kérdés felvetésében és erőteljes elhatárolódását ezektől az új fejleményektől, annak ellenére, hogy magukénak vallották az „új” német munkáspártot, fejlődését alapvetően pozitívnak ítélték, de már az első jeleknél felhívták a figyelmet a negatív tendenciák jelentkezésére is. Mivel ezek a negatív tendenciák egyre dominánsabbakká váltak, a klasszikus polgári pártelméleti és párttörténeti munkák már eleve ezek nézőpontjából tekintenek vissza a német munkásmozgalom kezdeteire. Maurice Duverger például a pártokról írott, ma már klasszikusnak számító munkájában így emlékezik meg Lassalle tevékenységéről: „Az első német szocialista párt létrehozója, Lassalle, határozottan diktatórikus struktúrát adott a pártnak, amelyben az ő tekintélye dominált.” R. Michels, ma már ugyancsak klasszikusnak tekinthető munkája szerint Lassalle „abszolút monarcha” volt a korai német munkásmozgalomban, akinek szerepét – jóval később – a korabeli német szólás szerint, „Kaiser Bebel” vette át.⁵

A tömegpártok demokráciáját tehát egy olyan nemzeti politikai kultúrában kellett – kellett volna – kialakítani, amelyben nagyon gyengék voltak a demokratikus tradíciók, a német munkáspártba ezért áttevődtek ezek a „császári” hagyományok – a helyzet ironiájaként éppen a Marxszal és Engelsszel szoros kapcsolatban álló, a politikai irányvonalukat képviselő Bebelnél, akit többszörösen figyelmeztettek a pártdemokrácia szükségességére –, vagyis a munkáspárt maga is tükrözte azt a társadalmat, amely ellen harcot indított.

Nem meglepő tehát, ha a polgári kritikusok a fenti negatív tendenciákat végigkísérik a történelmen és összekötik a későbbi fejleményekkel az orosz-szovjet munkásmozgalomban, amelyben a „szervezeti fegyver” kétélűségét, az apparátus felülkerekedését mint a proletárdiktatúrán belüli diktatúrát a mai marxista elemzések is bírálják.⁶ Duverger a gondolatmenetet úgy folytatja tovább, hogy az egypártrendszert önmagában véve is ellentmondásosnak tartja, hiszen ennek úgy mond az az „ideológiája”, hogy az egy-osztályúvá vált vagy váló társadalomban elég egy párt, amire Duverger azt veti fel, hogy „Marx és Lenin tanítása szerint a párt az osztályok egymás elleni harcának a szervezete, ha nincsenek már osztályok és nincs már (osztály)harc sem, akkor már pártra sincs szükség.”⁷

Engels összegezéséből világosan kitűnik, hogy a pártdemokráciát mint önkormányozást, önellenzékeséget felfogva, ennek alapvető feltételeként tekintette a párton belüli álláspontok szabad megvitatását, azaz a platformszabadságot; annak két formáját vagy vonatkozását különösen kiemeli: a párton belüli politikai nyil-

vánosság, azaz „sajtószabadság” és a párt saját tudományos kutatása „mozgás-szabadságának” kérdését. Lehet persze azon vitatkozni, hogy Engels koncepciója a pártdemokráciáról érvényes-e vagy érvényesíthető-e a későbbi korszakokban, de annyi vitathatatlan, hogy legalábbis a saját korára vonatkozóan tiszteletben kell tartani Engels saját álláspontját. Amint láttuk, Marx koncepciójában a politikai mozgalomnak rendelkeznie kell egy „előzetes szervezettel”, de csak a saját aktivitása révén – a munkásosztály „önszocializációja”, azaz osztálytudatának vagy azonosságtudatának kialakítása, tudományos tartalmakkal való megtöltése – emelkedhet fel a valódi szervezetig, a tömegpártig. A munkáspárt tömegpárttá szerveződésének két nagy alapvető feltétele tehát éppen az Engels által említett két fontos tényező, a politikai nyilvánosság és a tudományos kutatás szabadsága, demokráciája magán a párton belül, s a pártnak ilyen demokratikus megszervezettségében a nyilvánosság és a politikai élet teljessége elé lépése.

Ezek nem „ideálok” Marx és Engels elméleti és mozgalmi tevékenységében, hanem a mindennapi gyakorlat részei, amelynek a lényege a szektákról a pártra való történelmi váltásnál az, hogy a nagyobb és fejlettebb szervezet még sokkal kevésbé lehet „centralisztikus”, mint a korábbi és kisebb szervezetek Marx – az 1868. október 13-i, Schweitzernek írott levele tanulsága szerint – ezt már 1862-ben elmagyarázta Lassalle-nak, amikor az megkezdte a mozgalom párttá szervezését. Ennek ellenére Lassalle a szekták modelljét választotta, s „mint mindenki, aki azt állítja magáról, hogy a tömegek szenvedésére csodásan van a zsebében – eleve vallási szektás jelleget adott agitációjának. Voltaképpen minden szekta vallási.” Marx így folytatja: „éppen, mert szektaalapító volt, megtagadott minden természetes összefüggést a korábbi németországi és külföldi mozgalommal. Beleesett Proudhon hibájába, agitációjának reális bázisát nem az osztálymozgalom valóságos elemeiben kereste, hanem egy bizonyos doktriner recept szerint akarta előírni az osztálymozgalom menetét.” A szekták elzárkózó, nem a tudományos meggyőződésen – adekvát osztálytudaton –, hanem a „hiten” alapuló és a reálfolyamatokat negligáló „doktriner” jellegét azért hangsúlyozza Marx, összekapcsolva ezt Lassalle „diktatorikus” személyiségével, mert „a fejlődés új stádiuma következett el és a szektamozgalom megérett arra, hogy feloldódjék az osztálymozgalomban”. A hatvanas évek korszakhatára a munkásosztálynak és mozgalmának-pártjának fejlődésében tehát alapvető fontosságú volt Marx számára, amelyet idézett levele is jelez kordokumentumként mindmáig szólóan, hiszen éppen a szakszervezetek kapcsán fejt ki, hogy a tömegszervezetek nem lehetnek centralizált jellegűek: „a *centralisztikus* szervezet igen alkalmas ugyan titkos társaságok és szektamozgalmak számára, de ellentmond a szakszervezetek lényegének” (MEM 32.557-558.1.).

Marxtól és Engelstől mindig nagyon távol állt a voluntarisztikus politikai magatartás – a „sic volo sic jubeo” elve, amely nagy kísértést jelenthet a koncentrált nagy politikai tömegszervezetek vezetői számára. Éppen ezt a veszélyt kizárandó hangsúlyozták a demokratikus, decentralizált és alulról felépített struktúra szükségességét a munkáspártok számára, nem csupán a mozgalmi jelleg megőrzése, a nagyobb hatékonyság kialakítása végett, az úttévesztő doktrinerség elkerülésével és a párttagságnak a döntésekkel való azonosulása miatt, hanem mindenekelőtt a párt „eredeti felhalmozása titkának” ismeretében. A „szekták” pejoratív kifejezésével illeték a munkásmozgalom szervezetének korábbi korszakát, amelynek negatív vonásai kitűntek egy korábbi szakasz meghaladásakor, de

Marx és Engels, e korszak tevékeny részesei – a megszüntetve-megtartás mellett voltak, azaz meg akarták őrizni ennek a szakasznak a pozitív vonásait is.

Az egész 19. századi szocializmus és kommunizmus a kisközösségek szervezeteiből és mozgalmából nőtt ki, s az volt az alapvető kérdése, hogyan fejleszthető át a kisközösség – illetve azok rendszere – a nagytársadalomba.⁸ A munkásmozgalom fejlődésének diffúz szakaszában az az alapvető cél, hogy egyesítsék ezeket a különböző parciális, partikuláris érdekeket követő és mentalitást kifejező közösségeket és mozgalmakat. Ez a törekvés mutatkozik meg a *A Kommunistá Párt Kiáltványában*, amelyben Marx felvázolja a mozgalom histórikumát és fenomenológiáját: „A proletáriátus különböző fejlődési fokokon megy át . . . Ezen a fokon a munkások az egész országban szétszórótt és a konkurrencia által szétforgácsolt tömeget alkotnak. A munkások tömegesebb összetartása még nem a saját egyesülésüknek, hanem a burzsoázia egyesülésének a következménye . . . A munkások elkezdenek egyesületeket alakítani a burzsoák ellen. Harcaik tulajdonképpen eredménye nem a közvetlen siker, hanem a munkások egyre szélesebben terjedő egyesülése . . . erre a kapcsolatra van szükség, hogy a sok, mindenütt azonos jellegű helyi harc nemzeti méretű harccá, osztályharccá központosuljon. . . . A proletároknak ezt az osztállyá és ezáltal politikai párttá szerveződését minduntalan újra szétrobbantja a munkások egymás közötti konkurrenciája, de mindig újra feltámad, erősebben, szilárdabban, hatalmasabban” (MEM 4.448-450.). Jól ismert fejtegetések ezek, amelyben Marx az egységet hangsúlyozza a különböző irányzatok és „szekták” között, mintegy a „proletáriátus fejlődésének legáltalánosabb szakaszait felvázolva”, amelyből meghatározott párt-koncepció adódik: a kommunisták a különböző munkásszervezetek vagy -pártok soraiban az „összmozgalom” érdekeit képviselik, azaz az egységet mint a mozgalom általánosát és egyben jövőjét (MEM 4.453.).

A diffúz szakasz mozgalmi és elméleti-ideológiai atomizáltsága az akkori dolgozó osztályok „szétszórtságát” és „konkurrenciáját” tükrözte, ez a partikularitás csontosodott meg végső soron a „centralizált” felépítésű szektákban. Nem fogalmazódhatott meg még a munkáosztály azonosságadata, hiszen a valóságban sem volt meg még az azonossága, azaz egységessé szerveződése, s így mozgalmi sem válhattak még le a radikális kispolgárság mozgalmairól illetve pártjairól. A befelé egységesülés és kifelé leszakadás atomizált szakaszának azonban nemcsak gyermekbetegségei voltak, hanem igen pozitív vonásai is. A munkásmozgalom és korai pártjai, „előzetes szervezetei” még nem váltak le az eredeti közösségformák életéről, szervesen összekapcsolódtak azokkal, a politikai – sőt azon belül az önálló pártpolitikai – szint relatív önállósulása még nem szakította el őket a mindennapi élettől, a nagypolitika országos és távlati céljait a mindennapos gazdasági harcoktól és az életmód-művelődés realitásától. Ezért míg Marx az első szakaszban a munkáosztály belső egysége megszervezésének szükségességét hangoztatja, s kifelé nem az alárendeltség, hanem az önálló munkáspárton alapuló szövetségi viszonyok kialakítását, amelyben a munkáspárt válik *hegemónná*, addig a másik szakaszban már számára nem az egység létrehozása, felfokozása a fontos, hanem éppen a *sokféleség fenntartása* a párton és a munkásmozgalmon belül az eredeti érdekviszonyok pluralitásának kifejezésére és a szerves kapcsolatok megőrzésére, vagyis az, hogy a párt „leérjen” az eredetét adó és a bázisát alkotó közösségekig. A mechanikus, fölülről elrendelt, azaz „porosz” egységgel szemben az alulról szerveződésből fakadó differenciált egységet, azaz

a sokféleség „franciás” egységét hangsúlyozza, ahogy ez a Párizsi Kommünnel kapcsolatos teóriájából világosan kitűnik.

A munkásosztály tömegpártjának kialakulásával tehát Marx és Engels szerint nemcsak az a feladat, hogy a munkásosztály objektíve létrejött társadalmi-gazdasági egységét szervezeti egységgé változtassák az önszocializáció segítségével – szervezés és ideológia –, hanem az is, hogy ezt az egységet ne torzítsák üres általánossá, amely mitizálja a munkásosztályt és pártját önálló történelmi alany szintjére emelve, amelyben a pártvezetés annyira elhanyagolhatja a szövetségesek kérdését, hogy a munkáspárt az egyetlen szereplővé válik a történelmi játszma-ban, amelyben a munkáspárt vezetői az állammal folytatnak csupán párbeszédet. A munkásosztály „alanyi” szemlélete, egyetlen, kizárólagos szereplőként felfogott történelmi drámája, voltaképpen nem is csak a forradalmi romantizmus irányába nyit utat, hanem sokkal inkább az opportunizmus és a revizionizmus felé, hiszen az állam „lerombolásának” elve német terepen az állammal való „kiegyezés” irányába vált át, s a munkáspárt vezetői az alulról szervezett, demokratikus formákat – többnyire az angol és francia tradícióból – „anarchizmusként” elítélik. A hatvanas-hetvenes évektől kezdve így kerül Marx és Engels elméleti és mozgalmi munkásságának középpontjába az államszocializmus elleni harc, először csak figyelmeztetésként közeli barátaik és munkatársaik számára, majd mind türelmetlenebb, sürgetőbb és mélyrehatóbb kritikaként, s egyre inkább a nyílt kritikával és konfrontációval való fenyegetésként. Ha úgy tetszik, mindvégig „kétfrontos” harcot vívtak a mozgalomban, egyfelől a forradalomcsináló, nyers kommunista, szükségletdiktatúrára épülő „blanquista”, azaz „szektás” vonal, másfelől a túlságosan laza, atomizált szervezetek „proudhonista” vonala ellen. De a munkáspárt tömegszervezetekké válása időszakában sem felejtették el, hogy a mozgalom szilárd alapja és széles bázisa az egyének önkéntes egyesülése-egyesülete, az „association” – vagyis a kommunális-korporatív-kooperatív szervezetek széles intézményrendszere –, sőt az association elvét és a reá épülő demokrácia jelentőségét jobban hangsúlyozták, mint korábban.

A párt Marx és Engels számára a civil társadalom mozgalma, annak politikai képviselője, „küldöttje”, nem szakadhat el attól, nem válhat a társadalom felett lebegő politikai szervezetté, de nem is atomizálódhat a politika világában a civil társadalom kisebb egységeinek szűk horizontja szerint, azaz meg kell találnia a köztes utat a függetlenült apparátusra épülő mammutszervezet és a szektákra-frakciókra való széthullás között.⁹ A marxi modellben a pártok helye tehát a társadalmi *közép*, a civil társadalom csúcsszervezetei az általuk képviselt osztályok és rétegek érdekeit közvetítik az állam felé és a *társadalmi* mozgalom nevében *politikai* mozgalomként ütköznek vele, viszonylagosan önállósult *szervezetük* alapján. A nagy történelmi kivétel e modell alól, s bizonyos értelemben ez a kivétel a lényeg, a hatalom megragadásának világtörténelmi pillanata (vö. MEM 4.453, MEM 7.240-241, MEM 18.252-253. 1. stb. stb.), amelyben a megdöntött polgári állam helyébe átmeneti hatalmi szervként, a „forradalom államaként” a munkáspárt képviselői kerülnek. Ennyiben, de csak ennyiben, az általa oly sokszor elemzett világtörténelmi pillanat politikai logikájának szellemében Marx valóban „jakobinus” volt. De ezt a pillanatot csak az állam társadalmasításának megkezdéseként, s nem pedig az állam megörökítéseként, vagy akár hosszabb távú megerősítéseként fogta fel, mondjuk egy olyan állam formájában, amelyben a munkáspárt a társadalmi közép-ről az állam „fölé” kerül, s mintegy „szuperállammá” válik.

A munkáspártnak „szuperállamként” való szereplése és hosszabb történelmi távra való megörökítése ebben a szerepkörben idegen Marx munkásságától és ez a teória Marxra hivatkozva nem igazolható, nem legitimálható. Az további viták kérdése, hogy ezt a történelmi utat a továbbiakban milyen sajátos körülmények tették szükségessé vagy akár lehetségessé, de ha ez Marx és Engels „történelmi korlátja” volt is, akkor is el kell mondanunk, hogy ez a további fejlődés nem vezethető le munkásságukból, sőt a „centralisztikus” formákat a tömegpártok megjelenésével torzulásként kezelték és erőteljesen felleptek ellene. Jó előre tudatában voltak a tanulmányunk elején említett „csapdának”, nemcsak a manapság sokat emlegetett szervezeti csapdának, hanem a strukturális és mozgalmi csapdának is, sőt a pártok államosításának, az állami életbe való belépésének és beléptetésének első jeleit látva a pártpolitikai paradoxonnak is. Marxnak és Engelsnek a párttal kapcsolatos elméletét sem abszolutizálhatjuk, nem vetíthetjük rá a jelenre mint problémáink megoldását, de azt világosan látnunk kell, hogy a későbbi fejlődéstől jelentősen eltérő koncepciót képviseltek, amely lényeges segítséget nyújthat számunkra mai problémáink megoldásában és a demokratikus szocializmus, s annak demokratikus vezető pártja hegemon elméletének kialakításában.

JEGYZETEK

- ¹ Vö. Jan-Erik Lane–Svante O. Ersson: *Politics and Society in Western Europe*. Sage, London 1987. III. fejezet, *Political Parties*, 94–132. old., valamint Hans Daalder (ed): *Western European Party Systems*. Sage, London 1985.
- ² Ezeket a differenciálódási folyamatokat bővebben elemzem a *Védekező társadalom* (Magyar Tudomány, 1987/1. sz.) című tanulmányomban, itt csak a párt meghatározásához idézem fel őket.
- ³ A 19. század társadalmi térképét lásd részletesen *A munkásosztály strukturális átalakulása a fejlett tőkés országokban* (Párttörténeti Közlemények, 1988/1. sz.) című írásomban.
- ⁴ E. J. Hobsbawm: *A tőke kora*. Kossuth Könyvkiadó 1978. 186–187. old.
- ⁵ M. Duverger: *Political Parties*. Wiley, N. Y. 1965. 176. old. és Robert Michels: *Political Parties. A Sociological Study of Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. The Free Press, New York 1962. 95. old.
- ⁶ Vö. Philip Selznik: *The Organizational Weapon. A Study of Bolshevik Strategy and Tactics*. (McGraw–Hill, New York 1952.) című művét.
- ⁷ M. Duverger: Id. mű. 262. old.
- ⁸ Ezt a kérdéskört széleskörűen kidolgoztam *A kisközösségek elve az utópista szocialisták és kommunisták elméletében* (Elmélet és politika, 1987/2. sz.) és *Marx szocializmusfelfogása a kortárs elméletek tükrében* (Politika–Tudomány, 1987/4. sz.) című tanulmányaimban.
- ⁹ Ezt a dilemmát a szektásodás és a laza, angolszász szerkezetű pártok irányában való fejlődés között jól megfogalmazza Iring Fetscher is Marx elméletét tárgyalva a *Die Partei* című fejezet bevezetőjeként az általa szerkesztett *Der Marxismus, Seine Geschichte in Dokumenten* (Piper Verlag, München 1967. 617. old.) című kötetben.

RÓBERT PÉTER

Mobilitási folyamatok Magyarországon, különös tekintettel a kulturális szférára

A KUTATÁS SZEMLÉLETMÓDJA ÉS KÉRDÉSFELTEVÉSEI

„Mobilitás alatt a társadalomtudományokban általában személyek mozgása értendő az egyik társadalmi pozícióból egy másik társadalmi pozícióba, aholis a pozíció mindig a »helyet« jelöli, amit az ember egy vagy több ismérv szempontjából más emberekhez képest elfoglal” – határozza meg a Bolte és Recker (1976. 40. old.) a társadalmi mobilitást az empirikus szociológia R. König által szerkesztett kézikönyvében. E definíció leglényegesebb vonása, hogy *több ismérv* szerint elfoglalt helyzetek közötti mozgásról tesz említést. A mobilitás folyamata így valóban a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben való helyzetváltoztatás lesz.

A *társadalmi egyenlőtlenségi rendszer* az emberek közti sokirányú különbségek olyan összetett mezője, amelyben az egyenlőtlenségek nem vezethetők vissza egyetlen meghatározó tényezőre. Olyan mező, amelyben az elfoglalt helyzet a különböző egyenlőtlenségek valamiféle „súlyozott átlaga” alapján jellemezhető, s amelyben valaki lehet egy szempontból jobb, más szempontból rosszabb helyzetben. A státus kikristályosodottsága (konzisztenciája) tehát nem szükségszerű, sőt éppen az inkonzisztencia a jellemzőbb.

A társadalmi státus ilyen felfogása G. Lenski (1954) ma már klasszikus cikkén alapul, amelyben a szerző megállapíthatja, hogy „... az egydimenziós hierarchiában levő egyetlen pozíció helyett a pozíciók sorozata jön létre az összefüggő vertikális hierarchiák sorozatában” (405. old.) és amelynek a címe is nem véletlenül *Státus-kristályosodás: A társadalmi státus nem vertikális dimenziója* (Status Crystallization: A Non-vertical Dimension of Social Status). Jóllehet ez a szemléletmód Amerikában inkább a politikai magatartás vizsgálatával kapcsolódik össze (például Lenski 1966.), a szocialista országokban a társadalomszerkezet, a társadalmi egyenlőtlenségek kutatása kapcsán merült fel (Machonin 1970., Wesolowski–Slomczynski 1983.). Ilyen megközelítés jellemzi Kolosi Tamás *Rétegződés-modell vizsgálatát* is, amelynek központi célkitűzése a magyarországi társadalmi egyenlőtlenségi rendszer leírása volt. Ehhez a kutatáshoz kapcsolódott azután egy mobilitás-feldolgozás, amely felhasználta Kolosi Tamás kutatási eredményeit, s amely alapját képezi a jelen tanulmánynak is.

Tekintettel arra, hogy a mobilitáskutatásoknak viszonylag kevésbé van önálló elméletük, illetve, hogy a mobilitás vizsgálata, vizsgálhatósága szorosan össze-

függ a társadalmi helyzet meghatározásával, e tanulmány elméleti vonatkozásait a *multidimenzionális* és az *inkonzisztencia-probléma* jelenti. A multidimenzionális értelmében, ha a társadalmi helyzet meghatározásakor több tényezőt kell figyelembe vennünk, feltételezhetjük, hogy a származási háttérrel is több ismérv határozza meg, ez pedig azt jelenti, hogy a származástól a státusig vezető mobilitási folyamatnak szintén az *egyenlőtlenségek különféle csatornáin* keresztül kell megvalósulnia. Az inkonzisztencia-elmélet alapján viszont a különböző egyenlőtlenségi szférákban való helyzetváltoztatás *végbemeget inkonzisztens módon* is, amennyiben valaki státusát tekintve lehet egy tényező szempontjából jobb, más tényező szempontjából rosszabb, egy harmadik tényező szempontjából pedig akár ugyanolyan helyzetben, mint származása alapján.

A társadalmi mobilitás ilyen, multidimenzionális és inkonzisztens jellegű megközelítését – tekintettel arra, hogy a társadalmi helyzet egészének szintjén vizsgálja a kérdést – *státusmobilitásnak* nevezzük. A státusmobilitás vizsgálata lehetővé teszi, hogy a mobilitási folyamat egyes komponenseit egymáshoz viszonyítva értékeljük, illetve, hogy e komponensek egymásra vetítésével a helyzetváltoztatást minél árnyaltabban írjuk le.

A tanulmány különös figyelmet szentel a kulturális szférában lezajló reprodukciós illetve mobilitási folyamatoknak. Ennek oka egyrészt az, hogy a mobilitási folyamat leggyakrabban elemzett dimenziójáról, a foglalkozási mobilitásról, viszonylag széles körű információkkal rendelkezünk mind Magyarország, mind más szocialista országok vonatkozásában. Ezek a kutatások (például Andorka 1982., Zagorski 1976., Connor 1979., Andorka–Zagorski 1979., Simkus 1981., Simkus 1984.) többé-kevésbé azt bizonyították, hogy a szocialista országokra nagyarányú foglalkozási mobilitás jellemző, ami elsősorban ezen országok foglalkozási szerkezetének erőteljes átalakulásával van összefüggésben. Másrészt viszont a státusmegszerzés folyamatára vonatkozó kelet–nyugati összehasonlító elemzések azt mutatták, hogy míg a tőkés országokban az apa foglalkozásának direkt hatása a kérdezett foglalkozására erősebb, mint a szocialista országokban, a szocialista országokban viszont az iskolázottság, a képzettség hatása erősebb, mint a tőkés országokban (például Safar 1971., Simkus 1982., Kolosi–Peschar–Róbert 1985.). Ez a jellegzetes különbség azt valószínűsíti, hogy a szocialista országokban az iskola, az oktatási rendszer különösen fontos szerephez jut a mobilitási folyamatban. (Magyarország vonatkozásában erről lásd Andorka–Simkus 1983., Kolosi–Róbert 1985.). Mindezek alapján az is feltételezhető, hogy a szocialista országokban, s ezen belül Magyarországon, a mobilitási folyamatok elemzése különösen kedvező lehetőséget kínál a kulturális tőke fontosságára illetve a kulturális reprodukcióra vonatkozó Bourdieu-tételek (például Bourdieu 1973., Bourdieu–Passeron 1977.) vizsgálatára.

A tanulmány központi kérdései így a következők: Mennyiben múlik a származáson, a családi háttér különbségein, s különösen a kulturális különbségeken, hogy valaki milyen státust ér el a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben? Milyen a reprodukció, illetve a mobilizálódás mértéke, lehetősége az egyes egyenlőtlenségi szférákban? Hogyan járul hozzá az egyes mobilitási csatornáknak való helyzetváltoztatás, különösen az iskolai és a kulturális mobilitás a státusmobilitás egészéhez, vagyis a szélesen értelmezett társadalmi helyzet megőrzéséhez avagy megváltoztatásához?

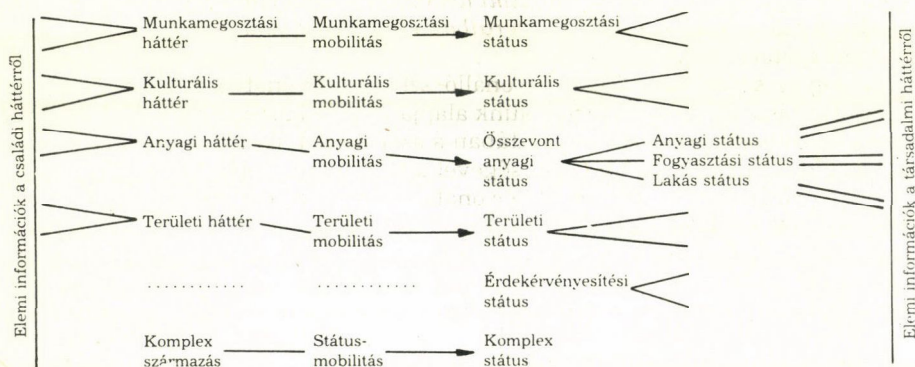
ADATOK ÉS MÓDSZEREK

Az elemzés a Társadalomtudományi Intézet és a Központi Statisztikai Hivatal 1981–1982-ben lefolytatott közös kérdőíves felvételének adatbázisán alapul. Az adatfelvétel 2 ezrelékes országos reprezentatív mintán zajlott a teljes 18 éven felüli lakosság körében. Az információk begyűjtése standardizált kérdőívek sorozatával történt, a kérdezőbiztosok másfél év alatt négyszer keresték fel a mintába került családokat. Az adatbázis végül 15 839 személyre vonatkozóan tartalmaz adatokat.

A kérdőívekben elemi, tényszerű információkat gyűjtöttünk a jelen társadalmi helyzetre vonatkozóan (foglalkozás, munkakörülmények, lakáskörülmények, lakóhelyi területi-települési sajátosságok, iskolázottság, kulturális aktivitás, jövedelem, anyagi helyzet, vagyoni helyzet, fogyasztási jellemzők, érdekérvényesítési képesség), valamint a szülői háttérre, a gyermekkorra vonatkozóan (a szülők foglalkozása, iskolázottsága, vagyoni helyzete; a gyermekkorai kulturális aktivitás; lakáskörülmények, fogyasztási jellemzők; születési hely). Az adatokat számítógépre vittük és a feldolgozás első lépéseként mérési skálákat konstruáltunk. Ezek a skálák egy-egy egyenlőtlenségi dimenziót képviseltek és a megkérdezetteket az adott egyenlőtlenségi szférában *hierarchikus csoportokba* rendezték. A skálák hét szintet különböztettek meg, a legfelső, a 7. csoportba tartozók helyzete volt a legkedvezőbb, a legalsó, 1. csoportba tartozóké a legkedvezőtlenebb. A jelen társadalmi helyzetre vonatkozóan 7 ilyen ordinális skála készült (munkamegosztási, kulturális, anyagi, fogyasztási, lakás-, területi, érdekérvényesítési státus), míg a származási helyzetre vonatkozóan 4 skála (munkamegosztási, kulturális, anyagi, területi háttér). (E változók konstrukciójára, pontosabb tartalmára, eloszlására vonatkozóan lásd Kolosi 1984., illetve Róbert 1986.) Ily módon sikerült megvalósítani mind a státus, mind a származás többdimenziós mérését.

A mobilitási folyamat többdimenziós méréséhez szükség volt még a mobilitási csatornákat képviselő változók kialakítására. Nyilvánvaló, hogy a retrospektív érdeklődés a szülői család, a gyermekkor után több nehézséggel jár, mint a jelen státusra vonatkozó adatgyűjtés. Ezért adatbázisunkban is kevesebb információval rendelkezünk a háttérre vonatkozóan, ami a háttérindexek és státusindexek eltérő számában is megmutatkozik. A mobilitás vizsgálatok így természetesen a szűkebb keresztmetszetet képviselő származási adatok jelölték ki az elemzési lehetőségek határait. Végül a *mobilitási folyamatot négy dimenzióban vizsgáltuk* (munkamegosztás, kultúra, anyagiak, terület), de ehhez össze kellett vonnunk három, az anyagi életkörülmények különböző szféráira vonatkozó státusindexet, illetve egyet, az érdekérvényesítési státust teljesen el kellett hagynunk. Amellett, hogy a mobilitási folyamatot így négy csatornára felbontottuk, szükségünk volt egy olyan változóra is, amelyik komplexen tükrözi vissza a társadalmi helyzetváltoztatást. A négy háttérindexet illetve az ezeknek megfeleltetett négy státusindexet ezért külön-külön összevontuk, s így egy komplex származási helyzetet is szembe tudtunk állítani egy komplex státussal. (Az összevonás főkomponens-analízissel történt, erről részletesebben lásd megint Kolosi 1984., illetve Róbert 1986.) Hangsúlyoznunk kell, hogy az így kialakított mobilitási csatornák esetében – mivel mind a származásra, mind a státusra vonatkozó skáláink hierarchikus jellegűek, a legjobb helyzettől a legrosszabbig különítenek el szinteket – *vertikális elmozdulásról* van szó, tehát az egyenlőtlenségi rendszerbe való jobb vagy rosszabb helyzetbe kerülést mérjük.

A többdimenziós mobilitási folyamat elemzési sémája

Összefoglalva tehát a kutatás metodológiáját: a társadalmi egyenlőtlenségi rendszert dimenziókra bontottuk, majd e dimenziókat operacionalizáltuk, hogy standardizált kérdőívben feltehető kérdésekkel elemi tényeket gyűjthessünk az emberek származási, illetve jelenlegi társadalmi helyzetéről. Ezekből az információkból építettük fel azután az aggregált egyenlőtlenségi dimenziókat mind a múlt, mind a jelenre vonatkozóan. Végül egyszerűen ezeket a dimenziókat – bizonyos megszorításokkal – páronként megfeleltettük egymásnak, hogy köztük a mobilitás mérhető legyen; másrészt ezeknek a dimenzióknak a segítségével mind a származás, mind a státus szempontjából egy-egy komplex vertikális hierarchiában helyeztük el a személyeket, hogy a társadalmi helyzet egészének megváltozása is mérhető legyen (lásd 1. sz. ábra).

A SZÁRMAZÁS HATÁSA A STÁTUSRA. A MOBILITÁSI CSATORNÁK MŰKÖDÉSE

A tanulmány első alapkérdése úgy hangzott, hogy mennyiben határozza meg a származás a társadalmi helyzetet. Erre a kérdésre egy olyan modellel keressük a választ, amely a származási egyenlőtlenségek négy tényezőjének hatását vizsgálja a komplex társadalmi státusra. Ez a modell (gyakorlatilag egy regresszióanalízisről van szó, amelynek a részleteibe itt nem megyünk bele) megmutatja egyrészt azt, hogy a családi háttér itt vizsgált egyenlőtlenségi dimenziói segítségével együttesen milyen arányban magyarázható meg a státus, másrészt azt, hogy az egyes háttértényezőknek mi a szerepük a státusmegszerzés folyamatában.

Megállapítható, hogy modellünk segítségével összességében 49 százalékban tudjuk megmagyarázni a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helyzetet. (Ez az úgynevezett R^2 érték, amely százalékosan interpretálható. A mobilitási folyamat regressziós modellezéséről lásd Blau–Duncan 1967.) Értelmezhető a kapott eredményt úgy, hogy a társadalmi státus tehát mintegy felerészben függ a családi háttértől, vagyis mintegy felerészben múlik egyéni képességeken, lehetőségeken, a gazdasági, társadalmi, történelmi folyamatoknak, esemé-

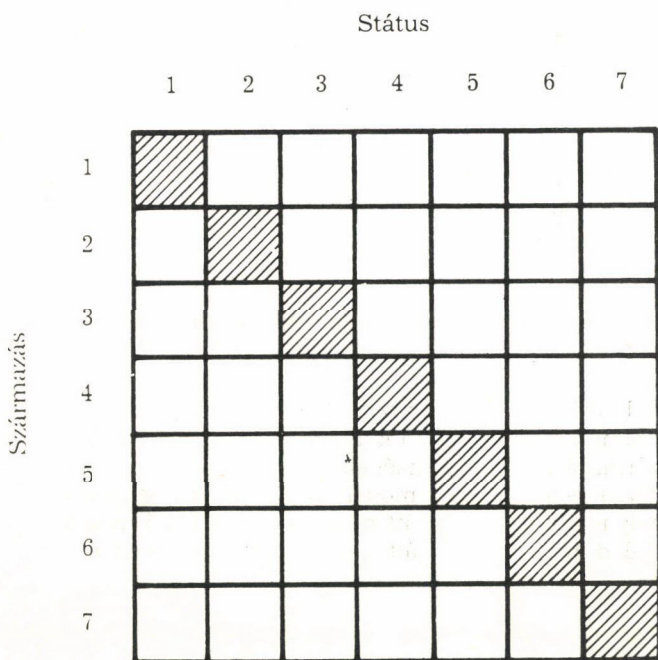
nyeknek az életpályára való kihatásán. Nincs azonban adatszerű információnk arról, hogy ez a második, a státusra ható származáson kívüli tényezők szerepére vonatkozó állítás mennyiben igaz. Helyesebb ezért úgy fogalmaznunk, hogy jelenlegi tudásunk szerint *a társadalmi helyzet legalább felerészben magyarázható meg a származás különböző szféráiban elfoglalt egyenlőtlen induló helyzetek különbségeivel.*

Az egyes származási tényezők önálló szerepére vonatkozóan szintén fontos megállapításokat tehetünk. Modellünk alapján a munkamegosztási háttér (amellyel a mobilitáskutatások gyakorlatában a származást általában azonosítják) szerepe nem olyan kiemelkedő, segítségével a társadalmi helyzet csak 20 százalékban magyarázható. Az anyagi háttér önálló magyarázó ereje 28, a kulturális háttéré pedig 46 százalék. A területi háttér 15 százalékban magyarázza a státust.

Kétségtelen természetesen, hogy a származás egyes tényezői a gyakorlatban egymással szoros összefüggésben fejtik ki hatásukat és ilyen értelemben az egyes dimenziók önálló szerepéről beszélni pusztá fikció. Ennek ellenére a származás

2. sz. ábra

Az immobilitás meghatározása a mobilitási keresztátlában

A diagonálison levő cellák esetében a származási helyzet és a státus megegyezik, tehát a származási helyzet reprodukciójáról, immobilitásról van szó.

többdimenziós elemzése közelebb visz a családi háttér szerepének, működésének megértéséhez. Eszerint a státus elsősorban a származás kulturális különbségei alapján magyarázható, másképp fogalmazva *a családi háttér „tőkeegyütteséből” a leginkább meghatározó a „kulturális tőke”* (Bourdieu). Ugyanakkor a kulturális háttér összefüggése a másik három itt vizsgált háttértényezővel erősebb, mint a többi háttértényező egymás közti kapcsolata, vagyis *a kulturális különbségek azok, amelyek a származás egyenlőtlenségeit a legjobban kifejezik*. A szülők munkamegosztási pozíciójának szerepét még az anyagi háttér is megelőzi. A munkamegosztási háttér különbségei gyakorlatilag oly mértékben „feloldódnak” a kulturális, az anyagi és a területi háttér különbségeiben, hogy – bár önálló magyarázó erejük nem jelentéktelen – az egyenlőtlenségek több tényezőjét figyelembe vevő reprodukciós folyamatban nem játszanak olyan kitüntetett szerepet, amint azt sokan feltételezik.

Az egyenlőtlenségek újratermelődésének folyamata, illetve fenti modellünk eredményei érthetőbbé válnak, ha a mobilitási folyamatot külön-külön vizsgáljuk meg az egyes egyenlőtlenségi szférákban. Ehhez a korábban bemutatott négy mobilitási csatorna egy meghatározott szempontú elemzésére van szükség. A négy mobilitási dimenzióban a megfelelő háttérindexek és státusindexek páronkénti „keresztbeállításával” hagyományos *mobilitási keresztáblákat* tudunk létrehozni. Mivel mind a háttér-, mind a státusindexek 7 fokú skálát alkotnak, gyakorlatilag 7 × 7-es keresztáblákról van szó, amelyekben a mobil és immobil személyek arányát vizsgáltuk meg és hasonlítottuk össze. (Tulajdonképpen arról van szó, hogy a táblák diagonálisan elhelyezkedő celláiban szereplő személyek számát viszonyítjuk a táblában szereplő összes megkérdezett személy számához, amint a 2. ábrán látható.) Ezek az arányszámok azt mutatják meg, hogy az egyes mobilitási csatornák esetében a megkérdezettek hány százalékánál beszélhetünk reprodukcióról, illetve mekkora az adott egyenlőtlenségi szférában a mobilizálódás lehetősége (lásd 1. sz. tábla).

1. sz. tábla

A reprodukció mértéke az egyes mobilitási szférákban (százalékban)

	Munkamegosztási	Kulturális	Anyagi	Területi
	d i m e n z i ó			
Immobil személyek	20,3	32,4	23,3	65,3
Mobil személyek	79,7	67,6	76,7	34,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Az immobilok aránya a négy dimenzió közül a terület esetében a legnagyobb. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Magyarországon a migráció ilyen kicsi, illetve hogy ennyire alatta marad a másik három dimenzióban lejátszódó helyzetváltoztatások mértékének. A területi mobilitás egy jelentős hányada (mintegy harmada) *horizontálisan* megy végbe, községek, városok között, s ez a hányad – mivel

mobilitási csatornáink, mint említettük, a vertikális elmozdulásokat mérik – itt immobilitásként jelenik meg. De a területi dimenzióban való immobilitást egyébként sem foghatjuk fel olyan értelemben az előnyök és hátrányok átörökítéseként, mint ahogy azt a másik három szféra esetében tesszük. A településekhez kapcsolódó, Magyarországon meglehetősen erős egyenlőtlenségek, előnyök, illetve hátrányok ugyanis nem individuális jellegűek, még ha a lehetőségek és körülmények eltérései végső soron az egyéni életpályákat befolyásolják is. Ezért jogosultabb a reprodukció mértékének a másik három egyenlőtlenségi dimenzióban való összemérése.

A helyzetváltoztatás esélye ezek közül a munkamegosztási dimenzióban a legnagyobb, itt a legalacsonyabb az immobil személyek aránya. Jóllehet itt nem a hazai mobilitáskutatók szokásos foglalkozási kategorizálásával dolgoztunk, hanem egy aggregált skálával, mégis a kapott eredmény nagyon hasonló. Úgy tűnik, bármilyen módon közelítünk a munkamegosztási szférához, ez a mobilitási csatorna mindenképpen a „legszelesebbnek” bizonyul, *a mobilitás lehetősége itt a legnagyobb*. Ennél valamivel „keskenyebbnek” mutatkozik az anyagi csatorna, ahol majd minden negyedik személy immobil. De az előnyök és hátrányok átörökítésének „legszűkebb” szférája a kulturális dimenzió, ahol a helyzetváltoztatás esélye, lehetősége elmarad az anyagi vagy a munkamegosztási dimenzióban meglevőtől. Ez az eredmény aláhúzza a társadalmi mobilitás többdimenziós vizsgálatának szükségességét, hiszen a *magyar társadalom nyitottságát, a mobilitás lehetőségének mértékét csak a munkamegosztási helyzet változása alapján megítélni félrevezető lenne*, mivel ez a legszelesebb mobilitási csatorna, ami a valóságnál „rózsaszínűbb” képet mutat.

Nem kívánjuk mindezzel „leértékelni” a foglalkozási mobilitás fontosságát. Az egyenlőtlenségek átörökítésének nagyon lényeges mechanizmusrendszeréről van azonban szó, amely a mobilitási csatornák (széles-keskenyebb-legkeskenyebb) „hierarchiájában” mutatkozik meg. A munkamegosztási helyzet megváltoztatásának kedvező lehetősége Magyarországon összefügg a foglalkozásszerkezet strukturális átalakulásával, és mindazokkal a gazdasági és társadalmi változásokkal, amelyek az országban 1945 után lejátszódtak. Igaz, hogy az utóbbi években a gazdaság növekedési ütemének csökkenésével, az extenzív fejlesztési tartalékok kimerülésével együtt a foglalkozási mobilitás esélye is csökkent (főleg a férfiaknál és főleg a legfelső, értelmiségi, és a legalsó, segédmunkás foglalkozási csoportok váltak zártabbá), mégis úgy tűnik, hogy ez a mobilitási szféra kínálja még mindig a legtöbb lehetőséget.

Vizsgálatunk szerint az anyagi dimenzióban már valamivel magasabb a reprodukció mértéke, de nyilvánvaló, hogy az előnyök és hátrányok újratermelődésének Magyarországon sem ez az igazi szférája. Az anyagi javak felhalmozásának illetve átörökítésének lehetősége ugyanis egy szocialista társadalomban mindig többé-kevésbé kontrollált. Az anyagi reprodukciót a társadalmasított szférába utaló politika az anyagi javak transzmissziójának csak egy „privát csatornáját” hagyja meg, a családi örökséget, amelynek működését egyébként szintén törvényekkel, adózással szabályozza. Az anyagi reprodukció mértékét emellett csökkentette az anyagi életkörülmények erőteljes nivellációja is, ami 1945-től az 1960-as évek közepéig-végéig tartott. S jóllehet azóta ellenkező tendenciák is mutatkoznak, s az emelkedő életszínvonal keretében az anyagi egyenlőtlenségek reprodukciója is növekvő (a szülői támogatás például egyre lényegesebb tényező a gyermekek egzisztenciateremtése illetve státusmegszerzése során), mégis az

előnyök és hátrányok átörökítése ebben a dimenzióban csak erős korlátok között működhet.

A kulturális szféra jelenti azt az egyenlőtlenségi dimenziót, amelynek kontrollja a legkevésbé megvalósítható. Az anyagi javak elveszíthetők, elvehetők, államosíthatók, a kulturális tőke viszont nem. Ezért válhat Magyarországon az egyenlőtlenségek reprodukciójának legfontosabb csatornájává éppen a kulturális dimenzió. Kétségtelen ugyan, hogy a nagyarányú iskolai mobilitás, a képzés expanziója, az egész oktatási rendszer 1945 utáni demokratizálódása a kulturális szféra nyitottabbá válását eredményezte, mégis éppen az oktatás- és iskolaszociológiai vizsgálatokból tudjuk, hogy a származás egyenlőtlenségeit az iskolarendszer, a képzés nem egyenlíti ki. Sőt éppen az oktatási rendszeren belül is kialakultak az előnyök és hátrányok átörökítésének csatornái: az elit iskolák, az egyes iskolákon belül a „tagozatos osztályok”, a „napközis osztályok” (Gazsó 1976., Ladányi–Csanádi 1983.). Ilyen, a rendszer egészébe illeszkedő, az egyenlőtlenségeket kvázi legitim módon közvetítő lehetőségek más szférákban nincsenek, vagy kevésbé vannak jelen.

De talán még erősebben működik a kulturális reprodukció az iskola, az oktatás intézményi szféráján kívül. Azok az otthonról hozott, iskolában igazából meg nem szerezhető, nem pótolható készségek, képességek, ismeretek, jártasságok, viselkedésbeli, magatartásbeli tényezők, értékek, attitűdök, stílusok, amiket Bourdieu kulturális tőkének nevez, az életút során, a mobilitási folyamatban valóban tőkeként működnek és „kamatoznak”, valóban egyenlőtlenségeket hordozó tényezők, amelyek tulajdonosaik számára előnyöket jelentenek és szükség szerint más előnyökre konvertálhatók. Ugyanez a helyzet a kapcsolatokkal, a tervezés képességével, az elérhető társadalmi lehetőségek felderítésével, amelyek megléte vagy hiánya generációról generációra öröklődik (Lipset–Bendix 1959.). E tényezők megint sok szempontból kulturális jellegűek, nem kontrollálhatók, kihatnak arra, hogy valakik történelmi-társadalmi lehetőségeiket, az életút kínálta egyéni alkalmakat milyen mértékben tudják kihasználni, s mindez végső soron az egyenlőtlenségek reprodukcióját eredményezi.

Az empirikus elemzés alapján tehát eddig a következő megállapításokat tehetjük:

1. Ha a származási egyenlőtlenségeket multidimenzionálisan vizsgáljuk, vagyis a családi háttérrel egy tőkeegyüttesként fogjuk fel, a státusmegszerzés folyamatában a kulturális háttér, vagyis a származás kulturális egyenlőtlenségei tűntek a legfontosabbnak.

2. Ha külön vizsgáljuk az egyes egyenlőtlenségi szférákban való mobilitást, az egyenlőtlenségek reprodukciója, a jobb-rosszabb helyzetek átörökítése a kulturális dimenzióban a legerősebb. Ez az a szféra, ahol – összhangban az előző megállapítással – a legnehezebb az örökölt hátrányok leküzdése, a legjobbak a lehetőségek az örökölt előnyök megtartására.

A továbbiakban ezután megvizsgáljuk a státusmobilitás mechanizmusát, az egyes mobilitási csatornák szerepét a társadalmi helyzet egészének megváltozásában.

A MOBILITÁSI FOLYAMAT MODELLEZÉSE

A mobilitási folyamat többdimenziós modellezésekor a vizsgálódás tárgya a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben való elmozdulás, illetve státusmegőrzés. Az

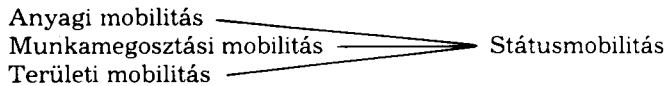
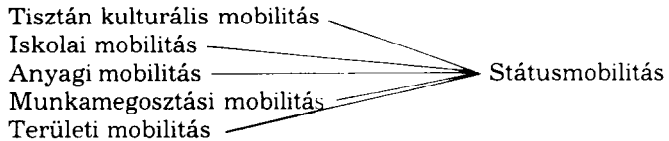
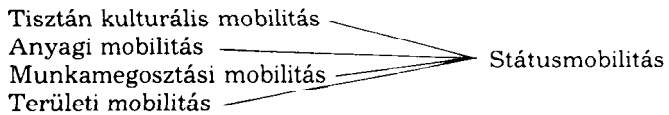
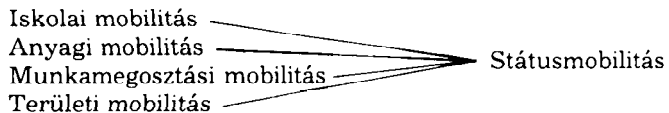
alapkérdés itt az, hogy az egyes egyenlőtlenségi szférákban végbemenő mobilitás, illetve immobilitás összességében mennyire teszi lehetővé az egyén számára a státus megtartását illetve megváltoztatását. Erre a kérdésre – hasonlóan, mint a státusmegszerzés folyamatának esetében – regressziós modellel keressük a választ. Mivel érdeklődésünk döntően a kulturális folyamatok szerepére irányul, egy olyan *öt modellből álló sorozatot* mutatunk be és értelmezünk, amelyek a státusmobilitás alakulását ebből a szempontból részletezi (lásd 3. sz. ábra).

Az *alapmodell* azt vizsgálja, hogy a státus megváltoztatása (megtartása) mennyiben következménye, eredménye a munkamegosztási, kulturális, anyagi, területi mobilitásnak (immobilitásnak). A modell szerint e négy dimenzióval együttesen 86 százalékban lehet megmagyarázni a státusmobilitást. Önmagában a legerősebb magyarázó ereje a kulturális mobilitásnak van (76 százalék), ezt követi az anyagi mobilitás (28 százalék), majd a munkamegosztási mobilitás (21 százalék), s végül a területi mobilitás önálló magyarázó ereje 6 százalék. E modell eredménye tehát egybevág korábbi, a háttértényezők fontossági sorrendjére, illetve a mobilitási csatornák kínálta mobilizálódási lehetőségekre vonatkozó megállapításainkkal. A következő modellekben ezért azt vizsgáljuk, mit is jelent közelebbről a kulturális mobilitás kiemelkedő szerepe a státusmobilitásban.

A *B modell* esetében elhagytuk a státusmobilitás legfontosabb komponensét. A modell magyarázó ereje így jelentős mértékben, 45 százalékra csökkent le. Bár melyik másik komponens elhagyása nem rontja ilyen mértékben a státusmobilitás megmagyarázhatóságát, ami szintén a kulturális mobilitás dominanciáját jelzi.

A *C modellben* különválasztottuk az *iskolai mobilitást* és a *tisztán kulturális mobilitást*. Az iskolai mobilitás esetében az apa és az anya képzettségét együtt figyelembe vevő skála áll szemben a kérdezett végzettségével, mint a folyamat két végpontját jelző származási illetve státusismérv. A tisztán kulturális mobilitás pedig olyan mobilitási csatorna, ahol egy, a gyerekkori kulturális aktivitást kifejező skála és egy, a jelenlegi kulturális aktivitást kifejező skála szintjei közötti elmozdulásról van szó. Ez a modell különösen fontos a Bourdieu-tétel vizsgálata szempontjából, hiszen a tisztán kulturális mobilitás egy olyan, a formális iskolázottságtól függetlenített egyenlőtlenségi szféra, amelynek tartalma (könyvolvasás, könyvtárba, színházba, múzeumba, koncertre járás) a kulturális tőke részét képezi. (Itt meg kell jegyeznünk, hogy azok az empirikus szociológiai kutatások, amelyek a kulturális tőke működésével foglalkoztak – például DiMaggio 1982., DiMaggio–Mohr 1985., de Graaf 1986., Ganzeboom 1986. –, e jelenséget lényegében a szülők kulturális aktivitásával, illetve a gyerekkori kulturális aktivitással közelítették meg. Eközben más tényezőkkel, mint például a jó fellépés, a verbális képesség stb., amelyek az iskolai sikereknél, majd később a társadalmi előrejutásnál szintén fontosak, nem foglalkoztak, mivel ezek mérése lényegében megoldatlan.)

A C modell alapján a tisztán kulturális mobilitás szerepe a státusmobilitásban egyértelműen erősebb, mint az iskolai mobilitásé. Az előbbi segítségével 38, az utóbbiéval 28 százalékban tudjuk megmagyarázni a komplex társadalmi helyzet megváltozását (vagy megtartását). A kulturális mobilitáson belül tehát a formális iskolai csatornánál fontosabb a jelenlegi és a gyerekkori kulturális aktivitás kapcsolatában kifejeződő mobilitási vagy inkább *immobilitási* szféra. Joggal feltételezhetjük ugyanis, hogy a kulturális dimenzióon belül ebben a még kevésbé kont-

A mobilitási folyamat modellezéseA modell: Az alapmodellB modell: Kulturális mobilitás nélküli modellC modell: A kulturális mobilitás felbontásaD modell: Felbontott modell iskolai mobilitás nélkülE modell: Felbontott modell tisztán kulturális mobilitás nélkül

rollálható egyenlőtlenségi szférában az előnyök és hátrányok átörökítése még erősebb.

A B modell esetében alkalmazott módszert használva fel ismét a *D és E modellek*nél, előbb az iskolai mobilitást majd a tisztán kulturális mobilitást hagytuk el a modellből. A kapott eredmények a multidimenzionális mobilitási folyamat *sajátos inkonzisztenciájára* utalnak. A D modellben kihagyott iskolai mobilitásnak a státusmobilitásra gyakorolt hatását nagyrészt a munkamegosztási mobilitás veszi át. Míg az alapmodellben a munkamegosztási a harmadik helyen állt a mobilitási csatornák sorrendjében, itt magyarázó erejét tekintve megelőzi az anyagi mobilitást és a tisztán kulturális mobilitás mögött a második helyen van. Az E modellnél viszont a kihagyott tisztán kulturális mobilitásnak a státusmobilitásban ját-

szott szerepét az anyagi mobilitás veszi át. Ebben a modellben a társadalmi helyzet megváltozását (vagy megtartását) legerősebben az anyagi mobilitás magyarázza, megelőzve mind az iskolai, mind a munkamegosztási mobilitást.

Mit jelent mindez végül is a mobilitási folyamat szempontjából? A modellek egy sajátos, „keresztirányú” összefüggést mutatnak, amely szerint viszonylag erősebb a kapcsolat az iskolai és a munkamegosztási szférákban lejátszódó mozgások, illetve az anyagi mobilitás és a tisztán kulturális mobilitás között. Ennek megfelelően viszonylag kevésbé függ össze egyrészt az anyagi mobilitás és másrészt a tisztán kulturális mobilitás a munkamegosztási és az iskolai mobilitással. (A munkamegosztási helyzet megváltozásának és az iskolai mobilitásnak az összefüggése egyébként jól ismert, a mobilitáskutatásokban sokszor elemzett társadalmi jelenség. Magyar, illetve részben nyugatnémet vonatkozásban lásd erről újabban például Kaiser–Kolosi–Róbert 1985. vagy Kolosi–Róbert 1985.).

Az említett összefüggések egyébként pontosan tükröződnek az alábbi korrelációs mátrixban is (lásd 2. sz. tábla). A korrelációs együtthatók közül ugyan egyik sem mutat magas értéket, mégis egymáshoz viszonyítva a különbségek a jelzett értelemben viszonylag jelentősnek mondhatók.

2. sz. tábla

*A mobilitási csatornák páronkénti korrelációja**

	Anyagi	Tisztán kulturális mobilitás	Iskolai
Tisztán kulturális mobilitás	35		
Iskolai mobilitás	13	08	
Munkamegosztási mobilitás	15	11	41

*A területi mobilitás magyarázó ereje valamennyi modellben a legkisebb, ezért ezzel a mobilitási csatornával részleteiben nem foglalkozunk.

A folyamatok ilyen kapcsolódása alapján a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben való helyzetváltoztatásról több megállapítást is tehetünk. Egyrészt az iskolai mobilitás, például magasabb végzettség megszerzése, jobban összefügg a munkamegosztási hierarchiában való felemelkedéssel, de mindehhez lazábban kapcsolódik az anyagi felemelkedés. A mobilitás folyamatában a magasabb végzettség szerzése nem „jogosít” jobb anyagi helyzetre. Másodszor az iskolai mobilitás és a tisztán kulturális mobilitás között viszonylag kicsi kapcsolatot találtunk, tehát a magasabb végzettség szerzése önmagában nem jelent „belépőt” a magasabb kulturális szintre sem. Harmadszor a munkamegosztási hierarchiában való mozgás (előrejutás vagy lecsúszás) kevésbé kapcsolódik össze hasonló jellegű anyagi mobilitással. A magasabb munkamegosztási pozíció tehát önmagában nem biztosítéka a jobb anyagi helyzetbe kerülésnek, s a rosszabb munkamegosztási pozícióba kerülés sem jelent szükségképpen rosszabb anyagi helyzetbe kerülést. *Az iskolázottság és a végzett munka viszonylagos elszakadása az anyagi helyzettől* – amely inkonzisztencia az utóbbi évtizedben az egyes társadalmi cso-

portok közötti feszültségek fő megjelenési formájává vált Magyarországon – *tehát nemcsak a státus szintjén, hanem a mobilitási folyamatban is jelen van.*

A legfontosabb eredményt azonban az anyagi mobilitás és a tisztán kulturális mobilitás kapcsolódása jelenti. Emlékeztetőül, az előbbi egyenlőtlenségi szférának a lakáskörülmények, az anyagi fogyasztás szintjei közötti elmozdulások is részét képezik, míg az utóbbi szférában a kulturális aktivitás, a kulturális fogyasztás terén való mobilizálódásról van szó. Ez az eredmény tehát, amely szerint az anyagi életkörülmények ilyen értelemben vett javulása, romlása vagy megmaradása és a kulturális fogyasztás növekedése, csökkenése vagy megmaradása között viszonylag szoros a kapcsolat, alátámasztja azt a feltételezést, hogy a társadalmi helyzet megváltoztatásában (vagy megtartásában), összességében a státusmegszerzés folyamatában, az intézményesültebb munkamegosztási és iskolai dimenzió mellett működnek az életmód, az életstílus, a fogyasztási preferenciák, az ezekhez kapcsolódó értékek, beállítódások, választások és döntések egyenlőtlenségei is.

A státusmobiliásra vonatkozó, öt modellből álló sorozat alapján az alábbi összefoglaló megállapításokat tehetjük:

1. Ha a mobilitási folyamatot multidimenzionálisan vizsgáljuk, a komplex társadalmi helyzet megváltozását legjobban a kulturális egyenlőtlenségek szférájában való mobilitással tudjuk magyarázni.

2. Ha a kulturális mobilitást komponenseire bontjuk, a formális iskolai mobilitásnál lényegesebbnek tűnik a tisztán kulturális mobilitás. Ez az eredmény megerősíti a Bourdieu-tétel érvényességét Magyarországon.

3. A mobilitási csatornák közötti összefüggések azt mutatják, hogy egyrészt a társadalmi helyzet intézményesültebb szféráiban való mozgások, másrészt az életkörülmények és a különféle értékek és preferenciák által meghatározott mozgások kapcsolódnak össze. Ez egyben a mobilitási folyamat inkonzisztens jellegét is mutatja.

IRODALOMJEGYZÉK

Andorka Rudolf–Zagorski, Krzysztof: A társadalmi mobilitás Magyarországon és Lengyelországban. Statisztikai Időszaki Közlemények, Budapest 1979. 440. sz.

Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Gondolat Könyvkiadó 1982.

Andorka Rudolf–Simkus, Albert: Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete. Statisztikai Szemle, 1983. 6. sz.

Blau, Peter–Duncan, Otis Dudley: The American Occupational Structure. New York 1967.

Bolte, Karl Martin–Recker, Helga: Vertikale Mobilität. In: König, René (Hrsg.): Handbuch der empirischen Sozialforschung. Band 5. Soziale Schichtung und Mobilität. Stuttgart 1976.

Bourdieu, Pierre: Cultural Reproduction and Social Reproduction In: Brown, Richard (ed.): Knowledge, Education and Cultural Change. London 1973.

Bourdieu, Pierre–Passeron, Jean-Claude: Reproduction in Education, Society and Culture. London 1977.

Connor, Walter: Socialism, Politics and Equality. Hierarchy and Change in Eastern Europe and in the USSR. New York 1979.

- DiMaggio, Paul*: Cultural Capital and School Success: the Impact of Status Culture Participation on the Grades of U. S. High School Students. *American Sociological Review*, 1982. 47. sz.
- DiMaggio, Paul-Mohr. John*: Cultural Capital, Educational Attainment and Marital Selection. *American Journal of Sociology*. 1985. 90. sz.
- Ganzeboom, Harry*: Cultural Socialization and Social Reproduction. A Cross-National Test of Bourdieu's Theory of Stratification. Paper presented for the ISA World Congress, New Delhi 1986.
- Gazsó Ferenc*: Iskolarendszer és társadalmi mobilitás. Kossuth Könyvkiadó 1976.
- Graaf, Paul de*: The Impact of Financial and Cultural Resources on Educational Attainment in the Netherlands. *Sociology of Education*. 1986. 237–246. old.
- Kaiser, Manfred-Kolosi Tamás-Róbert Péter*: Az oktatás expanziója, a foglalkoztatottság és a mobilitás (Magyar-NSZK empirikus összehasonlítás.) *Társadalomtudományi Közlemények*, 1985. 3. sz.
- Kolosi Tamás*: Státusz és réteg. Rétegződés-modell vizsgálat III. Budapest 1984.
- Kolosi Tamás-Peschar, Jules-Róbert Péter*: On Reduction of Social Reproduction. A Hungarian – Netherlands Comparison on the Changing Effects of Social Origin and Education on the Occupational Position. In: Kaiser, Manfred-Nugmann, Reinhard-Stegman, Heinz (Hrsg.): *Berufliche Verbleibsforschung in der Diskussion*. Materialband 2. Nürnberg 1985.
- Kolosi Tamás-Róbert Péter*: Az esti és levelező képzés szerepe a társadalmi mobilitásban. Magyar Tudomány, 1985. 3. sz.
- Ladányi János-Csanádi Gábor*: Szelekció az általános iskolában. Magvető Könyvkiadó 1983.
- Lenski, Gerhard*: Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Social Status. *American Sociological Review*, 1954. 19. sz.
- Lenski, Gerhard*: Power and Privilege. New York 1966.
- Lipset, Seymour Martin-Bendix, Reinhard*: Social Mobility in Industrial Society. Berkeley 1959.
- Machonin, Pavel*: Social Stratification in Contemporary Czechoslovakia. *American Journal of Sociology*, 1970. 75. sz.
- Róbert Péter*: Származás és mobilitás. Rétegződés-modell vizsgálat VII. Budapest 1986.
- Safar, Zdenek*: Different Approaches to the Measurement of Social Differentiation of the Czechoslovak Socialist Society. *Quality and Quantity*, 1971., Vol. 5. No. 1.
- Simkus, Albert*: Historical Changes in Occupational Inheritance under Socialism: Hungary 1950–1973. In: Treiman, Donald-Robinson, Robert (eds.): *Research in Social Stratification and Mobility*. Vol. 1. Greenwich 1981.
- Simkus, Albert*: Comparative Stratification and Mobility. In: Armer, Michael-Marsh, Robert (eds.): *Comparative Sociological Research in the 1960s and 1970s*. Leiden 1982.
- Simkus, Albert*: Structural Transformation and Social Mobility. *American Sociological Review*, 1984. 49. sz.
- Wesolowski, Włodzimiers-Słomczynski, Kazimierz*: Reduction of Inequalities and Status Inconsistency. *Angewandte Sozialforschung*, 1983/2-3. sz.
- Zagorski, Krzysztof*: Social Mobility in Poland. In: Faber, Bernard Lewis (ed.): *The Social Structure of Eastern Europe. Transition and Process in Czechoslovakia, Hungary, Poland, Romania and Yugoslavia*. Praeger Publishers, New York 1976.

MOLNÁR PÉTER-JÜRGEN ZINNECKER

Ifjúsági életutak összehasonlító elemzése

Az elmúlt évtizedben az európai társadalomtudományokban és ezen belül az ifjúságkutatásban megfigyelhető a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok számának jelentős gyarapodása.

Nemzeti keretek között folytatott vizsgálatokban egyre nehezebben lehet követni az ifjúsági kultúrában kibontakozó nemzetközi hatásokat. Ugyanakkor a kulturális összehasonlítás világosabban jelzi a nemzeti hagyományok és adottságok szerepét és jelentőségét is.

A Társadalomtudományi Intézet néhány éve – az empirikus kérdőíves vizsgálat előkészítése óta – gondolja a beszámoló tárgyát képező nemzetközi összehasonlító vizsgálatot. A munkamegbeszélésekről készült rövid híradásokat kívánjuk kiegészíteni a következő előzetes értékeléssel. Azt reméljük, hogy a közreadott gondolatok vitára serkentenek és elősegítik a kutatás egészének értelmezését is.

E beszámolóban a magyar és nyugatnémet fiatalok közötti összehasonlítást három témakörben: 1. a politikai kultúra; 2. a családi hagyományok; 3. az életkori normák szempontjából tárgyaljuk.

Vizsgálatunk során az alábbi kutatási problémát fogalmaztuk meg: *miként függ össze a ifjúság strukturális különbözősége az európai ipari társadalmak történelmi fejlődési állapotával, különösen a fogyasztásintenzív szolgáltató társadalmak létrejöttével?*

A következő kérdésekre kerestük a választ:

1. Az ifjúsági életszakasz hosszának megváltozása mennyiben figyelhető meg a két társadalomban és milyen eltérő jellegzetességei vannak ennek a bizonyos szempontból kritikus életszakasznak?

Kiindulásul figyelembe vesszük, hogy a jelzett életkori fázisnál Erickson (1974) az „ifjúsági moratórium”^{*} fogalmát használja, amelyet az identitás-krízis átélése, a személyes és társadalmi identitás kialakulása jellemez.

2. Lehet-e a magyar ifjúságot a hagyományos családi környezet részeként meghatározni, a nyugatnémet ifjúságot pedig egy „kulturális frakció” részeként? A „kulturális frakció” fogalma Bourdieu-tól származik, aki ezt a társadalmi struktúra hierarchiáját magyarázó, önálló szempontként vezette be az életstílus

^{*} Erickson pszichoszociális moratóriumnak nevezi a felnőttkori feladatok és kötelezettségek vállalásának időbeni késleltetését, a felnőtt társadalom által nyújtott türelmi időszakot.

kutatása során. A fogalom alkalmazása és empirikus leírása az ifjúságra vonatkozóan gyümölcsözőnek ígérkezik. Alapos elemzésére a jelen ismertetés keretében nem vállalkozhatunk. A kutatás egésze és Bourdieu elmélete (1982) a fiatalok és felnőttek helyzetének összevetését is lehetővé teszi (Zinnecker 1986), de jelenleg csak a fiatalokról szólnunk.

3. Az európai ipari társadalmak fejlődésében évszázadok óta tapasztalható fáziskülönbségekből magyarázható – értelmezésünk szerint – az a kulturális-társadalmi háttér, amely az ifjúsági életszakasz életkori normáit befolyásolja. Egyrészt azt kérdezzük, hogy mely életterületeken fejlődnek gyorsabban a magyar illetve a nyugatnémet fiatalok, másrészt az eltérések társadalmi okaira kívánunk rámutatni.

A VIZSGÁLAT METODIKAI ALAPJAI

Két reprezentatív felvételtől számolunk be, amelyek lehetővé teszik a mai magyar és nyugatnémet ifjúság közvetlen empirikus összehasonlítását. Mindkét esetben reprezentatív, kvótás mintavételi eljárást alkalmaztunk 15 és 24 év közötti fiatalok körében. Életkor, nem, a lakóhely urbanizáltsága és a foglalkozás szerint ellenőriztük, hogy reprezentálják-e a fiatalok és a felnőttek az egész társadalom megfelelő korosztályait. A nyugatnémet felmérés 1984-ben, a magyar 1985-ben készült, közel 1400–1400 fiatal kikérdezése alapján. A továbbiakban még csupán a fiatalokról szólnunk, mivel először a két társadalom fiataljainak összehasonlítására törekszünk.

Ismereteink szerint ez az első felmérés, amely nyugat-európai és kelet-európai fiatalok egy nemzedékét közvetlenül hasonlítja össze – azonos empirikus módszerrel. A nyugatnémet tanulmány esetében a legutóbbi úgynevezett Shell-tanulmányról van szó, amelyet egy szerzői team (Fischer, Fuchs, Zinnecker 1985) készített és a Jugendwerk der Deutschen Shell finanszírozott. A magyar kutatás a Társadalomtudományi Intézet keretében folyik (Molnár Péter irányítása mellett).

A magyar felmérés a nyugatnémet felvétel lényeges részeit ismételte meg. Tartalmában:

a) egyharmadrészt olyan kérdésekből állt, amelyek értelemszerűen egyeznek, s megfelelnek a magyar viszonyoknak;

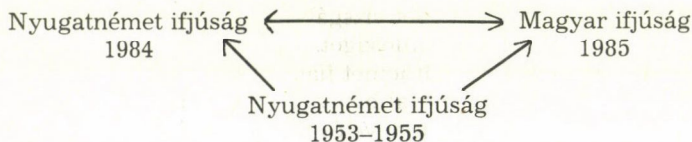
b) egyharmadrészt olyan kérdésekből állt, melyek azonos tartalmúak (szó szerint);

c) egyharmadrészt olyan kérdésekből állt, amelyeket kifejezetten a magyar körülmények miatt alakítottunk ki, s nem található ennek megfelelő kérdés a nyugatnémet kérdőívekben.*

Az ifjúságról készített Shell-tanulmány egy vizsgálatsorozat része, amely már 1953-ban kezdődött el. Ily módon – az 1953–1955-ös vizsgálat kérdéseinek figyelembevételével – háromféle összehasonlításra van lehetőség: A magyar ifjúságra vonatkozó 1985-ös adatokat összehasonlíthatjuk mind a nyugatnémet ifjúságra vonatkozó 1984-es adatokkal, mind az ötvenes évek adataival. (Emnid 1954; Em-

* „Egyes esetekben, például az életút eseményeire vonatkozó kérdésnél, a magyar felmérés az 1981. évi nyugatnémet Shell-tanulmányra is hivatkozik, amely az 1984. évi felvételt elődje.

nid 1955; Fröhner 1956). Ezáltal kombinálhatjuk a kulturális és történelmi nézőpontot. Magyarországon nincsenek összehasonlító felmérések az ötvenes években.

A nyugatnémet és a magyar ifjúság összehasonlítása a nyolcvanas évek közepén a következő témaköröket foglalja össze:

- társadalmi-gazdasági státusz
- a nemzedékek egymás közti kapcsolata
- néhány nevelési kérdés
- néhány politikai kérdéshez való viszony
- a személyes és társadalmi jövőre vonatkozó elvárások
- a szabadidő eltöltésével kapcsolatos érdeklődés
- előnyben részesített ifjúsági művelődési formák
- a technikához való viszony
- élvezeti cikkek fogyasztása
- személyi kapcsolatok
- az ifjúság életútjának időbeli szakaszait jelölő „életkori normák”.

Beszámolónk bázisul az alapadatok korcsoportok és nemek szerinti összehasonlítása szolgál. Összevetjük tehát:

1. Magyarországon és a Német Szövetségi Köztársaságban a 15–24 évesek korcsoportját;
2. mindkét társadalomban a 15–19 éveseket, illetve a 20–24 éveseket;
3. mindkét társadalomban a fiúkat, illetve a lányokat.

Az összehasonlítást először csupán alapeloszlások és átlagértékek alapján végezzük el. Az értékelés későbbi szakaszára tartjuk fenn a komplexebb statisztikai eljárásokat, különösen az attitűd-skálák alkalmazását.

POLITIKAI KULTÚRA ÉS TÁRSADALMI VITÁK

A nyugatnémet ifjúság jobban motivált abban, hogy társadalmi és kulturális kérdésekben állást foglaljon. A véleménynyilvánításra való nagyobb készség tartalmilag a kritikusabb vélemények erőteljesebb megjelenését jelenti. A magyar fiatalok ezzel szemben tartózkodóbbak, e kérdésekkel kapcsolatban kitérőbben válaszolnak. Ha tartalmilag állást foglalnak, gyakrabban elégedettek a társadalmi és kulturális jelenségekkel, mint a fiatal nyugatnémetek.

Az, hogy a nyugatnémet fiatalok szívesebben adnak választ, a kikérdezés technikai részét illetően kétféle jelenségben mutatkozik meg:

1. Nyitottan feltett kérdésekre a nyugatnémet fiatalok többször adnak választ, mint a magyarok;
2. zárt kérdések esetében a magyar fiatalok többször élnek azzal a lehetőség-

gel, hogy „nem tudom”, „nincs róla véleményem”, „nem kívánok hozzászólni” kategóriájú válaszokat adjanak;

3. további vizsgálatra szorul, hogy a kikérdezés teljes megtagadásának arányai miképp módosítják az értelmezést.

Az 1985-ös magyar adatfelvétel szerint a kikérdezés során a fiatalok viselkedése, válaszadási módja a nyugatnémet vizsgálatokkal összevetve az ottani ötvenes évekbeli magatartással mutat hasonlóságot.

Néhány példát idézünk a nyugatnémet fiatalok kritikusabb véleményeiből:

- nyugatnémet fiataloknak gyakrabban van olyan véleménye, hogy sok felnőtt helytelenül cselekszik az életben, a nevelés terén és a politikában;

- a nyugatnémet fiatalok kritikusabban szemlélik a szülői házat s annak nevelési szempontjait;

- a nyugatnémet fiatalok szkeptikusabbak („sötétebben látók”) a társadalom jövőjét illetően: nagyobb veszélyeket látnak az emberiségre nézve a fegyverkezés, a környezeti ártalmak és a gazdasági válságok miatt, mint a magyar fiatalok*;

- a nyugatnémet fiatalok kormányuk ifjúsági politikájával szemben kritikusabbak, mint a magyar fiatalok: gyakrabban van olyan véleményük (71 százalékos:31 százalék), hogy a kormány nem tesz eleget az ifjúságért.

Általában azonos gyakoriságú a politika iránti érdeklődés mindkét társadalomban. Ha egyszerűen rákérdezzük erre, a fiatalok fele állítja azt, hogy érdekli őket a politika. Amíg azonban Magyarországon férfiak és nők, illetve a különböző életkorú fiatalok között nincs érdemi különbség, addig az NSZK-ban a politika iránt jobban érdeklődnek a férfiak, mint a nők, és az idősebb, 20–24 éves fiatalok, mint a tizenévesek.

Részleteiben és tartalmilag jelentős különbségnek tekinthető azonban, hogy a spontán indoklások szerint (nyitott kérdésre adott válaszokban) a nyugatnémet ifjúság egyötöde kifejezetten igényli a politikai véleménynyilvánítást, míg a magyar fiataloknál nem beszélhetünk ennek az igénynek számottevő megjelenéséről. Hasonlóképpen a társadalom és a jövő alakításában jobban kívánnak részt venni a nyugatnémet fiatalok. Továbbá megkérdeztük a fiatalokat, hogy életük során milyen eredményekre lennének büszkéek. Kereken minden negyedik nyugatnémet fiatal olyan humanista személyiségi értékeket nevez meg, ami a köznek is hasznos. A magyar fiatalok elsősorban nem ezeket az értékeket emelik ki. A magyar fiataloknál a lakáskörülmények megfelelő színvonalának biztosítása jelent olyan értéket, amely úgyszólván hiányzik a német fiatalok aspirációiból. A lakásigények, összefonódva a családi élet értékeivel és az anyagi-materiális célkitűzésekkel, a magyar 20–24 éves fiatalok aspirációit szinte uralják. (A 15–19 éves magyar fiatalok kétharmada iskolai tanulmányaira lenne büszke.)

A nyugatnémet fiatalság mint korcsoport sajátos érdeklődési profillal rendelkezik, amely eltér a szülők nemzedékének profiljától. Az ifjúság és a fiatal felnőttek ideológiai önállósulásának ez a folyamata lényegében a hatvanas és hetvenes

* Tudomásunk van arról, hogy már napjainkig is változtak a vélemények e konkrét kérdés kapcsán mindkét társadalomban. A két társadalom megítélésénél, úgy tűnik, nemcsak a hosszabb távú társadalmi-gazdasági fejlődést kell figyelembe venni. Éppen a vizsgált évek (1984 és 1985) jelzik a határát egy-egy rövidebb távon érthető folyamatnak: az NSZK-ban egy kritikus folyamat végét jelzi 1984, amíg Magyarországon éppen egy új, kritikusabb folyamat kezdetét jelenti 1985.

évek küszöbén következett be, és fennmaradt máig, a nyolcvanas évek közepéig. Az „ideológiai önállósulás” azt jelenti, hogy a fiatalabbak – mint korcsoport – véleménye a politikáról, társadalmi irányzatokról, a jövőt illető elképzelésekről stb. szisztematikusan eltér a felnőtt nemzedék véleményétől.

A magyar ifjúságról készült tanulmány adataiból következtetni lehet arra, hogy nem következett be ilyen differenciált folyamat a fiatalabbak és idősebbek között a politikai-társadalmi ideológiák terén. A fiataloké és a felnőttek beállítotttsága és orientálódása társadalmi-politikai téren Magyarországon 1985-ben általában igen közellálló volt. Ezt mutatja például a társadalom jövőjére vonatkozó kérdés, amelyre a fiatalabbak és idősebbek egyforma gyakorisággal adnak pozitív és optimista választ (Molnár 1988).

CSALÁDI HAGYOMÁNYOK

A magyar fiatalok gyakrabban és életkor szerint korábban foglalkoznak a család intézményével, mint a nyugatnémet fiatalok. Ez különösen a házasságra, gyerekekre, apa- és anyaszerepre vonatkozó megnyilvánulásaikból látható. Válaszaikban hangsúlyozzák szorosabb kötődésüket ahhoz a családhoz, amelyből származnak. Összehasonlítva a nyugatnémet ifjúsággal, a magyar fiatalok inkább „családi” beállítotttságuak. A következőkben néhány tapasztalati jelzést sorolunk fel, amelyekből ez kikövetkeztethető.

A magyar fiatalok összességükben gyakrabban ismernek el „példaképeket”, mint a nyugatnémet fiatalok (35 százalék a 19 százalékkal szemben). Ezek a példaképek hangsúlyozottan a privát, családi életterben találhatók. A példaképek kiválasztásakor elsősorban az apa, az anya, illetve mindkét szülő együtt dominál. Az ellenkezője állapítható meg a nyugatnémet fiataloknál. A fiatalokéknak az a része, amely egyáltalán pozitívan fogja fel a példaképet, ezeket inkább a nyilvánosságban ismert személyek – színészek, művészek, sportolók – köréből választja, mint a családi körhöz tartozó személyek közül. További jelzés, hogy majdnem az összes megkérdezett nyugatnémet fiatal barátjához fordul személyes problémájával, ezzel szemben a magyar fiataloknak csak kétharmada teszi ezt.

A nyugatnémet fiatalok elsősorban azonos korúakat neveznek meg bizalmi személyként, csak másodsorban említik a felnőtt családtagokat. A magyar fiatalok gyakrabban tartják magukat a családi kapcsolatokhoz, akár a családhoz, amelyből származnak, akár a jövőbeni családi kapcsolatokhoz (házastársak, jegyesek). A nyugatnémet fiatalok viszont személyes problémáikat nagymértékben kihelyezik az azonos korú társadalom – családon kívüli – körébe.

Több nyugatnémet fiatal kritikus szüleinek nevelési stílusával szemben. Saját gyerekeiket (valamikor a jövőben) a nyugatnémet fiatalok mintegy fele másképp szeretné nevelni, mint ahogy őket magukat nevelték. A magyar fiatalok kereken kétharmada ugyanúgy vagy nagyjából ugyanúgy vélekedik a nevelés kérdéseiről, mint a saját szülei. Így gondolkodnak, bár általában úgy látják, hogy kissé szigorúan nevelik őket. A fiatal magyar nemzedék tehát inkább akceptálja a nevelésben a szigorúságot, mint a fiatal nyugatnémetek.

A magyar fiatalok szabadidejükben végzett tevékenysége inkább az otthonhoz kapcsolódik. Ez többek között a kedvelt tevékenységek köréből látható: olvasás, zenehallgatás, tv-nézés, varrás-kötés-kézimunkázás (lányoknál) és barkácsolás-technikai hobbik (fiúknál).

A nyugatnémet fiatalkorúak inkább olyan tevékenységet részesítenek előnyben szabadidejükben, amelyek az azonos korú társadalom szociális és kulturális életére vonatkoznak. Ide tartozik például az együttlét barátokkal és barátnőkkel; szórakozás, házon kívüli időtöltés; vitában való részvétel és beszélgetés; sportolás.

A szabadidő otthoni eltöltésének magyarországi tendenciáját a tv-nézés példáján keresztül lehet bemutatni. A tv-nézés esetében olyan elfoglaltságról, időtöltésről van szó, amely nem függ életkortól és családi vonatkozásának tekinthető. Mégis a nyugatnémet fiatalok körében – a nyugatnémet tv-társaságok tapasztalata szerint – legkésőbb a hetvenes évek óta a felnőttekhez képest csekély az érdeklődés a tv-nézés iránt.

Az összehasonlítás azt mutatja, hogy a nyolcvanas évek közepén a magyar fiatalok többet nézik a tv-t, mint a nyugatnémet fiatalok. A magyar fiatalok nagyobb hányada lakik (még) otthon. A 20 és 24 évesek közül a családi háztartásban él a magyar fiatalok 60, a nyugatnémet fiatalok 44 százaléka.

Végül megállapítható az interjúkból, hogy a magyar fiatalok korábban kötnek házasságot és vállalják az apa-, illetve anyaszerepet, mint a nyugatnémetek.* Ez azt jelenti, hogy a fiatalabb nemzedék tartósabban kötődik ahhoz a családhoz, amelyből származik, ugyanakkor korábban kapcsolódik a saját maga által alapított jövőbeni családhoz. A nyugatnémet fiatalok ezzel szemben életük hosszabb szakaszát töltik családi háztartáson kívül, ami családi interregnumnak tekinthető. Különösen fiatal nők élnek így, s ez jelentős kihatással van a női életformára és a női öntudat formálására.**

ÉLETKORI NORMÁK ÉS AZ IFJÚSÁGI ÉLETÚT

Az életútkérdésekre adott válaszok arra mutatnak, hogy a fiatalkorúak életvitele a Német Szövetségi Köztársaságban nagyobb mértékben vált egyénivé, mint Magyarországon. Az egyéniesedés többek közt azt jelenti, hogy a megkérdezettek nagyobb fokú tartózkodást tanúsítottak hagyományos életkori szokásokkal szemben.

A magyar fiatalok az egyes életkoroknak megfelelő normákat inkább akceptálják, mint a nyugatnémetek.

A nyugatnémet fiatalok gyakran visszautasítják a fiatalkorra vonatkozó életkori normákat. Nem akarják, hogy az élet bizonyos eseményei előre megállapított, bizonyos kulcsévekhez kapcsolódjanak (normative events). Ebben kifejeződik a fiatalok életútjának erőteljesebb egyéniesedése. Vagy azt a válaszadási lehetőséget választják – interjúnkban –, hogy „ennek semmi köze az életkorhoz”, tehát elvileg visszautasítják az időpont megállapítását. Vagy pedig kitérnek: „Ez életvekben nem állapítható meg pontosan.” Például fiúk vagy lányok első szexuális

* Ami Magyarországon teljesen hiányzik, az az életközösség létrehozása egy állandó partnerrel házasságkötés nélkül. Vannak ugyan Magyarországon is gyakorta nem házas fiatalok (egyharmaduk), akik állandó partnerrel rendelkeznek, de a lakásprobléma miatt ritkább az élettársi közösség.

** Meg kell azonban jegyeznünk azt, hogy mind a magyar, mind a nyugatnémet fiataloknál az életcélok között, amelyeket el szeretnének élni és amelyekre büszkéek szeretnének lenni, első helyen a család és a magánélet áll (40 százalék), az iskolával, illetve a foglalkozással azonosan rangsorolva.

tapasztalatainak idejét teljesen az egyénre bízzák: a nyugatnémet fiatalok 59 százaléka bármilyen időpont-meghatározást visszautasít – míg a magyar fiataloknál csupán 8 százalék ez az arány.

Az ifjúság klasszikus modellje, mely szerint az ifjúkor a nemek szétválasztásának és a szexuális megtartóztatásnak az ideje, inkább a magyar, mint a nyugatnémet ifjúságban rögződik. Ezt is megkérdőjelezi ma a magyar ifjúság, hasonlóan, mint az ötvenes évek nyugatnémet fiataljai. Valójában jóval korábban szerzik első szexuális tapasztalataikat a nyugatnémet fiatalok, mint a magyarok. Ezek a különbségek különösen a lányoknál jutnak kifejezésre. Míg Nyugat-Németországban a fiúk és a lányok azonos életkorban gyűjtik tapasztalataikat a másik nemről, ez Magyarországon a lányoknál valamivel később következik be. A mai magyar fiatalok szexuális tapasztalatainak időbeli meghatározása messzemenően megfelel annak a mintának, amely az ötvenes években a nyugatnémet fiatalok számára uralkodó volt.

A fiatalok a következő arányban (százalék) válaszoltak igenlően arra a kérdésre, hogy 16. életévükig szereztek-e szexuális tapasztalatokat a másik nemről:

	magyar fiatalok	nyugatnémet fiatalok	
	1985	1984	1953
Fiúk	36	59	23
Lányok	18	60	9

Bizonyos ellentétet mutat ehhez képest a magyar fiatalok kijelentése, mely szerint átlagosan előbb (kerekben egy évvel: 15,5 helyett 14,5 éves korban) lesznek „először nagyon szerelmesek”, mint a nyugatnémetek. Ebből az a következtetés vonható le, hogy a romantikus, de önmegtartóztató, szublimált szerelem ideálja a magyar fiatalágnál erősebben érvényesül, mint a nyugatnémet fiataloknál.

Figyelemreméltó jelenségeket fedezhetünk fel két dimenzióban: egyrészt a szociokulturális területen, másrészt a gazdasági területen.

Egy olyan fejlett fogyasztói és szolgáltatói társadalom, mint az NSZK, korán önállósítja a fiatalokat az élet olyan területein, amelyek a piachoz, a fogyasztáshoz és a politikai nyilvánossághoz kapcsolódnak. „Gyorsítják” az egyének fogyasztóvá válását, és „gyorsítják” a polgárnak „politikus polgárrá” való válását. Ebben az esetben a politikai-társadalmi orientációk és a részvételre való igény a fiatalok viszonylag korai szakaszában megfigyelhető, nem kötődik formálisan a felnőtt polgár kötelezettségeihez.

A második oldalon az életútban inkább késleltető mozgás mutatkozik, amikor konkrét kötelezettségek (commitments) átvételéről, azokba való belenövésről van szó. A hagyományos kötelezettségi etika e területén az NSZK fiataljai inkább „ráérnek”, az ifjúkor végén még haladékot kapnak. „ráérősen” kell átvenniük a felnőttkor nagy jelentőségű kötelezettségeit, a munkát, a házasságot, a szülővé válást. A magyar fiatalok időterve ehhez képest pontosan fordított. Fogyasztóvá és „politikus polgárrá” való önállósulásuk késleltetve történik. Ezzel szemben viszonylag korán válik köteleességükké, hogy mindennapjaikat és életüket a gyakorlatban saját maguk szervezzék meg. A gazdasági szektorban a helyzet egyértelműnek látszik: a magyar fiatalokat – átlagosan – korábban vonják be a munkafolyamatba, mint a nyugatnémet fiatalokat.

A szervezett munkafolyamatba való bekapcsolódást sem lehet azonban a körülmények figyelembevétele nélkül azonosítani a fiatalok gazdasági önállósulásával, olyan értelemben, hogy a fiatalok ezáltal már gondoskodni tudnának saját magukról. Ha e szempont szerint vizsgáljuk át az ifjúsági életutakat, akkor azt tapasztaljuk, hogy a munkafolyamatba való strukturális integráció megváltozik. Eszerint a nyugatnémet fiatalok korábban válnak gazdaságilag „önállóvá”, mint a magyarok, és mindez anélkül történik, hogy szabályozottan részt vennének a munkafolyamatban. A hiánygazdaság feltételei között viszont lelassul és megnehezedik a fiatalok gazdasági önállósulásának folyamata. Az, hogy belépnek a szervezett dolgozói társadalomba, még nem nyit a fiataloknak perspektívát ahhoz, hogy magukat anyagilag ellássák. A munkába álló magyar fiatalok még több évig függenek a szülői háztól kapott anyagi támogatástól. Ez a függés a lakás esetében látszik a legjobban.

Összefoglalóan tehát gyümölcsözőnek tűnik a következő két dimenzió bevezetése az ifjúsági életutak összehasonlításában.

1. Az ifjúsági életút leírása a családi környezet hatásának és a „kulturális frakció” fogalmának szembeállításával.

A fejlett szolgáltatói gazdaságnak megfelelő gazdasági modellben az ifjúság határozottan önálló „kulturális frakcióként” jelenik meg a társadalomban. Az ifjúkorra az „iskolázottság” magas foka jellemző, a rendelkezésre álló idő lehetővé teszi a fiatalabbak számára, hogy érdeklődjenek a „kulturális élet” időszerű áramlatai iránt és elkötelezzék magukat azok mellett. A fiatalok tehát a művelt polgársággal, a polgári és a kispolgári értelmiséggel együtt és általuk vezetve ideológiai, kulturális offenzívát folytatnak. A fiataloknál túlsúlyban van a kulturális érdeklődés, ugyanakkor gazdasági téren (bizonyos fokig) korlátozottabbak a lehetőségeik, mindez az „új értékek” kiváló képviselőivé teszi őket, különösen azokat a fiatalokat, akik a tőkés ipari komplexum uralkodó irányzataival szemben bizonyos kritikai távolságot tartanak („posztmaterializmus”, ökológia, pacifizmus stb.).

Az összehasonlítás céljából szolgáló csoportban a magyar fiataloknál sokkal kevésbé fedezhetők fel a fentihez hasonló ifjúságspecifikus kulturális igények és magatartásmódok. Az ifjúkor e szerint a (régebbi) modell szerint inkább a mindenkor (osztály- és területspecifikus) társadalmi származási környezetnek megfelelően telik el. Ez azt jelenti, hogy az ifjúság kevésbé válik függetlenné ezektől a helyi és családi csoportoktól és kevésbé talál kapcsolatot ideológiailag offenzív kulturális frakciókkal. E tekintetben ma a magyar ifjúság több jellemzője arra a képre emlékeztet, amely az NSZK-ban az ötvenes években volt jellemző a fiatalokra (Zinnecker 1987).

2. Az ifjúsági életút leírása a korlátozott vagy kiszélesedett „ifjúkori moratórium” fogalmának felhasználásával.

A nyugatnémet ifjúságnál az életvitel különböző területein megfigyelhető az „ifjúsági moratórium” meghosszabbodása mint a tapasztalatszerzés újabb és újabb formáinak kipróbálása és a sikertelen próbálkozások türelmesebb elviselése. Az európai ipari társadalmak fejlődése során a hagyományos ifjúkori életszakasz kétféle fő formában hosszabbodik meg. Egyrészt egyre később állnak munkába a fiatalok, és egyre több időt töltenek a nevelési-oktatási intézményrendszerekben, másrészt a hagyományos családi környezet kötelezettségei is meggyengülnek, akár a szülői családot, akár a fiatalok saját családalapítását vesszük figyelembe.

Az „ifjúsági moratórium” időbeli kiszélesedése együtt jár a saját korosztály mint vonatkoztatási csoport szerepének felértékelődésével. Tartalmilag ez megmutatkozik mind a saját ideológiai profil keresésében, mind a hétköznapi kultúrában, mind a biografikus események időtrendjében, mind pedig a személyes problémák megvitatásában és megoldásában. Gazdasági szempontból azonban a fiatalok kiszolgáltatottabbá válnak a fogyasztói és szolgáltatói piac hatásának.

A korlátozott „ifjúsági moratórium” a személyes és társadalmi identitáskeresés korai lezárását jelenti. Kevesebb lehetőséget nyújt a „fiatalság” önálló kulturális szokásainak differenciálódására, ugyanakkor a társadalmi háttér különbségei világosabban befolyásolják a fiatalok aspirációit és kultúráját. Ilyen körülmények között nem beszélhetünk az ifjúság egységes arculatáról, mivel az ifjúság tagoltságát elsősorban a társadalom strukturális különbségei határozzák meg. Nem kívánjuk azt állítani, hogy a kiszélesedett ifjúsági moratórium mentes volna a társadalom érdekviszonyaitól, hanem a felvázolt két dimenzió nyomán éppen a társadalmi struktúráról szerzett ismereteinket kívánjuk bővíteni. Feltevésünk szerint ehhez segítséget nyújt az általunk alkalmazott történeti és strukturális nézőpont is.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bourdieu, Pierre:* Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft. Frankfurt 1982.
- Emnid-Institut für Meinungsforschung* (1954) Jugend zwischen 15 und 24. Eine Untersuchung zur Situation der deutschen Jugend im Bundesgebiet. Hamburg/Bielefeld.
- Erickson, Erik:* Jugend und Krise. Die Psychodynamik im sozialen Wandel. Stuttgart 1974.
- Fischer, A., Fuchs, W., Zinnecker, J.:* Jugendliche und Erwachsene 1985: Generationen im Vergleich. Hrsg. vom Jugendwerk der Deutschen Shell.
- Molnár Péter:* Jövőkép és generációs feszültség két magyar és nyugatnémet generációnál. A jövő technológiája és társadalmi összefüggései. Európai regionális szakértői tanácskozás. Budapest 1987.
- Molnár Péter:* Die Situation der ungarischen Jugend und unsere sozialen Bestrebungen. In: H.-H. Wiebe (Hg.): Jugend in Europa. Opladen. 1988. Jugendforschung. Weinheim/München.
- Zinnecker, Jürgen:* Jugend im Raum gesellschaftlicher Klassen. Neue Überlegungen zu einem alten Thema. In: W. Heitmeyer (Hg.): Interdisziplinäre Jugendforschung. Juventa Verlag, Weinheim und München 1986.
- Zinnecker, Jürgen:* Jugendkultur 1940–1985. Hrsg. vom Jugendwerk der Deutschen Shell. Opladen. Leske und Budrich 1987.

SIMON JUDIT

A kis- és középvállalatok jelentősége az NSZK műszaki fejlesztési politikájában '

Az utóbbi évtizedben a világ gazdaságban lezajlott mélyreható strukturális változások elsősorban a „harmadik ipari forradalommal”, a technikai haladás felgyorsulásával, sajátos alakulásával hozhatók összefüggésbe. A technikai haladás felgyorsulása az iparilag fejlett országokban azt eredményezte, hogy a gazdasági fejlődés, növekedés fő mozgatórugóivá döntően a csúcstechnológiai ágazatok léptek elő. A világ gazdaság változása, átrendeződése következtében

- a hagyományos ipari ágazatokban és a munkaintenzív termékek előállításában növekszik a fejlődő országok konkurenciája;
- a csúcstechnológiai ágazatok magas technológiai színvonalat képviselő termékeinek megnöttek az értékesítési esélyei a kül- és belpiacokon;
- az iparilag fejlett országok piacokért folytatott versenye egyre élesebbé válik.

A piaci követelmények a népgazdaságok termelési szerkezetét gyors átalakulási, alkalmazkodási követelmények elé állították és állítják. A fejlett országok az egész világon gyorsan felismerték az alkalmazkodás kényszerét és jelentőségét. Az alkalmazkodás az alapkutatás, az alkalmazott kutatás és technológiafejlesztés, a gyors gazdasági innováció együttműködésének eredményeként jöhet csak létre. A fejlett ipari országok, köztük az NSZK is, igyekeztek a gazdálkodás keretfeltételeit úgy alakítani, hogy a gazdaság innovációs képességének meggyorsításával, a technológiatranszfer támogatásával a fő fejlesztési célkitűzések teljesüljenek. Ehhez természetesen célraorientált állami műszaki fejlesztési politikára van szükség, amely egyrészt kijelöli a fejlesztendő iparágakat, másrészt a gazdaság valamennyi gazdálkodó egysége számára elősegíti a műszaki fejlesztést, az új technika eredményeinek alkalmazását, ezzel a megváltozott piaci követelményekhez való alkalmazkodást. A fejlesztendő területek kijelölésénél figyelembe kell venni, hogy mely ágazatoknak, iparágaknak vannak hagyományai a gazdaságban. Az NSZK-ban hagyományokkal rendelkezik például a gépgyártás, elsősorban a szerszámgépgyártás, valamint a vegyipar. Mindkét ágazatra építeni lehet a fejlesztésben, de a felgyorsult technikai haladás át is alakítja a „hagyományos” ágazati technológiai képet. A gépgyártásban például a hagyományos egyedi fejlesztésekkel szemben a számítógép által vezérelt tervezési, termelési rendszereknek van jövője. Szembetűnő az egész szemlélet megváltozása, a termelési rendszerek (CAD/CAM, illetve CIM) kifejlesztése. Ehhez viszont a komputerágazat, a mikro-

elektronika és a távközlés fejlesztése, a fejlesztés meggyorsítása szükséges. Vagy a másik nagy hagyományú ágazatot, a vegyipart, ezen belül a gyógyszergyártást sem lehet a biotechnológia, a géptechnológia fejlődési ütemének átvétele nélkül perspektivikusan versenyben tartani.

A fő fejlesztési célok, hangsúlyos területek fejlődését az állam megfelelő ráhatási rendszerrel igyekszik elérni. A kívánatos célok kijelölése és a ráhatási ösztönző rendszer jelentik azokat a *keretfeltételeket*, amelyek között az állam a gazdaságot orientálja.

Az ösztönzési rendszer, az állami műszaki fejlesztési politika legjelentősebb eleme a kutatás és fejlesztés támogatása. Ez nem egy központi intézményből és forrásból történik, hanem megoszlik az állam és a gazdaság, a szövetségi, a tartományi és a privát források között.

A kutatás finanszírozásában a hetvenes években magas volt az állami finanszírozás részesedése. Ez a nyolcvanas években egyre csökkenő tendenciát mutat, s növekszik a kutatás-fejlesztés finanszírozásában a vállalatok részesedése, ami mintegy 60 százalék; az NSZK jelenleg ezt a mutatót tekintve a fejlett ipari országok között Japán után a második helyen áll. 1986-ban a teljes kutatási költség körülbelül 55 milliárd DM volt, ebből körülbelül 33 milliárd a vállalati, és körülbelül 7,4 milliárd az állami ráfordítás. Az állami fejlesztési politika irányelvei szerint ennek az arányeltolódásnak az eddigi irányba (tehát a vállalatok javára) kell folytatódnia.

1. sz. táblázat

A K + F ráfordítások összege és megoszlása a vállalatok és az állam között

Év	Teljes K + F kiadás (Mrd DM)	K + F kiadásból	
		a vállalatok által	a Szövetségi Kutatási és Technológiai Minisztérium által
		finanszírozott rész	
1981	40.64	23.05	6.00
1982	43.40	24.47	6.97
1983	46.15	27.20	6.59
1984	48.48	28.88	6.80
1985	52.00	30.78	7.09
1986	55.00	32.80	7.41
1987	56.90	34.70	7.50

A műszaki fejlesztési politika egyik alapelve tehát a K + F támogatásban az állami részarány csökkentése.

A gazdaság közvetlen támogatása a nyolcvanas években jelentősen csökkent. Ha az 1. sz. táblázat adataiból az egységnyi (1 DM) vállalat által finanszírozott részre eső, a Szövetségi Kutatási és Technológiai Minisztérium által nyújtott támogatási mutatót számoljuk, akkor a mutató értéke 1983-ban 0.085, 1986-ban pedig 0.062 DM, jelentős tehát a csökkenés. A támogatási módok közül elsősorban a piacorientált technológiai projektek direkt támogatása csökkent. Ezek hányada a

minisztérium kiadásain belül 38 százalékról 22 százalékra csökkent. A piacorientált technológiák közé tartozik elsősorban az energetikai kutatás, a biotechnológia, az információtechnika stb. Ezeken a területeken a csökkenés a direkt formákra vonatkozik, az indirekt formákra nem. A direkt támogatási forma az infrastruktúra fejlesztéséhez kapcsolódó technológiáknál maradt meg, mivel az infrastruktúra fejlesztése állami feladat.

A támogatásokon belül az indirekt támogatások részarány-növekedése számokban kifejezve azt jelenti, hogy 1982 és 1987 között megnégyszereződött az indirekt támogatások összege. Ezen a támogatási formán belül, az összeg növekedése mellett, szerkezeti változás is megfigyelhető. Megnőtt ugyanis a kis- és középvállalatoknak nyújtott támogatási formák aránya. Ez a szerkezeti eltolódás a kis- és középvállalatok javára azt jelentette, hogy 1983 és 1986 között a szövetségi minisztérium által a nagyvállalatoknak nyújtott támogatás összege 21,2 százalékkal csökkent, a kis- és középvállalatok támogatása viszont 18,7 százalékkal növekedett.

Az állami támogatás rendszerében megváltoztak a támogatások irányát meghatározó *tartalmi prioritások*:

- a támogatásokon belül az alapkutatások részaránya az 1982-es 26 százalékról 1986-ra 35,2 százalékra nőtt;
- visszaesett mindazon területek támogatása, amelyeknek jelentősége az utóbbi időben csökkent, mint például az energiatermelés területén az atomreaktorokkal kapcsolatos kutatások, vagy a közlekedés bizonyos problémáinak kutatása;
- nőtt a súlyuk a több ágazatra is kiterjedő jelentőségű csúcstechnológiáknak (biotechnológia, információtechnika), valamint a környezetvédelemmel kapcsolatos és egyes egészségügyi kutatásoknak,
- a piacorientált kutatások támogatásának csökkenése forrást biztosított az úrkutatás nagyobb támogatásához. Ez az a kutatási terület, amely hosszú távon jelentős eredményeket produkálhat mind az alapkutatás, mind az ipari alkalmazás számára (ma is jelentősen segíti például a távközlést), és fontos terület a nemzetközi együttműködésben.

Az NSZK műszaki fejlesztési politikájának szembevetendő sajátossága és meghatározó eleme a technológiatranszfer szorgalmazása, elősegítése, különböző intézkedésekkel, elsősorban a kis- és középvállalati szférában. Ezt a kis- és középvállalatok felé való fordulást, a kis- és középvállalatoknak a fejlesztési folyamatban betöltött szerepét vizsgáljuk a továbbiakban.

A KIS- ÉS KÖZÉPVÁLLALATOK ÁLTALÁNOS GAZDASÁGI JELENTŐSÉGE

A kis- és középvállalatok az NSZK feldolgozó iparában nagy jelentőségűek. Az 1984-es adat szerint a feldolgozó ipar (kisipar nélkül) 44 687 vállalatának 95,2 százalékában a foglalkoztatottak száma 500 főnél kevesebb, tehát kis- és középvállalatok. A feldolgozó ipari foglalkoztatottak majdnem a fele (49,7 százalék) 3,3 millió ember dolgozik ezekben a vállalatokban, amelyek a bruttó termelési érték körülbelül egyharmadát termelik, a feldolgozó ipari beruházásoknak körülbelül egyharmada szintén itt történik.

Ez a vállalati struktúra az elmúlt években állandósult, bár az összes vállalat-szám csökkent. (A 100 fő alatti vállalatok száma az ipar egészét tekintve 73 száza-

lék, a 100–500 főig foglalkoztató vállalatok aránya 22 százalék, az ennél nagyobb vállalati arány 5 százalékos.) A foglalkoztatottak száma az egyes vállalatnagyságok között viszonylag állandóan oszlik meg, az összes foglalkoztatottak számának csökkenése mellett mégis valamelyest növekszik az 500 fő alatti vállalatoknál foglalkoztatottak aránya az összes ipari foglalkoztatottakon belül. A forgalomban való részesedés apró ingadozásokat mutat, de a fő arány viszonylag állandónak tekinthető, az 500 fő alatti vállalatok a forgalom valamivel több mint 40 százalékát adják.

2. táblázat

Az NSZK-ban működő ipari vállalatok néhány mutatója

Év	A vállalatok száma (vállalatnagyság szerinti bontásban)						Összesen
	1–19	20–99	100–199	200–499	500–999	1000 fő felett	
1980	6143	29 170	6307	4529	1468	1102	48 719
1981	6402	28 823	6177	4352	1433	1053	48 240
1982	6464	28 097	5984	4153	1379	1010	47 087
1983	6204	27 456	5789	4089	1289	967	45 791
1984	5969	26 901	5770	4088	1291	962	44 981
1985	5845	26 403	5790	4133	1317	998	44 486
1986	5688	26 095	5849	4185	1356	1017	44 190
A foglalkoztatottak száma (1000 fő)							
1980	65.6	1338.3	876.6	1394.7	1016.7	3024.8	7717.7
1981	69.5	1310.1	863.0	1338.8	1000.7	2933.0	7515.0
1982	70.3	1269.0	836.1	1275.1	962.1	2823.3	7235.9
1983	66.6	1239.8	807.5	1256.1	900.7	2688.6	6959.3
1984	61.8	1224.6	806.7	1257.0	903.4	2663.6	6917.1
1985	59.6	1211.7	809.8	1271.0	918.0	2769.8	7033.9
1986	56.9	1203.9	817.2	1284.2	942.6	2846.3	7151.1
A foglalkoztatottak százalékos megoszlása							
1980	0.9	17.3	11.4	18.1	13.2	39.2	100
1981	0.9	17.4	11.5	17.8	13.3	39.0	100
1982	1.0	17.5	11.6	17.6	13.3	39.0	100
1983	1.0	17.8	11.6	18.0	12.9	38.6	100
1984	0.9	17.7	11.7	18.2	13.1	38.5	100
1985	0.8	17.2	11.5	18.1	13.0	39.3	100
1986	0.8	16.8	11.4	18.0	13.2	39.8	100
A forgalomban való részarány (százalék)							
1980	1.1	14.3	10.1	18.2	14.5	41.8	100
1981	1.1	14.2	10.3	17.9	15.0	41.5	100
1982	1.1	14.2	10.2	17.1	15.7	41.7	100
1983	1.1	14.1	10.1	17.7	15.9	41.1	100
1984	1.0	13.6	9.8	17.7	14.8	43.2	100
1985	1.0	13.4	9.8	17.3	15.4	43.1	100
1986	1.0	14.0	10.4	17.9	14.7	42.1	100

A kisvállalatok nagy része a fogyasztási cikkeket előállító területeken, a fagymunkáló, ruházati és nyomdaiparban, valamint az élelmiszer- és élvezeti-cikk-iparban található, az összes kis- és középvállalati foglalkoztatott 70 százaléka ezeken a területeken dolgozik. A termelő kisiparban is túlnyomórészt kisvállalatokat találunk.

A kis- és középvállalatok gyakran a nagyvállalatok beszállítóiként is működnek, sokszor nagyon technika-, technológiaintenzív termékekkel. E kapcsolat révén a nagyvállalati szektor elősegíti a kis- és középvállalatnál a technikai fejlesztést.

A kis- és középvállalatok jelentősége az elmúlt években a munkaerőpiacon is megnőtt, azáltal, hogy relative több munkahelyet kínálnak fel. 1984-ben az összes munkavállaló 41 százaléka a feldolgozó ipar kisvállalataiban (kevesebb mint 200 foglalkoztatott) volt foglalkoztatva. Az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában hasonló a fejlődés. A pótlólagos munkahelyeket is elsősorban az újonnan alapított kisvállalatok nyújtják.

A kis- és középvállalatoknak az innovációs folyamatban betöltött szerepét sokáig alábecsülték. Sokáig az volt a vélemény, hogy a koncentráció növekedésével a nagyvállalatok fokozatosan kiszorítják a kis- és középvállalatokat. Ezek a jóslatok azonban nem igazolódtak be, sok területen a koncentráció nem növekszik, hanem csökken. A tények azt mutatják, hogy a találmányok jelentős része vagy egyes feltalálóktól, vagy kis- és középvállalatoknál végzett kutatási, újítási tevékenységből származik (a bonni szabadalmi hivatal szerint az összes szabadalmak több mint fele). A kis- és középvállalatok általában nem rendelkeznek elég forrással (sem tőkével, sem munkaerővel) ahhoz, hogy az egyes találmányokat gazdaságilag értékesíthető technológiákká fejlesszék, vagyis az alapinnováció piaci „kiérlelése” általában nem náluk történik, vagy nem egyedül végzik. Abban viszont már jelentős szerepük van, hogy a kifejlesztett technológiát különféle területeken elterjesszék, alkalmazzák, részben azon tulajdonságuk miatt, hogy felismerik a piaci „réseket”, és forrásaikat azokra a tevékenységekre koncentrálnak, amelyekkel ezekbe a „résekbe” be tudnak törni.

A komplex kutatási folyamat elsősorban nagyvállalatoknál történik, a kis- és középvállalatok elsősorban fejlesztési és konstrukciós tevékenységet végeznek. Újítási tevékenységüket elsősorban a saját meglevő termelési programjukra irányítják, és elsősorban ezt tökéletesítik, fejlesztik tovább. Ezért nem gyakoriak ennél a vállalatnagyságnál, illetve az itt keletkező újításoknál a „nagy technikai ugrások”. Mint ezt több vizsgálat és szakértői vélemény is megerősíti, az új technológiák kifejlesztésében gyakori a különböző nagyságú vállalatok kooperációja, a technika elterjesztésében azonban döntő szerepük van a kis- és középvállalatoknak.

A kis- és középvállalatok esetében a versenyképesség döntő feltétele a megújulási képesség, az innovációs fogékonyság. Az elmúlt évek tapasztalatai azt mutatják, hogy ez a vállalatnagyság fokozódó alkalmazkodóképességgel reagált a külső és belső piaci struktúraváltozásokra, elsősorban arra a kihívásra, amelyet az új technológia és a fejlődő országok munkaintenzív termelési eljárásainak előrenyomulása jelent.

Mit is jelent tulajdonképpen ez a kihívás? Elméletileg ezek a változások egyáltalán nem érintik hátrányosan az olyan vállalatokat, amelyeknek gyártástechnológiája magas szintű, különlegesen jó minőségű termékeket gyártanak, és nagyszámú magasan kvalifikált munkaerővel rendelkeznek, hiszen a költségnöveke-

dést vagy áremelés nélkül tudják elviselni, vagy ha mégis árat emelnek, ez nagyon erős világpiaci pozíciójukat nem veszélyezteti. A gyakorlatban ez azonban csak részben érvényesül, a nagyvállalatok esetében is.

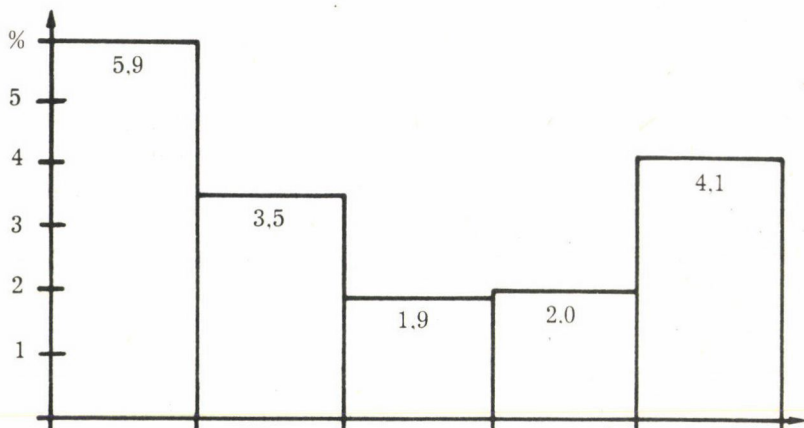
A másik lehetőség a piacon maradásra szintén nagyvállalatokra igaz elsősorban; ha a széles termékskála jóvoltából több, egymástól független piacra termelnek, és az egyes területeken időben eltérően jelentkező piaci ingadozásokra ki tudják egyenlíteni. A vállalat így meg tudja őrizni pozícióját, de csak folyamatos kutatási-fejlesztési tevékenység mellett. Nagyon védtelenek azonban a világpiac fenti változásaiával szemben azok a vállalatok, amelyeknek termelése nagyon bérintenzív, tehát a termékben nagy az élőmunka-ráfordítás (az NSZK fejlődő országokénál jóval nagyobb bérszínvonalával), vagy hosszabb idő óta állandósult színvonalú technológiát igénylő termékeket gyártanak. Ezekben az ágazatokban csak a gyors alkalmazkodóképességű vállalatok maradnak életben.

A K + F területen dolgozó munkaerő fejlesztéséhez nyújtott támogatási program tapasztalataiból kiderült, hogy a feldolgozó ipari kis- és középvállalatok körülbelül egyharmada folytat kutatási és fejlesztési tevékenységet. Abból az összegből, amit a vállalatok K + F-re fordítanak (37 milliárd DM), 5–6 milliárdot az 500 főnél kevesebb foglalkoztatottal rendelkező vállalatok fedeznek. Ha a K + F ráfordításokat a forgalmi adatokkal vetjük össze, akkor az egységnyi forgalomra jutó K + F ráfordítás mutatója igen magas a kisvállalatok esetében. A mutató grafikonja U alakot mutat, amelynek baloldali magas ága a 100 főnél kevesebb foglalkoztatottal rendelkező kisvállalatokat jellemzi, utána a foglalkoztatottak számának növekedésével a K + F mutató értéke csökken, majd újabb emelkedést az igazán nagy vállalatoknál ér el (10 000 fő felett). (Lásd 1. sz. ábra.)

A középvállalati kategória egyértelműen hátrányban van a nagyvállalatokkal szemben a tőkepiaci lehetőségeket, a technológiai információk beszerzését és ha-

1. sz. ábra

A K + F ráfordítások aránya az NSZK-ban, a forgalomra vetítve, vállalatnagyság szerint (1985)

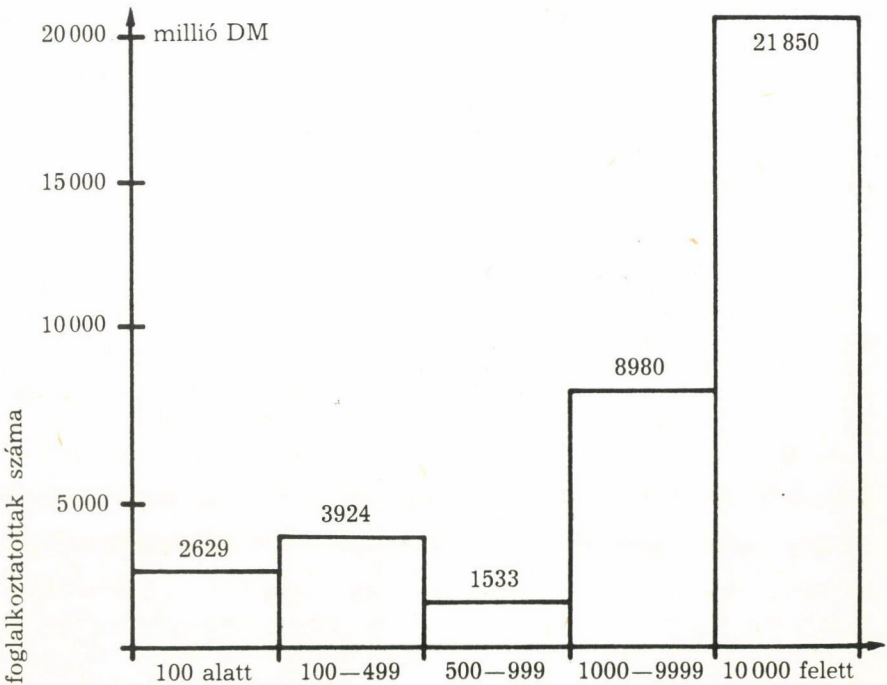
tékony feldolgozását tekintve. Ezzel szemben áll viszont a hatékony piaci alkalmazkodóképesség, amit a gyors, rövid döntéshozatali út is biztosít számukra. A kisvállalatok egyedi, illetve kisszériás megrendeléseket elégítenek ki. Olyan termelési berendezésekre van szükségük, amelyeket különböző feladatok megoldására lehet alkalmazni, viszonylag rövid átszerelési idővel.

AZ INNOVÁCIÓS TEVÉKENYSÉG TÁMOGATÁSA

A kis- és középvállalatok elvitathatatlan előnyeit felismerve a kormány különböző gazdasági szervezetei arra törekednek, hogy segítsék a kis- és középvállalatok fejlesztési problémáinak megoldását. A két jellemző szűk keresztmetszet: a kutatást-fejlesztést végző munkaerő hiánya vagy az új technológiák alkalmazásához nem megfelelő kvalifikációja, valamint a finanszírozási források hiánya. A támogatási rendszer elsősorban ezen szűk keresztmetszetek megszüntetésére irányul. Direkt támogatást nyújtanak olyan esetekben, ahol a kutatás-fejlesztés célja jól meghatározható, és ehhez a célhoz valamilyen közösségi érdek is kapcsolódik. Direkt támogatást elsősorban nagyvállalatok kapnak, általában valamilyen nagyobb célhoz, projekthez kapcsolódva.

2. sz. ábra

A K + F ráfordítások összege az NSZK-ban, vállalatnagyság szerint (1985)

Az indirekt és indirekt-specifikus támogatásokban elsősorban a kis- és középvállalatok részesülnek. Ezek a támogatások meghatározott, fejlesztendő technológiai területekre terjednek ki, és minden egyes, a fejlesztendő technológiához kapcsolódó célkitűzést támogatnak. Az egyes igények nem egyenként kerülnek a bíráló testület elé, az csak a döntő kérdésekben határoz előzetesen, fejlesztendő, preferendáló területeket, technológiákat jelöli ki. Indirektnek számít a támogatás a vállalat szempontjából annyiban is, hogy az egyes vállalati fejlesztési célok konkrét tartalmára az állam nem gyakorol befolyást, a fejlesztési cél konkrét kivitelezését rábízják a vállalatra. A támogatás megnevezésében a „specifikus” szó éppen arra utal, hogy csak egy meghatározott technológiai területhez adják a támogatást.

Az állami K + F támogatás – a 3. sz. táblázat adatai szerint – jelentősen módosult az utóbbi években. A hetvenes években a súlypont még a direkt támogatási formákon volt, 1976-ban például 1 DM indirekt támogatásra körülbelül 15 DM direkt támogatási összeg jutott. Ez az arány 1985-ben 1:2,3.

3. táblázat

A K + F támogatás nagysága és megoszlása az NSZK-ban (millió DM)

Év	Összes K + F támogatás	Direkt támogatás (szövetségi)	Összes indirekt támogatás	Az indirekt és a direkt aránya
1974	2028	1675	353	1: 4.7
1975	2035	1886	149	1:12.6
1976	1680	1574	106	1:14.8
1977	1814	1660	154	1:10.8
1978	2103	1962	141	1:13.9
1979	3074	2598	479	1:5.5
1980	3312	2746	566	1:4.9
1981	3566	2902	664	1:4.4
1982	4457	3676	781	1:4.7
1983	3900	2926	974	1:3.0
1984	4055	2910	1145	1:2.5
1985	4263	2968	1295	1:2.3

A kis- és középvállalatok számára nyújtott, a szűk keresztmetszetek feloldására szolgáló támogatások fő formái:

1. A kutatás-fejlesztés személyi feltételeinek erősítése. Ez a támogatási forma a legfontosabb, pótlólagos pénzeszközöket biztosít a vállalatoknak ahhoz, hogy kutatási-fejlesztési céllal új munkaeőt vegyenek fel. Egyes kutatások szerint ez a forma bizonyíthatóan nagyon hatékony, és hozzájárult a kis- és középvállalatok gyors alkalmazkodóképességének kialakításához. A 4. sz. táblázat a támogatási összegek és a támogatott vállalatok számának alakulását mutatja.

2. Az új technológiák gyors felhasználását célzó támogatás a mikroelektronika alkalmazására nyújtott támogatásból fejlődött ki, amelyet 1982 és 1984 között kaptak a vállalatok. Hasonló támogatási formát vezettek be a gyártástechnológia területén is, valamint a legújabb a biotechnológiai eredmények hasznosítására. A mikroelektronikai és a gyártástechnológiai támogatások megoszlását az egyes vállalatnagysági kategóriák között a 3. sz. ábra szemlélteti.

Támogatás a kis- és középvállalatok számára, kutatási-fejlesztési célból új munkaerő bevonására

	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986
A támogatás összege (millió DM)	300	355	361	390	375	320	(tervezett) 435	500
A támogatott vállalatok száma	4546	6146	6766	7018	8219	10 185	–	–

3. A kutatási kooperációk erősítése és a technológiatranszfer bővítése. Ennek a támogatási formának több speciális formája létezik, a kis- és középvállalatok szempontjából a technológiatranszfert támogató intézkedések döntő jelentőségűek. Ennek fő formái: az alkalmazott kutatóhelyek támogatása, valamint a technológiai tanácsadó szolgálatok rendszere.

A TECHNOLÓGIAI TANÁCSADÓ SZOLGÁLATOK

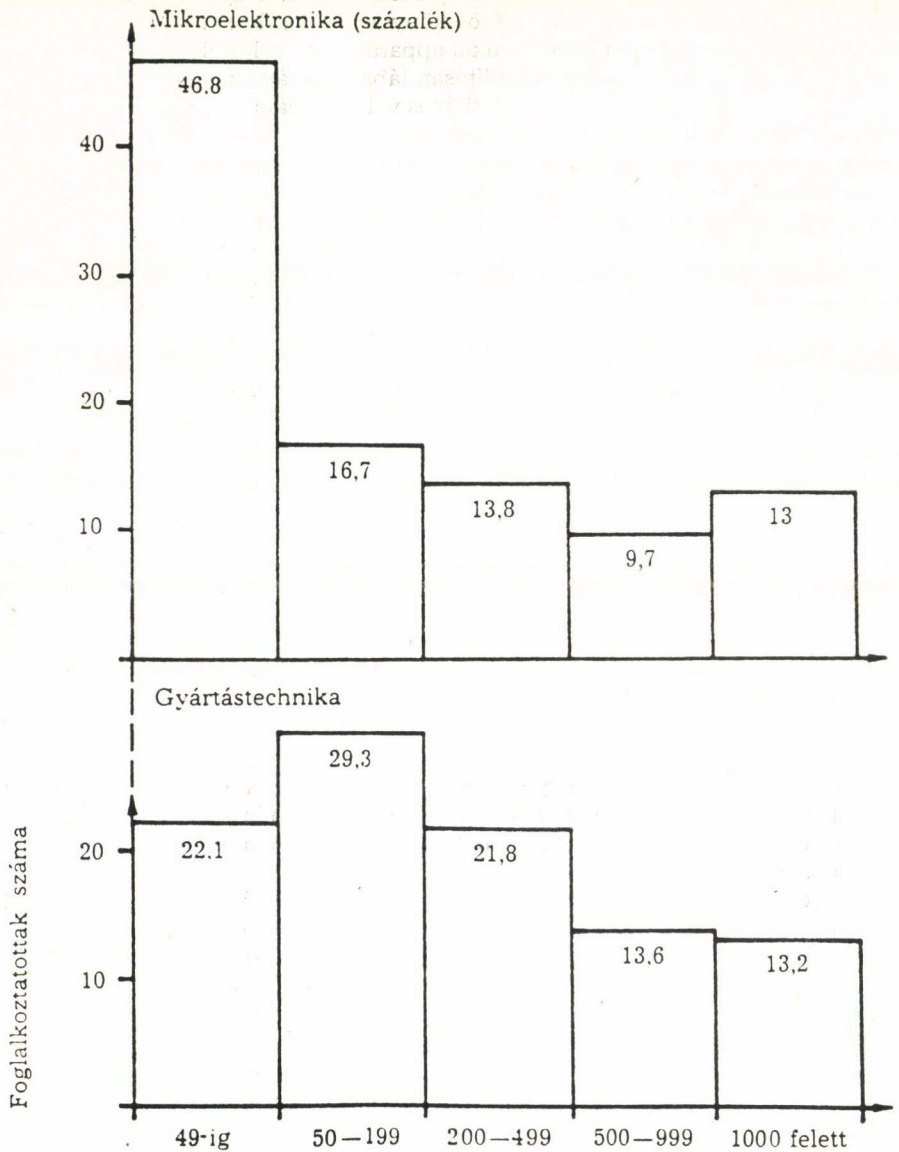
A technológiai tanácsadó szolgálatok rendszere az egész országot behálózza, a legsűrűbben a legfejlettebb tartományokban fordulnak elő: Bajorországban, Baden-Württembergben és Észak-Rajna-Westfáliában. Ez a kiterjedt rendszer jelentős szerepet játszik a technika elterjesztésében.

A tanácsadó szolgálatok regionális elhelyezkedése, sűrűsége és a régió gazdasági fejlettségi szintje között az összefüggés egyértelműen kimutatható. A technológiatranszfert szorgalmazó, segítő intézmények munkájának is része volt abban a dinamikus fejlődésben, amely a déli tartományokat, Bajorországot és Baden-Württembergert az elmúlt években jellemezte, mind a fejlődés fő mutatószámait, mind az országos átlagnál jóval alacsonyabb munkanélküliségi rátát tekintve. A csúcstechnológiai ágak fejlődése ezekben a tartományokban a leggyorsabb, egyesek Bajorországról mint a második „szilícium-völgyről” beszélnek.

A technológiatranszfert segítő tanácsadás közvetíti a vállalatoknak az állami műszaki fejlesztési irányelvekben kívánatosnak tartott fő technológiafejlesztési módokat. A vállalatokat itt nem csak a technikai fejlődés tendenciájáról informálják, hanem egészen konkrét problémákra is megoldást nyújtanak. Ehhez természetesen naprakész informáltságra, széles körű tájékoztatottságra van szükségük a tanácsadást végzőknek, ezért ezeket az irodákat sokszor egy-egy felsőoktatási intézményen belül, vagy azzal együttműködve létesítik. A vállalatok az állami támogatások lehetőségéről, az egyes hitellehetőségekről, banki akciókról is felvilágosítást kapnak. A tanácsadó szolgálatok jelentős bevételekkel rendelkeznek, de általában mégsem teljesen önfenntartóak, hanem banki és minisztériumi forrásokból is finanszírozzódnak, elsősorban a bankkal és az állami szándékokkal kapcsolatos információs tevékenységük miatt.

A tanácsadó szolgálatok közreműködnek a csúcstechnológiai ágazatokban megvalósuló vállalatalapításokhoz nyújtandó állami támogatások közvetítésében. Az új technológiai eredményeket bevezető vállalatok alapításában szerepet játszik, hogy egyre több tudományos kutató és mérnök nemcsak a műszaki fejleszt-

Az indirekt-specifikus K + F támogatásban részesülő
vállalatok aránya az NSZK-ban, vállalati nagyság szerint

tés tudományos fázisával foglalkozik, hanem személyesen részt vesz a kipróbálásban, az ipari megvalósításban is. Ezen a bázison vezették be a technológiaorientált vállalatalapítási modellkísérletet, amely abból indul ki, hogy az alakuló kis vállalatnak, vállalkozásnak a legszűkebb keresztmetszete a tőke, a beindításhoz szükséges kockázati tőke. Ezért az induló vállalkozások számára részben tőkét biztosítanak, részben olyan lehetőséget nyújtanak, amellyel tőkét takaríthatnak meg (például: épület biztosítása alacsony bérleti díjért, nagyobb épületben működő több kis vállalkozás számára közös könyvelési, gazdasági részleg biztosítása, közösen használható számítástechnikai apparátus stb.). Mindezek a támogatások megkönnyítik a vállalkozások beindítását, lábra állását, azonban nem nyújtanak hosszú ideig „mankót” a kevésbé életképes vállalat számára. Bizonyos idő elteltével a vállalkozásnak életképesnek kell bizonyulnia, akkor „támogatásmentes” életet kezd, önálló, önfenntartó lesz, terjeszkedik, tehát valószínűleg kinövi a „technológia-gyárat”. A „technológia-gyár” a közös épületben található induló kis vállalkozások összessége. Amennyiben a vállalkozás nem minősült életképesnek, a támogatás és a technológia-gyárban való részvételi jog megszűnik. Ez a támogatási forma 1982-ben került bevezetésre, 1985 végéig összesen 268 kis vállalkozás kapott ilyen támogatást, 87 millió DM-t.

Összegezve elmondható, hogy az NSZK utóbbi évtizedre jellemző eredményes fejlesztési politikájában különös jelentőséget kaptak a kis- és középvállalatok a műszaki fejlesztési, az innovációs folyamatban. A gazdálkodás keretfeltételei között fontos szerepet kapott az ezen vállalatnagyság kedvező működésének, dinamikus fejlődésének elősegítése.

A fejlesztendő területek, húzó ágazatok kijelölése makroszinten történik, de a hozzá kapcsolódó mikroszint felé az elképzeléseket különböző támogatásokkal, információnyújtással, a technológiatranszfert elősegítő intézményrendszerrel kell közvetíteni.

Az állami befolyásolás a vállalatok, ezen belül a kis- és középvállalatok felé indirekt keretfeltétel-kialakító jellegű. Mind a konkrét intézkedések, mind a fő fejlesztési irányok kialakításánál döntő a technikai fejlődés rendszerjellegének figyelembevétele.

Az intézkedések hatásaként megállapítható, hogy a feldolgozóiparban működő kis- és középvállalatok mintegy egyharmada folytat kutató- és fejlesztőtevékenységet, ez mintegy 20 ezer vállalatot jelent. Ez az eredmény a szakértők szerint elsősorban a kutatói létszámnak, a kutatást végzők számának növeléséhez nyújtott támogatásnak tulajdonítható.

Az eddigi, mintegy tízéves támogatási programot értékelve, az egyértelműen látszik, hogy a kis- és középvállalatok támogatása nem tekinthető befejezettnek, megoldottnak. Egyöntetű az a vélemény, hogy a technikai fejlődés mai szakaszában ez a vállalatnagyság részben *új típusú kihívások* előtt is áll. Az új típusú kihívásoknak való megfelelés szükségessége részben megváltozott állami befolyásolási politikát von maga után. Az állami fejlesztési politika módosulásai ma még csak a szándék szintjén láthatók, de azok a pontok, amelyek miatt a változtatás szükséges, már világosan kirajzolódtak. Ezek nagyon vázlatosan a következők:

— Az ipari gyártástechnológia fejlődése, a számítógéppel vezérelt tervezési, gyártási rendszerek egyre inkább szükségesek a kisebb vállalatok számára is, ha termékeikkel versenyben akarnak maradni. Ezekben a rendszerekben az infor-

mációtechnika döntő jelentőségű tényező. Az új típusú termelési rendszerekkel együtt járó, vállalaton belüli szervezeti, személyi, kvalifikációs változásokhoz való alkalmazkodás a kisebb vállalatok számára nehezebb feladat, mint a nagy vállalatoknál.

— Az információtechnika mellett a másik dinamikusan fejlődő ágazat a biotechnika. Úgy tűnhet, hogy a biotechnikai fejlesztések elsősorban a nagyvállalati kört érintik, a folyamatok jellegéből adódóan. A kisvállalati kört azonban mint a nagyvállalatok beszállítóit érinti, és ez egyáltalán nem elhanyagolható hatás. A mérés technikai és egyéb eszközök és berendezések ugyanis elsősorban a kisvállalati körből származnak, tehát a fejlődéssel nekik is lépést kell tartaniuk.

— Az előzőekből is következik, hogy a kis- és középvállalati kategória számára is döntő fontosságú a technikai fejlődésről való informáltság biztosítása, ami elsősorban a szervezett adatellátás kiépítését, bővítését jelenti. Adatbankok eddig is szép számmal léteznek, de az igénybevétel nem elsősorban a kisvállalati szintre jellemző. Nagyon fontos jövőbeni feladatnak látszik a kisvállalati kör informáltságának javítása, az adatbankok használatának ösztönzése, illetve lehetővé tétele.

— Növekvő súlyt kell kapnia a kisvállalati kör kockázati tőkével való ellátásának, az eddiginél mobilizáltabb formában. Ezt a tapasztalatot elsősorban az új vállalatok alapítási kísérletéből lehet leszűrni, de az ez irányú továbblépés egyelőre konkrét intézkedésekben még nem jelent meg.

A vázolt módosítási törekvések is azt mutatják, hogy az állam ráhatásrendszerének, a keretfeltételeknek is viszonylag gyorsan változniuk kell.

Az elmúlt tíz évet jellemző keretfeltétel-rendszert, az állam műszaki fejlesztési politikáját jelentősnek ítéelhetjük, mivel hozzájárult ahhoz a folyamathoz, amelynek során az NSZK a hetvenes években tapasztalt gazdasági visszaesésből viszonylag gyorsan, sikerrel ki tudott lábalni. Ennek a folyamatnak egyik tényezője a technikai haladás üteméhez való alkalmazkodóképesség megteremtése, ezen belül is a kis- és középvállalatok jelentőségének, szerepkörének felismerése és a tárgyalat intézményrendszer, amely ezen vállalati kör innovációs készségét, rugalmasságát fokozta.

FORRÁSOK

A. Pieper: Forschung und Entwicklung – eine Chance für die Wirtschaft. Deutscher Instituts-Verlag. Köln 1984.

A. Pieper: Produktivkraft Information. Deutscher Instituts-Verlag. Köln 1986.

Bundesbericht Forschung 1984.; Bundesbericht Forschung 1988. (A Bundesministerium für Forschung und Technologie kiadványai.)

Forschungsförderung für kleinere und mittlere Unternehmen. Bilanz 1986. (A Bundesministerium für Forschung und Technologie kiadványa.)

Computereinsatz in der Konstruktion (CAD). (A Német Szakszervezeti Szövetség kiadványa.)

Zahlen zur wirtschaftlichen Entwicklung der BRD 1988. Kiadja: Institut der Deutschen Wirtschaft.

Személyes beszélgetések államigazgatási, vállalati, kutatóintézeti szakemberekkel.

A Nemzetközi Politikatudományi Társaság XIV. kongresszusa

Az International Political Science Association (IPSA) háromévenként megrendezésre kerülő világkongresszusát 1988. augusztus 28. és szeptember 1. között Washingtonban tartotta. A rendezvény korábban elhatározott fő témaköre a globális politikatudomány volt. A nagyszabású tudományos összejövetel a hagyományoknak megfelelően zajlott le, azzal a különbséggel, hogy a napi politika még annyira sem volt jelen, mint legutóbb 1985-ben, Párizsban. Csupán a záróakkord idézte fel erőteljesen a tudomány tárgyát: négy neves tudós – amerikai, francia, német és szovjet – fejtette ki véleményét az amerikai társadalmi viszonyokról és az ország politikai fejlődéséről, meglepően kritikus, ám udvarias szellemenben, méltányolva az amerikai társadalom dinamizmusát és kárhoztatva az ijesztő társadalmi különbségeket. Az amerikai politikatudomány állapotával azután a jelenlevők közvetlenebbül is megismerkedettek, mivel az IPSA-világkongresszust követően került sor az APSA, az Amerikai Politikatudományi Társaság éves országos konferenciájának megrendezésére szeptember 1. és 4. között.

A két rendezvény egymásmellettisége sok mindent elárult a politikatudomány globális jellegéről, illetőleg amerikai gyökereiről. A tudomány valóban globálissá vált abban az értelemben,

hogy ma már a földkerekség minden részén művelik, s a szocialista országok túlnyomó többsége után (ideértve Kínát, amely a legutóbbi időkgig, 1985-ig távol maradt az IPSA-tól) az Arab Politikatudományi Társaság is csatlakozott a nemzetközi szervezet-hez. A gyökerek azonban nem nyúlnak egyformán mélyre. Az amerikai indítatás és tradíció megmutatkozik abban, hogy a politikatudomány itt a legátfogóbb jellegű, magában foglalja a nemzetközi politikától az állami intézmények problematikájáig a politikai viszonyok összességét. Ennek megfelelően a tudomány intézményi bázisa itt a legszélesebb. (Jellemző erre a helyzetre, hogy az APSA-kongresszus amerikai résztvevőinek száma meghaladta az IPSA-én részt vevőket.)

Az 1949-ben alapított IPSA valóban regisztrálhatja a politikatudomány globalizálódását. A politikai stabilitás, a nemzetközi kapcsolatok normalizálódása kedvez ennek a folyamatnak, mivel a politikai rendszerek egyfajta kiegyenlítődését is eredményezi, még akkor is, ha a társadalmi berendezkedések és a modellek alapvető különbségei fennmaradnak. Egyúttal lassú súlyponteltolódás is végbemegy a demokráciának, a politikai rendszerek társadalmi elszámoltathatóságának földrajzi terjedésével, ami megint csak nem jelenti egyetlen modell uralkodóvá válá-

sát, hanem inkább a kölcsönös ráhatáson alapuló közeledését. (Ennek talán szimbolikus megnyilvánulása, hogy az IPSA áthelyezte székhelyét a kanadai Torontóból a norvég fővárosba, Oslóba.) A földrajzi értelemben vett globalitás azonban nem közömbösíti a tudomány belső differenciáltságát. Nem arra utalok, hogy a politikatudomány egységességét eleve illuzórikussá tenné tematikai differenciáltsága, ugyanis a fogalmi rendszer csiszolódása, az empirikus és elméleti ismeretek bővülése kétségtől kívül hozzájárul a tudomány integrálódásához. (Jellemző, hogy ahol ez még a kezdeteknél tart, ott általában nem egyes számban szerepel a megjelenés, hanem politikai tudományok elnevezéssel.)

A kongresszuson *Gabriel Almond*, neves amerikai politológus beszélt a politikatudomány *belső* globalizálódásáról, illetőleg tagoltságának jellemzőiről. Almond a kérdést a tudományfejlődés perspektívájába helyezte: úgy vélte, hogy a politológia az ötvenes években még elmaradt a többi tudományterület fejlettségétől, integráltságától, és a politikai instabilitás miatt sebezhető is volt. A kapitalizmus belső transzformációja (amit különböző címkekkel egyszerűsítene, úgymond jóléti állam, posztkapitalizmus stb.) stabilizálta a politológiát, amely ma már közel azonos szinten kapcsolódik a társadalomtudományokhoz, a történettudományhoz, a szociológiához és a közgazdaságtanhoz. A politológia, miközben módszertanilag és ideológiailag differenciálódik, különböző iskolákba szerveződik. Ezt Almond egy leegyszerűsítő, ám szemléletes osztályozáson keresztül mutatta be. Szerinte a politológia ideológiailag két fő irányzatra tagolható: a jobboldali (társadalmi és gazdasági filozófiájában piacorientált) és baloldali (marxista vagy a marxizmushoz közel álló) megközelítésekre. Módszertanilag megkülönböztetett puha (elsősorban

leíró-elemző, zárt empirikus technikákat nem alkalmazó) és kemény (matematikai modelleket, rigorózus módszertani technikákat alkalmazó, pozitivistá empirikus orientáltságú) iskolákat. Különböző asztaloknál ülünk mint politológusok – vallotta Almond, s a fentiekből következően négy nagy asztalt nevezett meg: „puha-jobb”, „kemény-bal”, „kemény-jobb” és „puha-bal” – ezek a fő irányzatok, legalábbis a politológia markáns tudósegényiségei ezekhez az iskolákhoz csatlakoztathatók. Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a többség középen van még akkor is, ha a „szélsőség” a széleken láthatóbb nyomot hagy.

Mennyire lehet egységes egy ilyen, ideológiai értékeiben, előfeltevéseiben és módszertani megközelítéseiben különböző iskolákban egymás mellett élő tudomány – talán a kérdés is rosszul van feltéve. Az igazi kérdés az, hogy hatnak-e egymásra a különböző felfogások, tudományfilozófiai meggyőződések. A világkongresszus ennek a hatásmechanizmusnak a része, mivel a fő funkciója az, hogy a naprakész tudományos ismeretek formálják egymást és vitatkozzanak. A tudományos eszmék színes vásáráként is leírható egy ilyen több száz résztvevős nemzetközi találkozó, amely egészét tekintve már csak azért is áttekinthetetlen, mert tematikailag túlságosan széttagolt. Megfigyelhető volt azonban az, hogy markánsabban törtek előre az úgynevezett „policy science” megközelítések, egy-egy politikai rendszer részszféráinak megjelenítései. Így például sok olyan elemzéssel lehetett megismerni, amelyek az egyes országok-régiók szociálpolitikai vagy egészségügyi ellátórendszerének társadalmi-politikai vonatkozásaival foglalkoztak. Ugyanakkor tapasztalható az összehasonlító kutatások iránti igény erősödése, mint például a fejlődő országok demokratikus intézményeinek összehasonlító

vizsgálata. Egyesek sürgették a fejlett tőkés és a szocialista országok összehasonlító elemzését. J. Wiatr, lengyel politológus ezt a politikai kultúra és a helyi politika terén folytatandó kutatások keretében látta leginkább kivitelezhetőnek. Aztán találkozni lehetett egyes intézmények empirikus és elméleti szintű összehasonlító elemzésével is (például egyes országok alkotmánybíráóságainak összehasonlító elemzése, vagy az úgynevezett második kamarák politikai rendszerbeli funkcióinak összevetése).

A kongresszus tehát sok kis létszámú szakmai eszmecsere keretében bonyolódott, a sok tucat rendezvény aprólékos bemutatása lehetetlen s talán szükségtelen is. A magyar résztvevők bizonyára sok hasznosítható ismerettel gyarapodva kapcsolódtak be

egy-egy panel vagy vitaülés munkájába. A hazai politológiát a következő delegáció képviselte: Kulcsár Kálmán (MTA), Halász József (MTA), Inotai András (MTA), Simai Mihály (MTA), Valky László (MTA), Szoboszlai György (Társadalomtudományi Intézet-Soros Alapítvány), Vitányi Iván és Farkas János (IPSA és más tudományos alapítvány), Boróki András, Körsényi András és Szabó Máté (Soros Alapítvány és MTA). Minden magyar résztvevő írásos előadással szerepelt egy vagy két szekció munkájában. Ez azt jelzi, hogy megkezdődött bekapcsolódásunk a politológia nemzetközi áramlataiba; ha szerény alapokról is indulva, egy bővülő tendenciáról adhatunk számot.

Szoboszlai György

műhelytanulmányok

ÚJ KIADVÁNYUNK

Tölgyessy Péter

GAZDASÁGI ÉRDEKKÉPVISELET MAGYARORSZÁGON

136 OLDAL. ÁRA: 65.- Ft

A fejlődés lehetőségei

(Egy világkonferencia tanulságai)

Napjainkban az emberiség fejlődésének történelmi trendvonalát megszakító fordulópontnak vagyunk tanúi és részesei. A minőségi változások nemcsak a gazdasági rendszert érintik, hanem társadalmi és politikai átalakulással, a fejlődést diktáló földrajzi csomópontok átrendeződésével és áthelyeződésével is együtt járnak. A fejlettség alacsony színvonalán álló országok látványos tudományos-technikai-gazdasági haladást értek el az elmúlt évtizedben, mint Dél-Korea, Tajvan, vagy Európában Finnország. Ez az átrendeződés tovább folytatódik napjainkban, így fontos szerepet fog betölteni, hogy a világ pénzügyi életének irányításában az Egyesült Államok mellett Japán került vezető pozícióba, vagy Kína a közeljövőben a világ sorsát is meghatározó gazdasági fejlettségi szintet fog elérni, miközben a társadalmi viszonyokban is minőségi átalakulások következnek be.

Ilyen és hasonló kérdésekről tárgyalt a világ csaknem 80 országából érkezett, mintegy ötszáz szakember Pekingben az 1988. szeptember 3. és 9. között *A fejlődés jövője* címmel megrendezett *X. Jövőkutatási Világkonferencián*, amelyet a Jövőkutatási Világszövetség szervezett a Kínai Tudományos Akadémia Jövőkutatási Bizottságával együtt.

A világkonferencia iránti nagy nemzetközi érdeklődést az is fokozta, hogy Kínában rendezték, s ez nagyszámú hallgatóságot vonzott. A konferencia fővédnöke a kínai miniszterelnök volt, s mellette több mint hetven tudományos intézet, államigazgatási szerv, oktatási intézmény, vállalat, bank támogatta az emberiség jövőjével foglalkozó szakemberek seregszemléjét. A rendezvényen jelentős számú nemzetközi tekintélyű tudós vett részt, így többek között az ismert békekutató Johan Galtung, Eleonora Masini (a Világszövetség elnöke), Jim Dator (a Világszövetség főtitkára), az osztrák Robert Jung, a román Mircea Malita, a szovjet Igor Besztusev-Lada, a finn Mika Mannerman, az Egyesült Államokból Magda McHale, Andrzej Sicinsky Lengyelországból, Mihajlo Markovic Jugoszláviából és még sorolhatnánk.

Maga a Világszövetség húsz éve működik és kétévenként rendezi a világkonferenciákat, így a pekingi egyben jubileumi rendezvény volt.

A konferencia résztvevői 12 munkacsoportban vitatták meg a fejlődés lehetséges útjainak kérdéseit és gondjait.

Valamennyien hangsúlyozták, hogy a jövőkutatás és az előrejelzés nélkülözhetetlen eszköz az emberiség kezében és a döntéshozók számára, nemcsak a jövő feltárása szempontjából.

hanem a múlt és a jelen tanulságának megértése és hasznosítása miatt is. A világ gyorsan fejlődő országaiban – mint például Japánban, az Egyesült Államokban, Finnországban, Svédországban és más fejlett államokban – a szakemberek és intézmények széles köre műveli e tudományágat, és kutatási eredményeiket közvetlenül hasznosítják a különböző kormány szintű fejlesztési programok, tervek kialakításánál, döntések megalapozásánál. A nemzetközi összehasonlítást tekintve e területen jelentős az elmaradás a szocialista országokban, hazánkban pedig a stratégiai gondolkodás szinte teljes mértékben kikerült a döntéshozatalból.

A konferencia szemléletében, mondanivalójában szembetűnő volt az ázsiai és a nem ázsiai országok közötti elkülönülés. Ez azt jelentette, hogy míg az amerikai, az európai és az afrikai államok képviselői igen kritikus hangnemet ütöttek meg a világ sorsát és a saját országuk fejlődését illetően, addig az ázsiai államok képviselői, mindekelőtt Japán és Kína szakemberei, optimizmussal elemezték helyzetüket és a várható perspektívákat. Szembetűnő kontraszt alakult így ki a kritikus hangvételű és pesszimistább, de a válásból kiutat kereső nyugat (benne a szocialista országok is) és a fejlődési újakat stabilizáló, jól prosperáló kelet között.

Valamennyi ország közös gondjaként jelent meg a társadalmi fejlődés várható alakulásának, irányainak problémája, s e folyamatban az útkeresés nehézségeinek fokozódása. Az előadók többsége történelmi elemzéssel, a múltba visszanyúlva, azt kritikailag elemezve jutott el a társadalmi fejlődés lehetséges trendvonalaihoz. A vélemények megegyeztek abban, hogy a történelmi fejlődésből levonható következtetések alapján úgynevezett tiszta kapitalizmusról vagy úgynevezett tisz-

ta szocializmusról nem beszélhetünk. Olyan társadalmi formáció kialakulása kezdődött el a fejlett ipari államokban, amely szocialista és tőkés elemeket egyaránt tartalmazva egy magasabb szinten képes a szükségleteket kielégíteni, a lakosság életszínvonalát emelni és a tudományos-technikai fejlődést felgyorsítani. Többen hangoztatták azt a véleményüket, hogy értelmetlen dolog „szocialista”, vagy „kapitalista” kategóriákról beszélni, mivel ezek alapvetően olyan absztrakt fogalmak, amelyek a valóságban tiszta formában soha nem léteznek. Az emberiség fejlődését a gazdasági, társadalmi, politikai folyamatok összefüggő rendszere egymással kölcsönhatásban alakítja, tehát nincs önmagában „gazdasági”, „politikai” vagy „társadalmi” alrendszer, hanem együttes hatásukat kell a társadalmi formák változásával vizsgálni. E folyamatban kiemelkedő fontossága van az alulról építkező demokratikus társadalmi berendezkedés megvalósításának, amelynél a helyi közösségek szerepe meghatározó jelentőségű.

Többen felvetették ugyanakkor, hogy a fejlődés meggyorsítása érdekében szükséges az állam irányító szerepének fokozása is. A japánok például az állami hegemoniára épülő irányítás fontosságát hangsúlyozták. A szocialista országok képviselőinek többsége pedig a vegyes tulajdonú szocializmusban látta a fejlődés felgyorsításának lehetőségeit.

Mika Mannermaa finn társadalomkutató figyelmet felkeltő „alternatív jövő” modelljében együttműködést és szolidaritást ír le a verseny helyett, az ökológiai egyensúlyt és hosszú távú perspektívák kialakítását hangsúlyozza, az anyagi növekedés szűk látókörű politikája helyett a jövő generációira épülő döntéseket, a kereskedelmi célok helyett emberi igényekre támaszkodó programokat tart szükségesnek. Az előadó társadalmi modelljében a helyi

közösségek politikát formáló szerepének fontosságát emelte ki, s a nemzetközi kapcsolatokban olyan együttműködés kialakítását sürgette, amely figyelembe veszi a szegény országok szükségleteit és ezek kielégítésének lehetőségeit.

A japán szakemberek kiemelték, hogy fejlődésük leglényegesebb hordozója a magas szintű oktatás (az alap- és középszintű oktatás kötelező), a jó minőségű japán munkaerő, a képzett értelmiségi réteg és a jó foglalkoztatási struktúra, ami képes gyorsan alkalmazkodni a gazdaság szerkezeti átalakulásához. Ennek is köszönheti Japán, hogy jelenleg a világ szinte legfejlettebb államaként határozza meg a világgazdaság változásait.

Az emberi tényezők szerepéről folytatott vitában sok előadó foglalkozott az ifjúság sorsával, elsősorban abban a vonatkozásban, hogy a döntések – különös tekintettel a fejlesztési döntésekre – nem kielégítő mértékben ifjúság- és gyermekcentrikusak. Nem veszik kellő súllyal figyelembe a jövőt hordozó generációk körülményeit, érdekeit, értékrendjét és ennek alakulását. E kérdések elhanyagolása értékkonfliktusokat szül, hiszen ennek a generációnak kell azon értékrendben élnie a jövőben, amelynek feltételeit, alapját a jelenben teremtték meg. Számtalan példát lehetne a múltból felhozni azokra az ellentmondásokra, társadalmi konfliktusokra, amelyeket e kérdés elhanyagolása eredményezett. E témakörrel is összefügg a modernizáció problémája, amelyre különösen a fiatal generációk reagálnak érzékenyen. Korábbi világkonferenciákon is tárgyalták már a modernizáció hatásait, s a modernizáció alatt általában a „nyugatizálódást” értették, ami a modernizáció alacsonyabb szintjén álló országok társadalmi-gazdasági struktúrájába való erőszakos beavatkozást is jelent. A pekingi világtrendezvényen ismét

előtérbe került a modernizáció és a modern gyarmatosítás szinonímája, jelezve a nemzeti kultúrák elfojtásának veszélyét. A modernizáció ilyen irányú megvalósítása ellen joggal tiltakoztak nemcsak a fejlődő államok képviselői, de a fejlettebb ipari államok képviselőinek többsége is. Az álláspontokból az is kitűnt, hogy a modernizáció létkérdés ugyan, de hatékonyan csak úgy valósítható meg, ha az adott nemzetgazdaság társadalmi feltételeihez alkalmazkodva fejti ki hatásait.

A modernizáció alatt ebben az értelemben a civilizációs fejlődésben való nemzeti előbbrejutás értendő. Ez a történelmi folyamat igen változatosan és differenciáltan megy végbe az egyes régiókban és országokban, magán hordozva a sajátos térségi és nemzeti jegeket, tehát szét lehet választani az európai, az ázsiai stb. fejlődés sajátos vonásait, még akkor is, ha a technika és a gazdasági fejlettség magasabb szintjén álló államok erőteljesen hatnak a szokások és értékek változására, s gyakran kedvezőtlen irányba befolyásolják ezeket. (Kínában például erőteljes amerikanizálódás figyelhető meg a fiatal korosztályoknál, ami nemcsak az öltözködésben tükröződik, hanem a magatartási formákban, szokásokban is.)

A konferencián – részben a kínai előadók nagy száma, részben az élénk nemzetközi érdeklődés miatt – sok előadás hangzott el *Kína fejlődéséről és fejlesztési programjáról*. Maguk a kínai szakemberek is nagy érdeklődést tanúsítottak valamennyi külföldi előadó iránt, kérdeztek, véleményt nyilvánítottak és nagy intenzitással gyűjtötték az információkat, de sokoldalúan bemutatták saját fejlesztési stratégiájukat is. Több előadó hangsúlyozta, hogy modernizációs programjuk megvalósításában igyekeznek összekapcsolni a nemzeti sajátosságokat, lehetőségeket a nemzetközi változásokkal. Például

nagy súlyt fektetnek a gépesítésre, de ahol ez nehezen valósítható meg, ott a rendelkezésre álló nagyszámú munkaerővel pótolják a technikát, ameddig lehet. A mezőgazdaságban, mely a gazdaságfejlesztés szempontjából meghatározó, mind az adottságok, mind a fejlesztés szempontjából, úgyszintén tradíciókra támaszkodik a családi tulajdon erősítése.

A társadalmi viszonyok változásáról a kínai előadók elmondták, hogy bár minőségileg új irányítást kívánnak bevezetni mind a gazdaságban, mind a politika területén, ezek azonban a szocialista társadalmi viszonyokat kívánják erősíteni, azaz Kína szocialista ország, és az is kíván maradni. Ugyanakkor célul tűzték ki az informatikai társadalom kiépítését, a nemzetközi kapcsolatok fokozását, elsősorban Japánnal – akár integrációs szintű – együtt-

működés kiépítését, és a kedvező – akár tőkés, akár szocialista – nemzetközi tapasztalatok átvételét. Ez a társadalmi fejlődés a vegyes tulajdonú termelési viszonyokra épül, amely magába foglalja a kisajátításból keletkezett közvagyon, a családi és a szövetkezeti tulajdont, a szocialista állami tulajdont, a társasági tulajdonformákat és a magántulajdont. A vegyes tulajdonú gazdaság valódi árupiaci viszonyokat képes kialakítani.

Átfogó, nagy hatású stratégiai fejlesztési programot dolgoztak ki Kínában, amelynek értelmében 2020-ig a fejlett országok szintjére kívánják Kínát fejleszteni. Az erőforrásokat számba véve és akarati oldalról tekintve elvileg ez lehetséges is lenne, bár az egy főre jutó termelés és nemzeti jövedelem tekintetében ma még igen alacsony szinten állnak (lásd táblázat).

Növekedési mutatók egy főre (USA-dollárban, 1987-ben)

Országok	1 főre jutó nemzeti jövedelem	Ipari termelés/fő	Mezőgazdasági termelés/fő
USA	6825	5050	730
NSZK	5975	6065	680
Japán	5900	4300	475
Franciaország	5725	4550	825
Nagy-Britannia	4300	3950	440
Olaszország	3850	3370	560
Szovjetunió	3900	3215	495
Kína	550	330	220

A kínai reform négy szakaszát különböztethetjük meg: 1977–1979 az erjedés időszaka volt, 1980–1990 az előkészítésé, 1992–2000-ig a fejlődés szakasza következik, majd 2000 után az egyenletes fejlődési időszakot prognosztizálják. E program megvalósítását nagy céltudatossággal és intenzív munkával el is kezdték, s elvileg elképzelhető, hogy eredménnyel be is fejezik. Az biztos, és ez már ma látható, hogy Kína a jövőben meghatározó szerepű lesz a világ fejlődésében.

E stratégiai programhoz szervesen

kapcsolódik a *népesség csökkentését* megvalósítani kívánó társadalompolitikai program. Hatásai ma már jelentkeznek, hiszen a 10 éven aluli gyermekek korosztályának lélekszáma erőteljesen lecsökkent. A demográfusok azt is kiemelték, hogy hosszú távon ez a népesedési program kedvezőtlen következményekkel is jár, ugyanis megindul a népesség elöregedése és gyors fogyása. Az idős generáció eltartása jelentős terheket ró a társadalomra. Valószínűleg a családi tulajdon ösztönzésével, tehát a több generációs család

összetartásával kívánják e gondokat enyhíteni a jövőben.

Ha röviden kívánjuk jellemezni a világkonferenciát, akkor ez nemcsak szakmailag volt hasznos és értékes, hanem a kínai szervezés, vendéglátás és a lenyűgöző kínai kulturális környezet miatt egyedülálló.

A Világszövetség Pekingben tartott közgyűlése jóváhagyta, hogy a következő, XI. Világkonferencia 1990-ben

Budapesten kerüljön megrendezésre. Ez alkalommal a stratégiai célok és a taktikai döntések közötti összefüggésekről lesz szó. Hazánkat még az a további megtiszteltetés is érte, hogy a Világszövetség európai központját Zürichből Budapestre helyezik át, s itt folytatja működését az elkövetkező évben. Elnökének e beszámoló íróját választották meg.

Gidai Erzsébet

* MEGJELENT

IFJÚSÁGI RÉTEGEK ÉS A KISZ

332 OLDAL, 60,- Ft

* ELŐKÉSZÜLETBEN

HAZAI POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓS FOLYAMATOK

232 OLDAL, 55,- Ft

Híradás disszertációvédésekről

BÁNFALVY CSABA: A társadalmi-gazdasági reprodukció néhány aspektusának vizsgálata a produktív munka elmélete alapján (A vegyes gazdaságok reprodukciós rendszeréről)

1988. október 10-én került sor az MTA Nagytermében Bánfalvy Csaba fenti című kandidátusi disszertációjának vitájára.

Az értekezés opponensei voltak: *Tóth László*, a közgazdaság-tudomány kandidátusa és *Gábor R. István*, a közgazdaság-tudomány kandidátusa.

A Bírálóbizottság elnöke *Falusné Szikra Katalin* akadémikus volt, tagjai: *Ékes Ildikó* (a közgazdaság-tudomány kandidátusa), *Égető Emese* (a közgazdaság-tudomány kandidátusa), *Kőszeginé Kalas Mária* (a közgazdaság-tudomány kandidátusa), *Thoma László* (a szociológiatudomány kandidátusa).

Bánfalvy Csaba értekezésében kidolgozta a vegyes gazdaságok reprodukciós folyamatának egy olyan modelljét, amelyben a piaci, redisztribúciós és naturál gazdálkodó szférák alkotnak ellentmondásos egységet.

Dolgozatában elmélettörténeti elemzésekre, szakirodalmi és statisztikai vizsgálatokra, valamint gazdaságsszociológiai kutatásokra támaszkodik. Az értekezés első, elméleti része a produktív munka elmélettörténetével, majd a gazdasági reprodukció kétszektoros modelljével foglalkozik.

1. A Marx előtti polgári elméletek taglalásakor megállapítja: a produktív munka meghatározását az befolyásolta, hogy az egyes korszakokban mely

konkrét munkafajta számított a profitszerzés domináns módjának.

2. Marx a produktív munkát az általánosság és a különosság szintjén egyaránt értelmezi, miszerint a produktív munka egyfelől az, ami emberi szükséglet kielégítésére alkalmas terméket hoz létre, másfelől pedig a kapitalizmus viszonyai között a profitra cserélendő munkát jelenti.

3. A dolgozat egyik *elméleti eredménye* az a következtetés, hogy a termelő és a nem termelő munka gazdasági reprodukcióba való integrálódása és így maga a reprodukciós mechanizmus is csak úgy érthető meg, ha a munka termelő és nem termelő jellegén túl a munkának a *különös társadalmi formáció* és az egyes társadalmi fejlődési fokok szerinti *adekvát és inadekvát* voltát is figyelembe vesszük. A három nagy munkaszerveződés – a piaci, a naturálgazdasági és a redisztribúciós – közül koronként valamelyik domináns helyzetben van. E domináns szféra első alkotóelemei közül a termelőmunka a produktív, a nem termelő munka pedig az improduktív adekvát munka. A nem domináns munkaszerveződés keretében végzett termelő és nem termelő munkák adják a be nem sorolható munka körét.

A jelenkori magyar gazdaság reprodukciós folyamatában a szocialista szektor termelő és nem termelő mun-

kája minősül adekvát munkának, míg a magánpiaci és házi-házilagos naturál gazdasági szféra termelő és nem termelő munkája az inadekvát munka.

4. Az értekezés másik figyelemre méltó megállapítása, hogy a gazdaság improduktív szektorának mérete, aránya és súlya nem fejezhető ki egyértelműen, azaz nem konstruálható a szféra gazdasági részesedését globálisan kifejező szintetikus mutató. Az állóeszközök, illetve a beruházásokat tekintve például nemzetközi tapasztalatok szerint is csökken az improduktív szektor produktívhoz viszonyított aránya, minden egyéb dimenzióban (például foglalkoztatás), ugyanakkor növekszik az improduktív szektor makrogazdasági részesedése. A statisztikai módszerek torzításai is azt sugallják, hogy nem megalapozottak az improduktív szféra méretéről kialakított értéktételek.

5. A dolgozat második része originális empirikus vizsgálati anyagra támaszkodva elemzi a be nem sorolható munka szféráját a mai magyar gazdaság reprodukciós folyamatában.

A be nem sorolható munka nem azonos az úgynevezett második gazdasággal. Belső szerkezetét a jellemzi, hogy két szélső pólusból áll. Az egyik oldalon a szocialista szektorhoz képest jobbak a munkafeltételek és/vagy a jövedelmi viszonyok, így ide önkéntes a belépés, míg a másik oldalon rosszabbak a feltételek, így az ilyen munkát végzők a szocialista szektorból kiszorulva jutottak a be nem sorolható munka területére. Mindkét pólus tartalmaz magángazdálkodást és naturálgazdálkodást is. A be nem sorolható munka szerepét és a szocialista szektorhoz viszonyított helyzetét csak makroszintű adatokra támaszkodva nem lehet feltárni, hanem csak a gazdaság szegmentáltságát figyelembe vevő mikroszintű, illetve regionális vizsgálatok révén.

A be nem sorolható munka jellegzetességeit különösen az emberek túl-

munkavállalásán keresztül lehet vizsgálni. A túlmunkavállalás empirikus vizsgálatából megállapítható, hogy a munkalehetőségek kínálatát meghatározó *munkaerőpiaci szegmens* és a *munkaerő-kínálatot megszabó családi gazdasági szervezet* olyan döntési szituációt hoz létre, amelyben az emberek *önként vagy kényszerből pénzgazdasági vagy nem pénzgazdasági munkaerő-hasznosítási lehetőségek között választanak*.

Tóth László opponensi véleményében hangsúlyozta a témaválasztás mérészségét, hiszen a produktív munka elmélete sokáig a marxi és polgári közgazdaság-tudomány vitáinak csomópontjában állt. Ma sokan „lerágott csontnak” tartják a témát: a szolgáltató szektor értelmezése körül „állóháború” van, a direkt vita lekerült a napi-rendről, de komoly társadalmi szűkséglet mutatkozik az improduktív szféra kezelésére és a nem társadalmasított szféra elhelyezésére a társadalmi-gazdasági reprodukcióban.

Véleménye szerint az elmélet-történeti rész és az empirikus elemzés összefogása csak részben sikerült, az empirikus vizsgálat önmagában is megállna a lábán, de a történeti fejezetek is igen gondolatébresztők.

Hiányolja a naturális-piaci-redisztribúciós szervezési módok adekvátságának elemzését a modern társadalmak vonatkozásában. A statisztikai adatok kezelésénél terminológiai problémákat lát. Kiemeli a gazdasági reprodukció kétszektoros modelljének sikeres kialakítását, nagyon jónak találja a be nem sorolható munkáról írott fejezetet.

Összegzőként az opponens megállapította, hogy a dolgozat széles körű irodalomismeretről tanúskodik, új tudományos eredményeket hozott, a bíráló megjegyzések fő értékeit nem kérdőjelezi meg, javasolja tehát a fokozat odaítélését.

Gábor R. István opponensi véleménye

nye szerint a dolgozat fő érdemei a fogalmi rendszer kidolgozása, a produktív/improduktív munka kölcsönviszonyának elemzése, a be nem sorolható munka empirikus vizsgálata a mai magyar gazdaságban, illetve az a tény, hogy nyíltan szembeszáll bevett nézetekkel. Szintén helyesli a jelölt azon megállapítását, hogy a szolgáltató szféra növekvő súlya nem evidencia.

Kritikai észrevétele, hogy hiányzik a dolgozathoz a vegyes gazdaságok elméleti megalapozása, a marxi kapitalizmuselmélet iránt túlzott tekintélytisztelést tapasztal. Néhány megállapítást kidolgozatlanak tart, például a mai tőkés gazdaság állami szektorának domináns besorolását. Az opponens javasolta a fokozat megadását.

A bizottság titkára, Ékes Ildikó hozzászólásában megjegyezte, hogy tetzését különösen a be nem sorolható munkáról írott fejezet ragadta meg, és igen érdekesnek tartja a be nem sorolható munka és a második gazdaság elhatárolását. Ezt követően a bizottság a következő kérdést tette fel: Mi az analógia a gazdasági reprodukció marxi kétszektoros modellje és a jelölt által kidolgozott kétszektoros modell között?

Bánfalvy Csaba az opponensi véleményekre adott válaszában elfogadta, hogy a kurrens szakirodalomnak helye lenne a disszertációban, ez azonban aránytalanságokhoz vezetne. Maga is úgy látja, hogy a be nem sorolható munka elméletének túl kevés teret szánt, a bevezető elmélettörténeti rész ugyanakkor túl hosszúra sikeredett.

A marxi elmélet részletes ismertetését azért tartja indokoltnak, mert a hagyományos magyar értelmezés ezen alapul. Emellett úgy véli, újszerű szempontot vitt a marxi szövegek értelme-

zésébe a kétféle marxi értelmezési szint felvetésével. Az opponenseknek azt a véleményét is akceptálja, hogy a produktív munka értelmezését ki kellene fejteni a modern szocialista és kapitalista gazdaságok vonatkozásában a különösség szintjén is. Ez azonban sokkal nagyobb feladat, mint az egyes vagy az általános fogalmának megalkotása, és messze meghaladná a dolgozat kereteit.

Elismeri azt is, hogy a dolgozat első és második része között nem megfelelő a kapcsolat. Ezt a tényt azonban nem akarta pusztán formai elemekkel áthidalni. Tartalmilag a különösség szintje jelenti a kapcsolatot.

Végezetül kifejezte örömét afelett, hogy témaválasztását mindkét opponens relevánsnak tartotta a mai problémáink szempontjából.

A bizottság kérdésére válaszolva kifejtette, hogy a produktív munka marxi és saját kétszektoros megközelítése közötti hasonlóság az absztrakciók használatában, az elemzési technikában és a szimbolikában van. Eltérés, hogy a reprodukciónak más-más metaszetét fogják át, ebből következően más formát alkalmaznak, a kettő között nincs ellentmondás, csak különbségtétel van.

A bizottság értékelésében kiemelte a magas szintű tárgyismeretet, az új tudományos eredményeket, a be nem sorolható munka hazai viszonyok közötti értelmezését empirikus vizsgálatokra támaszkodva, valamint a dolgozat polemikus stílusát. A bizottság (4 hárompontos és egy kétpontos szavazattal, 14 ponttal, 93 százalékkal) a kandidátusi fokozat megadása mellett döntött.

Galgóczy Béla

1988. június 28-án tartotta a Tudományos Minősítő Bizottság Kiss Balázs kandidátus értekezésének nyilvános vitáját a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanácstermében. A téma tudományos vezetője Szentés Tamás, a Társadalomtudományi Intézet igazgatóhelyettese, opponensei: Csáki György, az MSZMP Politikai Főiskolájának tanára és Kollár Zoltán, a Közgazdaságtudományi Egyetem tanára voltak.

A „harmadik világ” és a „fejlődésméletek” kutatása valójában az 1970-es években került a társadalomtudomány érdeklődésének középpontjába, a marxisták számára sokszor azzal az illúzióval, hogy az úgynevezett „szocialista-orientációjú országok” fejlődése jelentős mértékben gazdagíthatja a szocializmus elméletét, „a szocialista átalakulást mint világfolyamatot”. A nyolcvanas évek elejére azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy ezek az úgynevezett „szocialista kísérletek” kudarcba fulladtak (gondoljunk csak Kambodzsa, Angola, Afganisztán, Dél-Jemen, Etiópia és Szomália példájára), szűnni nem akaró fegyveres polgárháborúba torkollottak és nemzetközi konfliktusokhoz vezettek, amelyeket gazdasági összeroppanás, éhínség és pusztulás kísért. Kiss Balázs kandidátusi disszertációjában éppen e sikertelenségek folyamatát próbálta leírni, és okaira keresett választ. Dolgozata három nagyobb szerkezeti egységre tagolódik, két esettanulmányra (Tanzánia afrikai szocializmusa: Etiópia forradalma) és egy teoretikusabb fogantatású összegző fejezetre (Következtetések). Az országtanulmányok főbb konklúzióit szembesítette a modern fejlődésméletek bizonyos megállapításaival, és rámutatott többek között a totális érvényességre törő marxizmus elméleti hágazaira, és aminek következtében ezen

a területen használhatatlannak bizonyul.

A szerző úgy vélte, hogy mivel a fejlődésméletnek a szocialista orientációval foglalkozó nemzetközi szakirodalma fejtegetéseiben és érveléseiben túlságosan elvontan kezeli a szocialista orientáció aspektusait és erőteljesen alárendelődik bizonyos történetfilozófiai alapvetéseknek, ezért a legcélravezetőbb a nagyobb tudományos bizonyíthatósággal és hitellel rendelkező történeti-leíró vizsgálati módszert választani; vagyis tényszerűen megvizsgálta, hogy a deklarációkon túl milyen valóságos változások zajlottak le Tanzánia és Etiópia társadalmában. A tanulmánynak különösen az Etiópiával foglalkozó része izgalmas, hiszen magyar nyelven nem áll rendelkezésünkre komolyabb szakirodalom e kelet-afrikai országról. Etiópia egyik fontos jellemzője például a „várostalanság”, ahogy a szerző írja: „nem a vidék termelte ki a várost, hanem a nemzetközi viszonyrendszer”, s így nem is alakulhatott ki szerves kapcsolat város és falu között. Nem véletlen tehát, hogy éppen a városból beindított úgynevezett „császári modernizáció” negatív következményei vezettek el az etióp forradalomhoz. A szerző ezért tartotta fontosnak, hogy részletesen foglalkozzék a falvak mindennapi életével, azzal, hogy a felülről érkező „szocialista kezdeményezések” milyen hatást gyakorolnak a falusi közösségekre, és azok hogyan reagálnak az őket ért hatásokra. A városi rétegeket főként a faluból beáramló migráció forradalmasította. Az országtanulmányok írása közben a szerző olyan kategóriákat alkalmaz és boncolgat, mint a „kettős nyilvánosság”, a politikai rendszer „hálózatszerű képződményeinek” működése, „állam(elit)”, „politikai elit” stb., és olyan fontos fejlődésméleti fogalmakat defi-

niál, mint „világrendszer”, „világgazdaság”, „világpiac” stb. . .

Az értekezés elemzéseinek egyik fontos konklúziója, hogy az úgynevezett szocialista orientáció „leglátványosabb és leglényegesebb sajátossága a politikai szféra önállósága, az, hogy maga a kísérlet a politikai elit kísérlete. A politikai elit jelenik meg aktív, forradalmasítani akaró tényezőként, a társadalom pedig a passzív, a kísérletet elszenvedő tömegként.” A szerző ennek alapján úgy határozza meg a szocialista orientáció fogalmát, mint „annak az immár több mint száz éve tartó világtörténelmi jelentőségű sorozatnak a részét, legújabb szakaszát, melynek lényege a világkapitalizmusban elfoglalt alárendelt, kiszolgáltatott helyzetből való, politikai-világpolitikai eszközökkel történő kitörési, utolérési kísérlet”. Ugyanakkor azonban azt is hangsúlyozza, hogy a „szocialista” jelző azért alkalmazható, mert a kísérlet szándékai eleve antikapitalisták, antiimperialisták, hasonlítanak a szocialista mozgalom történetében föllelhető eszmékhez, és mert maguk a kísérletek többnyire valamilyen módon a szocialista országokhoz kötődnek.

Csáki György opponensi véleménye szerint a benyújtott disszertáció rendkívül kiterjedt és elmélyült kutatáso-

kon, példamutatóan alapos irodalomfeldolgozáson alapul, módszertani érdeme a történetiség elvének következetes érvényesítése és a kitűnően alkalmazott multidiszciplináris megközelítések. Ugyanakkor fölhívta a figyelmet az irodalom feldolgozása során tapasztalható bizonyos következetlenségekre.

Kollár Zoltán kiemelte, hogy a disszertáció széles körű forráskutató és földolgozó munkán alapszik, magas színvonalú tudományos összefoglalás két kelet-afrikai ország fejlődéséről, fejlődésének ellentmondásairól. Ugyanakkor arra is rámutatott, hogy a dolgozat harmadik, összegező fejezetében számos fajsúlyos gondolat kellő kifejtés nélkül maradt, ami azonban korántsem kérdőjelezi meg az értekezés valóságos értékeit, sőt inkább további munkálkodásra buzdítja a szerzőt: például hogy értekezését alkalmassá tegye könyvként való megjelentetésre.

Kiss Balázs válaszában az opponensi véleményeket egyetértően tudomásul vette és megköszönte. A Tudományos Minősítő Bizottság Ágh Attila elnökletével javasolta, hogy a terjedelmes (több mint 300 oldalas) dolgozat szerzőjének ítéljék oda a közgazdaságtudomány kandidátusa címet.

S. J.

MAJOROS PÁL: Struktúrapolitika és gazdaságirányítás (A strukturális változások irányítása a társadalmi termelés intenzifikálásának folyamatában)

A kandidátusi értekezés vitájára 1988. május 17-én az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiáján került sor Moszkvában. A disszertáció készítőjének munkáját a V. Sz. Afanaszjev professzor, a közgazdaságtudomány doktora irányította.

Az értekezés napjaink egyik legaktuálisabb kérdéskörével foglalkozik és ez egyértelműen a témaválasztás helyességét húzza alá. Ma szinte minden szo-

cialista országban jelentős változások mennek végbe a gazdaság szerkezetében, vagy legalábbis tervbe vettek ilyen változásokat. Mindezt indokolja, hogy az extenzív fejlődés lehetőségei az európai szocialista országokban gyakorlatilag kimerültek és új növekedési lehetőségeket kell keresni. Az intenzív növekedés stratégiai jelentőségét az adja, hogy ez teremti meg a jövőben az életszínvonal emelésének, az adott or-

szág politikai, társadalmi-gazdasági helyzete – és ez alapján a nemzetközi pozíciók – javításának a lehetőségét is.

A kutatás fő céljait a következőkben tudjuk összefoglalni: Magyarország és más kis európai szocialista országok példáján keresztül bemutatni és körülhatárolni a strukturális fejlődés közös törvényszerűségeit a szocializmus építésének mai szakaszában, az extenzív-ről az intenzív fejlődésre való áttérés időszakában.

Ez az általános cél a következő feladatokban konkretizálódott:

- bemutatni a struktúrapolitika viszonylagos önállóságát;

- megvizsgálni, milyen mértékben válhat a gazdasági növekedés forrásává a gazdasági struktúra tudatosan vezérelt modernizációja;

- tanulmányozni a strukturális átalakítás mechanizmusának hatását, valamint annak felhasználását az irányítás hatékonyságának növelése érdekében;

- feltárni a társadalmi-gazdasági fejlődés prioritásait;

- elméletileg megalapozni a „gazdaság húzó szektora” közgazdasági kategóriáját mint a strukturális átalakulás központi láncszemét;

- konkrét javaslatok kidolgozása az állam gazdasági szerepének tökéletesítésére, a strukturális változások irányításának figyelembevételével.

A disszertáció ezen feladatok megoldására tesz kísérletet. Az I. fejezet, amely a *Struktúrapolitika és a gazdaság nyitottsága* címet viseli, a gazdasági fejlődés és strukturális változások közötti kapcsolatokat elemzi a kisebb európai szocialista országokban.

A szerző rámutat arra, hogy a kis szocialista országok nem képesek eredményesen fejlődni a világ gazdaságba való hatékony bekapcsolódás nélkül. Ez azt is jelenti, hogy olyan szelektív fejlesztést kell megvalósítani, amely egyrészt rugalmasan reagál a világgaz-

daság változásaira, másrészt támaszkodik a szocialista integrációra. Ez utóbbi teheti lehetővé az elkerülhetetlen rizikó csökkentését. Ezek a folyamatok a jól ismert okok miatt napjainkig nem a fentieknek megfelelően zajlottak.

A dolgozat e része foglalkozik a kis és nagy ország sajátosságainak elemzésével a gazdaság nyitott vagy zárt jellegével kapcsolatban. Rámutat arra, hogy a kis országok csak úgy tudnak előrelépni, ha tudatos, jól átgondolt struktúrapolitika segítségével, támaszkodva a termelési tradíciókra, a tudományos eredményekre, alkalmazva a fejlett technikát, bekapcsolódnak a nemzetközi munkamegosztásba. A szerző itt felteszi a kérdést: lehetséges-e azonos fejlődési modellt javasolni a nyitott gazdaságú országok számára? A válasz egyértelműen: nem.

A disszertáció második fejezete a „mit fejleszteni” kérdésre keresi a választ, *Társadalmi és gazdasági prioritások és a strukturális modernizáció* címmel. A történelmi és elméleti összefüggések ismertetése után a szerző rámutat arra, hogy a gazdaság fejlődésének, intenzív útjának elemzésére leginkább alkalmas a húzóágazat kategóriája. Ezen a gazdaságnak azt a területét értjük, amely a technikai haladás élenjáró szektorában foglal helyet, a kooperáló vállalatoktól megköveteli saját szintjének elérését, termékei segítségével a termelékenység emelését éri el más ágazatokban, a termékek állandó megújulását igényli, ösztönzi a racionalizáló, kutatási folyamatokat, magas szinten valósítja meg a szakemberek képzését és a munkaerő-mobilitáson keresztül pozitív hatást gyakorol más ágazatokra is.

A szerző a húzóágazatokkal kapcsolatosan megkülönböztet toló- (a termelői aspektus) és húzó- (felhasználói aspektus) hatásokat. Ezen belül e hatások 4 alapvető fajtáját emeli ki: technikai húzóhatás; technikai tolóhatás; ke-

resleti húzóhatás; kínálati tolóhatás. Mindezeket figyelembe véve a szerző a kis országok feladatát abban látja, hogy megtalálja azt a blokkot (és nem ágazatot), amely képes az említett hatásokat indukálni. Ez a termelés egész menetére is kihat.

A III. fejezetben, az előző két fejezet eredményeit is felhasználva, a szerző a figyelmet a struktúrapolitika és a gazdaságirányítás kapcsolatainak kérdésére irányítja. A fejezet címe: *A strukturális változások irányítása a társadalmi termelés intenzifikálásának folyamatában*. Itt vizsgálja azokat a módszereket és eszközöket, amelyek segítségével a gazdaságirányítás állami szervei realizálják a kiemelt célokat. A szerző felhívja a figyelmet a fejlesztés–visszafejlés dialektikus kapcsolatára, a következetesség szükségességére a struktúrapolitikában, az állam megváltozott szerepére. A történelmi tapasztalatokból, az elméleti következtetésekből kiindulva helyezi el az államot a gazdaságban, rámutatva, hogy a vállalati önállóság kiszélesedésével együtt az államnak fontos gazdasági feladatai vannak, amelyet helyettük nem végezhet el senki. Ilyenek: a makroszintű arányok formálása; új vállalatok alapítása; a teljes foglalkoztatottság biztosítása stb. A szerző legfontosabb következtetései az alábbiakban összegezhetők:

- A kis európai szocialista országok gazdasági nehézségeiben központi szerepet játszik a strukturális probléma kiéleződése. A megoldás egyik alapeleme a világ gazdaság folyamataiba való bekapcsolódásuk.

- Az elemzés bemutatta, hogy szoros kölcsönkapcsolat létezik az egyes országok strukturális adaptációja, versenyképessége és a megvalósított gazdaságpolitika között.

- A szerző véleménye szerint le kell számolni a kisebb országokban azzal az illúzióval, hogy minden területen

egyszerre állítsák helyre a versenyképességüket.

- Az intenzifikáció kulcskérdése a technikai haladás egyesítése a struktúra tökéletesítésével.

- Nagy jelentőséget kell tulajdonítani a társadalmi-gazdasági prioritásoknak; ezek között is ki kell emelni az úgynevezett húzóágazatokat. A konkrét kiválasztás az országok helyzetétől függ.

- A korlátozott erőforrások racionális elosztása a struktúra szelektív fejlesztését igényli. A kiválasztás tevékenységfajtákat érintsen és ne konkrét ágazatokat.

- A termelési struktúra átalakítása elodáztatatlan, még akkor is, ha ez együtt jár a társadalmi feszültségek emelkedésével.

- A termelési struktúra átalakításának fontos eleme az ember. A struktúraváltozásnak együtt kell járnia az emberi szempontok figyelembevételével.

- A szerző szerint az állam gazdasági szerepe jelentősebb lesz, mint eddig, de ehhez pontosabban kell megosztani a jogokat és kötelezettségeket az állam és a vállalatok között.

Az értekezés vitájában az opponensek és más hozzászólók egyértelműen pozitívan fogadták a dolgozat megállapításait, néhányan rámutattak azokra a problémákra, amelyek a dolgozatban is megmutatkoztak, de nem róható fel a szerzőnek. Ezek tükrözik azokat a vitákat, amelyek jellemzőek a szocialista országok egészére. Ilyenekre gondolunk, mint az állam kompetenciája a gazdaságban, a központi tervezés megítélése, a KGST és a nemzeti struktúrapolitika közötti kapcsolatok. Tulajdonképpen csak egy helyütt vitatták a szerző megállapításait. Kovács János, a közgazdaság-tudomány doktora, címzetes egyetemi tanár, az értekezés egyik opponense, vitatta a szerző azon megállapítását, hogy az általános mezőgazdasági túltermelés miatt a mező-

gazdaság nem tölthet be a jövőben húzóágazat szerepet. Kovács János szerint a magyar gazdaságpolitika egyik legnagyobb sikerét a hatvanas és hetvenes években a magas színvonalú szocialista mezőgazdaság és a köréje épülő iparágak jelentették, beleértve a most kifejlődő biotechnológiát, biotechnikát is. Szerinte nincs is olyan más ágazat, amely ezt ma átvállalhatná. A disszertánsnak abban ad igazat, hogy a hagyományos struktúrában termelő mezőgazdaság valóban nem képes az előrelépésre, de a mezőgazdaságban is lezajló struktúraváltozás segíthet ezen a gondon.

Az értékeléssel kapcsolatban többen nyújtottak be írásos véleményt. Az opponenseken kívül a KGST mellett működő – J. Sz. Sirjajev vezette – Kutató Intézet, az Ipargazdasági Intézet nevében *Blanár Éva* osztályvezető, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézete nevében *Török Ádám* osztályvezető-helyettes. A vélemények egyöntetűen elismerték a dolgozat értékeit, kiemelték magas színvonalát, támogatták a dolgozat kandidátusi disszertációként való elfogadását.

Az opponensi vélemények ismertetését, illetve azok megválaszolását követően a résztvevők kérdései következtek. A szovjetunióbeli kérdezők első sorban a stratégiai és taktikai célok el-
lentmondásait, feloldhatóságukat, egy-

máshoz való viszonyukat firtatták. Érdekelte őket, hogy milyen hatásokat váltott ki a politikai rendszer reformjának elmaradása. Kérdéseket tettek fel a magyar ipar versenyképességének helyzetéről. A magyar hozzászólókat inkább az elméleti összefüggések érdekelték. Így a nyitottság értelmezése, az integráció szerepe a struktúrapolitikában. A válaszok közül csak egyet emelünk ki. A szerző a stratégiai és taktikai célok viszonyában rámutatott arra, hogy ma Magyarországon a taktikai célok megoldása a stratégiai jellegű feladatokhoz képest előtérbe került. Ez nem azt jelenti, hogy a szocializmus eddigi vívmányait, nagy céljait elfeledtük volna. Egyszerűen arról van szó, a látványos visszalépéseken keresztül kell keresni az előrelépés lehetőségeit.

A válaszok elhangzása után a Bírálóbizottság tagjai titkos szavazás útján egyhangúlag megállapították, hogy a disszertáció megfelel a kandidátusi tudományos fokozat elnyerésével szemben támasztott követelményeknek, önálló tudományos kutatási munkának tekinthető, amely új eredményekkel is gazdagította a tudományt. Mindezek alapján a Bizottság javasolta, hogy Majoros Pálnak ítéljék oda a „közgazdaság-tudomány kandidátusa” tudományos fokozatot.

Füle István

МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ ОБ АКТУАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМАХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

В данном номере журнала мы публикуем сообщение о докладах и выступлениях, сделанных сотрудниками Института общественных наук ЦК ВСРП на конференции „Актуальные проблемы развития современного социализма”, состоявшейся в Москве 4–6 октября 1988 года.

Петер Геден выступил с рефератом „О теоретической взаимосвязи между товарными отношениями и реформой социализма”. В своем выступлении он исходил из того, что социалистические преобразования в странах Восточной Европы сорвали органический путь формирования современного товарного хозяйства на основе отношений „капитал–наемный труд”. Преодоление относительного отставания региона осуществляется за счет развития, происходящего при помощи государственного вмешательства, связывая расширенное воспроизводство с политической перефразировкой отношений собственности. Вытекающие из этого структурные особенности одновременно являются источниками как ускоренного развития экономики, так и задержки такого развития. Автор видит противоречия внутренних преобразований при социализме в том, что формирование товарного хозяйства основывалось на лишении необходимой для него автономии.

Петер Шмидт в своем выступлении подверг анализу вопрос о правовой государственности. Он видит сущность правового государства в таком государственном устройстве, где власть государственных органов ограничивается юридическими нормами. В связи с этим он на основании венгерского опыта концентрирует свои мысли вокруг трех пунктов: степени государственного вмешательства; вопроса о лицах, определяющих юридические нормы; и наконец, проблемы процессуально-правовых гарантий, конституционного суда.

В выступлении в той же самой секции *Дёрдь Собослаи* подробно остановился на изменениях, происшедших в венгерской политической системе, коснулся модификаций в хозяйственной практике и изменений в функциях партии, государства и профсоюзов в интересах повышения общественной эффективности их деятельности. В заключение он остановился на вопросе об однопартийной или многопартийной системе, отметив, что еще не существует положительного исторического опыта конституционной многопартийной системы в государстве социалистического типа.

Йозеф Байер выступил на тему „Изменение функции идеологии при развитии социализма”. Волна реформ, наблюдающаяся в социалистических странах, натолкнулась на монополию идеологического толкования общественных явлений, а поскольку она склонна к отождествлению расходящихся интересов, мы становимся свидетелями политических и идеологических кризисов. В

истории социализма движущей силой была идеология, подчиненная задачам мобилизации на усиление темпов экстенсивной индустриализации, однако одновременно с этим она создавала духовные основы будущего застоя. Но завоевать гегемонию можно лишь в духовной борьбе, нуждающейся в членораздельной плюралистической гласности. Таким образом возможно достижение общественного соглашения, необходимого для продолжения реформы.

В докладе *Тамаша Сентеша* анализируется взаимосвязь между реформами при социализме и международными отношениями. По его мнению, существенными чертами сталинской модели социализма являются изоляция, конфронтация с внешним миром, волюнтаризм, а в сфере экономики – крупномасштабная экспроприация, чрезмерное накопление и, наконец, создание иерархических и монополистических отношений. Все это оказывало негативное влияние на международные отношения, привело к противостоянию двух военных блоков, представлению о двуполюсном мире. Реформы, начатые в социалистических странах, пока скорее показывают только направление преобразований; путь к полному их осуществлению лежит лишь через практику, в частности, приспособления к мировой экономике, согласования социалистических принципов и целей с капиталистическими „правилами игры“.

Г. Я. Ракитская–Б. В. Ракитский

РАЗМЫШЛЕНИЯ О ПЕРЕСТРОЙКЕ КАК СОЦИАЛЬНОЙ РЕВОЛЮЦИИ

В научной статье дается характеристика изменениям, происшедшим в Советском Союзе в период между 1985 и 1987 годами. В то время как до середины 1986 года в стремлениях, направленных на достижение качественно нового состояния общества, основную роль играл лозунг „ускорение“, то с лета 1986 года такую роль стала играть „перестройка“. Поскольку этот лозунг провозгласил революционные изменения, он явился значительным стимулом развития советского общественного мышления, разрушив господствовавшую раньше в советском обществе апологетическую систему взглядов.

Принимая это во внимание, авторы критикуют попытки „выхолостить“ смысл „революционных изменений“ и заменить их исходящими сверху эволюционными мерами, частичными преобразованиями. Затем авторы указывают на цели перестройки, воспринимаемые как общественную революцию. В связи с этим они считают неотложной задачей не только исправление искажений, прежних „ошибок“, но и замену всей общественно-политической и экономической организационной системы, сложившейся в 30-х и 40-х годах, кардинально новой моделью социалистического строительства. В Советском Союзе назрела обстановка для такой революции, которая приведет к качественно новому состоянию социализма. Авторы указывают на иллюзорность утверждения, что перестройке нет альтернативы. Ей существуют альтернативы, но все они являются отклонением от социализма. Поэтому в заключительной части статьи авторы анализируют опасности, угрожающие революционным преобразованиям, и указывают на те средства и методы, которые необходимо использовать в интересах осуществления перестройки. К таковым они, в частности, относят изменение избирательной системы и практическую модификацию законодательного права, а самое главное – завоевание доверия к перестройке в широких народных массах Советского Союза.

Тибор Гёрёг-Енё Ш. Хорват

К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ МАРКСОМ И ЭНГЕЛЬСОМ ОРГАНИЗАЦИОННЫХ ПРИНЦИПОВ ПАРТИИ

Поскольку деятельность Маркса и Энгельса совпала с началом формирования не только рабочего движения, но и современных политических партий, авторы данной статьи в конкретной исторической обстановке анализируют трактовку Марксом и Энгельсом процесса организации партии, способствующего усилению политической активности рабочего класса. Из всех вставших теоретических проблем авторы научной статьи выбирают отношения между движением и организацией, особое внимание уделяя характеру коммунистической партии. На основе изучения документов того времени они выделяют отношения между консенсусом и принципом большинства, легальной и подпольной деятельностью, а также отношения между фракциями в партии в период образования Союза коммунистов.

Во второй части научной статьи авторы знакомят с характером Первого Интернационала как организации, созданной для того, чтобы стать „мировой партией“, разбирая этот вопрос с точки зрения целей и принципов работы. Они указывают на своеобразные гибкие отношения между автономией секций и формированием централизованной воли, подчеркивая те преимущества, которыми сопровождаются приспособление демократического централизма к существующим конкретным условиям. Авторы в качестве существенной черты отмечают также требование дискуссий между секциями, которые не ослабляют единство, а лишь способствуют его укреплению.

В последние десятилетия XIX-го века – в отличие от прежнего периода – на повестке дня появляется вопрос об образовании массовых партий, который по-новому поставил проблему о взаимоотношении между актуальными задачами и перспективными целями партии, между ее стратегией и конечной целью. Маркс и Энгельс предостерегали партии от того, чтобы они погрязли в повседневной политической борьбе, подчеркивая, что актуальные политические интересы массовой партии не могут стать определяющими в ее деятельности. Они коснулись вопроса социального состава партии как организации, считая существенными факторами дискуссию между различными мнениями, возможность критиковать лидеров, свободу науки и партийной печати. В заключение авторы научной статьи уделяют внимание роли руководителей в массовой партии, констатируя, что Маркс и Энгельс возражали против организационного, структурного закрепления роли партийных лидеров.

Атила Аг

ОРГАНИЗАЦИЯ ПАРТИЙ И РАБОЧИЕ ПАРТИИ В XIX ВЕКЕ В СВЕТЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ МАРКСА

В первой части научной статьи анализируется место партии в обществе. Автор знакомит с процессом, в ходе которого в XIX-м веке классы „политизируются“, то есть создают свои партии. Согласно концепции автора, современное общество сложилось, пройдя три этапа размежевания гражданского общества и должностной сферы: функциональное разделение, структурное расчленение и организационно-движенческая дифференциация. Политическая пар-

тия является плодом деятельности современных классов и слоев уже после того, как стихийные процессы организации интересов принимают сознательную, организованную, идеологическую форму; создание партий свидетельствует об образовании высших организаций гражданского общества. Политическая партия возникает как движение, однако она должна стать организацией, а это таит в себе опасность „организационной ловушки”. Автор дает обзор отношению Маркса и Энгельса к общественно-политическим процессам, протекавшим в прошлом столетии в странах Западной Европы, а также указывает на то, как они определили функцию партий.

Во второй части статьи автор исходит из марксова определения, что модификация структуры рабочего класса, происшедшая во второй половине XIX-го века, привела к эпохальным изменениям в политических движениях и создании партий. После раннего, диффузного периода в рабочем движении: создания сект и ранних обществ – когда перед пролетариатом встала задача создания внутреннего организационного единства рабочего класса, последовало образование массовых рабочих партий при сохранении многочисленного разнообразия в партиях и рабочем движении. В научной статье подчеркивается выступление Маркса и Энгельса против государственного социализма. Автор приводит выраженные в конце прошлого века мысли Энгельса о партийном демократизме. Статья обращает особое внимание на то, что дальнейшее развитие привело к образованию таких организаций, которые значительно отличаются от подлинной концепции Маркса и Энгельса.

Петер Роберт

ПРОЦЕССЫ МОБИЛЬНОСТИ В ВЕНГРИИ, ОСОБОЕ ВНИМАНИЕ УДЕЛЯЯ СФЕРЕ КУЛЬТУРЫ

В научной статье на основе многопланового подхода и теории неустойчивости статуса производится анализ процесса мобильности как корригирования положения общественного неравенства, происходящего по различным каналам. В ходе этого анализа особое внимание уделяется сфере культуры, в отношении которой можно сформулировать гипотезу о наиболее существенном воспроизводстве неравенства именно в культурной сфере.

Изучение влияния происхождения на занимаемый статус свидетельствует о том, что неравенство происхождения находит более яркое выражение в различии культурного уровня. Обособленно исследуя определенные каналы неравенства, можно констатировать, что наибольшая мобильность возможна в наиболее традиционной области – в сфере профессий.

Менее значительная мобильность осуществляется в материальной сфере, однако именно культура – та плоскость, в которой преодоление унаследованных неблагоприятных факторов наименее возможно, а унаследование преимуществ проявляется наиболее успешно.

Подробный анализ культурной сферы свидетельствует о том, что важное значение имеет не только формальное образование. Фактор знаний, не приобретаемых в период школьного обучения, культурный климат семьи – во взаимосвязи со стилем жизни, различными ценностями и предпочтениями – действуют в качестве „капитала мобильности”, служа воспроизводству преимуществ, а также недостатков. Всем этим подтверждается, что теория Бордьё о культурном капитале действительна и в отношении Венгрии.

INTERNATIONAL CONFERENCE ON THE ACTUEL QUESTIONS OF THE SOCIALIST DEVELOPMENT

Under the name "Actual Questions of the Development of the Modern Socialism" a conference was held between 4. and 6. October 1988 in Moscow. This summary presents the contributions and lectures delivered by the co-workers of the Institute.

Péter Gedeon held a lecture on the "Theoretical Interdependences between Commodity Relations and the Socialist Reform". The starting point of his lecture was the statement that the socialist transformation in Eastern Europe interrupted the organic way of shaping the modern commodity producing economy based on the relation between capital and paid work. In this region, in order that the relative backwardness may be overcome the state intervention encourages the growth connecting the reproduction on an increasing scale with the repolitizing of property relations. The structural characteristics resulting from this are at the same time the sources of the accelerated development of the economy and of the coming to a sudden stop of development as well. According to the author, the immanent contradiction of the socialist transformation is the fact that the creation of the commodity producing economy was based on the suppression of autonomy required by the commodity producing economy.

Péter Schmidt analysed the question of constitutional statehood. He sees the essence of the constitutional statehood in such a state structure where the power of the state organs is restricted by legal norms. Therefore, on the basis of the Hungarian experiences, he groups his say around three points: the measure of state intervention, the question of the legislators of legal norms, finally, legal and procedural guarantees, the problem of the constitutional court.

In this section, *György Szoboszlai* gave full details of the changes effected in the Hungarian political system, adverting to the modifications made in the practice of economy and to the changes taken place in the functions of the party, state, trade unions serving for the increase of the effectiveness of the society. Finally, he deals with the question of one or multy-party system and makes it clear that there isn't exist a historical model for the creation of a constitutional multy-party system of socialist type.

"The Change of the Function of Ideology in the Socialist Development" was the theme of *József Bayer*'s contribution. The reform waves to be observed in the socialist countries came into collision with the monopoly of the ideological interpretation of the social phenomena. Because the latter is inclined to uniform the diverse interests, we are the witness to political and ideological crises. In the history of socialism, ideology subordinated to the mobilizing tasks of the accelerated

pace of the extensive industrialization was a pulling power but at the same time it created the intellectual bases of the subsequent stagnation as well. However, the hegemony can only be realized by intellectual struggle, to which proportional pluralistic openness is needed. In this way, the common consent essential to the reform can be secured.

Tamás Szentes' lecture analysed the interdependences between the reform of socialism and the international relations. According to his train of thoughts, the Stalinist model of socialism – as a trait of substance – contains the isolation from the external world, confrontation, voluntarism, in the field of economy the appropriation on a large scale, the excessive accumulation and finally, the creation of hierarchical and monopolistic relations. All these exercised negative influence on the international relations: they resulted in the opposition of the two military blocks and in the formation of a picture of two-polars world. The commenced reforms in the socialist countries for the moment indicate only the direction of transformation – the way leading to its full realization can be a practice that conforms to the world economy and makes the socialist principles and aims consistent with the capitalist rules of the game.

G. J. Rakitszkaja–B. V. Rakitszkij

REFLECTIONS ON PERESTROIKA AS A SOCIAL REVOLUTION

The article interprets the changes started between 1985 and 1987 in the Soviet Union. While up to the middle of 1986 the slogan "acceleration" had a central role in the efforts directed to the realization of a quantitatively new state of affairs of the society, from the summer of 1986 its role was taken over by "perestroika". Because this slogan had proclaimed revolutionary changes, it gave a great push to the Soviet social thinking and destroyed the previously dominating apologetic view on the Soviet society.

In the sense of this conception, the authors criticize those endeavours which try to "extract" the meaning of the "revolutionary change" and attempt to replace it by partial transformation and evolutionary steps directed from above. The authors outline the aims of perestroika interpreted as a social revolution. In this respect, they regard not only the correction of the distortions and previous "mistakes" as a task but also consider it necessary to replace the socio-political and economic institutional system established in the 30s and in the 40s by a radically new model as well. In the Soviet Union the situation is ripe for a revolution that will lead to a qualitatively new state of socialism. They say: the opinion is illusory according to which the perestroika hasn't alternative. There are alternatives but they should mean an alienation from socialism. Therefore, in the final part of the article, the authors analyse the dangers that threaten the revolutionary transformation and describe the means and methods to be followed. Besides the real transformation of the economic mechanism, the change of the electoral system, the modification of the practice of legislation and especially the winning of the confidence of the masses in the transformation belong to this.

Tibor Görög-Jenő S. Horváth

CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF PARTY-ORGANISATION PRINCIPLES OF MARX AND ENGELS

Because the appearance of Marx and Engels coincided not only with the beginning of the formation of the labour movement but also with that of the modern political parties, the authors, based on a concrete substance, analyse what ideas Marx and Engels followed during the organization of the party which helped the political activation of the working class. Of the arising theoretical problems, they investigate the relation between the movement and organization with especial regard to the nature of the communist party. On the basis of period documents, they examine the relation between consensus and majority principle, legality and illegality and the factions in the party during the foundation of the Alliance of Communists.

The second part of the study describes the nature of the First International founded with the claim to a world party from the viewpoint of the aims and functional principles of the organization. The authors point out the peculiar, flexible relation between the autonomy of the sections and the central will formation, emphasizing the advantages with which the application of the principle of democratic centralism to the existing concrete circumstances goes together. They describe the requirement of the discussions among sections as an important characteristic that does not weaken but promotes the realization of unity.

As distinguished from the early times, in the last decades of the 19th century, the formation of the mass parties was put on the agenda which raised the relation between the daily tasks of the party and the long-range aims – strategy and final goal – in a new way. Marx and Engels warned the party not to dissolve in the daily political struggles and emphasized that the actual, political interests of the mass party cannot be authoritative from the viewpoint of its activity. They touched upon the question of social composition of the party as an organization and regarded the dispute among the different opinions, the criticizableness of the leaders, the freedom of science and press as an important factor. Finally, the study deals with the role of leaders in the mass party, stating that Marx and Engels raised objections to the organizational, structural determination of the role of leaders.

Attila Ágh

PARTY ORGANISATION AND LABOUR PARTIES IN THE 19th CENTURY – RECONSTRUCTION OF MARX'S INTERPRETATION

The first part of the study examines the place of the party in the society. It follows the processes during which, in the 19th century, the classes engaged in politics, that is, they organized their own parties. According to the author, the formation of the modern society took place in three phases of the separation of the civil society from the formalised spheres: through the functional, structural and politico-institutional differentiation. The political party is the product of the coming into existence of the modern classes and strata, after the spontaneous interest organizations are transformed into conscious, organized and ideological forms. Their formation means the summit organizations of the civil society. The political party

is founded as a movement, but it must become an organization and this conceals an „organizational trap” in itself. The author makes known how Marx and Engels responded to the socio-political process taken place in the countries of Western Europe in the last century and how they formulated the function of the party.

The starting point of the second part of the study is Marx's recognition that the structural change of the working class in the second half of the 19th century also meant the beginning of a new era in the political movements and in the organization of the party. The early, diffuse phase of the working class, the era of the early communities and sects – where the task was to organize the internal unity of the party – were followed by the formation of the mass parties of the working class which brought about diversity in the party and labour movement. The study stresses that Marx and Engels turned against state socialism and emphasizes Engels' thoughts on the party democracy at the end of the last century with especial regard to the fact that the subsequent development gave birth to organizations which considerably deviated from the original concept of Marx and Engels.

Péter Róbert

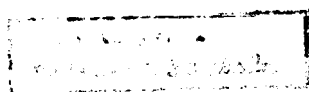
THE PROCESSES OF MOBILITY IN HUNGARY WITH SPECIAL REGARD TO THE CULTURAL SPHERE

Based on the multidimensional attitude and the theory of status consistency, the study analyses the process of mobility as a movement taking place through the different channels of the social inequalities. During this process, a special attention is given to the cultural sphere in connection with which one can formulate the hypothesis that it is the most important domain of the transmittance of inequalities in our country.

If the influence of social origin on status is examined, it is to be seen that the inequalities of social origin is the best expressed by the cultural differences. The separated investigation of the individual channels of inequality shows that the greatest mobility is possible in the most traditional field, in the sphere of occupations.

The mobility is smaller in the material sphere, however, culture is the domain where the inherited disadvantages can the least be eliminated and where the inherited advantages first and foremost remain.

The detailed investigation of the cultural sphere shows that the point in question is not simply the importance of the formal education. In the school unobtainable knowledge, the cultural climate of the family is that what, connected with life style, different values and preferences, functions as the capital of mobility. All these confirm the validity of Bourdieu's theory of cultural capital concerning Hungary.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Дёрль Ацел</i> : Приветствие по случаю 70-летия образования Коммунистической партии Венгрии	485
--	-----

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОЦИАЛИЗМА

Мысли к истории венгерского коммунистического движения (<i>Иван Сенеш</i>)	487
Международная конференция об актуальных проблемах социалистического развития	492
О теоретической взаимосвязи между товарными отношениями и реформой социализма (<i>Петер Гелеон</i>)	492
О правовой государственности (<i>Петер Шмидт</i>)	495
Изменения в политической системе (<i>Дёрль Собослаи</i>)	497
Изменение функции идеологии при развитии социализма (<i>Йожеф Байер</i>)	500
Реформы социализма и международные отношения (<i>Тамаш Сентеш</i>)	502

НАУЧНЫЕ СТАТЬИ

<i>Г. Я. Ракитская–Б. В. Ракитский</i> : Размышления о перестройке как социальной революции	514
<i>Тибор Гёрёг–Енё Ш. Хорват</i> : К вопросу о развитии Марксом и Энгельсом организационных принципов партии	531
<i>Аттила Аг</i> : Организация партий и рабочие партии в XIX веке в свете интерпретации Маркса	553
<i>Петер Роберт</i> : Процессы мобильности в Венгрии, особое внимание уделяя сфере культуры	567

ИССЛЕДОВАНИЯ

<i>Петер Молнар–Юрген Цинеккер</i> : Сравнительный анализ жизненных путей молодежи	580
<i>Юдит Шимон</i> : Роль мелких и средних предприятий в западногерманской политике технического развития	589

ИНФОРМАЦИЯ

XIV-й конгресс Международного общества политических наук (<i>Дёрль Собослаи</i>) ..	601
Возможности развития. Уроки одной международной конференции (<i>Эржебет Гидан</i>)	604

ОТЧЕТЫ, ЖИЗНЬ ИНСТИТУТА

Сообщение о защите диссертаций	609
Резюме	617

CONTENT

<i>György Aczél: Salutation on the 70th Anniversary of the Foudation of the Hungarian Communist Party</i>	485
---	-----

ACTUAL QUESTIONS OF SOCIALISM

Reflections on the History of the Hungarian Communist Movement (<i>Iván Szenes</i>)	487
International Conference on the Actual Questions of the Socialist Development	492
Theoretical Interdependences between Commodity Relations and the Socialist Reform (<i>Péter Gedeon</i>)	492
On the Constitutional Statehood (<i>Péter Schmidt</i>)	495
Changes in the Political System (<i>György Szoboszlai</i>)	497
Change of the Function of Ideology in the Socialist Development (<i>József Bayer</i>)	500
The Reform of Socialism and the International Relations (<i>Tamás Szentes</i>)	502

STUDIES

<i>G. J. Rakitszkaja-B. V. Rakitszkij: Reflections on Perestroika as a social revolution</i> ...	514
<i>Tibor Görög-Jenő S. Horváth: Contribution to the Development of Party-Organisation Principles of Marx and Engels</i>	531
<i>Attila Ágh: Party-Organisation and Labour Parties in the 19 th Century – Reconstruc- tion of Marx's Interpretation</i>	553
<i>Péter Róbert: Processes of Mobility in Hungary with Special Regard to the Cultural Sphere</i>	567

WORKSHOP

<i>Péter Molnár-Jürgen Zinnecker: Comparative Analysis of the Walks of Life of Youth</i> .	580
<i>Judit Simon: The Importance of the Small – and Middle Enterprises in the Technical- Development Policy of the Federal Republic of Germany</i>	589

INFORMATION

XIV. Congress of the International Political Science Society (<i>György Szoboszlai</i>)	601
The Possibility of Development. The Lessons of a World Conference (<i>Erzsébet Gidai</i>) .	604

REPORTS, LIFE OF THE INSTITUTE

Report on the defend of dissertations	609
Summaries in foreign languages	617

1988. évi tartalomjegyzék

<i>Aczél György</i> : Köszöntő a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának 70. évfordulóján	4	485–486
--	---	---------

A PÁRTÉRTEKEZLET ANYAGAIBÓL

Tematikus válogatás a pártértekezlet írásban benyújtott hozzászólásaiból (Fodor László, Nádasdi József, Szász Katalin, Radics Ágnes, Varga István, Farkas János, Anderle Ádám, Veres János, Bálint Mihály, Steiner Arnold, Ságghi Istvánné, Somogyi Anna, Durucz István, Szommer Béla, Morva József, Fejesné Jenei Csilla, Molnár István, Balogh Gyárfás, Tóth János, Gelencsér Éva, Antalóczy Albert, Olajos Imre, Sebestyén József, Fehéri Béla, Tímár Judit, Bodó Miklós, Tényi Jenő, Szabó Tamásné, Dobozy Zsolt, Kovács Géza, György Elemér, Mikics László, Keviczky László, Müller Pál, Kiss István, Buzás Gyula, Szabó Sándor, Horváth András, Daróczy Zoltán, Ormos Mária, Gulyás Katalin, Germánné Vastag Györgyi, Juhászné Lévai Katalin, Isó Vince)	3	317–382
--	---	---------

A SZOCIALIZMUS IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

Gondolatok a magyar kommunista mozgalom történetéhez (<i>Szenes Iván</i>) ..	4	487–491
Nemzetközi konferencia a szocialista fejlődés aktuális kérdéseiről		492–513
Az áruviszonyok és a szocialista reform elméleti összefüggéseiről (<i>Gedon Péter</i>)		492–495
A jogállamiságról (<i>Schmidt Péter</i>)		495–497
Változások a politikai rendszerben (<i>Szoboszlai György</i>)		497–500
Az ideológia funkcióváltása a szocialista fejlődésben (<i>Bayer József</i>)		500–502
A szocializmus reformjai és a nemzetközi viszonyok (<i>Szentes Tamás</i>) ...		502–513

TANULMÁNYOK

<i>Ágh Attila</i> : Pártszerveződés és munkáspártok a 19. században – a marxizmus értelmezés rekonstrukciójához	4	553–556
<i>Akszentievics György</i> : Munkások és értelmiségiek viszonya a társadalmi változásokhoz	3	393–412
<i>Bokor Ágnes</i> : A magyarországi szegénység (Két empirikus vizsgálat: 1981–1982. 1986)	3	413–420

<i>Gidai Erzsébet–Thoma László: Értékek és értékzavarok</i>	2	171–182
<i>Görög Tibor–S. Horváth Jenő: Adalékok a marx–engelsi pártszervezési elvek fejlődéséhez</i>	4	531–552
<i>Hülvély István: Pártok a nyugati politikai rendszerekben</i>	2	183–197
<i>Kiss J. László: Az SPD helyzete és a „második” keleti politika</i>	1	30–45
<i>Kolosi Tamás: Társadalmi struktúra, rétegződés, státus</i>	1	5–17
<i>Kövári György: Kötéltánc a munkaerőpiacon: a munkahelyek védelmétől a szociális védőhálóiig</i>	3	383–392
<i>Laki László: A társadalmi újratermelődés és az ifjúság</i>	2	157–170
<i>Marosán György, ifj.: A technológiatranszfer hatékony hasznosításának feltételei</i>	1	18–29
<i>Rakitszkaja, G. J.–Rakitszkij, B. V.: Gondolatok a peresztrojkáról mint társadalmi forradalomról</i>	4	514–530
<i>Róbert Péter: Mobilitási folyamatok Magyarországon különös tekintettel a kulturális szférára</i>	4	567–579

DOKUMENTUM

Új lehetőségek a munkásmozgalom különböző áramlatainak egymáshoz fűződő viszonyában	2	198–209
--	---	---------

INTERJÚ

Interjú Helmut Schmidttel (Hamburg, 1987. július 2. – Készítette G. Márkus György)	1	56–55
--	---	-------

MŰHELY

<i>Bayer József: Társadalmi tudat – emberi tényező csoport kutatási terve (1986–1990)</i>	1	56–63
<i>Bánfalvy Csaba: A svéd állami munkaerő-politika elvei és gyakorlata az elmúlt másfél évtizedben</i>	3	442–455
<i>Besenyi Sándor: Érték, értékrendszer</i>	1	68–84
<i>Böhm Antal: A magyar szociológia önreflexiója (Egy konferencia margójára)</i>	3	412–433
<i>Buk Pál: A szocializmus és az ökológiai problémák</i>	1	85–97
<i>Farkas János: A modernizáció és a reform „nyertesei” és „vesztesei”</i>	3	434–441
<i>Havas Péter: A szociáldemokrácia a nyolcvanas évtized második felében (Elgondolások egy vizsgálathoz)</i>	1	64–67
<i>Molnár Péter–Jürgen Zinnecker: Ifjúsági életutak összehasonlító elemzése</i>	4	580–588
<i>Simon Judit: A kis- és középvállalatok jelentősége az NSZK műszaki-fejlesztési politikájában</i>	4	589–600
<i>Simó Tibor: Két település: a társadalom szerveződésének két alternatívája</i>	2	229–238
<i>Szántó Borisz: Társadalmi-gazdasági ellentmondások rendszerelméleti tipológiája</i>	2	210–216
<i>Szigeti Péter: A politizálódási folyamat jellemzése és jelentősége</i>	2	217–229

TÁJÉKOZÓDÁS

Az Európai Rurálszociológiai Társaság Nyári iskolája (Lahti 1987) (<i>Kovách Imre</i>)	1	111–112
A fejlődés lehetőségei. Egy világkonferencia tanulságai (<i>Gidai Erzsébet</i>) ..	4	604–608
A francia szocialisták nemzetközi szemináriuma a mai Szovjetunióról (<i>Havas Péter</i>)	2	258–261
Konferencia Linzben a munkásmozgalomról és a békéről (<i>Hülvely István</i>)	1	113–115
Konferencia Moszkvában a tömegkommunikációról és a szocialista demokráciáról (<i>Rathmanné Túry Mária</i>)	2	266–268
Konferencia az NSZK-ban a tudományos-technikai együttműködésről (<i>Szpirulisz Ildikó</i>)	3	460–463
A Magyar–Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság VII. ülészakáról (Baku 1987) (<i>Homonnai Márta</i>)	1	98–107
A <i>Mysl Marksistowska</i> című lengyel folyóirat 1987-es évfolyamáról (<i>Ryszard Kondrat</i>)	3	456–459
A Nemzetközi Politikatudományi Társaság XIV. kongresszusa (<i>Szoboszlai György</i>)	4	601–603
Nemzetközi tanácskozás Moszkvában a lenini szövetkezeti eszméről és az agrárszektor fejlődésének meggyorsításáról (<i>Lengyel Zsuzsa</i>)	2	262–265
Politológiai és szociológiai kutatások Franciaországban (<i>Johancsik János</i>) ..	2	252–257
Tanácskozás a <i>Közművelődési és helyi társadalom</i> című szociológiai vizsgálatban részt vevő városok vezetőivel (<i>Böhm Antal</i>)	2	239–245
Tanácskozás az NDK-ban a nemzetközi szociáldemokrácia és a fejlődő világ problémájáról (<i>Tokody Gyula</i>)	1	116–120
„Szocializmus, nemzet, nemzetközi együttműködés” (Nemzetközi konferencia Cavtatban) (<i>G. Márkus György</i>)	2	246–251
„Társadalom a határon” (Az Osztrák Szociológiai Társaság nemzetközi konferenciája) (<i>Róbert Péter</i>)	1	107–110

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

Előadások Madridban a magyar reformról (<i>Simon János</i>)	3	464–465
Híradás disszertációvédeésekről (<i>Bánfalvy Csaba, Gedeon Péter, Rutkovszky Ede</i>)	2	274–281
Híradás disszertációvédeésekről (<i>Galgóczy Béla, Füle István, S. J.</i>)	4	609–616
Intézeti kerekasztalvita Claus Offe munkásságáról (<i>Szigeti Péter</i>)	1	134–137
Kéri László kandidátusi disszertációjának védéséről (<i>Karácsony András</i>) ..	3	466–468
Magyar–jugoszláv tanácskozás a műszaki fejlődés hatásairól és az érdekekről (<i>Szpirulisz Ildikó–Guba László</i>)	1	121–126
Osztrák–magyar párhuzamok (Vita a modernizáció esélyeiről) (<i>Galgóczy Béla</i>)	2	269–273
A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1987. évi publikációi (<i>Markella Károlyné</i>)	2	282–302
Településfejlesztés – helyi társadalom – önkormányzat (<i>Táll Éva</i>)	1	127–133

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214-830

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Judit

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529), a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855) (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és kézbesítőknél

Előfizetési díj egy évre: 100,- Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 2500 példányban, 10 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

Szakra Lapnyomda, Budapest (88–1920)
Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

25,— Ft